

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ II

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1962

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Г. ДЖАУКЯН

**И С Т О Р И Я
Я З Ы К О З Н А Н И Я**

ТОМ II

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН—1962

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն աշխատության առաջին հատորը, որը ընդգրկում էր հին ժամանակներից մինչև XIX դարի վերջն ընկած օրջանը, մեծ հրատարակությամբ լույս է տեսել 1960 թ.:

Ներկա հատորում լենվում է XX դարը, ներառյալ նաև սովետական լեզվաբանությունը:

Գիրքը նախատեսված է բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողների, ասպիրանտների և ընդհանրապես լեզվաբանության հարցերն ուսումնասիրողների համար:

Հրատարակվում է
Երևանի Պետական համալսարանի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի
որոշմամբ

Գ

**ՄԻՍՏԵՄԱՅԻՆ-ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՋԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆ**

(Նորագույն լեզվաբանություն—XX դար)

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՎԱԾ

ՆԱԽԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՁԱՆ
(1900—1920-ական թվականներ)

ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՍԻՆԽՐՈՆԻԶՄ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ենթաշրջանի լեզվաբանական ուղղությունները և նրանց ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները.— Այս ենթաշրջանը համընկնում է իմպերիալիզմի տիրապետության և Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի հաղթանակի դարաշրջանի հետ: XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբում կապիտալիզմը վերջնականապես գերաճում է իմպերիալիզմի՝ իր զարգացման բարձրագույն և միաժամանակ վերջին փուլին: Զտեսնված չափով սրվում են բուրժուական հասարակության հակասությունները, որոնք իրենց հերթին տանում են դեպի իմպերիալիստական պատերազմներ և դասակարգային պայքարի աննախընթաց սրում: Առաջին համաշխարհային պատերազմը ցնցում է կապիտալիստական հասարակության հիմքերը: Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան բաց է անում կապիտալիզմի կործանման և սոցիալիզմի հաղթանակի դարաշրջանը, աշխարհը բաժանում երկու լագերի՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական: Այս հանգամանքը իր կնիքն է դնում գիտության, այդ թվում և լեզվաբանական գիտու-

թյան զարգացման վրա՝ հանգեցնելով այդ գիտության զարգացման երկու տարբեր ընթացքների:

Նախասովետական շրջանում և սովետական շրջանին ժամանակակից արտասահմանյան իրականության մեջ տեղի ունեցած տնտեսական, քաղաքական և ընդհանուր իդեոլոգիական փոփոխությունները բնականաբար ազդում են լեզվաբանության ընթացքի վրա: Եթե լեզվաբանությունը մի կողմից՝ մեծ նվաճումների է հասնում լեզվական հետազոտության եղանակների կատարելագործման, լեզվի և մյուս երևույթների փոխհարաբերությունների բացահայտման, առանձին լեզուների ու լեզվախմբերի ուսումնասիրության մեջ, ապա մյուս կողմից՝ լեզվական երևույթների մեկնաբանության մեջ խորանում են իդեալիզմը և պատմականությունից կատարվող նահանջը: Լեզվաբանական հոսանքների ձևավորման մեջ առանձնապես կարևոր դեր են խաղում իդեոլոգիական բնագավառում կատարված տեղաշարժերը, որոնք վերջին հաշվով պայմանավորված են տնտեսական տեղաշարժերի բնույթով:

Այս ենթաշրջանի լեզվաբանության համար նախադրյալներ են ստեղծվում փիլիսոփայության, տրամաբանության, հոգեբանության և այլ գիտությունների զարգացման ողջ ընթացքով: Մարդաբանության, ազգագրության և այլ գիտությունների զարգացումը ևս որոշակի ազդեցություն է թողնում լեզվաբանության վրա, որտեղ շատերը լեզվի հարցերը սերտորեն կապում են մարդու զարգացման, ժողովուրդների կուլտուրայի զարգացման առանձնահատկությունների հետ: Լեզվաբանության մեջ այս ենթաշրջանում նկատվում է մի կողմից՝ երիտքերականների սկզբունքների և հետազոտության եղանակների նկատմամբ քննադատության ուժեղացում, մյուս կողմից՝ լեզվական նյութի սիստեմավորման նոր, ուսցիոնալ սկզբունքների որոնումներ, պատմական ու ստատիկ հայեցակետերի փոխհարաբերությունը պարզելու տենդենցներ: Առաջատար է դառնում լեզվի ֆունկցիոնալ քննության հայեցակետը՝ այդ բառի լայն առումով. լեզվի՝ հասարակական հաղորդակցական ֆունկցիան, լեզվի արտահայտչական կողմը (ֆունկցիան), լեզվի կազմիչ տարրերի ֆունկցիոնալ արժեքը և այլն,—այս բոլորը դառնում են քննության առարկա:

Այս ենթաշրջանում տարածում գտած փիլիսոփայական-տրամաբանական որոշ հոսանքներ լեզվաբանության վրա սզդեցություն են թողնում հատկապես հաջորդ ենթաշրջանում: Այդ պատճառով էլ դրանց մասին կիսոսենք վերջինիս հետ կապված: Այս-

տեղ, սակայն, անհրաժեշտ ենք համարում խոսել մի քանիսի մասին՝ նկատի ունենալով նրանց ընդհանուր ազդեցությունը նաև այս ենթաշրջանի մտքերի վրա: Իհարկե, այս դեպքում մենք խոսելու ենք այդ հոսանքների այն կողմերի մասին, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչվում են լեզվաբանության ու նրա պատմության հետ: Դրանցից հատկապես նշելի են XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին տարածում գտած՝ Բերգսոնի ալոգիկական ինտուիտիվիզմը, Հուսեռլի ֆենոմենոլոգիական փիլիսոփայությունը, մախիզմը, նեոկանտականությունը, նեոհեգելականությունը, այլև ամերիկյան պրագմատիզմը: Նշելի է, որ XX դ. փիլիսոփայության մեջ տրամաբանության հարցերը հատուկ ուշադրության առարկա են դառնում:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա Անրի Բերգսոնը (1859—1941) հանդես է գալիս տրամաբանական մտածողության, ինտելեկտի բնագատության մը¹: Ըստ Բերգսոնի՝ մարդկային բանականության (ինտելեկտի) նպատակը իրականության իմացումը չէ, իրականություն, որը ոչ մի կայուն բան չունի, որի մեջ ամեն ինչ փոփոխության ենթակա է: Իմացության պայմանը փոփոխականն ու շարժականը անփոփոխի ու անշարժի, ածընդհատականությունը ընդհատականի վերածելն է, որ հիմք է տալիս իրականության վերաբերյալ հասկացություններ կազմելու համար: Հասկացությունները ոչ թե իրերի, այլ նրանց հարաբերությունների պատկերներն են, որոնք բավարար չեն իրականության ճանաչման համար: Տրամաբանական գիտության մեջ բանականության առարկան ինքը բանականությունն է, նրա ձևերն ու հասկացությունները: Վերջիններս հանդես են գալիս ոչ թե որպես պատկերներ, այլ որպես սիմվոլներ, որոնք միանալով կազմում են սիմվոլների աշխարհը: Տրամաբանությունը իրականության ճանաչման համարժեք գործիք չէ, նա չի համապատասխանում կյանքի և մտածողության իրական պրոցեսներին: Իրերի բնույթի իսկական իմացումը տեղի է ունենում նրանց անմիջական ըմբռնման՝ ինտուիցիայի ճանապարհով: Ճիշտ է, Բերգսոնը իր քննադատությունն ուղղում է մեխանիցիզմի դեմ, բայց այդ բանը կատարում է իդեալիզմի դիրքերից:

Գերմանացի իդեալիստ փիլիսոփա էդմունդ Հուսեռլի (1859—1938) ֆենոմենոլոգիական փիլիսոփայությունը նորագույն ուսցիո-

¹ Հմմտ. В. Ф. Асмус, Критика буржуазных идеалистических учений логики эпохи империализма, „Вопросы логики“ Ժողովածու, Մոսկվա, 1955, էջ 193—203:

նալիզմի տարատեսակներից մեկն է և իր որոշ կողմերով հիշեցնում է պլատոնականությունը: Հուսեռլը հանդես է գալիս փրիլսոփայությունը իսկական գիտություն դարձնելու պահանջով, ընդ որում, նրա կարծիքով՝ այն պետք է կառուցվի ապրիորի հիմունքներով և հիմնված լինի բացարձակ ճշմարտությունների վրա:

Հուսեռլը սկզբնապես տրամաբանությունը կապում էր մտածողության հոգեբանության հետ, սակայն շուտով, իր «Տրամաբանական ուսումնասիրություններից»¹ սկսած, հանդես է գալիս տրամաբանության հոգեբանական (հետևաբար և ֆիզիոլոգիական, resp. մատերիական) հիմնավորման բոլոր կարգի փորձերի դեմ: Հուսեռլի փրիլսոփայական սիստեմը «օբյեկտիվ» իդեալիստական, սիստեմ է: Խիստ տարբերակում անցկացնելով մտածողության «օբյեկտիվ» («առարկայական») բովանդակության և մտածողության սուբյեկտիվ պրոցեսի միջև՝ նա առաջինն ըմբռնում է որպես «իդեալական-տրամաբանական» բովանդակություն, երկրորդը՝ որպես «իրական-հոգեբանական» պրոցես և մերժում տրամաբանության հոգեբանական մեկնաբանության ամեն մի փորձ: Տրամաբանությունը նա դիտում է որպես «մաքուր» ապրիորի նորմատիվ մի գիտություն, որ գործ ունի հավերժական ու բացարձակ ճշմարտությունների հետ. նրա նպատակը ոչ թե իմացության ծագման պարզաբանումն է, այլ իմացության կառուցվածքի, մտածողության օրենքների ներքին կապի բացահայտումը: Տրամաբանական օրենքները Հուսեռլի համար զուտ իդեալական ինքնակա գոյություն ունեցող բացարձակ՝ օրենքներ են, որոնք ոչ կախված են սուբյեկտիվ գիտակցությունից և ոչ էլ ենթադրում են մատերիական առարկաների գոյություն:

Ըստ Հուսեռլի՝ «մաքուր» տրամաբանության նախապատրաստման և պարզաբանման համար անհրաժեշտ են ֆենոմենոլոգիական ուսումնասիրություններ, որոնց և նա մեծ ուշադրություն է հատկացնում: Ֆենոմենոլոգիան Հուսեռլի մոտ գիտակցության երևույթների (ֆենոմենների),—այդ թվում և լեզվական երևույթների, լեզվական արտահայտությունների,—ուսումնասիրությունն է՝ առնված այդ գիտակցության «առարկաների» նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ, ընդ որում գիտակցությունը նրա մոտ «մաքուր» գիտակցություն է և քննվում է անկախ իր ֆիզիոլոգիական և հասարակական հիմքերից: Հուսեռլյան տրամաբանության

E. Husserl. Logische Untersuchungen. I—II. 1900—1901.

համար միակ հավաստի փաստը մտածողական ակտերի հավաստիությունն է, ընդ որում այդ ակտերը բնութագրվում են իրենց ուղղվածությամբ (ինտենցիոնալ բնույթով)՝ որպես «առարկայական» ակտեր, որոնք միշտ ուղղված են դեպի որևէ առարկա: Սակայն առարկան Հուսեռլի համար նյութական առարկա չէ, այն ենթակա չէ որևէ «մետաֆիզիկական» բնութագրման: Հուսեռլը այս առումով տարբերում է իր քննած «ինտենցիոնալ առարկաները»: Մտածողությունն ուղղված է լինում կամ դեպի մեր փորձի մեջ երևան եկող էմպիրիկ բովանդակությունը, կամ դեպի երևույթների էությունը: Երևույթների հիմքում ընկած էությունները բացարձակ և ինքնակա էություններ են, որոնք ոչ հոգեկան և ոչ էլ ֆիզիկական բնույթ ունեն. ի տարբերություն Պլատոնի, որ էյդոսներին կամ իդեաններին գոյություն էր հատկացնում, Հուսեռլը բացասում է դրանց ամեն կարգի «մետաֆիզիկական» մեկնաբանություն: Այդ էությունները իմացվում են ինտուիտիվ, հայեցողական ճանապարհով. էության հայեցողությունը (ինտուիցիան, Anschauung) փորձնական տվյալների վրա չի հիմնվում և զուտ մտածողական պրոցես է: Իմացության առարկան Հուսեռլի համար այդ էություններն են, «գոյության իդեալական տեսակները». այդ էությունների հայեցողությամբ գիտակցությունը հասկանում է իր իսկ վիճակները, իր երևան գալու ձևերը, ֆենոմենները:

Այսպիսով՝ մեր գիտակցությանը ներկայացնող երևույթները (ֆենոմենները) Հուսեռլի համար մեր գիտակցության իսկ վիճակներն են, նրա դրսևորումները: Հուսեռլի փիլիսոփայությունը կարևոր դեր է խաղացել ժամանակակից ստրուկտուրալիզմի, հատկապես Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստական դպրոցի (Ելմսլև), այլև գերմանական էթնոլինգվիստիկայի (Վ. Պրոցիգ և Յ. Վայսգերբեր) ձևավորման համար: Ստրուկտուրալիստական լեզվաբանության վրա Հուսեռլի ազդեցությունը որոշվում է առաջին հերթին նրանով, որ նա իմաստային ակտերը քննում է որպես անկախ, ինքնակա բնագավառ կազմող մեծություններ և փորձում դրանք ենթարկել մաթեմատիկական ճշգրիտ ստատիկ վերլուծության. այլ կերպ ասած՝ Հուսեռլը հասնում է քննության բացարձակ իմանենտության: Պայքարելով տրամաբանության և լեզվաբանության հոգեբանական հիմնավորման փորձերի դեմ՝ Հուսեռլը վերջինիս դեպքում վերադառնում է XVII—XVIII դդ. ընդհանրական քերականության գաղափարին և լեզվի քննությունը վերածում ընդհանրական վերաքցական սխեմաների: Սակայն, ի տարբերություն Ա. Մար-

տիի, որ կարծում է, թե ընդհանուր քերականությունը պետք է հիմնվի փորձի վրա, նկարագրի լեզուների մեջ եղած ընդհանուրը, էմպիրիկ լինի, Հուսեուլը այն դիտում է ապրիորի-ռացիոնալիստական դիրքերից: Լեզվաբանության համար զգալի դեր է խաղացել Հուսեուլի կողմից լեզվական արտահայտության քննության հետ կապված՝ նշանների դասակարգման փորձը:

Պրագմատիստական փիլիսոփայությունն սկիզբ է առել XIX դ. վերջին քառորդում՝ Ամերիկայում և XX դ. դարձել ամենից ավելի տարածված փիլիսոփայական ուղղություններից մեկը: «Պրագմատիզմ» տերմինն առաջին անգամ օգտագործել է 1878 թ. Չառլ Պիրսը (1839—1914): Հետագայում հանդես են եկել պրագմատիզմի որոշ տարատեսակներ. այսպես, Ջոն Դյուին իր ուսմունքը կոչում է ինստրումենտալիզմ, Շիլլերը իր ուղղությունը որակում է «հումանիզմ» տերմինով և այլն: Փորձը համարելով «ապրումների հոսանք»՝ պրագմատիստները մերժում են այս կամ այն հարցում միայն մեկ ճշմարտության գոյությունը և առաջ քաշում ամեն մարդու համար սեփական ճշմարտության գոյության գրոյթը, հանգում ճշմարտությունների «պլյուրալիզմի» դադափարին: Ըստ պրագմատիստների՝ ճշմարիտ է այն, ինչ օգտակար է, ինչ տվյալ մարդու պրակտիկայում արդարացնում է իրեն: Պրագմատիզմը ակնհայտ ուստիփիստական ուղղություն է:

XX դ. լեզվաբանության, հատկապես սոցիոլոգիական ուղղության ձևավորման մեջ կարևոր դեր է խաղացել նեոկանտականությունը, որի ներկայացուցիչները հանդես են եկել «ետ դեպի Կանտը» նշանաբանով: Նեոկանտականությունը ձևավորվել է XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին՝ Մարբուրգի և Բադենի դպրոցների մեջ. Մարբուրգի դպրոցի ներկայացուցիչները (Մ. Կոհեն, Պ. Նատորպ, է. Կասսիրեր) իրենց սկզբունքները փորձել են հիմնավորել բնական, Բադենի դպրոցի ներկայացուցիչները (Վինդելբանդ, Հ. Ռիկկերտ)՝ հասարակական գիտությունների տվյալներով, նրանց մեթոդների ու հասկացությունների վերլուծության միջոցով: Նեոկանտականները փաստորեն Կանտին ազատում են մատերիալիստական տարրերից՝ «ինքնին իրերը» դիտելով լուկ որպես «սահմանային» հասկացություններ, որոնց մենք աշխատում ենք հասնել տրամաբանական սինթեզների միջոցով: Օգտագործելով մաթեմատիկայի ներթափանցումը բնական գիտությունների մեջ՝ Մարբուր-

գի դպրոցի ներկայացուցիչները փորձում են ժխտել հասկացու-
թյունների օբյեկտիվ հիմքերը, դրանք մեկնաբանում են ապրիո-
րիզմի դիրքերից: Մարբուրգի դպրոցի ներկայացուցիչները բնական
գիտությունների «ընդհանրացնող» մեթոդին հակադրում են պատ-
մության «անհատականացնող» մեթոդը: Պատմաբանը գործ ունի
բազմաթիվ անհատական և անկրկնելի փաստերի հետ, որոնցից նա
յնտրում է մեկը կամ մյուսը որպես պատմական փաստ՝ հիմք ըն-
դունելով «արժեքի» գաղափարը: Պատմական փաստ հանդիսացող
կուլտուրական «արժեքները» իմացության առանձին տիպի օբյեկտ-
ներ են, որոնք իրականության աշխարհին շեն պատկանում. նրանք
ոչ թե «գոյություն ունեն», այլ «նշանակում են», ընդ որում նշա-
նակում են ոչ թե ըստ սուբյեկտի գնահատման, այլ այն անհրա-
ժեշտության շնորհիվ, որին ենթակա է սուբյեկտը իր գնահատա-
կանով:

Լեզվաբանության վրա նեոկանտականների ունեցած ազդեցու-
թյունը արտահայտվել է ոչ միայն «արժեքի» գաղափարի առաջադ-
ման, այլև բառի, հասկացության և առարկայի հարաբերության
ըմբռնման, լեզվական նշանի գաղափարի մեկնաբանության մեջ:
Ըստ նեոկանտականների՝ բառը ունի երկու կողմ՝ «իմաստ» (Be-
deutung) և «նշանակություն» (Meinung «նկատի ունենալը»):
առաջին կողմը հարաբերակցվում է հասկացության հետ, երկրոր-
դը՝ ռեալ իրականության այս կամ այն առարկայի հետ: Փիլիսո-
փայությունը և լեզվաբանությունը գործ ունեն միայն առաջին կողմի
հետ, իսկ երկրորդ կողմը կազմում է տարբեր գիտությունների
առարկան: Այսպիսով, լեզվական նշանը նեոկանտականների մոտ
կտրվում է առարկայական հիմքից և առնվում լոկ հասկացության
հետ ունեցած հարաբերությամբ:

XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբում հանդես եկած բուրժուական
փիլիսոփայության շատ ներկայացուցիչներ, փորձելով հաղթահա-
րել մատերիալիզմի և իդեալիզմի «միակողմանիությունը», իրա-
կանում հանդես են գալիս որպես բացահայտ իդեալիստներ: Ավստ-
րիացի փիլիսոփա էննստ Մախը (1838—1916) փորձում է իրի
հասկացությունը հանգեցնել զգայությունների գումարին: Գիտու-
թյան նպատակը նա համարում է ոչ թե բացատրությունը, այլ
նկարագրությունը, որովհետև բացատրությունը ենթադրում է պատ-
ճառականության հնացած «դիցաբանական» ըմբռնման ընդունում:
Ըստ Մախի՝ գիտությունը պետք է պատճառի ու գործողության
հնացած գաղափարների փոխարեն գործի ֆունկցիոնալ հարաբե-

շուրջիան գաղափարով, ընդ որում ֆունկցիոնալ հարաբերությունները կարող են արտահայտվել մաթեմատիկական գաղափարներով: Գիտության զարգացումն արտահայտվում է ոչ-հարկավորը դեն նետելով՝ ուժերի տնտեսման կամ նվազագույն ճիգերի սկզբունքով: Անմիջական նկարագրության մեջ շմասնակցող բոլոր բնազանցական հասկացությունները պետք է մի կողմ թողնվեն: Մախի «նվազագույն ճիգերի սկզբունքը» ուժեղ ազդեցություն է թողնում լեզվի զարգացման պրոցեսի մեկնաբանության փորձերի, այդ թվում և ֆունկցիոնալիստական լեզվաբանության վրա:

Լեզվաբանության հետագա բախտի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ մաթեմատիկական տրամաբանության և այսպես կոչված «հարաբերությունների տրամաբանության» ստեղծումը: Իեռևս XIX դարում անգլիացի մաթեմատիկոս Ա. Մորգանը (1806—1871) հանգում է այն եզրակացությանը, որ տրամաբանությունը ուսումնասիրում է հարաբերություններն ու նրանց տրամաբանական հատկությունները՝ անկախ առարկաների մասնակի հատկություններից: Մորգանը պահանջում է տրամաբանությունը դարձնել իսկապես ձևական՝ վերանալով մի կողմից՝ կոնկրետ բովանդակությունից, մյուս կողմից՝ լեզվական արտահայտության պատահականություններից: Ա. Մորգանի, Զ. Բուլի, Զ. Պիրսի կողմից նախադրյալներ են ստեղծվում տրամաբանության հանրահաշվի ստեղծման համար, որ կատարվում է Է. Շոնդերի (1801—1902) կողմից XIX դ. վերջերին: Ֆոնգբի, ապա և Պեանոյի, Պադոայի, Գիլբերտի, Ակկերմանի, Ուայթհեդի, Ռասսելի կողմից դարգացվում է այն միտքը, որ մաթեմատիկական լոկ տրամաբանության մի մասն է, որ մաթեմատիկական բոլոր գիտելիքները կարելի է հիմնավորել և դեդուկտիվ կերպով արտածել որոշակի տրամաբանական տարրերից, ելնելով աքսիոմաների որոշակի շրջանակից և առանց դիմելու ինտուիցիային: Ֆորմալիզմը, մաթեմատիկայի լիակատար ձևականացումը դիտվում է որպես այն հակասություններից ազատելու նախապայմանը: Ռասսելի և Ուայթհեդի «Մաթեմատիկայի սկզբունքների» մեջ տրվում է մաթեմատիկական տրամաբանության ընդարձակ շարադրանքը (նախադասությունների տեսությունը, կարգերի տեսությունը և հարաբերությունների տեսությունը): Սրանով մի քայլ առաջ է կատարվում արիստոտելյան տրամաբանությունից, թեև մեկնաբանության մեջ հեղինակները հանդես են գալիս որպես իդեալիստներ:

XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի բուրժուական սոցիոլոգիայի

քնագավառում հատուկ հիշատակութեան արժանի է ֆրանսիացի սոցիոլոգ էմիլ Դյուրկհեյմի (1858—1917) ուսմունքը, որը կարևոր դեր է խաղացել լեզվաբանութեան սոցիոլոգիական դարոցի ձևավորման մեջ՝ Այդ ուսմունքը իր ակունքներն ստանում է փիլիսոփայական իդեալիզմից, կանտականությունից և համաքայլ է ընթանում մախիզմին: Դյուրկհեյմի համար հասարակականը վերջիվերջո հոգեբանական հիմք ունի. հասարակութունը նա համարում է «յուրատեսակ հոգեբանական էակ, բազմաթիվ գիտակցությունների ասոցիացիա»:

Ինչպես Կանտը, Դյուրկհեյմը սուբստանցիան, տարածությունը, ժամանակը, թիվը համարում է լոկ «բանականութեան կատեգորիաները»՝ վերջինիս վերագրելով հավերժական անփոփոխ գոյություն: Սակայն Դյուրկհեյմը փորձում է մախիսսանների նման հաթահարել իդեալիզմի և մատերիալիզմի «միակողմանիությունը»: Այս կասկակցութեամբ նա իր ուսմունքի հիմքում դնում է հասարակութեան գաղափարը. հասարակութունը որպես «կոլեկտիվ գիտակցություն», նրա կարծիքով, վերացնում է մատերիալի և գիտակցութեան առաջնայնութեան հարցի դրման անհրաժեշտությունը: Հասկանալի է, սակայն, որ հասարակականը դիտելով որպես հոգեկան, գիտակցական հիմք ունեցող «ամբողջություն»՝ Դյուրկհեյմը դրանով իսկ մնում է մաքուր իդեալիզմի դիրքերում: Այս առումով է հենց, որ Դյուրկհեյմը բացահայտորեն հակադրվում է հասարակական երևույթների մարքսիստական մատերիալիստական ըմբռնմանը՝ ժխտելով տնտեսական գործոնի՝ առաջադիմութեան աղբյուր լինելու գաղափարը: Դյուրկհեյմը չի ընդունում տնտեսական գործոնի առաջնությունը, այլ նշում է հասարակական միջավայրի առանձնահատկությունների բազմազանությունը: Հասարակութունը Դյուրկհեյմը պատկերացնում է որպես տարբեր տարրերի մի ներդաշնակ ամբողջություն, որը գոյութուն ունի ինքնակա կերպով, իմանենտորեն, որպես վերանհատական մի բան: Չկարողանալով կամ շցանկանալով ըմբռնել առանձինի և ընդհանուրի, անհատականի և հասարակականի դիալեկտիկան՝ Դյուրկհեյմն ընդհանուր-հասարակականը կտրում է առանձին-անհատականներից և դարձնում անհատներից դուրս գտնվող ինքնակա էություն՝ «հասարակական փաստ», որը պարտադրվում է անհատներին որպես արտաքին անհրաժեշտություն: Հասարակութեան բնույթը և առանձնահատկությունները Դյուրկհեյմը բացատրում է մեխանիստորեն՝ դրանք հանգեցնելով հասար-

րակական միավորների ծավալին ու խտությանը. ծավալը (անհատների քանակը) որոշում է կապերի ուժեղությունն ու բազմազանությունը, խտությունը՝ հասարակության «բարձրության» աստիճանը: Հասարակագիտության բուն առարկան համարելով հասարակական միջավայրի այս մեխանիստական օրինաչափությունների, հասարակության՝ որպես փակ սիստեմի ուսումնասիրությունը՝ Դյուրկհեյմը, հետևելով Կոնտին, տարբերում է օրինաչափ ուսումնասիրության ստատիկան և դինամիկան. բայց սիստեմի օրինաչափությունները հասկանալու տեսակետից առավելություն է տալիս ստատիկային: Հասարակության զարգացումը, Դյուրկհեյմի կարծիքով, աշխատանքի բաժանման վրա է հենված, ընդ որում այդ բաժանումը նրա մոտ քննվում է ինքնին՝ հասարակությունը կազմող միավորների փոխհարաբերության տեսակետից, և չի հանգեցվում հասարակության գոյապայմանների տնտեսական հիմքին: Հասարակական օրենքներին Դյուրկհեյմը վերագրում է երկու պահանջ՝ ընդհանրականություն և հրամայականություն, ընդ որում կանտյան կատեգորիկ իմպերատիվի նման, դրանք առնվում են ժամանակից դուրս, վերացականորեն, որպես ամեն մի հասարակության և ամեն մի էպոխայի նկատմամբ կիրառելի պահանջներ:

Լեզվաբանության համար նշանակություն է ունենում նաև Գ. Տարդի (1843—1903) տեսությունը, որով հասարակությունը հանգեցվում է իրար նմանվող անհատների գումարի, մեծ տեղ է արվում հոգեբանական գործոնին. Տարդի տեսությունը արտացոլում է գտել ոչ միայն Շուխարդտի, այլև հետագա լեզվաբանների մոտ:

Լեզվաբանական ուսմունքների հետագա ընթացքի վրա զգալի ազդեցություն է թողնում հոլանդացի բուսաբան-հակադարվինիստ դե-Ֆրիդր, որ 1900—1910 թթ. առաջ է քաշում մուտացիոն տեսությունը, ի հակադրություն Դարվինի բնական ընտրության էվոլյուցիոնիստական տեսության: Այս տեսության համաձայն՝ նոր տեսակները ծագում են հանկարծակի թոռնաձև փոփոխությունների՝ մուտացիաների ձևով (առանց միջանցիկ ձևերի՝ այդ փոփոխությունների միջև), որոնք պայմանավորված են ներքին պատճառներով և կախված չեն արտաքին պայմաններից: Հատկանշական է, որ Պլեխանովը դե-Ֆրիդրի մուտացիաների տեսության մեջ տեսնում է դիալեկտիկական կողմ, այնինչ այս դեպքում պարզ չէ որակական հանկարծակի փոփոխությունների քանակական նախապատրաստումը: Ամեն ինչ փաստորեն կապվում է ժառանգականության

հատուկ մասնիկների՝ պանգոնների հետ, իսկ ձեռքբերովի հատկությունների ժառանգումը ժխտվում է: Մուտացիոնիզմը հետագայում ազդել է Մառի և ստրուկտուրալիստների հայացքների ձևավորման վրա:

Այս ենթաշրջանի լեզվաբանական ուղղություններն արդեն սկսում են մեծ շահով տարբերվել XIX դ. լեզվաբանական ուղղություններից՝ լեզվական երևույթների նկատմամբ ունեցած իրենց մոտեցմամբ, լեզվաբանության ու նրա ուսումնասիրության առարկայի իրենց մեկնաբանությամբ: XIX դ. ուղղությունները բնորոշվում էին լեզվի ու լեզվաբանության բնույթի, տեղի ու դերի ըմբռնման տարբերությամբ, այն բանով. թե ի՞նչ տեղ են հատկացնում լեզվին հարակից երևույթների և լեզվաբանությանը՝ հարակից գիտությունների մեջ: XX դ. լեզվաբանական ուղղությունները բնորոշվում են առաջին հերթին լեզվի նկատմամբ ունեցած մոտեցման հայեցակետերի տարբերությամբ, նրանով, թե ո՞ր կողմից են լեզվին մոտենում, լեզվի ո՞ր կողմն են քննության նյութ դարձնում, լեզվական ո՞ր ֆունկցիան են պահում ուշադրության կենտրոնում: XIX դ. լեզվաբանները հիմնականում զուրկ էին լեզվաբանության՝ այլ գիտություններից անկախ և ինքնուրույն բնագավառ լինելու ըմբռնումից: XX դ. լեզվաբանները և լեզվի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մյուս գիտնականները աստիճանաբար մոտենում են այդ ըմբռնմանը: Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ հետևյալը. նախ՝ կոնցեպցիան որոշում է հայեցակետը, ուստի և XIX դ. ուղղությունները ոչ միայն լեզվի ու լեզվաբանության բնույթի, տեղի ու դերի տարբեր ըմբռնումներ են, այլև լեզվին ո՞ր կողմից մոտենալու հայեցակետեր. երկրորդ՝ հայեցակետը մեծ դեր է խաղում կոնցեպցիայի ձևավորման մեջ, ուստի և XX դ. ուղղությունները, մանավանդ քննվող ենթաշրջանում, որոշ առումով նաև կոնցեպցիայի տարբերություններ են. երրորդ՝ լեզվաբանության՝ այլ գիտություններից անկախ բնագավառ լինելու ըմբռնումը քննվող ենթաշրջանում նոր է միայն ճանապարհ հարթում, ուստի և լեզվական տարբեր ուղղությունները այս ենթաշրջանում նաև կոնցեպցիայի տարբերություններ են՝ որոշ դեպքերում կապված լինելով XIX դ. վերջի կոնցեպցիաների հետ և հանդես գալով որպես նրանց օրգանական շարունակությունը: Հաջորդ ենթաշրջանում լեզվաբանության՝ այլ գիտություններից անկախ բնագավառ լինելու ըմբռնումը դառնում է տիրապետող, և լեզվաբանական ուղղությունների տարբերությունները փաստորեն վերածվում են «բուն»

լեզվաբանության ու լեզվաբանական միջդիսցիպլինների տարբերությունների:

Այս ենթաշրջանում կարելի է առանձնացնել լեզվաբանական ուղղությունների երկու խումբ: Առաջին խումբը կազմում են այն ուղղությունները, որոնք լեզվական երևույթների մեկնաբանության մեջ հիմք են ընդունում լեզվաբանության հետ կապված գիտությունների ու գիտական դիսցիպլինների նորագույն նվաճումները, հենվում դրանց վրա կամ լեզուն քննում դրանց տեսանկյունով: Երկրորդ խումբը կազմում են այն ուղղությունները, որոնք լեզուն քննում են անկախ այլ գիտություններից ու գիտական դիսցիպլիններից: Իհարկե, այս բաժանումը որոշ պայմանականություն ունի, որովհետև մի կողմից՝ առաջին կարգի ուղղությունների մեջ արդեն առկա են երկրորդ կարգի ուղղությունների սաղմերը, մյուս կողմից՝ երկրորդ կարգի ուղղությունների ներկայացուցիչները հենվում են նախորդների վրա, շարունակում արդեն առկա տրագիցիաները: Առաջին խմբի ուղղությունները գրեթե այնքան են, որքան լեզվաբանության հետ մերձավորապես առնչվող և լեզվական երևույթների մեկնաբանության հնարավորություն տվող գիտություններ ու գիտական դիսցիպլիններ կան, այսինքն՝ 1) պսիխոլոգիզմ, 2) լոգիցիզմ, 3) անթրոպոլոգիզմ և կոլտուր-էթնոլոգիզմ (էթնոգրաֆիզմ), 4) էսթետիզմ և 5) սոցիոլոգիզմ: Երկրորդ խմբի ուղղությունները երկուսն են՝ 6) ֆունկցիոնալիզմ¹ և 7) ֆորմալիզմ. ֆունկցիոնալիստները նպատակ են դնում բացատրել լեզվի կառուցվածքային փոփոխությունը՝ ինչպես լեզվական ֆունկցիայի գաղափարից, ֆորմալիստները նպատակ են դնում նկարագրել լեզուն՝ ինչպես իր իսկ լեզվի ձևերից: Ֆունկցիոնալիզմը հանդես եկել սոցիոլոգիզմի և բիոլոգիզմի, ֆորմալիզմը՝ պսիխոֆորմալիզմի և սոցիոլոգիական իմանենտիզմի բազայի վրա:

Այս ենթաշրջանի լեզվաբանական բոլոր ուղղությունները ձևաշրջան են նախ՝ երիտքերականների քննադատության ու նրանց թերությունների հաղթահարման, երկրորդ՝ ժամանակակից գիտության, հատկապես հասարակական գիտությունների բնագավառում հանդես եկած նոր պատկերացումների ու տենդենցների, երրորդ՝ կուտակված լեզվաբանական նյութի, լեզվաբանության նախորդ նվաճումների օգտագործման, այն հակասություններից զերծ կերպով սխտեմավորելու և գիտականորեն մեկնաբանելու ձգտման

¹ Այստեղ «ֆունկցիոնալիզմ» բառը պարզապես է նեղ իմաստով:

բաղայի վրա: Այս ենթաշրջանի պսիխոլոգիզմը և լոգիցիզմը, XIX դ. որոշ հիմքեր ունենալով հանդերձ, առաջին հերթին հանդես են եկել երիտքերականների միակողմանի ֆոնետիզմը հաղթահարելու, լեզվի ներքին կողմին ավելի մեծ ուշադրություն հատկացնելու, շատ հյուսուսության և իմաստաբանության հարցերին պատշաճ տեղ տալու որոնումների հետ կապված: Անթրոպոլոգիզմը և կուլտուրէթնոլոգիզմը հանդես են եկել երիտքերականների կողմից լեզվի և ժողովրդի, լեզվի ու կուլտուրայի պատմության կապի անտեսումը հաղթահարելու, լեզվի ծագման հարցը կրկին առաջ քաշելու հետ կապված: Էսթետիզմը հանդես է եկել առաջին հերթին երիտքերականների ատոմիզմի ու ֆոնետիզմի հաղթահարման, լեզվի և գրականության ու կուլտուրայի կապի անտեսումը վերացնելու, ռճաբանության հարցերը անուշադրության մատնելու հետևանքները վերացնելու ձգտման հետ կապված: Սոցիոլոգիզմը հանդես է եկել երիտքերականների ինդիվիդուալիզմը հաղթահարելու, ստատիկ վերլուծության հարցերը կրկին առաջ քաշելու և ստատիկ ու պատմական հայեցակետի փոխհարաբերությունը պարզելու, լեզվաբանության առարկայի մասնատումը վերացնելու որոնումների հետ կապված: Ֆունկցիոնալիզմը հանդես է եկել լեզվական կառուցվածքի փոփոխության պատճառները բացահայտելու, այդ փոփոխությունները մեկնաբանելու, այսինքն՝ երիտքերականների և իրենց նախորդող այլ լեզվաբանների՝ այս հարցում հանդես բերած թերությունը հաղթահարելու ձգտման հետ կապված: Վերջապես՝ ֆորմալիզմը հանդես է եկել լեզվաբանության առարկան ինքնուրույնացնելու, լեզվի նկարագրության մեջ կանխակալ սխեմաներից հրաժարվելու, լեզվական երևույթների սիստեմավորման համար իր իսկ լեզվի տվյալները հիմք ընդունելու ձգտման հետ կապված, մակավանդ որ մի կողմից՝ ստատիկ վերլուծության հարցերը երիտքերականների մոտ ուշադրության չէին արժանանում և մյուս կողմից՝ երիտքերականներն ու շատ այլ լեզվաբաններ լեզվի նկարագրությունը կատարում էին տրադիցիոն ձևով, ֆիլոլոգիական ու տրամաբանական քերականության տրադիցիոն սխեմաներով, զանց առնում քննվող լեզուների կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները.— Այս ենթաշրջանի լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման մեջ կարելի է առանձնացնել երկու էտապ. 1) 1901—1915 թթ., երբ ուժեղ է երիտքերականության քննադատությունը, երբ լեզվաբա-

նությունը նոր ուզիւների որոնումներ է կատարում, երբ հոգեբանութեան ազդեցութեանը դեռևս ուժեղ է, երբ ընդհանրապես նախորդ լեզվաբանութեան տրադիցիան դեռևս շարունակում է հանդես գալ և երբ լեզվի պատմական քննութիւնը դեռևս գերակշռող է. 2) 1916—1928 թթ., երբ լեզվի հասարակական բնույթի ըմբռնումը ուժեղանում է, առաջանում է լեզվաբանութեան առարկայի սահմանազատման և իմանենտիզմի տենդենց, հիմքեր և նախնականորակում հաջորդ շրջանին անցնելու համար. որպէս նրկու էտապների սահմանազատիչ հանդես է գալիս Սոսյուրի «Բնդհանուր լեզվաբանութեան գասընթացը» (1916 թ.):

1. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿՈՆՑԵՊՏԱՆԵՐ

1. ՊՍԻԽՈԼՈԳԻՉԵ ԵՎ ՊՍԻԽՈՅԻԶՈԼՈԳԻՉԵ

Ընդհանուր տեղեկութիւններ.— Պսիխոլոգիզմը և պսիխոֆիզիոլոգիզմը այս ենթաշրջանում շարունակում են մնալ որպէս լեզվաբանական տարածված կոնցեպցիաներ: Պսիխոֆիզիոլոգիզմը հանդես է գալիս երիտքերականների ու նրանց հետևորդների մոտ: Պսիխոլոգիզմը հենվում է մասամբ երիտքերականների վրա, մասամբ գալիս է Շտայնթայից, Պոտերնյայից ու երիտքերականների քննադատներից, մասամբ էլ արդյունք է երիտքերականների ֆորմալիզմի դեմ ուղղված քննադատութեան: Լեզվի հոգեբանական ըմբռնման կողմնակիցները, ի տարբերութիւն երիտքերականների, ուշադրութիւնը կենտրոնացնում են լեզվի ներքին, իմաստային կողմի վրա, մեծ տեղ տալիս իմաստաբանական ու շարահյուսական հարցերին: Պսիխոլոգիզմը այս շրջանում միատարր ու միօրինակ չէ. այստեղ առկա են և ինդիվիդուալիստական պսիխոլոգիզմը, և էթնիկական պսիխոլոգիզմը. սոցիոլոգիական դպրոցը ևս մեծ շափով տուրք է տալիս պսիխոլոգիզմին: Լեզվի հոգեբանական մեկնաբանութիւնը կատարվում է հոգեբանական տարբեր կոնցեպցիաների հիման վրա. դրանցից գեշտալտհոգեբանութեան և բիհեյիորիզմի ազդեցութեանը դրսևորվում է հատկապես հաջորդ շրջանում. այսպէս, ամերիկացի նշանավոր լեզվաբան Բլումֆիլդը, որ սկզբնապէս (այս ենթաշրջանում) Վունդտի հետևորդ է, հետագայում անցնում է բիհեյիորիզմի դիրքերը: Այս ենթաշրջանում զգալի ազդեցութիւն է ձեռք բերում ֆունկցիոնալիստական հայեցակետը, որ դրսևորվել է Բրենստանտի, Մարտի և այլոց մոտ:

Նշելի է, որ հոգեբանական ուղղութեան շատ ներկայացուցիչներ՝ Վան-Գիմենեկեն, Ա. Մարտի, այս ենթաշրջանում պատմական քննութեան հետ միասին անհրաժեշտ են համարում լեզվի ստատիկ քննութիւնը, ընդ որում կրկին առաջ են քաշվում (Ա. Մարտի) ընդհանրական քերականութեան հարցերը: Ավելորդ չէ հիշել, որ պսիխոլոգիզմը այս ենթաշրջանում սկսում է հանդես գալ ոչ միայն որպէս լեզվի բնութիւնը ըմբռնում, այլև որպէս լեզվի հոգեբանական կողմի ուսումնասիրութիւն. այլ կերպ ասած, լեզվի՝ որպէս հոգեբանական պրոցեսի՝ միակողմանի ըմբռնմանը սկսում է փոխարինել լեզվի հոգեբանութիւնը, որպէս յուրատեսակ միջդիսցիպլին: Լեզվի հոգեբանութեամբ զբաղվողները լեզուն ամբողջովին վերցրած՝ ոչ միշտ են համարում հոգեբանական երևույթ, բայց ուշադրութիւն են դարձնում լեզվի այն կողմի վրա, որ հոգեբանական մասնագիտական ուսումնասիրութեան առարկա է: Ծիշտ է, այս խնդիրը կատարվում էր և նախորդ ենթաշրջանում, բայց այդ դեպքում լեզուն ամբողջովին ընդգրկվում էր հոգեբանական երևույթների մեջ, և լեզվաբանութիւնը ձուլվում հոգեբանութեան հետ:

Պսիխոլոգիզմը հանդես է գալիս ոչ միայն որպէս ինքնուրույն ուղղութիւն, այլև հաճախ էկլիկտիկորեն զուգորդվում է այլ ըմբռնումների հետ կամ դառնում այս կամ այն ըմբռնման աստառը: Այսպէս, օրինակ, ոմանց մոտ հանդես է գալիս լոգիկո-պսիխոլոգիզմը (Դ. Ն. Օվսյանիկո-Կուլիկովսկի), սոցիոլոգիզմը հաճախ յորսկորվում է որպէս պսիխոսոցիոլոգիզմ (Ֆ. Ղը-Սոսյուր), ոմանց մոտ էլ տեղ է գտնում յուրատեսակ բիոպսիխոլոգիզմ (Վան-Գիմենեկեն): Պսիխոլոգիզմը ոմանց մոտ ծայրահեղ արտահայտութիւն է գտնում. այսպէս, Թ. Կալեպկին լեզվի ողջ քերականական սիստեմի հիմքում դնում է խոսողական ակտի ժամանակ խոսողի ունեցած հոգեվիճակը:

Հետագա քննութեան մեջ մենք կանգ կառնենք պսիխոլոգիզմի ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների վրա, բայց անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել և ուրիշների մասին:

Ռուսաստանում պսիխոլոգիզմի մի տարատեսակը հենվում է Պոտեբնյայի վրա: Պոտեբնյայականութեան ներկայացուցիչներից հիշատակելի են Դ. Ն. Օվսյանիկո-Կուլիկովսկին և Դ. Ն. Կուրյավսկին: Օվսյանիկո-Կուլիկովսկին հանդես է գալիս որպէս լոգիկո-

¹ Д. Н. Овсяннико-Куликовский, Синтаксис русского языка, 1912. Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, Юрьев, 1912.

պսիխոլոգիստ, փորձում հաշտեցնել Պոտերնյայի հօգեբանական կոնցեպցիան տրամաբանական քերականության սկզբունքների հետ: Այս առումով քերականական ձևերի վերլուծությունը նա փաստորեն փոխարինում է հոգեբանական «ակտերի» վերլուծությամբ, լեզվի և «քերականական մտածողության» հիմքում դնում «անգիտակցական ոլորտում» կատարվող ակտերը: Քերականական ձևը և քերականական իմաստը նրա մոտ դառնում են հավասարանշանակ հասկացություններ: Օվսյանիկո-Կուլիկովսկին, Պոտերնյայի նման, կարևոր տեղ է հատկացնում քերականական ձևերի ծագման ու զարգացման հարցին: Կուլրյավսկին, ի տարբերություն Օվսյանիկո-Կուլիկովսկու, հանդես է գալիս որպես հետադարձական պսիխոլոգիստ՝ խնամքով անջատելով լեզվի հոգեբանական ըմբռնումը տրամաբանականից: Հենվելով Պոտերնյայի վրա՝ Կուլրյավսկին գրեթե նույնացնում է խոսքի մասերը նախադասության անդամների հետ. նրա կարծիքով՝ միայն բայի և ստորոգյալի տարբերակումը պետք է պահպանվի, մնացած դեպքերում խոսքի մասերի և նախադասության անդամների անվանման տարբերությունը չի արդարացնում իրեն:

Պոտերնյայականության հետ միասին զգալի տարածում ունի Բոդուեն-դե-Կուրտենների սուբյեկտիվ պսիխոլոգիզմը: Բացի Բոդուեն-դե-Կուրտեններից և Բոգորոդիցկուց, որոնք շարունակում են գործել, այս ենթաշրջանի հեղինակներից հատուկ հիշատակման արժանի է Լ. Վ. Շչերբան, որի գործունեության ծավալումն ընկնում է սովետական շրջանում. նշենք միայն, որ Շչերբայի հնչույթի ըմբռնումը, որ մի նոր գիծ էր ավելացնում Բոդուեն-դե-Կուրտենների ըմբռնման վրա, շեշտում հնչույթի իմաստատարբերիչ ֆունկցիան, կարևոր դեր է խաղում հաջորդ ենթաշրջանում տարածված հնչույթաբանական ուսմունքների ձևավորման համար:

Վունդտի հոգեբանական կոնցեպցիան այս ենթաշրջանում գտնում է և՛ քննադատներ, և՛ կողմնակիցներ. քննադատների թվում նշելի են ոչ միայն երիտքերականները (Բ. Դելբրյուկ, Հ. Պաուլ), այլև ամենատարբեր ըմբռնումների տեր այլ գիտնականներ. քննադատությամբ հանդես են գալիս և՛ սոցիոլոգիզմի հետևորդները (Ա. Սեշեև), և՛ լեզվագիտության ներկայացուցիչները (Զյուտտերլին) և ուրիշներ: Ոմանք էլ, քննադատելով Վունդտին, օգտագործում են նրա ուսմունքի այս կամ այն կողմը. վերջիններիս մեջ նշելի է, օրինակ, լեհ լեզվաբան Յան Ռազվադավսկին: Իր

«Բառակազմությունը և բառիմաստը» գրքում¹ նա զարգացնում է վունդտի իմաստաբանական տեսութայան որոշ կողմերը, հատկապես բառերով արտահայտված պատկերացումների երկանդամութայան գաղափարը: Ռոզվադովսկին յուրաքանչյուր լեզվական կազմավորման մեջ տեսնում է երկու անդամ՝ նույնացնող և տարբերող. դրանցից առաջինը արտահայտում է տվյալ հասկացութայան ծավալի մեջ մտնող պատկերացումների ընդհանուր կողմը, երկրորդը՝ տվյալ պատկերացումը նույն տիպի պատկերացումներից տարբերող կողմը: Ածանցավոր բառի մեջ որպես նույնացնող անդամ հանդես է գալիս արմատը, որպես տարբերիչ՝ ածանցը. բարդութայան մեջ՝ սովորաբար բարդութայան երկրորդ բաղադրիչը նույնացնող մասն է, առաջինը՝ տարբերիչը (հմմտ. գերմ. Wind-mühle, հայ. հողմաղաց). նախադասության մեջ ենթական նույնացնող անդամն է, ստորոգելին՝ տարբերիչը: Ըստ Ռոզվադովսկու՝ բաղադրյալ բառերը ծագում են բարդություններից, վերջիններս էլ՝ շարահյուսական կապակցություններից:

Ֆրեյդիզմը (Ֆրեյդի պսիխոանալիտիզմը) ևս լեզվաբանութայան մեջ կողմնակից է գտնում հանձին Շպերբերի: Հաջորդ ենթաշրջանում Բոումանը փորձում է Ֆրեյդի ուսմունքը կիրառել լեզվի «ներքին ձևի» գաղափարի նկատմամբ²:

Փրիխտփայության և հոգեբանութայան մեջ այս ենթաշրջանում սկսում է տիրապետող դառնալ ֆունկցիոնալիստական հայեցակետը, որ նշանավորվում է իդեալիզմի և ագնոստիցիզմի խորացմամբ: Ուշադրութայան կենտրոնում գտնվում են «մաքուր» ֆունկցիոնալ կախումները: Հոգեբանութայան գլխավոր առարկան ֆունկցիոնալիստները համարում են հոգեվիճակների, հոգեկան ֆունկցիաների նկարագրությունը: Քննութայան մաթեմատիկականացումը օգտագործվում է մատերիական աշխարհն ու նրա օրինաչափությունները «մաքուր» հասկացությունների և մաթեմատիկական բանաձևերի ձևով արտահայտելու և մատերիայի գաղափարը դուրս մղելու համար:

Անտոն Մարտի. — Մարտին մեծ շափով հենվում է իր ուսուցիչ Ֆր. Բրենտանոյի էմպիրիկ հոգեբանական դրույթների վրա. Բրենտանոն փորձում էր հայեցողական փրիխտփայությանը հակադրել իսկական գիտական «ներքին փորձի» վրա հենվող փրի-

¹ I. Rozadowski, Wortbildung und Wortbedeutung, 1904.

² հմմտ. A. C. Bouman, Das Problem der inneren Sprachform und die Psychoanalyse, „Lingua“, 1952, III, 2, էջ 147—161.

սոփալուծյունը, որի միջուկը պետք է լինի հոգեբանությունը: Լինելով այսպես կոչված ֆունկցիոնալ հոգեբանության հիմնադիրը՝ Բրենտանոն «ապրումի անմիջական տվյալների» մեջ տարբերում է երկու կողմ՝ բովանդակություններ կամ ֆիզիկական երևույթներ (զգայություններ, հիշողական պատկերներ, երևակայություններ և այլն) և ակտեր (ըստ Շտումֆի՝ ֆունկցիաներ՝ բովանդակությունների և դրանց հատկությունների միացումն ու ֆիքսացիան որպես պատկերացումներ, դատողություններ, հույզեր և այլն). հոգեբանության նպատակը ակտերի ուսումնասիրությունն է, իսկ բովանդակությունները վերաբերում են բնական գիտություններին, հատկապես ֆիզիկային: Ավելորդ չէ հիշել, որ Բրենտանոն տարբերում է երկու կարգի հոգեբանական գիտություն՝ նկարագրական և գենետիկ, մի հանգամանք, որ թերևս նույնպես դեր է խաղում լեզվի քննության երկու հայեցակետերի հետագա հակադրության համար (թեկուզ և ոչ անմիջաբար). այս տարբերակումը արտահայտություն է գտել Մարտինի լեզվափիլիսոփայության, լեզվի հարցերի նրա մեկնաբանության մեջ:

Իր աշխատություններում¹ Մարտին առաջ է քաշում և աշխատում նոր, ֆունկցիոնալիստական մեկնաբանություն տալ լեզվափիլիսոփայական կարևորագույն հարցերին, թեև շատ բանով դեռևս հենվում է հին պատկերացումների վրա: Մարտին հնչունական լեզվի ծագման քննության համար հիմք է ընդունում այն լեզվական դրսևորումները, որոնք կարող են դիտվել և արդի էտապում: Մարդկային լեզվի կազմավորման վճռական գործոնը հաղորդակցման և հասկանալիության (Mitteilung und Verständigung) մտադրությունն է, որ ըստ նրա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տարբեր անհատների հոգեկան փոխազդեցություն: Լեզուն ոչ թե միայն սեփական հոգեկան կյանքի հաղորդման, այլ ուրիշների վրա ազդելու միջոց է: Հենվելով մանկան զարգացման էտապների ուսումնասիրության վրա՝ Մարտին պնդում է, որ լեզուն և մտածողությունը միաժամանակ չեն առաջանում, այլ մտածողությունը նախորդում է լեզվին: Հետևաբար՝ գոյություն ունի ոչ-լեզվական մտածողություն. բայց լեզվի առաջացումը մտածողությանը մեծ չափով օգնում է, և լեզուն ու մտածողությունը հետագայում զարգանում են փոխկապակցված:

¹ A. Marty, Ursprung der Sprache. 1875. Grundfragen der Sprachphilosophie, 1904. Untersuchungen zur Grundlegung einer allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie. I, 1908. Nachgelassene Schriften. Psyche- und Sprachstruktur, Bern, 1940.

Այս փոխկապակցումն էլ Մարտին այն ձևով շի պատկերացնում, թե լեզուն մտածողության բացարձակապես համարժեք արտահայտությունն է. ըստ նրա՝ այսպիսի բացարձակ համարժեքության դեմ են խոսում լեզվական միջոցների բազմիմաստությունը և համանշտությունը: Լեզվի զարգացումը Մարտին քննում է նպատակաբանական (տեխնոլոգիական) դիրքերից՝ որպես յուրատեսակ նպատակադիր գործունեություն, որի հիմքում ընկած է ձգտումը դեպի հասկանալիությունը, պարզորոշությունը, հարմարությունը, խնայողությունը (Ersparnis), այլև գեղեցկությունը: Տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների մտածողության տարբերությունը ոչ թե հիմնական է (fundamental), այլ աստիճանական (graduell): Չի կարելի լեզվակառուցվածքային տարբերություններից բխեցնել դրանց ճշգրտորեն համապատասխանող մտածողական տարբերություններ. լեզուները տարբերվում են հնչյունական ձևավորմամբ, երևակայության տարբեր գործողությամբ, իմաստային կողմի որոշ տարբերություններով. սրանք էլ կապված են հակումների, փորձի, կանխամիտումների (Disposition), պատմական բազմատեսակ դեպքերի հետ: Լեզվակառուցվածքը ստատիկորեն առնված մի միասնական ամբողջություն չէ, այլ հնի ու նորի գոյակցություն: Սրան միանում է և այն, որ լեզվի մեջ առկա են հասարակայնորեն տարբերակված լեզվական շերտեր: Լեզվի և մտածողության կապը այնպես պարզ և անմիջական չէ, ինչպես այն ներկայացնում են Հումբոլդտը, Շտայնթալը, Վունդտը:

Մարտինի համար իմաստային կողմը, նշանակությունը, որպես լեզվի հոգեկան կողմ, ավելի էական է, քան մտածողության արտահայտման ձևը: Նա իր լեզվափոխիստփայությունը կոչում է «ընդհանրական իմաստաբանություն»: Այստեղից էլ այն կարևոր նշանակությունը, որ Մարտին հանկացնում է իմաստափոխության հարցին: Հումբոլդտյան «ներքին ձևի» հասկացությունը մեկնաբանելով որպես իմաստի և արտահայտության կապերի ամբողջություն՝ Մարտին տարբերում է 2 տեսակ ներքին ձև. 1) այսպես՝ կոչված «պատկերավոր ներքին ձևը» (figürliche innere Sprachform) նրա համար այն օժանդակ պատկերացումն է, որ հիմք է տալիս հին իմաստը նոր իմաստին փոխանցելու, այլ կերպ ասած՝ բառը փոխաբերաբար գործածելու. ներքին ձևը Մարտինի համար, այսպիսով, ամենից առաջ լեզվական արտահայտության պատկերավոր կողմն է. եթե Հումբոլդտի համար «ներքին ձևը» դինամիկ սկզբունք է, ապա Մարտինի համար այն նկարագրական արժեք

ունի՝ 2) «կոնստրուկտիվ ներքին ձևը» Մարտին քննում է իմանենտորեն և տելեոլոգիապես. ըստ նրա՝ կոնստրուկտիվ լեզվագործունեությունը արտահայտվում է որպես նշանի պարզեցում և տրնտեսում:

Հակադրվելով Շտայնթալի և ուրիշների ըմբռնմանը՝ Մարտին լեզուն դիտում է ոչ միայն խոսողի, այլև լսողի դիրքերից. լեզվական միջոցները ծառայում են ոչ միայն սեփական հոգեկան կյանքը դրսևորելու, այլև լսողի վրա ազդելու համար: Հետևաբար լեզվական միջոցների իմաստը հոգեկան երևույթներ են (պատկերացումներ, դատողություններ, սրտի շարժումներ՝ Gemüsstätigkeiten), որոնք արթնացվում են (wachrufen) կամ պետք է արթնացվեն լսողի մեջ: Հենվելով Բրենտանոյի վրա, որ տարբերում էր հոգեկան 3 հիմնական երևույթներ՝ պատկերացողական (vorstellende), դատողական (urteilende) և շահագրգռողական (interessenehmende)՝ Մարտին լեզվի ստատիկ քննության հայեցակետից տարբերում է ինքնանշանակ (autosemantisch) արտահայտության 3 կարգի միջոցներ՝ 1) պատկերացում արտահայտողներ (Vorstellungssuggestive) [«գոյականներ»՝ առանձին, որոշիչով կամ որոշիչ (հարաբերական) նախադասությամբ], 2) ասույթներ (Aussagen) (դատողություններ և դատողությունների կոմպլեքսներ արտահայտողներ) և 3) հուզականներ (Emotive=interessensheischende Äusserungen) (հրաման, խնդիր, հարց, ցանկություն արտահայտողները): Ինքնանշանակ լեզվամիջոցներին, որոնք «առանձին վերցրած ևս ինքնին հաղորդելի հոգեկան երևույթի արտահայտություն են»², հակադրվում են նշանակակիցները (Synsemantika)՝ շղկապները, նախդիրները, չգոյականացված ածականները, դիմավոր բայաձևերը (բացի հրամայականից), թեք հոլովաձևերը, երկրորդական նախադասությունները. սրանք գործում են միայն նախորդ տիպի արտահայտությունների կազմելու համար: Մարտինի դրույթներից ժամանակին ընդունելություն չգտան հատկապես երեքը՝ ընդհանուր քերականության ստեղծման նրա ձգտումը, լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերության ըմբռնումը և «ներքին ձևի» նրա մեկնաբանությունը³: Սակայն ընդհանուր քերականության ստեղծման նրա ձգտումը փաստորեն կանխում է կոպենհա-

¹ Հմմտ. O. Funke, Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie, 1927, էջ 129.

² A. Marty, Grundfragen der Sprachphilosophie, 1904, էջ 105.

³ Հմմտ. H. Arens, Sprachwissenschaft, München, 1955, էջ 388.

գենյան ստրուկտուրալիստների փորձերը. Մարտին այն պատկերացնում է որպես նորմատիվ դիսցրիպլին և հակադրում լեզվի կոնկրետ պատմութանը: Ընդհանուր քերականության ստեղծման հնարավորության ապացուցումը Մարտին հիմնում է մտածողության՝ ընդհանուր մարդկային բնույթ ունենալու դրույթի վրա:

Ավելորդ չէ նշել, որ Մարտին, քննադատելով Շլայխերի նատուրալիզմը, խոսում է բառի՝ կամայական նշան լինելու մասին. սրանով իսկ նա կանխում է Սոսյուրի՝ նշանի կամայականության դրույթը:

Մարտիի հետևորդներից առանձնապես հիշատակելի է Օ. Ֆունկեն:

Յա. Վան-Գինենկեն.— Հոլլանդացի ականավոր լեզվաբան Վան-Գինենկենը XX դ. սկզբներին հանդես է գալիս իր «Հոգեբանական լեզվաբանության սկզբունքները» նշանավոր աշխատությանում¹: Գինենկենի կարծիքով լեզվաբանությունը պետք է կառուցվի հոգեբանական հիմունքներով, նրա սկզբունքները պետք է ընդհանուր մարդկային բնույթ ունենան: Ի տարբերություն երիտօրբեականների, որոնք լեզվաբանության խնդիրը սահմանափակում էին փաստագրամբ, Վան-Գինենկենը լեզվաբանության նպատակը համարում է «բոլոր լեզվաբանական երևույթների ավելի խոր պատճառների հետազոտումը՝ դրանց ներքին լինելիության մեջ»²: Այս առումով Գինենկենը լեզվաբանությունը տարբերում է և՛ ֆիլոլոգիական քերականությունից, և՛ համեմատական քերականությունից, որոնք չեն թափանցում պատճառների մեջ: Ինքը Վան-Գինենկենը այդ պատճառները որոնում է հոգեբանական ոլորտում: Ըստ Վան-Գինենկենի՝ լեզվաբանությունը հասարակագիտության (սոցիոլոգիայի) և էսթետիկայի հետ միացնելու փորձերը հարցը թողնում են կես ճանապարհին, որովհետև այդ երկու բնագավառն էլ վերջիվերջո հոգեբանական հիմք ունեն, ներկայացնում են «հոգեբանական դաշտում կամայականորեն առանձնացված երկու փոքրիկ հողամասեր»³: Այսպիսով, Վան-Գինենկենի համար լեզվա-

¹ J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, essai de synthese, 1907 (բնագիրը լույս է տեսել 1904—1906 թթ., „Leuvenische Bijdragen“, VI—VII. Ֆրանսերեն հրատարակությունը վերանայված է, փոփոխված ու լրացված):

² J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, 1907, էջ 1:

³ Նույն տեղը, էջ II:

բանությունը հոգեբանական լեզվաբանություն է: Նա տարբերում է ընդհանուր և մասնակի հոգեբանական լեզվաբանություններ՝ վերջինիս առարկան համարելով լեզուների տիպոլոգիան:

Հանդես գալով երիտքերականների էմպիրիզմի քննադատ թյամբ, նշելով, որ երիտքերականները ուշադրությունը կենտրոնացնում են լեզվի հնչյունական կողմի վրա և ֆետիշացնում հնչյունական օրենքը, Վան-Գինենկենը խիստ կարևոր է համարում և ներքին կողմի ուսումնասիրությունը, իմաստաբանության հարցերի քննությունը: Վան-Գինենկենի կարծիքով, հնչյունական խիստ օրենքների սահմանումը հակասում է լեզվի մշտափոփոխականության սկզբունքին: Քերականությունը պետք է դրվի իսկական հոգեբանական հիմքերի վրա, մարդկանց հոգեկան գործունեությունը պետք է դառնա այն հիմքը, որից ելնելով կարելի կլինի թափանցել լեզվի քերականական կառուցվածքի մեջ: Լեզվի քերականական կառուցվածքի քննության մեջ Վան-Գինենկենը պահանջում է առաջնություն տալ իմաստային կողմին: Նա առաջ է քաշում «իդեոդինամիկ օրենքների» գաղափարը՝ նշելով, որ դրանք երևան են գալիս տարբեր լեզուների կառուցվածքի մեջ:

Ընդունելով լեզվաբանության՝ հոգեբանական գիտություն լինելը՝ Վան-Գինենկենը բնականաբար ելնում է լեզվի հոգեբանական ըմբռնումից, լեզվական պրոցեսի էությունը որոնում անհատական խոսողական ակտերի հոգեբանական հիմունքների մեջ: Ըստ Վան-Գինենկենի՝ ամեն մի լեզվական երևույթ կոնկրետ գոյություն ունի հաղորդակցման երկկողմանի ակտի մեջ, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ մեկը խոսում կամ գրում է և խոսակիցը կամ ընթերցողը նրան հասկանում է: Այստեղից էլ բխում է, որ քերականական արտահայտության եղանակներն ու կանոնները կայուն էություններ չեն: Լեզուն ներկայացնում է նշանների մի սիստեմ և որպես այդպիսին առաջին հայացքից անփոփոխ է թվում. սակայն իրականում խոսքի պրոցեսում այն փոփոխվում է անհատից անհատ և բոպեից բոպե՝ ըստ անհատական և բոպեական տրամադրությունների: Գինենկենը իրեն նպատակ է դնում պարզաբանել հաղորդակցման ակտերի, սովորական խոսակցության հոգեբանական հիմքերը՝ սկսած խոսող անհատի մոտ խոսքի սկզբնավորումից և հետագա էվոլյուցիայից մինչև հաղորդվող մտքերն ու դճացմունքները խոսողի կողմից կատարելապես ըմբռնվելը¹:

¹ Հմտ. N. Dragănu, Istoria sintaxei, 1945, էջ 237—238.

Ի՞նչ աշխատություն մեջ Վան-Գիննեկենը ձգտում է տալ տարբեր-
 նայելցակետերի համադրությունը և խուսափել լեզվաբանական
 տարբեր կոնցեպցիաների միակողմանիությունից: Այսպես կոչված
 պոզիտիվիստների և իդեալիստների (իմա՝ երիտքերականների և
 Տոսլերի ու ֆոսլերականների) հայացքների մեջ Վան-Գիննեկենը
 տեսնում է և՛ դրական կողմեր, և՛ թերություններ. առաջիններից
 նա հնարավոր է համարում վերցնել հավաստի մեթոդը, երկրորդ-
 ներից՝ ամբողջականության դրույթը: Միաժամանակ Վան-Գիննե-
 կենը նպատակ է դնում հաղթահարել և՛ ծայրահեղ իստորիզմը, և՛
 ծայրահեղ ստատիզմը՝ քննադատելով Պաուլի միակողմանի պատ-
 մականությունը, բարբառագետների և հնչյունագետների զուտ
 ստատիկ-նկարագրական մոտեցումը. ըստ նրա՝ առաջինները օգ-
 տակար կարող են լինել այն բանի բացատրության դեպքում, թե
 ինչպե՛ս է ծագում ու փոփոխվում լեզուն, երկրորդները՝ այն բա-
 նում, թե «ինչպե՛ս է կազմված լեզուն իր մանրամասնություննե-
 րի մեջ»¹:

Իր հետագա աշխատությունների մեջ Վան-Գիննեկենը ոչ
 միայն հեռանում է պսիխոլոգիզմից, այլև կանգնում է լեզվի բիո-
 լոգիական մեկնաբանության հողի վրա: 1927 թ. և հետագայում
 հրատարակած իր մի շարք հոդվածներում² նա հնչյունական փո-
 փոխությունների պատճառները որոնում է բիոլոգիական ժառան-
 ցորդականության մեջ: Բանը հասնում է այնտեղ, որ Վան-Գիննե-
 կենը լեզվաստեղծագործության հարցում տեղ է տալիս ռասայա-
 կան մոմենտին՝ այն զուգորդելով սուբստրատի տեսության հետ:
 Աստ Վան-Գիննեկենի հնչյունական փոփոխությունների պատճառ-
 ները պետք է որոնել երեխաների ժառանգած միատեսակ քնատուր
 հնչյունական-արտասանական տենդենցների մեջ, ընդ որում այդ
 տենդենցներն ու առանձնահատկությունները դիտվում են որպես
 սուբստրատային ժառանգություն: Նրա կարծիքով՝ նախքան հնչյու-
 նական փոփոխությունների հաստատվելը լինում է անցման շրջան,
 որի ժամանակ գոյակցում են հինն ու նորը և որից հետո ընդհան-
 րանում են ոչ բոլոր դեպքերը, այլ դրանց միայն մի մասը:

1930-ական թվականներին գրած գործերում Վան-Գիննեկենը

¹ J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, 1907, էջ 532:

² J. van Ginneken, Die Erbllichkeit der Lautgesetze, 1F, XLV, 1927. La biologie de la base d'articulation, PL. Հմմտ. և JP, 1933, „Atti del III Congresso dei linguisti“, 1935, էջ 29 և 52.

մեծ ուշադրութիւն է հատկացրել լեզվի ծագման և վաղ զարգացման հարցերին՝ աշխատելով բացահայտել մարդկային լեզուների կառուցվածքային վաղ առանձնահատկութիւնները¹։ Այս հարցի լուծման որոնումների մեջ նա փորձում է հենվել լեզուների կառուցվածքային արխաիկ տարրերի բացահայտման ուղղութեամբ կատարվող ուսումնասիրութիւնների վրա։ Վան-Գիննեկենը տարբերում է լեզվի զարգացման 3 շրջան՝ 1) «տեսողական» լեզվի շրջան, 2) «կլիքսային» (ճթթոցային հնչյունների) լեզվի շրջան և 3) «լսողական» լեզվի շրջան։ Առաջին շրջանում իշխել են ժեստերը և միմիկան, որոնք սիմվոլալորել են հասկացութիւնները և անմիջական պարզութիւն են ունեցել՝ ի տարբերութիւն «լսողական» լեզվի։ Վան-Գիննեկենը այս շրջանի արտացոլում է համարում շինական հիերոգլիֆները և ընդհանրապես պատկերագրական-զաղափարական սիստեմները, որոնք նախորդել են «կլիքսային» լեզվին։ Շատ վաղ ժամանակներից սկսած ժեստերը և միմիկան ուղեկցվել են զանազան «կլիքաներով»՝ շուրթերի, լեզվի, կոկորդի ճթթոցային հնչյուններով, որոնք նախապես օգտագործվել են այն դեպքում, երբ շարժումների լեզուն չէր կարող օգտագործվել (օրինակ՝ մթնում) և որոնց մնացորդները առկա են բուշմենների, ամերիկյան հնդիկների, կովկասցիների և այլ ժողովուրդների մոտ։ «Կլիքաները» ունեցել են ձայնարկութիւնների արժեք. հետագայում միայն դրանք ձեռք են բերել բառային արժեք՝ փոխարինելով ժեստերին ու միմիկային։ Սկզբնական բառարմատները առաջացել են «կլիքաների» տրոհման հետևանքով և կազմված են եղել միայն բաղաձայններից. կոկորդայինները ծառայել են որպես ձայնավորների փոխարինողներ, որոնցից հետագայում առաջացել են ձայնավորները. այսպիսով՝ ձայնդարձի զրո աստիճանը նախորդել է լիաձայն աստիճանին։ Սեմական և այլ կարգի գրային սիստեմները, որոնց մեջ ձայնավորները չեն նշանակվում, Վան-Գիննեկենը համարում է բաղաձայնական շրջանի արտացոլում։ Ձայնավորների ներմուծումը Վան-Գիննեկենը բացատրում է

¹ J. van Ginneken, La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité, VKNAW, NR, XLIV, 1939. Contribution à la grammaire comparée des langues du Caucase, նույն տեղը, XLII, 1938. Les clics, les consonnes et les voyelles dans l'histoire de l'humanité, „Proceedings of the III International Congress of Phonetic Sciences“, Gent, 1939. Ein neuer Versuch zur Typologie der älteren Sprachstrukturen, TCLP, VIII, 1939.

ավելի մեծ տարածութեան վրա լսելի լինելու կարիքը բավարարելու անհրաժեշտութեամբ: «Լսողական» լեզուների առաջացումը, ըստ Վան-Գիլնենկենի, տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 5—4-րդ հազարամյակից (հին քաղաքակրթության կենտրոնների առաջացման շրջանից ոչ ուշ): «Լսողական» լեզվի առաջացումը մեծ առաջընթաց քայլ էր, որ հնարավորութիւն տվեց ստեղծելու մեծ թվով բռներ՝ որոշակի բառային իմաստով:

Ա. Ա. Շախմատով.— Ա. Ա. Շախմատովը (1864—1920) ռուսական լեզվաբանութեան ականավոր դեմքերից մեկն է: Լինելով Ֆորտունատովի ամենից աչքի ընկնող աշակերտներից մեկը և պատմա-համեմատական լեզվաբանութեան հետևորդը՝ Շախմատովը, սակայն, հանդես է բերում նշանակալից ինքնուրույնութիւն. նա զերծ է Ֆորտունատովին հատուկ ֆորմալիզմից և քերականական երևութիւնների մեկնաբանութեան մեջ ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է իմաստային կողմի վերլուծութեան վրա: Նրա լեզվաբանական աշխատանքի գլխավոր բնագավառը ռուսաց լեզվի պատմութիւնն ու շարահարկութիւնն են: 1908—1911 թթ. վիճարական հրատարակութեամբ երևան է, եկել նրա «Ռուսաց լեզվի պատմութեան դասընթաց» (ներածութիւնը, հնչյունաբանութիւնը և ձևաբանութեան մի մասը), 1915 թ. լույս է տեսել հնչյունաբանութեան մասի վերամշակումը «Ռուսաց լեզվի հնագույն շրջանի պատմութեան ուրվագիծ»² վերնագրով: Մի տարի անց լույս է տեսել «Ռուսաց լեզվի պատմութեան դասընթացի ներածութիւնը»³: Ետմահու հրատարակվել են Շախմատովի «Ռուսաց լեզվի շարահարկութիւնը»⁴, «Ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվի ուրվագիծը»⁵ «Ռուսաց լեզվի պատմական ձևաբանութիւնը»⁶:

¹ Հմտ. В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, *նույնանուն ժողովածուում*, М., 1956, էջ 126—127.

² А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, Петроград, 1915.

А. А. Шахматов, Введение в курс истории русского языка, I II, 1916.

⁴ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, вып. I—II, 1925—1927, II հր., 1941.

А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, 1930, *այլև* «Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку», М., 1952.

⁶ А. А. Шахматов, Историческая морфология русского языка, М., 1957.

Ռուսաց լեզվի պատմության վերաբերյալ մինչ այդ եղած աշխատություններից նշելի է միայն Ա. Ս. Սորբուսկու «Դասախոսություններ ռուսաց լեզվի պատմության վերաբերյալ» գործը¹։

Շախմատովի կոնցեպցիան բնութագրվում է որպես ինդիվիդուալիստական պսիխոլոգիզմ։ Նրա ինդիվիդուալիզմը հիմք ունի երիտբերականների լեզվաբանական ուսմունքը։ Անհատական լեզվագործածությունը և, վերջին հաշվով, իր իսկ լեզվաբանի լեզուն Շախմատովը քննության միակ հավաստի առարկան է համարում. «Ես կկենտրոնացնեմ իմ ուշադրությունը այն փաստերի վրա, — գրում է Շախմատովը, — որոնք ինձ հայտնի են անմիջական դիտողությունից, այն է՝ առաջին հերթին իմ բառագործածությունից։ Այդպիսի ինքնասահմանափակումը կարող է և որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնել մեթոդոլոգիական պահանջների տեսակետից. ոեալ գոյություն ունի յուրաքանչյուր անհատի լեզուն. գյուղի, քաղաքի, նահանգի, ժողովրդի լեզուն դուրս է գալիս որոշակի գիտական ֆիկցիա, որովհետև այն բաղադրվում է լեզվի այն փաստերից, որոնք մտնում են անհատների այս կամ այն տերիտորիալ կամ ցեղային միավորի կազմի մեջ. մինչդեռ այդ անհատների թիվը անորոշ է, նրանց լեզվի սպառիչ ուսումնասիրությունն անհնար»²։

Լեզվաբանական երևույթների ինդիվիդուալիստական մեկնաբանությունը միանում է պսիխոլոգիզմը։ Լեզվապրոցեսը, որն, ինչպես տեսանք, Շախմատովի համար առաջին հերթին անհատական լեզվապրոցես է, իր հիմքով հոգեկան է և որոշվում է մարդկային պսիխիկայով. սակայն լեզվական երևույթների այսպիսի ինդիվիդուալիստական հոգեբանական մեկնաբանությունը չի կարող հակասության մեջ չընկնել իսկական պատմականության հետ. «Ամեն մի մշակված սիստեմ, — գրում է Շախմատովը, — կարտաքրվել պատմական զարգացման էտապները, իսկ սրանք կհեռացնեն այն հիմքից՝ մարդկային պսիխիկայից։ Այս պատճառով էլ մենք ստիպված ենք սահմանափակվել իր իսկ լեզվի երևույթների վերլուծությամբ և արդեն դրանցով անել այս կամ այն եզրակացությունը այդ երևույթների հոգեբանական հիմքերի մասին»³։ Այդ

¹ А. С. Соболевский, Лекции по истории русского языка, 1888.

² А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, 1930, էջ 5:

³ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, I, 1925, էջ 11:

առումով և՛ բառիմասը, և՛ քերականական կատեգորիաները նա քննում է հոգեբանական դիրքերից. բառիմաստները նրա մոտ հարաբերակցվում են պատկերացումների հետ, իսկ քերականական կատեգորիաները համարվում են պատկերացումներ բառերի առաջացրած հիմնական իմաստների (իմա՛ պատկերացումների) հարաբերությունների մասին:

Շախմատովի պսիխոլոգիզմը տարբերվում է և՛ Ֆորտունատովի, և՛ Պոտեբնյայի պսիխոլոգիզմից: Ինչպես նշեցինք, ի տարբերություն Ֆորտունատովի և ի նմանություն Պոտեբնյայի, նա ուշադրությունը կենտրոնացնում է և քերականական երևույթների իմաստային քննության վրա. սակայն նա հենու է խոսքի մասերի ու նախադասության անդամների պոտեբնյայական նույնացումից և, Պոտեբնյայի նման առաջնություն տալով նախադասությանը՝ որպես կենդանի խոսքի միավորի՝ բառի հանդեպ. գերծ է բառը «արհեստական պրեպարատ» համարելուց: Քերականության գլխավոր բնագավառը Շախմատովի համար շարահյուսությունն է՝ որպես նախադասության կառուցվածքի ուսմունքի: Բառերը, խոսքի մասերը նրա կողմից արժեքավորվում են նախադասության հետ կապված, քերականական կատեգորիաները դիտվում են շարահյուսական առումով. «Լեզուն,— գրում է նա,— իր տարրերով ծնունդ է առել և զարգացել նախադասության կազմում, որովհետև նախադասությունը մտածողության՝ բառի մեջ դրսևորվելու եղանակն է»¹: Շախմատովի կարծիքով՝ նախ գոյություն են ստացել նախադասությունները, ապա նրանց անդամատմամբ ծագել են բառագույզորդումներն ու բառերը: Նախադասության հիմքում նա դնում է «հաղորդման» (կոմունիկացիայի) գաղափարը, որը սահմանում է հոգեբանորեն՝ որպես ուրիշներին հաղորդվելու համար նախատեսված երկու պատկերացումների զուգորդում. «հաղորդմանը» Շախմատովը փորձում է ավելի լայն առում տալ, քան նախադասությանը և դատողությանը, այս բառերի նեղ իմաստով. այս դեպքում նա տրադիցիոն կերպով նախադասություն ասելով հասկանում է երկակազմ նախադասությունը, դատողություն ասելով՝ որևէ բանի հաստատումը՝ կամ ժխտումը. «հաղորդման» գաղափարի ներմուծմամբ Շախմատովը փորձում է ընդարձակել քննության շրջանակները և իբրև «հաղորդում» քննել նաև միակազմ նախադասությունները և ընդհանրապես բոլոր հաղորդումները, որոնց մեջ

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, 1, 1941, էջ 18.

կարևորը որևէ բանի հաստատումը կամ ժխտումը չէ (հարց, հրաման, զգացմունք արտահայտող «հաղորդումները»)՝:

2. ԼՈՊԻՑԻՉՄ

Ընդհանուր տեղեկություններ.—Տրամաբանության զարգացումը այս ենթաշրջանում հասցնում է արիստոտելյան տրամաբանության քննադատությանն ու լրացմանը, մաթեմատիկական տրամաբանության լայն արմատավորմանը, տրամաբանության դերի ու նպատակների ըմբռնման ընդլայնմանը, այն հոգեբանությունից սահմանազատելու փորձերին, տրամաբանական հետազոտության ձևականացմանը: Տրամաբանության նկատմամբ հետաքրքրության աճման պայմաններում բնականաբար փորձեր են արվում տրամաբանության նորագույն նվաճումները լեզվաբանության նկատմամբ կիրառելու: Այդ փորձերը կատարվում են մասամբ փիլիսոփա-տրամաբանների կողմից, որոնց համար լեզվական վերլուծությունը հաճախ խիստ կարևոր դեր է ստանում, մասամբ էլ լեզվաբանների կողմից: Վերջին կարգի փորձերը շարունակվում և նույնիսկ ավելի լայն շափեր են ընդունում հաջորդ ենթաշրջանում: Լեզվաբանության մեջ տրամաբանության նորագույն կոնցեպցիաների օգտագործումը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով՝ կամ տրամաբանության մեջ հանդես եկած տենդենցների հետևողությամբ լեզվական քննությունը ձևականացնելու, հակասություններից զերծ պահելու, մաթեմատիկականացնելու, կամ տրամաբանական այս կամ այն ուղղության ու կոնցեպցիայի տվյալները լեզվական քննության մեջ արմատավորելու, լեզվական երևույթների բացատրության նկատմամբ կիրառելու, լեզվական երևույթները տրամաբանորեն մեկնաբանելու, լեզվական ու տրամաբանական երևույթների միջև որակական տարբերություն շտեմանելու ձևով: Վերջին դեպքում հանդես եկող լոգիցիզմը լեզվական երևույթների նկատմամբ հանդես եկած մոտեցմամբ սկզբունքորեն չի տարբերվում XIX դարի լոգիցիզմից. տարբերությունը լոկ այն բանի մեջ է, թե ո՛ր տրամաբանական սիստեմն է հիմք ընդունվում լեզվական երևույթների մեկնաբանության համար:

¹ Միակզմ անվանական նախադասության զաղափարը հաստատուն կերպով դրվել է գեռևս XIX դ. վերջերին Գոբբաշի կողմից. հմտ. А. Дობи и аш, Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка, Прага, 1897:

Հարկավոր է նշել, որ որոշ լեզվաբաններ լեզվաբանության և արամաբանության կապի հարցը առաջ են քաշում առաջին հերթին որպես երիտքերականական ֆորմալիզմի (ավելի ճիշտ՝ ֆոնետիզմի) հակադրություն: Երիտքերականների հնչյունաբանական ֆորմալիզմը, իմաստային կողմի վրա ուշադրություն չդարձնելը առաջ է բերում հակազդեցության տարբեր կարգի փորձեր. ոմանք հակվում են դեպի պսիխոլոգիզմը, երկրորդները՝ դեպի լոգիցիզմը, երրորդները՝ դեպի էթնոլոգիզմը (էթնոգրաֆիզմը), չորրորդները՝ դեպի սոցիոլոգիզմը. որոշ դեպքերում էլ հանդես են գալիս լոգիկոպսիխոլոգիզմի (հմմտ. Օվսյանիկո-Կուլիկովսկի), լոգիկո-սոցիոլոգիզմի (հմմտ. Ա. Սեշե), լոգիկո-բիոլոգիզմի (հմմտ. Օ. Եսպերսեն), այսինքն՝ տարբեր կոնցեպցիաներն ու սկզբունքները՝ էկլեկտիկորեն կամ օրգանապես զուգորդելու տենդենցներ: Լոգիցիզմը առանձին դեպքերում հանես է գալիս որպես պսիխոլոգիզմի հակադրություն, ուղղվում մանավանդ լեզվական երևույթները նախ՝ որպես ենթագիտակցական հոգեկան ակտեր պատկերացնելու և երկրորդ՝ ինդիվիդուալիստորեն, անհատների դիրքերից մեկնաբանելու դեմ: Ինչպես տեսանք, հոգեբանական ուղղության շատ ներկայացուցիչներ լռելյայն կամ բացահայտորեն պայքարում էին լեզուն տրամաբանորեն մեկնաբանելու, լեզվական և քերականական կատեգորիաների միջև լիակատար զուգահեռ անցկացնելու, լեզվի և մտածողության միջև ուղղագիծ համապատասխանություն տեսնելու փորձերի դեմ, փորձեր, որոնք հանդես են եկել սկսած Արիստոտելից, դրսևորվել միջնադարյան հայեցողական քերականության, XVII—XVIII դդ. ընդհանրական քերականության, XIX դ. լոգիցիզմի, այլև նույնիսկ պատմա-համեմատական քերականության վաղ ներկայացուցիչների մոտ որպես «զուգահեռականության» տեսություն: Լեզվի հոգեբանական մեկնաբանության շատ կողմնակիցներ ժխտում էին այդպիսի «զուգահեռականությունը». Շտայնթալը, Պոտերնյան, ապա և Պաուլը արմատական տարբերություն էին տեսնում տրամաբանական և քերականական կատեգորիաների միջև՝ մինչև գրեթե ամեն մի կապի ժխտում. Շուխարդտը նշում էր, որ տրամաբանությունը լեզվաբանության բնագավառից հանելը լեզվաբանների հոգուց ծանր քար կհաներ. Մարտին քննադատության էր ենթարկում լեզվի և մտածողության զուգահեռականության տեսակետը: Այս ենթաշրջանի լոգիցիզմի որոշ ներկայացուցիչներ հանդես են գալիս նման ծայրահեղությունների

դեմ, համապատասխանություններ որոշում, փորձում հաշտեցնող գիծ տանել: Այսպես, Ծսպերսենի լոգիցիզմը ոչ թե այս կամ այն կոնկրետ տրամաբանական կոնցեպցիան լեզվաբանության նկատմամբ կիրառելու փորձ է, այլ լեզվի և մտածողության, քերականական և տրամաբանական կատեգորիաների առնչությունները բացահայտելու ձգտման արտահայտություն. «Քերականությունը, — գրում է նա, — չի պարունակում դարբացական տեսական տրամաբանությունը կամ համենայն դեպս այն ամբողջովին չի ներառում. բայց նա պարունակում է այն, ինչ կարելի է կոչել ամենօրյա գործնական տրամաբանություն: Նա մարմնավորում է անթիվ սերունդների առողջ բանականությունը՝ կիրառած մարդկային կյանքի այն երևույթների նկատմամբ, որոնք արտահայտություն և հաղորդում են պահանջում»¹: Այսպիսով, Ծսպերսենը բողոքում է է: տրամաբանական ուսմունքները լեզվի նկատմամբ մեխանիկորեն կիրառելու, և քերականությունն ու տրամաբանությունը, քերականական ու տրամաբանական կատեգորիաները իրարից լիովին անջատելու, իրար հակադրելու փորձերի դեմ: Ծսպերսենի լոգիցիզմը տելեոլոգիական (նպատակաբանական) և բիբլոլոգիական լոգիցիզմ է. լեզվի մեջ Ծսպերսենը տեսնում է տրամաբանական կատարելության հասնելու ներքին ձգտում. միաժամանակ նա կարևոր աեզ է տալիս բիոլոգիական գործոնների դերին: Այս բոլորը նա էլիլեկտիկորեն զուգորդում է սոցիոլոգիզմի հետ:

Լոգիցիզմի տեղեկանքներ այս ենթաշրջանում հանդես են եկել նաև Նորենի², Ջյուտտերլինի³, Դոյչբայնի⁴, մասամբ և սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչներ Բրյունոյի⁵, Սեշենի մատ և այլն:

Իր սկզբնական շրջանի աշխատություններում Դոյչբայնը հանդես է գալիս որպես Հուսեոլի ֆենոմենոլոգիական փիլիսոփայու-

¹ O. Jespersen, *Logic and Grammar*, 1924, էջ 4.

² A. Noreen, *Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Beiträge zur Methode und Terminologie der Grammatik*, Halle (Saale), 1923 [*Եղբնակի շփեքերնի քերականության* („Wärt Språk“) *ընդհանուր բնույթ ունեցող մասերի թարգմանությունը*]:

³ L. Sütterlin, *Die deutsche Sprache der Gegenwart*, V Aufl., Leipzig, 1922.

⁴ M. Deutschbein, *Sprachpsychologische Studien*, I—II, Göttingen, 1918—1919. *System der neuenglischen Syntax*, 1931.

⁵ F. Brunat. *La Pensée et la langue*. Paris. 1922.

թյան հետևորդ. նա ձգտում է ստեղծել մաքուր և ապրիորի քերականություն՝ կառուցվածքի ֆենոմենոլոգիական հիմունքներով: Այս քերականությունը պետք է տարբերվի ինչպես պատմական, այնպես էլ տարածված նկարագրական քերականություններից, ունենա տրամաբանական-հոգեբանական հիմնավորվածություն:

Տարբերելով սուբյեկտիվ մտածողությունը՝ օբյեկտիվ և շեղոք մտածողությունից՝ Դոյլբայնը գտնում է, որ ավելի շատ ուշադրություն պետք է նվիրվի սուբյեկտիվ մտածողությանը, լեզվի ներքին ձևին: Դրանով իսկ մենք կդադարենք մտածողության լեզվական ձևին կառչելուց և կզբաղվենք ինչպես նրա փիլիսոփայական կողմով, այնպես էլ էսթետիկական. արժեքով¹:

Դոյլբայնի լեզվաբանական սկզբունքները հանգեցնում են տրամաբանական և քերականական կատեգորիաների սահմանների շնչմանը, լեզվի քերականությունը տրամաբանական սխեմաների մեջ խցկելուն, լեզվական ձևի արհամարհմանը: Այսպես, իր «Նոր անգլերենի շարահյուսության սիստեմը» աշխատության մեջ նա առանձնացնում է բայական 16 եղանակ՝ հաշվի առնելով նկարագրական բոլոր զուգորդումների մեջ բայի հանդես բերած եղանակային իմաստների առումները. բուն բայի եղանակային ձևերը Դոյլբայնը հաշվի չի առնում՝ ամբողջովին հենվելով իմաստի վրա և միևնույն մակարդակի վրա դնելով եղանակային իմաստի արտահայտման բոլոր կարգի եղանակները. քերականական ձևը որպես այդպիսին անուշադրության է մատնվում, դադարում ուսումնասիրության ինքնուրույն առարկա լինելուց:

Լեզվի պատմական զարգացման մեջ Դոյլբայնը կրկին գերակշռություն է տալիս իմաստին, ընդ որում իմաստային փոփոխությունները մեկնաբանում է իդեալիզմի ու ապրիորիզմի դիրքերից: Քերականական այս կամ այն ձևի զարգացումը նա բոլոր դեպքերում փորձում է մեկնաբանել այնպես, որ բացահայտվի այդ ձևի առաջացման իմաստային, տրամաբանական-հոգեբանական հիմքը: Այս տեսակետից առանձնապես հիշատակելի է անվանական նախադասության առաջացման վերաբերյալ նրա կարծիքը, որ անբննադատաբար յուրացվել է նաև Մադի որոշ հետևորդների (Ս. Դ. Կացնելսոնի) կողմից²: Ըստ Դոյլբայնի՝ անվանական նախադասու-

¹ Հմտ. N. Draganu, Istoria syntaxei, էջ 82.

² Հմտ. В. В. Вязоградов, Критика концепции стадильности в развитии языка и мышления. „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании“, I. М., 1951, էջ 129—130.

թյան առաջացումը կապված է իրականության առարկաները որպես սուբստանցներ գիտակցելու հետ, որի բազայի վրա հանդես է գալիս և ուղղական (nominativus, բառացի՝ անվանական) հոլովը:

Բրյունոն իր «Մտածողություն և լեզու» գրքում փորձում է պարզել լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությունը հարցը նոր ձևով. սակայն շատ դեպքերում նրա արտահայտած մտքերը համընկնում են Ժիրարի մտքերի հետ: Բրյունոն ընդհանուր առմամբ նիհիլիստական դիրք է բռնում խոսքի մասերի նկատմամբ՝ չկարողանալով գտնել նրանց դասակարգման բավարար տրամաբանական հիմքեր: Նա տարբերում է գոյականներ, բայեր, ածականներ, մակբայներ և մասնիկներ:

Նորեկները ձգտում է խնամքով առանձնացնել լեզվի իմաստային կողմի ուսումնասիրությունը (լինի այն բառային թե քերականական իմաստ) և ուշադրությունը կենտրոնացնում է դրա վրա: Նա տալիս է քերականության (լայն առումով) բաժինների հետևյալ խմբավորումը՝ 1) հնչյունաբանություն կամ «ֆոնոլոգիա»՝ լեզվի հնչյունական, ֆիզիկական կողմի ուսմունքը (օժանդակ դիսցիպլին). 2) իմաստաբանություն կամ «սեմիոլոգիա»՝ լեզվի իմաստային կողմի ուսմունքը՝ անկախ այդ իմաստների արտահայտման միջոցներից, այն է՝ լեզվի հոգեբանական-տրամաբանական տեսությունը. 3) ձևաբանություն կամ «մորֆոլոգիա»՝ լեզվական ձևերի ուսմունքը՝ անկախ նրանց արտահայտած իմաստից: Լեզվի իմաստային կողմի քննության մեջ նորեկները ելնում է որոշակի տրամաբանական սխեմաներից՝ առանց հաշվի առնելու լեզվի իրական տվյալները և տվյալ լեզվի առանձնահատկությունները: Այսպես. շվեդերենի բայական ժամանակների նորեկնյալ սխեմա՝ չի ընդգրկում շվեդերենի բայական ժամանակային ձևերի լոլորոնեալ իմաստները, որոնք ոչ միշտ են համապատասխանում այդ վերացական սխեմային¹: նորեկնի ուշադրության կենտրոնում այս դեպքում միայն ստատիկ քննության հարցերն են, որոնք նա խնամքով առանձնացնում է պատմական կողմից:

Օ. Եսպերսեն.— Դանիացի գիտնական Եսպերսենը (1860—1942) պատկանում է երիտօրակաության սկզբունքների՝ նկատմամբ օպոզիցիոն դիրք բռնած և ինքնուրույն ուղիներ որոնող լեզվաբանների թվին: Լեզվի ստատիկ ուսումնասիրության հարցերի

¹ Հմտ. С. С. Маслова-Лашанская, Шведский язык, I, Л., 1953, էջ 10:

հետ միասին նա ուշադրութիւնն է հատկացրել նաև պատմական ուսումնասիրութեան հարցերին, ընդ որում նրան հետաքրքրել են և՛ ընդհանուր լեզվաբանական, և՛ առանձին լեզուների հետ կապված պրոբլեմները:

Իր գործունեութիւնն սկսելով դեռևս XIX դարում՝ երիտքերականների տիրապետութեան շրջանում, Ծսպերսենը՝ այն շարունակում է ընդհուպ մինչև մեր օրերը, ընդ որում հանդես է բերում հայացքների զգալի էվոլյուցիա: Ծսպերսենի լեզվաբանական հայացքների քննութիւնը դնելով այս ենթաշրջանում՝ մենք այնուամենայնիվ անհրաժեշտ ենք համարում նշել այս բանի որոշ պայմանականութիւնը. Ծսպերսենը շատ կողմերով կապված է ժամանակակից լեզվաբանութեան հետ և զգալի դեր է կատարել այդ լեզվաբանութեան ձևավորման գործում:

Ծսպերսենի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները արտահայտութիւն են գտել նրա այնպիսի աշխատութիւններում, ինչպիսիք են «Առաջադիմութիւնը լեզվի մեջ», «Լեզու. նրա բնույթը», «Պարզացումը և ծագումը», «Քերականութեան փիլիսոփայութիւնը», «Քերականութեան սիստեմը», «Վերլուծական շարահյուսութիւն», «Արդունավորութիւնը լեզվական փոփոխութեան մեջ», «Մարդկութիւնը, ազգը և անհատը լեզվաբանական հայեցակետից»¹ և այլն: Սրանց մեջ Ծսպերսենը զարգացրել է նաև իր քերականական վերլուծութեան եղանակների ուսմունքը:

Ծսպերսենը ականավոր հնչունագետներից մեկն է: Հնչունաբանութեանը նվիրված նրա աշխատութիւններից հիշատակելի են «Հնչունաբանութիւնը», «Հնչունաբանական հիմնական հարցերը», «Հնչունաբանութեան դասագիրքը»² և այլն:

Ծսպերսենը հայտնի է նաև անգլերեն լեզվին նվիրված իր աշխատութիւններով, որոնց մեջ հիշատակելի են «Անգլերենի զար-

¹ O. Jespersen, Progress in Language, with Special Reference to English, London, 1894. Language; its Nature. Development and Origin, London, 1922. The Philosophy of Grammar, London, 1924. The System of Grammar, „Linguistic“ ժողովածուում, Copenhagen, 1933. Analytic Syntax, Copenhagen, 1937. Efficiency in Linguistic Change, HFM, XXVII, 4, 1941. Mankind. Nation and Individual from a Linguistic Point of View, London, 1946.

² O. Jespersen, Fonetik, en systematisk fremstilling at laeren om sproglyd, Köbenhavn, 1897—1899. Phonetische Grundfragen, Leipzig, 1904. Lehrbuch der Phonetik, Leipzig—Berlin, 1904.

գացումն ու կառուցվածքը»։ «Անգլերենի քերականության էական կողմերը», «Ժամանակակից անգլերենի քերականությունը»¹ և այլն։

Ծագերեսներ ևս պատկանում է այն լեզվաբանների թվին, որոնք օպոզիցիոն դիրք են գրավել երիտքերականների հնչյունական օրենքի ըմբռնման հանդեպ²։ Նա կասկածի տակ է առնում հնչյունական օրենքների՝ բացառություն շճանաչելու դրույթը և կասկած հայտնում, որ լեզվի ավելի խոր հետազոտությունը հաստատի երիտքերականների տեսակետը։ Դեռևս 1887 թ. իր «Հնչյունական օրենքի հարցի շուրջը»³ հոդվածում երիտքերականների խիստ հնչյունական օրենքների փոխարեն նա առաջ է քաշում անխստապահանջ հնչյունական բանաձևերի դրույթը՝ բավարար համարելով, որ ստուգաբանողը իր մեկնաբանությունը հիմնավորի համատիպ հնչյունական փոփոխություն կրած բառերի օրինակով։ Իր այս հոդվածին որպես լրացում գրած ավելի ուշ շրջանի (1937 թ.) հոդվածում նա նշում է, որ հնչյունական փոփոխություններն իրոք մեծ մասամբ կանոնավոր բնույթ ունեն, բայց այդ կանոնավորության պատճառը ոչ թե մեխանիկական է, այլ հասարակական. այս դեպքում էլ, սակայն, հասարակական զարգացման մեջ Շուխարդտի նման Ծագերեսներ գլխավոր գործոնը համարում է նմանողությունը. «Հնչյունափոխության կանոնավորությունը տեղի չէր ունենա, եթե լեզուն առաջին հերթին հասարակական փաստ, և նրա էական դրսևորումը նմանողությունը չլիներ։ Առանց նմանողության լեզու չկա»⁴։ Նույն այդ 1886 թ. հոդվածում Ծագերեսներ մտցնում է «արժեքի սկզբունքի» (Wertprinzip, Principle of value) գաղափարը, որ հետագայում զարգացնում է նաև իր «Լեզու. նրա բնույթը, զարգացումը և ծագումը» գրքում (1922) և 1933 թ. հոդվածում։ Ի տարբերություն Շուխարդտի, որը բառերի

¹ O. Jespersen, *The Growth and Structure of the English Language*, Leipzig, 1905. *Essentials of English Grammar*, 1954. *A Modern English Grammar on Historical Principles*, I—VII, 1909—1949. *Մինչև 1930 թ. Ծագերեսների հրատարակած աշխատությունների մատենագրական ցանկը տե՛ս „A Grammatical Miscellany offered to Otto Jespersen on his Seventieth Birthday“* գրքում, Copenhagen—London, 1933, էջ 433—437.

² Հմտ. I. Fónagy, *Über den Verlauf des Lautwandels*, ALASH, VI, 1—3, 1956, էջ 175—176.

³ O. Jespersen, *Zur Lautgesetzfrage*, TIZS, 1887. այլև *„Linguistica“* ժողովածուում, Copenhagen, 1933.

⁴ Նույն տեղը, էջ 227.

մաշումը կապում էր գործածության հաճախության հետ, Ծսպկ. սենը «ամեխանիկական բացատրության» փոխարեն փորձում է տալ «հոգեբանական բացատրություն»: Ըստ Ծսպերսենի՝ բառը ենթարկվում է արտակարգ համառոտման և մաշման այն դեպքում, երբ այն հեշտությամբ կարող է հասկացվել կոնկրետ իրադրության հետ կապված (հմմտ. ողջույնի, հրաժեշտի և այլ կարգի բառերը) և հաղորդակցման նպատակի համար արժեքազրկվում է: Առանձնապես խիստ կերպով է բողոքում Ծսպերսենը հնչյունափոխությունը բառիմաստից կտրելու երիտօրականական տեսության ու պրակտիկայի դեմ. այս կապակցությամբ դեռևս 1904 թ. նա նշում էր, որ լեզվի արտաքին և ներքին կողմերը, հնչյունը և իմաստը սերտ փոխհարաբերության մեջ են:

Հնչյունաբանության բնագավառում Ծսպերսենի կատարած աշխատանքի մեջ հատուկ կարևորություն ունի վանկի ուսմունքը: Վանկը սահմանելիս Ծսպերսենը ելնում է հնչյունական շղթայից և ոչ թե առանձնակի հնչյունից: Շղթայի մեջ վանկերի առանձնացման, վանկարար ու ոչ վանկարար հնչյունների տարբերման և վանկերի սահմանների որոշման համար նա; հիմք է ընդունում լիահնչության (Schallfülle) սկզբունքը: Որոշ աստիճանավորություն հաստատելով հնչյունների միջև ըստ լիահնչության՝ ամենալիահունչ հնչյունից (a-ից) մինչև ամենանվազ լիահունչ հնչյունները (p, t, k)՝ Ծսպերսենը գտնում է, որ խոսքի շղթայի մեջ շրջակա հնչյունների համեմատությամբ ավելի լիահունչ հնչյունը վանկ է կազմում և դառնում այդ վանկի գլխավոր (վանկարար) հնչյունը:

Ծսպերսենը պատկանում է այն լեզվաբանների թվին, որոնք, ի տարբերություն երիտօրականների, կարևոր տեղ են տալիս լեզվի և՛ պատմական, և՛ ստատիկ ուսումնասիրության հարցերին: Եթե հոգեբանական ուղղության ներկայացուցիչները՝ Շտայնթալը և շատ երիտօրականներ, քերականությունը կտրում էին տրամաբանությունից, ապա Ծսպերսենը ամենայն խստությամբ դնում է քերականական ու տրամաբանական կատեգորիաների կուպի հարցը, անհրաժեշտ համարում լեզվի արտաքին կողմը սերտորեն զուգակցել ներքինի հետ և իր առաջարկած՝ ստատիկ վերլուծման եղանակների մեջ ելնում այդ անխզելի կապից:

Լեզվի տրամաբանական բովանդակության գլխավոր «խանգարիչը» Ծսպերսենը համարում է հուզականությունը, որին նա կարևոր դեր է հատկացնում: Ամեն մի քերականության տրամաբա-

նական իդեալն է ամեն մի ֆունկցիայի համար մեկ արտահայտութիւն և ամեն մի արտահայտութեան համար մեկ ֆունկցիա ունենալը. սակայն լեզուն այս իդեալը չի իրականացնում, որովհետև հուզական տարրը պարսպում և երանգավորում է մտքի տրամաբանական արտահայտութիւնը:

Իր երկարատև գործունեութեան ընթացքում Եսպերսենը մեծ ուշադրութիւն է դարձրել լեզվի ծագման ու զարգացման, լեզվի պատմական փոփոխութիւնների բնույթի, տենդենցների և պատճառների հարցերի վրա: Այս հարցերի լուծման մեջ նա նշանակալից չափով տուրք է տալիս բիոլոգիզմին, որ երևան է գալիս հատկապես երեխայի լեզվի զարգացման և խառն (հիբրիդային) լեզուների քննութեան մեջ: Դեռ ավելին. լեզվաբանութեան մեթոդը Եսպերսենը համարում է «բիոլոգիական»՝ այս տեսակետից հետո շքնալով XIX դ. բիոլոգիզմի ներկայացուցիչներին: Սակայն այս բոլորով հանդերձ՝ Եսպերսենը լեզուն դիտում է որպես հասարակականորեն պայմանավորված երևույթ, լեզվական պրոցեսի բացատրութեան մեջ կարևոր տեղ է տալիս հաղորդակցման կարիքներին:

Եսպերսենի լեզվաբանական կոնցեպցիայի մեջ էկլեկտիկորեն պուզորդովում են լեզվի ինդիվիդուալիստական և սոցիոլոգիական մեկնաբանութեան տարրերը, որոնք նա հետագայում փորձում է ավելի օրգանական կապի մեջ դնել՝ Սոսյուրի լեզվի և խոսքի փոխհարաբերութեան ուսմունքի ազդեցութեան տակ¹: Լեզվական պրոցեսը Եսպերսենը պատկերացնում է որպես որոշակի նպատակով, այն է՝ հաղորդակցման նպատակով կատարվող գործողութիւն: Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր, յուրաքանչյուր բառ գոյութիւն ունի ոչ թե ինքնին, այլ որպես այդ հաղորդակցման կարիքներին ծառայող մի միջոց. բառը ինքնակա կյանք չունի, այլ գոյութիւն է ստանում հաղորդակցման պրոցեսի հետ կապված, որպես մի բան, որ արտասանվում է, լսվում և հիշողութեան մեջ պահվում, այսինքն՝ կամ անմիջաբար մասնակցում է հաղորդման ակտին, կամ նախատեսվում է հետագա մի այդպիսի ակտի համար: Լեզվական (իմա՝ խոսքային) ամեն մի ակտ անհատական ակտ է, սակայն այդ ակտը կատարող անհատը կազմում է նման սովորութիւններ ունեցող հանրութեան բաղկացուցիչ մասը. հետևաբար

¹ Հմտ. O. Jespersen, Mankind, Nation and Individuality from a Linguistic Point of View, London, 1946:

լեզուն հասարակական բնույթ ունի: Լեզվական պրոցեսի էությունը բացատրելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել մի բիոլոգիական կամ, ալեկլի ճիշտ, կենսագրական (բիոգրաֆիական) լեզվաբանություն, որի նպատակն է ուսումնասիրել խոսող մարդու կենսագրությունը: 'Դատելով այս կերպ'՝ Ծսպերսենը մեծ տեղ է տալիս երեխայի լեզվական զարգացման ուսումնասիրությանը, աշխատում պարզել երեխայի կողմից մայրենի լեզվի յուրացման պրոցեսի առանձնահատկությունները և, հենվելով սեփական տվյալների վրա, որոշ հասակային էտապներ առանձնացնել: Նա տարբերում է երեխայի զարգացման 3 շրջան՝ ճիշերի, թոթովանքի և իսկական լեզվի: Թոթովանքի շրջանը դիտելով որպես ավելի քաղցր ու ավելի հարմար հնչյուններ արձակելու շրջան՝ Ծսպերսենը սրանով իսկ փորձում է կապ ստեղծել երեխայի լեզվի զարգացման և մարդկային լեզվի՝ նախնական երգից ծագելու իր տեսակետի միջև: Սրանով Ծսպերսենը տարբերում է մանկական լեզուն, այն է՝ երեխայի լեզվի անհատական շրջանը ընդհանուր լեզվից, այն է՝ հասարակական շրջանից¹:

Լեզվի ծագման հարցում Ծսպերսենը կարծես թե խիստ բացասական դիրք է գրավում հատկապես ձայնարկությունների տեսության նկատմամբ: Ըստ նրա՝ բառի և ձայնարկության միջև կա ոչ միայն մեծ տարբերություն, այլև հակադրություն. մարդը դիմում է ձայնարկությանը, երբ խոսել չի ուզում, և դիմում է բառին, երբ խոսել է ուզում: Սակայն նույնպիսի խիստ վերաբերմունք Ծսպերսենը հանդես չի բերում հնչյունների սիմվոլիկայի հանդեպ, որ բնաձայնությունների տեսության մի տարատեսակն է. այսպես, նա պնդում է, որ ի-ն փոքրության գաղափար է արտահայտում:

Ծսպերսենը հեղինակ է լեզվի ծագման մի յուրահատուկ տեսության, որ, որոշ չափով կապված է Ժան Ժակ Ռուսոյի արծարծած գաղափարների հետ: Ըստ Ծսպերսենի՝ լեզուն սկիզբ է առնում նախնական երգից, որ նույնպիսի բնական մի երգ էր, ինչպիսին կատունների սիրահարական երգն է տանիքների վրա: Այս երգերը կազմող հնչյունական զուգորդումները, որոնք նախապես որոշակի իմաստ չունեն, հետագայում սկսում են դառնալ հատուկ անուններ՝ ըստ այն բանի, թե ո՛ւմ են ուղղված: Լեզվի հետագա քայլերը Ծսպերսենը տեսնում է այդ հատուկ անունների՝ հասարակների:

¹ Հմտ. N. Draganu, Istoria sintaxei, Lucreare postuma, Bucuresti, 1945.

վերածվելու մեջ՝ նշելով, որ դրանցից էլ հնչյունական ու իմաստային փոփոխությունների միջոցով քերականական ու բառակազմական մասնիկներն են ծագում: Որպես իր տեսությունն ապացույց Ծսպերսենը բերում է հին և նոր լեզուների ունեցած տարբերությունների փաստերը. ըստ Ծսպերսենի՝ հին լեզուներն ավելի բարդ, անկանոն են, քան նորերը, հին լեզուները երաժշտական ու բանաստեղծական են, նորերը՝ տրամաբանական: Այստեղից էլ, ըստ Ծսպերսենի, բխում է հին լեզուների՝ նախնական շտարորոշված երգին մոտ լինելը: Այս տեսակետը լայն ընդունելություն չի գտել գիտական շրջաններում:

Ավելի տարածված է Ծսպերսենի տեսակետը՝ լեզուների զարգացման ուղղության ու լեզուների զարգացածության չափանիշների մասին, մի տեսակետ, որ ունեցել է և՛ իր կողմնակիցները, և՛ հակառակորդները: Ըստ Ծսպերսենի՝ լեզվական փոփոխությունները քննելիս պետք է նկատի առնել նրանց արդյունավետությունը, այն հանգամանքը, թե որքան՝ աշխատանք է գնում խոսելու և լսելու պրոցեսում և որքանով են լեզուները զարգացման ընթացքում դրանք նվազեցնում: Նա տեսնում է լեզվի զարգացման երկու հակադիր տենդենց՝ հարմարության ձգտում, որ անհատական բնույթի գործոն է, և պարզության ձգտում, որ հասարակական բնույթի գործոն է: Լեզուն դիտելով յուրատեսակ նպատակավորության (տելոլոգիայի) դիրքերից, այն համարելով նպատակադիր գործունեություն՝ Ծսպերսենը կարծում է, որ լեզվի փոփոխությունները պետք է գնահատվեն այդ նպատակներին համապատասխանելու տեսակետից: Ոչ առանց կանխակալ կարծիքի և նացիոնալիզմի զգացումի՝ Ծսպերսենը այս առումով ավելի կատարյալ է համարում վերլուծական (անալիտիկ) տիպի լեզուները և անցումը համադրականությունից վերլուծականություն համարում առաջադիմություն. որպես այդպիսի կատարյալ լեզվի օրինակ նա դիտում է անգլերենը: Վերլուծականության զարգացումը համադրականության համեմատությամբ առաջադիմություն համարելու եսպերսենյան տեսակետը առաջին փորձն էր վերանայելու Շլեգելից սկսած տարածում գտած այն տեսակետը, թե վերլուծականությունը համադրականության համեմատությամբ ներկայացնում է ետադիմություն, թեքական հարուստ ձևերի քայքայում և հողմահարում: Ըստ Ծսպերսենի՝ լեզուների պատմական զարգացման մեջ նկատելի են՝ 1) համառոտության, 2) քերականական բազմաձևու-

թյունը պակասեցնելու, 3) անկանոնությունները վերացնելու, 4) համադրականությունից դեպի վերլուծականություն գնալու (մի բառով շատ բան ասելուց դեպի ամեն բան առանձին ասելու), 5) քերականական ձևերի պակասեցման, 6) ազատ շարադասությունից կայուն շարադասության անցնելու միջոցով երկդիմություն վերացման և 7) համաձայնության կանոնների պարզման ու կանոնավորման միջոցով կրկնություններից խուսափելու ձգտումները:

Ծայերսների տեսակետները, բնականաբար, ունեցել են և հակառակորդներ: Մասնավորապես նման կարծիքի դեմ է Վանդրիեսը, որը լեզվի զարգացումը դիտում է որպես բոլոր էտապներում անընդհատ փոփոխվող հավասարակշռություն. բնական լեզուն երբեք չի կարող հասնել այնպիսի տրամաբանական կատարելության, ինչպիսին ունեն արհեստական լեզուները: Բ. Կոլլինդերը «Լեզվի վերլուծական զարգացումը և լեզվաբանական նպատակաբանությունը» հոդվածում՝ ցույց է տալիս վերլուծականության զարգացման հետ միասին համադրականության զարգացման տենդենցները, ճշտում է կցական լեզուների բնույթի հարցը:

Լեզվական սուբստրատին՝ լեզվական փոփոխության մեջ Ծայերսները միայն որոշ տեղ է հատկացնում՝ գտնելով, որ այն չի կարելի ունիվերսալացնել և նրանով բացատրել ամեն ինչ: Ծայերսները օտարբերում է փոփոխությունների 2 խումբ՝ 1) փոփոխություններ, որոնք առաջանում են լեզվի փոխանցումից այն սերունդներին, որոնք լեզուն նոր են յուրացնում, այսինքն՝ օտարերկրացիներին և երեխաներին. առանձնապես կարևոր տեղ է տալիս Ծայերսները երեխաների դերին. 2) փոփոխություններ, որոնք կախված չեն լեզվի այդպիսի փոխանցումից:

Ծայերսներ առաջ է քաշում լեզվի ստատիկ վերլուծության նոր եղանակ, որ զգալի ազդեցություն է գործել քերականական նորագույն ուսմունքների վրա՝ մրցելով Բլումֆիլդի վերլուծման եղանակի հետ: Ծայերսնեն ամենից առաջ հրաժարվում է խոսքի մասերի տրադիցիոն ուսմունքից և առաջարկում վերլուծության նոր սկզբունք, որտեղ փաստորեն առաջնություն է տրվում ֆունկցիոնալ-շարահյուսական չափանիշներին: Ըստ նրա՝ կարելի է տարբերել վերլուծման 3 կատեգորիա, որոնց տակ կարող են բեր-

¹ B. Collinder, Analytische Sprachentwicklung und linguistische Teleologie, „Mielvudományi Közlemenyek, L, 1936, էջ 51 – 63.

վել և՛ բառերը, և՛ նախադասութիւնները. վերլուծման ժամանակ առանձնացվող այդ երեք կատեգորիաները կամ կարգերը (ranks) նա կոչում է առաջնային (primary), երկրորդային (secondary) և երրորդային (tertiary). 1) առաջնային են համարվում զուգորդման գլխավոր, անկախ անդամները. այս ֆունկցիայով կարող են հանդես գալ առավելապես գոյականները. բայց կարող են հանդես գալ և այլ խոսքի մասեր. այսպիսին են և որոշիչ երկրորդական նախադասութիւն ունեցող գլխավոր նախադասութիւնները. 2) երկրորդային են համարվում առաջնային կարգի բառերը կամ նախադասութիւնները լրացնող, որոշող բառերը և նախադասութիւնները՝ առանձնապես բայերը, ածականները և որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնները. 3) երրորդային են համարվում երկրորդ կարգի բառերը և նախադասութիւնները լրացնող բառերն ու նախադասութիւնները, այն է՝ հիմնականում մակբայները կամ պարագայական ֆունկցիա կատարող այլ խոսքի մասերն ու նախադասութիւնները: Վերլուծման այս սկզբունքը, Ծսպերսենի կարծիքով, հնարավորութիւն է տալիս խուսափելու բառերի խոսքիմասային պատկանելութիւնը որոշելիս առաջ եկող դժվարութիւններից: Զուգադրելով իր 3 կարգերը՝ նախադասութիւն անդամների տրադիցիոն բաժանման և բառերի հոլովական ձևավորմամբ որոշվող ֆունկցիոնալ ըմբռնումների հետ՝ Ծսպերսենը առաջին կարգի է համարում ենթակայի, խնդրի, ստորոգելիի հոլովները, երկրորդ կարգի՝ հատկացուցչի հոլովը կամ սեռականը, երրորդ կարգի՝ ժամանակի, տեղի, շափի, ձևի և միջոցի հոլովները: Ինչպես տեսնում ենք, այս վերլուծման ժամանակ դժվարութիւններ են ծագում խնդիրների հարցում, որոնք մի դեպքում կախյալ անդամ են (որպես բայ-ստորոգյալի լրացում), մյուս դեպքում՝ անկախ անդամ (իրենց լրացումների նկատմամբ): Ծսպերսենի վերլուծութիւն հիմքում դրված է կախվածութիւն սկզբունքը:

Բառազուգորդման կարգերի այս ուսմունքը Ծսպերսենն անհրաժեշտաբար լրացնում է ստորոգման գաղափարով և տարբերում նախադասութիւնը այլ կարգի բառազուգորդումներից: Նա տարբերում է բառազուգորդման երկու տիպ՝ կցույթ (nexus) և հարում (junction). առաջինը ստորոգելիական զուգորդումն է, նախադասութիւն առաջ բերող կապակցութիւնը (ենթակայի և ստորոգյալի կապակցութիւնը), երկրորդը՝ ոչ ստորոգելիական, որոշիչորոշյալային կապակցութիւնը. այսպես, օրինակ՝ A furiously barking dog «կատաղորեն հաջող շուն» և The dog barks furiously «շունը կատաղորեն հաջում է» կապակցութիւնները եր-

կու տարբեր տիպի կապակցություններ են, մեկը՝ հարում (junction), մյուսը՝ կցույթ (nexus). առաջին կապակցության մեջ (a) լոգ-ը («շուն») առաջին կարգի բառ է, barking-ը («հաջող»)՝ երկրորդ, furiously-ն («կատաղորեն»)՝ երրորդ:

Կցույթի դեպքում Ծսպերսենը ենթական դիտում է որպես առաջնային անդամ, ստորոգյալը՝ երկրորդային, ընդ որում ենթական սահմանում է որպես անդամ, որի մասին խոսվում է, ստորոգյալը՝ որպես այն, ինչ խոսվում է ենթակայի մասին. խնդիրները դիտվում են որպես երկրորդ առաջնայիններ, բայիմաստը լրացնող բառեր:

Նշելի է, որ nexus և junction բառերը Ծսպերսենը գործածում է որոշ երկիմաստությամբ, մի կողմից՝ նշանակելով կապի բնույթը, մյուս կողմից՝ կապակցությունն ինքը (անդամներով հանդերձ):

Ի տարբերություն ստրուկտուրալիստական ուսմունքների, հատկապես Բլումֆիլդի սիստեմի, Ծսպերսենը մեծ ուշադրություն է դարձնում իմաստային կողմին, իմաստային-տրամաբանական կախվածությանը: Մյուս կողմից՝ նա առաջարկում է եռամասնյա վերլուծման եղանակ, մինչդեռ Բլումֆիլդի և ամերիկյան այլ ստրուկտուրալիստների մոտ կիրառվում է երկմասնյա վերլուծությունը: Ծսպերսենի սիստեմի թերությունը մի կողմից՝ տրամաբանական ու քերականական կատեգորիաների շփոթումն է, մյուս կողմից՝ բայ-ստորոգյալի բնույթի անբավարար լուսաբանությունը, բայ-ստորոգյալն անվերապահորեն երկրորդային կարգի մեջ դնելը: Սրա հետ միանում է և վերևում նշված՝ խնդրի բնույթի անբավարար լուսաբանությունը: Անգլերենին նվիրված իր աշխատություններից մեկում Ծսպերսենը առաջնային, երկրորդային և երրորդային կարգերի տարբերությունը համարում է զուտ տրամաբանական (իմա՝ ֆունկցիոնալ տրամաբանական), իսկ դրանց հետ կապվող 3 խոսքի մասերի՝ գոյականների, ածականների և մակբայների տարբերությունը՝ զուտ քերականական. վերջին տարբերությունը այդ պատճառով էլ լեզվից լեզու փոփոխվում է¹:

Լեզվի ուսումնասիրության բաժինների փոխհարաբերության սահմանման հարցում Ծսպերսենը հենվում է լեզվի հնչյունական և իմաստային կողմերի տարբերման վրա: Նա տարբերում է առաջին հերթին հնչյունաբանությունը և իմաստաբանությունը՝ որպես հնչյունական և իմաստային կողմերի ուսումնասիրություն: Ըստ Ծսպերսենի՝ քերականության (նեղ իմաստով) երկու բաժիններից

¹ Հմտ. O. Jespersen, A Modern English Grammar, II, էջ 5:

առաջինը ձևաբանությունը՝ ձևերի ուսմունքն է, երկրորդը՝ շարահյուսությունը՝ ֆունկցիաների ուսմունքը: Դրանց տարբերությունը Ծսպերսենը հանգեցնում է լոկ օբյեկտի նկատմամբ ունեցած հայեցակետի տարբերությանը՝ նրան, որ ձևաբանության մեջ հնչյունից գնում ենք դեպի իմաստը (ֆունկցիան), շարահյուսության մեջ՝ իմաստից (ֆունկցիայից) դեպի հնչյունը. ձևաբանությունը ձևերի ուսմունքն է, շարահյուսությունը՝ ֆունկցիաների¹:

Իմաստաբանության պատմության համար կարևոր էր Ծսպերսենի «Լեզու» գրքում հայտնված այն միտքը, թե բառերը հանդես են բերում խմբեր կազմելու տենդենց: Սակայն Ծսպերսենը այս տենդենցի հիմքերը չի պարզում:

Յ. ԷՍԹԵՏԻԶՄ

Ընդհանուր տեղեկություններ. Բ. Կրոչե.— Այս ենթաշրջանի լեզվաբանական ուղղություններից մեկի՝ էսթետիզմի ձևավորման համար կարևոր դեր է խաղում նեոհեգելական իդեալիստական էսթետիկան: Էսթետիկայի բնագավառում նեոհեգելական Բենեդիտտո Կրոչեն առաջ է քաշում նոր սկզբունք՝ լեզուն նույնացնելով արվեստի, լեզվաբանությունը՝ էսթետիկայի հետ²: Լեզվի մեջ, այսպիսով, միակողմանիորեն շեշտվում է նրա էսթետիկական կողմը: Կրոչեի ուսմունքը մեծ դեր է խաղացել այսպես կոչված իդեալիստական նեոֆիլոլոգիայի և նեոլինգվիստիկայի ձևավորման մեջ: Իր աշխատություններում, հատկապես իր «էսթետիկան որպես արտահայտության գիտություն և որպես ընդհանուր լեզվաբանություն»³ գործում Կրոչեն հոգեկան գործունեության հիմքում դնում է ինտուիցիան՝ ի հակակշիռ բանականության: Կրոչեի ուսմունքի համաձայն՝ արվեստը ծառայում ինտուիցիայի արտահայտությանը, և արտահայտությունը (= ար-

¹ Հմմտ. O. Jespersen, *Philosophy of Grammar*, էջ 40, 45.

² Դեռևս XIX դ. կեսերին Գերբերը հանդես էր եկել իր «Լեզուն որպես արվեստ» («Die Sprache als Kunst») գրքով, որի մեջ էսթետիզմը զուգորդված էր գործնական բանասիրության հետ: Սակայն Գերբերի գիրքը լայն արձագանք չգտավ:

³ B. Croce, *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*. Brevario die estetica, Palermo, 1902 (*գերմ. Թարգմ. Aesthetik als Wissenschaft des Ausdrucks und als allgemeine Linguistik*, 1902. ռուս. Թարգմ. Б. Кроче, Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, I, М., 1920): Տե՛ս և B. Croce, *Filosofia del linguaggio*, „Conversazioni critiche“-ում, I սերիա, II հր., Bari, 1924, էջ 87—113:

տահայտչականությունը, *espressione*) ինտուիտիվ հիմք ունի. ինտուիցիան միաժամանակ և՛ արտահայտություն է, և՛ արվեստ: Լեզուն որպես ոգու ամենասկզբնական արտահայտություն նույնանում է արվեստի հետ, հետևաբար լեզվաբանությունը և էսթետիկան ինչ-որ տարբեր բաներ չեն. լեզվաբանությունը նաև էսթետիկա է. և՛ լեզուն, և՛ արվեստը ծառայում են ինտուիցիայի արտահայտությանը, միայն թե օգտվում են տարբեր միջոցներից, որ տվյալ դեպքում էական չէ: էսթետիկան որակների գիտություն է և կարևորություն չի տալիս արվեստագետի ու սովորական մարդու ինտուիցիայի տարբերությանը, որ քանակական և էմպիրիկ բնույթ ունի: Կրոչեն, այսպիսով, ուշադրությունը կենտրոնացնում է լեզվի ներքին, «հոգեկան» կողմի վրա. «Լրվեստի գիտությունը և լեզվի գիտությունը, էսթետիկան և լեզվաբանությունը,— գրում է Կրոչեն,— բառիս բուն իմաստով որպես իսկական գիտություններ դիտված, ինչ-որ անջատ բան չեն, այլ միայն միասնական բան: Ոչ թե այն, թե գոյություն չունի լեզվաբանությունը որպես հատուկ բնագավառ, այլ որ լեզվի իսկական գիտությունը՝ ընդհանուր լեզվաբանությունը, այն չափով» որ չափով կարող է հարաբերակցվել փիլիսոփայությանը, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ էսթետիկա: Ընդհանուր լեզվաբանության, այն է՝ փիլիսոփայական լեզվաբանության բնագավառի հետազոտողը գործ ունի էսթետիկական պրոբլեմների հետ, և ընդհակառակն: Լեզվի փիլիսոփայությունը և արվեստի փիլիսոփայությունը նույն բանն են»¹: Կրոչեն բողոքում է լեզվի հոգեբանական մեկնաբանության, լեզվի զարգացման հիմքում ասոցիատիվ կապեր տեսնելու դեմ. նոր բառի կազմությունը հնի հիման վրա, լեզվական նմանողությունը (իմիտացիան) ոչ թե ասոցիացիա է, այլ ստեղծագործություն: Կրոչեն պահանջում է լեզվի քննության միասնություն և լեզվական միակ իրականությունը համարում է «նախադասությունը»՝ դրան տալով խիստ լայն առում (ձայնարկությունից մինչև ամբողջական պոեմ՝ «նախադասություններ» են): Այս առումով նա քննադատում է նորմատիվ քերականությունը լեզվի մասնատման, ոչ էսթետիկական քննության համար, լեզուն խոսքի մասերի և քերականական կանոնների բաժանելու համար:

էսթետիզմը միավորում է ոչ միայն Ֆոսսերի իդեալիստական նեոֆիլոլոգիայի դպրոցը, այլև այսպես կոչված նեոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչներին, որոնք, իրենց ողջ էկլեկտիզմով հանդերձ,

¹ B. Croce, *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*, Bari, 1922, էջ 155—156.

լեզվին մոտենում են որպես էսթետիկական երևույթի՝ լեզվական հետազոտության բուն հարցերի քննության մեջ մեծ շափով տարբերվելով իդեալիստական նեոֆիլոլոգիայի ներկայացուցիչներից:

ա) Իդեալիստական ճեռֆիլոլոգիա

Կարլ Ֆոսլեր.— Ֆոսլերը (1872—1947) լեզվաբանության մեջ հանդես է եկել XX դ. սկզբներից: Իր առաջին իսկ ընդարձակ տեսական աշխատության մեջ, որ կոչվում է «Պոզիտիվիզմը և իդեալիզմը լեզվաբանության մեջ»¹, նա գլխավոր հարվածն ուղղում է երիտքերականների դեմ: Պոզիտիվիստ է նա համարում այն անձանց, որոնք զբաղվում են պատմական նյութի հավաքմամբ ու նկարագրությամբ՝ առանց խորանալու պատճառական կապերի մեջ, իդեալիստ՝ այն անձանց, որոնք մտահոգված են առավելապես պատճառական կապերի սահմանմամբ: Կավ պատմաբանը, Ֆոսլերի կարծիքով, պետք է հաշտեցնի այդ երկուսի պահանջները: Երիտքերականներին Ֆոսլերը համարում է արմատական (ռադիկալ) պոզիտիվիստներ՝ մեղադրելով նրանց տեսական կուրուսթյան մեջ, նախնական նպատակը (նյութերի հավաքումը) գլխավոր նպատակ դարձնելու մեջ: Այս կապակցությամբ ավելորդ շենք համարում նշել, որ Ֆոսլերի ուսմունքի «իդեալիստական նեոֆիլոլոգիա» անվանումն ուղղված է «երիտքերականություն» (այլ հորջորջմամբ «նոր քերականություն» կամ «նեոգրամատիզմ») անվան դեմ. հարցերի նեղ քերականացմանը Ֆոսլերը հակադրում է լեզվի ուսումնասիրության լայն ֆիլոլոգիական պլանը՝ լեզվի և գրականության կապի մեջ:

Ֆոսլերի այս առաջին ծրագրային աշխատությանը հետևում են մի շարք այլ աշխատություններ, որոնց մեջ նա կամ զարգացնում ու մանրամասնում է իր գիտական դրույթները, քննում լեզվի հարաբերությունը կուլտուրայի զանազան բնագավառների հետ, կամ դրանք կիրառում կոնկրետ պատմական երևույթների բացատրության մեջ: Նրա մյուս տեսական աշխատություններից են հետևյալները՝ «Լեզուն որպես ստեղծագործություն և զարգացում»², «Ընտիր հոգվածներ լեզվափիլիսոփայության շուրջը»³, «Ողբի և

¹ K. Vossler, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904.

² K. Vossler, *Sprache als Schöpfung und Entwicklung*, 1905.

³ K. Vossler, *Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie*, 1923.

կուլտուրան լեզվի մեջ»¹: «Ֆրանսիայի կուլտուրան իր լեզվական զարգացման հայելու մեջ»² աշխատութիւնում, որ հետագայում վերանվանվում է «Ֆրանսիայի կուլտուրան և լեզուն»³, Ֆոսլերը նպատակ է դնում իր տեսական դրույթները կիրառել ֆրանսերեն լեզվի պատմութեան նկատմամբ: Ֆոսլերն ունի նաև գրականագիտական աշխատութիւններ:

Ֆոսլերն իր աշխատութիւնները գրում է մշուշապատ լեզվով՝ ընդունված տերմինները հաճախ գործածելով տարբեր իմաստով կամ երկիմաստորեն: Սրան միանում են այն հաճախակի փաստական անճշտութիւնները, որ նա թույլ է տալիս իր դրույթները հիմնավորելու փորձերի մեջ: Հասկանալի է, թե ինչո՞ւ էին Ֆոսլերն ու նրա հետևորդները ենթարկվում այդպիսի խիստ քննադատութեան ու հարձակումների՝ տարբեր լեզվաբանների կողմից (Շյուռի, Յաբերգի և այլոց)⁴:

Ֆոսլերի սակավաթիվ հետևորդները գերազանցապես ումանագիտութեան բնագավառում են աշխատել: Օյգեն Լերիսը ֆրանսերենի շարահյուսութեան մասնագետ է, Լեո Շպիցերը հեղինակ է ումանական լեզուների ոճաբանութեանը, իմաստաբանութեանը և ստուգաբանութեանը նվիրված աշխատութիւնների, էտյեն Լորկը՝ անուղղակի խոսքին նվիրված մի աշխատութեան:

Իր յուրահատուկ կողմերով հանդերձ՝ Ֆոսլերի կոնցեպցիան մեկուսի չէր կանգնած լեզվաբանութեան զարգացման ընդհանուր ընթացքից և մեծ շահով պայմանավորված էր լեզվաբանական ու փիլիսոփայական նախորդ կոնցեպցիաներով: Ֆոսլերի լեզվաբանական կոնցեպցիայի բոլոր հիմնական կողմերը՝ նրա էսթետիզմը, իդեալիզմը, ժայրահեղ սուբյեկտիվիզմն ու ինդիվիդուալիզմը իրենց հիմքերն ունեն նախորդ հոսանքների մեջ, թեև Ֆոսլերը դրանք յուրատեսակ սինթեզի է ենթարկում և ներկայացնում նոր կերպարանքով:

1) Ինչպես տեսանք, Ֆոսլերն իր հարվածի գլխավոր ուղղութիւնը դարձնում է երիտքերականների դեմ, որպես նախորդ լեզվաբանութեան գլխավոր հոսանքի: Նա քննադատում է երիտ-

¹ K. Vossler. Geist und Kultur in der Sprache, 1925.

² K. Vossler. Frankreichs Kultur in Spiegel seiner Sprachentwicklung, 1913.

³ K. Vossler, Frankreichs Kultur und Sprache, 1929.

⁴ Հմտ. օրինակ, K. Jaberger, Idealistische Neufilologie, „Germ.—rom. Mon.“, 1926, 1—2.

քերականներին՝ լեզվական հարցերի քննության նեղացման, տարբերային «մատերիալիզմի» ու պոզիտիվիզմի, մանրախնդրության ու «ատոմիզմի», մեխանիցիզմի ու հակապատմականության համար: Սակայն այս բոլորով հանդերձ Ֆոսլերը յուրացնում է նրիտքերականների սուբյեկտիվիզմն ու ինդիվիդուալիզմը՝ լեզվական երևույթների քննության մեջ նրանց հանդես բերած այդ գծերը հասցնելով վախճանակետի: Ֆոսլերի համար լեզուն անհատական հագեկան ստեղծագործություն է, և լեզվի գաղտնիքների բանալին պետք է որոնել այդ անհատական ստեղծագործական ակտերի մեջ: Միաժամանակ նա Պաուլի նման տարբերում է հագեկան և լեզվական կատեգորիաները, բայց դրանց կամայական մեկնաբանություն է տալիս:

2) Ֆոսլերի իդեալիստական կոնցեպցիան նշանակալից շափով կապված է Հումբոլդտի կուլտուր-պատմական իդեալիզմի հետ: Հումբոլդտից Ֆոսլերը յուրացնում է ամենից առաջ լեզվի պատմության՝ կուլտուրայի պատմության մի մասը լինելու դրույթը, ընդ որում կուլտուրայի զարգացման պրոցեսը դիտում է իդեալիստորեն՝ որպես տվյալ ժողովրդի ոգու արտահայտությունը: Երկրորդ՝ ինչպես Հումբոլդտը, Ֆոսլերը ևս լեզուն դիտում է որպես անընդհատ ստեղծագործական գործունեություն, միայն թե այս ստեղծագործական գործունեությանը նեղ-սուբյեկտիվ հիմքեր է հաղորդում: Երրորդ՝ լեզուն համարելով մտքի կազմակերպող օրգան, ելնելով լեզվի բնույթից որպես մարդու ներքին պահանջներով պայմանավորված երևույթի՝ Հումբոլդտը մարդկանց հաղորդակցման և իրար հասկանալու հնարավորությունը, այլ կերպ ասած՝ անհատականի և հասարակականի հակասությունը լուծում էր նրանով, որ ընդունում էր «մարդկային բնության նույնությունը»: Ֆոսլերը գրեթե նույնությամբ յուրացնում է մարդկային բնության նույնության այս մետաֆիզիկ-իդեալիստական դրույթը: Մարդկանց այս ընդհանրությունը, նրա կարծիքով, հնարավոր է դարձնում անհատական ստեղծագործական ակտերի մեջ ընդհանուր գծերի առկայությունը: Չորրորդ՝ Ֆոսլերը յուրացնում է Հումբոլդտի ուսմունքը ներքին ձևի մասին: Սակայն եթե Հումբոլդտը ներքին ձևը ըմբռնում էր լայն պլանով, ապա Ֆոսլերը ներքին ձևը հանգեցնում է լեզվական ճաշակին, հաշտեցնում այն իր ընդհանուր էսթետիկական կոնցեպցիայի հետ:

3) Ֆոսլերի վրա մեծ ազդեցություն է գործել իտալացի իդեալիստ փիլիսոփա և գրականագետ Բենեդեատո Կրոչեն, որին

նա համարում է իր անմիջական ուսուցիչը: Յուրացնելով Կրոչեի էսթետիզմը, Ֆոսլերը նախ՝ նրան հաղորդում է ավելի սուբյեկտիվ-ինդիվիդուալիստական բնույթ, երկրորդ՝ ընդլայնում է արտահայտության ըմբռնումը և ավելի շեշտում ստեղծագործական մոմենտը. Կրոչեն լեզուն դիտում էր որպես արտահայտություն, Ֆոսլերը այն համարում է անհատական հոգեկան ստեղծագործություն:

Այսպիսով, եթե Ֆոսլերի լեզվաբանական կոնցեպցիան մի կողմից՝ պայմանավորված է լեզվաբանական որոշ կարգի սկզբունքների առկայությամբ, ապա մյուս կողմից՝ այն արդյունք է նախորդ լեզվաբանության մեջ որոշ անհրաժեշտ հարցերի պարզաբանման անբավարարության և բոլոր կողմերի բացակայության, երիտքերականների լեզվաբանական պրակտիկան կլանված էր հնչյունաբանական, մասամբ ձևաբանական և շատ քիչ՝ շարահյուսական և իմաստաբանական ուսումնասիրություններով: Ոճաբանության հարցերը կամ բոլորովին ուշադրություն չէին գրավում, կամ ուշադրություն էին գրավում երկրորդաբար, կողմնակի կերպով: Ֆոսլերը իր ուշադրության կենտրոնը դարձնում է հենց ոճաբանությունը, որը նրա մոտ վերածվում է լեզվաբանության առաջատար դիսցիպլինի: Այս քանը լիովին համաձայնվում է Ֆոսլերի ընդհանուր կենցեպցիայի հետ, որ ակունք է առնում Կրոչեի մտնեքից: Միաժամանակ երիտքերականների մոտ գրական լեզվի խնդիրները դադարել էին լայն ուշադրության առարկա լինելուց. ուշադրության կենտրոնում պահելով բանավոր խոսքի ուսումնասիրությունը և հնչյունական կողմը՝ երիտքերականները հեռացել էին գրական լեզուների ուսումնասիրության կոնկրետ խնդիրներից: Ֆոսլերն այս հարցում ևս հակադրվում է երիտքերականներին և գրական լեզվի ու գրականության լեզվի հարցերը դարձնում իր հոգածության կարևոր ստարկաները:

Ինչպես նշեցինք, Ֆոսլերը պայքար է ծավալում երիտքերականների «պոզիտիվիզմի» և ատոմիզմի դեմ: Նա մեղադրում է վերջիններիս այն բանում, որ մի կողմից՝ տարվելով նյութի նկարագրությամբ՝ կորցնում են ընդհանուրի զգացումը, մյուս կողմից՝ մանրատելով երևույթը, զրկում են այն իր ոգուց: Եթե լեզվաբանության գլխավոր նպատակն է հոգևոր արտահայտության բացահայտումը, եթե լեզվի պատմությունը նպատակ ունի տալ արտահայտության հոգեկան ձևերի պատմությունը, ապա երիտքերականների վերլուծական մեթոդը հասցնում է հակառակ արդյունքին: Խոսելով լեզվի պատմական ըմբռնման մասին՝ երիտքերականները

փաստորեն վարվում են հակապատմականորեն, լեզուն զրկում կենդանի զարգացումից, մանրատում և զրկում ոգուց. «Նրա նկատմամբ անատոմիական օպերացիա են կատարում,—գրում է Ֆոսլերը: —Կենդանի խոսքը բաժանվում է նախադասությունների, նախադասության անդամների, բառերի, վանկերի և հնչյունների»¹: Օրգանիզմի ամբողջությունը նրա «հոգու» մեջ է և ոչ թե անդամների ու հոդերի: Որպես օրինակ վերցնելով Մեյեր-կյուբկի «Թոմանական լեզուների քերականությունը», որի մեջ հեղինակը աստիճանաբար բարձրանում է հնչյունաբանությունից դեպի ձևաբանությունը, ձևաբանությունից դեպի բառակազմությունը, բառակազմությունից դեպի շարահյուսությունը, սրանից էլ դեպի իմաստաբանությունը, իսկ ոճաբանությունը համարում է ավելի շուտ գրականագիտական դիսցիպլին,—Ֆոսլերը գտնում է, որ իսկական քննությունը պահանջում է հակառակ կարգը. «Փոխանակ մանր միավորներից բարձրանալու դեպի ավելի խոշորները, հարկավոր է, միանգամայն հակառակ ձևով, ելնելով ոճաբանությունից, շարահյուսության միջոցով իջնել ձևաբանությունն ու հնչյունաբանությունը»: Ոճաբանության, որպես բարձրագույն դիսցիպլինի, մեջ պետք է իսկական մեկնություն ստանան լեզվական մյուս, ավելի ստորին կարգի դիսցիպլինների (հնչյունաբանության, ձևաբանության, բառակազմության, շարահյուսության) տվյալները: Այսպիսով, «այսպես կոչված քերականությունը պետք է լիովին լուծվի լեզվի էսթետիկական քննության մեջ»²:

Ոճաբանությունը դարձնելով լեզվական գլխավոր դիսցիպլինը՝ Ֆոսլերը սրանով իսկ ձգտում է՝ 1) բացահայտել լեզվի էությունը՝ որպես անհատական հոգևոր ստեղծագործության, ցույց տալ անհատական լեզվաստեղծագործության դերը լեզվի զարգացման մեջ, մանավանդ որ ոճը նրա համար զուտ անհատական երևույթ է՝ «անհատական լեզվագործածություն», «անհատական հոգեկան արտահայտություն»։ 2) վեր հանել լեզվական երևույթների կապը կուլտուրայի պատմության հետ և, վերջին հաշվով, ժողովրդի ոգու հետ, քանի որ ոգին «բոլոր լեզվական ձևերի ծագման միակ գործող պատճառն է»։ 3) լեզվական բոլոր երևույթները՝ և՛ հնչյունական, և՛ քերականական, քննել իրենց էսթետիկական արժեքի տեսակետից, էսթետիկական կողմը դարձնել լեզվական բոլոր երե-

¹ K. Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, 1904, էջ 10:

² Նույն տեղը, էջ 11:

վույթների քննության հիմք. Ֆոսլերի համար «քերականությունը գրականության կամ ոճերի պատմության մի մասն է, որն իր հերթին մտնում է համընդհանուր հոգևոր պատմության կամ կուլտուրայի պատմության մեջ»¹:

Ֆոսլերը լեզվաբանությունը դնում է պատմական գիտությունների շարքը և գտնում, որ որոշակի կապ գոյություն ունի լեզվի պատմության և կուլտուրայի պատմության միջև: Նրա կարծիքով՝ լեզվական փաստերի պատճառական կապի բացահայտումը, որին ձգտում է «իդեալիզմը», հնարավոր չէ զուտ լեզվական-քերականական քննության դեպքում: Այն հնարավոր է լեզվի էսթետիկական քննության դեպքում, որ հենվում է ոճաբանության վրա: «Ամեն մի լեզվական արտահայտություն,— գրում է Ֆոսլերը,— իր էությունը անհատական հոգեկան ստեղծագործություն է»²: Հետևաբար՝ լեզվի ֆունկցիավորման էությունը և փոփոխության պատճառները հասկանալու համար պետք է սկսել անհատից. լեզվական ընդհանուրը անհատական լեզվագործածությունների գումարն է, ոճը՝ «անհատական լեզվական գործածությունն է՝ ի տարբերություն ընդհանուրի»³: Քանի որ լեզվի փոփոխության հիմքում ընկած են անհատական ստեղծագործական ակտերը, ուստի և լեզվի իսկական քննությունը պահանջում է ոճաբանությունից գնալ դեպի շարահյուսությունը: Ոճաբանությունը գործ ունի անհատական լեզվագործածության՝ որպես ստեղծագործական ակտերի հետ, շարահյուսությունը՝ արդեն նորմայի վերածված հասարակական սահմանման հետ. վերջինս կարող է ցույց տալ լեզվի զարգացման պայմանները, բայց ոչ՝ պատճառները: Իսկական գիտական մեթոդը, որպես ինտուիտիվ մեթոդ, պահանջում է անհատականից գնալ ընդհանուրը, առանձին դեպքերից դեպի նորման. «Հետևաբար,— բացականչում է Ֆոսլերը,— նախ ոճաբանությունը, ապա շարահյուսությունը: Արտահայտության յուրաքանչյուր միջոց նախքան նորմատիվ և շարահյուսական դառնալը, արդեն վաղուց եղել է անհատական և ոճական... Այլ կերպ ասած՝ լեզվի բոլոր տարրերը արտահայտության ոճական միջոցներ են»⁴:

Այսպիսով, Ֆոսլերի մոտ անհատականի և հասարակականի

¹ K. Vossler. Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, 1904, էջ 11.

² Նույն տեղը, էջ 37.

³ Նույն տեղը, էջ 15.

⁴ Նույն տեղը, էջ 16.

փոխհարաբերութեան պրոբլեմը լուծվում է սուբյեկտիվ-ինդիվի-
 գուալիստական դիրքերից: Ըստ նրա՝ լեզվական փոփոխություն-
 ների հիմքում ընկած են ոչ թե հասարակական լեզվագործածու-
 թյունը, USUS-ը, հասարակական նորման, այլ անհատական լեզ-
 վագործածությունը, անհատական ստեղծագործական ակտերը: Ան-
 հատները, հատկապես շնորհալի անհատները, լեզվի փոփոխու-
 թյան կրողներն են: Հասարակությունը, ըստ Ֆոսլերի, լուր Կասսիվ
 յււրացնողի դեր է կատարում՝ եղած ստեղծագործական ակտերը
 վերածելով կամ չվերածելով նորմայի: Սակայն ինչպե՞ս է անհա-
 տականը վերածվում հասարակականի, ո՞ր անհատական նորամու-
 ծություններն են նորմայի ուժ ստանում, ինչո՞ւ է մի արտահայ-
 տություն դառնում ավելի հաճախակի, մյուսը՝ ոչ: Այս հարցերին
 պատասխանելու համար Ֆոսլերը դիմում է «ժողովրդի ոգու» և
 «մարդկային բնութեան նույնութեան» հումբուլդտյան ըմբռնմանը:
 Անհատական ստեղծագործական նորամուծությունը ընդհանուր
 բնույթ է ստանում, եթե ընդառաջ է գնում ժողովրդի հոգեկան
 պահանջներին: Եթե անհատական ոճի հիմքում ընկած է անհա-
 տական հոգեկան ստեղծագործությունը, ապա շարահյուսական
 կանոնը հենվում է ժողովրդի ոգու առանձնահատկությունների
 վրա, բխում նրանից: Դնելով անհատական ստեղծագործական ակ-
 տի՝ մի դեպքում հասարակական նորմայի վերածվելու, մյուս դեպ-
 քում՝ չվերածվելու հարցը՝ Ֆոսլերը պատճառը որոնում է այն բա-
 նի մեջ, որ «առաջինը ավելի համապատասխան դուրս եկավ խոսող
 անհատների մեծամասնության պահանջներին և տենդենցներին,
 քան վերջինը: Շարահյուսական կանոնը հիմնվում է ժողովրդի
 գերիշխող հոգեկան յուրահատկութեան վրա: Այն առաջանում է
 ժողովրդի ոգուց»¹:

Սակայն եթե լեզուն անհատական հոգևոր ստեղծագործություն
 է և հիմք ունի անհատի ներքին հոգեկան պահանջների մեջ, ապա
 ինչպե՞ս են մարդիկ իրար հասկանում: Այս հարցի լուծման համար
 Ֆոսլերը դիմում է, մի կողմից, ինչպես նշեցինք, «մարդկային
 բնութեան նույնութեան» հումբուլդտյան դրույթին, մյուս կողմից՝
 «լեզվական շնորհի» իդեալիստական դրույթին: Մարդիկ իրար հաս-
 կանում են, որովհետև նրանց բնությունը նույնական է, որովհետև
 գոյություն ունի լեզվամտածողական զուգահեռություն, որի հիմ-
 քում ընկած է բոլոր մարդկանց հատուկ «լեզվական շնորհը»: Լե-

¹ K. Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, 1904, էջ 17.

զուն ոչ թե յուրացվում է, այլ, ինչպես Հումբոլդտն է ասում, «արթնացվում»: «Լեզվական շնորհի» դրույթով էլ Ֆոսլերը բացատրում է և՛ լեզվի ծագումը, և՛ մարդկանց հաղորդակցման, իրար հասկանալու հնարավորությունը. «Երբ մարդիկ հաղորդակցվում են իրար հետ լեզվի միջոցով,—գրում է նա,—ապա այդպիսի հաղորդակցումը հիմնվում է ոչ թե լեզվական պայմանականության կամ լեզվական նյութի շարահյուսական կառուցվածքների ընդհանրության վրա, այլ լեզվական շնորհի ընդհանրության վրա: Ընդհանրապես իրականության մեջ գոյություն չունի ոչ մի լեզվական հանրություն, բարբառ և այլն...: Ամենատարբեր լեզվական հանրությունների պատկանող և ոչ մի ընդհանուր լեզվական հատություն չունեցող երկու կամ մի քանի անհատների դրեք կոնտակտի պայմանների մեջ, և նրանք շատ շուտով, շնորհիվ այն բանի, որ նրանցից յուրաքանչյուրը լեզվական շնորհ ունի, կսկսեն խոսել իրար հետ: Այսպես է ծագել անգլերենը և մնացած բոլոր լեզուները...»¹: Այս դեպքում Ֆոսլերը մոռանում է, որ իրար հետ փակված անհատները արդեն որոշակի զարգացման ճանապարհ են անցել, ունեն որոշակի գիտակցություն և լեզվական հատություններ, կարողանում են կողմնորոշվել կոնտեքստի ու շրջապատի միջոցով: Նշելի է, որ իր ավելի ուշ շրջանի աշխատություններում Ֆոսլերը լեզվական փոփոխության բացատրության հարցում տեղ է տալիս կոլեկտիվ հոգևոր գործունեությանը, լեզուն փորձում է քննել փոքր-ինչ ավելի լայն կուլտուրական պլանով: Իր «Լեզուն որպես ստեղծագործություն և զարգացում» գրքում Ֆոսլերը նշում է, որ խոսքը, կապակցված բառերը (Worte) «բողբոջում ու ապրում են անհատի հայեցողության (Anschauung) մեջ, զարգանում են նրանք փոխհաղորդակցման մեջ»²:

Ֆոսլերի կարծիքով, իսկական գիտական քննությունը պահանջում է լեզվի քննություն անհատի դիրքերից: Լեզվի հասարակական քննությունը գիտական չէ, ուստի և միակ իսկական գիտական դիսցիպլինը, որ քննում է լեզուն կյանքի մեջ, ոճաբանությունն է: Մնացած դիսցիպլինները զրկում են լեզուն կյանքից, այն վերածում մեռած մասերի. «Քննել լեզուն որպես հասարակական սահմանում և որպես նորմա,—գրում է Ֆոսլերը,—նշանակում է ելնել

¹ K. Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, 1904, էջ 37—38.

² K. Vossler, Die Sprache als Schöpfung und Entwicklung, 1905, էջ 106.

ոչ գիտական հայացքներից: Այստեղից բխում է, որ շարահյուսութունը գիտութուն չէ, ինչպես և ձևաբանութունն ու հնչյունաբանութունը: Քերականական դիսցրիպլինների ողջ համակցութունը անխոնջ պողիտիլիստների կողմից կառուցված հսկայական մի գերեզմանոց է, որտեղ լեզվի մեռած մասերը՝ մաս-մաս կամ մաս-սայաբար թաղված են շքեղ դագաղներում, իսկ դագաղները համարակալված են և օժտված մակագրութուններով: Ո՞վ չի շնչահեղձվել այդ պողիտիլիստական ֆիլոլոգիայի գերեզմանային մթնոլորտում... Կամուրջ կառուցել շարահյուսութունից դեպի ռճաբանութունը, նշանակում է արթնացնել մեռելներին»¹:

Տոսյերի ինդիվիդուալիզմը սերտորեն զուգակցվում է իդեալիզմի հետ: Ե՛վ անհատական ստեղծագործական ակտերը, և՛ հասարակական նորմաները վերջիվերջո բացատրվում են հոգեկան հիմունքներով, հանգեցվում հոգեկանի: Առաջինը հոգեկան ինտուիտիվ ակտ է, անհատական արտահայտություն, անհատական հոգևոր ստեղծագործություն, պայմանավորված ներքին հոգեկան պահանջներով. երկրորդը՝ ժողովրդի ոգու արտահայտություն է, որոշվում է ժողովրդի հոգևոր պահանջներով:

Հումբոլդտի նման Տոսյերը լեզուն դիտում է որպես գործունեություն, անընդհատ փոփոխվող կենդանի ուժ, որ իր էությամբ հոգեկան երևույթ է: Լեզվի պատմաբանի նպատակը պետք է լինի զանազան պատճառական օղակների միջոցով վերջիվերջո հասնել էսթետիկականին, փնտրել լեզվական փաստի հիմքում ընկած բանաստեղծական միտքը՝ կուլտուրայով պայմանավորված իր փոփոխությունների մեջ. լեզվի իսկական գիտական պատմությունը պետք է «պատճառների ողջ գործնական շարքի միջով հասնի էսթետիկականին, այնպես որ պարզ և հասկանալի դառնա լեզվական ճշմարտությունը, լեզվական ճաշակը, լեզվական զգացողությունը կամ, ինչպես այդ կոչում է Վ. Հումբոլդտը, ներքին լեզվական ձևը իր բոլոր հոգեկան, ֆիզիկական, քաղաքական, տնտեսական և ընդհանրապես կուլտուրապես պայմանավորված փոփոխությունների մեջ»²: Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում այդ լեզվական միտքը: Ըստ Տոսյերի՝ այն իր էությամբ բանաստեղծական միտք է, որի իդեալը նույնն է արվեստագետի իդեալի հետ, այսինքն՝ ամենաբացառիկ ինդիվիդուալիզմի միացումը ամենաբացառիկ ունիվերսալիզմի

¹ K. Vossler, *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904, էջ 36.

² K. Vossler, *Aufsätze zur Sprachphilosophie*, 1923, էջ 10.

հետ: լեզվական ճշմարտությունը գեղարվեստական ճշմարտություն է, բովանդակալից գեղեցկություն: Հետևաբար քերականությունը, ձուլվելով ոճաբանությանը, սպասարկում է լեզվին որպես արվեստի: Հումբոլդտի ներքին ձևը հանգեցնելով լեզվական ճաշակին՝ Ֆոսլերը միաժամանակ փորձում է լեզվի քննությունը կապել լայն կուլտուրական ֆոնի հետ. «Լեզվի պատմությունը,— գրում է Ֆոսլերը,— լեզվական ճաշակի պատմություն է, այսինքն՝ ազդակների, շարժառիթների, ազդեցությունների, շրջապատումների պատմություն, որոնք կազմում են լեզվի արտաքին պատմությունը: Այն ժամանակ լեզվի պատմությունը չի կտրվում կուլտուրայի պատմությունից, այլ մասամբ կլանվում է նրա կողմից»¹:

Իր «Լեզուն որպես ստեղծագործություն և զարգացում» գրքում Ֆոսլերը նշում է, որ յուրաքանչյուր անհատի մեջ դրսևորվում է երկու կարգի ձգտում՝ ստեղծել իր սեփական ոճը և խոսել ուրիշների (կոլեկտիվի) նման. սրանով իսկ լեզուն հանդես է գալիս որպես ստեղծագործություն և որպես զարգացում: Սրա հիման վրա էլ լեզվի պատմական ուսումնասիրության հետևողական իրենալիստական սիստեմը Ֆոսլերը հանգեցնում է 2 բաժնի՝ 1) լեզվի էսթետիկական ուսումնասիրության (լեզվի քննությունը որպես ստեղծագործություն) և 2) լեզվի էսթետիկա-պատմական ուսումնասիրության (լեզվի քննությունը որպես զարգացում): Առաջինն զբաղվում է բացարձակ առաջադիմության, այն է՝ նորամուծությունների ծագման հարցերով, երկրորդը՝ հարաբերական առաջադիմության, այն է այդ՝ նորամուծությունների տարածման հարցերով: Քանի որ նորամուծությունները արդյունք են անհատական ստեղծագործության, ուստի և բացարձակ առաջադիմությունը էսթետիկական բնույթ ունի: Միաժամանակ, քանի որ նորամուծությունները տարածվում են լեզվի մեջ ժամանակի ընթացքում, ուստի և հարաբերական առաջադիմությունը էսթետիկական-պատմական բնույթ ունի: Այս ուսմունքի լույսի տակ էլ Ֆոսլերը մեկնաբանում է հընչունական օրենքի և անալոգիայի սկզբունքները՝ առաջինը հատկացնելով բացարձակ առաջադիմության և էսթետիկայի բնագավառին, երկրորդը՝ հարաբերական առաջադիմության և էսթետիկա-պատմական բնագավառին. առաջինը ստեղծագործություն է, երկրորդը՝ զարգացում: Առաջինը ակտիվ բան է, երկրորդը՝ պասսիվ. լեզուն որպես զարգացում կոլեկտիվ հոգեկան գործունեություն է:

¹ K. Vossler, Aufsätze zur Sprachphilosophie, 1923, էջ 257

Հնչյունական երևույթների պատմական քննության հիմքում Ֆոսլերը դնում է ակցենտի գաղափարը՝ Գաստոն Պարիսի օրինակով այն համարելով բառի ոգին: Լեզվի ոգին, ներքին ինտուիցիան, հոգեկան բովանդակությունը հնչյունական տեսակետից հանգեցվում են ակցենտին, ընդ որում վերջինս լայն մեկնաբանություն է ստանում՝ գրեթե նույնացվելով արտասանական բազայի ըմբռնման հետ: Հնչյունական փոփոխությունները այս առումով կապվում են ակցենտի բնույթի հետ, որն իր հերթին կապվում է ժողովրդի հոգեկան առանձնահատկությունների հետ:

Ձևաբանության բնագավառում ֆրանսերենի կրած փոփոխությունների մասին խոսելիս՝ Ֆոսլերն աշխատում է անցկացնել այն գաղափարը, որ զարգացումը տեղի է ունենում ոացիոնալիզացիայի ուղղությամբ. այս բանը նա տեսնում է և՛ ֆրանսերենի կայուն շարահատության ստեղծման ու հղովման սխտեմի քայքայման, և՛ հոդերի զարգացման, և՛ այլ հարցերում: Բանն այնտեղ է հասնում, որ XVII դարում այսպես կոչված անիրական եղանակի (modus irrealis) գործածության մեջ մտնելը (հոգեկան ապրումներ արտահայտող բայերի հետ սկսում է դրվել զուե-ով ստորադասական՝ փոխանակ սահմանականի) Ֆոսլերը կապում է Դեկարտի «Տրակտատ հոգու մասին» աշխատության գաղափարների տարածման հետ:

Եթե գնահատելու լինենք Ֆոսլերի լեզվական գործունեությունը, ապա որպես դրական կողմեր կարող ենք մատնանշել՝ 1) երիտփերականների ատոմիզմի ու մանրախնդրության քննադատությունը, 2) լեզվի պատմությունը կուլտուրայի պատմության հետ կապելը, 3) լեզվի պատմության հարցերը գրականության պատմության հետ կապելը, գրական լեզվի ու գրականության լեզվի հարցերի ուսումնասիրության կարևորության մատնանշումը, 4) լեզվական ոճի ուսումնասիրության, ոճաբանության հարցերի առաջադրումը: Սակայն այս մասնակի արժանիքների հետ միանում են բազմաթիվ թերություններ, որոնցից կարևոր է նշել հատկապես հետևյալները. 1) Ֆոսլերի փիլիսոփայական բազան խախտու է, ոչ միասնական ու միատարր: Լեզվի քննության մեջ եղած նախորդ ինդիվիդուալիզմն ու իդեալիզմը նա հասցնում է ծայրահեղության՝ հանդես գալով որպես ծայրահեղ սուբյեկտիվ իդեալիստ: Այս կապակցությամբ լեզվի էության և լեզվի պատմության հարցերը նրա մոտ հաճախ սխալ ու միակողմանի մեկնաբանություն են ստանում: 2) Սրան միանում են Ֆոսլերի մեթոդի թերություն-

ները և գործնական հարցերի լուծման մեջ թույլ տված բազմաթիվ սխալները: Լեզվի պատմության կոնկրետ հարցերի նկատմամբ իր սկզբունքները կիրառելիս նա գրեթե անճարակություն է ցուցաբերում, հիմք ընդունում ինտուիցիան և ոչ թե փաստերի ուսումնասիրությունը: 3) Նշելով ոճաբանական հարցերի ուսումնասիրության կարևորությունը՝ Ֆոսլերը հասնում է ծայրահեղության և ոճաբանությունը դարձնում է լեզվաբանական գլխավոր դիսցիպլին, որ, իհարկե, ճիշտ չէ: 4) Վերջապես, նշելի է և Ֆոսլերի տերմինաբանության կամայականությունը, բառերի երկիմաստ գործածությունը, որ ոչ միայն թյուրըմբռնում է առաջացնում, այլև դուռ բաց անում ամեն կարգի սխալների համար:

Լևո Շպիցեր.— Շպիցերն սկզբնապես զբաղվում էր ոճաբանական հարցերով՝ անկախ Ֆոսլերից: Այսպես, Ռաբլեին նվիրված իր աշխատության մեջ նա դեռևս Ֆոսլերի հետևորդ չէ: Իր այս առաջին աշխատությունից հետո Շպիցերը հարում է Ֆոսլերին՝ քննադատելով, սակայն, նրա հետևորդների ծայրահեղություններն ու վրիպումները: Շպիցերը, ի տարբերություն Ֆոսլերի մյուս հետևորդների, միայն ֆրանսերենով չի զբաղվում, այլ հետաքրքրության ավելի լայն շրջանակ ունի: Յուրաքանչյուր լեզվական հարցի քննության ժամանակ Շպիցերը մեկնակետ է ընդունում ոճական կողմը, ընդ որում ոճական առումով նա քննում է և՛ գրական երկերը, և՛ խոսակցական լեզվի փաստերը: Միաժամանակ, չնայած պատմական փաստերի քննության մեջ ամեն ինչ անհատական սկզբնավորմանը հանգեցնելու ձգտմանը, Շպիցերը հանդես է բերում հարցերն ավելի բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու ձևով:

Շպիցերն զգալի ուշադրություն է հատկացնում իմաստաբանական և ստուգաբանական հարցերին: Ստուգաբանության մեջ Շպիցերն առաջ է քաշում այն սկզբունքը, որ բառը նախ պետք է քննել ուսումնասիրվող լեզվի մեջ, ապա դիմել այլ լեզուների տվյալներին:

Շպիցերը ևս անհրաժեշտ կապ է տեսնում լեզվի պատմության և գրականության պատմության միջև: Արվեստագետի և սովորական մարդու լեզվի միջև, ըստ Շպիցերի, և՛ նմանություն կա (երկուսն էլ արտահայտում են իրենց խառնվածքն ու մտավորությունը), և՛ տարբերություն (սովորական անհատն արտահայտում է իր մտքերն ու զգացմունքները՝ առանց հատուկ էսթետիկական նպատակադրման): Ե՛վ գրողի, և՛ սովորական անհատի լեզվի քննության

դեպքում Շպիցերը պահանջում է պարզել այդ գրողի և անհատի հոգեվիճակը և արտահայտության ձևի մեջ գտնել գրողի կամ խոսողի հոգեվիճակի բանալին: Շպիցերը յուրատեսակ կամուրջ է նետում լեզվաբանության և գրականագիտության միջև ոճաբանության միջոցով. ըստ Շպիցերի՝ գրական երկի ուսումնասիրության մեջ առաջին տեղը պետք է տալ լեզվին:

բ) Նեոլինգվիստիկա (տարածական լեզվաբանություն)

Ընդհանուր տեղեկություններ.— Նեոլինգվիստիկական ուղղությունը հիմնականում ձևավորվել է 1920-ական թվականներին: «Նեոլինգվիստիկա» անվանումը նպատակ ունի ընդգծել այս ուղղության հակադրությունը «նեոգրամատիզմին»: Այս վերջին անվամբ նեոլինգվիստները կոչում են երիտքերականներին: Նեոլինգվիստիկան էլիեկտիկական լեզվաբանական ուղղություն է, որտեղ ի մի են բերված գրեթե այն բոլոր լեզվաբանական ուղղությունների տարրերը, որոնք ուղղված են երիտքերականների սկզբունքների այս կամ այն կողմի դեմ. այստեղ Կրոչերի ու Ֆոսթերի սկզբունքները զուգակցվում են Հումբոլդտի, Ասկոլիի, Շուխաճդտի ու Ժիլյերոնի սկզբունքների հետ: Առանձնապես կարևոր տեղ են հատկացնում նեոլինգվիստները լեզվաբանական աշխարհագրությանը, որի պատճառով էլ նեոլինգվիստիկան կոչում են նաև տարածական լեզվաբանություն (արեալ լինգվիստիկա—linguistica spaziale): Հանդիպում է և «գեոլինգվիստիկա» տերմինը (Պիզանի):

Մ. Բարտոլի, Ջ. Բերտոնի, Ջ. Վիդոսսի, Ջ. Բոնֆանտե, Վ. Պիզանի.— Նեոլինգվիստիկական ուղղությունը ներկայացված է գերազանցապես իտալական ծագում ունեցող լեզվաբաններով՝ Մ. Բարտոլի, Ջ. Բերտոնի, Ջ. Վիդոսսի, Ջ. Բոնֆանտե, Վ. Պիզանի և այլն: Նեոլինգվիստների առաջին գլխավոր տեսական աշխատությունը Մ. Բարտոլիի (1873—1946)՝ իտալական լեզվաբանական ատլասի հրատարակչի «Նեոլինգվիստիկայի ներածությունն» էր (1925 թ.)¹: Այդ նույն թվին նա Ջ. Բերտոնիի հետ միասին լույս է ընծայում «Նեոլինգվիստիկայի առձեռն գիրքը»²: Սակայն նեո-

¹ M. Bartoli. Introduzione alla neolinguistica. Principi, scopi, metodi. Ginevra, 1925.

² G. Bertoni e M. Bartoli, Brevario di neolinguistica (I. G. Bertoni. Principi generale. II. M. Bartoli, Criteri tecnici), Madena, 1925.

լինգվիստիկայի սկզբունքների կիրառման որոշ փորձ Բարտոլին կատարել էր դեռևս 1910 թ. լույս ընծայած իր «Նոր լատիներենի աղբյուրների շուրջը»¹ հոդվածում: Հետագա տեսական աշխատություններից առանձնապես նշվի է Ջ. Բոնֆանտեի «Նեոլինգվիստիկայի դիրքը»², որը երբեմն համարվում է այս ուղղության մանիֆեստը և ուղղված է Ռ. Ա. Հոլլի քննադատական հոդվածի³ դեմ. այստեղ մեկ առ մեկ բերվում են նեոլինգվիստների ծրագրային դրույթները և համառոտակի բնութագրվում: Նեոլինգվիստների դրույթների հանգամանալից քննադատությունը տրված է նաև Ալվին Կունի «Ռոմանական լեզուները» աշխատության մեջ⁴: Նեոլինգվիստիկական այլ կարգի աշխատություններից հարկավոր է նշել Մ. Բարտոլիի և Ջ. Վիդոսսիի «Տարածական լեզվաբանության ուրվագծերը», Մ. Բարտոլիի «Տարածական լեզվաբանության ուրվագծերը», Վ. Պիզանիի «Մ. Բարտոլին և տարածական լեզվաբանությունը», Ջ. Վիդոսսիի «Մ. Բարտոլիի տեսության թեր և դեմ»-ը և այլն⁵:

Նեոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ջուլիո Բերտոնին նախքան Բարտոլիի հետ միասին նեոլինգվիստիկայի սկզբունքների շարադրանքին նվիրված գրքի հրատարակումը հանդես էր եկել «Ռոմանական ֆիլոլոգիայի՝ որպես իդեալիստական գիտության ծրագիրը» աշխատությամբ⁶, որը զգալի չափով նախապատրաստում է նրա հարելը նեոլինգվիստիկային. այս աշխատության և երկու տարի հետո Բարտոլիի հետ միասին լույս ընծայած աշխատության միջև սկզբունքային կարևոր տարբերություններ չկան: Այստեղ ևս Բերտոնին հանդես է գալիս որպես էկլեկտիկ,

¹ M. Bartoli, Alla fonti del neolatino. „Miscellanea in onore di Attilio Hortis“, 1910.

² G. Bonfante. The Neolinguistic Position. „Language“, XXIII, № 4, 1947.

³ R. A. Hall, Bartolis Neolinguistica. „Language“, XXII, 1946.

⁴ A. Kuhn. Die romanischen Sprachen.

⁵ M. Bartoli e G. Vidossi, Lineamenti di linguistica spaziale, 1943. M. Bartoli, Saggi di linguistica spaziale, Torino, 1945. V. Pisani, M. Bartoli e la linguistica spaziale, I, 1946. G. Vidossi, Pro e contro le teorie di M. Bartoli, ASNSP LSF, II, 27, 1947. Հմմտ. և R. A. Hall, Bibliography of Italian Linguistics, Baltimore, 1944. Մ. Բարտոլիի աշխատությունների բերլինգրաֆիան տրված է նրա „Saggi“-ում, էջ XXI—XXXII:

⁶ G. Bertoni, Programma di filologia romanza come scienza idealistica, Genova, 1923.

որը զուգորդում է Ֆոսլերի, Կրոչեի և Ջենտիլեի «իդեալիստական» կոնցեպցիան Շուխարդտի և Ժիլյերոնի սկզբունքների հետ: Սրա հետ միասին Բերտոնին զգալի տուրք է տալիս և երիտքերականական «պոզիտիվիստական» կոնցեպցիային:

Նման էկլեկտիզմը հատուկ է ընդհանրապես բոլոր նեոլինգվիստներին, այդ թվում և նեոլինգվիստիկայի հիմնադիր Բարտոլիին¹. Նա փոխ է առնում նախ՝ Կրոչեի և Ջենտիլեի այն դրույթը, թե որակական տարբերություն չկա լեզվի տարբեր կողմերի (բառապաշարի, քերականական կառուցվածքի, հնչյունների) ուսումնասիրության սկզբունքների միջև, երկրորդ՝ Կրոչեի իմիտացիայի սկզբունքը, ըստ որի մեկի կողմից այս կամ այն բառին, քերականական ձևին և հնչյունին նմանվելը (իմիտացիան) ոչ թե պարզ վերարտադրություն է, այլ վերաստեղծում. այս երկու սկզբունքները առկա են և Ֆոսլերի կոնցեպցիայում: Սակայն Բարտոլին, լեզվական ստեղծագործության էսթետիկական արժեքն ընդունելով հանդերձ, չի խոսում ինտուիցիայի և արտահայտություն, էսթետիկայի և լեզվաբանության նույնության կրոչեական սկզբունքների մասին²: Բարտոլին տուրք է տվել նաև Մեյեի և ուրիշների այն դրույթին, թե լեզվաբանական ազդեցությունը մի ժողովրդի կամ հասարակական խմբի կողմից պայմանավորված է նրա հեղինակությունամբ, այն բանով, թե նա որքան է ներշնչում նմանվելու ճիշտում: Ժիլյերոնից Բարտոլին վերցնում է ոչ թե նրա մտքերը լեզվական ստրատիգրաֆիայի, բառերի անհետացման կամ փոխարինման պատճառների մասին, այլ աշխարհագրական-տարածական գործոնի կարևորության սկզբունքը՝ փորձելով հաստատել որոշ նորմաներ: Միաժամանակ լեզվական փոփոխությունների պատճառների հարցում Բարտոլին մեծ շահով օգտվում է լեզվական սուբստրատի և խառնուրդի վերաբերյալ Ասկոլիի և Շուխարդտի գաղափարներից: Ֆոսլերի նման Բարտոլին հակադրվում է երիտքերականներին, բայց այդ հակադրությունը վերաբերում է նրանց ուսմունքի ոչ բոլոր կողմերին: Ժխտելով երիտքերականների հնչյունական օրենքների սկզբունքը, նրանց «մատերիալիզմին» հակադրելով իր «իդեալիզմը», մերժելով քննության ատոմիզմը և աշխարհագրական գործոնի անբավարար հաշվառումը՝ Բարտոլին այնուամենայնիվ մնում է պատմա-համեմատական հետազոտու-

¹ Հմմտ. I. Jordan. Introduction to Romance Linguistics, 1937, էջ 275 և 59.

² Հմմտ. նույն տեղը:

թյան դիրքերի վրա և շատ բանով օգտվում Ասկոլիից ու Մեյեր-
լյուբկեից:

Նեոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները զգալի աշխատանք են
կատարել ընդհանուր լեզվաբանության և հնդերոպական լեզուների
համեմատական քերականության զանազան հարցերի (հատկապես
հնդերոպական նախալեզվի բարբառային տեղաբաշխման և զանա-
զան երևույթների աշխարհագրական բնութագրման հետ կապված)
պարզաբանման ու ամփոփման ուղղությամբ: Կարևոր է հիշատա-
կել Ջ. Բոնֆանտեի «Հնդերոպական բարբառները», Վ. Պիզանիի
«Հնդերոպական լեզվաբանությունը», այլև «Ուսումնասիրություն-
ներ հնդերոպական լեզվի նախապատմության մասին», «Գեոլինգ-
վիստիկան և հնդերոպականությունը», «Ստուգաբանությունը (պատ-
մությունը, պրոբլեմները, մեթոդը)» և «Ընդհանուր և հնդերոպա-
կան լեզվաբանությունը»¹. Վերջին երկուսը թարգմանվել են ռուսե-
րեն և հրատարակվել 1956 թ.: Նշելի է, որ ընդհանրապես Պիզա-
նին պատկանում է նեոլինգվիստների շափավոր թևին և որոշ հաշ-
տեցում է փնտրում երիտքերականների և նեոլինգվիստների միջև:

Նեոլինգվիստները ավելի ուշ շրջանում փոխ են առնում ստրուկ-
տուրալիստների որոշ սկզբունքները՝ լեզվական միութայան, լեզվա-
կան երևույթների իմանենտության, ֆոնեմայի (հնչույթի), լեզ-
վական սիստեմի և ստրուկտուրայի ամբողջականության դրույթ-
ները: Սակայն ընդհանուր առմամբ նրանք օպոզիցիոն դիրք են
գրավում ստրուկտուրալիզմի, հատկապես կոպենհագենյան ստրուկ-
տուրալիզմի նկատմամբ՝ այն նմանեցնելով XVIII դ. ընդհանրա-
կան քերականությանը և մեղադրելով «վերացական, լեզվական
մարմնավորմանը նախորդող սխեմաներ ստեղծելու մեջ»²: Նեոլինգ-
վիստիկայի սկզբունքները Խալիայից դուրս հայտնի են դառնում

¹ G. Bonfante. *Dialecti indoeuropei*, ARION, Napoli, 1931. V. Pisani, *Glottologia indoeuropea*, 1949. *Studi sulla preistoria della lingue indoeuropeo*, ARANL, ser. VI, vol. IV, fasc. 6, Roma, 1933. *Geolinguistica e Indoeuropeo*, ARANL, vol. IX, fasc. 2, Roma, 1942. *L'etimologia, storia—quesconi—metodo*, Milano, 1947 (*ուսու. Թարգմ. В. Пизани, Этимология, история—проблемы—метод*, М., 1956). *Linguistica generale e indoeuropea*, 1947 (*գերմ. Թարգմ. V. Pisani, Allgemeine und vergleichende Sprachwissenschaft—Indogermanistik*, WF, II. *ուսու. Թարգմ. В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, համանուն ժողովածուում*, Մոսկվա, 1956):

² V. Pisani, August Schleicher und einige Richtungen der heutigen Sprachwissenschaft, „Lingua“, IV, 4, 1935, էջ 340:

համեմատաբար ուշ. Ամերիկայում նրա մասին սկսում են խոսել միայն 1940-ական թվականներին:

Նեոլինգվիստիկական ուղղության ձևավորման համար առանձնապես կարևոր դեր են խաղացել Բենեդեկտտո Կրոչիի փիլիսոփայական դրույթները և լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքները. առաջինը հիմք է ծառայել տեսական հարցերի լուսաբանության, երկրորդը՝ մեթոդական սկզբունքների հիմնավորման համար: Նեոլինգվիստիկայի ուսումնասիրության բնագավառը սահմանափակվում է պատմական լեզվաբանության խնդիրներով, լեզվական փոփոխությունների հարցերով: Ստատիկ վերլուծության հարցերը նեոլինգվիստներին գրեթե չեն զբաղեցնում: Նրանց ուսումնասիրության գլխավոր բնագավառը ուսմանական լեզուների պատմությունն է:

Ինչպես նշեցինք, նեոլինգվիստիկական հանդես է եկել որպես նեոգրամատիզմի (երիտքերականության) հակադրություն: Նեոլինգվիստները երիտքերականներին քննադատում են առաջին հերթին այն բանի համար, որ լեզվաբանության մեջ նրանք հանդես են գալիս որպես «մատերիալիստներ»¹, որ նրանց կոնցեպցիան «լիովին մատերիալիստական և դետերմինիստական է»²: Այս առումով նեոլինգվիստները հետևում են Կ. Ֆոսլերի բնութագրմանը՝ նրա «պոզիտիվիզմ» տերմինի կողքին դնելով «մատերիալիզմ» տերմինը և այդ տերմինին տալով միևնույն իմաստը: Քննադատելով երիտքերականների կոնցեպցիան որպես «նեղաճակատ մատերիալիստական դոգմատիզմ»³ և փաստամոլություն՝ նրանք փորձում են դուրս մղել երիտքերականների տեսության բոլոր մատերիալիստական տարրերը և լեզվական գործունեության հիմքում տեսնել միայն հոգեկան գործոններ: Ինչպես Կրոչեն և Ֆոսլերը, նեոլինգվիստները լեզուն քննում են սուբյեկտիվ-ինդիվիդուալիստական, իդեալիստական դիրքերից, Կրոչիի նման հիմք ընդունում «ոգին» և «հոգեկան ակտիվությունը». նրանք լեզուն համարում են «անհատների էսթետիկական ստեղծագործության արդյունք», լեզվի փոփոխության պատճառները որոնում հոգեկան գործոնների մեջ: Նրանց կոնցեպցիայի մեջ կարևոր դեր է խաղում Բ. Կրոչիի և Կ. Ֆոսլերի դրույթը լեզվի՝ հոգևոր գործունեության գեղարվեստական

¹ M. Bartoli, Introduzione alla neolinguistica, 1925, էջ 6, ծան. 6:

² G. Bonfante, The Neolinguistic Position, „Language“, XXIII, 4, 1947, էջ 346:

³ Նույն տեղը, էջ 356:

ասեղծագործություն լինելու մասին: Այս իդեալիզմին միանում է որոշ ագնոստիցիզմը, լեզվաբանական գիտելիքների և ընդհանրապես գիտելիքների հավաստիության ժխտումը:

Նեոլինգվիստները երիտքերականներին հակադրվում են նաև նրանց վերլուծական մեթոդների մեջ հանդես եկող «ատոմիզմի» և «դոգմատիզմի» համար. խորանալով լեզվական առանձին փաստերի վերլուծության մեջ՝ երիտքերականները մոռանում են ամբողջականությունը. միաժամանակ այս վերլուծության ընթացքում նրանք օգտվում են տրադիցիոն քերականության ըմբռնումներից ու տերմիններից: Այս առումով նեոլինգվիստները նշում են, որ, երիտքերականները հենց իրոք միայն քերականներ են, իսկ իրենք հակադրվում են նրանց որպես լեզվաբաններ (լինգվիստներ), ուզում են իրոք լեզվաբաններ լինել. «Նեոլինգվիստների համար,— գրում է Բոնֆանտեն,— լեզուն լեզու է, այսինքն՝ նրա էսթետիկական արտահայտության ամբողջությունը. մենք այն գտնում ենք ողջ լրիվությամբ պոեմի յուրաքանչյուր տողում, յուրաքանչյուր խոսքում, յուրաքանչյուր ասացվածքում: Ոչ մի ամենայնով անզլիական քերականություն չի կարող փոխարինել Շեքսպիրի կամ Շելլիի ընթերցմանը կամ յոնդոնցու ամենահամեստ խոսակցությանը»¹: Լեզվի քերականական վերլուծությունը, հնչյունաբանության, շարահյուսության և բառագիտության առանձնացումը, նեոլինգվիստների կարծիքով, մասնատում են լեզուն և այն զրկում իր իսկական բնույթից, իր միասնությունից ու կենդանությունից. երիտքերականները խոսում են լեզուն որպես պրոցես քննելու և պատմականության մասին, բայց իրականում այն քննում են որպես պատրաստի իր (ἔργον) և ոչ որպես գործունեություն (ἐνεργεία). երիտքերականների համար լեզուն իր է,— նեոլինգվիստների համար՝ հոգեկան գործունեություն, անընդհատ գեղարվեստական ստեղծագործություն. երիտքերականները խոսում են կենդանի լեզուների ուսումնասիրության կարևորության մասին, բայց իրենց ողջ պրակտիկայով ձգտում են դեպի հին լեզուները, աշխատում ընտրել հին վիճակները, նոր լեզուներն ուսումնասիրում են հին մեթոդներով,— նեոլինգվիստները հիմք են ընդունում միշտ կենդանի լեզուները. երիտքերականները պահպանում են Շլայխերի նատուրալիզմի գծերը, խոսում լեզուների կյանքի ու մահվան մասին,— նեոլինգվիստները գտնում են, որ լեզուներն իրենց բնույ-

¹ G. Bonfante, The neolinguistic Position, „Language“, XXIII, 4, 1947, էջ 367.

թով խառնածին են, որ լեզուներն անհետ չեն կորչում, չեն «մեռնում», այլ հարյուրավոր կողմնակի, թաքնված և անորսալի եզրանակներով ապրում են կենդանի լեզուների մեջ. երիտքերականները նյութի հավաքումն ու պիտակավորումը խառնում են բացատրության հետ, նեոլինգվիստները այս «պազիտիվիզմին» հակադրում են ֆոսիլային տիպի «իդեալիզմը»։ երիտքերականների համար հետազոտության գլխավոր բնագավառը հնչյունաբանությունն է, — նեոլինգվիստների համար՝ իմաստաբանությունը. ելնելով լեզվական իմանենտիզմից՝ նեոլինգվիստները նույնիսկ պնդում են, որ հնչյունաբանությունը, որպես փորձնական և ֆիզիոլոգիական գիտություն, լեզվաբանության մեջ չի մտնում. երիտքերականները ջանասիրաբար տարբերում են «կանոնավոր» և «անկանոն» բառերն ու ձևերը, — նեոլինգվիստները ժխտում են այդպիսի տարբերությունը. նրանց կարծիքով՝ ամեն ինչ կյանքում կանոնավոր է որչափով գոյություն ունի, և անկանոն, որչափով գոյության պայմանները տարբեր են:

Խոսելով լեզվի քննության պատմականության մասին՝ նեոլինգվիստները նշում են, որ երիտքերականների համար պատմականությունը մի արատրակցիա է, հնչյունական օրենքների մի շարք. մինչդեռ իսկական պատմականությունը նեոլինգվիստները տեսնում են այն բանի մեջ, որ լեզուն քննվի որպես ժողովրդի կուլտուրայի ու ժողովրդի ոգու էական մասը:

Նեոլինգվիստները երիտքերականների լեզվաբանական կոնցեպցիան զրկում են լեզվի հասարակական բնույթին վերաբերող բոլոր տարրերից. ուզուսը և փոխադարձ հաղորդակցումը, որոնք Պաուլի և որոշ այլ երիտքերականների կոնցեպցիայի մեջ դեռևս նշանակալից դեր էին խաղում, նեոլինգվիստների մոտ դադարում են լեզվական երևույթների բացատրության մեջ որևէ աչքի ընկնող դեր խաղալուց: Բանն այնտեղ է հասնում, որ նեոլինգվիստները մեղադրում են երիտքերականներին լեզուն որպես «կոլեկտիվ երևույթ», «կոլեկտիվի օրենքներով կառավարվող» երևույթ դիտելու համար: Նեոլինգվիստների կարծիքով՝ անգլերենը, իտալերենը և այլն լոկ արատրակցիաներ են: Լեզվական կոլեկտիվը պասսիվ ֆունկցիա է միայն կատարում. լեզվի փոփոխության և նորարարությունների (իննովացիաների) հեղինակները անհատներն են, ընդ որում այնքան կարևոր է անհատի դերը, որքան նա աչքի ընկնող է. լեզուն ստեղծվում և փոփոխվում է անհատների կողմից: Լեզվական այս կամ այն նորույթի, այս կամ այն նորագոյացման հաղթանակի

ապահովումը կապված է մի այնպիսի գործոնի հետ, ինչպիսին է հեղինակությունը (պրեստիժը), որը իբր բնույթով հոգեկան երևույթ է և հանդես է գալիս ամենաբազմազան բնագավառներում:

Երիտքերականներին և ստրուկտուրալիստներին մեղադրելով վերացականության մեջ՝ նեոլինգվիստներն իրենք հանգում են այդպիսի վերացականության, հենց որ լեզուն քննում են որպես կոլեկտիվի ընդհանուր ունեցվածք: Լեզվաբանական աշխարհագրությունից առնված իզոգլոսների մեթոդը նրանց համար դառնում է լեզվական ընդհանրության միակ ցուցանիշը, իսկ իզոգլոսները դիտվում են որպես ինքնակա, կոնկրետությունից զերծ բաներ, որոնք է՛լ ավելի վերացական են, քան նրանց կողմից քննադատվող երիտքերականների հնչյունական օրենքների բանաձևերը. «Իզոգլոսներ կոչելով այն աարրերը,—գրում է Պիզանին,—որոնք կազմում են տվյալ լեզվաբանական ընդհանրության ունեցվածքը տվյալ մոմենտում, մենք լեզուն կարող ենք սահմանել որպես անհատական լեզվական ակտերը միացնող իզոգլոսների մի սիստեմ»¹: Այս նույն ձևով էլ «հնդեւրոպական լեզուն» դիտվում է՝ որպես այն բարբառները միացնող իզոգլոսների մի սիստեմ, որոնցից զարգացել են պատմական շրջանի հնդեւրոպական լեզուները: Այս առումով Պիզանիի և մյուս նեոլինգվիստների համար հնդեւրոպական լեզուն լոկ «լեզվաբանական հասկացություն» է:

Լեզուների ցեղակցության ու փոխհարաբերության հարցերի մեկնաբանության մեջ նեոլինգվիստները զուգորդում են լեզուների խառնման ու սուբստրատի, լեզվաբանական աշխարհագրության և լեզվամիություն (Sprachbund) տեսության սկզբունքները. վերջին գաղափարը նրանք փոխ են առնում Պրագայի լեզվաբանական դպրոցից: Նեոլինգվիստները այն կապակցությամբ ելնում են կոլեկտիվի լեզվի գոյության ժխտումից, մերժում ժողովրդային և ազգային լեզուների՝ որպես իրական մեծությունների առկայության գաղափարը: Եթե երիտքերականների համար ֆրանսերենը, անգլերենը, իտալերենը միանգամայն ռեալ միասնություններ են, ապա նեոլինգվիստների կարծիքով՝ այս դեպքում այդպիսի ռեալ միասնություն չկա. կա միայն «տարբեր տեսակ բարբառների, իզոգլոսների, փոխանցումների, տատանումների մի հսկայական քանակություն, մրցակից ուժերի և հակաժարտ տենդենցների մի անապի մրրկածուփ օվկիանոս»²:

¹ V. Pisani, *Linguistica generale e indoeuropea*, 1947, էջ 13.

² G. Bonfante, *հիշ. աշխ.*, էջ 348.

Նեոլինգվիստները ցեղերի խաչավորումն ու խառնումը դիտում են որպես լեզուների փոփոխության և նոր լեզուների առաջացման կարևոր գործոն: Այս կապակցությամբ նրանք քննադատության են ենթարկում երիտքերականների պատկերացումը ցեղակցության մասին, լեզվի միակտուրության (մոնոլիթության) նրանց ըմբռնումը, լեզուների ցեղակցության՝ ծննդաբանական ծառի ձևով պատկերացնելուն տուրք տալը: Նեոլինգվիստների համար յուրաքանչյուր լեզու ներկայացնում է տարբեր տարրերի մի խառնուրդ: Ամեն մի լեզվի մեջ կարելի է առանձնացնել նրա նախնական ծագումային տարրերի հետ միասին նաև այն տարրերը, որոնք նա ձեռք է բերել խաչավորման ճանապարհով, մտնելով այս կամ այն լեզվամիության մեջ: Նեոլինգվիստները պնդում են, որ անխառն լեզու չկա, որ բոլոր լեզուները խաչավորված են. այսպես, օրինակ, Բոնֆանտեն գտնում է, որ որոշ պարզեցում թույլ տալով կարելի է պնդել, թե ֆրանսերենը լատիներենն է + գերմաներենը (ֆրանկերենը), իտալներենը՝ լատիներենը + արաբերենը, իտալերենը՝ լատիներենը + հունարենը և օսկա-ումբրերենը, ռումիներենը՝ լատիներենը + սլավոներենը, շեխերենը՝ սլավոներենը + գերմաներենը, բուլղարերենը՝ սլավոներենը + հունարենը, ռուսերենը՝ սլավոներենը + ֆիննա-ուգրերենը և այլն: Անհրաժեշտ է նշել, որ նեոլինգվիստները խոսելով էթնիկական խառնուրդի դերի մասին, հասկանում են ոչ թե ռասայական, այլ կուլտուրական խառնուրդ, ընդ որում կուլտուրականին տալիս են հոգեկան հիմք. վերջիվերջո էթնիկական խառնուրդը նրանց համար հոգեկան խառնուրդ է: Ժխտելով լեզվի ղեկավարման միասնությունը և բոլոր լեզուները համարելով խառնածին՝ նեոլինգվիստները ժխտում են լեզուների միջև կտրուկ սահմանների գոյությունը. նրանց կարծիքով չի կարելի խոսել այդպիսի սահմանների մասին ոչ միայն միևնույն ընտանիքի լեզուների, այլև տարրնտանիք լեզուների դեպքում: Այսպիսով, շունենալով հարցի դիալեկտիկական ըմբռնում՝ նեոլինգվիստները շեն կարողանում նկատել որակական անցումները և՛ պատմական, և՛ տարածական առումով: Միաժամանակ նրանք ժխտում են լեզվի մեջ «հիմնական» և «ոչ-հիմնական» տարրերի առկայությունը, բացասում դրանց տարբերակման հնարավորությունը, լեզուների բոլոր տարրերը համարում հավասարապես խոցելի և հավասարապես փոխառության ենթակա: Ընդհանուր առմամբ նրանք գտնում են, որ ճիշտ չէ տարբերել «բնիկ» և «փոխառյալ» բառեր, որ բոլոր բառերը փոխառություններ են. ամեն

մի բառ վերջիվերջո փոխ է առնվում մի ուրիշից, մի այլ տեղից, մի այլ սերնդի կողմից: Եթե նկատի առնենք, որ նեոլինգվիստները լեզվի փոփոխության պատճառները որոնում են անհատական ստեղծագործության մեջ, ապա պարզ կլինի, որ յուրաքանչյուր բառ նրանց կողմից դիտվում է որպես այդ բառի տարածում՝ անընդհատ փոփոխությունների ճանապարհով: Այս կապակցությամբ նրանք դնում են բառերի ծագման աղբյուրները, յուրաքանչյուր բառի կոնկրետ պատմությունը պարզելու անհրաժեշտության հարցը: «Փոխառության» երիտքերականական գաղափարին նեոլինգվիստները հակադրում են նմանողության (իմիտացիայի) գաղափարը, որը Շուխարդտի հետևողությամբ փոխ են առնում իդեալիստ սոցիոլոգ Տարդից. յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ տարածվում է նմանողությամբ. բայց նմանողությունը պատճենում չէ, այլ վերաստեղծում, որի մեջ լեզվական փաստն ստանում է նոր ձև և նոր ոգի, արտացոլում խոսողի անձնավորությունը: Դրսից միայն ազդակ (իմպուլս) է տրվում:

Նկատի առնելով սուբստրատի և վարտեբուրգի առաջ քաշած սուպերստրատի գաղափարները, Բարտոլին խմբավորում է լեզուների խառնման բոլոր դեպքերը և ավելացնում ադստրատի գաղափարը. եթե սուբստրատը բնիկների լեզվի տարրերի մնացորդն է, և.թե սուպերստրատը տեղացիների մեջ ձուլված եկվորների լեզվի տարրերի մնացորդն է, ապա ադստրատը այն տարրերն են, որոնք տարածվում են լեզվի մեջ՝ սահմանային շրջաններում տեղի ունեցող էթնիկական խառնուրդների ճանապարհով¹:

Առանձնապես անհաշտ դիրք են բռնում նեոլինգվիստները երիտքերականների գլխավոր սկզբունքի՝ հնչյունական օրենքի սկզբունքի նկատմամբ: Նշելով, որ հնչյունական օրենքի սկզբունքը երիտքերականների հայտնագործությունը չէ՝ նեոլինգվիստները վիճարկում են այս հարցում երիտքերականների առաջ քաշած սկզբունքները հնչյունական օրենքի ֆիզիոլոգիական բնույթի ու ծագման և կույր անհրաժեշտություն ներկայացնելու մասին: Նրանք պնդում են, որ՝ 1) յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ մարդուն հատուկ հոգեկան երևույթ է, ուստի և ֆիզիոլոգիան՝ ոչ մի լեզվական երևույթի պատճառ չի կարող բացատրել. այն կարող է տալ միայն երևույթի պայմանները. 2) լինելով հոգեկան երևույթ՝ հնչյունական օրենքը չի կարող կապվել ֆիզիկական կամ ֆիզիո-

¹ Հմտ. M. Bartoli, Substrato, superstrato, adstrato, „Rapports au 5-me congrès international des linguistes“, Bruges, 1939, էջ 50—05.

լոգիական անհրաժեշտության հետ. լեզուն ստեղծում է անհատը յուրաքանչյուր տվյալ մոմենտում՝ իր կամքի և երևակայության ուժին համապատասխան. լեզուն մարդուն չի պարտադրվում որպես արտաքին անհրաժեշտություն: Լեզուն նեոլինգվիստների համար ներկայացնում է իր բոլոր կողմերով հոգեկան, ուստի և միշտ գիտակցական և նպատակադիր (դիտումնամալոր) երևույթ: Խոսելով հնչյունական օրենքների գործողության կույր անհրաժեշտության մասին՝ երիտքերականները դրանով իսկ հնչյունական օրենքները տեսնում են և՛ լեզվի մեջ, և՛ լեզվից դուրս. նեոլինգվիստները հնչյունական փոփոխությունները տեսնում են միայն բառերի մեջ: Հնչյունական բանաձևը բառերից անկախ, ինքնակազմություն չունի, ուստի և բանաձևերի տակ կարող են ընկնել տարասեռ և տարածամանակյա երևույթներ, որոնք անհրաժեշտ է պարզել հոգատար ուսումնասիրության միջոցով, բանաձևն ինքնին ոչինչ չի բացատրում: Այս կապակցությամբ նեոլինգվիստները պահանջում են՝ 1) հաշվի առնել աշխարհագրական գործոնի դերը, պարզել վերականգնվող ձևերի սկզբնական աշխարհագրական տեղաբաշխումը. ամեն բառ ունի ոչ միայն իր պատմությունը, այլև իր աշխարհագրությունը. այլ կերպ ասած՝ նրանք ժամանակագրական հաջորդականությունը ձգտում են հանգեցնել տարածական տարբերությունների. 2) երևույթները քննելիս միշտ ձգտել պարզելու, թե երևույթների միջև ինչ ժամանակագրական հաջորդականություն կա և որն է ավելի հին. 3) չբավարարվել ենթադրական, աստղանիշերով օժտված ձևերի և անալոգիական գործոնների մատնանշումով, այլ շարունակել հետազոտությունը, ավելի լավ պարզել հնչյունական պայմանները և հնչյունական փոփոխության պատճառները. երիտքերականները կոնստատացիայի են ենթարկում, որ X-ը իտալերենում տալիս է որոշ պայմաններում ՏՏ ալ պայմաններում՝ SS, բայց ջանք չեն թափում պարզելու, թե ինչու X-ը նախաշեշտ վիճակում տալիս է շեշտահաջորդ վիճակում՝ SS. 5) հետևելով ստրուկտուրալիստներին՝ ա) յուրաքանչյուր հնչյունական փոփոխություն քննել մյուսների հետ կապված, ոչ թե անկախ, ինչպես անում են երիտքերականները. բ) հնչյունները և հնչյունական փոփոխությունները քննել հնչույթի (ֆոնեմատիկական) տեսության լույսի տակ. նեոլինգվիստները հնչույթը (ֆոնեման) դիտում են որպես գիտակցական հոգեկան ակտ, որ գիտակցաբար հակադրվում է մյուսներին. սրանով իսկ նրանք հակադրվում

են երիտքերականների սկզբունքին՝ հնչյունական օրենքների՝ անգիտակցական-մեխանիկական ակտ լինելու մասին:

Երիտքերականներին մեղադրելով ժամանակագրական և աշխարհագրական գործոնների անբավարար հաշվառման մեջ՝ նեոլինգվիստները ձգտում են լեզվական երևույթների քննության դեպքում ժամանակագրականորեն տարբերել հին ու նոր, վաղ ու ուշ. նախորդ (fase anteriore) ու հաջորդ (fase posteriore), սաղմնավորվող ու անհետացող (fase sparita) փուլեր, տարածական տեսակետից՝ մեկուսացված (area isolata) ու շմեկուսացված, կենտրոնական (area di mezzo) ու եզրային (area laterali), մեծ թե փոքր տարածական ընդգրկում ունեցող (area maggiore e area minore), հին բնակության և ուշ բնակեցված (area seriore) շրջաններ և այլն, ընդ որում նրանք փորձում են կապ հաստատել ժամանակագրական փուլերի և տարածական շրջանների միջև: Բարտոլին իր «Նեոլինգվիստիկայի ներածություն» մեջ տալիս է «լեզվաբանական փուլերի» (fasi linguistiche), այն է՝ լեզվական փոփոխություն ժամանակագրական փուլերի որոշման մի շարք նորմաներ, որոնք մեծ մասամբ հենվում են այդ փոփոխությունների տարածման շրջանների (aree) դիրքի ու փոխհարաբերության սահմանման վրա. 1) լեզվական փոփոխության փուլերից ավելի վաղ գրանցվածը սովորաբար ավելի հինն է («վաղ գրանցման» սկզբունք). 2) նախորդող փուլը սովորաբար պահպանվում է տարածական շրջաններից ավելի մեկուսացվածում («մեկուսացված շրջանի» սկզբունք). 3) եզրային շրջաններում վկայվածը սովորաբար ավելի վաղ փուլն է, եթե միայն կենտրոնական շրջանը ավելի մեկուսացված չէ («եզրային շրջանի» սկզբունք). 4) երկու շրջաններից մեծը սովորաբար պահպանում է զարգացման ավելի վաղ փուլը, եթե միայն փոքր շրջանը ավելի մեկուսացված չէ և բաղկացած չէ եզրային շրջաններից («մեծ շրջանի» սկզբունք). 5) զարգացման վաղ փուլը սովորաբար պահպանվում է ավելի ուշ բնակեցված (դրավված, գաղութացված) շրջանում (area seriore), այսինքն՝ աշխարհագրական այն շրջանում, որտեղ տվյալ երևույթը եկամուտ է, դրսից է բերվել («ուշ շրջանի» սկզբունք). 6) եթե զարգացման երկու փուլերից մեկը գտնվում է անհետացման ճանապարհին, սովորաբար անհետացման փուլն է ավելի հինը («անհետացման փուլի» սկզբունք): Բարտոլին հաստատած այս նորմաները հենվում են մեծ մասամբ դեպքերի վիճակագրական գերակշռության վրա, ընդ որում հակառակ փաստերին Բարտոլին բավարար ուշադրություն չի դարձ-

նում: Հենվելով իր այս սկզբունքների վրա՝ Բարձրոլին երիտքերականների կողմից գոյակից համարվող շատ երևույթներ տարբերում է ըստ ժամանակագրական և աշխարհագրական տարածման. այսպես, նա չի ընդունում հնդերոպական *թ-ն, լատիներեն pater — անակր. pitār (հնդեր. *pātēr) համապատասխանության մեջ սանսկրիտական i-ն դիտելով որպես նորագոյացում. ժխտում է հնդերոպական հատուկ քմային ետնալեզվայինի (k̄) գոյությունը և քմայնացումը համարում ուշ երևույթ և այլն:

Ելնելով լեզվի՝ անհատական հոգեկան ստեղծագործություն, գեղարվեստական արտահայտություն լինելու գաղափարից՝ նեոլինգվիստները պաշտպանում են հնչյունական սիմվոլիզմի գաղափարը, այսինքն՝ ընդունում են հնչյունների և իմաստների միջև ներքին «խորհրդավոր» կապի գոյությունը: Նեոլինգվիստների կարծիքով՝ հնչյունական սիմվոլիզմը բացատրում է բանաստեղծական ներդաշնակության գաղտնիքը և համապատասխանում է նեոլինգվիստների կարծիքին՝ լեզվի բանաստեղծական ստեղծագործություն լինելու մասին. այսպես, Բոնֆանտեն, կանգնելով Կրատիլոսի և Ավգուստինոսի դիրքերի վրա՝ պնդում է, որ i-ն առաջացնում է մանր իրերի և էակների պատկերացում, o-ն և a-ն՝ մեծերի, Շ-ն՝ սայթաքող առարկաների ու գործողությունների, այլև արհամարհանքի և այլն:

Եթե երիտքերականները խոսում են բացառություն չճանաչող հնչյունական օրենքների մասին, ապա նեոլինգվիստները պնդում են, որ ամեն բառ, ամեն ձև բացառություն է, որ բացառությունը կյանքի կանոն է. այս պատճառով էլ ամեն բառ և ամեն ձև արժանի է առանձին հոգածու քննության: Օրինաչափության ժխտումը նեոլինգվիստների ազնոստիցիզմի ամենավառ արտահայտություններից մեկն է:

Հանդիպելով տարբեր լեզուներում նույնական նորագոյացման հետ՝ երիտքերականները հակում են ցույց տալիս դրանք մեկուսացված քննելու. մինչդեռ նեոլինգվիստները կարծում են, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք միևնույն պատճառով պայմանավորված երևույթի հետ: Ծնթադրական նախալեզվի և նոր լեզունիի հնչյունների համընկնելու դեպքում երիտքերականները հակում են ցույց տալիս դրանք բացատրելու որպես հետադարձ պրոցես. նեոլինգվիստները գտնում են, որ այս դեպքում կարող է լինել ուղղակի կախում, եթե նկատի առնենք աշխարհագրական գործոնը:

Նշելով, որ երիտքերականները փաստորեն միայն մեկ մեթոդ

են կիրառում՝ հնչյունական օրենքների մեթոդը, նեոլինգվիստները փորձում են դրան հակադրել մի քանի մեթոդ: Բարտոլին, «Նեոլինգվիստիկայի ներածություն» մեջ (1925) նշում է երկու մեթոդ՝ Նուշարձանների ժամանակագրական հարաբերությունները և տարածական շրջանների (արեալների) աշխարհագրական հարաբերությունները: Բոնֆանտեն քննելով մեթոդների հարցը¹, ավելացնում է ևս ութը՝ հասցնելով դրանց թիվը տասի: Ընդհանուր առմամբ նեոլինգվիստները գտնում են, որ երևույթը պետք է քննել հնարավորին չափ շատ կողմերից և հնարավորին չափ շատ մեթոդներով: Այս տեսակետից նեոլինգվիստները նշում են լեզվական երևույթների բարդությունը. երիտքերականների մեթոդը հեշտացնում է հարցի լուծումը, մինչդեռ նեոլինգվիստների կարծիքով՝ իրենց մեթոդը պահանջում է մեծ լարում և ընթերցողի ուշադրությունը գրավում է դեպի պատմական, աշխարհագրական, կուլտուրական և էսթետիկական բազմազան պրոբլեմները:

4. ՍՈՑԻՈԼՈԳԻՉՄ

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Սոցիոլոգիզմի երևան գալը լեզվաբանության մեջ պայմանավորված էր մի կողմից՝ երիտքերականների ինդիվիդուալիզմի դեմ հանդես եկած քննադատությամբ, մյուս կողմից՝ սոցիոլոգիական որոշ հոսանքների, հատկապես Դյուրկհեյմի սոցիոլոգիական դրույթների ձևավորմամբ: Սոցիոլոգիզմի փիլիսոփայական հիմունքների ձևավորման (հատկապես լեզվական նշանի գաղափարի մեկնաբանման) մեջ մեծ դեր խաղաց նեոկանտականությունը՝ դառնալով նրա աղբյուրներից մեկը:

Սոցիոլոգիական ուղղության հիմնադիրը շվեյցարական լեզվաբան Ֆերդինանդ դը-Սոսյուրն է: Սոցիոլոգիզմի անվան տակ հիմնականում միավորում են երկու դպրոց՝ 1) Ժնևի կամ շվեյցարական դպրոցը, որին բացի Սոսյուրից պատկանում են նաև նրա աշակերտներ Ալբեր Սեշենն, Շառլ Բալլին, վերջիններիս աշակերտ Ս. Կարցևսկին², և 2) Փարիզի կամ ֆրանսիական դպրոցը, որի պուսը Անտուան Մեյեն է և որին, բացի նրանից, հարում են Ժակ Վանդրիեսը, էմիլ Բենվենիստը, Մարուզոն, Մարսել Կոհենը, հըն-

¹ Հմտ. Word, I, 1945, էջ 132—161:

² Եղել է Գրագայի ստրուկտուրալիստական լեզվաբանական խմբակի անդամներից մեկը, ուստի և նրա հայացքների շարադրանքը կտրվի այդ խմբակի քննության մեջ:

չյունաբան Մորիս Գրամմոնը և ուրիշները: Սակայն նախ՝ սոցիո-լոգիզմը հետևորդներ ունի նաև այլ երկրներում, և երկրորդ՝ հիշ-ված անվանումները չեն բացահայտում սոցիոլոգիզմի տարատե-սակների էությունը, ուստի և մենք երբեմն հարկադրված ենք դի-մելու լրացուցիչ բնութագրումների և անվանումների:

Ժնևի սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչների կոնցեպ-ցիան կարելի է բնութագրել որպես ստատիկ իմանենտիզմ: Դնելով լեզվի քննութայան պատմական և ստատիկ հայեցակետերի հարցը՝ Սոսյուրը և մյուսները, այնուամենայնիվ, գերադասություն են տա-լիս ստատիկ քննութայնը. միաժամանակ, լեզուն դիտելով որպես հասարակական երևույթ՝ Սոսյուրը և նրա հետևորդները հակված են այն քննելու իմանենտորեն, որպես ինքնակա, ինքն իր համար գոյութուն ունեցող սիստեմային ամբողջություն: Այլ է հարցը Փարիզի սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչների և նրանց այլ կողմնակիցների մոտ. Մեյյեն և մյուսները նախ՝ խիստ կարևոր տեղ են տալիս պատմական հետազոտութայնը, և երկրորդ՝ լեզուն քըն-նում են ոչ թե իմանենտորեն, այլ որպես հասարակութայն զար-գացումից կախված մեծություն: Այս առումով նրանց կոնցեպ-ցիան կարելի է կոչել պատմական դեպեդենտիզմ: Իհարկե, պետք է նկատի առնել, որ այս կամ այն ուղղութայն ներկայացուցիչ-ներին ոչ բոլոր դեպքերում կարելի է ուղղագծորեն դնել հիշյալ անունների տակ կամ նրանց մեջ տեսնել հակասութայններից զերծ հայացքների տեր մարդկանց: Ժնևի դպրոցը կարևոր դեր է խաղա-ցել լեզվաբանական երկու կարևոր հոսանքի՝ ֆունկցիոնալիզմի և ապա ստրուկտուրալիզմի ձևավորման մեջ. թերևս այս բանը նկա-տի ունենալով է, որ ոմանք Շառլ Բալլիին, Ալբեր Սեշեբին համա-րում են ֆունկցիոնալիզմի հետևորդներ, մյուսները Ժնևի դպրոցը դիտում են որպես ստրուկտուրալիզմի վաղ արտահայտութայններից մեկը: Սակայն մենք, ընդունելով հանդերձ դրանց սերտ առըն-չութայնը, բուն ֆունկցիոնալիզմի անվան տակ նպատակահարմար համարեցինք քննել միայն Բալլիի աշակերտ Անրի Ֆրեյի հայացք-ները (գերմանական ֆունկցիոնալիզմի ներկայացուցիչների հետ միասին), իսկ ստրուկտուրալիզմն առանձնացնել որպես նոր էտա-պի արտահայտութայն: Ժնևի դպրոցի գլխավոր ներկայացուցիչ-ները ավելի շուտ նախապատրաստում են հիշյալ ուղղութայնները, քան հարում դրանց:

Սոցիոլոգիական ուղղութայնը հարում են և Մեյյեի աշակերտ

Մումմերֆելտը, որի «Լեզու և հասարակություն» գիրքը¹ նշանակալից ազդեցություն է թողել «լեզվի նոր ուսմունքի» որոշ հետևորդների վրա, Ի. Յիսրիյնենը և ուրիշները:

Սոցիոլոգիական ուղղությունը հետևորդներ է գտել նաև ռուսական և հայ իրականության մեջ. ռուս իրականության մեջ սոցիոլոգիզմին մեծ չափով տուրք են տվել Ռ. Օ. Շորը, Գ. Վինոկուրը և ուրիշները, հայ իրականության մեջ՝ Մեյբի աշակերտ Հ. Աճառյանը:

Սոցիոլոգիական ուղղությանը մոտ են կուլտուր-էթնոլոգիզմի որոշ ներկայացուցիչների, հատկապես է. Սեպիրի հայացքները:

ա) Ժճևի գարոց

Ֆերդինանդ դը-Սոսյուր.— Շվեյցարացի լեզվաբան Ֆերդինանդ դը-Սոսյուրը (1857—1913) նոր լեզվաբանության խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկն է: Նա, ինչպես նշեցինք, ընդհանրապես սոցիոլոգիական ուղղության և մասնավորապես ժնևի դրուցի հիմնադիրն է. հաճախ խոսում են նաև սոսյուրականության մասին: Սակայն Սոսյուրի դերը սրանով չի սպառվում. նրա գաղափարները մեծ ազդեցություն են թողել ժամանակակից լեզվաբանական գրեթե բոլոր ուղղությունների վրա: Կարելի է ասել, որ ամենից ավելի տարածված լեզվաբանական ուղղության՝ ստրուկտուրալիզմի ակունքները վերջիվերջո հանդում են Սոսյուրի լեզվաբանական գլխավոր դրույթներին: Իր գործունեության տարբեր շրջաններում Սոսյուրի արտահայտած գաղափարները և լեզվաբանական ընդհանուր կոնցեպցիան հիմք են տալիս նրա հետ կուպելու և՛ պատմա-համեմատական, և՛ ստատիկ-վերլուծական լեզվաբանությունների ներկայացուցիչներին, որոնք հաճախ անհաշտ դիրք են բռնում իրար. նկատմամբ:

Սոսյուրի լեզվաբանական գործունեության մեջ կարելի է տարբերել երկու շրջան, որոնք իրարից բաժանվում են XIX և XX դարերի սահմանագծով: Առաջին շրջանում Սոսյուրն աշխատում է հնդկրոպաբանական նեղ պրոբլեմների վրա և հարում երիտերականության լայացիզմի դարոցին: Այս շրջանում նա գրում է իր «Ուսումնասիրություն հնդկրոպական լեզուների ձայնավորների նախնական սիստեմի մասին»² և «Բացարձակ սեռականը սանս-

¹ A. Sommerfelt, La langue et la société. Caractères sociaux d'une langue archaïque, Oslo, 1938.

² F. de Saussure, Memoire sur le systême primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes, 1879.

կրիտում»¹ աշխատությունները: Եթե սրանցից երկրորդը առանձին հետք չի թողել, ապա առաջինը նշանակալից դեր է խաղացել պատմա-համեմատական հետազոտության մեթոդի կատարելագործման մեջ՝ երևույթների սիստեմային քննության փայլուն օրինակ տալու տեսակետից: Սոսյուրի այս գրքի հիմնական արժանիքը հնդկրոպական արմատների հնչյունական կառուցվածքի և հերթագայությունների սիստեմի հետ կապված մի շարք կարևոր հարցերի պարզաբանումն է: Սոսյուրը ձգտում է հնդկրոպական ձայնավորների սիստեմը հանգեցնել մեկ հիմնական՝ ձայնավորի՝ e-ին: Հրնդկրոպական արմատների մեջ առանձնացնելով պարզ e ձայնավորի հանգող տիպը՝ մնացած արմատները նա բաժանում է 3 խմբի՝ 1) ձայնորդներով (ներառյալ նաև i-ին և u-ն) վերջացող տիպ՝ *sre- , *bher և այն. 2) ձայնորդ + բաղաձայն կապակցություններով վերջացող տիպ՝ *lelk- , *derk- , *bhendh- և այլն. 3) բաղաձայններով վերջացող տիպ՝ *pet- , *sek- և այլն: Յուրաքանչյուր խմբի ձայնավորը կարող է հերթագայվել ⁰-ի և դրոյի հետ, ընդ որում առաջին և երկրորդ խմբերի արմատներում զրո աստիճանն արտահայտվում է i, u, r, l, m, n հնչյուններով, որոնք Սոսյուրը կոչում է «ձայնորդային գործակիցներ»: Սրանց շարքում Սոսյուրը դնում է նաև իր կողմից A, () տառերով նշանակված հնչյունները, որոնք, նրա կարծիքով, հնդկրոպական նախալեզվում տվել են e-ի հետ շհերթագայվող a և o: «Ձայնորդային գործակիցները» զուգորդվելով e-ի և նրա հետ հերթագայվող ⁰-ի հետ, այլև մնալով միայնակ, տալիս են հնդկրոպական ձայնավորների սիստեմի ողջ բազմազանությունը: Այսպիսով, ei, eu, er, el, em, en երկբարբառները այնպես են հարաբերում i, u, r, l, m, n «ձայնորդային գործակիցներին», ինչպես երկար ձայնավորները՝ A, () «ձայնորդային գործակիցներին». հետևաբար, ըստ Սոսյուրի, երկար ձայնավորները կարճ ձայնավորների և A-ի ու ()-ի զուգորդման արդյունք են, ընդ որում զրո աստիճանում մնում են որպես A, () : Սոսյուրի այս A-ն և ()-ն հետագայում սկսում են նշանակել Յ-ով (այսպես կոչված schwa indogermanicum-ը): Այս իրացիոնալ A, () հնչյունների առանձնացման հետ կապված՝ Սոսյուրը միավանկ արմատների կողքին տարբերում է նաև երկվանկ արմատներ՝ դրանք համարելով միավանկ արմատների և schwa-ի միացում: Սրանով իսկ հին հնդիկների կողմից առանց i-ի և i-ով

¹ F. de-Saussure, Le génitif absolu en sanscrit, 1881.

արմատների (anič արմատներ և set արմատներ) տարբերակու-
մը դուրս է գալիս ընդհանուր հնդեւրոպական երևույթ և բացատր-
ում հնդկական i-ով արմատների համապատասխանությունը հու-
նական a-ով, e-ով, o-ով արմատներին (δαμά-σαι, χαλέ-σαι,
ἀρόδ-σαι): Միաժամանակ պարզվում է, որ հնդկական բայերի
խոնարհման խմբերից V-ը, VII-ը և IX-ը ունեն մի ընդհանուր
գիծ՝ կազմվում են Ո միջածանցով, որի բնույթը առաջին անգամ
մատնանշվում է Սոսյուրի կողմից: Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել,
որ Սոսյուրը հստակ տարբերակում չի անցկացնում հերթագայու-
թյան զրո և թուլացած աստիճանների միջև¹: Սոսյուրի գրքի գա-
ղափարները Բրուգմանի և այլ երիտքերականների մոտ առանձին
ընդունելություն չգտան՝ ազդեցություն ձեռք բերելով աստիճանա-
բար՝ ավելի ուշ շրջանում:

Իր գործունեության երկրորդ շրջանում Սոսյուրն զբաղվում
է ընդհանուր լեզվաբանական հարցերով՝ դնելով և լուծելով լեզ-
վաբանական մի շարք կարևոր պրոբլեմներ: Այդ հարցերը Սոսյուրը
առաջ է քաշում նախ Փարիզի բարձրագույն գիտելիքների դպրո-
ցում (École des Hautes Études) 1881—1891 թթ. և մանավանդ
Ժնևի համալսարանում 1906—1912 թթ. կարդացած իր դասախո-
սություններում, որոնք ուսանողական գրանցումների հիման վրա
հրատարակվում են նրա աշակերտների Շ. Բալլիի և Ա. Սեշեի կող-
մից 1916 թ.² «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց» վերնա-
գրով²: Այս գիրքն է, որ Սոսյուրին մեծ տեղ է տալիս լեզվաբա-
նական ընդհանուր տեսության մշակման մեջ և դառնալու է մեր
առաջիկա քննության հիմնական առարկան:

Սոսյուրի լեզվաբանական կոնցեպցիան կարելի է բնութագրել
որպես սոցիալ-հոգեբանական իմանենտիզմ, որի հիմքում ընկած է
վերջիվերջո փիլիսոփայական իդեալիզմը: Եթե նրա սոցիոլոգիզմը
հակադրվում է երիտքերականների ինդիվիդուալիզմին ու սուբյեկ-
տիվիզմին և հենվում է միլ Դյուրկհեյմի ուսմունքի վրա, ապա նրա
պսիխոլոգիզմը ներդաշնակում է և՛ մեկի, և՛ մյուսի հետ. ինչ-
պես նշել ենք, Դյուրկհեյմի համար ևս հասարակականը վերջին
հաշվով հոգեկան հիմք ունի:

Սոսյուրի լեզվաբանական կոնցեպցիան ամենից առաջ բնու-

¹ Հմտ. Բ. Վ. Գորնունզի առաջաբանը է. Բենվենիստի «Հնդեւրոպական
անունների կազմության ծագումը» գրքում (Э. Бенвенист, Индоев-
ропейское именное словообразование, 1965, էջ 9):

² F. de-Saussure. Cours de linguistique générale, 1916.

թագրվում է որպես իմանենտիզմ: Սոսյուրի համար լեզուն մի ինքնաբավ, ներփակ սիստեմ է, որը լեզվաբանության առարկա է հենց իրրև նյութիսին: Սոսյուրը լեզվաբանության իսկական առարկայից հանում է այն բոլորը, ինչ այդ սիստեմի հետ արտաքին առնչություն ունի, ինչ անմիջապես չի շոշափում սիստեմի բնույթը. «Լեզվաբանության միակ և իսկական առարկան,— գրում է նա,— լեզուն է՝ քննված ինքն իր մեջ և իր համար»¹: Լեզվաբանության իր այս ըմբռնումը Սոսյուրը հակադրում է նախորդ լեզվաբանական դպրոցների ըմբռնումներին, որոնց մեջ լեզվաբանությունը, նրա կարծիքով, կորցնում է իր իսկական առարկան, լուծվում զանազան գիտությունների մեջ, իր առարկան քննում այս կամ այն կողմնակի գիտության հայեցակետից:

Սակայն ի՞նչ բան է լեզվաբանության ուսումնասիրության իսկական առարկան՝ լեզուն: Այս հարցին պատասխանելու համար Սոսյուրը փորձում է պարզել լեզվի հետ առնչվող երեք հասկացությունների՝ խոսողական գործունեության (langage), լեզվի (langue) և խոսքի (parole) բնույթն ու փոխհարաբերությունը:

Խոսողական գործունեությունը Սոսյուրի մոտ պարունակում է այն բոլորը, ինչ կապված է մարդկային գործունեության այս բնագավառի հետ: Խոսողական գործունեությունը տարասև: բնույթ ունի, ինքնին միասնական չէ, բազմաձև է և տարասիստեմ, որ ներխուժում է ֆիզիկայի, ֆիզիոլոգիայի և հոգեկանի բնագավառը, պատկանում է և՛ հասարակական, և՛ անհատական ոլորտին: Խոսողական գործունեությունը փաստորեն դիտվում է որպես յուրատեսակ ապրիորի ընդունակություն, որ արտահայտություն է գրտնում լեզվի և խոսքի ձևով. այն հատուկ է մարդուն ընդհանրապես. «Խոսողական գործունեության իրականացումը, — ասում է Սոսյուրը,— հանգչում է բնությունից մեզ հատուկ ընդունակության վրա, այն ժամանակ, երբ լեզուն յուրացված և պայմանական մի բան է»²: Խոսողական գործունեությունը բաժանվում է երկու մասի՝ լեզու (langue) և խոսք (parole). դրանցից առաջինը խոսողական գործունեության հասարակական կողմն է, երկրորդը՝ անհատականը, ընդ որում մեկը չի կարելի հասկանալ առանց մյուսի: Խոսողական գործունեությունը, Սոսյուրի կարծիքով, ինքնին անճանաչելի է. որպեսզի կարողանանք թափանցել նրա բնույթի մեջ,

¹ Փ. ղե-Սոսսյուր, Курс общеї лингвистики, 1933, էջ 207.

² Նույն տեղը, էջ 35.

պետք է լեզուն առանձնացնենք և քննենք որպես լեզվաբանության բուն առարկա:

Եթե խոսողական գործունեությունը բազմասեռ է և ներխուժում է զանազան երևույթների բնագավառը, ապա լեզուն միասնական է ու միասեռ և կազմում է ներփակ մի ամբողջություն. «Լեզուն,— նշում է Սոսյուրը,— մի կողմից՝ խոսողական ընդունակության հասարակական արդյունքն է, մյուս կողմից՝ այն անհրաժեշտ պայմանների ամբողջությունը, որոնք յուրացվել են հասարակական կոլեկտիվի կողմից՝ այդ ընդունակությունը առանձին անձերի մոտ իրականացնելու համար»¹: Որպեսզի կարողանանք լեզվաբանությունը ճիշտ կերպով սահմանազատել մյուս գիտություններից և ճշտիվ որոշել նրա առարկան, անհրաժեշտ է խստիվ կերպով տարբերակել լեզուն խոսողական գործունեության մյուս բնագավառներից. միայն լեզուն է, Սոսյուրի կարծիքով, հնարավորություն տալիս ինքնաբավ սահմանման և նեցուկ տալիս հետազոտական մտքի զարգացման համար:

Լեզուն հակադրվում է խոսքին, որպես հասարակականը՝ անհատականին, էականը՝ կողմնակիին և ավելի կամ պակաս շահով շատահականին: Լեզուն և խոսքը պայմանավորում են միմյանց. եթե լեզուն անհրաժեշտ է խոսքը հասկանալի դարձնելու համար, ապա խոսքն անհրաժեշտ է լեզուն հաստատելու համար. սակայն «պատմականորեն խոսքի ակտը միշտ նախորդում է լեզվին»,— պնդում է Սոսյուրը՝ խախտելով իր իսկ կառուցած ներդաշնակությունը: Հիմնավորելով այդ միտքը՝ Սոսյուրը նշում է, որ՝ 1) հասկացության և բառապատկերի լեզվական ասոցիացիան հնարավոր չէր լինի, եթե նրան չնախորդեր խոսքի մեջ տեղի ունեցող ասոցիացիան. 2) ուրիշներին լսելով և բազմաթիվ փորձերի միջոցով ենթադրում լեզուն. 3) լեզվական հատվածները ձևափոխվում են ուրիշներից ստացած տպավորություններից: Լեզուն մտքի և՛ գործիքն է, և՛ արդյունքը. բայց սրանով հանդերձ նրանք տարբեր բաներ են:

Անհատական խոսողական ակտը, որ հնարավորություն է տալիս վերստեղծելու խոսքի շրջապատույտը, ենթադրում է առնվազն երկու անձի՝ խոսողի և լսողի առկայությունը: Շրջապատույտն սկսվում է խոսողի ուղեղում որպես հոգեկան պրոցես (հասկացության զուգորդում ակուստիկական պատկերի հետ), որին հաջորդում է ֆիզիոլոգիականը (ուղեղի կողմից այդ պատկերին համա-

¹ Ф. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 34.

պատասխան իմպուլսի հաղորդում խոսքի օրգաններին): Խոսողի բերանի և լսողի ականջի միջև ընկած է ֆիզիկական պրոցեսը (հնչյունական ալիքների տարածում): Լսողի մոտ տեղի է ունենում խոսողի մոտ տեղի ունեցածի հակառակ պրոցեսը: Այսպիսով, խոսողական ակտը հոգեկան, ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական պրոցեսն է: Խոսողական գործունեության ուսումնասիրությունն սկսել, այսպիսով, խոսքից՝ ճիշտ չէ. վերջինս խոսողական գործունեության սաղմն է միայն: Նշված շրջապտույտով կապված անհատների միջև սահմանվում է մի միջին գիծ: Առանձին անհատների վերարտադրած նշանները լիովին նույնական չեն, բայց մոտավորապես նույնն են և կապվում են միևնույն հասկացությունների հետ: Ֆիզիկական, կողմը լեզվին չի վերաբերում. անծանոթ լեզվի հնչյունները մենք լսում ենք, բայց չենք հասկանում, որով և դուրս ենք մնում հասարակական փաստից: Հոգեկանը ևս լիովին չի մասնակցում. կատարողական կողմը անհատական երևույթ է և լիովին գտնվում է անհատի տրամադրության տակ:

Լեզուն համարելով ներփակ հասարակական սիստեմ և խընամքով տարբերակելով անհատական խոսքից՝ Սոսյուրն, այնուամենայնիվ, մնում է հոգեբանական դիրքերի վրա: Լեզուն նրա համար նշանների մի սիստեմ է, որի մեջ էականը իմաստի զուգորդումն է ակուստիկական պատկերի հետ. սակայն «նշանի այդ երկու տարրերն էլ հավասար չափով հոգեկան են»¹: Լեզուն որպես հասարակական փաստ նրա համար մնում է որպես հոգեբանական երևույթ, հասարակականը դիտվում է որպես հոգեկան: Սթեխ խոսքային գործունեության մի կողմը՝ խոսքը հոգեֆիզիկական երևույթ է, ապա լեզուն հոգեկան երևույթ է: Այսպիսով, խոսողական գործունեության ուսումնասիրության այն մասը, որը վերաբերում է լեզվին, այսինքն՝ լեզվաբանությունը, բառիս սոսյուրյան իմաստով, «զուտ հոգեկան գիտություն է»²:

Այսպիսով, Սոսյուրի լեզվաբանական սիստեմում, որ հենվում է Դյուրկհայմի կանտական սոցիոլոգիայի վրա, խոսողական գործունեությունը ներկայացնում է ապրիորի ընդունակություն, որը ակտիվանում է անհատի մեջ լեզվական միջավայրի ազդեցությամբ. այդ լեզվական միջավայրն էլ Սոսյուրի սիստեմում կատարում է մոտավորապես նույն դերը, ինչ ինքնին իրը՝ Կանտի սիստեմում³:

¹ Ф. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 30.

² Նույն տեղը, էջ 42.

³ Հմտ. Նույն տեղը, Գ. Ն. Վվեդենսկու առաջաբանը, էջ 13—14.

Սոսյուրի՝ հիդեալիստական կոնցեպցիան առանձնապես ցցուն էր պոլիտիկական էրևան է գալիս այն պնդման մեջ, թե լեզվաբանության մեջ «առարկան չի կանխորոշում հայեցակետը. ընդհակառակը, կարելի է ասել, որ հայեցակետն է ստեղծում առարկան ինքը»¹:

Սոսյուրի կարծիքով՝ միայն լեզուն է, որ մեկուսացվելով խոսողական գործունեության մյուս տարրերից՝ կարող է քննվել առանձնացված ձևով: Լեզուն խոսողական գործունեության հասարակական տարրն է, որ անհատի նկատմամբ արտաքին երևույթ է. անհատը չի կարող լեզուն ոչ ստեղծել և ոչ փոփոխել:

Լեզվի ներփակ սիստեմ լինելու այս ըմբռնման հետ սերտորեն կապված է «ներքին լեզվաբանության» և «արտաքին լեզվաբանության» առանձնացումը՝ ոչ պակաս XIX դ. լեզվաբան Գաբելենցի «Լեզվաբանության սիստեմը» գրքի ազդեցության: Այն բոլորը, ինչ անմիջական կապ չունի լեզվական սիստեմի հետ, կազմում է լեզվի այսպես կոչված արտաքին տարրը, Սոսյուրը հատկացնում է արտաքին լեզվաբանությանը. սրան են վերաբերում լեզվի կապը ազգի պատմության, ռասայի և քաղաքակրթության, դպրոցի, եկեղեցու և գրականության, աշխարհագրական տարածման և բարբառային տրոհման հետ: Այս բոլորը կարևոր մոմենտներ են, և խոսելով խոսողական գործունեության մասին՝ սովորաբար դրանցից են սկսում: Սակայն այդ մոմենտների ուսումնասիրության կարևորությունն ընդունելով հանդերձ՝ Սոսյուրը գտնում է, որ, այնուամենայնիվ, լեզուն կարելի է ուսումնասիրել և առանց դրանց: Լեզուն իբրև սիստեմ ներկայացնում է հենց ներքին լեզվաբանության առարկան (Գաբելենցի համար այդպիսին է քերականությունը). լեզվի համար ներքին կողմ է այն, ինչ որևէ շափով ներքնապես կապված է սիստեմի հետ: Արտաքին և ներքին լեզվաբանության փոխհարաբերությունը Սոսյուրը համեմատում է շախմատի խաղի հետ. ներքինն այն է, ինչ կապվում է սիստեմի և խաղի կանոնների հետ. արտաքինն այն է, ինչ վերաբերում է շախմատի պատմությանը, ֆիգուրների նյութին, ձևին, գույնին և այլն:

Խոսողական գործունեությունը բաժանելով խոսքի և լեզվի՝ Սոսյուրը վերջինս էլ իր հերթին բաժանում է սինխրոնիայի և դիսխրոնիայի: Լեզվաբանական գիտությունը նա պատկերացնում է հետևյալ ձևով.

¹ Ф. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 33:

Սոսոզական գործունեության (langage) $\left\{ \begin{array}{l} \text{լեզու (langue)} \\ \text{խոսք (parole)} \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \text{սինխրոնիա} \\ \text{դիսխրոնիա} \end{array} \right.$

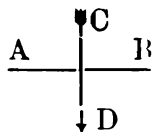
Լեզվի ուսումնասիրությունը, այսպիսով, բաժանվում է սինխրոնիկ լեզվաբանության և դիսխրոնիկ լեզվաբանության, ինչպես որ Դյուրկհեյմը, Կոնտի հետևողությամբ, անջատում էր ստատիկան և դինամիկան: Այդ երկուսի առարկան Սոսյուրը սահմանում է հետևյալ կերպ.

«Սինխրոնիկ լեզվաբանությունը կգբաղվի տրամաբանական և հոգեբանական այն հարաբերություններով, որոնք կապում են գոյակցող տարրերը և սիստեմ են կազմում, ուսումնասիրելով դրանք այնպես, ինչպես ընկալվում են միևնույն կոլեկտիվ գիտակցության կողմից:

Դիսխրոնիկ լեզվաբանությունը, ընդհակառակը, կուսումնասիրի այն հարաբերությունները, որոնք կապում են տարրերը միևնույն կոլեկտիվ գիտակցության կողմից շրնկալվող աջորդականության կարգով, տարրեր, որոնք փոխարինվում են մեկը մյուսով, բայց սիստեմ չեն կազմում»¹:

Այս սահմանումից պարզ է դառնում, որ Սոսյուրը ոչ միայն հրաժարվում է միակողմանի պատմականությունից, այլև սինխրոնիկ հայեցակետը համարում է գլխավորը. լեզվի սինխրոնիկ քննությունն է, որ բացահայտում է լեզվի էությունը որպես սիստեմի:

Լեզվի քննության սինխրոնիկ (համաժամանակյա) և դիսխրոնիկ (տարաժամանակյա) հայեցակետերը Սոսյուրը հակադրում է միմյանց՝ գծելով երկու առանցքի ձևով՝ միաժամանակության (AB) և տարաժամանակության (CD):

Միաժամանակության առանցքը, որից հանված է ժամանակի միջամտությունը, վերաբերում է գոյություն ունեցող բաների հարաբերություններին. հաջորդականության առանցքի վրա միանգամից կարելի է տեսնել միայն մեկ բան, և այդ առանցքի վրա

¹ Փ. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 103.

դասավորվում են առաջին առանցքի երևույթները՝ իրենց բոլոր փոփոխություններով: Այսպիսով, սինխրոնիկ քննության դեպքում երևույթները քննվում են կապակցված, որպես սիստեմի տարրեր, դիսխրոնիկ քննության դեպքում՝ առանձնացված, որպես ժամանակային հաջորդականության շղթայի օղակներ:

Առաջ ասանելով սինխրոնիայի և դիսխրոնիայի հակադրության գաղափարը՝ Սոսյուրը պնդում է, որ տվյալ լեզվի սինխրոնիկ ուսումնասիրության եղանակները ավելի մոտ են մի այլ լեզվի սինխրոնիկ ուսումնասիրության եղանակներին, քան այդ նույն լեզվի դիսխրոնիկ ուսումնասիրության եղանակներին. սա էլ բխեցվում է այն դրույթից, որ տարբեր լեզուների սինխրոնիկ վիճակներն իրար ավելի մոտ են, քան միևնույն լեզվի սինխրոնիկ և դիսխրոնիկ վիճակները: Սոսյուրի այս դրույթն է, որ հետագայում հիմք է տալիս ստրուկտուրալիզմի «պանխրոնիայի» հասկացության համար, որը այն մոտեցնում է ընդհանրական-ուսցիոնալիստական քերականությանը և տարբեր լեզուները զրկում իրենց սպեցիֆիկայից: Պատահական չէ, որ Սոսյուրը գովում էր Պոր-Ռոյալի քերականության հետևողական ստատիզմը՝ նշելով միայն դրա կիրառման անկատարությունը:

Սինխրոնիայի և դիսխրոնիայի տարբերակումը Սոսյուրը կապում է արժեքի (valeur) գաղափարի հետ: Ըստ նրա՝ այն գիտությունները, որոնք գործ ունեն արժեքի կատեգորիայի հետ և որոնց մեջ խոսքը վերաբերում է տարբեր կարգի բաների համարժեքությունների սիստեմին, ներքին երկվություն ունեն: Տնտեսական գիտությունների հետ միասին Սոսյուրը այդպիսի երկվություն է հատկացնում և լեզվաբանությանը. մյուս գիտությունների մեջ այդպիսի սուր երկվություն, սինխրոնիայի և դիսխրոնիայի նման սուր հակադրություն չի նկատվում:

Ի՞նչ է դնում Սոսյուրը լեզվաբանական արժեքի հասկացության տակ: Արժեքը Սոսյուրի համար ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լեզվական միավորի ֆունկցիան՝ սիստեմում. արժեքը որոշվում է տվյալ միավորի՝ այլ միավորների հետ ունեցած հակադրությունների սիստեմով, նրա շրջապատով. լեզուն սիստեմ է, որի տարրերը մի ամբողջություն են կազմում և պետք է քննվեն սինխրոնիկ կապի մեջ. ուստի և այս կամ այն միավորի արժեքը որոշվում է այլ տարրերի միաժամանակյա առկայությամբ: Արժեքը Սոսյուրը տարբերում է իմաստից (նշանակությունից). տվյալ լեզվի տվյալ միավորի իմաստը կարող է համընկնել մի այլ լեզվի համապա-

տասխան միավորի իմաստի հետ, բայց դրանք կարող են տարբեր արժեք ունենալ՝ նայած այն բանին, թե ի՛նչ շրջապատի մեջ են գտնվում, ի՛նչ հարաբերություն ունեն տվյալ լեզվի սիստեմի այլ տարրերի հետ: Ֆրանսերեն mouton բառի իմաստը կարող է համընկնել ռուս. баран բառի իմաստի հետ, բայց այդ բառերը համարժեք չեն, որովհետև, ասենք, ֆրանսերեն բառը ունի և «օշխարհի միս» իմաստը, մինչդեռ ռուսերենում այս իմաստի համար կս. баранина բառը: Ֆրանսերենի հոգնակի թվի արժեքը չի համընկնում սանսկրիտի հոգնակի թվի արժեքի հետ (թեև իմաստով դրանք հաճախ համընկնում են), որովհետև ֆրանսերենում կա միայն եզակի և հոգնակի թիվ, մինչդեռ սանսկրիտում կա նաև երկակի թիվ:

Արժեքի գաղափարը Սոսյուրի և նրա հետևորդների մոտ սերտորեն կապվում է ֆունկցիայի և նշանի գաղափարների հետ: Նրանց կարծիքով՝ այդ գաղափարները հնարավորություն են տալիս հասնելու լեզվաբանության առարկայի քննության միասնության, լեզվական միավորները դիտելու միայն լեզվաբանական հայեցակետով, լեզվաբանությունը սահմանազատելու հարակից գիտություններից: Ինչպես տեսանք, լեզվական միավորի արժեքը որոշվում է նրա՝ սիստեմում կատարած ֆունկցիայով, տվյալ միավորը լեզվաբանության քննության առարկա է դառնում շնորհիվ այն ֆունկցիայի, որ նա կատարում է լեզվական սիստեմում: Ֆունկցիայի գաղափարը հնարավորություն է տալիս լեզվական միավորը ոչ թե քննել մերթ ըստ իմաստի, մերթ ըստ ձևի և դրանով ներխուժել տարբեր գիտությունների բնագավառը, այլ դիտել որպես մեկ ամբողջություն, որը լեզվի համար կարևոր է իր ֆունկցիայով:

Խոսելով լեզվական նշանների արժեքի և սիստեմային բնույթի մասին՝ Սոսյուրը քննադատաբար է մոտենում Հույբրոլդտի «ներքին ձևի» ուսմունքին: Ինչպես հայտնի է, Հույբրոլդտը ներքին ձևը սահմանում էր որպես հնչյունի միացում հասկացության հետ, մի սահմանում, որի մեջ բավարար չափով հաշվի չէր առնվում լեզվական միավորների հանդես գալը որպես սիստեմի տարր. ...Մեծ մոլորություն է հայացքը լեզվական տարրի՝ պարզապես որպես որևէ հնչյունի և որևէ հասկացության միացում լինելու մասին,— գրում է Սոսյուրը:—Սահմանել այն այդպես կնշանակի մեկուսացնել սիստեմից, որի կազմի մեջ մտնում է, այդ կհանգեցնի այն սխալ մտքին, թե իբր կարելի է սկսել լեզվական տարրերից և նրանց գումարից կառուցել սիստեմը, այն դեպքում, երբ իրակա-

նում հարկավոր է, ելնելով հավաքական ամբողջությունից, վերլուծության միջոցով հասնել նրա մեջ եղած տարրերին»¹:

Լեզվական միավորը կատարում է իր այս կամ այն ֆունկցիան որպես նշան: Նշան ասելով Սոսյուրը հասկանում է «հասկացության և ակուստիկական պատկերի զուգորդումը (կոմբինացիան)»²: Այսպիսով, նշանի գաղափարը նրան հնարավորություն է տալիս մեկ հասկացության տակ միավորել լեզվական միավորի երկու կողմը՝ ներքին-իմաստայինը և արտաքինը. ակուստիկական պատկերը, հասկացության հետ միասին, Սոսյուրի մոտ հոգեբանական ըմբռնում է, որից նա խնամքով հանում է նյութական-հնչյունական կողմը. «Այս վերջինը,—նշում է Սոսյուրը՝ նկատի ունենալով նշանը,—նյութական հնչյունը չէ, զուտ ֆիզիկական մի բան, այլ հնչյունի հոգեկան դրոշմվածքը, մի պատկերացում, որ մեր կողմից ստացվում է նրա մասին՝ մեր զգայարանների միջոցով. այն զգայական պատկեր է, և եթե մեզ պատահում է այն «նյութական» կոչել, ապա միայն այդ իմաստով և ելնելով այն հակադրությունից, որ նա ունի զուգորդման երկրորդ, ընդհանրապես ավելի վերացական մոմենտին՝ հասկացությանը»³: Նկատի ունենալով նշանի՝ որպես ամբողջության հետ հասկացության և ակուստիկական պատկերի ունեցած փոխհարաբերությունը՝ Սոսյուրն առաջարկում է վերջիններս կոչել «նշանակվող» (signifié) և «նշանակիչ» (signifiant): Այսպիսով, լեզվական նշանը «երկկողմանի հոգեկան էություն» է, բայց որպես նշան նա միասնական է: Լեզվական նշանը, ըստ Սոսյուրի, երկու առանձնահատկություն ունի. 1) այն կամայական է, ոչ թե այն իմաստով, որ խոսողը կարող է «նշանակիչի» քմահաճ ընտրություն կատարել, այլ այն առումով, որ նշանը բնական կապ չունի նշանակվողի հետ, պատճառարանված չէ. «Եթե նշանակիչը իր պատկերացրած գաղափարի նկատմամբ ներկայացնում է ազատ ընտրված մի բան,—գրում է Սոսյուրը,—ապա, ընդհակառակը, լեզվական կոլեկտիվի նկատմամբ, որ նրանից օգտվում է, այն ազատ չէ, այլ պարտադրված է»⁴. այս առումով Սոսյուրը ճիշտ չի համարում նշանակիչի համար գործածել սիմվոլ բառը. վերջինս մինչև վերջ քմահաճ չէ, այլ որոշ բնական կապ է դրսևորում նշանակիչի և նշանակվողի միջև: Միաժամանակ

¹ Ф. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 113.

² Նույն տեղը, էջ 78.

³ Նույն տեղը, էջ 77—78.

⁴ Նույն տեղը, էջ 81.

այս կապակցութեամբ Սոսյուրը նշում է, որ բացականշուձթյունները և բնաձայնութիւնները լեզվաստեմի օրգանական տարրեր չեն, իրենց նշանակութեամբ երկրորդական են և չեն կարող այս դրույթը խախտել: 2) նշանակիչը գծային բնույթ ունի, այսինքն՝ ծավալվում է ժամանակի մեջ և որպես այդպիսին ձգվում է որպես գիծ. միաժամանակ չի կարելի երկու միավոր արտասանել. նրանք շղթա են կազմում. այս հատկութեան հետ Սոսյուրը կապում է լեզվի մեխանիզմը: Հենվելով նշանի գաղափարի վրա՝ լեզուն Սոսյուրը սահմանում է որպես «գաղափարներ արտահայտող նշանների մի սիստեմ»¹, որը նման է նշանների այլ սիստեմներին, միայն թե նրանցից ամենակարևորն է: Այս կապակցութեամբ նա առաջ է քաշում մի այնպիսի գիտութիւն ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը, որն ուսումնասիրում է «նշանների կյանքը հասարակութեան կյանքի ներսում»: Այդ գիտութիւնը Սոսյուրը կոչում է սեմիոլոգիա (նշանաբանութիւն) և լեզվաբանութիւնը համարում նրա մի մասը. հոգեբանի խնդիրն է համարվում սեմիոլոգիայի տեղի որոշումը գիտութիւնների մեջ, լեզվաբանի խնդիրը՝ լեզվի սիստեմի տեղի որոշումը սեմիոլոգիական երևույթների մեջ:

Սոսյուրի իդեալիստական պսիխոլոգիզմին միանում է նաև որոշ ագնոստիցիզմը: Խոսելով լեզվաբանական օրենքների մասին՝ Սոսյուրը նշում է, թե այդ մասին խոսել՝ նշանակում է «ուրվականներ բռնել»: Նրա կարծիքով՝ լեզվաբանական օրենքների մասին կարելի է խոսել միայն խիստ հարաբերական առումով. ոչ սինխրոնիան, ոչ էլ դիսխրոնիան բառիս բուն իմաստով օրենքներ չունեն: Հենվելով Դյուրկհեյմի վրա, Սոսյուրը նշում է, որ հասարակական օրենքը երկու հատկանիշ ունի՝ հրամայականութիւն և ընդհանրութիւն: Ոչ սինխրոնիկ, ոչ էլ դիսխրոնիկ «օրենքները» այս երկու հատկանիշը չունեն. «Սինխրոնիկ փաստերը,—գրում է Սոսյուրը,—ինչպիսին էլ որ դրանք լինեն, ներկայացնում են որոշակի կանոնավորութիւն, բայց ոչ մի հրամայական բնույթ չունեն. ընդհակառակը, դիսխրոնիկ փաստերը լեզվի նկատմամբ հրամայականութիւն ունեն, բայց չունեն ընդհանրութեան բնույթ»²:

Լեզվի սինխրոնիկ վերլուծութիւնը Սոսյուրը հիմնում է որոշ հարաբերութիւններ հաստատելու վրա: Նա տարբերում է երկու տիպի հարաբերութիւններ՝ սինտագմատիկ և ասոցիատիվ, 1) սին-

¹ Փ. Դե-Կոսսյուր, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 40.

² Նույն տեղը, էջ 99.

տազմատիկ հարաբերությունները հենվում են լեզվի («նշանակիչի») գծային բնույթի վրա, այն բանի վրա, որ արտասանության ժամանակ լեզվի տարրերը շղթա են կազմում, դասավորվում մեկ գծի վրա: Մեկ կամ մի քանի հետևողական միավորներից կազմված կապակցությունները Սոսյուրը կոչում է սինտազմաներ (1. վեբընթերցել. 2. բոլորի դեմ 3. մարդկային կյանքը. 4. եթե լավ եղանակ չի նի, մենք կգնանք զբոսնելու և այլն). 2) ասոցիատիվ հարաբերությունները այդպիսի գծային բնույթ չունեն և առկա են ոչ թե արտասանվածքի մեջ, այլ ուղեղում. ասոցիատիվ հարաբերությունները լեզվական միավորների միջև եղած բազմազան առնչություններն են ըստ այս կամ այն կողմի ընդհանրության: Տվյալ բառը կարող է ասոցիացիայի մեջ մտնել այլ բառերի հետ արմատների, հիմքերի, ածանցների ընդհանրության, իմաստային կամ հնչյունական ընդհանրության հիման վրա (հմմտ. 1. սովորել և սովորական, 2. սովորել և գրել, 3. սովորել և ուսանել, 4. սովորել և կռուցել և այլն):

Դիախրոնիկ վերլուծությունը Սոսյուրը հիմնում է հնչյունական փոփոխությունների, անալոգիայի, կցման (ազյուտինացիայի) և ժողովրդական ստուգաբանության վրա: Հնչյունական փոփոխությունները Սոսյուրը դիտում է որպես քերականական ձևերը քայքայող գործոն, որի գործողությունը սահմանափակվում է անալոգիայով, որպես հավասարակշռող գործոնի: Անալոգիայի մեջ Սոսյուրը տեսնում է լեզվական նորագոյացումների հիմքը, որ սկիզբ է առնում անհատական խոսքի ոլորտում: Սակայն անհատի այս ակտիվ ստեղծագործությունը պայմանավորված է լեզվասիստեմի հարաբերությունների բնույթով: Անալոգիան քերականական գործոն է, որ ենթադրում է ձևերը միացնող կապի գիտակցում: Անալոգիան որպես նորագոյացման գործոն՝ Սոսյուրը հակադրում է նորագոյացման մի այլ գործոնի՝ կցմանը. այս անունով Սոսյուրը կոչում է այն, ինչ Կազանի դպրոցի ներկայացուցիչները կոչում են պարզեցում (опрошение). «Կցումը կայանում է նրանում,— գրում է Սոսյուրը,— որ սկզբնապես տարբերվող, բայց ֆրազի ներսում միևնույն սինտազմայի մեջ հաճախ հանդիպող երկու կամ ավելի տարրերը ձուլվում են որպես մի բացարձակ կամ դժվարությամբ վերլուծելի միասնություն»¹ (հմմտ. այժմ): Անալոգիան

¹ Ф. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 163.

գործում է ասոցիատիվ հարաբերությունների հիման վրա, կցումը՝ սինտագմատիկ. անալոգիան ակտիվ պրոցես է, կցումը՝ պասսիվ, մեխանիկական: Ժողովրդական ստուգաբանությունը այս առումով մոտենում է անալոգիային՝ տարբերվելով նրանից այն բանով, որ առաջին դեպքում վերլուծումը հենվում է հիշելու վրա, երկրորդ դեպքում՝ մոռացման:

Լեզվի շարժումը ժամանակի մեջ Սոսյուրը պատկերացնում է որպես անընդհատ էվոլյուցիոն փոփոխություն: Քանի որ լեզվական նշանի երկու կողմերը ապրում են առանձին-առանձին, ուստի փոփոխման պատճառները Սոսյուրը տեսնում է այն բազմաթիվ ուժերի մեջ, որոնք ազդում են մերթ մեկի, մերթ մյուսի վրա: Լեզվի վրա արտաքին միջամտությունը բացառվում է շնորհիվ՝ 1) լեզվական նշանի կամայականության, 2) լեզվական սիստեմի մեջ այդ նշանների բազմազանության, 3) լեզվական սիստեմի բարդության և 4) կոլեկտիվի լեզվական ինկրտության:

Լեզվի ըմբռնումը որպես սիստեմի Սոսյուրին հանգեցնում է լեզվաբանության ու քերականության տրադիցիոն բաժինների վերանայմանը: Նա մերժում է քերականության տրադիցիոն բաժանումը ձևաբանության ու շարահյուսության և դառնում, որ նպատակահարմար չէ բառագիտությունը հանել քերականությունից: Միևնույն բովանդակությունը կարելի է արտահայտել և՛ քերականորեն, և՛ բառագիտորեն. միաժամանակ բառը կարող է քննվել և՛ այսպես, և՛ այնպես՝ նայած հայեցակետին: Ընդհանուր առմամբ Սոսյուրը ժխտում է տարբեր բաժինների միջև որոշակի սահմանների գոյությունը. «Ձևաբանության, շարահյուսության և բառագիտության փոխներթափանցումը բացատրվում է բոլոր սինխրոնիկ փաստերի՝ ըստ էության նույնական բնույթով: Նրանց միջև չի կարող լինել ոչ մի կանխագծված սահման. սինտագմատիկ և ասոցիատիվ հարաբերությունների՝ վերևում սահմանված տարբերումն է միայն հիմք տալիս դասակարգման համար, որ թելադրվում է իրենցով—փաստերով և այն միակն է, որի վրա կարող է կառուցվել քերականական սիստեմը»¹: Ձևաբանությունը Սոսյուրը հատկացնում է ասոցիատիվ հարաբերությունների բնագավառին, շարահյուսությունը՝ սինտագմատիկային. այդպես էլ Սոսյուրը պահանջում է լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ հանգեցնել ասոցիատիվ կամ սինտագմատիկ շարքերից մեկին:

¹ Ф. де-Соссюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 131.

Իր ընդհանուր սկզբունքներից ելնելով է Սոսյուրը քննում նաև հնչյունաբանությունից հարցերը, թեև չի կարելի ասել, որ այստեղ նա լիակատար հետևողականություն է հանդես բերում: Հենվելով լեզվի և խոսքի տարբերման վրա՝ Սոսյուրը տարբերում է հնչյունաբանությունը (ֆոնետիկան) ձայնախոսությունից (ֆոնոլոգիա)²: Առաջինը պատմական դիսցիպլին է, որ զբաղվում է հնչյունների էվոլյուցիայով, երկրորդը՝ հնչյունների ֆիզիոլոգիան է, որ լեզվաբանության համար օժանդակ արժեք ունի: Ինչպես տեսնում ենք, այս բաժանման մեջ Սոսյուրը դեռևս անհրաժեշտ չափով չի պարզում հնչյունական կողմի սինխրոնիկ քննության հարցերի տեղը: Ելնելով լեզվական երևույթների կապակցվածության գաղափարից՝ Սոսյուրը պահանջում է հնչյունական միավորները քննել խոսողական շղթայի (la chaîne parlée) մեջ: Նկատի առնելով այն ընդհանուրը, որ կա խոսողի արտասանվածքի տարրերի և լսողի՝ ակուստիկական տպավորությունների միջև, Սոսյուրը առաջ է քաշում ֆոնեմայի գաղափարը. «Նախնական այն միավորները, որոնք ստացվում են խոսողական շղթայի վերլուծությամբ, բաղկացած են Ն-ից (=լսողական ժամանակը—Վ. Զ.) և Ե-ից (=արտասանական ժամանակը—Գ. Զ.). դրանք կոչում են ֆոնեմաներ: Ֆոնեման լսողական (ակուստիկական) տպավորությունների և արտասանական (արտիկուլյացիոն) շարժումների՝ լսվող միավորի և արտասանվող միավորի գումարն է, որոնցից մեկը պայմանավորված է մյուսով. այսպիսով՝ դա բարդ միավոր է, որ գտնվում է և՛ մեկ, և՛ մյուս շղթայում»²:

Ամփոփելով մեր ասածները Սոսյուրի մասին՝ կարող ենք նշել հետևյալը.

1) Սոսյուրը հակադրվելով երիտքերականների ինդիլիգուալիզմին, այնուամենայնիվ, չի կարողանում կանգնել լեզվի հետևողական հասարակական քննության դիրքերի վրա. ա) նա լեզուն դիտում է որպես իմանենտ սիստեմ՝ կտրելով այն հասարակության զարգացման կոնկրետ պայմաններից. արտաքին և ներքին լեզվաբանության հակադրումը հանդիսանում է Սոսյուրի իմանենտիզմի ապոթեոզը. բ) Սոսյուրի սոցիոլոգիզմի հիմքում ընկած է Դյուրկհեյմի իդեալիստական սոցիոլոգիական կոնցեպցիան, որի փիլիսո-

¹ Այս բառը հետագայում թարգմանում ենք այլ կերպ՝ «հնչույթաբանություն» բառով՝ նկատի ունենալով նրա մեջ զբաղ իմաստի տարբերությունը:

² Փ. ձե-Сосюр, Курс общей лингвистики, 1933, էջ 37.

փայլական հիմքը կանտականութիւնն է. հասարակութիւնը Սոս-
յուրի մոտ վերջիվերջո դիտվում է որպես հոգեկան ընդհանրու-
թիւն, որի նյութական հիմքերը չեն բացահայտվում. գ) շկարողա-
նայով ներթափանցել ընդհանուրի և առանձինի, հասարակականի և
անհատականի դիալեկտիկայի մեջ՝ Սոսյուրը հասարակականը
պատկերացնում է որպես անհատներից դուրս գտնվող և նրանց
պարտադրվող մի բան. անհատներին վերագրվում է լոկ պասսիվ
ընկալողի ֆունկցիա. այս առումով լեզվի և խոսքի սոսյուրյան
հակադրութիւնը կաղում է. խոսքը զուտ անհատական ակտ չէ, ոչ
էլ լեզուն զուտ հասարակական բան. խոսքը հնարավոր է ընդհա-
նուր հասարակական հիմունքով, լեզուն վերանհատական բան չէ
և հանդես է գալիս ոչ այլ կերպ, քան անհատական խոսքերի մի-
ջոցով:

2) Փորձելով հաղթահարել մի կողմից՝ նախորդ լեզվաբա-
նական դպրոցների թերութիւնը, որ արթունհայտվում էր լեզվա-
բանութիւնի առարկան տարբեր գիտութիւնների մեջ ձուլելու մեջ,
մյուս կողմից՝ լեզվաբանական միալորների քննութիւնի երկվոյ-
թիւնի մեջ, — Սոսյուրը նաեւ է քաշում լեզվական նշանի միասնու-
թիւնի գաղափարը, և սրանով նա՝ ա) լեզվաբանութիւնից դուրս է
մղում բառիմաստի և առարկայի, բառիմաստի և նրա առարկա-
յական հիմքի, լեզվի և նյութական աշխարհի փոխհարաբերութիւնի
պրոբլեմը, լեզվի կամայականութիւնի դրույթը հիմք է տալիս
ոմանց հասնելու ծայրահեղութիւնի և ժխտելու լեզվական նշանի ու
հասկացութիւնի մասին մի կողմ. Սոսյուրն արդեն խոսում է լեզվի
մասին՝ որպես «զուտ լեզվաբանական հարաբերութիւնների սիս-
տեմի» մասին. բ) լեզվական նշանի գաղափարին տալիս է հոգեբա-
նական մեկնաբանութիւն, այն համարում բոլոր կողմերով հոգե-
կան երևույթ՝ դրանով իսկ լեզուն վերջիվերջո բացատրելով հոգե-
բանութիւնի դիրքերից. գ) խոսելով լեզվական նշանի կամայակա-
նութիւնի և շկատաբանութիւնի մասին՝ մոռանում է բա-
ռերի պատմական պայմանավորվածութիւնի ու պատճառավորվա-
ծութիւնի առկայութիւնն ընդհանրապես, բաղադրյալ բառերի պատ-
ճառավորվածութիւնը մասնավորապես:

3) Դնելով լեզվի ուսումնասիրութիւնի սինխրոնիկ և դիա-
խրոնիկ հայեցակետերի տարբերման հարցը, Սոսյուրը՝ ա) նա-
հանջ է կատարում լեզվի պատմական քննութիւնից և գերակշռու-
թիւն տալիս սինխրոնիային դիախրոնիայի հանդեպ. բ) պատմա-

կան երևույթների քննությունը փաստորեն զրկում է սիստեմայնությունից՝ դիախրոնիկ ուսումնասիրությունը հատուկ համարելով երևույթների առանձնակի քննությունը. գ) հնարավոր է համարում լեզվի պանխրոնիկ ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ լեզուների քննությունը ժամանակից ու տարածությունից դուրս, նրանց կոնկրետ գոյից կտրված, սպեկուլյատիվ հիմունքներով. դ) դիախրոնիայի հարցում մինչև վերջ չի հաղթահարում երիտքերականների ֆոնետիզմը՝ շարունակելով հնչյունաբանությունը դնել դիախրոնիայի հիմքում:

Շառլ Բալլի.— Շառլ Բալլին իր ուսումնասիրության հիմնական առարկան դարձրել է ոճաբանության և լեզվի արտահայտչականության ու արտահայտչական միջոցների հարցերը: Դեռևս 1909 թ. նա լույս է ընծայում իր երկհատոր «Ֆրանսիական ոճաբանությունը»¹ (առաջին հատորը՝ տեսությունը, երկրորդը՝ գործնական վարժությունները), 1913 թ.՝ «Լեզուն և կյանքը»² ընդհանուր տեսական աշխատությունը. ավելի ուշ լույս է տեսնում նրա «Ընդհանուր լեզվաբանություն և ֆրանսիական լեզվաբանություն»³ աշխատությունը:

Հենվելով սինխրոնիայի և դիախրոնիայի սոսյուրական հակադրության վրա և էլ ավելի առաջ տանելով այն՝ Բալլին պահանջում է ժամանակակից լեզվական երևույթների քննության ժամանակ ընդհանրապես մի կողմ թողնել լեզվի պատմությունը, քանի որ վերջինս գործ ունի ոչ թե սիստեմի, այլ առանձնակի երևույթների քննության հետ: Դեռևս իր վաղ գործերում, հատկապես իր «Լեզուն և կյանքը» աշխատության մեջ, Բալլին դնում է լեզվի քննությունը մարդու առօրյա կյանքի հետ կապելու, լեզուն որպես մարդու մտքերի և հույզերի արտահայտության միջոց քննելու պահանջը. կենդանի ժողովրդական խոսակցական լեզվի կամ այսպես

¹ Ch. Bally, *Traité de stylistique française*, I—II, 1909. *որան նախորդում է «Ոճաբանության ուրվագիծը»* (*Precis de stylistique*, Genève, 1905):

² Ch. Bally, *Le langage et la vie*, Genève, 1913 (II *վերանայված և ընդարձակված հրատարակությունը 1926 թ.*):

³ Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Paris, 1932. *ռուս. թարգմ.* Ш. Б а л л и, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, М., 1955. Շ. Բալլիի մինչև 1939 թ. լույս ընծայած կարևոր աշխատությունների ցանկը տե՛ս «Melanges de linguistique offerts à Charles Bally» *ժողովածուի մեջ*, Genève, 1939, էջ X—XII:

կոչված «բնական լեզվի» ուսումնասիրությունը նա համարում է լեզվի սինխրոնիկ ուսումնասիրության մեկնակետը՝ նրան բացարձակ գերակշռություն տալով՝ գրավոր լեզվի ուսումնասիրության հանդեպ: «Բնական լեզուն» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անհատական և հասարակական կյանքի արտահայտությունը. սրանցով էլ հենց որոշվում են լեզվի ֆունկցիավորման և զարգացման հիմնական գծերը: Կյանքի երևույթների մեջ, ըստ Բալլիի, գերակշռում են հուզական և կամային տարրերը, իսկ բանականությունը (intelligence) խաղում է միայն միջակա դեր. «բնական լեզուն» այս կապակցությամբ երբեք չի կարող լինել զուտ ինտելեկտուալ մի կառուցվածք: Լեզուն անհրաժեշտ է, այսպիսով, քննել նաև որպես զգացմունքների արտահայտություն և որպես գործողության միջոց. այս պահանջն է հենց, որ Բալլին աշխատում է կատարել իր ոճաբանական աշխատություններում: «Լեզվի տրամաբանական ձևերը երբևէ առաջին պլանում չեն. հուզականություն և արտահայտչականություն—սրանք են, որ իշխում են. անհրաժեշտ է հասկանալի դարձնել իրեն, և բանականությունն է ծառայում այս նպատակին, բայց նրա դերը միջնորդի դեր է»¹: Լեզուն կապելով կյանքի և նրա բոլոր արտահայտությունների հետ՝ Բալլին լեզվի ֆունկցիան համարում է ոչ միայն հասարակական, այլև բիոլոգիական. լեզվի «ֆունկցիան բիոլոգիական է և հասարակական»,—գրում է նա²: Լեզվի զարգացումը, նրա էվոլյուցիան Բալլին կապում է հակադիր գործոնների հետ՝ 1) արտահայտչական տենդենցը, որ հարստացնում է լեզուն կոնկրետ տարրերով, և 2) ինտելեկտուալ ու վերլուծական տենդենցը, որ, ընդհակառակը, վերացնում է լեզվի մաքուր գաղափարականին խորթ տարրերը, փոքրացնում լեզվաբանական տարրերի ծավալը. վերջին տենդենցը Բալլին կապում է լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի հետ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ իր առաջադրած հարցերի լուծման մեջ Բալլին ոչ միայն չի կարողանում հաղթահարել սոսյուրական կոնցեպցիայի հակասությունները, այլ, ընդհակառակն, դրանք ավելի է խորացնում: Մի կողմից՝ նա Սոսյուրի նման լեզվական սիստեմը պահանջում է քննել որպես ինքնակա սիստեմ, մյուս կողմից՝ աշխատում է լեզվական երևույթները կապել առօրյա կյանքի կարիքների հետ. մի կողմից՝ նա պահանջում է սինխրոնիան խնամքով

¹ Ch. Bally, Le langage et la vie, Paris, 1926, էջ 23:

² Նույն աեղը, էջ 18:

առանձնացնել դիախրոնիայից, մյուս կողմից՝ խոսում է լեզվական զանազան «տենդենցների» մասին: Սակայն իր «Ընդհանուր լեզվաբանություն և ֆրանսիական լեզվաբանություն» աշխատության մեջ Բալլին, ելնելով լեզվի քննության ֆունկցիոնալ հայեցակետից, որ ցայտուն արտահայտություն է գտել հատկապես նրա աչակերտ Անրի Ֆրեյի մոտ, լեզվական «տենդենցները» կապում է «կարիքների» կամ «պահանջների» հետ՝ դրանով իսկ պատմական շարժումը փորձելով դնել սինխրոնիկ քննության մակարդակի վրա: Նոր եվրոպական լեզուների, հատկապես ֆրանսերենի ֆունկցիավորման շարժիչ ուժերը, ինչպես «Լեզուն և կյանքը» գրքում, նա հանգեցնում է երկու հակադիր տենդենցների՝ «հաղորդակցման տենդենցի» (հմմտ. «ինտելեկտուալ և վերլուծական տենդենց») և «արտահայտչականության տենդենցի»: Առաջինի գաղափարը Բալլիի մոտ համահունչ է «մարդկային ջանքերի խնայողության» տեսակետին. նրա կարծիքով՝ առաջինը միշտ հանգեցնում է պարզեցման, երկրորդը՝ բարդացման և բազմազանեցման: Բալլին այնքան է առաջ տանում այս գաղափարը, որ փորձում է անալոգիա անցկացնել լեզվի զարգացման այս տենդենցի և ժամանակակից արդյունաբերության ռացիոնալիզացիայի ու «ստանդարտիզացիայի» տենդենցի միջև: Նշելի է, որ Բալլին կասկածով է նայում ընդհանրապես լեզվի առաջադիմության գաղափարին՝ դիտելով այն սկեպտիկի և ռելյատիվիստի դիրքերից:

Ուշադրությունը կենտրոնացնելով ոճաբանության վրա՝ Բալլին հակադրվում է Կրոշեի և Ֆոսլերի կոնցեպցիային, որը, նրա կարծիքով, հիմնված է ոճի ուսումնասիրության և ոճաբանության նույնացման վրա: Ոճի հարցերը Բալլին համարում է գրականագիտության ու էսթետիկայի խնդիրը՝ գտնելով, որ վերջիններս պետք է զբաղվեն առանձին հեղինակների լեզվական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությամբ. ոճաբանությունն, ընդհակառակը, լեզվաբանական դիսցիպլին է, որի նպատակը պետք է լինի լեզվի զգացական կողմի ուսումնասիրությունը. «Ոճաբանությունը, — գրում է Բալլին, — ուսումնասիրում է կազմակերպված լեզվի արտահայտչական փաստերը նրանց հուզական բովանդակության տեսակետից»¹: Որպես այդպիսին ոճաբանությունը տեղավորվում է քերականության (որպես խոսքի տրամաբանության) և էսթետիկայի ու գրականագիտության (որպես գրական-գեղարվեստական արտա-

¹ Ch. Bally, *Traité de stylistique française*, I, էջ 10:

հայտության ուսումնասիրության) միջև: Այս առումով Բալլիի «ներքին ոճաբանությունը» սահմանազատվում է նաև «արտաքին ոճաբանական» այնպիսի ուսումնասիրություններից, որոնք համեմատության մեջ են դնում մի լեզվի սպեցիֆիկ կողմերը մյուսի հետ¹, թեև, իհարկե, Բալլին չի ժխտում նման ուսումնասիրությունների կարևորությունը: Այսպիսի զուգադրական ուսումնասիրությանը Բալլին ուշադրություն է հատկացնում ավելի ուշ: Սահմանազատելով ոճը և ոճաբանությունը՝ Բալլին նախ՝ փաստորեն դրանով իսկ սոսյուրյան տիպի սահմանազատում է անցկացնում անհատական խոսքային ոճի և լեզվական ոճի միջև՝ ոճաբանության բուն բնագավառը համարելով այս վերջինը, երկրորդ՝ տարբերում է արվեստավոր խոսքը բնական խոսքից և իր ուշադրությունը կենտրոնացնում վերջինի վրա: Բալլին նպատակ է դնում ուսումնասիրել լեզվի որպես հասարակական երևույթի ընձեռած արտահայտչական միջոցները, որոնցից օգտվում են և առանձին հեղինակները: Այս առումով նա հիմք է ընդունում ամենօրյա կենդանի խոսակցական լեզուն, տվյալ էտապում (ստատիկ կտրվածքով) լեզվի ունեցած միջոցները: Ոճաբանության խնդիրները հանգեցնելով լեզվի հուզական-զգացական կողմի քննությանը՝ Բալլին որոշ քննադատությամբ է վերաբերվում Սոսյուրի «ինտելեկտուալիզմին» և ձգտում կենդանի խոսակցական լեզվի տարբեր բնագավառներում ցույց տալ զգացական-հուզական տենդենցների դերը: Նրա կարծիքով՝ լեզվի սիստեմի հավասարակշռությունը խախտվում է կոնկրետ հաղորդակցման պրոցեսում, որի մեջ մարդը հանդես է գալիս ոչ թե որպես անտարբեր արձանագրող, այլ իր խոսքը միշտ օժտում է զգացական-հուզական գունավորմամբ. . . այս վերջինն առկա է նաև այն դեպքերում, երբ տեքստն արտաքնապես թվում (է շեզոք, շունի հուզականության արտահայտման աչքի ընկնող միջոցներ: Այս դեպքերում էլ, այնուամենայնիվ, առկա է խոսողի հուզական-զգացական վերաբերմունքը իր ասածի հանդեպ: Միևնույն տրամաբանական իմաստն արտահայտող ասվածքները ամենից առաջ տարբերվում են իրենց զգացական-հուզական գունավորմամբ: Այս առումով Բալլին իր վերլուծության հիմքում դնում է ոչ թե առանձին բառը, այլ մի դեպքում բառի ձևաբանական կազմիչները, մյուս դեպքում բառերի զուգորդումները՝ բառերն

¹ Հմմտ., օրինակ, Strohmeier, Der Styl der französischen Sprache, Berlin, 1910:

աւնւած իրենց անմիջական կենդանի միջավայրում: Վերլուծութիւնը պետք է կատարվի այնպես, որ բառերը կապվեն իրենց գործածութեան իրական հանգամանքների հետ: Բացի լեզվի հուզական-զգացական կողմից՝ Բալլին մեծ տեղ է տալիս այն բառերի ուսումնասիրութեանը, որոնք առնված են մասնագիտական լեզուներից, ծածկալեզուներից (արգո) և այլն: Բալլին պահանջում է որոշակի տարբերութիւն անցկացնել մի կողմից՝ գրական և գրավոր լեզուների, մյուս կողմից՝ գրավոր և խոսակցական լեզուների միջև: Իր ուշադրութեանը, ինչպես նշվեց, Բալլին կենտրոնացնում է վերջինիս վրա որպես բուն կենդանի լեզվի. այս լեզուն է հանդես բերում արտահայտչականութեան ձևերի ողջ հարստութիւնը և նա է համապատասխանում մեր դատողութիւնների անգիտակցական նորմային: Բալլին բացի արտահայտչականութեան «ուղղակի» միջոցներից, զբաղվում է նաև «անուղղակի» միջոցներով: Նշելի է, սակայն, որ նախ՝ Բալլին բավականաչափ հստակութեամբ չի տարբերում բառերի հուզական արժեքի երկու կողմը, որոնցից մեկը հենց բառիմաստի անհրաժեշտ մասն է, մյուսը պայմանավորված է կոնտեքստի բնույթով. երկրորդ՝ ծայրահեղութեան է հասնում հուզական-զգացական կողմի դերի բնութագրման մեջ: Բալլիի արտահայտչականութեան ուսմունքը ազդել է Ֆ. Բրյունոյի, Վան-Գիննեկենի, Ա. Տրեյի հայացքների ձևավորման վրա:

Իր «Ընդհանուր լեզվաբանութիւն և ֆրանսիական լեզվաբանութիւն» աշխատութեան մեջ Բալլին, ֆրանսերենի և գերմաներենի զուգադրական ուսումնասիրութեան հիման վրա, դնում է քերականական մի շարք կարևոր հարցեր: Դեռևս 1928 թ. Բալլին նշում էր, որ որևէ լեզվի լիակատար սինխրոնիկ գործնական քերականութիւնը չպետք է լինի ոչ պատմական և ոչ էլ հոգեբանական, այլ պետք է հիմնվի հենց քերականութեան մեջ գործադրվող տեխնիկական նշանների խստիվ մշակման վրա¹: Իր այս աշխատութեան մեջ Բալլին նպատակ է դնում հենց տալու քերականութեան «տեխնիկական» վերլուծութիւնը: Այս կապակցութեամբ նա փորձում է տալ արտահայտման (enonciation) տեսութիւնը և նշանի երկու կողմերի՝ նշանակվողի ու նշանակիչի փոխհարաբերութեան տեխնիկան:

Բալլին իր աշխատութեան մեջ Սոսյուրի հետևողութեամբ հան-

¹ Հմտ. Actes du premier congrès international de linguistes à la Haye du 10—15 avril 1928, Leyden, 1928, էջ 37 և 45.

դես է բերում քերականության խիստ լայն ըմբռնում՝ նրա մեջ դնելով այն բոլոր միջոցները, որոնք հանդես են գալիս կենդանի խոսքի մեջ որպես խոսքի ձևավորման միջոցներ (քերականական ձևը, ինտոնացիան, ուղեկցող ժեստը և այլն): Առանձնապես մեծ ուշադրություն է դարձնում Բալլին վերլուծական լեզվի արտահայտման միջոցների և նշանի երկու կողմերի փոխհարաբերության հարցին:

Իր վերլուծությունը Բալլին հենվում է ակտուալիզատորների և տրանսպոզիցիայի գաղափարների վրա: Ակտուալիզատորների գաղափարը կապված է լեզվի և խոսքի սոսյուրյան տարբերման հետ. եթե դիախրոնիկ առումով խոսքը նախորդում է լեզվին, ապա օինխրոնիկ առումով, ըստ Բալլիի, գոյություն ունի հակառակ հաջորդականությունը: Բառը, որ լեզվի մեջ գոյություն ունի վերացական ձևով, հանդես գալով խոսքի մեջ վերլուծական լեզուներում, կարիք է զգում իմաստը կոնկրետացնող ու մասնավորող ակտուալիզատորների (հոդ, ցուցական դերանուն, ածական և այլն), մինչդեռ թեքական լեզուներում դրանց կարիքը քիչ է զգացվում. Բալլին հանգում է այն մտքին, որ բառը առանձին ռեալ գոյություն չունի առանց ակտուալիզատորի, ընդ որում վերջինս կարող է առկա լինել կամ ենթադրվել (էքսպլիցիտային և սիմպլիցիտային առկայություն): *Argre «ծառ»* բառը առկա է կենդանի խոսքի մեջ որևէ ակտուալիզատորի առկայությամբ, ուղեկցվում է իմաստը կոնկրետացնող որևէ բառով, հանդես է գալիս այլ խոսքի մասերի ուղեկցմամբ և այլն: *Srանսպոզիցիա* ասելով Բալլին հասկանում է խոսքի մասերի փոխանցումները վերլուծական լեզուներում. այս կապակցությամբ նա հակադրվում է Բրյունոյին, — որը ժխտում էր խոսքի մասերի գոյությունը վերլուծական լեզուներում, — նշելով, որ տրանսպոզիցիան, ընդհակառակը, հաստատում է նրանց գոյությունը:

Իր «լեզվաբանական նշանների պատճառաբանվածության մասին» հոդվածում՝ Բալլին հենվելով Սոսյուրի նշանների ուսմունքի վրա՝ առաջ է քաշում նոր սկզբունք: Ըստ Սոսյուրի ուսմունքի, պետք է տարբերել կամայական նշանը պատճառաբանված նշանից. այսպես, օրինակ՝ *argre «ծառ»* բառը որպես լեզվական նշան կամայական է; իսկ ասենք, *poir-ier «տանձ-ենի»* կամ *dix-*

¹ Ch. Bally, Sur la motivation des signes linguistiques, BSL, XLI, 1, էջ 73—88.

ոսւք «տասն-ինը» բառերը, որպէս լեզվական նշաններ, պայմանավորված, պատճառաբանված, մոտիվավորված են բաղադրիչների բնույթով: Շառլ Բալլին զարգացնելով այս ուսմունքը՝ տարբերում է նշանի երկու կարգի՝ պատճառաբանվածութուն (մոտիվավորվածութուն)¹ արտաքին ձևով որոշվող (բացականչություն բնաձայնություն, հնչյունական սիմվոլիզմ) և ներքին հարաբերություններով որոշվող (իմաստների ասոցիատիվ հարաբերություններով պայմանավորվող): Այստեղից էլ Բալլին սահմանում է հետևյալ սկզբունքը. լիովին պատճառաբանված նշանի սպեցիֆիկան այն է, որ նա հենվում է ներքնապես անհրաժեշտ որոշակի ասոցիացիայի վրա, իսկ լիովին քմահաճ նշանի սպեցիֆիկան՝ այն, որ նա կապվում է բոլոր մնացած նշանների հետ արտաքին օժանդակ ասոցիացիաների հիման վրա: Նշանի կյանքն անցնում է այս երկու ծայրահեղ բևեռների միջև²:

Այբեր Սեշե.— Սեշեեն ավելի շատ հայտնի է իր ընդհանուր լեզվաբանական և շարահյուսական հետազոտություններով՝ «Տեսական լեզվաբանության ծրագիրն ու մեթոդները», «Կոնստրուկտիվ մեթոդը շարահյուսության մեջ», «Նախադասության տրամաբանական կառուցվածքը»² և այլն: Սեշեեն առանձին ուսումնասիրություն է նվիրել նաև Սոսյուրի և Նրա հետևորդների լեզվաբանական դպրոցի (ժնեկի դպրոցի) սկզբունքների բնութագրմանը («Ընդհանուր լեզվաբանության ժնեկյան դպրոցը»)՝³:

Այբեր Սեշեեն իր լեզվաբանական աշխատություններում հատուկ քննության առարկա է դարձնում քերականության ընդհանուր տեսությունը, ընդ որում լեզվի քերականական կառուցվածքի քրննության հիմքում նա դնում է տրամաբանական վերլուծության սկզբունքները: Այս բանը նրան չի խանգարում մնալու լեզվաբանության հոգեբանական ըմբռնման հողի վրա. Սեշեեն ելնում է իր դավանած ընդհանուր սկզբունքից գիտությունների և գիտական դիսցիպլինաների փոխներթափանցման (emboîtement) և ասորադասության վերաբերյալ: Եթե Բալլիի ուշադրության կենտրոնում

¹ Հմտ. В. Пикари, *Կհ. աշխ.*, էջ 13—14:

² A. Séchehayé, Programme et méthodes de la linguistique théorique, Psychologie du langage, Paris—Genève—Leipzig, 1908. La méthode constructive en syntaxe, RLR, LIX, 1916. Essai sur la structure logique de la phrase, Paris, 1926.

³ A. Séchehayé, L'école genevoise de linguistique générale, IF, XLIV, 1927.

կենդանի խոսակցական լեզվի հարցերն են, առաջ Սեշենն իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է կոլեկտիվի լեզվի ընդհանուր կազմակերպական սկզբունքների վրա. այլ կերպ ասած՝ առաջինի ուշադրության կենտրոնում լեզվի հոգեբանական-հուզական հեղմն է, երկրորդի ուշադրության կենտրոնում՝ լեզվի տրամաբանական-ինտելեկտուալ կողմը, մեկը լեզուն կապում է կյանքի հետ, մյուսը՝ տրամաբանության հետ:

Իր առաջին գլխավոր տեսական աշխատության մեջ («Տեսական լեզվաբանության ծրագիրն ու մեթոդները») Հենվելյուվ Արգինե նախիլի գիտությունների բաժանման սկզբունքի վրա¹, որի հիմքում վերջին հաշվով ընկած է Օ. Կոնտի պոզիտիվիստական բաժանումը, Սեշենն տարբերում է փաստական գիտություններ (sciences des faits) և օրենքային գիտություններ (sciences des lois). առաջինները բնորոշվում են օբյեկտիվ-զգայական հայեցակետով, երկրորդները՝ սուբյեկտիվ-ինտելեկտուալ: Լեզվաբանությունը առաջին հերթին պատմական փաստերի կամ լարզայան փաստական գիտություն է. սակայն այն անհրաժեշտորեն պետք է լրացվի օրենքային գիտությամբ, որ Սեշենն կոչում է տեսական լեզվաբանություն (linguistique théorique): Տեսական լեզվաբանության կառուցման մինչ այդ եղած փորձերը, Սեշենի կարծիքով, շոշափելի ազդեցության չեն գործել փաստական լեզվաբանության վրա, որի մեջ մեղավոր են մասամբ քերականները, մասամբ հոգեբանները-առաջինները բավարարվում են սխալաստիկ և էմպիրիկ գիտությամբ, երկրորդները բավարար ուշադրություն չեն դարձնում լեզվի հարցերին: Վունդտի փորձը Սեշենն համարում է անբավարար, մանավանդ որ նա չի հասկացել քերականական պրոբլեմի կարևորությունը. Վունդտը լեզվական փաստերը բերում է տրադիցիոն ձևով, որ երբեմն հակասության մեջ է գտնվում նրա սկզբունքների հետ: Տեսական լեզվաբանությունը Սեշենն համարում է մի այնպիսի օրենքային գիտության մասը, ինչպիսին ֆիզիոլոգիական հոգեբանությունն է: Խոսակցական լեզուն, ըստ Սեշենի, բաղկացած է քերականական և արտաքերականական տարրերից (elements grammaticaux et exgrammaticaux). առաջինների իմացությունը վերաբերում է կոլեկտիվ հոգեբանությանը (psychologie collective), երկրորդներինը՝ անհատականին: Հենվելյուվ գիտու-

¹ էմմա. A. Naville, Nouvelle classification des sciences, Paris, Alcan, 1901.

Քյունների ներթափանցման դրույթի վրա՝ Սեշեեն նշում է, որ Ֆիզիոլոգիական հոգեբանությունը թափանցում է բիոլոգիայի մեջ, կոլեկտիվ հոգեբանությունը՝ անհատականի մեջ: Այսպիսով, Սեշեեն վերջին հաշվով հասարակականը հանգեցնում է անհատական հոգեբանական աչտերի պարզ գումարին, հասարակական օրենքները՝ անհատականներին, հասարակականի հիմքում դնում հոգեկանը, հասարակականը բխեցնում անհատականից: Խոսակցական լեզվի երկու նարգի տարրերի սահմանազատումը, դժվար լինելով հանդերձ, ըստ Սեշեեի, որոշ դեպքերում հնարավոր է: Եթե նկատի ունենալով խոսակցական լեզվի մեջ առկա տարրերի գոյակցությունը (ստատիկ հայեցակետով), Սեշեեն տարբերում է քերականական և արտաքերականական տարրեր, ապա ըստ առաջացման հաջորդականության (պատմական հայեցակետով)՝ տարբերում է նախաքերականական լեզու և կազմակերպված լեզու (langage prégrammatical et langage organisé): Վերջինիս կազմակերպական սկզբունքը, այսինքն՝ քերականությունը առաջանում է նախաքերականական լեզվի ընդերքում. այն նախաքերականական լեզվի առանձնահատուկ ձևափոխության պես մի բան է: «Քանի որ կոլեկտիվ հոգին ոչ այլ ինչ է, քան մի արստրակցիա, այն չի կարող ոչ մի բան ստեղծել,— գրում է Սեշեեն.— ամեն ինչ քերականության մեջ գեներտիկորեն հանգում է անհատական ստեղծագործության, այսինքն՝ նախաքերականական կամ արտաքերականական ակտի. այն ձևափոխվում է քերականության գրեթե որպես իներտ նյութ, որը ներծծում է կենդանի արարածը իր կյանքի ընթացքում (entre à son tour dans la vie): Սակայն նախաքերականական գործոնները (agents) երբեք չեն դադարում գործելուց. այն երևույթները, որոնց նրանք տեղ են տալիս (auquelles ils donnent lieu), մշտապես նորոգվում են»¹: Նախաքերականական գործոնները Սեշեեն համարում է հուզական կյանքի արդյունքը, քերականականները՝ ինտելեկտուալ կյանքինը: Նախաքերականական լեզուն անմիջական արտահայտություն է բնական նշաններով. նրա դեպքում արտահայտման նշանները ստեղծվում են, իսկ կազմակերպված լեզվի դեպքում օգտագործվում են եղածները: Վերջին հաշվով՝ այս վերջին դեպքում մենք գործ ունենք գաղափարների սիմվոլների հետ, սիմվոլների լեզվի հետ: Եթե հուզական լեզվի ուսումնասիրությունը անհատական հոգեբանության բնագավառն

¹ A. Séchehaye, Programme et methods de la linguistique théorique, 1908, էջ 71:

է, ապա ինտելեկտուալինը՝ կոլեկտիվ հոգեբանության խնդիրն է, ընդ որում վերջինիս մեթոդը Սեշեհեյն համարում է դեդուկտիվ: Այսպիսով, տեսական լեզվաբանության երկու բաժիններից մեկը՝ հուզական լեզվի ուսումնասիրությունը Սեշեհեյն առնչում է անհատական հոգեբանության հետ, մյուսը՝ կազմակերպված լեզվի խոսակցական ձևի ուսումնասիրությունը (science du langage organisé sous sa forme parlée)՝ կոլեկտիվ հոգեբանության հետ: Կազմակերպված լեզվի քերականության կազմակերպող սկզբունքը Սեշեհեյն համարում է տրամաբանությունը: «Քերականության բարձրագույն կարգ ու կանոնը (la règle suprême), որը կազմակերպվում է և որը զարգանում է, տրամաբանությունն է»¹. «Քերականությունը գործնական և կիրառական տրամաբանություն է»²: Հասկանալի է, որ Սեշեհեյն լեզվի և մտածողության միջև ուղղագիծ համապատասխանություն է տեսնում՝ մինչև դրանց նույնացման աստիճան. դեռ ավելին. «Բացարձակ նույնություն գոյություն ունի մտածողության և քերականության միջև»³,— գրում է Սեշեհեյն՝ նշելով միայն, որ մտածողությունը միշտ ավելի հարուստ է, քան քերականությունը:

Շարունակելով տեսական լեզվաբանության քննությունը՝ Սեշեհեյն հետագա ենթաբաժանումների հիմքում դնում է՝ 1) լեզվի վիճակների ու էվոլյուցիաների միջև եղած տարբերության և 2) մտածողության՝ ձևի ու «պայմանականության» (convention), այսինքն՝ ձևի ու հնչման տարբերության սկզբունքները: Այս առումով նա կազմակերպված լեզվի ուսումնասիրության մեջ տարբերում է 4 դիսցիպլին՝ երկու ստատիկ դիսցիպլին՝ 1) ստատիկ ձևաբանություն և 2) ֆոնոլոգիա⁴ (իմա՝ ստատիկ հնչյունաբանություն) և 2 էվոլյուցիոն դիսցիպլին՝ 3) էվոլյուցիոն ձևաբանություն և 4) հնչյունաբանություն (իմա՝ էվոլյուցիոն հնչյունաբանություն). էվոլյուցիոն ձևաբանության մեջ առանձնացնում է՝ ա) իմաստաբանությունը և բ) էվոլյուցիոն շարահյուսությունը, հնչյունաբանության մեջ՝ ա) ֆոնոլոգիական «ինդուկցիաների» (ասիմիլյացիայի ու դիսիմիլյացիայի) գիտությունը և բ) հնչյունաբանությունը բուն

¹ A. Séchehaye, Programme et méthodes de la linguistique théorique, 1908, էջ 104.

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 120.

⁴ Այս բառը Սեշեհեյն գործածում է դեռևս ոչ հետազոտում ընդունված իմաստով, այլ Սոսյուրի նման նրա տակ հասկանում է հնչյունների ֆիզիոլոգիան:

իմաստով: Այս դիսցիպլիններն էլ նա ենթարկում է նույն «ներթափանցման» սկզբունքին: Աֆեկտիվ (հուզական) լեզուն դնելով կազմակերպվածի, վերջինիս ստատիկ վիճակն էլ էվոլյուցիայի հիմքում՝ Սեշենն դրանով իսկ առաջնություն է տալիս սինխրոնիային՝ դիսխրոնիայի հանդեպ. «...էվոլյուցիան հասկանալու համար,—գրում է նա,—պետք է նախ իմանալ այն, ինչ էվոլյուցիայի է ենթարկվում»¹:

Իր այս աշխատության մեջ Սեշենն դեռևս հաշվի չի առնում լեզվի և խոսքի սոսյուրյան տարբերակումը, մի տարբերակում, որ հետագայում կարևոր դեր է խաղում և նրա մոտ. Սեշենն հետագայում իր սկզբնական մտքերը զարգացնում է՝ հենվելով այս տարբերակման վրա և աշխատելով հաղթահարել նրա մեկնաբանության սոսյուրյան թերությունները:

Հաջորդ կարևոր՝ «նախադասության տրամաբանական կառուցվածքը» աշխատության մեջ Սեշենի ուշադրության կենտրոնում են «կազմակերպված լեզվի» քերականական կառուցվածքի ստատիկ ուսումնասիրության հարցերը: Այստեղ ընդունելով լեզվի և խոսքի սոսյուրյան տարբերակումը՝ նա լեզուն դիտում է որպես «հասարակության պրոդուկտ». սակայն Սեշենի համար ևս հասարակականը վերջիվերջո հոգեբանական հիմքեր ունի. լեզվի «կազմակերպությունը» նա շարունակում է դիտել որպես կոլեկտիվ հոգեբանության բնագավառ: «Քերականություն» բառը Սեշենն հասկանում է լայն առումով. «Ֆ. դը Սոսյուրի հետ միասին,—գրում է նա,—քերականություն տերմինը մենք օգտագործում ենք իր ամենաընդհանուր իմաստով: Քերականությունը մեզ համար այն բոլորն է, ինչ վերաբերում է լեզվի, հնչյունների, բառապաշարի, շարահյուսության կազմակերպությանը»²: Ընդունելով սինտագմատիկ և ասոցիատիվ հարաբերությունների սոսյուրյան տարբերակումը՝ Սեշենն իր քերականությունը կոչում է սինտագմատիկ, ընդ որում նշում է, որ սինտագմատիկ քերականությունը, ինչպես ստատիկ լեզվաբանությունը վերաբերող ամեն ինչ, նկարագրական բնույթ ունի: Նրա նպատակը քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությունն է ինքնին առնված՝ անկախ լեզվական էվոլյուցիայի և խոսքի հոգեբանության հարցերից: Այսպիսով, Սեշենն ձգտում է քերականության՝ որպես լեզվի կազմակեր-

¹ A. Séchehayé, հիշ. աշխ., էջ 128:

² A. Séchehayé, Essai sur la structure logique de la phrase, Paris, 1926, էջ 4:

պող սկզբունքի իմանենտ քննության, ընդ որում քերականական վերլուծությունը կատարում է տրամաբանական հիմունքով: Սակայն Սեշեհայե բնականաբար չի կարողանում հասնել այսպիսի իմանենտ քննության և, ելնելով լեզվի բնույթի հոգեբանական ըմբռնումից, դիմում է նաև հոգեբանական հիմնավորման: «Քերականական ձևերը,—գրում է նա,—միշտ պահպանում են իրենց ֆունկցիայի՝ իրենց տրամաբանական դերի առնվազն մի մասը. իսկ այս տրամաբանական դերը ածանցված է նրանց սկզբնական և հիմնական հոգեբանական դերից (rôle psychologique originel et fondamental)»:

Սեշեհայե փաստորեն այստեղ փորձում է շարունակել Սոսյուրի սինտագմատիկ վերլուծության սկզբունքը և տալ նման վերլուծության կոնկրետ օրինակ: Հենվելով իր նախորդ աշխատության վրա և այն լրացնելով Սոսյուրի դրույթներով՝ Սեշեհայե «կազմակերպված լեզուն» կամ պարզապես «լեզուն» սոսյուրյան իմաստով դիտում է երկու կողմով՝ հնչյունական կողմը և արտահայտվող գաղափարները: Սակայն եթե հնչյունական կողմը իր նախորդ աշխատության մեջ նա անվանում էր «սիմվոլիկա»՝ «սիմվոլ» ասելով հասկանալով պարզապես նշանը, ապա այստեղ Սոսյուրի ուսմունքի լույսի տակ այն փոխում է, որովհետև «սիմվոլ» բառով չի կարելի կոչել կամայական նշանը (signe arbitraire): Լեզվի նշանները (իմա՝ հնչյունները) Սեշեհայե կոչում է սեմաներ կամ սեմանտեմաներ, իսկ նշանների ուսմունքը՝ սեմանտիկա, սեմասիոլոգիա, սեմիոլոգիա. վերջինս նա նույնացնում է ասոցիատիվ քերականության հետ: Ի տարբերություն սրա՝ սինտագմատիկ քերականության առարկան Սեշեհայե համարում է ձևույթները (մորֆեմաները), այսինքն՝ բոլոր այն նշանները, որոնք գոյություն ունեն միայն սինտագմաների (սոսյուրյան իմաստով) միջոցով և նրանց համար. ձևույթներ ասելով Սեշեհայե հասկանում է սինտագմայի (սոսյուրյան իմաստով) բաղադրիչները: Սինտագմատիկ եղանակը (procédé), ըստ Սեշեհայե, հենվում է ասոցիատիվ եղանակի վրա, այնպես ինչպես + և — նշանները արժեքավորվում են շնորհիվ զանազան թվային կապերի առկայության: Սինտագմատիկ կապի և կոմբինացիայի միջոցները Սեշեհայե համարում է ոչ միայն հանգույցը, նախդիրները, շաղկապները, վերջամասնիկները և տարբեր ցուցիչները (indices divers), այլև շարահասությունն ու հարակցությունը

¹ A. Séchehayé, Essai sur la structure logique de la phrase Paris, 1926, էջ 133:

(construction). Վերջին անվան տակ նա հասկանում է շեշտակիր բառի և նրան հարող անշեշտ բառերի, բառի և նրան հարող մասնիկ-բառերի (particules) կապը:

Սեշեբի այս աշխատության գլխավոր դրույթն այն է, որ նախադասության քերականական ձևը հաճախակի ընդհարման մեջ է գտնվում մտքի շարժման հետ և որ միևնույն նախադասությունները կարող են միանգամայն տարբեր բաներ արտահայտել. ինտոնացիան և շարադասությունն այս տարբերության մեջ հատուկ դեր են խաղում:

Ինչպես նշել ենք, Սեշեբն լեզվի կազմակերպական սկզբունքը համարում է տրամաբանությունը: Այս հարաբերությունը նա պատկերացնում է հետևյալ ձևով. «...լեզուն կազմակերպվելու համար խոսքի կենդանի նյութը ենթարկում է տրամաբանությանը, բայց նա հանդիպում է դիմադրության և այդ բանը իրագործում է մասամբ միայն»¹: Սեշեբն այս հարաբերությունը ներկայացնում է որպես «կոնֆլիկտ տրամաբանության և կյանքի միջև»²: Լեզվի քերականական կազմակերպման սկզբունքը համարելով տրամաբանական՝ Սեշեբն այս սկզբունքի իրականացման մեջ տեղ է տալիս և հոգեբանական գործոնին՝ պատկերացմանը կամ երևակայությանը (imagination). «Քերականական արտահայտությունը,—գրում է նա,—ինչպես մտածողությունը, որ փորձում է ձևակերպվել ինքնին (se formuler à lui-même), ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տրվածի (արտաքին աշխարհից եկող պերցեպցիաների և սուբյեկտիվ աշխարհի զգայությունների) մեկնաբանություն այն շրջանակներում, որ բնականորեն ընձեռում է խոսող անձի ինտելեկտուալ և երևակայական ակտիվությունը»³: Երևակայությունը Սեշեբն համարում է բառերի՝ նախադասության մեջ ունեցած տրամաբանական ֆունկցիաների, և նրանց քերականական արտահայտության միջնորդը: Խոսքի մասերը դիտվում են որպես երևակայության կատեգորիաների քերականական արտահայտություն, և սինտագմատիկ քերականության նպատակը համարվում է դրանց տարբերակումն ու փոխհարաբերության ուսումնասիրությունը. «Այն, ինչ որ մենք կոչում ենք բառերի խմբեր՝ գոյական, բայ, ածական և այլն,—գրում է Սեշեբն,— ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ երևակայության որոշակի կատեգորիաների

¹ A. Séchehayé, Essai sur la structure logique de la phrase, էջ 214.

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը:

քերականական արտահայտությունը՝ զննության որոշ ձևով կոնկրետացած ողջ մտածողությունից անբաժան (inseparables de toute pensée concretisée en une sorte de spectacle): Քերականական հիմնարկությունը (institution) իր սինտագմատիկայով, իր գերակշռող մասով, թերևս նույնիսկ ամբողջովին, հանգում է բառերի խմբերի տարբերմանը (distinction) և նրանց փոխադարձ համապատասխանությունների (propriétés respectives) իմացությանը»¹: Սինտագմատիկայի առարկան կազմող ստորադասական հարաբերությունները Սեշեհայե ծագումով հանգեցնում է նախնական համադասությունը, որը համարում է ամեն մի ինտելեկտուալ գործողության սկիզբ:

Զբաղվելով ձևի ուսումնասիրությամբ՝ Սեշեհայե հնչյունների ուսումնասիրությունը հատկացնում է 3 բնագավառի՝ ասոցիատիվ հնչյունաբանությանը, սինտագմատիկ հնչյունաբանությանը և խոսքի հնչյունաբանությանը՝ առանց, սակայն, դրանցով զբաղվելու:

Այս աշխատության մեջ հենվելով լեզվի և խոսքի տարբերման սկզբունքի վրա՝ Սեշեհայե, սակայն, տարբեր ձևով է ըմբռնում դրանց փոխհարաբերությունը. «Սոսյուրի համար, — գրում է նա, — լեզուն գոյություն ունի խոսքի համար, բայց նա նաև ծնվել է խոսքից. նա նրանից սկիզբ է առնում և այն հնարավոր դարձնում, և մեզ ոչինչ չի ստիպում մեկը դնել մյուսից առաջ կամ մյուսից վեր: Սա մի կոմպլեքս է, որ միայն արստրակցիան է վերլուծում: Մենք, ընդհակառակն, հենց այս արստրակցիայի մեջ տեսնում ենք ստորադասության ու դասակարգման մի սկզբունք և խոսքը՝ իր նախաքերականական ձևով՝ դնում լեզվից առաջ»²: Այս տեսակետը, ինչպես կտեսնենք, Սեշեհայե հետագայում հիմք է դարձնում լեզվաբանական դիսցիպլինաների փոխհարաբերության՝ Սոսյուրից տարբեր ըմբռնման համար:

Իր «Օրգանական էվոլյուցիա և կոնտինգենտալ էվոլյուցիա» հոդվածում³ Սեշեհայե լեզվական փոփոխության պատճառները տեսնում է ոչ թե իր իսկ լեզվի մեջ, այլ այդ լեզուն կրող հասարակության պատմության մեջ, այսինքն՝ լեզվի հասարակական-հաղոր-

¹ A. Séchehayé, Essai sur la structure logique de la phrase, էջ 44:

² Նույն աեղը, էջ 219:

³ A. Séchehayé, Évolution organique et evolution contingentielle, „Mélange de linguistique offerts à Ch. Bally“, 1938, էջ 12—20:

դակցական ֆունկցիան համարում է լեզվական փոփոխությունների տենդենցները որոշող գործոնը:

Իր հետագա «Սոսյուրյան երեք լեզվաբանությունները» ուսումնասիրության մեջ՝ Սեշեհեն, ամփոփելով իր նախորդ ուսումնասիրությունները, փորձում է վերանայել սոսյուրյան 3 լեզվաբանությունների (սինխրոնիկ լեզվաբանություն, դիախրոնիկ լեզվաբանություն և խոսքի լեզվաբանություն) ուսմունքը: ԾՅԵ Սոսյուրը խոսքը կախման մեջ է դնում լեզվից, այս Սեշեհեն վարվում է հակառակ ձևով. լեզուն ծագում է խոսքից, հանդես գալիս որպես նրա կազմակերպվելու տենդենցի արտահայտությունը և հանդիսանում է բոլոր խոսողների գիտակցության մեջ առկա սիստեմատիկ գոյակցություն (coherence systematique): «Լեզվի գիտությունը», ըստ Սեշեհի, պետք է հենվի «խոսքի գիտության» վրա և ունենա 3 տեսակ՝ ստատիկ լեզվաբանություն, «կազմակերպված խոսքի» ուսումնասիրություն և էվոլյուցիոն լեզվաբանություն. 1) ստատիկ լեզվաբանությունն զբաղվում է լեզվական փաստերի ընդհանուր կողմերի քննությամբ. նրա քննության սահմաններում կարելի է և պետք է խոսել լեզվական փաստերի՝ տրամաբանությանը ենթարկված լինելու մասին. 2) «կազմակերպված խոսքի» լեզվաբանությունը զբաղվում է այն հարցերով, թե ինչպես է ֆունկցիավորվում լեզուն մարդկային կյանքի կարիքները բավարարելու համար. սրան են վերաբերում այն փաստերը, որոնք գուրս են ստատիկ լեզվաբանությանը վերաբերող ընդհանուր, տրամաբանությանը ենթակա փաստերի շրջանակներից. 3) էվոլյուցիոն լեզվաբանությունն զբաղվում է այն բանի բացատրությամբ, թե ինչպես է պատահաբար ծագած հնչյունը կամ ձևը տեղ գրտնում այն ձևերի և հնչյունների մեջ, որոնց գործածությունն օրինականացված է, ինչպես է ստանձնում այս կամ այն ֆունկցիան: Սեշեհեն ճիշտ չի համարում սինխրոնիան և դիախրոնիան տարբեր հարթությունների վրա տեղավորելը. նրա կարծիքով՝ լեզվի զարգացումը չպետք է կտրել խոսող սուբյեկտների հոգեբանությունից, այլ խոսքի հոգեբանությունը և բոլոր սինխրոնիկ ուժերը օրգանական գործոններով հանդերձ պետք է տեղափոխել ժամանակային հարթության վրա: «Լեզվական վիճակը» յուրաքանչյուր տվյալ մոմենտում միայն փոխանցիկ օղակ է երեկվա և վաղվա վիճակների միջև, անցողիկ և անւրսալի ունակություն:

¹ A. Séchehaye. Les trois linguistiques saussuriennes, „Vox romanica“, V, 1940, էջ 1—48.

նշելի է, որ Սեշենն քննադատաբար է մոտեցել Բալլիի կողմից զգացական տարրերի դերի շափազանցմանը:

Բ) Փարիզի դպրոց

Անտուան Մեյե.— Անտուան Մեյեն (1866—1936) նոր ժամանակների խոշորագույն լեզվաբաններից մեկն է: Նա հետաքրքրությունների ամենաբազմազան շրջան է ունեցել՝ զբաղվելով և՛ ընդհանուր լեզվաբանությամբ, և՛ հնդերոպաբանությամբ, և՛ հնդերոպական լեզվաճյուղերի ու առանձին լեզուների ուսումնասիրությամբ: Մեյեն իր ընդհանուր լեզվաբանական հայացքներով հարել է ընդհանրապես սոցիոլոգիական դպրոցին՝ շարունակելով հատկապես Սուսյուրի գործունեության առաջին շրջանի գիծը: Մեյեն առաջին հերթին պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչ է:

Մեյեի ընդհանուր լեզվաբանական աշխատություններից նշեջի են Մարսել Կոհենի հետ միասին հրատարակած «Աշխարհի լեզուները»¹ գիրքը, որ պարունակում է մոտ մեկ և կես հազար լեզվի համառոտ տեսությունը, այլև «Պատմական լեզվաբանություն և ընդհանուր լեզվաբանություն» ժողովածուն², «Համեմատական մեթոդը պատմական լեզվաբանության մեջ»³ աշխատությունը:

Հնդերոպական լեզվաբանության ընդհանուր խնդիրներին ու պրոբլեմներին նվիրված աշխատություններից առաջին հերթին հիշատակելի է «Հնդերոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության ներածությունը»⁴, որը հնդերոպական լեզուների համեմատական քերականության երրորդ ամփոփիչ շարադրանքն է և, շնայած իր սեղմությանը, տալիս է այդ բնագավառի գլխավոր նվաճումների հանրագումարը: Հնդերոպաբանության զարգացման համար կարևոր դեր է խաղացել նաև նրա «Հնդերոպական բարբառները»⁵ աշխատությունը, որտեղ նա առաջին փորձն է կատար-

¹ Les langues du monde, Paris, 1925, II հր. 1932.

² A. Meillet. Linguistique historique et linguistique générale, Paris, I—II, 1921—1926.

³ A. Meillet, La methode comparative en linguistique historique, Oslo, 1925 (ռուս. հր. А. Мейе, Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1952).

⁴ A. Meillet. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes, 1903 (ռուս. հր. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, 1913, II հր. 1938).

⁵ A. Meillet. Les dialectes indo-européennes, Paris, 1908.

րել ի մի հավաքելու այն բոլոր տվյալները, որոնք վկայում են հնդերոպական սկզբնական բարբառների գոյության մասին, և ամփոփելու այդ ուղղությամբ կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Մեյլեն բազմաթիվ մենագրություններ ու հոդվածներ է նվիրել հնդերոպական առանձին լեզվաճյուղերին ու լեզուներին և նրանց այս կամ այն կողմի լուսարանությանը: Առանձնապես նշելի են նրա աշխատությունները՝ նվիրված հունարենին և լատիններենին («Լատինական հոլովման մի քանի նորագոյացումների մասին»¹, «Հունարեն լեզվի պատմության ակնարկ»², Վանդրիեսի հետ՝ «Դասական լեզուների համեմատական քերականությունը»³, «Լատիններեն լեզվի պատմության փորձ»⁴, էռնուի հետ՝ «Լատիններեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը»⁵), հին պարսկերենին («Հին պարսկերենի քերականությունը»⁶), թուրքերենին («Թուրքերենը»⁷), հին հայերենին («Դասական հայերենի համեմատական քերականության փորձ»⁸, «Հին հայերենի տարրական դասագիրք»⁹), գերմանական լեզուներին («Գերմանական լեզուների հիմնական առանձնահատկությունները»¹⁰), սլավոնական լեզուներին («Ընդհանուր սլավոններենը»¹¹), եվրոպական նոր լեզուներին («Լեզուները նոր Եվրոպայում»¹²) և այլն:

¹ A. Meillet, De quelques innovation de la déclinaison latine, Paris, 1906.

² A. Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque, Paris, 1913.

³ A. Meillet et J. Vendryes, Traité de grammaire comparée des langues classique, Paris, 1925.

⁴ A. Meillet, Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1928.

⁵ A. Ernout et A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1932.

⁶ A. Meillet, Grammaire du vieux-perse, Paris, 1915, II հր. (վերաձևակված և ընդարձակված Բենվենիստի կողմից) 1931:

⁷ A. Meillet, Le tokharien, „Indogermanisches Jahrbuch“, I.

⁸ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903, II հր. 1936:

⁹ A. Meillet, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913.

¹⁰ A. Meillet, Les caractères généraux des langues germanique, Paris, 1917, առև. հր. 1952:

¹¹ A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1924, առև. հր. 1951:

¹² A. Meillet, Les langues dans l'Europe nouvelle, Paris, 1928.

Մեյնն զուգորդում է Սոսյուրի սոցիոլոգիզմը երիտքերականների հետազոտության սկզբունքների հետ: Սակայն այդ զուգորդումն է կլիկտիկ զուգորդում չէ. դեռևս 1906 թ. Մեյնն նշում էր, որ երիտքերականների սկզբունքները (հնչյունական օրենք, անալոգիա և փոխառություններ) «բացատրում են միայն մասնակի դեպքերը, բայց բացատրությունները սխատեմ չեն կազմում և երբեք այդպիսին չեն կարող կազմել»¹: Այսպիսով, Մեյնն որդեգրում է երիտքերականների որոշ սկզբունքները՝ մի կողմից՝ դրանց տալով հասարակական մեկնաբանություն, մյուս կողմից՝ փեռձեղով պարզել դրանց հարաբերությունը լեզվի սխատեմի հետ. այս վերջին առումով նա շարունակում և խորացնում է Սոսյուրի առաջին շրջանի հետազոտական սկզբունքները²: Մեյնն զգալի չափով հաղթահարում է նաև Սոսյուրի իմանենտիզմը և նշանակալից արդյունքների է հասնում լեզվական երևույթների հասարակական բնույթի մեկնաբանության մեջ:

Մեյնն յուրացնում է Սոսյուրի ուսմունքի երկու կարևոր դրույթը լեզվի հասարակական բնույթի և նշանների սխատեմ լինելու մասին: Սակայն նա լեզվի հասարակական էությունը շատ ավելի հստակ կերպով, քան Սոսյուրը, կապում է լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի հետ: Այն հանգամանքը, որ մի կողմից՝ լեզուն ենթակա է անընդհատ փոփոխության, մյուս կողմից՝ այն անհրաժեշտաբար հանդես է գալիս որպես սխատեմ, Մեյնն համարում է լուկ թվացող հակասություն, որը լուծվում է հաղորդակցման անհրաժեշտությունամբ. լեզվի նշանների օգտագործման ազատությունը սահմանափակված է իրար հասկանալու անհրաժեշտությամբ. այսպիսով, Մեյնն լեզվանշանների անհատական օգտագործումը ենթարկում է հասարակական հաղորդակցման կարիքներին: Լեզվի զարգացման պրոցեսը կախված չէ անհատների կամքից. անհատական նորամուծությունները ընդհանուր լեզվական արժեք են ստանում այն ժամանակ, երբ համապատասխանում են հասարակական նորմային, ընդառաջ գնում հասարակության պահանջներին, նրա զարգացման ընդհանուր տենդենցներին և լեզվական սխատեմին: Այս տեսակետից Մեյնի կարծիքը հակադրվում է նախորդ լեզվաբանական պատկերացումներին, հատկապես երիտքերականների այն կարծիքին, ըստ

¹ A. Meillet. Linguistique historique et linguistique générale, I, էջ 7:

² 1881—1891 թթ. Սոսյուրը գասազանդել է École des Hautes Études-ում, որտեղ սովորել է և Մեյնն:

որի լեզվական նորույթների տարածման գործոնը նմանողությունն է: Այլ կարգի նորամուծումները մնում են լոկ որպես անհատական երանգներ և տարածում չեն ստանում: Լեզուն արտահայտության միջոցների մի բարդ սիստեմ է, որի զարգացման օրենքները ընդհանուր հասարակական բնույթ ունեն, բայց միաժամանակ հանդես են գալիս որպես սպեցիֆիկ լեզվաբանական օրենքներ: Լեզվի զարգացման օրենքները պետք է բացատրեն ոչ թե առանձին փաստերը, այլ այն ընդհանուր պայմանները, որոնց ենթարկվում է լեզվական երևույթների զարգացումը: Այդ օրենքները Մեյնն, ի տարբերություն երիտքերականների, չի համարում ոչ ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական, ոչ էլ հոգեբանական բնույթի: Մարդկանց ֆիզիոլոգիական և հոգեկան պայմանները ամենուրեք միատեսակ են և չեն կարող բացատրել լեզվի փոփոխության պատճառները: Լեզվի զարգացումը պայմանավորվում է հասարակական գործոններով: Այս կապակցությամբ Մեյնն վճռական կերպով դուրս է դալիս լեզվական և ռասայական ընդհանրությունը շփոթելու դեմ: Լեզվաբանությունը նպատակ ունի պարզել լեզուների զարգացման այն ընդհանուր օրենքները, որոնք հատուկ են լեզուների զարգացմանն ընդհանրապես: Քանի որ լեզվական փոփոխությունները հասարակական բնույթ ունեն, կապված են հասարակության կառուցվածքում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետ, ուստի և լեզվաբանությունը անհրաժեշտորեն պետք է դիմի սոցիոլոգիային: Մեյնի կարծիքով, լեզվաբանությունը հասարակական գիտություն է և կազմում է հասարակագիտության (սոցիոլոգիայի) մի մասը: Մեյնն լեզուն դիտում է որպես տարբեր հասարակական ու տերիտորիալ խմբավորումների մասնատված մի ամբողջություն, ընդ որում ամեն մի խմբավորման հատկացվում է իր լեզուն՝ իր առանձնահատկություններով հանդերձ: Նշելի է, որ Մեյնն բազմաբար չափով հաշվի չի առնում լեզվի՝ որպես տվյալ ժողովրդի ընդհանուր ունեցվածքի և առանձին խմբերի «լեզուների» միջև եղած որակական տարբերությունը. որոշ դեպքերում էլ նա չափազանցում է հասարակական տարբեր խմբերի լեզվական տարբերությունները:

Մեյնն տարբերում է լեզվական փոփոխությունների երկու խումբ: Մի խումբը կազմում են այն փոփոխությունները, որոնք բացատրվում են լեզվի զարգացման ընդհանուր օրենքներով. լեզվաբանության զարգացման հետագա կարևոր խնդիրը Մեյնն համարում է զարգացման ընդհանուր օրենքների բացահայտումը և փոփոխության այնպիսի ընդհանուր բանաձևեր հաստատելը, որոնք

բացատրվում են մարդկության ընդհանուր պայմաններով կամ գոնե, քաղաքակրթության որոշակի տիպին հատուկ պայմաններով: Իր պրակտիկայում փորձելով որոշել այդպիսի ընդհանուր բանաձևեր՝ Մեյեն, այնուամենայնիվ, նշում է, որ դրանք ավելի շուտ հնարավորություն են, քան անհրաժեշտություն: Փոփոխությունների երկրորդ խումբը կազմում են այն երևույթները, որոնք ավելի սահմանափակ բնույթ ունեն, հանդես են գալիս որոշակի ժամանակաշրջանում և որոշակի պայմաններում:

Լեզվի զարգացման տեղեկանքները Մեյեն փորձում է բացատրել հասարակական զարգացման պայմաններով և դրանց հետ կապված՝ մտածողության զարգացման բնույթով: Եվրոպական նոր լեզուների մեջ վերլուծականության (անալիտիզմի) և նկարագրական ձևերի զարգացումը Մեյեն կապում է քաղաքակրթության զարգացմամբ պայմանավորված վերացական մտածողության զարգացման պահանջների հետ. այս պահանջները հանգեցնում են ավելի կոնկրետ քերականական կատեգորիաների վերացմանը և այն կատեգորիաների զարգացմանը, որոնք համապատասխանում են տվյալ պահանջներին:

Լեզվի հասարակական ըմբռնումից ելնելով էլ Մեյեն բացատրում է և՛ հնչյունական օրենքների, և՛ անալոգիայի, և՛ փոխառությունների երևույթները:

Հնչյունական օրենքի հարցում Մեյեն յուրահատուկ դիրք է բռնում: Նա երիտքերականների նման ընդունում է հնչյունական փոփոխությունների կանոնավորությունը և նշում, որ համեմատության պրակտիկայում պետք է դիմել այդպիսի օրինաչափականություն հաստատող բանաձևերի. սակայն նա փորձում է միաժամանակ արդարացնել և երիտքերականների հակառակորդների հարձակումները հնչյունական օրենքի դեմ: Հենվելով լեզվի և խոսքի սոսյուրյան տարբերակման վրա՝ Մեյեն գտնում է, որ երկու կողմն էլ արդարացի են յուրովի կամ, ավելի ճիշտ, երկու կողմն էլ անարդարացի են, որովհետև նկատի են ունենում կամ միայն լեզուն, կամ միայն խոսքը: Հնչյունական օրենքները, Մեյեի կարծիքով, հնչյունական փոփոխությունների էությունը չեն բացատրում, այլ իրենք կարոտ են բացատրության: Հնչյունական փոփոխությունները առաջին հերթին հասարակական պատճառներ ունեն, իսկ հնչյունական օրենքները այդ փոփոխությունների արդյունքն են միայն: Ինչպես տեսանք, անհատական փոփոխությունները Մեյեն կարևոր է համարում այն շափով, որ շափով դրանք համա-

պատասխանում են հասարակութեան ընդհանուր տենդենցներին ու տարածվում: Ընդհանուր առմամբ Մեյեն հնչյունական օրենքները դիտում է որպես որոշակի հնչյունական համապատասխանութուններ. նրանք տարբերվում են և՛ բնական օրենքներից, որոնք արտահայտում են պատճառական հարաբերություն, և՛ հասարակական օրենքներից, որոնք արտահայտում են հաջորդականութեան հարաբերություն: Ըստ Մեյեի՝ հնչյունական օրենքները հենվում են կանոնավորութեան փաստի վրա, բայց ոչինչ չեն ասում այդ կանոնավորութեան պատճառների մասին, որոնք տարբեր դեպքերում տարբեր կարող են լինել¹:

Ընդունելով փոխառութունների կարևորութունը լեզվի զարգացման մեջ՝ Մեյեն այդ երևույթին շատ ավելի լայն բնույթ ու դեր է հատկացնում, քան երիտբերականները: Նրա կարծիքով՝ փոխառութունները տեղի են ունենում ոչ միայն լեզուների միջև, այլև հասարակական տարբեր խմբավորումների «լեզուների» ու բարբառների և գրական լեզվի միջև: Միաժամանակ Մեյեն այս դեպքում քննում է բոլոր կարգի փոխառութունները՝ հատուկ ուշադրութուն դարձնելով նաև իմաստային փոխառութունների հարցին: Փոխառութեան երևույթի հետ կապված՝ Մեյեն քննում է և լեզվական խառնուրդի հարցը: Մեծ նշանակութուն տալով սուբստրատի փաստին և լեզվական խառնուրդին՝ Մեյեն, այնուամենայնիվ, խառնման գործոնին այն դերը չի վերագրում, ինչ, ասենք, նեոլիթյան խառնուրդի հարցում, ինչ, ասենք, նեոլիթյան լեզուների խառնվածութեան աստիճանը կարող է տարբեր լինել, և ընդհանրապես մաքուր լեզուներ չկան: Սակայն Մեյեն ընդհանրապես գրեթե անհնար է համարում ձևաբանական խառնուրդները: Լեզուների փոխհարաբերութեան և մի լեզվի՝ մյուսի վրա գործած ազդեցութեան աստիճանի հարցում Մեյեն կարևոր տեղ է տալիս այնպիսի գործոններին, ինչպիսիք են ժողովրդի կուլտուրականութեան աստիճանը, քաղաքական ազդեցութունն ու քաղաքական տիրապետութունը, վերջին հաշվով՝ մի լեզվի հեղինակութունը մյուսի համար: Լեզվական հեղինակութեան սկզբունքն ընդհանրապես կարևոր դեր է խաղում Մեյեի ու նրա հետևորդների մոտ: Փոխառութունների առատութունը ևս, ըստ նրա, կապված է այս գործոնի հետ: Լեզվական խառնուրդն առանձնապես

¹ Հմտ. A. Meillet, Les méthodes de la linguistique, RM, 1910, juillet-décembre:

ուժեղ է լինում բարբառների միջև. նույն այդ հեղինակութամբ է Մեյյեն բացատրում ընդհանուր լեզվի և կենտրոնական բարբառի՝ մյուս բարբառների մեջ թափանցելու և դրանք դուրս մղելու փաստը: Մեյյեն ընդունում է լեզվաբանական աշխարհագրության և ալիքների տեսության որոշ սկզբունքները:

Մեյյեն տարբերում է բառերի իմաստափոխության 3 պատճառ՝ 1) պատմական՝ գիտությունների, տեխնիկայի, հիմնարկների, բարբերի փոփոխությունը, 2) լեզվաբանական՝ հնչյունական, ձևաբանական և շարահյուսական գործոնների դրսևորումը՝ «վարակումը» (contagion), ժողովրդական ստուգաբանությունը, համանունների ընդհարումը և զեղչումը (էլիպսը), 3) հասարակական՝ հասարակական փոխառություններ և բառի հասարակական տարածավայրի (aire) տեղափոխություն՝ բառիմաստի ընդհանրացում և մասնավորում, լայնացում և նեղացում¹:

Առանձնապես կարևոր է Մեյյեի դրույթը բառիմաստի փոփոխությունների հասարակական պայմանավորվածության մասին: Բառիմաստի փոփոխությունները Մեյյեն կապում է բառի՝ մի հասարակական խմբավորումից մյուսին, բարբառից կամ սոցիալական ժարգոնից ընդհանուր լեզվին և ընդհանուր լեզվից դրանց անցնելու հետ. նեղ խմբավորումից լայնին անցնելիս բառը լայն իմաստ է ստանում, և ընդհակառակն: Միաժամանակ հասարակական տարբեր խմբերը ունեն իրենց հոգեբանությունը, որ դեր է խաղում բառիմաստի մեջ: Այն հանգամանքը, որ տարբեր լեզուների մեջ տեղի են ունենում այդպիսի միատիպ փոփոխություններ, Մեյյեն բացատրում է միատիպ հասարակական խմբավորումների հոգեբանության միջև ընդհանուր գծերի առկայությամբ:

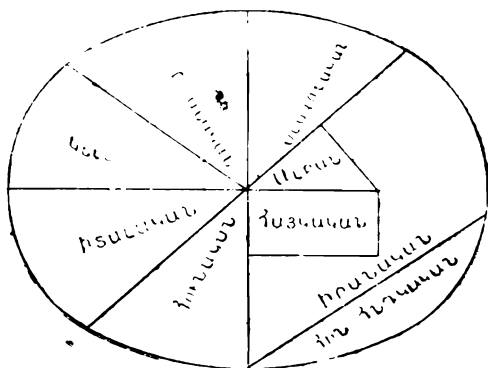
Լեզուների ցեղակցության պրոբլեմի լուծման մեջ Մեյյեն հանդես է բերում խիստ զգուշավորություն: Ընդունելով, որ ցեղակից են այն լեզուները, որոնք ներկայացնում են միևնույն լեզվի

¹ Հմտ. A. Meillet. Comment les mots changent des sens, AS, 1905—1906: Նիոպլ, Grammaire historique de la langue française, IV, Sémantique, 1913. ավելացնում է նաև հոգեբանական պատճառները՝ արտահայտչականության ձգտումը, թաբուն և էվֆեմիզմը, հուզական ուժը:

Ավելորդ չէ նշել, որ Մեյյեն մի այլ զեպրում ժխտում է իմաստային օրենքներ սահմանելու հնարավորությունը և խոսում է միայն դասակարգման հնարավորության մասին. տե՛ս A. Meillet. Linguistique historique et linguistique générale. I, 1926, էջ 234—235.

տարբեր էվոլյուցիաների արդյունք, Մեյեն, այնուամենայնիվ, ժխտում է նախաչնգոն հավաստիորեն վերականգնելու հնարավորությունը: Յեղակից լեզուների հիմքի մասին կարելի է գաղափար կազմել միայն ենթադրությունների միջոցով, որոնք ստուգել հնարավոր չէ. այստեղից էլ բխում է Մեյեի այն դրույթը, թե միակ իրականը և համեմատական քերականության առարկան կազմում են լեզուների միջև եղած համապատասխանությունները: Պատմահամեմատական մեթոդը պետք է կիրառվի ոչ թե նախալեզուն վերականգնելու, այլ լեզուների միջև եղած համապատասխանությունների սիստեմը բացահայտելու համար: Նախալեզվի իրական պատկերը լիովին վերականգնելու հնարավորությունը հերքելու նպատակով Մեյեն դիմում է ումանական լեզուների պատմությանը. այդ լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն չէր տա բացահայտելու բայական շատ ձևերի առկայությունը, այլև ընդհանրապես հոլովման սիստեմի պատկերը, — երևույթներ, որոնք մեզ հայտնի են լատիներենից, և որոնցից շատ հեռացած չէր լինելու ժողովրդական լատիներենը:

Յեղակից լեզուների հիմքում ընկած լեզուն («նախալեզուն») Մեյեն պատկերացնում է որպես մի ընդարձակ տարածության վրա խոսվող և բարբառային տարբերակումներ ունեցող ամբողջություն: Այդ լեզուն այնքան նախնական չէ, ինչպես կարծում էին նախկինում, այնպես որ նրա քննությունը լեզվի գոյության սկզբնական շրջանի վերաբերյալ ոչ մի հարց չի կարող լուծել: հնդերոպական նախալեզուն հին եգիպտերենից կամ հին բաբելոներենից արխայիկ և նախնական չէ: Այդ նախալեզվին Մեյեն հատկացնում է բարբառային այնպիսի տարբերություններ, որոնք բնորոշվում են և՛ հնչյունական, և՛ ձևաբանական, և՛ բառապաշարային գծերով: Յեղակից լեզուների փոխհարաբերության հարցը պարզելիս Մեյեն դիմում է և՛ Ժիլբրոնի դպրոցի նվաճումներին ու իզոգլոսների սկզբունքին, և՛ Շմիդտի ալիքների տեսությանը: Նախկին ծննդաբանական ծառերի փոխարեն Մեյեն առաջարկում է հնդերոպական լեզուների ցեղակցության հետևյալ պատկերը.

Սակայն նշելի է, որ Մեյլեն իր զգուշութեան մեջ այնքան հեռու է գնում, որ համապատասխանությունների հիման վրա վերականգնված ենթադրական ձևերը դիտում է լոկ որպես գիտականորեն հարմար բանաձևեր: Այս դեպքում Մեյլեն բավարար չափով հաշվի չի առնում այդ վերականգնումների տարապլանայնությունը, այն հանգամանքը, որ այդ բանաձևերը համապատասխանում են իրականությանը, բայց ոչ ժամանակային միևնույն մակարդակի վրա և ոչ տարածական ողջ ընդգրկումով: Այսուհանդերձ Մեյլեն միշտ անհրաժեշտ զգուշություն է հանդես բերում համապատասխանությունների սխտեմը բացահայտելու, պատմա-համեմատական մեթոդը կիրառելու և այդ կիրառումից արված եզրակացությունների մեջ: Նա պահանջում է ըստ հնարավորության ճշգրիտ լինել, զուգադրել ոչ թե առանձնակի փաստերը, այլ ցեղակից լեզուների սխտեմները: Միաժամանակ նա անհրաժեշտ է համարում տարբերել ընդհանուր գծերը և չվերագրել նախնական ընդհանրությանը «այն, ինչ զուգահեռ, բայց անկախ զարգացումներից է առաջանում»¹:

Այն հարցը, թե ինչպե՛ս և ինչո՞ւ է փոխվում նախալեզվային նյութը ցեղակից լեզուներում, Մեյլեն հետաքրքրող կենտրոնական պրոբլեմներից մեկն է: Նա փորձում է որոշել հնդեվրոպական լեզուների առանձին ճյուղերի զարգացման ընդհանուր տենդենցները, ցույց տալ նախալեզվային նյութի փոփոխությունները, նախալեզ-

¹ A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale, I, էջ 102.

վից եկող և նախալեզվից շեկող գծերը: Նախալեզվային նյութի փոփոխության և նորագոյացումների ծագման հարցում Մեյեն մեծ տեղ է տալիս արտաքին գործոններին՝ խառնմանն ու սուբստրատին: Այսպես, օրինակ, հայոց լեզվի բաղաձայնական սիստեմի կազմավորումը նա կապում է կովկասյան սուբստրատի հետ: Մեյեն լեզվի մեջ նշում է տարբերակման և միասնականացման հակադիր տենդենցների առկայությունը՝ փորձելով վերջինիս պայմանավորել լեզվի հասարակական ֆունկցիայով. «Յուրաքանչյուր տարբերակման,—գրում է նա,—վաղ թե ուշ, և երբեմն անմիջապես հետևում է մի հակազդում, որը փորձում է վերականգնել կամ հանգեցնել լեզվամիասնության այնտեղ, որտեղ առկա է կուլտուրական միասնությունը»¹:

Լեզվական համապատասխանությունների իրական բնույթը պարզելու որոնումների մեջ Մեյեն առաջ է քաշում իր սկզբունքը ծայրամասային համապատասխանությունների մասին, որ կապված է Մ. Քարտուլիի «եզրային շրջանների նորմայի» սկզբունքի հետ: Քանի որ ծայրամասային, իրարից հեռու ընկած լեզուները պետք է ամենից ավելի վաղ հեռացած լինեն, ուստի և Մեյեն ենթադրում է, որ նրանց ունեցած համապատասխանությունները կարևոր արժեք ունեն հին վիճակը պարզելու տեսակետից. այսպես, օրինակ, նա նշում է լատինական սեռականի ի-ի և սանսկրիտի համապատասխան որոշ ձևերի զուգահեռությունը՝ մատնացույց անելով երևույթի հնություն վրա: Որպես արխայիզմ Մեյեն նշում է -r-ով մեղրոպասիվի (միջին-կրավորական սեռի) առկայությունը իտալա-կելտականում՝ մի կողմից և խեթերենում ու թոխարերենում՝ մյուս կողմից: Իտալա-կելտականում այն նախկինում համարվում էր նորագոյացում, բայց թոխարերենի և խեթերենի հայտնաբերումը հնարավորություն տվեց հարցը դնելու նոր ձևով: Մեյեն առաջ է քաշել և այն տեսակետը, որ հնդկերոպական լեզուն սկզբնապես միայն շնչավորի և անշունչի տարբերություն էր անցկացնում և որ աբականի ու իգականի տարբերությունը հետագայում է առաջացել՝ շնչավորի տարբերակման ու անշունչի՝ որպես շեղում վերաիմաստավորվելու միջոցով:

Ընդհանուր առմամբ Մեյեն առաջին լեզվաբաններից մեկն է, որ ուշադրություն է հատկացրել լեզվի մեջ տվյալ էտապում գոյակցող ձևերի ժամանակագրության հարցին:

¹ A. Meillet. Linguistique historique et linguistique générale, I, էջ 120.

Ժակ Վանդրիես.—Ժակ Վանդրիեսը ի մի է բերել ու սիստեմավորել սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչների հայացքները լեզվի տարբեր բնագավառների նկատմամբ և դրանք զարգացրել այն ուղղություններով, որոնք Սոսյուրի, Մեյեի և այլոց մոտ անհրաժեշտ լուսարանություն չեն ստացել: Վանդրիեսի գլխավոր աշխատությունը «Էզեզու. պատմության լեզվաբանական ներածություն» աշխատությունն է¹. այստեղ նա շոշափում է լեզվաբանական գրեթե բոլոր կարևոր պրոբլեմները և դրանք լուծում սոսյուրականության ու սոցիոլոգիզմի դիրքերից: Ժակ Վանդրիեսի նեղ մասնագիտությունը դասական և կելտական լեզուներն են, որոնց նվիրված աշխատություններ ունի. դասական լեզուների համեմատական քերականությունը գրել է Մեյեի հետ միասին:

Ժակ Վանդրիեսը ևս ընդունում է Սոսյուրի և Մեյեի լեզվաբանական հիմնական սկզբունքները՝ լեզվի հասարակական բնույթի, նշանների սիստեմ լինելու, նշանների քմահաճության և չպատճառաբանվածության, լեզվի և ոստայի չհամընկնելու մասին և այլն: Սրանց հետ միասին Վանդրիեսը կանգ է առել Սոսյուրի և Մեյեի կողմից քիչ ուշադրություն գրաված այնպիսի հարցերի վրա, ինչպիսիք են լեզվի և մտածողության փոխհարաբերությունը, գրական լեզուների, բարբառների ու հասարակական զանազան խմբավորումների լեզվական առանձնահատկությունները, հուզական խոսքը և բնածայնությունը, լեզվի ծագումը, լեզուների փոխհարաբերությունն ու զարգացումը և այլն:

Լեզուն համարելով հասարակական փաստ՝ Վանդրիեսը նրա ծագման, զարգացման ու ֆունկցիավորման հարցերը սերտորեն կապում է հասարակության գոյության հետ, թեև, իհարկե, հասարակության զարգացման օրենքների մասին նրա ունեցած պատկերացումները հենվում են իդեալիստական սոցիոլոգիայի վրա: Ծիշտ է, նա քննադատաբար է վերաբերվում ազգի իդեալիստական տեսությունը, ըստ որի այն միասնության ձգտման և պատկանելակցության գիտակցության արդյունք է, և տեղ է տալիս տնտեսական գործոնին, բայց վերջիվերջո հասարակությունը նրա համար լոկ հոգեկան գործոններով, կոլեկտիվ գիտակցությամբ պայմանավորված հանրություն է: Ըստ Վանդրիեսի կոնցեպցիայի՝ լեզվաբանության իսկական առարկան կազմում է լեզուն, որպես հասարա-

¹ J. Vendryes, Le langage; introduction linguistique à l'histoire, 1921, 2-րդ հր. Ջ. Вандриес, Язык; лингвистическое введение в историю, М., 1937:

կական հիմնարկություն, որի ծագումը և գոյությունը կապված են մարդկանց հաղորդակցման կարիքների հետ: Հասարակության գոյության ու զարգացման օրենքները երևան են գալիս լեզվի գոյության ու զարգացման մեջ նրա առաջին իսկ քայլերից. լեզուն հասարակական կայուն ձևեր է ընդունում այդ օրենքների ուժով: Անհատական փոփոխությունները ընդհանուր լեզվական արժեք են ստանում, եթե համապատասխանում են հասարակության ընդհանուր տենդենցներին, ընդառաջ են գնում դրանց: Լեզվական ընդհանրությունը որպես հասարակական փաստ կապված չէ ռասայական ընդհանրության հետ. լեզուն և ռասան չեն համընկնում: Ելնելով լեզվի առկա, սինխրոնիկ վիճակի ուսումնասիրության առաջնության սոսյուրյան սկզբունքից՝ Վանդրիսը փորձում է իր ժամանակի հասարակական գոյությամբ պայմանավորված օրինաչափություններն ունիվերսալացնել, վերագրել բոլոր ժամանակներին և բոլոր ժողովուրդներին: Բարբառների և հասարակական զանազան խմբավորումների լեզուների բնույթի պատմական փոփոխությունները անհրաժեշտ ուշադրություն չեն գրավում: Վանդրիսը ևս, Դյուրկհեյմի նման, լեզվի զարգացումը կախման մեջ է դնում ազգաբնակչության խտությունից, աշխատանքի բաժանումից և միջազգային կապերի զարգացումից: Վանդրիսը խիստ կարևոր դեր է հատկացնում հասարակական տարբեր խավերի լեզվական տարբերություններին՝ դրանք շափազանցնելով գրեթե մինչև ժողովրդի լեզվի ընդհանրության ժխտման աստիճան:

Եթե Հումբոլդտը և ուրիշները, ելնելով լեզվի և մտածողության զուգահեռականության տեսությունից, փորձում էին լեզուների կառուցվածքային առանձնահատկությունների հիման վրա որոշել ժողովուրդների մտածողության ու հոգեկան կերտվածքի առանձնահատկությունները, ապա Վանդրիսը ժխտում է այդպիսի անմիջական կապի առկայությունը: Լեզվական փաստերի վերլուծության հիման վրա նա ցույց է տալիս, որ այդպիսի անմիջական կապի դրույթը հիմնված է մակերեսային դիտողությունների ու հապճեպ ընդհանրացումների վրա: Վանդրիսի կարծիքով քերականական կատեգորիաները, որոնք իրենց ծագմամբ կապված են հասարակության հետ, չեն վկայում այդ ժողովրդի կուլտուրական զարգացման աստիճանի մասին, առավել ևս՝ ոչ մի կապ չունեն ռասայական առանձնահատկությունների հետ: Լեզվի զարգացման տվյալ մակարդակի, քերականական կառուցվածքի բնույթի, այս կամ այն քերականական կատեգորիաների առկայության կամ բա-

ցակայութեան հիման վրա չի կարելի խոսել տվյալ ժողովրդի մտածողութեան զարգացման աստիճանի մասին: Այս կապակցութեամբ Վանդրիները մանրամասն վերլուծութեան է ենթարկում լեզուների ձևաբանական դասակարգման սկզբունքները և ցույց տալիս, որ մի կողմից՝ լեզուներում առկա են բազմաթիվ անցողիկ օղակներ, ոչ մի լեզու մաքուր ձևով չի դրսևորում այս կամ այն տիպը, մյուս կողմից՝ այդ տիպերը չեն արտացոլում մտածողութեան զարգացման տարբեր էտապները: Այդպիսի կապի բացակայությունը Վանդրիները շեշտում է առանձնապես ուշ շրջանի զարգացման համար: Նշելի է, որ Վանդրիները քերականական կառուցվածքի փոփոխությունների պրոցեսը չի դիտում որպես իսկական զարգացում, այլ ավելի շուտ որպես յուրատեսակ ինքնակա շարժում որոշ շրջանի մեջ:

Լեզվի ծագման հարցը Վանդրիները լուծում է նույնպես լեզվի հասարակական բնույթի հետ կապված. լեզվի ծագումը նա պայմանավորում է՝ հասարակության հաղորդակցման կարիքներով: Սակայն այս դեպքում նա դեռևս չի կարողանում նախամարդուն տեսնել իր իսկական աշխատանքային գործունեության, գոյամիջոցների հայթայթման կոնկրետ պայմանների մեջ: Անհատական գիտակցությունը պայմանավորելով հասարակական գիտակցությունը՝ Վանդրիները, այնուամենայնիվ, լեզվի ծագման գաղտնիքը փնտրում է անհատական հոգեբանության մեջ. «Լեզուն գոյություն չունի նրանցից դուրս, ովքեր մտածում ու խոսում են նրանով: Նա արմատացած է անհատական գիտակցության խորքերի մեջ. այդտեղից է նա ստանում իր ուժը՝ մարդկային լեզվի հնչյունների մեջ մարմնավորվելու համար: Բայց անհատական գիտակցությունը անհատին իր օրենքները թելադրող կոլեկտիվ գիտակցության տարրերից մեկն է միայն: Հետևաբար լեզվի զարգացումը հասարակական զարգացման տեսակներից մեկն է: Նրա մեջ չի կարելի տեսնել անընդհատ շարժում դեպի որոշակի նպատակ: Լեզվաբանի գործը կատարված է, եթե նա լեզվի մեջ հայտնաբերել է հասարակական-պատմական ուժերի ու փոխազդեցությունների խաղը»¹: Վանդրիները այս կապակցությամբ հակում է ցույց տալիս լեզվի ծագումը փնտրելու սկզբնական հասարակական ճիշդի և քայլերուն ու աշխատանքին միմիկորեն ուղեկցող երգի մեջ: Ծիչը, ստանալով խորհրդանշանի բնույթ, սկսում է ուրիշների կողմից կրկն-

¹ Ж. Вандриес, Язык, 1937, էջ 322.

վող ազդանշանի դեր խաղալ, և մարդն այն օգտագործում է հաղորդակցման կարիքների համար: Լեզվի ծագման վճռական քայլը կատարվում է նշանի գիտակցումով և զարգանում հետագա տարբերակմամբ: Վանդրիեսը լեզվի ծագումը կապում է նաև արվեստների նախնական սինկրետիզմի և նախամարդու գեղարվեստական ստեղծագործության հետ: Նշելի է, որ Վանդրիեսը նախ՝ տարբերում է լեզվի ծագման հարցը խոսքի ծագման հարցից, երկրորդ՝ լեզվի ծագման հարցը լեզվաբանության պրոբլեմատիկայի շարքը չի դնում:

Լեզվի զարգացումը Վանդրիեսը պատկերացնում է որպես երկու հակադիր ուժերի՝ տարբերակման և միասնականացման տենդենցների գործունեություն: Այս վերջին դեպքում նա կարևոր տեղ է տալիս խառնուրդին, բայց գտնում է, որ լեզուն այդ դեպքում էլ իր ինքնատիպությունը չի կորցնում: Մեյերի նման, Վանդրիեսը լեզուների փոխհարաբերության մեջ կարևոր տեղ է տալիս այնպիսի մի մոմենտի, ինչպիսին հեղինակությունն է: Քերականական զարգացման մեջ Վանդրիեսը տեսնում է շարժում կոնկրետից և մասնակից դեպի վերացականն ու ընդհանուրը: Անալոգիային նա վերագրում է քերականական ձևերը միօրինակացնողի ու պարզեցնողի դեր: Հնչյունական փոփոխությունների դերը, Վանդրիեսի կարծիքով, չպետք է գերազնահատել, երբ առանձնապես խոսքը վերաբերում է դրանց խաղաղած դերին ներքին-իմաստային փոփոխությունների մեջ: Նշելի է, որ Վանդրիեսը տուրք է տվել առանձին բառերի ուսուցանողականության բացառման տեսակետին:

Արտահայտվելով հնչյունական օրենքների հարցի շուրջը՝ Վանդրիեսը տարբերում է «հնչյունական տենդենցներ» և «հնչյունական օրենքներ». վերջիններս, ըստ նրա, առաջինների դրսևորման առանձին դեպքերն են: «Հնչյունական տենդենցները» լինում են երկու տեսակ՝ 1) ընդհանուր ու արտաքին (բնաձայնություն, առնմանում, տարնմանում, դրափոխություն և այլն) և 2) առանձին ու ներքին. վերջին տիպի տենդենցները հատուկ են առանձին լեզուների և կախված են միայն ֆիզիոլոգիական-արտասանական գործոններից. նրանք տարբեր են անհատից անհատ, բայց անհատների փոխազդեցությամբ ի մի են բերվում, և ամեն մի հասարակական խումբ ունենում է իր տենդենցները: Լեզվաբանը սրանք քննելիս նախ պետք է վերլուծի տենդենցների արդյունքնե-

¹ Հմտ. J. Vendryes, Reflexions sur les lois fonétiques. „Mélanges linguistiques offerts à M. Antoine Meillet“, Paris, 1902.

բը, պարզի փոփոխութիւնների Ֆիզիոլոգիական գծերը, ապա որոշի այն տենդենցները, որոնք պատճառ են դառնում սովյալ հետեւականքների համար:

Վանդրիեսը խիստ քննադատական վերաբերմունք է ցույց տալիս խոսքի մասերի տրադիցիոն դասակարգմանը: Ամենից առաջ նա իսկական խոսքի մասերի թվից հանում է միջարկութիւնը՝ որպէս ինտելեկտուալ խոսքի կառուցվածքից դուրս մնացող տարր: Դրանից հետո նա բացառում է նախդիրների, շղկապների, հոդերի և անձնական ու հարաբերական դերանունների ինքնուրույն խոսքի մասեր լինելու հնարավորութիւնը՝ դրանք դիտելով որպէս «ձևութիւններ», որոնք այլ լեզուներում կարող են արտահայտվել շարահասությամբ, վերջավորութիւններով և այլ կարգի ձևաբանական միջոցներով. «ձևութիւններ» ասելով Վանդրիեսը հասկանում է քերականական իմաստ ունեցող, այսինքն՝ գաղափարների հարաբերութիւններ արտահայտող տարրերը՝ ի տարբերութիւն սեմանտեմների, որոնք գաղափարներ են արտահայտում և որոնց քննութիւնը վերաբերում է բառապաշարին: Տարբեր լեզուների համեմատութիւնը, Վանդրիեսի կարծիքով, ցույց է տալիս, որ հստակ չէ սահմանը նաև մի շարք այլ խոսքի մասերի միջև՝ հատկապէս նրանց դրսևորման ձևաբանական առանձնահատկութիւնների առումով. «Շարունակելով այս ընտրութիւնը,—գրում է Վանդրիեսը,—մենք գալիս ենք այն մտքին, որ գոյութիւն ունի միայն երկու խոսքի մաս՝ բայ և անուն: Նրանց են հանգում մնացած բոլոր խոսքի մասերը»¹: Սակայն բայի և անվան տարբերակումն էլ ոչ բոլոր լեզուներում է հստակ կերպով արտահայտված. սրանց տարբերակման ամենից ավելի հավաստի հիմքը համարվում է շարահյուսականը՝ անվանական և բայական տիպի նախահասութիւնների տարբերակվածութիւնը բոլոր լեզուներում: Բաբերի ընդհանուր դասակարգումը, Վանդրիեսի կարծիքով, հնարավոր է տրամաբանական պլանով, որ հիմնական լեզուների քերականութիւններում հակասութիւն չի գտնում: Սակայն Վանդրիեսը հնարավոր է համարում և հոգեբանական դասակարգումը, որ հիմնված է ոչ թե բառերի արտահայտած պատկերացումների, այլ այն արժեքի վրա, որ գիտակցութիւնը վերագրում է այդ պատկերացումներին. նման դասակարգում կատարելիս բառերը կարելի է դասավորել ըստ նրանց բանաստեղծական ուժի և հիշելիութիւնան. այդ դեպքում ամենակոնկրետ բառերի (հատուկ անունների) և

¹ Ж. Вандриес, Язык, М., 1987, էջ 116:

ամենավերացական բառերի (նախդրի, հոդի և ժխտական բառի) միջև հիերարխիայով կդասավորվեն մնացած բառերը:

Լեզվական միավորների՝ իրարից ոչ կտրուկ կերպով առանձնանալու գաղափարը Վանդրիեսն անցկացնում է և այլ դեպքերում. այսպես, ըստ նրա՝ հստակ տարբերություն չկա ձայնավորների և բաղաձայնների բնության միջև, այլ կա միայն ֆունկցիոնալ տարբերություն. և՛ ձայնավորները, և՛ բաղաձայնները կազմում են, ինչպես Ռուսլոն է ասում, այն բնական շարքի մի մասը, որի վերջնային տարրերն են միայն հստակ տարբերվում. մի բևեռում են a, e, o ձայնավորները, մյուսում՝ p, t, k խուլ պայթականները:

Նշելով լեզվի հասարակական երևույթ լինելու գաղափարից՝ Վանդրիեսը մեծ ուշադրություն է նվիրում բառապաշարի հասարակական տարբերակման, բառապաշարի փոփոխության հասարակական պատճառների, բառիմաստի փոփոխության հասարակական (իմա՝ «հասարակական հոգեբանական») հիմքերի, լեզվի հասարակական տարբերակումների (մասնագիտական լեզուների) բնույթի հետ կապված հարցերին:

Իր գործունեության համեմատաբար ուշ շրջանում Վանդրիեսը, սոցիոլոգիական դպրոցի այլ ներկայացուցիչների նման, հակում է ցույց տալիս դեպի տիպոլոգիական-ստրուկտուրային վերլուծությունը: Իր հոդվածներից մեկում՝ նա դնում է մի այնպիսի «ընդհանուր լեզվաբանություն» ստեղծելու խնդիրը, որ պատմա-համեմատական մեթոդի փոխարեն օգտվի ընդհանրական-համեմատական մեթոդից. սա լեզուները կհամեմատի ոչ թե ծագումնային (գենետիկ) առումով, այլ նման և տարբեր, զուգահեռ և ոչ զուգահեռ երևույթների առումով, ընդ որում գործ կունենա ոչ միայն ցեղակից, այլև ոչ ցեղակից լեզուների հետ:

Մորիս Գրամմոն.—Մորիս Գրամմոնի ուշադրության կենտրոնում հնչյունաբանության հարցերն են: Դեռևս 1911 թ. ձգտելով հնչյունական ընդհանուր օրենքներ հաստատել՝ Գրամմոնը պնդում էր, որ լեզուն մարդկային երևույթ է, որ մարդիկ օրգանապես նույնն են, որ «լեզուն մարդկային օրգանիզմի ֆունկցիաներից մեկն է» և որ, հետևաբար, միևնույն պատճառների ազդեցության տակ տեղի են ունենում միևնույն փոփոխությունները²: Այսպիսով, սկզբնապես նա հնչյունական փոփոխությունները փորձում էր բա-

¹ J. Vendryès, La comparaison en linguistique, BSL, LXII, 1, № 124, 1945.

² Հմտ. RVR, XVII, 1911, էջ 323.

ցատրել մարդկանց անատոմիական-ֆիզիոլոգիական ընդհանրությամբ, տուրք էր տալիս լեզվի բիոլոգիական ըմբռնմանը: Հետագայում նա լիովին կանգնում է սոցիոլոգիական դպրոցի սկզբունքների վրա, ընդունում լեզու-խոսք սոսյուլոյան հակադրությունը, թեև շարունակում է պահպանել և զարգացնել ընդհանուր հնչյունական օրենքների գոյություն գաղափարը: 1914—1924 թթ. նա հրատարակում է մի շարք հոդվածներ¹, որոնք մեծ մասամբ մտցնում է իր 1933 թ. լույս տեսած «Հնչյունաբանության ուրվագծի» մեջ²:

Մորիս Գրամմոնը Մեյի նման յուրատեսակ հաշտեցնող գիծ է տանում երիտքերականական և սոցիոլոգիական դպրոցների միջև: Երիտքերականների նման նա ևս լցված է հնչյունական այնպիսի օրենքներ բացահայտելու ձգտումով, ինչպիսի օրենքներ առկա են բնական գիտությունների մեջ: Սակայն սրա հետ միասին նա հենու է երիտքերականների ինդիվիդուալիստական ըմբռնումից և կանգնած է լեզվի հասարակական բնույթի ըմբռնման վրա: Մեյի նման, Գրամմոնը փորձում է բացահայտել հնչյունափոխական համընդհանուր օրենքներ, որոնք հատուկ են բոլոր լեզուներին: Իր «Հնչյունաբանության ուրվագծում» նա տարբերում է հնչյունափոխության երկու տիպ՝ 1) հնչյունի՝ բառի մեջ գրաված դիրքից անկախ փոփոխություններ և 2) դիրքից կախված փոփոխություններ: Անկախ փոփոխություններ են համարվում այս կամ այն լեզվին հատուկ, տվյալ լեզվում իր ուղղությունն ունեցող պատմական այնպիսի փոփոխությունները, ինչպիսիք են, օրինակ, «Գրիմի օրենքով» հաստատված բաղաձայնական տեղաշարժերը գերմանական լեզուներում: Գրամմոնը հակված է այս կարգի փոփոխությունները բացատրելու սուբստրատի ազդեցությամբ: Կախյալ փոփոխությունների դեպքում, ըստ Գրամմոնի, գործում են երկու կարգի գործոններ. առաջին կարգի գործոնը համընդհանուր օրենքների բնույթ ունի և ազդում է մարդկանց հոգեկանի վրա ընդհանուր ու պարտադիր ձևով՝ քիմիական ու ֆիզիկական օրենքների ձևով. երկրորդ գործոնը լեզվի հնչույթային սիստեմն է, որ խանգարում է համընդհանուր օրենքների ազդեցությանը, դադարեցնում, ձևափոխում կամ տալիս այս կամ այն կոնկրետ բնույթը: Ուշադրությունը կենտրոնացնելով համընդհանուր օրենքների վրա՝ Գրամմոնը այս կապակցությամբ տարբերում

¹ MSL, 1914—1924.

² M. Grammon, Traité de phonétique, Paris, 1933.

է երկու կարգի փոփոխութիւններ՝ անմիջական ու միջնորդված և փորձում պարզել դրանց հիմքերը. անմիջական են համարվում կից հնչյունների փոփոխութիւնները, միջնորդված՝ ոչ կից հնչյունների փոփոխութիւնները: Տարբերվում են յուրաքանչյուր դեպքի համար 3 տիպեր՝ 1) առնմանում, տարբերակում ու ինտերվերսիա և 2) հարասութիւն, տարնմանում և դրափոխութիւն:

Այս կապակցութեամբ Գրամմոնը տարբերում է «հնչյունական օրենքները» և «հնչյունական բանաձևերը» գաղափարները: Առաջին անվամբ նա կոչում է յուրաքանչյուր լեզվում ներկայացվող հիշյալ ընդհանուր տենդենցները (առնմանում, տարնմանում, դրափոխութիւն և այլն). երկրորդ անվամբ նշվում են ընդհանուր տենդենցների կիրառումները առանձին լեզուներում և առանձին դեպքերում: Սոսյուրի բաժանման համեմատ՝ «հնչյունական օրենքները» վերաբերում են լեզվին (langue), գոյութիւն ունեն թաքնված ձևով և սպասում են դրսևորվելու դեպքի. «հնչյունական բանաձևերը» վերաբերում են խոսքին (parole) և իրական գոյութիւն ունեն. ի տարբերութիւն հնչյունական օրենքների սրանք փոփոխվում են բարբառից բարբառ և դեպքից դեպք:

5. ԿՈՒՆՏՈՒՐ-ԷԹՆՈՒՆՈՒԳԻՉՄ ԵՎ ԷԹՆՈՂՍՒԽՈՒՆՈՒԳԻՉՄ

Ընդհանուր տեղեկութիւններ. — Թեև այս ենթաշրջանի հոսանքների որոշ մասի համար դեռևս բնորոշ են ինդիվիդուալիզմն ու սուբյեկտիվիզմը, բայց լեզվաբանների մեծ մասը փորձում է հաղթահարել այս նեղ հարցադրումը: Ոմանք (է. Կասսիրեր), ոչ առանց Վունդտի ազդեցութեան, փորձում են երիտքերականների ինդիվիդուալիստական պսիխոլոգիզմին հակադրել էթնոպսիխոլոգիզմը՝ հիմք ընդունելով «ժողովրդի հոգի կամ ոգի» գաղափարը և դրան տալով այս կամ այն մեկնաբանութիւնը. երկրորդները (Սոսյուր, Մեյե և ուրիշներ) դիմում են բուրժուական սոցիոլոգիական տեսութիւններին. երրորդները (Ֆ. Ն. Ֆինկ) փորձում են կրկին վերադառնալ Հումբոլդտի այն գաղափարներին («ժողովրդի ոգի», «ներքին ձև» և այլն), որոնք երիտքերականների կողմից մի կողմ էին դրվել որպէս լեզվական կոնկրետ հետազոտութեամբ շրացահայտվող, անըմբռնելի մետաֆիզիկական էութիւններ, մանավանդ որ վերջիններիս ուշադրութեան կենտրոնում հնչյունաբանութեան ու ձևաբանութեան և ոչ թե շարահյուսութեան ու իմաստաբանութեան հարցերն էին: Դեռևս 1899 թ. «Գերմանական

չեզվակառուցվածքը որպես գերմանական աշխարհայեցողության արտահայտություն» բնորոշ վերնագիրը կրող գրքում¹ Ֆինկը (1867—1910) փորձում է լեզուների դասակարգման հիմքում գնել չեզվական արտահայտության մեջ պատկերացումների թե զգացմունքների (իմա՝ մտավորականության թե զգացականության) գերակշռություն ստանալը: Հումբոլդտի ազդեցությամբ պետք է բացատրել և այն, որ Ֆինկը իր «լեզվաբանության խնդիրը և անդամատումը» աշխատության մեջ² տարբերում է լեզուն որպես խոսք (Sprechen) և որպես արտահայտության միջոցների միասնական ամբողջություն, ընդ որում խոսքը որպես գործունեություն համարում է լեզվաբանության իսկական առարկան, միաժամանակ, ոչ առանց կրոնի և Ֆոսլերի ազդեցության, նա խոսքը համարում է «արտահայտչական շարժում» և «արվեստի ակտ»: Ե՛վ այս աշխատության մեջ, և՛ հետագա «լեզվակառուցվածքի հիմնական տիպերը» գործում Ֆինկը լեզվաբանության նպատակը համարում է խոսող հանրության (sprechende Gemeinschaft) խոսքի ձևը նրա հոգևոր յուրահատկությամբ բացատրելը: Ֆինկի նեոհումբոլդտական հայացքները հետագայում ազդեցություն են թողնում գերմանական նեոհումբոլդտական էթնոլինգվիստիկայի ձևավորման վրա:

Բուրժուական շատ սոցիոլոգներ, կուլտուրայի պատմաբաններ և ազգագրագետներ թեև չեն զբաղվել հատկապես լեզվի հարցերով, բայց մեծ չափով ազդել են լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման վրա: Սրանց թվում կարելի է հիշել Ֆրանսիացի սոցիոլոգ Լյուսիեն Լեի-Բրյուլին (1857—1939), որ զգալի դեր է խաղացել Մառի լեզվաբանական ուսմունքի ձևավորման մեջ: Մախիստական դիրքերից նույնացնելով հասարակական գոյը և հասարակական գիտակցությունը՝ նա խոսում է նախնադարյան հասարակությունների «կոլեկտիվ պատկերացումների» մասին: Ըստ Լեի-Բրյուլի՝ նախնադարյան այդ կոլեկտիվ պատկերացումները նախատրամաբանական բնույթ ունեին և որակապես տարբերվում էին ժամանակակից քաղաքակրթված մարդկանց տրամաբանական մտածողությունից: Այդ պատկերացումները նա ոչ թե բխեցնում է հասարակական գոյից, այլ համարում է այսպես կոչված «պար-

¹ F. N. Finck, Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung, 8 Vorträge, Marburg, 1899.

² F. N. Finck, Die Aufgabe und Gliederung der Sprachwissenschaft, Halle, 1905.

տիցիպացիայի օրենքի» և «գերբնականի աֆեկտիվ կատեգորիայի» միջոցով ձևավորված մի բան: Կամա թե ակամա Լևի-Բրյուլլի ուսմունքը հիմք է տվել ուսսայական եզրակացությունների համար:

Ամերիկացի ազգագրագետ և լեզվաբան Բոուրզը (Boas), որ մեծ դեր է խաղացել ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ձևավորման մեջ, կողմ է լեզվաբանական և ազգագրական ուսումնասիրությունների սերտ զուգակցման, հանդես է գալիս որպես ազգագրա-լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչ: Նա նշում է լեզվական, կուլտուրական և տնտեսական «շարքերի» գոյակցությունը՝ առանց դրանց միջև պատճառական կապ հաստատելու: Է. Կասսիրեր. — Նեոկանտական է. Կասսիրերը (1874—1945) ազդել է ոչ միայն արտասահմանյան նորագույն փիլիսոփայական ու լեզվաբանական ուղղությունների, այլև Ն. Յա. Մաոի հայացքների ձևավորման վրա:

Լինելով Մարբուրգի դպրոցի ներկայացուցիչ՝ Կասսիրերը փորձում է Կանտի փիլիսոփայությունն ազատել իր մատերիալիստական տարրերից, դեն նետել կանտյան «ինքնին իրը» և մատերիական աշխարհն ու նրա օրինաչափությունները հանգեցնել «մաքուր» հասկացությունների, մաթեմատիկական բանաձևերի: Մատերիայի փոխարեն Կասսիրերը առաջ է քաշում ոչ մատերիական ֆունկցիոնալ կախումները՝ հետևելով այսպես կոչված ֆունկցիոնալիզմի տեսությանը, ինչպես այն դրսևորվում է Մարբուրգի դպրոցի ներկայացուցիչների մոտ (Կոհեն, Նատորպ, Կասսիրեր), որպես իդեալիստական և ագնոստիկական ուսմունք: Ըստ այդ ուսմունքի՝ ամեն մի գիտություն ոչ թե օբյեկտիվ իրականության արտացոլումն է, այլ հիերարխիկ կերպով կապված հասկացությունների մի տրամաբանական սխեմա, որտեղ ամեն մի ավելի ընդհանուր հասկացություն որպես արգումենտ որոշում է ավելի քիչ ընդհանուրը: Գիտական իմացության նպատակն է հասկացությունների ֆունկցիաների պարզաբանումը:

Թեև Կասսիրերը գտնում է, որ լեզուն և ոգու մյուս դրսևորումները՝ կուլտուրական հիմնարկությունները պետք է բացահայտվեն իրենք իրենցով և ոչ թե նախապես առնված դոգմատիկ դրույթներով, բայց նրա լեզվաբանական ուսմունքը փաստորեն ներկայացնում է Վունդտի էթնոպսիխոլոգիզմի դրույթների հարմարեցումը նեոկանտականության ընդհանուր սկզբունքներին: Իր «Միավորիկ ձևերի փիլիսոփայության» մեջ, հատկապես նրա առաջին գրքում

(«Լեզու»)՝ նա լեզուն դիտում է որպես սիմվոլիկ ձև, որ մարդկային ոգին ստեղծել է ինչպես աշխարհը, այնպես էլ ինքն իրեն գիտակցելու համար: Ըստ Կասսիրերի՝ լեզուն կրոնի (Mythos), գիտության և արվեստի հետ միասին կազմում է հոգեկան ֆունկցիաների մի սիստեմ, որը ոչ թե պասսիվորեն արտացոլում է աշխարհը, այլ կազմակերպում այն: Լեզվի և հոգեկան մնացած ֆունկցիաների զարգացումը տեղի է ունենում նրանց մեջ դրված ինքնազարգացման ստեղծագործ սկզբունքով, ընդ որում լեզվի զարգացումը Կասսիրերը պատկերացնում է որպես նրա ձևերի ավելի ու ավելի ուժեղացող սիմվոլականացում: Սիմվոլը, ըստ Կասսիրերի, զգայականի և հոգեկանի միացումն է, ընդ որում զգայական կողմն անհրաժեշտ է ճանաչողության համար. սիմվոլի կարևորությունն այն է, որ «հոգեկանի մաքուր ֆունկցիան ինքը զգայականի մեջ պետք է որոնի իր կոնկրետ իրականացումը (Erfüllung), պետք է փնտրի և այդ կատարումը միայն այստեղ կարողանա գտնել»²:

Կասսիրերի գլխավոր դրույթն այն է, որ ոգին իր կուլտուրական գործողությունների (Betätigung) ընթացքում, ինչպես որ դրանք երևան են գալիս դիցաբանության (Mythos) կամ կրոնի (Religion), արվեստի, գիտության, այլև լեզվի մեջ, զգայական նշաններով կամ սիմվոլներով աշխարհի սեփական պատկերներն է ստեղծում: Այդ բնագավառները փոխադարձաբար կախված իմաստների ամբողջություններ են՝ իրենց սեփական հիֆնադրական (konstitutiv) սկզբունքներով: Լեզուն Կասսիրերի սիստեմում ծառայում է որպես իմացության կամ մեկնաբանության, իսկական փոխադրամիջոց «եսի» և «աշխարհի» միջև: Լեզվի, լեզվական նշանի միջնորդությամբ է ոգին զգայական ընկալումից (sinnliche Empfindung) բարձրանում դեպի հայեցողությունը (Aschauung), ապա դեպի հասկացական մտածողությունը (begriffliches Denken) և, վերջապես, դեպի դատողությունը: Լեզուն արտացոլում է հոգեվոր զարգացման այս աստիճանները, և նրա միջոցով կարելի է դրանք բացահայտել. լեզուն սկզբնապես ընկած է կոնկրետ-զգայական ոլորտում (sinnlich-konkrete Sphäre). հետագայում պահպանելով այս զգայական տարրը՝ այն լցնում է հոգևոր բովանդակությամբ և, վերջապես, դառնում մաքուր հոգևոր-մտավորի խորհրդանշանը (Symbol des rein Geistig-Intellektualen):

¹ E. Kassirer, Philosophie der symbolischen Formen. I. Die Sprache, Berlin, 1923.

² Նույն տեղը, էջ 16—17:

Այսպիսով, Կասսիրերն ընդունում է լեզվի զարգացման 4 փուլ.

1) Զգայական արտահայտության շրջան (die Phase des sinnlichen Ausdrucks), երբ լեզուն դեռ գտնվում է զգայականորեն-կոնկրետ ոլորտում: Սա համապատասխանում է Շտայնթալի «նումատոպոեզիայի փուլին»:

2) «Պատկերավոր» լեզվական արտահայտության փուլ (die Phase des «anschaulichen» Ausdrucks), երբ լեզուն գտնվում է հայեցողության (Anschauung) ոլորտում. արտաքին աշխարհի կամ օբյեկտիվ իրականության հայեցողությունը հենվում է տարածության, ժամանակի և թվի նշանակման լեզվական միջոցների վրա. սուբյեկտիվ աշխարհի ներքին հայեցողությունը լեզվի մեջ դրսևորվում է նախ իմպլիցիտային արտահայտություններով (լինի այն անվանական կամ բայական արտահայտություն), ապա էքսպլիցիտային լեզվամիջոցներով (տարբեր տիպի ստացական դարձվածքներով), ընդ որում անվանական և բայական լեզվատիպերի կազմավորումը (Ausbildung) ցույց է տալիս ոգու՝ աշխարհի ճանաչման տարբեր ուղիները:

3) Հասկացական մտածողության (begriffliches Denken) արտահայտման փուլ, երբ ընդհանուր հասկացողությունը հենվում է առանձինի վրա. այս փուլին լեզվականորեն համապատասխանում է հատկանիշի նշանակումը (Merkmalsbezeichnung) կամ «որակավորող» լեզվաբնկալումը (quaifizierende Sprachauffassung): Միևնույն իրի կամ գործողության տարբեր տեսակների համար կան առանձին անվանումներ. այս շրջանին է վերաբերում և սուպլետիվիզմը. սակայն դասանիշերի առկայությունը խոսում է արդեն այն մասին, որ լեզուն գտնվում է «ընդհանրացման» («Generalisation»), «սեռային ընդհանրության» («generelle Allgemeinheit») աստիճանի վրա. սրանից անցում է կատարվում ձևական խմբավորմանը (օր. սեռային խմբերը):

4) Մաքուր վերաբերական ձևերի (Beziehungsformen) արտահայտման փուլ, երբ լեզուն ավելի ու ավելի սիմվոլիկ բնույթ է ընդունում. այն սկսում է արտահայտել բառերի շարադասությամբ (չինարենում), նախադասության վերլուծական կամ համադրական կառուցվածքային տիպերով, համադասությունից անցումով ստորադասությանը, հարաբերական դերանվան առաջացմամբ և, վերջապես, հանգույցի (Kopula) ստեղծմամբ որպես համադրության արտահայտություն:

Կասսիրերը մի կողմից՝ Հումբոլդտի, Շտայնթալի և Վունդտի

նման հանգում է լեզվի և մտածողության որոշ նույնացման, լեզվի ներքին-իմաստային կողմի քննությունը նույնացնում ընդհանրապես լեզվի քննության հետ, մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ չափով հաշվի չի առնում բառի կառուցվածքի հասարակական կողմը և հատկապես լեզվական նշանի ու սիմվոլի տարբերությունը¹:

Վերջիվերջո ամեն մի իմացության, ամեն մի գիտության հիմքում Կասսիրերը դնում է «ինքնաստեղծ սիմվոլները»։ «Ամեն մի գիտության հիմնական ըմբռնումները,— գրում է Կասսիրերը,— այն միջոցները, որոնցով նա իր հարցերն է դնում և լուծումները ձևակերպում, այլևս չեն երևում որպես մի առկա գոյի պասսիվ արտապատկերները (Abbild), այլ որպես ինքնաստեղծ մտացի (intellektuell) սիմվոլներ»²: Եթե մի կողմից՝ Կասսիրերը լեզուն նույնացնում է մտածողության հետ, ապա մյուս կողմից՝ այն կտրում է մտածողությունից ու գիտակցությունից, վերջիններս հնարավոր համարում և առանց լեզվի: Նրա կարծիքով լեզվական «սիմվոլիկ ձևերը» նույնիսկ կաշկանդում են գիտությունը, որը ձգտում է նոր սիմվոլիկ ձևի՝ թվերի «լեզվի»։ Վերջինիս մեջ նյութականը վերածված է միայն ֆունկցիոնալի: Սա էլ վերջիվերջո կհանգեցնի ոչ միայն անհատական, այլև ազգային տարբերությունների վերացմանը, և լեզվական տարբերությունները կդադարեն գոյության իրավունք ունենալուց: Ի տարբերություն Հումբոլդտի, որը այդ լեզվական տարբերությունները կապում է ազգային ոգու առանձնահատկությունների հետ, Կասսիրերը դրանք դիտում է որպես ոգու կողմից զգացականը քմահաճ մասնատման ենթարկելու արդյունք³: Կասսիրերի լեզվական կառուցումների հիմքում դրված է եսը. նա ևս Վունդտի նման լեզվի զարգացման մեկնակետը համարում է ժեստերը, այն է՝ ցուցական ժեստերը. սակայն այդ ժեստերը Կասսիրերի համար լոկ միջոց են, որոնցով եսը իրենից հեռացնում է պատկերացված ու պահանջված բովանդակությունը (vorgestellter und begehrter Inhalt), այն վերածում «առարկայի» և օբյեկտիվ բովանդակության: Մի ամբողջ շրջան անհատը ամեն ինչ անվանում է՝ կողմնորոշվելով դեպի իր սեփական մարմինը, այն դարձնելով յուրատեսակ օրինակ, որի հիման

¹ Հմտ. P. O. Шор, Кризис современной лингвистики, ЯС, 1926, էջ 66, ծան. 1:

² E. Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, I, Die Sprache, Berlin, 1923:

Հմտ. G. Pötsch, Grundfragen der Sprachtheorie, 1955, էջ 30:

վրա նա հաշվում է, խմբավորում. այս շրջանում իշխում է անթրոպոմորֆիզմը, ամեն ինչ որոշում է երևակայությունը, ընդ որում այս շրջանն իր դիցաբանական ու մոգական բնույթով մարդու ճանաչողական հնարավորությունների արդյունք է: Քերականական ձևերը, Կասսիրերի կարծիքով, ոգու ներքին ապրիորի հնարավորությունների գրսևորումն են. Կանտի հետևողությամբ, Կասսիրերը ժամանակը և տարածությունը դիտում է որպես հայեցողության ձևեր:

Ֆ. Մաուքներ.—մեխանիցիզմի և ազնուստիցիզմի զուգորդման յուրատեսակ փորձ պետք է համարել մի այլ նեոկանտականի՝ **Ֆ. Մաուքների** «Լեզվի քննադատությունը»¹, որն զգալի չափով ազդել է ամերիկյան և՛ մենտալիստների, և՛ մեխանիցիստների վրա: Մաուքները լեզվի և գիտակցության կապն ըմբռնում է մեխանիստորեն. բառերը նրա համար լոկ զգայական տպավորությունների հուշանշաններ են. զգայական տպավորությունները աստիճանաբար են հասել իրենց առկա ձևին և կարող էին դրոշմվել այլ ձևերի մեջ: Սակայն կապվելով լեզվի հետ՝ գիտակցությունը ազդում է նրա վրա, որոշում վերջինիս բնույթը. «Եթե Արիստոտելը խոսեր շինարեն կամ դակոտայի լեզվով, նա կստեղծեր բոլորովին այլ տրամաբանություն կամ համենայն դեպս, բոլորովին այլ ուսմունք կատեգորիաների մասին»²: Ո՛չ զգայական տպավորություններն իրենք, ո՛չ էլ դրանց հուշանշանները չեն կարող հավաստի իմացության աղբյուր համարվել: Քանի որ ամեն անհատ կապված է իր զգայությունների և իր հիշողությունների հետ, ուստի և բառը որպես հուշանշան չի կարող զուտ սուբյեկտիվ ապրումը ուրիշներին հաղորդելու միջոց ծառայել³:

Էդուարդ Սեպիր.—էդուարդ Սեպիրը (1884—1939) ամերիկյան նորագույն լեզվաբանության ականավոր դեմքերից մեկն է: Կարելի է ասել, որ նրանից է սկիզբ առնում այն գիծը, որ ժամանակակից ամերիկյան լեզվաբանության մեջ միավորում է այսպես կոչված «մենտալիստներին»՝ ի հակադրություն Բլումֆիլդից եկող «մեխանիցիզմի» գծի. սակայն սա չի խանգարում Բլումֆիլդին՝ Սեպիր-

¹ F. Mauthner. Beiträge zu einer Kritik der Sprache. I Sprache und Psychologie. II. Zur Sprachwissenschaft. III. Zur Grammatik und Logik. 1901—1902 (II հր. 1906—1913):

² F. Mauthner, հիշ. աշխ., III, II հր., 1913, էջ 4:

³ Հմմտ. G. P ä t s c h, Grundfragen der Sprachtheorie. 1955, էջ 48—49:

րին համարելու իր ուսուցիչը. վերջիվերջո և՛ մենաալիստների, և՛ մեխանիցիստների լեզվաբանական կոնցեպցիան միավորվում է լեզվական հարցերի միևնույն իդեալիստական մեկնաբանությունում: Մենաալիստները լեզվական վերլուծության մեջ կարևոր տեղ են տալիս իմաստային կողմին, մեխանիցիստները փորձում են դուրս մղել այն ընդհանրապես: Նշելի է, որ մենաալիստները փորձում են պարզել այսպես կոչված «արտաքին լեզվաբանություն» («մետալինգվիստիկայի») այնպիսի կարևոր հարցերը; ինչպիսիք են լեզվի և կուլտուրայի, լեզվի և ռասայի, լեզվաբանության և մարդաբանության, ազգագրության ու հոգեբանության փոխհարաբերության հարցերը և այլն: Սեպիրը կարող է համարվել ժամանակակից ամերիկյան նկարագրական (դեսկրիպտիվ) լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը, մի լեզվաբանություն, որը ստրուկտուրալիզմի տարատեսակներից մեկն է: Լինելով միաժամանակ նաև մարդաբան (անթրոպոլոգ) ու ամերիկյան լեզուների շքի ընկնող հետազոտողներից մեկը՝ Սեպիրը զգալի ուշադրություն է դարձրել լեզվաբանական և մարդաբանական հարցերի առնչությանը՝ նշանակալից ազդեցություն գործելով արդի ամերիկյան «ազգագրական լեզվաբանություն» (էթնոլինգվիստիկայի) ձևավորման վրա:

Սեպիրը ավելի հայտնի է իր «Լեզու. խոսքի ուսումնասիրության ներածություն» աշխատությունը¹: Այս աշխատության մեջ Սեպիրը էլիկտիկորեն զուգորդում է ամենատարբեր լեզվաբանական ուղղությունների դրույթները՝ կրելով և՛ Կրոչերի, և՛ Սոսյուրի, և՛ Կասսիրերի ազդեցությունը: Լեզվի հասարակական բնույթի սոսյուրյան դրույթը նա զուգորդում է լեզվի արվեստային բնույթի կրոչեական դրույթի հետ, և լեզուն սահմանում որպես «արտահայտության կոլեկտիվ արվեստ»²: Առանձնապես նշելի է Սոսյուրի՝ լեզվի իմանենտության և սինխրոնիայի առաջնության դրույթների ազդեցությունը: Սակայն կարելի է նշել, որ այս գրքում Սեպիրը եթե մի կողմից՝ հանդես է բերում լեզվական երևույթների վերլուծման լուրջ կարողություն, ապա մյուս կողմից՝ առաջ է քաշում այնպիսի դրույթներ, որոնք հիմք են տալիս հետագա ռեակցիոն ու ռասայական եզրակացությունների համար: Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության հնչյունաբանական վերլուծության

¹ E. Sapir, Language: an Introduction to the Study of Speech, 1921, ռուս. թարգմ. Э. Сепир, Язык; введение в изучение речи, М., 1934:

² Э. Сепир, Язык, 1934, էջ 176:

պրակտիկայի համար կարևոր դեր է խաղացել նաև Սեպիրի «Հըն-չյունային կաղապարները լեզվում» հոդվածը¹:

Իր գրքում Սեպիրը հանդես է գալիս լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության կոնցեպտուալիստական ըմբռնմամբ, որ միահյուսվում է կանտականության հետ²: Այդ ըմբռնման համաձայն՝ ինքնակա գոյություն ունեն և՛ առանձին առարկաները, և՛ այդ առարկաների ընդհանուր խմբերը նշանակող հասկացություն-սիմվոլները. վերջիններս սիստեմի են վերածվում դատողությանը հատուկ անփոփոխ օրենքների գործողությամբ, իսկ մտածողության պրոցեսը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հասկացությունների կազմավորման դատողական մեխանիզմ: Բառերն իրենց հերթին այդ հասկացություն-սիմվոլների սիմվոլներն են, իսկ կոնկրետ խոսքը՝ այդ սիմվոլների կապակցված ֆիքսացիան: Լեզուն էլ, այսպիսով, Սեպիրի համար լիովին մարդկային, ոչ բնազդական մի մեթոդ է՝ դիտումով ստեղծված սիմվոլների մի սիստեմի միջոցով պատկերացումները, զգացմունքները և ցանկությունները հաղորդելու համար:

Լեզվի այս ըմբռնումը Սեպիրի մոտ զուգակցվում է մի կողմից՝ լեզվի իմանենտության սոսյուրյան ըմբռնման հետ, մյուս կողմից՝ իր իսկ Սեպիրի «լեզվական կաղապարի» (pattern) ուսմունքի հետ³: Յուրաքանչյուր լեզու նրա համար մի ներփակ սիստեմ է, որի անհատական ձևը, «կաղապարը» խիստ կայուն է: Լեզվի «կաղապարը» անկախ է բառապաշարից և հիմնվում է հնչյունական-ձևաբանական կառուցվածքի վրա. եթե «կաղապարը» կախված չէ այդ լեզվով խոսող հանրության կուլտուրայի բնույթից ու աստիճանից, ապա բառապաշարը կուլտուրական փոխազդեցության շահանիշ է: Ձևի գաղափարը հիմնելով սիստեմի գաղափարի վրա՝ Սեպիրը լեզվին այն հատկացնում է, կուլտուրային՝ ոչ: Լեզվի փոփոխության պրոցեսը դիտելով որպես տարերային պրոցես, որի մեջ անգիտակցաբար ընարվում են «մի ընդհանուր կանխորոշված ուղղության» համապատասխանող անհատական շեղումները, Սեպիրը այդ կանխորոշող ուղղությունը համարում է հենց լեզվի «կաղապարը». լեզվի շարժումը ոչ թե արտաքին գործոններով

¹ E. Sapir, Sound Patterns in Language. „Language“, 1925. էջ 37—51:

² Հմտ. Սեպիրի գրքի առաջ հրատարակության՝ Ս. Բելկիցկու առաջաբանը

³ Հմտ. Ս. Բելկիցկու առաջաբանը և Ա. Սուխոտինի «Эдуард Сепир и его место в лингвистике» հոդվածը. Э. Сепир, Язык, 1934, էջ V—XX:

պայմանավորված պրոցես է, այլ ինքնաշարժում, լեզվին ներքնապես հատուկ տենդենցների գործողություն: Լեզվի «կաղապարը» Սեպիրի մոտ հանդես է գալիս որպես ինքնակա գոյություն ունեցող, լեզվի բնույթը, առանձնահատկությունները և շարժման ուղղությունը որոշող, փորձի մեջ տրված առանձին փաստերը միավորող կոնցեպտուալ կատեգորիա: Լեզվի էությունը պրակտիկայում երբեք մաքուր ձևով չի իրականանում, այլ հանդես է գալիս միայն «կաղապարի» մեջ: Այդ «կաղապարը» Սեպիրը զրկում է նյութական արժեքից, դիտում որպես ֆունկցիոնալ հարաբերությունների սիստեմ. ցեղակից լեզուները կարող են հնչյունապես միանգամայն տարբեր լինել, բայց նրանց հնչյունական սիստեմների կաղապարները, այնուամենայնիվ, կհամընկնեն. այսպես, մի լեզվի b, d, g հնչյուններին կարող են համապատասխանել մի այլ լեզվի p, t, k հնչյունները, բայց նրանց փոխհարաբերությունների սիստեմը կարող է համընկնել: Լեզվի «կաղապարն», այսպիսով, Սեպիրը պատկերացնում է որպես անփոփոխ էություն, որ որոշում է, սակայն, փոփոխությունների բնույթն ու ուղղությունը: Այն հանգամանքը, որ լեզուն և «մտքի կաղապարները» Սեպիրը համարում է սերտորեն միահյուսված՝ հետագայում նրան և նրա հետևորդներին հիմք է տալիս ռասայական եզրակացությունների համար, տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների՝ տարբեր մտածողական կարողություն ունենալու մասին խոսելու համար:

Սեպիրը մեծ ուշադրություն է դարձնում տարբեր լեզուների մեջ ընդհանուր քերականական պրոցեսների (արտահայտության միջոցների) վրա՝ տարբերելով 6 տիպ՝ շարադասություն, բարդություն, մասնիկավորում, ներքին թեքում, կրկնության, շեշտի և ինտոնացիայի ֆունկցիոնալ փոփոխություններ: Անցնելով այդ «պրոցեսների» արտահայտած քերականական իմաստների վերլուծությանը, քննադատելով լեզուների տրադիցիոն ձևաբանական դասակարգումը (անջատական, կցական և թեքական թիպերի առանձնացումը) և նշելով լեզուների վերլուծական ու համադրական տիպերի առանձնացման պայմանականությունը՝ Սեպիրը տալիս է իր կոնցեպտուալ իստական դասակարգումը: Քերականական հասկացությունները նա դասակարգում է ըստ նրանց ֆունկցիոնալ արժեքի և իր դասակարգման մեջ հիմք ընդունում դրանց առկայության ու բացակայության փաստը ևս: Նշելի է, որ Սեպիրի այս դասակարգումը մասամբ էլ բացատրվում է նրա որոշ սկեպտիցիզմով դեպի պատմական հայեցակետը:

Առաջ քաշելով լեզուների դասակարգման կոնցեպտուալիստական սկզբունքը՝ Սեպիրը տալիս է լեզուների բնութագրման 3 հայեցակետ՝ 1) իմաստների ի՛նչ տիպեր են արտահայտվում տվյալ լեզվում, 2) լեզվական ի՛նչ տեխնիկայով են դրանք արտահայտվում և 3) համադրության (դրա բացակայության դեպքում՝ վերլուծության) ի՛նչ աստիճան գոյություն ունի: Առաջին հայեցակետով Սեպիրը տարբերում է իմաստների 4 տեսակ՝ ա) կոնկրետ (նյութական), բ) ածանցական (դերիվացիոն), գ) խառը-վերաբերական (խառը-ոբյեկտիվ)՝ հոգնակիություն, քերականական սեռ և դաս, դ) մաքուր-վերաբերական (մաքուր-ոբյեկտիվ)՝ հոլով, բայասեռ և այլն: Երկրորդ հայացակետով տարբերվում է լեզվական տեխնիկայի (քերականական արտահայտության միջոցների կամ «պրոցեսների») նույնպես 4 տեսակ՝ ա) մեկուսացում (իզոլյացիա)՝ սպասարկու բառերի գործածություն, շարադասություն, բ) կցում, գ) ձուլում (ֆուզիա) և դ) սիմվոլացում (սիմվոլիզացիա)՝ ներքին թեքում, շեշտ: Երրորդ հայեցակետով տարբերվում է համադրության 3 տեսակ՝ ա) բազմահամադրականություն (պոլիսինթետիզմ), բ) համադրականություն (սինթետիզմ) և գ) վերլուծականություն (անալիտիզմ):

1920-ական թվականների վերջերին սկսվում է Սեպիրի լեզվաբանական գործունեության երկրորդ շրջանը, երբ մի կողմից՝ նրա լեզվափիլիսոփայական հայացքներն ավելի ռեակցիոն բնույթ են ստանում Օգդենի և Ռիչարդսի փիլիսոփայության ազդեցության տակ, մյուս կողմից՝ նա ենթարկվում է բիհևիորիզմի ակնհայտ ազդեցությանը, որը նրան երբեմն հանգեցնում է ակնհայտ բիոլոգիզմի. վերջին դեպքում դեր է խաղում նաև նրա համատեղ աշխատանքը Բլումֆիլդի հետ¹: Իր «Լեզվաբանության դրությունը որպես գիտության» հոդվածում², լեզվական նշան-սիմվոլների իր հայեցակետը միացնելով բիհևիորիզմի հետ՝ Սեպիրը լեզվական երևույթները դիտում է որպես նշանային (լիմվոլիկ) վարմունքի առանձին ձևեր: Լեզվական նշանները Սեպիրի ըմբռնմամբ չեն տարբերվում այս կամ այն վարմունքն առաջ բերող զանազան ազդանշաններից: Լեզուն Սեպիրը դիտում է լոկ որպես նշան-սիմվոլների ամենից ավելի բարդ կարգ: Եթե իր «Լեզու» գրքում Սեպիրը լեզվի

¹ Հմտ. М. М. Гухман, Э. Сепир и „этнографическая лингвистика“, ВЯ, 1954, № 1, էջ 116.

² E. Sapir, The Status of Linguistics as a Science, „Language“, 1929, № 4.

և կուլտուրայի միջև պատճառական կապ չէր տեսնում, լեզուն սահմանում էր որպես այն, թե ինչ պե՛ս է տվյալ հանրությունը մտածում, իսկ կուլտուրան՝ որպես այն, թե ի՛նչ է մտածում և անում, ապա այստեղ Սեպիրը գտնում է, որ լեզվի սիմվոլները արտահայտում են «կուլտուրայի կաղապարները»։ «Լեզուն,— գրում է նա,— ավելի ու ավելի արժեքավոր է դառնում յուրաքանչյուր կուլտուրայի գիտական հետազոտության ժամանակ այն իմաստով, որ յուրաքանչյուր քաղաքակրթության կուլտուրային կաղապարների ցանցը (network) ցուցչավորվում է (is indexed) լեզվի մեջ, որ արտահայտում է այդ քաղաքակրթությունը»¹։

Սեպիրը նշում է ոչ միայն «կուլտուրայի կաղապարների ցանցի» ազդեցությունը լեզվի վրա, այլև լեզվի ազդեցությունը կուլտուրայի վրա. ըստ նրա՝ «լեզուն շատ խիստ կերպով պայմանավորում է մեր խորհրդածությունները հասարակական պրոբլեմների մասին»²։ Եթե առաջին դեպքում Սեպիրի հայացքները հանդես են գալիս որպես նեոհումբոլդտականության տարատեսակ, ապա երկրորդ դեպքում համահունչ են դառնում Օգդենի և Ռիչարդսի հայացքների ու հետագա ամերիկյան սեմանտիկների գաղափարների հետ, որոնք հասարակական շարիքները փնտրում են լեզվի մեջ։ Ոչ պակաս շահով զգացվում է նաև Մաուսոնների ազդեցությունը՝ Օգդենի և Ռիչարդսի միջնորդությամբ։ Լեզվի և կուլտուրայի կապի դրույթով էլ Սեպիրը որոշում է լեզվաբանության տեղը հասարակական գիտությունների մեջ։ Նշելի է, որ Սեպիրը ևս չի լուծում Մոսյուրի մոտ նկատվող հակասությունը լեզվի հասարակական բնույթի վերաբերյալ դրույթի և լեզվի իմանենտության դրույթի միջև. ըստ Սեպիրի՝ «լեզվի կաղապարումը (patterning) նշանակալից շահով ինքնուրույն է և կախված չէ ոչ-լեզվաբանական տիպի խաչաձևվող կաղապարներից»³։ Ըստ Սեպիրի՝ յուրաքանչյուր լեզու ունի իր սեփական կառուցվածքային կաղապարը, որով նա տարբերվում է մյուսներից և մեծ շահով որոշում տվյալ ժողովրդի հասարակական ըմբռնումների բնույթը (ամեն լեզու ունի իր «իրական աշխարհը»)։ Լեզվի և կուլտուրայի կաղապարներն էլ Սեպիրը, բիհեիորիզմի դիրքերից ելնելով, վերջիվերջո պայմանավորում է տվյալ հասարակությունը կազմող անհատների

¹ E. Sapir. The Status of Linguistics as a Science, „Language“, 1929, էջ 200.

² Նույն տեղը։

³ Նույն տեղը, էջ 212։

բիո-հոգեբանական վարժունքով: Այս դրույթները հիմք են տալիս ռասայական եզրակացութիւնների համար, որ անուժ են և՛ Սեպի-րը, և՛ նրա հետևորդները (Ուորֆը և ուրիշները):

Վ. Շմիդտը և նրա «կուլտուրական շրջանների» ուսմունքը.— 1926 թ. կարդինալ Վ. Շմիդտը հանդես է գալիս «Երկրի լեզվաբան-տանիքները և լեզվաշրջանները» գրքով¹, որի մեջ քննադատութեան է ենթարկում լեզուների ծագումաբանական դասակարգման տրադիցիոն ուսմունքը և փորձում հիմնավորել այն դրույթը, թե ծագումաբանական դասակարգմանը չի կարելի առաջնութիւն տալ տիպոլոգիական դասակարգման հանդեպ: Շմիդտն առանձնացնում է այսպես կոչված տիպոլոգիական շրջաններ՝ հիմք ընդունելով լեզուների հնչյունական, ձևաբանական և շարահարկական ընդհանուր առանձնահատկութիւնները: Ամեն մի տիպոլոգիական շրջան, ըստ Վ. Շմիդտի, ներկայացնում է այնպիսի լեզվական տարրերի որոշակի մի ամբողջութիւն, ինչպիսիք են ձայնավորներն ու բաղաձայնները, վերջիններիս խուլ և ձայնեղ տեսակները (հնչյունական ընդհանրութիւններ), թվի և սեռի ձևավորման բնույթը (ձևաբանական ընդհանրութիւններ), բառերի շարադասութիւնը, հատկապես հատկացուցիչն արտահայտող սեռականի դրութիւնը (շարահարկական ընդհանրութիւններ):

Շմիդտը պատկանում է ազգագրագետների կուլտուր-պատմական դպրոցին, որի ներկայացուցիչներից են նաև Գրյոնները, Շմիդտ-Կոպպերսը, և որի օրգանն է եղել «Anthropos» ժուռնալը: Այս դպրոցը գալիս է դեռևս Հեռլանդից և Ռատցելից ու բնութագրվում է հետևյալ դրույթներով. 1) կուլտուրական դիֆուզիաների (կուլտուրական հիմնարկների՝ ընդհանուր կենտրոններից տարածվելու) ուսմունքով. 2) միգրացիաների և փոխառութիւնների համընդհանուր բնույթի ուսմունքով. 3) կոմպլեքսների (տարասեռ կուլտուրական հիմնարկների կապվածութեան) ուսմունքով. 4) փակ կուլտուրական շրջանների տեսութեամբ. 5) առանձին կուլտուրական (ոչ միայն նյութական, այլև հասարակական) հիմնարկների քարտեզագրման եղանակով²: Այս սկզբունքները իր գրքում Շմիդտը փորձում է կիրառել լեզվի նկատմամբ: Հենվելով Շմիդտ-Կոպպերսի

¹ W. Schmidt, Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde, Heidelberg, 1926.

² Հմտ. Л. Я. Штернберг, Современная этнология, „Этнография“, 1926, 1.

վրա¹ Շմիդտը տարբերում է 4 տիպի կուլտուրական շրջան՝ 1) նախակուլտուրական՝ բույսերի հավաքման կուլտուրայով՝ առանց հողագործության և անասնապահության. 2) նախնական (առաջնային, պրիմիտիվ) կուլտուրական՝ անասնապահությամբ, հողագործությամբ, արվեստով, արհեստներով. 3) երկրորդային և երրորդային կուլտուրական՝ առաջին երկու կուլտուրական շրջանների տարբերով խառնված, ամանեղենի պատրաստմամբ, ջուլհակությամբ, մետաղների մշակմամբ և գրություններով. 4) նախապատմական կուլտուրական, որ առանձին կողմերով մերձենում է առաջին երեքին: Այս շրջանների մեջ էլ տարբերվում են ենթաշրջաններ ու փոքր շրջաններ՝ ըստ աշխարհագրական տարածման և այլ կարգի առանձնահատկությունների: Նշելի է, որ կուլտուրական շրջանները Շմիդտը բնութագրում է բազմազան գծերով՝ տընտեսական տիպով, ընտանիքի ձևերով (մատրիարխատ, պատրիարխատ և այլն), հավատալիքներով և այլն: Միաժամանակ որոշվում են կուլտուրական բուն կենտրոնների առանձնահատկությունները, միգրացիաների դերն ու կուլտուրական փոխազդեցությունները:

Շմիդտը համապատասխանաբար տարբերում է լեզվական շրջաններ, որոնք կապված են կուլտուրական շրջանների հետ և բնութագրվում են հնչյունական, ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունների որոշ կոմպլեքսով: Առանձնապես կարևոր է համարում Շմիդտը հետևյալ առանձնահատկությունները. 1) հնչյունական՝ «նորմալ» (a, i, u) և «աննորմալ» (ä, ö, ü) ձայնավորների ֆունկցիոնալ տարբերությունները, ձայնեղ ու խուլ և պայթական ու շփական թաղաձայնների տարբերությունը, ձայնավորների, ձայնորդների ու բաղաձայնների դիրքը բառի սկզբում և վերջում. 2) ձևաբանական՝ անունների ու դերանունների թվի, դերանունների երկակի և հոգնակի ձևերի ինկլյուզիվ և էքսկլյուզիվ ձևերի, արական և իգական սեռի, շնչավորի և անշունչի, անձի և իրի տարբերությունները; հաշվման սիստեմները. 3) շարահյուսական՝ հատկացուցչի նախադաս և ետադաս գործածությունը, ստացական և անձնական դերանունների գործածությունը: Նկատի ունենալով լեզվի սիստեմային բնույթը՝ Շմիդտը փորձում է հատկացուցչի նախադաս և ետադաս դիրքը կապել նաև վերջամասնիկավորման և նախամասնիկավորման, ուղիղ խնդրի՝ ստորոգյալի նկատմամբ գրաված դիրքի, անձնական դերանվան՝ ստորոգյալի մոտ դրվելու կամ չդրվելու և բայի բնույթի հետ:

¹ Schmidt-Koppers, Völker und Kulturen, Regensburg, 1924.

Շմիդտը փորձում է կուլտուրական շրջանները կապել ոչ միայն լեզվական կանոնցվածքի բնույթի, այլև լեզվական տարբերակվածության և միավորվածության, լեզվական խառնվածության երկվույթների հետ, այսպես, ըստ նրա՝ երկրորդական և երրորդական կուլտուրական շրջանների լեզուները այլևս մանր լեզուների և բարբառների խմբեր չեն, այլ դրանց մեջ արդեն առկա են լեզուների և լեզվական ընտանիքների մերձակցության փաստերը. լեզվական ընտանիքները կազմվում են միավորման ու խառնուրդի ճանապարհով, ընդ որում պահպանվում են զարգացման նախորդ փուլի հետքերը:

Շմիդտի ուսմունքը զգալի չափով մոտենում է Մառի տեսությանը. նա ևս լեզվական ընտանիքների կազմավորումը դիտում է որպես մերձակցության ու խառնման և ոչ թե նախալեզվի բաժանման պրոցես, հաշվի է առնում հաբեթական լեզուների՝ հնդկարոպականի կազմավորման մեջ խաղացած դերի մառական դրույթը, լեզվի բոլոր կողմերը կապում տնտեսական ու կուլտուրական փոփոխությունների հետ և այլն:

Բերենք մի օրինակ, թե ինչպես է Շմիդտը կապում կուլտուրտնտեսական և լեզվական երևույթները: Ըստ նրա՝ նախակուլտուրական շրջանների (Թասմանիայի, Ալյուտրալիայի մի մասի, պապուասների մի մասի, Հրո երկրի, հնասիական, սամոյեդական, հոտենտոտա-բուշմենյան, հնամերիկյան՝ ալգոնկինյան) լեզուները ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները. 1) ունեն պարզ և նորմալ վոկալիզմ (a, e, i, o, u). 2) բացակայում է ձայնեղ ու խուլ, պայթական ու շփական ձայնավորների ֆունկցիոնալ տարբերությունը. 3) բառակզբի բաղաձայնները հանդիպում են և բառավերջում. 4) կա թվի հարուստ տարբերակում (եզակի, երկակի, եռակի, հոգնակի). 5) հաշվման սիստեմը երկուորդական է. 6) կան դերանունների ինկլյուզիվ և էքսկլյուզիվ ձևեր. 7) սեռային դասային դասակարգումները բացակայում են. 8) հատկացուցիչը նախադաս է և համապատասխանաբար ուղիղ խնդիրը դրվում է բալից, անձնական դերանուն-ենթական՝ ստորոգյալից առաջ: Այս բոլորը, ըստ Շմիդտի, վկայում են հոգեկան ու մտավոր ոչ բավարար տարբերակվածության (հնչյունների շտաբերակվածություն), սեռի և տեսակի հասկացությունների բացակայության (հատկացուցիչ նախադասությունը), զույգային ընտանիքի (հաշվման երկուորդական սիստեմը), էքզոգամ ամուսնության մասին ինկլյուզիվ և էքսկլյուզիվ դերանուններ). չեն տարբերակվում

մարդիկ և կենդանիները, տղամարդիկ և կանայք. վերջիններիս հասարակական գոյության պայմանները շեն տարբերվում (բույսերի հավաքումը՝ առանց հողագործության և անասնապահության): Նախնական կուլտուրական շրջանի լեզուներում բարդանում է հաշվման սիստեմը, հանդես է գալիս շնչավորի և անշունչի անձի և իրի, արականի և իգականի տարբերակում, փոխվում է հատկացուցչի տեղը. 'սրանք Շմիդտը փորձում է կապել հասարակական-տնտեսական և կուլտուրական փոփոխությունների հետ:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է նշել, որ Շմիդտի մոտ՝ 1) մեծ մասամբ արհեստականորեն են կապվում լեզվական և կուլտուրական երևույթները. 2) լեզվական հատկանիշները առնվում են ոչ թե իրենց սիստեմային կապերի մեջ, այլ զուգորդվում են տարբեր կոմբինացիաներով՝ առանց լեզվական սիստեմների իրական բնույթի խոր հաշվառման. 3) պարզեցվում են և արհեստականորեն միացվում տարբեր լեզուների առանձնահատուկ գծերը:

Առանձնացնելով լեզվի տիպոլոգիական շրջաններ և դրանք կապելով կուլտուրական շրջանների հետ՝ Շմիդտը գտնում է, որ լեզվի տիպոլոգիական ձևերի զարգացումը կապված է մտածողության ձևերի զարգացման հետ, ընդ որում մտածողության այդ ձևերն էլ պայմանավորված են մարդկային կուլտուրայի, նրա հասարակական-տնտեսական զարգացման տարբեր շրջանների բնույթով: Տվյալ լեզվի տիպոլոգիական ամբողջության տարրերը, Շմիդտի ուսմունքի համաձայն, առաջանում են կուլտուրայի և հասարակական-տնտեսական զարգացման բնագավառում տեղի ունեցած տեղաշարժերի և մտածողության ձևերի համապատասխան փոփոխությունների հետ կապված: Այսպես, արական և իգական սեռերի տարբերակումը Շմիդտը կապում է մայրիշխանական տնտեսության հետ, երբ կինը հանդես է եկել որպես առաջին հողագործը և դրանով իսկ կարևոր տնտեսական դեր կատարել. շնչավոր և անշունչ առարկաների տարբերակումը Շմիդտը համապատասխանաբար կապում է որսորդական և ձկնորսական տնտեսության հետ և այլն: Սակայն հարցի մատերիալիստական լուծման այս փորձը Շմիդտի մոտ մնում է լոկ որպես փորձ. նախ՝ նա լեզվի և մտածողության կապը տնտեսական այս կամ այն տիպի հետ պատկերացնում է մեխանիկորեն ու տուրք տալիս որոշ վուլգար սոցիոլոգիզմի. երկրորդ՝ հասարակության զարգացման օրի նաչափությունների ըմբռնման մեջ նա վերջիվերջո մնում է իդեալիզմի դիրքերում. մարդու կուլտուրական զարգացման հիմքում նա

ղնում է հոգեկան զարգացումը և մարդու տրամաբանական մտածողության այնպիսի ձևերը, ինչպիսիք են ընդհանուր հասկացությունները, դրական ու բացասական դատողություններն ու մտահանգումները, համարում է մարդկային հոգեկան ապրիորի, զգայական փորձով չբացատրվող կարողություն. երրորդ՝ մարդու մտածողության ու լեզվական կարողությունների զարգացման հարցում նա զերծ է՝ հետևողական պատմականությունից, անդունդ է տեսնում մարդու և կենդանու միջև. մարդու տրամաբանական մտածողության սաղմերը նա ոչ միայն չի տեսնում կենդանիների մոտ, այլ, ինչպես տեսանք, այդ մտածողության հատկությունները դիտում է որպես ապրիորի ընդունակության դրսևորում¹:

Շմիդտի ուսմունքը որոշ առումով կապված է Մառի ստադիայականության տեսության հետ և զգալի ազդեցություն է թողել Պրազայի ստրուկտուրալիստների «լեզվամիության» ուսմունքի ձևավորման վրա:

6. ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼԻՉՄ

ա) Շվեյցարական ֆունկցիոնալիզմ

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Ֆունկցիոնալիզմ անունը գործածվում է իրարից մեծ չափով տարբերվող երկու ուղղության համար, որոնցից մեկը ձևավորվել է Շվեյցարիայում (ժնևում), մյուսը՝ Գերմանիայում: Շվեյցարական ֆունկցիոնալիզմը հանդես է եկել սոսյուրականության բազայի վրա՝ նրա ուսմունքի հակասական կողմերը վերացնելու որոնումների մեջ: Գերմանական ֆունկցիոնալիզմը հանդես է եկել որպես երիտքերականության քննադատության արտահայտություններից մեկը, ընդ որում ֆունկցիայի գաղափարն ըմբռնվում է որպես բիոլոգիական ֆունկցիայի գաղափարի երկվորյակը: Շվեյցարական ֆունկցիոնալիստները առաջնությունը տալիս են սինխրոնիային, աշխատում պատմական հարցերը մեկնաբանել՝ հիմք ընդունելով սինխրոնիան: Գերմանական ֆունկցիոնալիստները զբաղվում են պատմական հարցերով: Թեև երկու ուղղության մեկնակետն էլ ֆունկցիայի գաղափարն է, բայց այն հանդես է գալիս տարբեր ըմբռնմամբ: Եթե պարզեցնենք հարցը, ապա շվեյցարական ֆունկցիոնալիզմը կարելի է

¹ Հմտ. Д. Введенский, Ф. де-Соссюр и его место в лингвистике, Ф. де-Соссюр-ի «Курс общей лингвистики» գրքում, М. 1933, էջ 9—10.

կոչել սինխրոնիստական-սոցիոլոգիական, գերմանակաՆը՝ դիախրոնիստական-բիոլոգիական:

Ֆունկցիոնալիզմը հանդես է եկել դեռևս Սոսյուրի աշակերտներ Շառլ Բալլիի և Ալբեր Սեշեբի, հատկապես առաջինի մոտ: Բալլիի «Լեզուն և կյանքը» գիրքը ֆունկցիոնալիզմի առաջին արտահայտություններից մեկն է, իսկ նրա ուշ շրջանի գործերում, հատկապես «Ընդհանուր լեզվաբանություն և ֆրանսիական լեզվաբանություն» աշխատության մեջ այն դրսևորվում է ամենայն ցցունությամբ: Սակայն շվեյցարական ֆունկցիոնալիզմի բուն ժրագրային փաստաթուղթը Բալլիի աշակերտ Անրի Ֆրեյի «Սխալների բերականությունն» է¹: Նկատի ունենալով Բալլիի և Սեշեբի սերտ կապը Սոսյուրի հետ՝ մենք ավելի նպատակահարմար համարեցինք նրանց հայացքները քննել սոցիոլոգիզմի ուղղության հետ կապված: Կարելի է ասել, որ այս դեպքում սոցիոլոգիզմը խաչաձևվում է ֆունկցիոնալիզմի հետ, թեև շվեյցարական դպրոցի ներկայացուցիչների իմանենտիզմը հիմք է տալիս ֆունկցիայի գաղափարի իմանենտացման:

Շվեյցարական ֆունկցիոնալիստներն ընդունում են Սոսյուրի հիմնական դրույթները. նրանք ևս լեզուն դիտում են որպես նշանների սիստեմ, որ իր բնույթով հասարակական երևույթ է, հակադրում են սինխրոնիան ու դիախրոնիան՝ սինխրոնիայի ակնհայտ գերադասությամբ և այլն: Սակայն, ինչպես նշեցինք, նրանց կարծիքով՝ Սոսյուրի ուսմունքը դեռևս պատասխան չի տալիս լեզվական փոփոխության պատճառները հարցին, չի բացահայտում այն գործոնները, որոնք որոշում են լեզվական շարժման ուղղությունը. սինխրոնիկ լեզվաբանությունը ընդհանրապես այդ հարցերով չի զբաղվում, դիախրոնիկ լեզվաբանությունն էլ Սոսյուրի մոտ ավելի շուտ փոփոխությունները գրանցող դիսցիպլին է, քան դրանք բացատրող: Իրենց վրա վերցնելով այս խնդրի կատարումը՝ շվեյցարական ֆունկցիոնալիստները լեզվի փոփոխության պատճառները տեսնում են նման փոփոխության «պահանջների» կամ «կարիքների» (besoins) մեջ: Պահանջների ուսմունքը նպատակ ունի սինխրոնիկ երևույթների շարժումը, «լեզվի անընդհատ վերանորոգումը» բացատրել մնալով իր իսկ սինխրոնիայի սահմաններում, առանց դիմելու դիախրոնիկ-պատմական բացատրության: Ընդհանուր առմամբ շվեյցարական ֆունկցիոնալիստները խորացնում

¹ H. Frei. La grammaire des fautes. Introduction à la linguistique fonctionnelle. Paris, 1929.

Են Սոսյուրի նահանջը պատմականությունից՝ լեզվի սինխրոնիկ տառամնասիրությանը բացահայտ գերակշռություն տալով դիախրոնիկ ուսումնասիրության հանդեպ:

Շվեյցարական ֆունկցիոնալիստները ևս իրենց հետազոտության մեջ ելնում են ֆունկցիայի գաղափարից, լեզվական երեւոյթները քննում են ըստ դրանց ֆունկցիոնալ արժեքի, ըստ լեզվական սիստեմի մեջ դրանց կատարած ֆունկցիայի, ըստ դրանց արտահայտչական արժեքի, ըստ ֆունկցիայի նմանության ու մերձավորության (համարժեքության), ըստ ֆունկցիոնալ նպատակահարմարության: Ամենատարբեր բնույթի լեզվական երեւոյթները ճշմանք դնում են միևնույն մակարդակի վրա՝ նկատի ունենալով ֆունկցիոնալ ընդհանրությունը և բավարար չափով հաշվի չառնելով դրանց միջև եղած տարբերությունները:

Անրի Ֆրեյ.— Որպես ֆունկցիոնալ լեզվաբանության ներածություն նախատեսված իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ Ֆրեյը լեզվական փոփոխություններն ու փոխանցումները փորձում է բացատրել ամենատարբեր բնույթի «կարիքներով» կամ «պահանջներով» (besoins): «Ֆունկցիոնալ լեզվաբանության» նպատակն է համարվում այնպիսի «պահանջների» բացահայտումը, ինչպիսիք են «ասիմիլյացիայի պահանջը» (այստեղ է քննվում և անալոգիայի երևույթը), «տարբերակման (պարզության—clarté) պահանջը», «համառոտության պահանջը», «անփոփոխականության (invariabilité) պահանջը» և «արտահայտչականության պահանջը»: Ըստ Ֆրեյի՝ այս «պահանջները» փոփոխվում են լեզվից լեզու, դասակարգից դասակարգ և ժամանակաշրջանից ժամանակաշրջան՝ կապված տվյալ լեզուն գործածող կոլեկտիվի հասարակական վիճակի հետ. տվյալ լեզվով խոսողները, տվյալ դասակարգի ներկայացուցիչները, տվյալ ժամանակաշրջանը առաջադրում են իրենց «պահանջները», որոնք վերջին հաշվով պայմանավորում են լեզվական փոփոխությունների ընդհանուր ուղղությունը. հասարակության ազդեցությունն արտահայտվում է «պահանջների» դոզավորումը (dosage) որոշելու մեջ:

Ֆրեյը ֆունկցիան հակադրում է նորմային և, հետևաբար, «ֆունկցիոնալ լեզվաբանությունը»՝ նորմատիվին: Դյուրկհեյմի և Սոսյուրի հայեցակետը համարելով նորմատիվ՝ Ֆրեյը ֆունկցիոնալիստական մոտեցման օրինակներ է տեսնում սկանդինավյան մի շարք մտածողների մոտ՝ Տեգներ, Նորենն: Վերջիններս «ճիշտ» են համարում ոչ թե նորմային համապատասխանողը, այլ հեշտ

արտասանվողը և հեշտ հասկացվողը, այսինքն՝ լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի կատարմանը, հաղորդակցման «պահանջներին» ամենից ավելի համապատասխանողը: Յուրացնելով այս հայեցակետը և զարգացնելով այն՝ Ֆրեյը լեզվի մեջ տեղ գտնող սխալներն ու շեղումները (նորմայի դեմ կատարվող մեղանշումները) համարում է հենց հաղորդակցման «պահանջներին» բխող երևույթներ. այստեղից էլ նրա գրքի «Սխալների քերականություն» անվանումը:

Եթե «Ֆունկցիոնալ լեզվաբանությունը» մի կողմից՝ հակադրվում է նորմատիվին, ապա մյուս կողմից՝ այն հակադրվում է պատմականին: Պատմական լեզվաբանությունը, ըստ Ֆրեյի, բավարարվում է փոփոխությունների փաստագրումով, մինչդեռ «ֆունկցիոնալ լեզվաբանությունը» բացատրում է փոփոխությունների պատճառները՝ հիմք ունենալով ֆունկցիաները (= «պահանջները»). վերջիններս Ֆրեյը կոչում է «լեզվի կոնստանտներ» (les constantes du langage), լեզվի հաստատուն մեծություններ: Սրանով էլ, սակայն, Ֆրեյը փորձում է հաղթահարել ստատիկ նկարագրության միակողմանիությունը:

բ) Գերմանական ֆունկցիոնալիզմ

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Գերմանական ֆունկցիոնալիզմը որպես ձևավորված ուղղություն հանդես է եկել 1920-ական թվականներին: Նրա առաջին ցայտուն արտահայտությունը Վ. Հոռնի «Լեզվական մարմին և լեզվական ֆունկցիա» գիրքն¹ է: Սակայն լեզվական փոփոխությունների ֆունկցիոնալիստական մեկնաբանության փորձեր տեղ են գտել և նախորդ լեզվաբանների, այդ թվում նաև երիտքերականների աշխատություններում: Ինքը Հոռնը հնչյունական փոփոխությունների, բառերի քերականական վերջավորությունների անկման ու թուլացման փաստերի ֆունկցիոնալիստական բացատրության օրինակներ է բերում Օ. Բեհագեի, Վ. Մեյեր-Լյուբկի, Գ. Ն. Հացդիակիսի և նույնիսկ Վ. Շերերի ու Գ. Ֆոն դեր Գաբելենցի աշխատություններից: Ֆունկցիոնալիստական մեկնաբանության տարրեր Հոռնը տեսնում է կցականության և ադապտացիայի տեսությունների, այլև լեզվական կրճատումների բացատրության փորձերի մեջ: Ընդհանուր առմամբ Հոռնը բազմաթիվ այլ անձերի է նշում, որոնք այս կամ այն ձևի վերացումը կա-

¹ W. Horn. Sprachkörper und Sprachfunktion, Berlin, 1921.

պում են այդ ձևի իմաստի կորստի, մի ձևի ֆունկցիայի՝ մի ուրիշին անցնելու, նախորդ տարբերակումը պահպանելու անհրաժեշտ շխնելու հետ:

Ֆունկցիոնալիստներն իրենց գլխավոր սլաքն ուղղում են երիտփերականների էմպիրիզմի դեմ՝ առաջ քաշելով լեզվական փաստերից արվող տեսական ընդհանրացումների ու եզրակացությունների կարևորության հարցը: Եթե երիտփերականները տարվում էին միմիայն փաստերով, ուշադրությունը կենտրոնացնում հնչյունական օրենքների հայտնաբերման վրա, նկատի առնում միայն այն, ինչ բացատրվում է հնչյունական օրենքի և անալոգիայի սկզբունքներով, ապա ֆունկցիոնալիստները նպատակ են դնում բացատրել լեզվական փոփոխությունների հիմքերը, ցույց տալով այս կամ այն երևույթի երևան գալու կամ անհետանալու պատճառները: Ֆունկցիոնալիստների կարծիքով՝ հնչյունական օրենքներն ինքնին ոչ միայն շեն բացատրում լեզվական փաստերը, այլև հենց իրենք կարիք են զգում բացատրության: Լեզվական պրոցեսի և լեզվական փոփոխությունների հիմքերը ֆունկցիոնալիստները որոնում են լեզվական երևույթների ֆունկցիոնալ նպատակահարմարության, լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի առաջադրած պահանջներին դրանց ո՛ր շափով համապատասխանելու մեջ: Սակայն միավորվելով լեզվի ֆունկցիոնալ ըմբռնման բազայի վրա՝ այս ուղղության ներկայացուցիչները հանդես են բերում զգալի տարբերություններ առանձին հարցերի մեկնաբանության մեջ: Ֆունկցիոնալիզմի որոշ տարատեսակները մոտենում են ստրուկտուրալիզմին՝ մինչև նրանց հետ ձուլվելու աստիճան: Նշելի է, որ մեկնակետային ֆունկցիա բառը նրանց մոտ ըմբռնվում է երկու կերպ՝ որպես լեզվի՝ տվյալ հասարակական կոլեկտիվում ունեցած ֆունկցիա և որպես լեզվական նշանների՝ տվյալ լեզվասխտեմում ունեցած ֆունկցիա:

Եթե երիտփերականների հետազոտության գլխավոր բնագավառը հնչյունաբանությունն էր, ապա գերմանական ֆունկցիոնալիստների ուշադրության կենտրոնում ընկած են՝ քերականության հարցերը: Երիտփերականները քերականական փոփոխությունները հակված են բացահայտելու հարկադիր հնչյունական գործոններով. ֆունկցիոնալիստները, ընդհակառակը, հնչյունական փոփոխությունների պատճառները փորձում են բացատրել հնչյունների քերականական ֆունկցիայով: Ըստ նրանց՝ յուրաքանչյուր քերականական կատեգորիա, որ «լեզվական մարմնի» մեջ այս կամ այն որոշակի ֆունկ-

ցիայի կրողն է, արտաքնապես արտահայտվում է հնչյունով կամ հնչյունակոմպլեքսով. քերականական ֆունկցիայի կորուստը ավելորդ է դարձնում այն արտահայտող հնչյունի կամ հնչյունակոմպլեքսի առկայությունը, և սա ավելի կամ պակաս արագությամբ կորչում է¹: Գերմանական ֆունկցիոնալիստների տեսության մեջ կարևոր է մի քանի մոմենտ: 1) Նրանք լեզուն դիտում են որպես մի միասնական ամբողջություն, հանգում են լեզվի սիստեմայնության գաղափարին. ճիշտ է, Հոռնը և մյուսները՝ լեզվի այս սիստեմային ամբողջականությունը համեմատում են օրգանական մարմնի ներքին ամբողջականության հետ, անալոգիա են անցկացնում օրգանական մարմինների և «լեզվական մարմինների» միջև, լեզվաբանության կողմից լեզվի պատմության պրոցեսի բացատրության եղանակները նույնացնում են ֆիզիոլոգիայի մեջ հայտնի գաղափարների հետ, բայց և այնպես բոլոր դեպքերում ելնում են լեզվի սիստեմայնության գաղափարից. այս՝ կապակցությամբ նշելի է, որ նրանք բառը կոնկրետ ֆունկցիավորման պրոցեսում առնում են նախադասության ամբողջության մեջ. ֆունկցիայի գաղափարը նրանք կապում են նախադասության որպես ամբողջության մեջ այս կամ այն մասի իմաստային լիարժեքության հետ, ելնում են շարահյուսական կապակցության առաջնությունից: Այս նույն ամբողջականության ու սիստեմայնության գաղափարն է, որ Հոռնին հանգեցնում է «ակցենտի» կարևորության մատնանշմանը որպես բառը միավորող ու ամբողջականացնող գործոնի: 2) Ֆունկցիոնալիստները փորձում են կամուրջ գտնել իմաստի և հնչյունական ձևի, լեզվական միավորների ներքին և արտաքին կողմերի միջև. ֆունկցիան նրանց համար ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «բառամարմնի և իմաստի հարաբերություն»²: Սրանով իսկ հնչյունական կողմի՝ քերականական և իմաստային կողմից անկախ քննելուն նրանք հակադրում են դրանց կապակցված քննությունը: 3) Ֆունկցիոնալիստների ուշադրության կենտրոնում պատմական հետազոտության հարցերն են, ընդ որում եթե ֆունկցիայի գաղափարը ստրուկ-

¹ Նման բացատրության փորձ արդեն առկա է Գոտերնյայի մոտ, որը, օրինակ, գրում է. «Քանի որ այդ հնչյունը մակբայական դերբայի մեջ արդեն իմաստ չունի, ապա նրա պահպանումը միայն առանց կարիքի կզանգահեցնեք խոսքի և մտքի ընթացքը»: Из записок по русской грамматике, 1887, էջ 57. հմմտ. Э. А. Макаев, Понятие системы языка, УЗ И МГПИИЯэ, IX, էջ 18-ի ծան.:

² W. Horn, Laut und Leben. I, 1954, էջ 56.

տուրալիստների մոտ հիմք է տալիս սինխրոնիկ քննությանը առաջնություն տալու համար (ֆունկցիան լեզվի սինխրոնիկ սիստեմում), ապա գերմանական ֆունկցիոնալիստները ֆունկցիայի գաղափարը օգտագործում են պատմական փոփոխությունների պատճառների բացատրության նպատակով: Սրանով իսկ, սակայն, լեզուն նրանց համար դառնում է ներփակ ամբողջություն, որտեղ փոփոխությունները պայմանավորված են լեզվի տարբեր կողմերի փոխհարաբերությամբ: 4) Ֆունկցիոնալիստների պահանջի կենտրոնը լեզվաբանական մեթոդի բարելավումն է, մեթոդական կողմը. լեզվի բնույթի հարցը ֆունկցիոնալիստների համար երկրորդական հարց է: 5) Ֆունկցիոնալիստները որոշ առումով ֆետիշացնում են ֆունկցիայի հասկացությունը և քննում ինքնանպատակորեն, բացատրում ինքն իրենով: 6) Ֆունկցիոնալիստների համար հնչյունաբանությունը դադարում է ինքնուրույն բնագավառ լինելուց. առաջին պլանի վրա են քաշվում շարահյուսությունն ու իմաստաբանությունը:

Սակայն առաջ քաշելով ֆունկցիոնալ նպատակահարմարության դրույթը՝ ֆունկցիոնալիստները, այնուամենայնիվ, բավարար չափով չեն կարողանում բացատրել, թե ինչո՞ւ այս կամ այն փոփոխությունը մի լեզվում նպատակահարմար է, մյուսում՝ ոչ: Զբաղվելով միայն այս կամ այն լեզվի ներքին ֆունկցիոնալ նպատակահարմարության զարգացման հարցերով՝ գերմանական ֆունկցիոնալիստները բավարար չափով չեն զուգադրում առանձին լեզուների փաստերը: Կարելի է նշել նաև, որ նրանք մեծ ուշադրություն հատկացնելով աննպատակահարմար լեզվական միջոցների հեռացման հարցին՝ բավարար չափով չեն զբաղվում դրանց փոխարինող միջոցների ծագման պատճառներով. բացի ֆունկցիոնալ նպատակահարմարությունից՝ որևէ այլ գործոն նրանք չեն տեսնում¹: Սա բխում է ֆունկցիայի գաղափարի ինքնապարփակ քննությունից:

Գերմանական ֆունկցիոնալիստները մեծ աշխատանք են կատարել առանձին լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում, ընդ որում նրանք զուգորդում են մի կողմից՝ փաստերի բազմակողմանի վերլուծությունը տեսական հիմնավորման ու ընդհանրացումների հետ, մյուս կողմից՝ լեզվի պատմական քննությունը՝

¹ Հմտ. Т. А. Дегтерева, Краткий обзор лингвистических учений (в XIX—XX веках в Европе), „Проблемы изучения языка“, М., 1967, էջ 32:

լեզվի սիստեմային բնույթի առանձնահատկությունների հաշվառման հետ:

Օ. Բեհագելը, որին սովորաբար համարում են երիտքերականների սերնդի ներկայացուցիչ և որը, սակայն, հնչյունական փոփոխությունների մեկնաբանության մեջ տարբերայնորեն, թե գիտակցաբար դիմում է ֆունկցիոնալիստական սկզբունքին, իր «Գերմաներեն լեզվի պատմության» մեջ հատուկ տեղ է նվիրում այն դեպքերի քննությանը, որտեղ «ֆունկցիայից զրկված կից վանկերում (in funktionslos gewordenen Nebensilben) վերջավորության ձայնավորներն ընկնում են»¹: Բեհագելը լեզվական փոփոխությունների ֆունկցիոնալիստական մեկնաբանությունը կիրառել է շատ վաղ և Հոռնից անկախ. Հոռնը որպես օրինակ բերում է նրա «Կորուստը և փոխարինումը գերմաներենում» հոդվածը²:

Մ. Լենբերտը Հոռնի սկզբունքները նույնպես փորձում է կիրառել անգլերենի պատմության մի այնպիսի շրջանի նկատմամբ, երբ տեղի է ունենում լեզվի քերականական վերջավորությունների թուլացման ու անկման պրոցես³. Նա իրեն նպատակ է դնում ոչ թե պարզապես արձանագրել եղած փաստերը, այլ ցույց տալ փոփոխության պատճառները՝ հենվելով Հոռնի տեսակետի վրա. այս պատճառները նա տեսնում է նախադասության՝ որպես ամբողջության մեջ, քերականական ձևերի ֆունկցիոնալ լիարժեքության աստիճանի մեջ:

Կարլ Մայերը ֆունկցիոնալ լեզվաբանության դիրքերից քննության է ենթարկել բուլղարերենի վերլուծական ձևերի զարգացման պրոցեսը: Իր «Հոլովման անկումը՝ բուլղարերենում» աշխատության մեջ⁴ նա ցույց է տալիս, թե ինչպես են հոլովների ֆունկցիան իրենց վրա վերցնում նախդիրները, թեև լավ չի բացատրում, թե նախ՝ ինչո՞ւ է այդ բանը սլավոնական լեզուներից միայն բուլղարերենում լրիվ կերպով տեղի ունենում և երկրորդ՝ ինչպե՞ս է տեղի ունենում հոլովներին փոխարինելու եկող նախդիրների ձևալորման պրոցեսը:

¹ O. Behagel, Geschichte der deutschen Sprache, V հր., 1928, էջ 339.

² O. Behagel, Verlust und Ersatz in der deutschen Sprache, WM, 61, 1916—1917.

³ M. Lehnert, Sprachform und Sprachfunktion in „Ormmulum“ (um 1200). Die Deklination, Berlin, 1953.

⁴ K. H. Mayer, Der Untergang der Deklination im Bulgarischen, 1920.

Վ. Հռոն. — Գերմանական ֆունկցիոնալիզմի գլխավոր տեսա-
քանը, ինչպես նշել ենք, անգլերենագետ Վ. Հոռնն է, որն իր «Լեզ-
վական մարմին և լեզվական ֆունկցիա» գրքում զարգացրել է
ֆունկցիոնալ լեզվաբանության հիմնական դրույթները: Այս
դրույթները որոշ առումով կապված են դեռևս 1906 թ. վակերնա-
գելի առաջ քաշած՝ բառիմաստի և բառածևի (հնչյունական ձևի)
ծավալի փոխհարաբերության դրույթի՝ և Սապերսենի դավանած
արժեքի սկզբունքի հետ: Հոռնի հայացքները ազդել են կոպենհա-
գենյան ստրուկտուրալիզմի վաղ ներկայացուցիչներից մեկի՝
Վ. Քրյոնդալի հայացքների ձևավորման վրա:

Հակադրվելով երիտքերականներին այն բանում, որ նրանք
ֆետիշացնում են հնչյունական օրենքը՝ Հոռնը առաջ է քաշում
հնչյունական օրենքի բնույթի բացատրության հարցը: Նրա կար-
ծիքով՝ հնչյունական օրենքը որոշվում է այն ֆունկցիայով, որ փո-
փոխվող հնչյունը կամ հնչյունախումբը կատարում է «լեզվական
մարմին» մեջ: Հնչյունական օրենքը ինքնին չի բացատրում լեզվա-
կան պրոցեսի էությունը, այլ հանդիսանում է լեզվական ֆունկ-
ցիայի արտահայտությունը:

Եթե նախորդ լեզվաբանները փորձում էին այս կամ այն քե-
րականական ձևի կորուստը կապել իմաստային ֆունկցիայի կո-
րստի հետ, ապա Հոռնը հնարավոր է համարում ընդարձակել
ֆունկցիոնալ մեկնաբանության բնագավառը, քերականական ձե-
վերի պահպանումը ևս բացատրել նրանց ֆունկցիոնալ արժեքով,
ամեն ինչի բացատրության հիմքում դնել ֆունկցիայի գաղափարը.
«Եթե ճիշտ է, որ խոսքի՝ ֆունկցիայից զուրկ մասերն անհետանում
են՝ հակառակ «հնչյունական օրենքների», — գրում է Հոռնը, — ապա
անշուշտ կարելի է նաև մտածել (dann is es auch sehr wohl
denkbar), որ ֆունկցիայով կարևոր բաղադրամա-
սերը պահպանվում են՝ ի հեճուկս «հնչյունական օրենք-
ների»: Ֆունկցիան է իշխում հնչյունական օրեն-
քին»²:

Հոռնը պահանջում է քերականական թեթույթների պատմական
փոփոխությունների բնությունը կատարել ոչ թե մեկուսացված,
ինչպես սովորաբար անում են, այլ տվյալ թեթման ձևերի շրջա-
պատի և ուղեկցող ձևերի հետ կապված: Քննության մեկնակետը
ոչ թե առանձին ձևք պետք է լինի, այլ այն կապակցությունը, որի

¹ M. Wackernagel, Wortumfang und Wortform, NGAW, 1906.

² W. Horn, Sprachkörper und Sprachfunktion, II հր., 1923, էջ 131.

մեջ հանդես է գալիս սովյալ ձևը: «Այստեղ նշված մեթոդը,— գրում է նա,— հետազոտում է թեքման ձևերը ոչ թե մեկուսացված, այլ քննում է այն կենսական ընդհանրության մեջ (Lebensgemeinschaft), որի մեջ նրանք աճել են (erwachsen)»¹: Շարահյուսական իմաստը Հոռնի համար դառնում է վճռական գործոնը:

«Լեզվական մարմնի» զարգացումը Հոռնը լիակատար կախման մեջ է դնում նրա ներքին (innewohnend) ֆունկցիայից: Ըստ նրա՝ լեզվի գիտական քննությունը անհրաժեշտաբար պետք է տարբերի լեզվի երկու կարգի ֆունկցիա՝ նպատակ և արտահայտություն: Խոսքի տարբեր մասերը տարբեր ֆունկցիոնալ արժեք ու կարևորություն ունեն. այդ էլ որոշում է նրանց բախտը: Հոռնը սահմանում է լեզվական ձևերի ֆունկցիոնալ կախումների հետևյալ 5 տիպերը. 1) եթե որևէ բառի կամ բառակապակցության մասերը ֆունկցիայից զուրկ են, ապա կարող են թուլանալ կամ լիովին անհետանալ. 2) եթե որևէ բառի կամ բառակապակցության մասերը ֆունկցիայով աղքատ են, ապա կարող են թուլանալ. 3) ֆունկցիայով կարևոր հնչյունները կարող են պահպանվել, նույնիսկ եթե մնացյալ (im übrigen) հավասար պայմաններում նրանց անհետացումն սպասելի է. 4) եթե մի որևէ լեզվական մարմին շատ թույլ է իր կողմից կրած ֆունկցիայի համար, ապա կարող է հարմարվել դրան իր մարմնի ուժեղացմամբ (բառերի կցմամբ կամ սովյալ բառի ընդարձակմամբ՝ ձայնավորներով, թե բաղաձայններով). 5) եթե լեզվական մարմինը ֆունկցիաներով գերծանրաբեռնվում է, ապա կարող է կործանվել: Այս բոլոր եզրակացությունները Հոռնը անալոգիական է համարում օրգանական մարմինների մասին ֆիզիոլոգիայի սված սովյալների հետ և գտնում է, որ «օրգանական բնության և լեզվական կյանքի քննության եղանակի միջև զուգահեռականություն կա»²: Նա մեծ շահով տուրք է տալիս բիոլոգիզմին, խոսում «լեզվական մարմնի» մասին և այդ մարմնի զարգացումն ու մահացումը կապում նրա կատարած «լեզվական ֆունկցիաների» հետ: Հոռնը փաստորեն վերականգնում է Շբայխերի կոնցեպցիան, ըստ որի բառը ներկայացնում է կենդանի օրգանական միավոր: Ինչպես տեսանք, ըստ Հոռնի՝ «լեզվական մարմնի» հնչյունական կողմը պայմանավորված է այդ մարմնի ֆունկցիայով. մարմնի, նրա մա-

¹ W. Horn, հիշ. աշխ., էջ 123:

² Նույն տեղը, էջ 138:

սերի ֆունկցիայի թուլացումը կարող է հանգեցնել դրանց թուլացմանն ու վերացմանը, ֆունկցիայի կարևորությունը՝ ուժեղացմանը:

Հոռնի տեսակետը խստորեն քննադատվել է Լյուիկի (Lwik) կողմից¹: Լեզվի մեջ Հոռնը ամեն ինչ ենթարկում է ֆունկցիային, որոշում ու բացատրում նրանով: Լեզվի զարգացման պրոցեսը նա քննում է որպես ֆունկցիոնալ նպատակահարմարության աճման պրոցես: Լեզվի զարգացումն ընթանում է այն ուղղությամբ, որպեսզի որքան հնարավոր է ավելի ու ավելի լավ կատարվի լեզվական ֆունկցիան: Այդ պատճառով էլ Լեզվի մեջ մնում է այն, ինչ ավելի լավ է համապատասխանում այդ ֆունկցիային, անօգուտը դեն է նետվում, քիչ տարածվածը, բայց օգտակարը ավելի լայն տարածում է ստանում: Լեզվի զարգացման ուղղությունը որոշվում է որպես նրա այնպիսի հատկությունների ձևավորման պրոցես, որոնք նպաստում են իմաստի ավելի լավ արտահայտմանը, ճշգրտությունն ու արտահայտչականությունը:

Հոռնը և գերմանական մյուս ֆունկցիոնալիստները դեռևս դգալի ուշադրություն են հատկացնում Լեզվի պատմական քննության հարցերին՝ ֆունկցիայի գաղափարի միջոցով փորձելով կապ հաստատել Լեզվի ստատիկ և դինամիկ (սինխրոնիկ ու դիսխրոնիկ) ասպեկտների միջև: Լեզվի պատմական քննությունը պետք է նպատակ ունենա բացահայտել հենց ֆունկցիոնալ նպատակահարմարության պատմական զարգացման պրոցեսը: Այս դեպքում ոչ թե պետք է մնալ փաստերի մակարդակին, ինչպես անում են երիտֆերականները, այլ թափանցել Լեզվական երևույթների էության մեջ, բացահայտել հաղորդակցության պրոցեսի հետ կապված Լեզվական ֆունկցիաները և ցույց տալ, թե ինչպես են դրանք ձևավորում ստանում, կապվում այս կամ այն Լեզվական ձևի հետ: Այս քննությունը Հոռնը պահանջում է կատարել երևույթների փոխկապակցված (սիստեմային) ուսումնասիրությամբ: Փաստերի տրոհված, առանձնակի քննությունը չի կարող ցույց տալ Լեզվի ներսում կատարվող փոփոխությունների բնույթը: Հարկավոր է փաստերը համեմատել իրար հետ, կիրառել փոխազդեցությունների բացահայտման մեթոդը: Միայն այդպիսի քննության դեպքում կարելի է պարզել, թե ինչպես է այս կամ այն Լեզվական միջոցը այս կամ այն ֆունկցիան կատարելուց անցնում մի այլ ֆունկցիայի կատարման: Յուրաքանչյուր Լեզվական փաստ, յուրաքան-

¹ ES, LVIII, 1924.

չյուր երևույթ պետք է արժեքավորել այն ֆունկցիայով, որ նա կատարում է լեզվական սիստեմի մեջ:

Իր «Լեզվի ուսումնասիրության նոր ուղիներ» գրքում¹ Հոռնը, հենվելով իր ընդհանուր սկզբունքների վրա, փորձում է դրանք պատմական հետազոտության հիմք դարձնել, հնչյունական փոփոխությունների պատճառները բացատրել նրանց ֆունկցիայով. այսպես, ըստ նրա, հին անգլ. bindu «կապում եմ» ձևի դիմային -ւ վերջավորությունը կարող էր ընկնել միայն այն բանից հետո, երբ առաջացել էր ic bindu «ես կապում եմ» զուգորդումը, և Ա-ի ֆունկցիան կարող էր իր վրա վերցնել ic «ես» դերանունը. այսպիսով, Հոռնը գտնում է, որ հնչյունաբանությունը սերտորեն կապված է ձևաբանության, սա էլ շարահյուսության հետ: Միաժամանակ, այս աշխատության մեջ հենվելով փորձառական հնչյունաբանության վրա, Հոռնը ցույց է տալիս. որ ձայնավորի որակական երանգավորումը կախված է տոնի շարժումից, սա էլ՝ հույզից (աֆեկտից): Հուզմունքից կախված արտահայտչական էներգիան դառնում է ընդհանրապես փոփոխությունների ազդակ, մինչդեռ նպատակահարմար գործունեությունը, ընդհակառակն, փոփոխությունները միասնականացնում է: Հնչյունական փոփոխությունները բարբառներում ավելի արագ են տարածվում, քան գրական լեզվում. անգլերենի պատմության մեջ էլ մեծ փոփոխություններ եղել են քաղաքական-հասարակական մեծ տեղաշարժերի շրջանում, երբ գրական լեզվից ավելի քիչ են օգտվել: Ընդհանուր առմամբ Հոռնը դնում է լեզուն և կյանքը իրենց ամբողջության մեջ քննելու հարցը²:

Այս տեսակետը անգլերենի պատմության կոնկրետ փաստական ընդարձակ նյութի վրա լուսաբանելու փորձ է կատարված Հոռնի հետմահու հրատարակված «Հնչյուն և կյանք» աշխատության մեջ³, որը նրա գործունեության յուրատեսակ ամփոփումն է: Հոռնն ընդհանուր առմամբ աշխատում է այժմյան կենդանի լեզվի վրա կատարված դիտողություններն ու եզրակացությունները կիրառել պատմական զարգացման նկատմամբ, մանավանդ որ ժամանակակից կենդանի լեզուն կարելի է ենթարկել մանրակրկիտ հետազոտության: Այս վերջին գրքում Հոռնը բառիմաստի դերի և

¹ V. Horn, Neue Wege der Sprachforschung, 1939.

² Հմմտ. В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, համանուն գրքում, М., 1956, էջ 124:

³ W. Horn, Laut und Leben, bearbeitet und herausgegeben von Martin Lehnert, I—II, Berlin, 1954 (Հոռնը մեռել է 1952 թ.):

սրա հետ կապված հնչյունական ֆունկցիայի հետ միասին լեզվական հնչյունական փոփոխությունների մեջ կարևոր տեղ է տալիս «ակցենտին», այն է՝ բարձրության և ուժի բնույթին. «Ակցենտը», — գրում է Հոռնը, — մեզ բանալի է տալիս հնչյունական փոփոխությունը հասկանալու համար»¹: Սրանով Հոռնը մոտենում է Ֆոսլերի ուսմունքին՝ «ակցենտի»՝ լեզվի «ոգին» լինելու վերաբերյալ: Այսպիսով, Հոռնն ընդունում է բառի հնչյունական փոփոխության 2 կարևոր գործոն՝ ակցենտ և իմաստային ֆունկցիա. «Որևէ բառի հնչյունական կերպավորումը (Lautgestaltung) կախված է ոչ միայն «ակցենտից», այն է՝ տոնի բարձրությունից և արտասանության ուժից, այլև իմաստից, ավելի ճիշտ ասած՝ այն բանից, թե բառի կամ բառակապակցության (Wortverbindung) մասերը իմաստով լցված են թե ոչ: Առանձին ուշադրություն են պահանջում բառի այն մասերը, որոնք որևէ ֆունկցիա են ընդգծում, այսինքն՝ ծառայում են որևէ շարահյուսական հարաբերության իմաստի արտահայտությանը: Բառի այն մասերը, որոնք ֆունկցիայով աղքատ են, կարող են հնչյունապես թուլանալ. բառի այն մասերը, որոնք ֆունկցիայից զուրկ են, կարող են հնչյունապես թուլանալ կամ անհետանալ: Եվ որպես դրա հակապատկեր (Gegenstück) բառի ֆունկցիայով կարևոր մասերը կարող են ուժի մեջ մնալ»²:

Այս աշխատության մեջ Հոռնը ակնհայտորեն կրել է Սոսյուրի, գերմանական նեոհումբոլդտականների և Բյուլերի լեզվական ֆունկցիաների տեսության ազդեցությունը: Զարգացնելով իր վաղ գրքի միտքը՝ Հոռնը լեզվի պատմությունը պատկերացնում է որպես լեզվական նպատակի և արտահայտչական գործունեության (իմա՝ հաղորդակցման և արտահայտչական ֆունկցիաների) պայքար. երկրորդը ռևոլյուցիոն և փոփոխող սկզբունք է, առաջինը՝ ընտրող, հարթող, կարգավորող. հաղորդակցումը պահանջում է պարզություն, համառոտություն և կարգ:

¹ W. Horn, Laut und Leben, bearbeitet und herausgegeben von Martin Lehnert. I—II, Berlin, 1954, էջ 55.

² Հմմտ. նույն տեղը, էջ 55—56.

7. ՖՈՐՄԱԼԻՉԻՄ

Ընդհանուր տեղեկություններ.— Ֆորմալիզմի առանձին տենդենցներ հանդես են եկել տարբեր երկրներում և ամենատարբեր հոսանքների ներկայացուցիչների մոտ, սակայն այն որպես լեզվաբանական հոսանք ձևավորվել է Ռուսաստանում՝ շարունակելով իր գոյությունը նաև սովետական իրականության սկզբնական շրջանում: Ինչպես արդեն նշել ենք, ֆորմալիզմը արդեն ձևավորված կերպով հանդես է եկել Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովի մոտ, որը այն սերտորեն միահյուսում է XIX դ. երկրորդ կեսից լայն տարածում գտած հոգեբանական ըմբռնման հետ: Հետագա քայլը կատարվում է Ֆորտունատովի ուղղակի և անուղղակի հետևորդների կողմից, որոնք աշխատում են դուրս մղել լեզվի իմաստային կողմի տրամաբանական և հոգեբանական մեկնաբանության փորձերը, լեզուն նկարագրել ըստ արտաքին-ձևական կողմի, մեկնակետ դարձնել ձևը, ձևից գնալ դեպի բովանդակությունը, լեզվական արտաքին թաղանթից դեպի ներքին իմաստային կողմը: Սա ունենում է մի կողմնակի հետևանք. եթե տրամաբանական և հոգեբանական ուղղությունների ներկայացուցիչները աշխատում էին տալ բոլոր լեզուների վերլուծության ընդհանուր սկզբունքներ և դրանով իսկ փաստորեն քիչ էին ուշադրություն դարձնում լեզուների առանձնահատկություններին, ապա ֆորմալիզմի ներկայացուցիչները ուշադրությունը կենտրոնացնում են հենց այս կամ այն լեզվի առանձնահատուկ կողմերի վրա: Հոգեբանական և տրամաբանական ընդհանուր վերացական սխեմաներին նրանք հակադրում են տվյալ լեզվի անկանխակալ, լեզվական առկա ձևերից ելնող ուսումնասիրությունը: Այսպիսով, ֆորմալիստական ուղղությունը իր հարվածն ուղղում է առաջին հերթին ընդհանրական քերականության երկարատև տիրապետությամբ հաստատված վերացական սխեմաների ու սկզբունքների դեմ՝ դրանց հակադրելով առանձին լեզուների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը, նրանց տարբերիչ կողմերի վերհանումը: Ֆորմալիզմը հանդես է գալիս ինչպես այլ լեզուներին հատուկ կատեգորիաները և հայեցողական ճանապարհով մշակված ընդհանրական սկզբունքները տվյալ լեզվի նկատմամբ մեխանիկորեն կիրառելու, այնպես էլ լեզվի հին և նոր շրջանները շփոթելու, հին շրջանին հատուկ երևույթները նոր շրջանին վերագրելու դեմ. նրա համար մեկնակետ է դառնում լեզուն իր առկա վիճակով, իր առկա ձևերով. սա էլ հասցնում է լեզվի ստատիկ

քննությունը պատմականից խնամքով անջատելուն, ընդհանուր լեզվականը տվյալ լեզվին հատուկ երևույթներից սահմանազատելուն:

Ֆորմալիզմը լեզվաբանության պատմության մեջ խաղում է ևրկակի դեր: Մի կողմից՝ այն հանդես է գալիս որպես դրական ուղղություն, որ լեզվի ուսումնասիրության մեջ մտցնում է թարմ հոսանք, հիմք տալիս առանձին լեզուների մանրակրկիտ ու անկանխակալ ուսումնասիրության և դրա հիման վրա արվելիք հետագա եզրակացությունների համար, լեզվի ուսումնասիրության մեջ ելնում իրեն իսկ լեզվից, հնարավորություն ստեղծում տեղից շարժելու քերականական ուսմունքը, որ երկար ժամանակ դոպում էր տեղում՝ ընդհանրական հայեցողական սխեմաների ստեղծման փորձերի մեջ: Մյուս կողմից՝ այն խաղում է որոշ բացասական դեր՝ ֆետիշացնելով լեզվական ձևը, անտեսելով լեզվի ներքին իմաստային կողմը և դրանով իսկ լեզվի ուսումնասիրությունը զրկելով իր բազմակողմանիությունից, տալով զուտ ձևական կողմի վրա հենվող զանազան միասնական դասակարգումներ ու սխեմաներ, որոնք հասցվում են ծայրահեղության, ինքնին դարձվում նպատակ և լեզվական իմաստից կտրվելու պայմաններում վերջիվերջո զրկվում արժեքից, վերածվում անհեթեթության: Պատահական չէ, որ ժամանակակից ստրուկտուրալիզմի ներկայացուցիչները իրենց հոգևոր ուսուցիչների թվում հիշում են ֆորմալիստական ուղղության այնպիսի ներկայացուցիչների, ինչպիսիք են Ֆորտունատովը, Պեշկովսկին և ուրիշները. ստրուկտուրալիզմը ևս ունի ֆորմալիստական ուղղության ներկայացուցիչների այս կրկվությունը՝ իր դրական ու բացասական կողմերով, իր բերած թարմ հոսանքով և իր սխեմատացման փորձերով:

Ֆորմալիստական ուղղության ձևավորումը մեծ չափով կապված էր տրագիցիոն դպրոցական քերականության թերությունների հաղթահարման, լեզվաբանական գիտության նորագույն նվաճումները նրա մեջ կիրառելու, դպրոցական քերականության և գիտական լեզվաբանության միջև եղած խզումը վերացնելու այն փորձերի հետ, որ լայն ծավալ են ստանում XX դարում, հատկապես Ռուսաստանում: Ռուսական իրականության մեջ դպրոցական քերականության խիստ քննադատություն է կատարվում Ֆորտունատովի, Բոգուեն-դե-Կուրտենների, Շչերբայի, Կուզրյավսկու և ուրիշների կողմից: Այդ հեղինակները դպրոցական քերականությանը մեղադրում էին տրամաբանական և քերականական կատեգորիա-

ները շփոթելու, նկարագրական-ստատիկ և պատմական հայեցակետերը խառնելու, միայն գրավոր խոսքն ուսումնասիրելու և բանավոր խոսքն արհամարհելու մեջ¹: Պեշկովսկին փորձում է վերացնել այդ խզումը և գիտական լեզվաբանության սկզբունքները կիրառել դպրոցական քերականության նկատմամբ:

Ֆորտունատովյան ձևի ըմբռնումը գրեթե նույնությամբ հանդես է գալիս Պորժեզինսկու, Ուշակովի աշխատություններում: Պեշկովսկին որոշ առումով շեղվում է այդ ըմբռնումից՝ փորձելով հաղթահարել Ֆորտունատովի ուսմունքի հակասությունները և այն լրացնել այլ լեզվաբանական ուսմունքների տվյալներով: Նշելի է, որ Ֆորտունատովի հետևորդները միայն մասամբ են կարողանում հաղթահարել նրա որոշ հակասությունները: Այսպես, եթե Ֆորտունատովը քերականությունը դիտում էր որպես բառերի և նրանց ձևերի ուսմունք, իսկ բառակապակցության ձևերը հատկացնում էր միայն բառի ձևեր շունեցող լեզուներին (օրինակ՝ շինարենին), ապա Ուշակովը և Պեշկովսկին լայնացնում են այդ վերջին ըմբռնումը. Պեշկովսկին, ինչպես կտեսնենք, այն դարձնում է շարահյուսական ուսմունքի հիմքը:

Վ. Կ. Պորժեզինսկին Ֆորտունատովի քերականական վերլուծության սկզբունքները շարունակում է կիրառել համեմատական ուսումնասիրությունների մեջ², թեև ավելի հաճախ է դիմում ժամանակակից ուսերենից առնված օրինակներին: Հնդկերոպական լեզուների համար տարբերվում են բառափոխական ձևեր ունեցող և դրանցից զուրկ բառեր. ձևաբանության նպատակը համարվում է առանձին լրիվ բառերի ձևերի ուսումնասիրությունը, իսկ բառափոխական ձևերից զուրկ բառերի վերլուծությունը հատկացվում է իմաստաբանությանը: Բառափոխական ձևեր ունեցող բառերը խմբավորվում են հետևյալ կերպ. 1) հոլովող բառեր, 2) հոլովվող բառեր՝ սեռային համաձայնության ձևերով հանդերձ, 3) խոնարհվող բառեր³:

¹ Հմմտ. С. И. Бернштейн, Основные понятия грамматики в освещении А. М. Пешковского, Պեշկովսկու „Русский синтаксис в научном освещении“ գրքում, VI հր., Մ., 1938, էջ 8—10:

² В. К. Поржезинский, К истории форм спряжения в балтийских языках, М., 1901. Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках, М., 1904. Введение в языковедение, М., 1907, II հր., 1910:

³ Հմմտ. В. В. Виноградов, Современный русский язык, вып. I, М., 1938, էջ 59:

Դ. Ն. Ուշակովը կատարում է հաջորդ քայլը և Ֆորտունատովի քերականական վերլուծութայն սկզբունքներին ավելի լայն ասպարեզ հատկացնում՝ Ուշակովը միևնույն բառի առանձին քերականական ձևերը դիտում է որպես առանձին բառեր: Բառերի իմաստային խմբավորումը համարելով ընդհանրական բնույթ ունեցող՝ Ուշակովը առանձին լեզուների, հատկապես ռուսաց լեզվի համար պիտանի է համարում ձևական-ձևաբանական դասակարգումը, որի համաձայն նա առանձնացնում է «քերականական խոսքի մասեր»: Սակայն խոսքի մասերի «զուտ» ձևաբանական խմբավորումը նախ՝ հասցնում է մի շարք կարևոր բառային տիպերի ուսումնասիրությունը ձևաբանությունից հանելուն, երկրորդ՝ իմաստային նույն խմբերի մեջ մտնող բառերը (օր: ДВА և ПЯТЬ) միանգամայն տարբեր ձևաբանական խմբերի հատկացնելուն և երրորդ՝ բոլորովին տարբեր կարգի բառերը, ընդհակառակն, միևնույն ձևաբանական խմբի մեջ խցկելուն, ուստի և Ուշակովն ստիպված է դիմել լրացուցիչ՝ իմաստային խմբավորումների: Այսպես, նա նախ տարբերում է ըստ ձևի փոխվող և չփոխվող բառեր. հիմք ընդունելով ռուսաց լեզվում առկա փոփոխության 3 տիպերը՝ ըստ հոլովի, սեռի և թվի՝ նա տարբերում է 1) հոլովվող բառեր, այն է՝ ա) միայն հոլովվողներ (գոյական անունները) և բ) հոլովվողներ ու միաժամանակ ըստ սեռի փոխվողներ (ածականները), 2) ըստ սեռի փոխվող, բայց չհոլովվող բառեր (բայերի անցյալ ժամանակի ձևերը) և 3) ըստ դեմքի փոխվող, այսինքն՝ խոնարհվող բայեր (բայերի ներկա և ապառնի ժամանակի ձևերը): Այս ձևական դասակարգման հետ միասին, որի դեպքում հիմք է ընդունվում ձևի նեղ ըմբռնումը՝ վերջավորությունների փոփոխությունը, Ուշակովը դիմում է նաև իմաստային դասակարգման, ընդ որում «բայ» տերմինը համարում է «գոյական» և «ածական» տերմինների համեմատությամբ պայմանական. վերջիններս, ըստ նրա, օգտագործվում են և՛ իմաստային, և՛ ձևական առումով, մինչդեռ առաջինը գործածվում է միանգամայն տարբեր ձևեր ունեցող բառերի (ըստ Ուշակովի՝ բայանունների, անորոշ դերբայի, ներկա ու ապառնի ձևերի, անցյալ ձևերի և եղանակային ձևերի) համար:

Ա. Մ. Պեշկովսկի.— Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովից հետո ռուսական իրականության մեջ ֆորմալիզմի գլխավոր ներկայացուցիչը Ա. Մ. Պեշկովսկին է: Սակայն Պեշկովսկին Ֆորտունատովի ուղղակի հե-

¹ Д. Н. Ушаков, Краткое введение в науку о языке, М., 1913, V հր., 1923. Русский язык, VI հր., 1929.

տևորդը չէ. նախ՝ նա ոչ միայն հեռու է լեզվի հոգեբանական մեկնաբանությունից, այլև աշխատում է այն դուրս մղել, թեև նրան ոչ բոլոր դեպքերում է այդ հաջողվում. երկրորդ՝ Պեշկովսկին հանդես է բերում ակնհայտ էկլեկտիզմ՝ Ֆորտունատովի սխտեմը տարբեր ժամանակներում փորձելով լրացնել ամենատարբեր բնույթի ուղղությունների, այդ թվում Պոտեբնյայի, Օվսյանիկո-Կուչիկովսկու, Շախմատովի, Սոսյուրի դրույթներով. երրորդ՝ Պեշկովսկին ապրել է հայացքների ուժեղ էվոլյուցիա՝ կրելով տարբեր ազդեցություններ, անընդհատ ելք փնտրելով իր սխտեմի ներքին հակասություններից. ապրելով սովետական իրականության մեջ՝ նա աստիճանաբար հասնում է լեզվի և մտածողության, ձևի և բովանդակության դիալեկտիկական փոխհարաբերության ըմբռնմանը, թեև, իհարկե, մինչև վերջ չի կարողանում հաղթահարել իր կոնցեպցիայի թերությունները:

Պեշկովսկու լեզվաբանական գլխավոր աշխատությունը «Ռուսերենի շարահյուսությունը գիտական լուսաբանությամբ» գործն է, որի առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 1914 թ.¹: Այդ աշխատության մեջ Պեշկովսկին ձգտում է Ֆորտունատովի առաջ քաշած քերականական վերլուծության սկզբունքները կիրառել դպրոցական քերականության մեջ և դրանով իսկ վերացնել գիտական և դպրոցական քերականությունների միջև եղած խզումը. սակայն հենց առաջին իսկ հրատարակության մեջ Պեշկովսկին հանդես է բերում ակնհայտ էկլեկտիզմ՝ փորձելով ֆորտունատովյան ուսմունքը լրացնել նրան միանգամայն հակադիր պոտեբնյայական ուսմունքով: Պեշկովսկու ազդեցությունը մեծ է լինում դպրոցական դասավանդման մեջ՝ երկար ժամանակ տիրապետող դարձնելով ձևական (ֆորմալ) քերականությունը: Սակայն, ինչպես նշեցինք, Պեշկովսկին մինչև վերջ կանգնած չի մնում իր առաջ քաշած սկզբունքների վրա, դրանք վերանայում է լեզվաբանական նորագույն տեսությունների երևան գալու հետ կապված: Շախմատովի շարահյուսական սկզբունքների ազդեցության տակ նա 1923 թ. սկսած վերանայում է իր աշխատությունը և 1928 թ. լույս ընծայում նրա արմատապես վերամշակված 3-րդ հրատարակությունը: Պեշկովսկին լույս է ընծայել և այլ կարգի փորձեր, հատկապես մեթոդիկային վերաբերող: Պեշկովսկու անցած ճանապարհը վկայում է նրա

¹ М. А. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1914.

մտքի անընդհատ որոնումների, սկզբնական նեղ ֆորմալիզմը հաղթահարելու, իր ուսմունքի հակասությունները վերացնելու, նորագույն լեզվաբանական ուսմունքների լավագույն կողմերը դպրոցական քերականության մեջ կիրառելու ձգտման մասին:

Պեշկովսկու քերականական մեկնակետը ձևի հասկացությունն է, որ նա սկզբնապես սահմանում է Ֆորտունատովի նման: Նրա ուշադրության կենտրոնում է գտնվում լեզվական արտաքին ձևը, արտաքին հատկանիշների ամբողջությունը, որից ելնելով էլ նա կատարում է իր վերլուծությունը: Պեշկովսկին տարբերում է երկու կարգի ձևեր՝ բառի ձևեր (ձևաբանությունը) և բառակապակցության ձևեր (շարահյուսությունը), որոնք միասին կազմում են յեզվի ձևերը: Բառակապակցության ձևերի ուսմունքի հիման վրա էլ նա կառուցում է իր նախադասության ուսմունքը: Խոսքի մասերի տրադիցիոն իմաստային-տրամաբանական դասակարգման փոխարեն նա առաջ է քաշում բառերի (խոսքի մասերի) ձևական դասակարգումը:

Բառի ձևերը Պեշկովսկին բաժանում է երկու խմբի՝ բառափոխական ձևեր և բառակազմական ձևեր, որոնք հեռագայում կոչում է նաև շարահյուսական և ոչ-շարահյուսական ձևեր. բառափոխական կամ շարահյուսական ձևեր են համարվում գոյականի հոլովի, ածականի հոլովի, թվի և սեռի, բայի դեմքի, թվի, սեռի (ռուսական բայի անցյալ ժամանակի դեպքում), ժամանակի և եղանակի ձևերը. բառակազմական կամ ոչ շարահյուսական ձևեր են համարվում գոյականի սեռի, թվի, ածականի համեմատության աստիճանների, բայի սեռի և կերպի ձևերը և այլն¹: Այսպիսով, քերականական կատեգորիաները Պեշկովսկին տարբերում է զուտ արտաքին-ձևական հատկանիշներով և դրանք բաժանում երկու խմբի՝ ըստ շարահյուսական զուգորդելիության (համաձայնության և խնդրառության) մեջ կատարած դերի: Քանի որ ոչ բոլոր բառերն ունեն քերականական արտաքին ձևական հատկանիշներ (բառաձևեր), ուստի և Պեշկովսկին բառերը բաժանում է ձևավոր կամ քերականական և անձև (бесформенные) կամ ոչ-քերականական խմբերի, ընդ որում անձև բառեր, ըստ Պեշկովսկու, կարող են լինել ոչ միայն շեքվող խոսքի մասերը, այլև թեքվող խոսքի մասերի որոշ տեսակները (հմմտ. չհոլովվող գոյականները և շխո-

¹ Ավելի ուշ Պեշկովսկին հանգում է այն մտքին, որ լեզվի մեջ բացարձակապես ոչ-շարահյուսական կատեգորիաներ չկան:

նարհվող բառերը՝ пальто, какаду և есть, нет): Քանի որ այս բաժանումը խզում էր առաջացնում բառերի իմաստային և ձևական խմբերի միջև, ուստի և Պեշկովսկին ստիպված է մի կողմից՝ ընդունել մեծ թվով անցողիկ աստիճաններ, մյուս կողմից՝ անընդհատ որոնել այս ծայրահեղ ֆորմալիզմը հաղթահարելու միջոցներ:

Ֆորտունատովի նման պարբերելով լրիվ ու մասնակի բառեր և հիմք ընդունելով վերևում նշված սկզբունքները՝ Պեշկովսկին տարբերում է լրիվ բառերի 7 խումբ՝ բայ, գոյական, ածական, ածականական դերբայ (причастие), մակբայ, մակբայական դերբայ (деепричастие), անորոշ (գոյականական) դերբայ (ИНФИНИТИВ) և մասնակի բառերի նույնպես 7 խումբ՝ նախդիրներ, շաղկապներ, բայ-շաղկապներ, ուժեղացնող սպասարկու անդամներ, ժխտական սպասարկու անդամներ, հարցական սպասարկու անդամներ և հրամայական սպասարկու անդամներ: Իերանունները և որոշ կարգի այլ բառեր (СВЯЗКИ) Պեշկովսկին Օվսյանիկո-Կուլիկովսկու ազդեցության տակ¹ դիտում է որպես յուրատեսակ միջանկյալ աստիճան և կոչում «անկյանք ձևական բառեր»: Խոսքի մասերը ձևական հատկանիշներով խմբավորելիս Պեշկովսկին դերանունները և թվականները բաշխում է մյուսների հետ միասին: Առանձնացնելով անձև բառերը՝ Պեշկովսկին ձևավոր բառերը բաժանում է երկու խմբի՝ շարահյուսական ձևեր ունեցողների և շարահյուսական ձևեր չունեցողների. առաջինների մեջ տարբերվում են հոլովվող բառերի խումբը (անունները՝ գոյականները, բուն ածականները և ածականների ենթատիպ հանդիսացող դերբայները) և խոնարհվող բայերի խումբը (բայերը). երկրորդների մեջ դրվում են մակբայները, մակբայական դերբայները (деепричастия) և անորոշ դերբայները (ИНФИНИТИВЫ): Քանի որ մասնակի բառերը քերականական ձևից զուրկ են, ուստի և Պեշկովսկին ստիպված է նրանց համար դիմել իմաստային դասակարգման:

Բուն շարահյուսության, այն է՝ հատկապես նախադասության ուսմունքի հարցում Պեշկովսկին գտնվում է Պոտեբնյայի և Օվսյանիկո-Կուլիկովսկու ուժեղ ազդեցության տակ:

Իր շարահյուսական ուսմունքը կառուցելով բառակապակցության ձևերի ըմբռնման վրա՝ Պեշկովսկին նախադասությունը դիտում է որպես բառակապակցության՝ ստորոգյալով (լինի այն առկա թե զեղչված) արտահայտված տիպ: Այլ կերպ ասած՝ նախա-

¹ Հմտ. В. В. Виноградов, Современный русский язык, вып. 1, М., 1938, էջ 74:

դասութեան տարբերիչ հատկանիշը նա համարում է ստորոգելիութեանը, որ Պոտեբնյայի նման նա շի տարբերում բայականութեանից: Ստորոգելիութեան է համարվում բառի մեջ հանդես եկող այն երանգը, որ ցույց է տալիս, թե բառը համապատասխանում է ոչ թե պատկերացմանը միայն, այլ ամբողջ մտքին: Այսպիսով, ըստ Պեշկովսկու, ստորոգելիութեանը հանդես է գալիս մեկ բառի միջոցով, այլ կերպ ասած՝ ստորոգյալը դիտվում է որպես ողջ նախադասութեան մտքի կրողը: Դեռ ավելին. ընդունելով, որ կան մեկ բառից բաղկացած նախադասութեաններ՝ Պեշկովսկին հակասութեան մեջ է ընկնում նախադասութեան իր սահմանման հետ, որտեղ նախադասութեանը դիտում է որպես բառակապակցութեան տեսակ: Հակառակ իր սկզբունքին՝ շարահյուսութեան մեջ Պեշկովսկին հարցերը քննում է ըստ նախադասութեան տիպերի, որոնք առանձնացվում են, համեմայն դեպս, ոչ ձևական սկզբունքով. միաժամանակ այստեղ նա նահանջ է կատարում ստորոգելիութեան resp. բայականութեան՝ նախադասութեան տարբերիչ հատկանիշ լինելու իր ուսմունքից՝ ընդունելով նախադասութեան այնպիսի տիպեր, որոնք բայ-ստորոգյալով շեն արտահայտված: Բառակապակցութեան ձևերի քննութեանը Պեշկովսկին կատարում է ըստ շարահյուսական կապակցութեան տիպերի՝ համաձայնութեան, խնդրառութեան և առդրութեան: «Բարդ նախադասութեան» անվանումը Պեշկովսկին փոխարինում է «բարդ ամբողջութեան» (СЛОЖНОЕ ЦЕЛОЕ) անվանումով՝ նկատի ունենալով, որ առաջին անվանումով նախադասութեանը համարվում է նախադասութեաններից բաղկացած:

Պեշկովսկու գլխավոր արժանիքներից մեկը պետք է համարել այն, որ նա զբաղվում է նախադասութեան ինտոնացիայի և ռիթմի հարցերով՝ դրանով իսկ գրավոր խոսքի ուսումնասիրութեանը լրացնելով բանավոր խոսքի ուսումնասիրությամբ:

II. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական տեղեկություններ.— Ինչպես տեսանք լեզվաբանական տարբեր կոնցեպցիաների քննությունից, այս ենթաշրջանում լեզվաբանական աշխատանքի բնույթի ու տիպերի մեջ կարեւոր տեղաշարժեր են կատարվում: Եթե նախորդ ենթաշրջանում և ընդհանրապես ողջ XIX դարում ուսումնասիրութեան գլխավոր

բնագավառները մասնակի լեզվաբանություններն էին, ապա այս ենթաշրջանում առաջատար դերը պատկանում է ընդհանուր լեզվաբանությանը: Պատմական (դիախրոնիկ) ուսումնասիրությունների կողքին սկսում են լայն ուշադրություն գրավել ստատիկ (սինխրոնիկ) ուսումնասիրության հարցերը, ընդ որում ոմանք, հասնելով ծայրահեղության, դադարում են պատմական հետազոտությանը քիչ թե շատ տեղ հատկացնելուց: Պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեջ էլ ուժեղանում են հնչյունական կառուցվածքի և քերականական ձևերի գենետիկական մեկնաբանության հարցերը, որոնք Թոպպից հետո աստիճանաբար ետին պլանն էին մղվել և որոնց համար գրեթե մեկ դար տևող զարգացումից հետո լուծման նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել: Հիմքեր ձգելով XIX դ. վերջին քառորդում՝ այս ենթաշրջանում որպես դիսցիպլին ձևավորվում է լեզվաբանական աշխարհագրությունը (բարբառագրությունը): Լեզվաբանական այս նոր դիսցիպլինը ոչ միայն հանգեցնում է բարբառների ուսումնասիրության մեթոդների վերանայմանը, այլև նպաստում է լեզուների ցեղակցության հարցի նոր մեկնաբանությանը: Տեղաշարժ է կատարվում լեզվաբանության բաժինների ու լեզվաբանական դիսցիպլինների փոխհարաբերության մեջ: Եթե նախորդ ենթաշրջանում առաջատար բնագավառը հնչյունաբանությունն էր, ապա այս Էնթաշրջանում առաջին պլանն են քաշվում քերականության, այլև ոճաբանության ու իմաստաբանության հարցերը: Ոճաբանությունը, որը մինչև XVIII դ. գոյություն ուներ ճարտասանության մեջ (XVIII դարում էլ այդ երկուսը խառնում էին) և որը XIX դ. անհրաժեշտ ուշադրություն չէր գրավում, այս ենթաշրջանում դառնում է լայն քննության առարկա. վերստին առաջ են քաշվում գրական լեզվի ու գրականության լեզվի պրոբլեմները: Ոճաբանությունը գալով փոխարինելու ճարտասանությանը, ինչպես տեսանք, հանդես է գալիս երկու ձևով՝ 1) որպես արտահայտչականության ուսմունք, այն է՝ արտահայտչականության կամ նկարագրական ոճաբանություն (Բայլի) և 2) որպես անհատական ոճերի քննադատություն, այն է՝ անհատական կամ գենետիկական ոճաբանություն (Ֆոսլեր)¹: Փորձեր են արվում լեզվաբանական դիսցիպլինների և լեզվաբանության բաժինների նոր խմբավորումներ կատարելու, ստատիկ նկարագրության մեջ ազատվելու տրադիցիոն քերականության հակասություններից:

¹ Հմտ. P. Guiraud, La stylistique, Paris, 1954:

լեզվաբանական աշխարհագրություն (բարբառագրություն)․ Ժիլյեռն, Վոեդե.— Ինչպես նշել ենք, գերմանական և ֆրանսիական բարբառագրական ատլասների քիչ թե շատ ամբողջական հրատարակումը և տեսական լուրջ մշակումը տեղի է ունենում միայն XX դարում, երբ, այսպիսով, վերջնականապես ձևավորվում է բարբառագրությունը կամ լեզվաբանական աշխարհագրությունը որպես դիսցիպլին՝ հետազոտության իր որոշակի սկզբունքներով։ Լեզվաբանական աշխարհագրության ձևավորման մեջ վճռական դեր է խաղում ֆրանսիական բարբառագրական դպրոցի գլուխ Ժիլյեռնը, որը կարևոր եզրակացություններ է հանում բարբառագրական ատլասի տվյալներից։

1) Ատլասի ուսումնասիրությունը պարզեց իմաստային-գիտակցական գործոնի դերը բարբառների ու բառերի պատմության մեջ։ Եթե երիտօրեականները կարծում էին, որ հնչյունական հատկանիշները բարբառների տարբերման հիմնական շափանիշներն են, ապա Ժիլյեռնը ցույց է տալիս, որ միայն հնչյունական շափանիշներ սահմանելը և հնչյունական օրենքներով գործելը խիստ անբավարար է, և խոսում է «հնչյունական ստուգաբանության սնանկության» (la faillite de l'étymologie phonétique) մասին․ նախ՝ հնչյունական փոփոխությունները կարող են կատարվել նաև ժողովրդական ստուգաբանությամբ և կոնտամինացիայով․ երկրորդ՝ այն դեպքերում, երբ հնչյունական փոփոխությունները կարող են հանգեցնել համանունության և դժվարացնել հասկանալը, կամ պահպանվում է անհետանալու ենթակա հնչյունը, կամ տեղի է ունենում փոխառություն հարևան բարբառներից և առանձնապես գրական լեզվից։ Խոսելով հնչյունական օրենքի զաղափարի մասին՝ Ժիլյեռնը նշում է, որ միատիպ հնչյունական շարք ներկայացնող բառերի սահմանները չեն համընկնում, որ հնչյունական օրենքները խախտվում են։

2) Բարբառային ատլասի ուսումնասիրությունը բացահայտեց բառերի պատմության հետ կապված մի շարք կարևոր մոմենտներ․ նախ՝ բացահայտվեցին բարբառային բառապաշարի տարբեր հույժյուն ունեցող շերտեր․ ցույց տրվեց, որ տեղի է ունենում տարբեր հույժյուն ունեցող տեղական հոմանիշների մրցակցություն (Ժիլյեռնն այս շերտավորումը կոչում է երկրաբանական տերմինով՝ «լեզվաբանական ստրատիգրաֆիա»)։ Երկրորդ՝ երևաց, որ խոշոր կենտրոններից դեպի ծայրամասերը բառերը տարածվում են որոշակի հաղորդակցման ուղիներով և կապված են իրար հետ․ դրա-

նով իսկ հնարավորություն ստեղծվեց խոսելու բարբառների հասարակական պայմանավորվածության մասին:

3) Հնարավորություն ստեղծվեց լուծելու բարբառների ու լեզուների սահմանների մասին եղած վեճերը. պարզվեց, որ բարբառային որոշ սահմաններ կարելի է նշել, բայց ոչ կտրուկ գծերի ձևով. միատիպ լեզվական երևույթները (հատկանիշները) միացնելով գծերով (իզոգլոսներ), կստանանք գծերի որոշ խիտ խմբեր՝ որոնք և նշում են առանձին բարբառները:

4) Վերջապես, հնարավորություն ստեղծվեց նոր ձևով դնելու գրական լեզվի և բարբառների փոխհարաբերության, բարբառների պատմության հարցերը. նախկինում կարծում էին, որ ժամանակակից ուսմանական բարբառները ներկայացնում են նախկին ժողովրդական լատիներենի անմիջական հաջորդները, նրա տերիտորիալ տարբերակները, զարգացումները, մինչդեռ ատլասի ստեղծումից հետո նրանց պատմությունը ներկայանում է նոր լույսի տակ, բացահայտվում է շատ ավելի բարդ պատկեր¹:

Ժիլյերոնը որոշ հարցերում հասնում է ծայրահեղության և դրանով հիմք տալիս քննադատական դիտողությունների համար: Սակայն Ժիլյերոնի և նրա հակառակորդների վեճերը նպաստում են բարբառային երևույթների էության խորացված ըմբռնմանը: Առանձնապես ծայրահեղության էր հասնում Ժիլյերոնը հետևյալ հարցերում. նախ՝ նա խիստ կտրուկ կերպով էր առարկում բարբառների տարբերակման հնչյունական շափանիշների դեմ՝ դրանք համարելով անպետք. երկրորդ՝ նա խիստ մեծ տեղ տալով խաչավորմանը լեզուների կազմավորման մեջ՝ գրեթե հասնում էր ցեղակից լեզուների՝ մեկ աղբյուրից ծագելու դրույթի ժխտմանը. երրորդ՝ Պարիսի և մյուսների օրինակով նա որոշ դեպքերում ժխտում էր բարբառների գոյությունն ընդհանրապես. նրա կարծիքով՝ կարելի է խոսել միայն առանձին բառերի սահմանների առկայության, այսպես կոչված, «իզոգլոսների» մասին, ուստի բարբառների պատմությունը պիտի փոխարինվի բառերի պատմությամբ. «Դատողություններն ու փաստերը,—գրում էր Ժիլյերոնը 1905 թ.,—համաձայնեցված կերպով քանդում են բարբառ կոչված կարծեցյալ լեզվաբանական ամբողջությունը, այն կոնցեպցիան, որի համաձայն այս կամ այն համայնքը կամ նույնիսկ համայնքների խումբը ներկայացնում են լատինական ժառանգության հավատարիմ պահ-

¹ Հմմտ. Проф. М. В. Сергеевский, Введение в романское языкознание, М., 1962, էջ 258—261:

պանողները: Մենք պիտի դեն նետենք բարբառի ըմբռնումը որպես գիտական ուսումնասիրության հիմքի. բարբառի ուսումնասիրությանը մենք կհակադրենք բառի ուսումնասիրությունը»¹. Նորրորդ՝ Ժիլյերոնը հանգում էր ակնհայտ ռեյատիվիզմի, ժխտում բառերի ուսումնասիրության գիտական ընդհանուր միասնական սկզբունքների սահմանման հնարավորությունը՝ տալով իր հայտնի բանաձևը՝ «ամեն բառ ունի իր պատմությունը»:

Ժիլյերոնի լեզվաբանական հայացքները աչքի շեն ընկնում կուռ միասնականությամբ. նրա մոտ խառնվում են կուլտուրապատմական և բիոլոգիական հայեցակետերը:

Ժիլյերոնի հետազոտությամբ վերջնականապես ձևավորվում է այն դիսցիպլինը, որ հայտնի է «լեզվաբանական աշխարհագրություն» անվամբ: Այս դիսցիպլինը նախ՝ տեսական բազա է ստեղծում լեզվաբանական որոշ ուղղությունների զարգացման համար և հիմք տալիս լեզուների ցեղակցության հարցերի լուծման նոր սկզբունքների առաջադրմանը. երկրորդ՝ այն բարբառների հետազոտության նոր մեթոդ է առաջ քաշում և հիմք տալիս բարբառագիտական առլասների մի ամբողջ շարքի համար: Այս նոր դիսցիպլինի բնութագիրը ներկայացված է այնպիսի աշխատություններում, ինչպիսիք են Կ. Յաբերգի «Լեզվաաշխարհագրությունը» և «Լեզվի աշխարհագրական հայեցակետերը», է. Գամիլշեգի «Լեզվաաշխարհագրությունը», է. Դոգայի «Լեզվաբանական աշխարհագրությունը»² և այլն: Լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների մշակման հարցում կարևոր դեր է խաղում Մ. Բարտոլին:

Ֆոսիլների նման Ժիլյերոնը իր ուշադրության կենտրոնում է պահում ոչ թե լեզուն որպես սիստեմային ամբողջություն (սոսյուրյան իմաստով), այլ այդ լեզվի խոսքային դրսևորումները տվյալ շրջանում, լեզվի անմիջական արտահայտությունները: Այս առումով նրա հայեցակետը որոշ իմաստով ներկայացնում է սոսյուրյան հայեցակետի հակադրությունը: Սակայն այսուհանդերձ և՛ Սոսյուրը, և՛ Ժիլյերոնը ուշադրությունը կենտրոնացնում են լեզվի ստատիկ ուսումնասիրության հարցերի վրա:

Ի տարբերություն երիտքերականների՝ Ժիլյերոնն աշխատում

¹ Gilleron et Mongin, Scier dans la gaule roman du Sud et de l'Est, 1905, էջ 27.

² K. Jaberger, Die Sprachgeographie, 1908. Aspects géographiques du langage, 1926. E. Gamilscheg, Die Sprachgeographie, 1928. A. Dauzat, Le géographie linguistique, 1922.

է ոչ միայն արձանագրել, այլև բացատրել, որոնք պատճառները լեզվական փոփոխության կարևոր պատճառներից մեկը նա համարում է խոսողի՝ պարզության և ճիշտ հասկացվելու ձգտումը:

Քանի որ լեզվական փոփոխությունների պայմանները մաքուր «բնական» վիճակով երևան են գալիս բարբառներում, ուստի և ժիլյերոնը լեզվաբանական իր եզրակացությունները հիմնում է առաջին հերթին սրանց վրա: Գրական լեզուն ունի համեմատաբար ստանդարտ ձևեր, և այնտեղ լեզվական փոփոխության պայմանների ուսումնասիրությունը դժվարանում է:

Լեզվական երևույթների մեկնաբանության նպատակով ժիլյերոնը դիմում է այլ գիտությունների տվյալների մեջ անալոգիական երևույթներ որոնելուն և իր ուսումնասիրության մեջ է ներքաշում երկրաբանության, բժշկության և այլ բնագավառներից հայտնի գաղափարներ ու տերմիններ: Բառապաշարի ժամանակագրական շերտավորումը նա կոչում է լեզվաբանական ստրատիգրաֆիա. խոսում է «բառերի ախտաբանության» և «թերապևտիկ միջոցառումների» մասին՝ նկատի ունենալով բառերի անհետացման վտանգն ու դրանք կանխող լեզվական միջոցները. բառիմաստի գերծանրաբեռնվածությունը և դրա հետևանքով արտահայտչական ուժը կորցնելը որակում է որպես «իմաստային հիպերտրոֆիա» և այլն: Ժիլյերոնն ընդհանրապես իր նկարագրությունների ու որակումների մեջ հակում է ցույց տալիս բառերի փոփոխությունը քրննելու՝ անկախություն ունեցող կենդանի օրգանիզմների փոխհարաբերության անալոգիայով, թեև, իհարկե, հեռու է լեզվի «մաքուր» բիոլոգիական ըմբռնումից. այսպես, օրինակ, նա հաճախ է դիմում «հոմանիշների ընդհարման» գաղափարին: Ըստ ժիլյերոնի՝ լեզվի կյանքը ենթակա է ախտաբանական (հիվանդացնող) և թերապևտիկ (բուժիչ, դարմանիչ) գործոնների անընդհատ ներգործությանն ու պայքարին: Որպես ախտաբանական գործոններ են հանդես գալիս մի կողմից՝ հնչյունական փոփոխությունները, մյուս կողմից՝ «իմաստային հիպերտրոֆիան»: Հնչյունական փոփոխությունները կարող են թուլացնել բառը մինչև անհետացում կամ առաջ բերել համանունություն. վերջինս կարող է տանելի լինել (այդ դեպքում համանուն բառերը մնում են) կամ անտանելի (այդ դեպքում մեկը կորչում է): «Իմաստային հիպերտրոֆիան» կապված է բազմիմաստության հետ, որ նույնպես կարող է լեզվի մեջ շփոթություն առաջ բերել: Բուժիչ գործոնների թվին ժիլյերոնը հատկացնում է ժողո-

վըրդական ստուգաբանությունը՝ գերագնահատելով սրա և «իմաստային հիպերտրոֆիայի» դերը:

Գերմանիայում անկետային տվյալների արդյունքները առանձնապես լայն քննության են ենթարկել Վենկերի ասիստենտ Վոեդեն և սրա աշակերտ Ֆրինգուր: Ելնելով ատլասի վրա կատարվող աշխատանքի արդյունքից՝ Վոեդեն հանդես է գալիս ծննդաբանական ծառի դեմ և որդեգրում Շմիդտի «ալիքների տեսությունը»: Վոեդեի կարծիքով՝ ատլասը կասկածի տակ է դնում հնչյունական օրենքների անխախտելիությունը և ցույց տալիս, որ դրանք խախտվում են բարբառների խառնվելու միջոցով՝ որպես հետևանք հաղորդակցման:

Ըստ Վոեդեի՝ լեզվախառնուրդը և համահարթումը (Sprachmischung und Ausgleichung) բարբառների զարգացման հիմնական օրենքներն են: Նրա կարծիքով՝ բարբառների սահմանները որոշվում են հաղորդակցման պատմական սահմաններով, և բարբառագետի համար կարևոր պայման է տվյալ վայրի պատմության իմացումը: Երիտքերականների ինդիվիդուալիզմին Վոեդեն հակադրում է հասարակական հայեցակետը: Նշելի է, սակայն, որ Վոեդեն ևս ծայրահեղության է հասցնում իր սկզբունքները՝ կասկածի տակ առնելով հնչյունական փոփոխությունների օրինաչափականությունը:

«Իրերի և բառերի» պրոբլեմը.— Գրիմի և Շերերի կողմից դրված՝ բառերի և իրերի հարաբերության հարցը նոր սրությամբ սկսում է քննվել XX դարի սկզբներին: Ռ. Մերինգերը (1869—1931) այն լեզվաբաններից մեկն էր, որ գիտակցում է այդ հարցի առանձնահատուկ կարևորությունը և ձեռնարկում է «Բառեր և իրեր» («Wörter und Sachen») հանդեսի հրատարակությանը: Չի կարելի ասել, սակայն, որ այս կարգի վերլուծությունները միշտ հաջողակ էին, և լեզվական փաստերը միշտ հաջողությամբ զուգակցվում էին նյութական կուլտուրայի տվյալների հետ:

Մերինգերը լեզվի պատմությունը սերտորեն կապում է կուլտուրայի պատմության հետ. լեզվի պատմությունը նրա համար քաղաքակրթության պատմություն է, և քաղաքակրթության պատմության նպատակը՝ բառերի գիտության և իրերի գիտության կապի մեջ է: «Բառերի և իրերի» ուսումնասիրության համար ամենից ավելի կարևոր բնագավառները Մերինգերը համարում է «ազգագրությունն» ու «ազգաբանությունը»: Լեզվական (թե՛ հնչյունական և թե՛ իմաստային) փոփոխությունների հարցում Մերինգերը մեծ

տեղ է տալիս հուզական կողմին, այլև մանկական սխալներին, որոնք արդյունք են լեզվին դեռևս շտիրապետելուն:

«Բառերի և իրերի» պորբլեմը տեսական և գործնական լուսաբանություն է ստանում նաև Շուխարդտի մի շարք հոդվածներում, առանձնապես «Իրեր և բառեր» հոդվածում: Շուխարդտը, թեև գրել է Մերինգերի դեմ, բայց այս քննադատությունն սկզբունքային չէ¹: Նա ևս դնում է բառերի պատմությունը իրերի պատմության հետ կապելու հարցը և նշում իրի առաջնությունը բառի հանդեպ. ըստ Շուխարդտի՝ ինչպես որ փաստի և նախադասության միջև ընկած է միտքը, այնպես էլ իրի և բառի միջև ընկած է գաղափարը (իդեան): Շուխարդտը տվել է իր հայացքների տեսական հիմնավորումը հատկապես 1912 թ., բայց մինչ այդ էլ հարցին նվիրել է մի շարք հոդվածներ:

Ծթե երիտքերականների ուշադրության կենտրոնում գտնվում էր բառերի արտաքին կեղևը՝ «հնչյունների պատմությունը», ապա Շուխարդտը պահանջում է ուշադրությունը կենտրոնացնել ներքին կողմի՝ բառիմաստի ուսումնասիրության վրա: Երիտքերականների ստուգաբանական հետազոտությունները վերջիվերջո հենվում էին հնչյունաբանության վրա, մինչդեռ Շուխարդտը հնչյունական կողմի ուսումնասիրությունը և հնչյունական օրենքների բացահայտումը դիտում է լոկ որպես օժանդակ միջոց. ստուգաբանական հետազոտության կենտրոնում, նրա կարծիքով, պետք է դրվի բառիմաստների ուսումնասիրությունը, ընդ որում դրանք պետք է կապվեն կուլտուրայի պատմության հետ: Լեզվաբանական վերլուծությունը ինքնին բավարար չէ և պետք է լրացվի կուլտուրայի պատմության տվյալներով: Այս առումով «բառերի և իրերի» (Wörter und Sachen) ուսումնասիրությունը պիտի վերածվի «իրաբառերի» պատմության (Sachwortgeschichte): Այս կապակցությամբ Շուխարդտը տարբերում է շորս կարգի պատմություն՝ բառերի, իրերի, նշանակումների և նշանակությունների. սրանցից նշանակումները կապված են բառերի հետ և ստատիկ մոմենտում համընկնում են նրանց հետ. նշանակությունները կապված են իրերի հետ: Սակայն պատմական շարժման ընթացքում նշանակումները կարող են չհամընկնել բառերի հետ, նշանակությունները՝ իրերի հետ: Իրերն ու բառերը պետք է քննվեն ոչ թե որպես զուգահեռ զարգացող կողմեր, այլ որպես փոխադարձաբար խաչավոր-

¹ Հմտ. L. Spitzer, Meisterwerke der romanischen Sprachwissenschaft, I, էջ 370:

վող գծեր: Ինչպես որ իրը առաջնային է բառի նկատմամբ, այնպես էլ նշանակությունը՝ նշանակման նկատմամբ: Շուխարդտը քննում է այն դեպքերը, երբ բառը փոխվում է, իսկ իրը չի փոխվում և երբ, ընդհակառակն, իրը փոխվում է, իսկ բառը՝ ոչ: Նշանակումների փոփոխության պատճառը Շուխարդտը որոնում է անհատական կարիքի մեջ, ընդ որում այդ կարիքը, Շուխարդտի կարծիքով, ծագում է համապատասխանության, համառոտության, պարզության, հարմարության, արդյունավետության և այլ պահանջներից:

Իմաստաբանություն.— Եթե իմաստաբանական հետազոտությունների նշանակալից մասը այս ենթաշրջանում դեռևս կրում է Հերման Պաուլի և Վիլհելմ Վունդտի գաղափարների ուժեղ ազդեցությունը, ապա լեզվաբանների բավական ստվար խումբ որոնում է իմաստաբանության զարգացման նոր ուղիներ:

«Իրերի և բառերի» դպրոցը, ինչպես տեսանք, ուշադրությունը կենտրոնացնում է իմաստափոխության արտաքին պայմանների նկարագրության, բառերի նշանակած իրերի պատմության վրա՝ առանց, սակայն, հասնելու իմաստափոխության պատճառների քիչ թե շատ ծավալուն քննության:

Հանս Եպերբերը իր իմաստաբանական ուսումնասիրությունների մեջ¹ հենվում է մի կողմից՝ Ֆրեյդի հոգեբանական կոնցեպցիայի, մյուս կողմից՝ Շտյոկլայնի ու էրզմանի առաջ քաշած իմաստաբանական սկզբունքների վրա: Հուզական մոմենտը նա դարձնում է իմաստաբանական բոլոր փոփոխությունների առանցքը. ըստ նրա՝ բառերի իմաստային փոփոխությունները կատարվում են օրինաչափորեն, ընդ որում իմաստային օրենքը նա մեկնաբանում է որպես մեկ հուզական կոմպլեքս կազմող բառերի իմաստային կանոնավոր փոփոխություն: Ավելի ուշ էրզմանը, հենվելով Շտյոկլայնի վրա, շեշտում է նաև բառիմաստի փոփոխության պրոցեսը բառակապակցությունների հետ կապելու անհրաժեշտությունը:

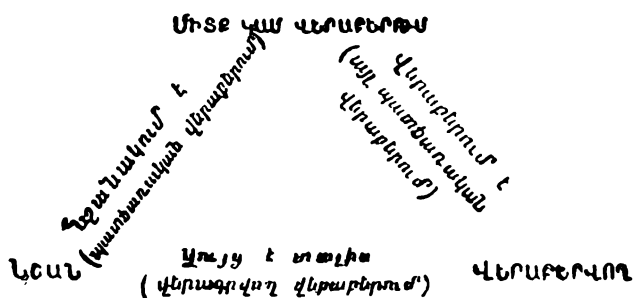
Էրիկ Վելլանդերը², հրաժարվելով իմաստաբանական հարցերի տրամաբանական և հոգեբանական մեկնաբանության փորձերից, աշխատում է հետևողականորեն անցկացնել իմաստափոխության պրոցեսի պատմական օբյեկտիվ հետազոտության սկզբունքը, էմպիրիկ-գենետիկական մոտեցումը: Այս նպատակով նա նախապես

¹ H. Sperber. Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung, 1914. Einführung in die Bedeutungslehre, Bonn, 1923.

² E. Wellander, Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen, Uppsala, 1917—1923.

սահմանազատում է ոչ-լեզվական պատճառներով կատարվող փոփոխությունները՝ 1) բառերի նշանակած առարկաների փոփոխությունները («փոխարինման» դեպքերը), 2) իմաստային փոխառությունները և 3) իմաստի գիտակցական փոփոխությունները («անվանման» դեպքերը), փոխաբերական գործածությունները, էվֆեմիզմն ու թաբուն, տերմինաբանական գործածությունները և այլն. մնում են «իմաստի իսկական փոփոխությունները», որոնց մեջ Վելլանդերը դնում է զեղչման և համառոտ գործածության դեպքերը (այս կամ այն կապակցության փոխարեն մեկ բառի գործածությունը): «Իմաստային օրենք» ասելով Վելլանդերը հասկանում է, հընչյունական օրենքի նման, իմաստային փոփոխությունների կանոնավորության հավաստումները: Այս բոլորով հանդերձ Վելլանդերը մի կողմից՝ շարունակում է մնալ բառիմաստի տրադիցիոն ըմբռնման սահմաններում, մյուս կողմից՝ չի հասնում իմաստաբանական երևույթների ընդհանուր օրինաչափությունների քիչ թե շատ համապարփակ ընդգրկման:

Օգդենի և Ռիչարդսի «նշանակության նշանակությունը» աշխատության մեջ՝ իմաստաբանական հարցերի քննության հիմքում դրվում է երեք մեծությունների տարբերումը՝ 1) լեզվական նշանը կամ սիմվոլը (symbol), 2) վերաբերումը (thought or reference), այն է՝ նշանակվող հասկացությունը, նշանակությունը և 3) վերաբերվողը (referent), այն է՝ վերաբերվող, անվանվող առարկան:

¹ C. A. Ogden and J. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, London, 1923.

Սրանով իսկ փորձ է արվում ցույց տալ, որ նախ՝ նշանի ու առարկայի միջև այնպիսի ուղղակի հարաբերություն չկա, ինչպիսին կա բնածայն բառերի, նկարների, ժեստերի դեպքում և երկրորդ՝ լեզուն ազդում է մտածողության վրա:

Ըստ Օգդենի և Ռիչարդսի՝ բառերը ոչ միայն վերաբերման նշաններ են, առարկաների նշանակումներ (սիմվոլներ), այլև խոսողի վերաբերմունքի և հետաքրքրությունների նշաններ: Այսպիսով, ըստ նրանց, լեզուն ունի երկու ֆունկցիա՝ նշանային (symbolic) և հուզական (emotive), ընդ որում նշանայինը ոչ միշտ գերիշխող է և ոչ էլ առաջնային: Հուզական մոմենտի կարևորության մատնանշումը, հոգեբանական կոնտեքստի զաղափարից ելնելը այս տեսության գլխավոր կողմերն են, մի տեսություն, որ հիմունքով էլ համարվում է հոգեբանական:

Ստրուկտուրալ իմաստաբանության զարգացման համար կարեւոր նշանակություն ունեցավ Ռ. Մ. Մայերի «Իմաստային սիստեմներ» հոդվածը, որի մեջ հեղինակը դնում է իմաստային կապերի սիստեմային բնույթի հարցը¹:

Իմաստաբանության զարգացման հետագա ընթացքի վրա նշանակալից ազդեցություն են գործում նաև Սոսյուրի զաղափարները: Այսպես, Բալլին, օգտագործելով լեզվի և խոսքի տարբերման սոսյուրյան զաղափարը, տարբերում է իմաստը և նշանակությունը (sens et signification). առաջինը նա հատկացնում է լեզվին, երկրորդը՝ խոսքին:

Լեզուների ընդհանուր դասակարգմանը նվիրված աշխատություններ.— Բացի Ն. Ֆինկի, է. Սեպիրի, Վ. Շմիդտի աշխատություններից, որոնց մասին առանձին խոսել ենք, այս ենթաշրջանում հրատարակվում է նաև Ա. Մեյեի և Մ. Կոհենի խմբագրած «Աշխարհի լեզուները» ծավալուն գործը:

Հատուկ տեղ են բռնում իտալացի լեզվաբան-պոլիգլոտ Ա. Տրոմբետտի (1866—1929) աշխատությունները²: Բերելով աշխարհի բոլոր լեզուների միջև եղած ընդհանրությունների փաստեր՝ Տրոմբետտին պաշտպանում է աշխարհի բոլոր լեզուների՝ մեկ աղբյուրից ծագելու (մոնոգենեզիսի) տեսակետը:

¹ R. M. Mayer, Bedeutungssysteme, KZ, XLIII, 1910, էջ 352—368.

² A. Trombetti, L'Unità d'origine del linguaggio, Bologna, 1905. Elementi di glottologia, Bologna, 1923.

2. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Այս ենթաշրջանի վերջում և հաջորդի սկզբում լույս է տեսնում Ա. Վալդեի և Յ. Պոկոռնու «Հնդկերոպական լեզուների համեմատական բառարանը»¹, որ յուրատեսակ հանրագումարի է բերում այս բնագավառում կատարված աշխատանքի արդյունքները. բառարանը պարունակում է 2223 արմատ. ածականով և ածանցավոր ձևերը բերվում են տեքստում: Հնդկերոպական լեզուների ուսումնասիրության պատմության ամփոփման կարևոր փորձ է Շտրալտբերգի հրատարակությամբ լույս տեսած «Հնդկերոպական լեզվաբանության պատմություն» շարքը, որտեղ յուրատեսակ հանրագումարի են բերվում հնդկերոպական առանձին լեզվաճյուղերի ու լեզուների ուսումնասիրության արդյունքները: Հնդկերոպական հատուկ անուններին աշխատություն են նվիրում Սոլմսենը և Ֆրենկելը²:

ա) Հնդկերոպաբանության ընդհանուր պրոբլեմները

Գենետիկական պրոբլեմների առաջաշումը. հնդկերոպական լեզվակառուցվածքի արխայիկ շերտերի պրոբլեմը. Հեման Հիրտ. — Գեռևս XIX դ. վերջերին գրած իր աշխատությունների մեջ Հիրտը հակում է ցուցաբերում բացահայտելու հնդկերոպական հնչյունական և ձևաբանական կառուցվածքի արխայիկ շերտերը, ցույց տալու հնդկերոպական լեզվական կառուցվածքի առանձին կողմերի ծագումը: Այս աշխատություններին արդեն իսկ հատուկ են ոչ բավարար հիմնավորվածությունը, վերացականությունը, սխեմատիզմը և որոշ ունիվերսալիզմը: Զևաբանական երևույթների ծագումը Ղիրտը կապում է գերազանցապես հնչյունական բնույթի պատճառների հետ, ձևաբանական երևույթների քննությունը տառում դրանց հնչյունական առանձնահատկությունների վերլուծման

¹ A. Walde, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, hrsg. von J. Pokorny, I—III, 1927—1932. Ավելի ուշ Պոկոռնին պրակներով հրատարակում է սրա հիման վրա կազմած իր ստուգաբանական բառարանը, որտեղ արմատները դասավորված են այբբենական կարգով և ոչ թե ըստ արմատների առաջին բաղաձայնների ֆիզիոլոգիական կազմավորման մերձավորության. J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 1948 և հջ.:

² F. Solmsen — E. Fraenkel, Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte, Heidelberg, 1922.

ուղղութիւնը: Այս գործերի մեջ Հիրտն արդեն սկսում է նահանջ-կատարել երիտքերականութեան տրագիցիաներից և շոշափել Բոպպի ժամանակից առաջ քաշված ու երիտքերականների կողմից մի կողմ դրված գենետիկական պրոբլեմները: Հիրտի առաջին կարևոր աշխատութիւնը «Հնդկրոպական պարուկային ու սուր տոնը հնդկրոպական լեզուներում» դիսերտացիան էր¹, որը իր բնույթով կապված էր պարուկային ու սուր շեշտերի բնույթի մասին Ֆորտունատովի, Բեցցենբերգերի և Ֆ. Հանսսենի, առանձնապես վերջինիս ուսումնասիրութիւնների հետ: Հիրտը այստեղ փորձում է ցույց տալ, որ գերմանական լեզուներում հին պարուկավոր վերջավանկը երկար է, հին սրաշեշտ վերջավանկը՝ կարճ:

Իր «Հնդկրոպական շեշտը» գրքում² Հիրտը փորձում է ի մի բերել հնդկրոպական շեշտի ուսումնասիրութեան արդյունքները և հաստատել հնդկրոպական շեշտի փոփոխութիւնների որոշ հարաբերական ժամանակագրութիւն: Էլ ավելի ուշ Հիրտը շեշտի բնույթի ուսումնասիրութիւնից անցնում է դրա հետ կապվող մի այլ երևութի՝ հերթագայութեան (ձայնդարձի) ուսումնասիրութեանը. 1900 թ. Հիրտը լույս է ընծայում «Հնդկրոպական ձայնդարձը՝ առնված գլխավորապես շեշտի հետ ունեցած հարաբերութեամբ» աշխատութիւնը³: Այս գրքում նա հենվում է Ֆրիկի «բազանների» ուսմունքի և Դանիելսոնի ու Յոհանսոնի «սահող ձայնդարձի» դրույթի վրա⁴: Այստեղ միավանկ արմատները կոչվում են «թեթև բազաններ», սոսյուրյան իռացիոնալ A (a) ձայնավորով կազմված երկվանկները՝ «ծանր բազաններ». բոլոր «ծանր բազանների» դեպքերում Հիրտը ենթադրում է նախնական երկար վերջնաձայնավորի առկայութիւն՝ հենվելով այն սակավաթիվ դեպքերի վրա, որոնց մեջ երկվանկ արմատները հակադրվում են երկար վանկերով ձայնավորներին [օրինակ, pari-man-ի (սլիութիւն) և a-prā-t-ի համար (սլորեց)]՝ *p(ɪ)l̥-]: Հաստատելով նախնական որոշ տիպի «բազաններ»՝ Հիրտը հնդկրոպական զանազան լեզուների արմատ-

¹ H. Hirt, Vom schleifenden und gestossenen Ton in den indogermanischen Sprachen, IF, 1892.

² H. Hirt, Der indogermanische Akzent, 1895.

³ H. Hirt, Der indogermanische Ablaut vornehmlich in seinem Verhältnis zur Betonung, 1900.

⁴ Ф. Шпехт, „Индоевропейское“ языкознание от младограмматиков до первой мировой войны, „Общее и индоевропейское языкознание“, М., 1956, էջ 42.

ները և հիմքերը դիտում է որպես այդ «բազանների» ձայնավորների հետևողական մի շարք թուլացումների արդյունք, ընդ որում այդ թուլացումներն էլ կապում է շեշտադրման տեղաշարժերի հետ:

Զբաղվելով հնդերոպական լեզվակառուցվածքի արխայիկ շերտերի բացահայտման հարցով՝ Հիրտը ուշադրություն է դարձնում նաև հնդերոպական հնէաբանության հարցերի վրա և նույնիսկ պոլեմիկայի մեջ մտնում Շոադերի հետ: Այս բնագավառում Հիրտն ունի այն առավելությունը, որ լեզվական նյութը ավելի լավ գիտեր և այն էլ իր անմիջական ուսումնասիրությունների միջոցով: Իր «Հնդերոպացիները, նրանց տարածումը, նախահայրենիքը և կուլտուրան» երկհատոր աշխատությամբ¹ Հիրտը փորձում է հնդերոպական ցեղերի կուլտուրական զարգացման ու տնտեսական կյանքի փոփոխությունների որոշ էտապներ գծել: Սակայն որոշ արժանիքներով հանդերձ նա հաճախ է դիմում քիչ հիմնավորված եզրակացությունների, ուստի և նրա գիրքը լայն ընդունելություն չգտավ:

Որոշ իմաստով Հիրտի գործունեության մեջ բեկում է սկսվում «Հնդերոպական բայաթեքման ծագման մասին. գլոտոգոնիական փորձ» ուսումնասիրությամբ²: Սրան հետևում են «Հնդերոպական քերականությունը»³ և «Նախագերմաներենի ձևաբանությունը»⁴, ապա Հ. Առնցի վերամշակած և Հիրտի մահից հետո հրատարակած «Հնդերոպական լեզվաբանության գլխավոր պրոբլեմները» աշխատությունը⁵: Այս աշխատությունների մեջ Հիրտը նպատակ է դնում պատասխան տալու Բոպպի կողմից դրված՝ թեքական ձևերի ծագման պրոբլեմին՝ հենվելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության առկա նվաճումների վրա: Սակայն Հիրտն այս խնդիրը կատարում է խիստ մերձավոր կերպով:

Իր գործունեության երկրորդ էտապում Հիրտը ուշադրությունը կենտրոնացնում է գլխավորապես հնդերոպական ձևաբանական կառուցվածքի զանազան կողմերի կազմավորման հարցերի վրա: Հնչյունաբանական հարցերի քննությունը այս էտապում մղվում է

¹ H. Hirt, Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur. I—II, 1905—1907.

² H. Hirt, Über den Ursprung der Verbalflexion im Indogermanischen. Ein glottogonischer Versuch, IF, XVII, 1904—1905.

³ H. Hirt, Indogermanische Grammatik. I—VII, 1927—1937.

⁴ H. Hirt, Handbuch des Urgermanischen, I—III, 1931—1934.

⁵ H. Hirt, Die Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft, 1939.

երկրորդ պլանը և ուշադրություն գրավում գերազանցապես որպես ձևաբանական հարցերի մեկնաբանության միջոց:

Հնդերոպական հնչյունական կառուցվածքի հետազոտության մեջ Հիրտը առաջնորդվում է ժամանակագրական շերտերի հաստատման սկզբունքով¹: Հիմք ընդունելով շեշտի կրած փոփոխությունները, Հիրտը հաստատում է հնդերոպական լեզվակառուցվածքի պատմության 4 շրջան. առաջին երկու շրջանում տեղի է ունենում անշեշտ ձայնավորների թուլացում և մասնակի անկում. երրորդ շրջանում առաջանում է հնդերոպական * \bar{e} \bar{o} հերթագայությունը՝ որպես շեշտի կորուստի հետևանքով նախնական e-ի օ-ի փոխվելու արդյունք, այլև տեղի է ունենում ձայնավորների հետագա թուլացում. վերջապես, չորրորդ շրջանը բնութագրվում է ձայնավորների կայունության և ձեռք բերված վիճակի պահպանությամբ: Քանի որ բարձրության (տոնիկական) շեշտը շատ ավելի քիչ է ազդում ձայնավորների որակի վրա, քան ուժայինը (դինամիկը), ուստի և Հիրտը ենթադրում է, թե վաղ շրջաններում տիրապետել է ուժային շեշտը, հետագա շրջաններում՝ բարձրությանը (երաժշտականը): Մինչև Հիրտի հետազոտությունները բնականաբար հնդերոպական բարձրության շեշտին ուժային շեշտի նախորդելու մասին լուրջ խոսք չկար: Ըստ Հիրտի՝ ուժային շեշտը առաջ է բերում մի կողմից՝ անշեշտ վանկերի թուլացում, մյուս կողմից՝ ուժեղ շեշտված վանկերի երկարացում, որ հիմք է տալիս երկար ու կարճ ձայնավորների հերթագայության կամ քանակական ձայնդարձի (Abstufung) համար. բարձրության շեշտն, ընդհակառակն, հանգեցնում է առաջին և ետին շարքին ձայնավորների (e-ի և o-ի) հերթագայության կամ որակական ձայնդարձի (Abtönung): Այս դրույթը որոշ հետազոտողների կողմից կիրառվում է հնդերոպական լեզուների ձայնդարձի հարցերի մեկնաբանության մեջ²:

Հնդերոպական ձևաբանական կառուցվածքի գենետիկական մեկնաբանության հարցում Հիրտն ամենից առաջ հենվում է այն բնական ենթադրության վրա, որ հնդերոպական թեքականությունը կազմավորվել է մի նախնական ոչ-թեքական վիճակից: Ի տարբերու-

¹ Հմմտ. H. Hirt, Indogermanische Grammatik, V & Handbuch des Urgermanischen, I:

² Հմմտ., օրինակ, E. Prokosch, A Comparative Germanic Grammar, Philadelphia, 1939 (ռուս. թարգմ. Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954):

թյուն Բոպպի, որը ինքն էր առաջին անգամ լուրջ հիմքերի վրա
 դնում լեզունների համեմատությունը, Հիրտը իր առջև ուներ պատ-
 մա-համեմատական լեզվաբանության մեկ դարի արդյունքները,
 որոնց վրա հենվելով՝ նա հույս ուներ պատասխան տալու Բոպպի
 դրած պրոբլեմներին: Հնդկերոպական թեքականությանը մի նախա-
 թեքական շրջանի նախորդած լինելու գրույթը ապացուցելու համար
 Հիրտը դիմում է հնդկերոպական վերականգնված ձևերի փոխկա-
 պակցված վերլուծությանը և փորձում բացահայտել այդ նախաթե-
 քական վիճակի հետքերը: Ըստ Հիրտի՝ նման վերլուծությունը բացա-
 հայտում է մի վիճակ, երբ գոյություն են ունեցել հոլովական ձևա-
 վորում շտապած անուններ: Իսկ ինչպե՞ս են այդ անուններից ծա-
 գել հնդկերոպական թեքական ձևերը: Հնդկերոպական հոլովական
 վերջավորությունների ծագման հարցում Հիրտը դիմում է մի կող-
 մից՝ Ա. Լուզվիգի ազապտացիայի սկզբունքին, մյուս կողմից՝
 Ֆիկի, Պերսսոնի և այլոց աճականների տեսությանը: Աճականները,
 որոնք, Հիրտի կարծիքով, սկզբնապես ցուցական արժեք են ունեցել
 և զուրկ են եղել որոշակի իմաստից, աստիճանաբար սկսել են
 հարմարվել զանազան հոլովական իմաստներ արտահայտելուն և
 վերածվել են որոշակի հոլովական մասնիկների. իր «Հնդկերոպական
 քերականության» III հատորում Հիրտը թվում է այդ աճականները՝
 om, ām, ā, ī, i, u, k, g, t, d, p, b, m, n, r, l, s, w, նշե-
 լով, որ, այսպիսով, որպես աճական հանդես են եկել գրեթե բոլոր
 հնդկերոպական հնչյունները: Այդ աճականների՝ հոլովական վեր-
 ջավորությունների և հիմքակազմ տարրերի վերածվելու պրոցեսը
 Հիրտը հետևյալ ձևով է պատկերացնում. «Թեքումը ծագել է ոչ թե
 իմաստավոր միավորների կցման ճանապարհով,—այդ կարելի է
 ցույց տալ միայն մի քանի դեպքում,— այլ այնպիսի տարրերի
 կցման հետևանքով, որոնք սկզբնապես հոլովական իմաստների
 հետ ոչ մի ընդհանուր բան չեն ունեցել: Այդ ապացուցվում է արդեն
 իսկ նրանով, որ միևնույն տարրերը կարող են նշանակել տարբեր
 հոլովներ և որ այս կամ այն որոշակի հոլովը նշանակվում է բոլոր-
 տովին էլ ոչ միևնույն տարրերով, ինչպես այդ կարելի էր սպասել:
 Այն բանից հետո, երբ մի դեպքում կցվել է մի տարրը, մի ուրիշ
 դեպքում՝ մի ուրիշ տարր, առաջացել է հարմարեցում: Կցված
 տարրն սկսել է ըմբռնվել որպես հոլովամասնիկ, ինչպես այդ միշտ
 տեղի էր ունենում և հետագայում: Կարելի է ասել, որ հարմա-
 րեցումը հոլովակազմության նորմալ ձևն է հնդկերոպական լեզու-

ների զարգացման նաև պատմական շրջաններում»¹: Այս ճանապարհով է հենց բացատրում Հիրտը մակբայների առաջացման պրոցեսը:

Ինչ վերաբերում է բայական վերջավորությունների ծագման հարցին, ապա այս դեպքում էլ Հիրտը դիմում է հարմարեցման սկզբունքին և փաստորեն ամբողջովին հենվում էլուդիլիգի եզրակացությունների վրա: Հիրտի կարծիքով՝ բայը անվանական ծագում ունի. անվանական ձևերը սկզբնապես գործածվելով բայական նշանակությամբ՝ աստիճանաբար վերածվել են բայական ձևերի. այլ կերպ ասած՝ բայական ձևերը ծագել են անվանականներից՝ անորոշի և դերբայական ձևերի պատահական հարմարեցման ճանապարհով:

Հնդերոպական անվան թեքական ձևերի հիրտյան վերլուծությունը գնում է հոլովական ձևերի իմաստային, ձևական և շարահյուսական ընդհանրությունների բացահայտման ուղղությամբ, ընդ որում Հիրտը այդ կարգի ընդհանրություններն ու համընկնումները համարում է նախնական հոլովական շտարբերակվածության ապացույց: Այսպես, ուղղական, հայցական և սեռական հոլովների ձևական, իմաստային և շարահյուսական առանձին զուգահիստումների հիման վրա Հիրտը խոսում է դրանց սկզբնական շտարբերակվածության մասին և գտնում, որ ուղղականի և սեռականի ընդհանուր S վերջավորությունը, չեզոք սեռի ուղղականի և հայցականի ընդհանուր OM վերջավորությունը ծագել են միևնույն ածականներից:

Հնդերոպական բայական ձևերի հիրտյան վերլուծությունն էլ գնում է այն ուղղությամբ, որ ցույց տրվի, թե ո՞ր բայական ձևի հիմքում դերբայական (անորոշի և բուն դերբայների) ո՞ր ձևն է ընկած²:

Այս բոլոր դեպքերում Հիրտը ելնում է այն ենթադրությունից, որ հնդերոպական քերականական կառուցվածքի մեջ կարելի է բացահայտել մի դիֆուզ վիճակ, երբ անորոշ իմաստով ամեն մի ածական վարող էր գործածվել այս կամ այն քերականական իմաստով, ընդ որում Հիրտն այս դեպքում ենթադրում է այդ շրջանի խոսողների մեջ այս կամ այն կոնկրետ մասնիկի հետ չկապված քերականական իմաստների ապրիորի առկայություն. այդ իմաստները հե-

¹ H. Hirt, Indogermanische Grammatik, III, էջ 180.

² Հմմտ. А. В. Десницкая, Вопросы изучения родства индоевропейских языков, М.—Л., 1955, էջ 225.

տագայում կապվում են այս կամ այն աճականի հետ և տալիս այս կամ այն քերականական մասնիկը:

Այսպիսով, 1) Հիրտը իր գլխավոր նպատակը տեսնում է հնդկերոպական քերականական կառուցվածքի ծագման մեկնաբանության մեջ. 2) այս բանը կատարելու համար նա օգտագործում է Քոպպի, Լյուդվիգի, Ֆիկի և այլոց սկզբունքային դրույթները. 3) Հիրտի վերլուծությունն աչքի է ընկնում մակերեսայնությամբ և զգալի չափով հենվում է աճականների բնույթի ոչ հստակ—գիտական մեկնաբանության բացակայության վրա. 4) Հիրտը հնդկերոպական դիֆուզվիճակի պատկերացման մեջ թույլ է տալիս իդեալիստական ապրիորիզմ. 5) ընդհանուր առմամբ Հիրտի կառուցումները հեռու են գիտական լուրջ համոզությունից և հենվում են արտաքին փաստերի ոչ խոր մեկնաբանության վրա:

Հնդկերոպական—սեմական ցեղակցության պրոբլեմը, «կոկորդայինների հիպոթեզի» առաջաշու մը. Լ. Մյուլլեր, Ա. Կյունի.— Հնդկերոպական հիմնալեզվի կառուցվածքի ժամանակագրական ուսումնասիրության պրոբլեմը սերտորեն կապվում է հնդկերոպական հիմնալեզվի՝ այլ հիմնալեզուների հետ ունեցած փոխհարաբերության պրոբլեմի հետ: Այդ պրոբլեմն անհրաժեշտ չափով ուշադրություն պետք է գրավեր մանավանդ հետևյալ պատճառներով. նախ՝ վաղուց ի վեր նկատվում էին հնդկերոպական և ոչ-հնդկերոպական լեզուների միջև այնպիսի նմանություններ, որոնք պարզ փոխառության արդյունք համարվել չէին կարող. երկրորդ՝ հնդկերոպական լեզվաբանությունը (մեծ չափով և սեմականը) նշանակալից նվաճումների էր հասել, և արդեն հնարավոր էր դնել հնդկերոպական ու ոչ-հնդկերոպական լեզուների ցեղակցական կապի պրոբլեմը. երրորդ՝ երիտքերականները լեզվարնտանիքները իրարից խիստ կերպով սահմանազատում էին. նրանց ծայրահեղությունների նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքը նպաստում է և այս հարցի առաջաշումանը. չորրորդ՝ հնդկերոպական հիմնալեզվի նկատմամբ պատմական վերաբերմունքի խորացումը անհրաժեշտաբար պետք է կապվի այդ հիմնալեզվի ցեղակցական առնչությունների պրոբլեմի հետ. հինգերորդ՝ լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների մշակումը պահանջ է առաջադրում նման կարգի հարցադրումների ևս:

Հնդկերոպական և սեմական լեզուների ցեղակցության հարցը առաջին անգամ լուրջ կերպով դրվում է դանիացի գիտնական Լ.

Մյուլլերի կողմից: 1907 թ. նա լույս է ընծայում իր «Հնդերոպերեն ու սեմիտերեն» աշխատությունը¹, փորձելով հիմնավորել հնդերոպական և սեմական լեզուների ցեղակցական ընդհանրության հիպոթեզը. սրա հետ կապվում է և Մյուլլերի «Հնդերոպական—սեմական բառարանը»²:

2. Մյուլլերի՝ այդ հարցին նվիրված ուսումնասիրությունները ունեցան նաև մի կողմնակի հետևանք. աշխատելով ընդհանրություններ հաստատել հնդերոպական ու սեմական հնչյունական սիստեմների միջև և վերականգնել դրանց ընդհանուր նախատիպերը՝ Մյուլլերը նշում է 5 կոկորդային հնչյունի առկայություն. նրա կարծիքով՝ հնդերոպական ձայնավոր բառասկիզբը հնարավոր է դարձել այդ կոկորդային հնչյունների կորստի պատճառով, ընդ որում այդ կոկորդայինները որոշ լեզուներում դարձել են վանկարար հնչյուններ (ձայնավորներ): Այս տեսակետը պարզ կերպով արտահայտված է Մյուլլերի «Սեմական—նախահնդերոպական կոկորդային բաղաձայնները» ուսումնասիրության մեջ³:

Հնդերոպական սեմական լեզվական ցեղակցության ուսմունքի գլխավոր դեմքերից մեկը՝ Ա. Կյունին, ի տարբերություն Մյուլլերի, ընդունում է 3 նախնական կոկորդային բաղաձայնի առկայությունը՝ նշելով, որ դրանցից մեկը եղել է քմային (պալատալ), որ տվել է e, երկրորդը՝ ետնաքմային (վելյար), որ տվել է a, երրորդը՝ շրթնաետնաքմային (լաբիովելյար), որ տվել է o⁴:

2. Պեդերսենը դեռևս 1903 թ.⁵ խոսում է հնդերոպական, ուրալա-ալթայան և քամա-սեմական լեզուների ցեղակցության մասին՝ դրանք միավորելով «նոստրատիկ լեզուներ» (nostratische Sprachen) անվամբ:

Շարահյուսություն. — Հնդերոպական լեզուների համեմատական շարահյուսության բնագավառում նոր էտապ է նշանավորում վակերնագելի «Դասախոսություններ շարահյուսության մասին» աշխատությունը⁶:

¹ H. Möller, Indogermanisch und Semitisch, 1907.

² H. Möller, Indoeuropäisk-semitsk glossarium.

³ H. Möller, Die semitisch-vorindogermanischen Konsonanten, 1917.

⁴ A. Cuny, Notes de phonétique historique indoeuropéenne et semitique, RPh, XII, 1912.

⁵ ZDMG, 57.

⁶ J. Wackernagel, Vorlesungen über Syntax, I—II, 1920—1924, II հր., 1926—1928.

**գ) Հնդկարոպական առանձին լեզուների և լեզվախմբերի
ուսումնասիրությունը**

«Թոխարական» լեզուների հայտնագործումը.— 1892—1910 թթ. Սինժյանում (Չինական Թուրքեստան) կատարվող պեղումների ընթացքում, ի թիվս այլ տեքստերի, հայտնաբերվեցին երկու անձանոթ լեզուների տեքստեր, որոնք գրված են հնդկական գուպտա կոչված գրի ձևափոխված տարատեսակով: Այդ տեքստերը, ինչպես պարզվեց, մեծ մասամբ թարգմանություններ էին սանսկրիտից և կրոնական, բժշկական ու այլ բնույթի էին: XX դ. սկզբներին Քուչա և Կարաշար վայրերում գտնված այդ տեքստերի երկու լեզուները գերմանացի գիտնական Ֆ. Վ. Կ. Մյուլլերի¹, ապա սրա հետեւողություններով Ջիգի ու Ջիգլինգի կողմից կոչվեցին թոխարերեն (թոխարերեն A և թոխարերեն B). այդ անունը առնված էր այն ժողովրդի անունից, որը հանդիպում է Ստրաբոնի (Τύχαροι), չինացիների (tu—ho—lo), հնդիկների (tukhāra) և հայերի մոտ (թուխարի). հետագայում պարզվեց, որ այդ անվանումը արված է թյուրիմացաբար և որ այդ երկու լեզվով խոսող ժողովուրդը կապ չունի թոխարների հետ³. այժմ ավելի նպատակահարմար է համարվում թոխարերեն A-ն կոչել կարաշարերեն, թոխարերեն B-ն՝ քուչերեն՝ դրանց հայտնաբերման վայրերի անունով (երկուսը միասին՝ քուչա-կարաշարյան լեզուներ): Ուսումնասիրությունները պարզեցին, որ երկու լեզուներն էլ հնդկարոպական բնույթի են և որ տեքստերը վերաբերում են մ. թ. VI—VII դարերին: Առանձնապես կարևոր է «թոխարերենի» ուսումնասիրության հարցում Ջիգի և Ջիգլինգի դերը, որոնք որոշել են թոխարերենի հետ կապված գլխավոր հարցերը: Թոխարերենի ուսումնասիրության մեջ կարևոր դեր են խաղացել նաև Ա. Մեյն, Ս. Լևին, է. Լիդենը, Յու. Պոկոնին, Հ. Պեդերսենը և ուրիշներ:

Առանձին ուշադրության է արժանանում թոխարերենի և մյուս հնդկարոպական լեզուների մերձավոր կապերի հարցը: Հ. Պե-

¹ Müller, Beitrag zur genaueren Bestimmung der unbekanntenen Sprachen Mittelasiens, SBPAW, III, 1907.

² Sieg und Siegling, Tocharisch, die Sprache der Indoskythen, SBPAW, XXXIX, 1908, էջ 913—934.

³ Այս հարցի մասին տե՛ս А. А. Фрейман, Тохарский вопрос и его разрешение в отечественной науке, „Ученые записки МГУ“, № 128, 1952, էջ 123—135.

դերսենը փորձում է մերձավոր կապ հաստատել թոխարական ու կելտական լեզուների, ապա և թոխարական լեզուների ու խեթերենի միջև¹։ Ա. Մեյեն հայտնում է այն կարծիքը, որ թոխարերենը միջին տեղ է բռնում իտալա-կելտական, օլավոնական և հայկական լեզուների միջև²։ Յու. Պոկոռնին նման մերձավոր կապեր է տեսնում թոխարական և թրակա-փոյուզական լեզուների միջև, ընդ որում հայերենը մտցնում է վերջիններիս մեջ³։

Խեթական տեքստերի հայտնագործումն ու վերծանումը. Բ. Հոռզնի.— Թոխարական լեզուների հայտնաբերումից ավելի անսպասելի էին այն պեղումների արդյունքները, որ անցկացվում էին Հ. Վինկլերի գլխավորած հնագիտական արշավախմբի կողմից, Անկարայից 150 կմ արևելք գտնվող Բողազքոյ գյուղի շրջանում։ Հայտնաբերվեցին խեթական թագավորների հաթուշա մայրաքաղաքի մնացորդները և, որ կարևոր է, խեթական թագավորների գրադարանը՝ 13 000 կավե թրձած աղյուսներով (ամբողջական կամ վնասված)։ Հետագա պեղումները այդ թիվը ավելացրին 3000 աղյուսով։ Աղյուսների մի մասը ակկադերենով էր. սակայն մեծ մասը գրված էր անծանոթ մի լեզվով, որ գիտնականները կոչեցին «խեթերեն»՝ այն համարելով խեթական թագավորութայն հիմնական լեզուն։ Հետագայում հայտնաբերվեցին տեքստեր և այլ լեզուներով (խաթերեն կամ պրոտոխեթերեն, խուտի-միտաներեն, լուվերեն, պալայերեն)։ «խեթերենի» վերծանման հարցով սկսեց զբաղվել շեխ գիտնական Բ. Հոռզնին, որը 1915 թ. հանդես եկավ իր գործի նախնական արդյունքների մասին հաղորդումով⁴ և ապա 1917 թ. մի այլ գործով հաստատեց և ընդարձակեց իր նախնական ուսումնասիրության արդյունքները⁵։

Խեթական տեքստերը վերաբերում են մ. թ. ա. II հազարամյակին։ Հոռզնու ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ խեթերենը հնդերոպական լեզու է։ Այդ կարծիքը հաստատվեց նաև հետագա

¹ H. Pedersen, Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen, II, Göttingen, էջ 673 և 52., Le groupement des dialectes indoeuropéens, DKDVS, HFM, XI, 3, København, 1925.

² A. Meillet, Le tocharien, IJ, I, 1914.

³ J. Pokorny, Die Stellung des Tocharischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen, BFJOO, Wien, 1919.

⁴ B. Hrozny, Die Lösung der hethitischen Problems, MDG, LVI, 1915.

⁵ B. Hrozny, Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm, Leipzig, 1917.

ուսումնասիրութիւններով ու հրատարակութիւններով և ընդհանուր ընդունելութիւն գտաւ: Ստեղծվեց մի նոր դիսցիպլին՝ խեթագիտութիւնը¹:

Այն հանգամանքը, որ դեպի արևելք ընկած լեզուները՝ «թխարերենն» ու խեթերենը, դուրս եկան centum խմբի լեզուներ, խախտեց հնդկերոպական լեզուների դասակարգման հիմքերը և հիմք տվեց նոր պրոբլեմների առաջադրման համար:

Հնդիրանական լեզուներ.— Հնդիրանական լեզուների ուսումնասիրութեան բնագավառում այս ենթաշրջանում առաջին հերթին հիշատակելի են «Հնդկաստանի լեզվաբանական տեսութիւն» բազմահատոր աշխատութեան² V—IX և XI հատորները, որոնց մեջ բերվում են հնդկական լեզուների նմուշներ, և տրվում է դրանց քերականութեան համառոտ ուրվագիծը: Վեդայական հնդկերենին են նվիրված Ա. Ա. Մակդոնելլի աշխատութիւնները³. միջին և նոր հնդկական լեզուներին և բարբառներին նվիրված աշխատութիւններից նշելի են Գայգերի, Բլոկի, Չատտերջիի և Սեմպսոնի գործերը⁴: Աշխատութիւն է նվիրվում նաև Հնդկաստանի հնագույն լեզվալիճակին⁵:

Իրանական լեզուների ուսումնասիրութեան արդյունքների ամփոփման յուրատեսակ փորձ էր «Իրանական ֆիլոլոգիայի հիմունքները» աշխատութիւնը⁶, որի գրելուն մասնակցել են բազմաթիվ հմուտ իրանագետներ (Կ. Բարթոլոմէն, Վ. Գայգերը, Վ. Միլլերը և Իւրիշները). իրանական լեզուների վերաբերյալ տեղեկութիւններ է պարունակում վերևում հիշատակված «Հնդկաստանի լեզվաբանա-

¹ Խեթերն իրականում, ինչպես պարզվեց, իրենց լեզուն կոչում էին նեսերեն (našili, nešumnil)՝ ըստ խեթական թագավորութեան հնագույն մայրաքաղաքի՝ Նեսայի անվան:

² The Linguistic Survey of India, I—XI, Calcutta, 1903—1922.

³ A. A. Macdonell, Vedic Grammar, Strassburg, 1910. Vedic Grammar for Students, Oxford, 1916.

⁴ W. Geiger, Pāli, Literatur und Sprache. Strassburg, 1916. J. Block, La formation de la langue marathe, Paris, 1923. S. K. Chatterji, Origin and Development of the Bengali Language, Calcutta, 1926. J. Sampson, The Dialect of the gypsies of Wales, Oxford, 1926 (ստուգաբանական բառարանով հանդերձ):

⁵ S. Lévy, J. Przyluski and J. Bloch, Pre-Aryan and Pre-Dravidian in India, թրգմ. P. C. Bagchi-ի, Calcutta, 1929.

⁶ Grundriss der iranischen Philologie, I—II և հավելվածային մեկ հատոր, Strassburg, 1895—1903:

կան տեսության» X հատորը: Երևան են գալիս հին և միջին լեզուներից ավեստայի լեզվին, հին պարսկերենին, պահլավերենին, սոգդերենին, նոր լեզուներից՝ աֆղաներենին (փուշտու) և պարսկական բարբառներին նվիրված աշխատություններ¹:

Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ. — Բալթիկ-սլավոնական լեզուների ընդհանուր համեմատական ուսումնասիրությունը նվիրված են Տրաուտմանի «Բալթիկ-սլավոնական բառարանը», վան Վեյկի «Բալթիական և սլավոնական շեշտի և ինտոնացիայի սիստեմները», էնձելինի «Բալթիկ-սլավոնական էտյուդները»²:

Բալթիական լեզուներից հին պրուսերենը և լիտվերենը շարունակում են ուսումնասիրության առարկա լինել. Տրաուտմանը հրատարակում է «Հին պրուսական լեզվական հուշարձանները», Բենդերը՝ «Լիտվական ստուգաբանական ցուցիչը», Ֆրենկելը աշխատություն է նվիրում լիտվական հոլովների շարահյուսական քննությանը, ռուսերեն հրատարակվում է Յավինսի «Լիտվերեն լեզվի քերականությունը»³: Լիտվերենի և մյուս բալթիական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությամբ է զբաղվում Կ. Բուգան (1879—1924), որ այս բնագավառում մի շարք կարևոր աշխատություններ է ստեղծում⁴: Լատվերենը նույնպես այս ենթաշրջանում սկսում է անհրաժեշտ ուշադրություն գրավել. լույս են տեսնում էնձելինի «Լատվերենի քերականությունը» գերմաներեն (համեմատական տեղեկություններով), Պյակայի քերականական աշխատությունը լատվերեն, Մյուլենբախի «Լատվերեն—գերմաներեն բառա-

¹ H. Reichelt, Awestisches Elementarbuch, Heidelberg, 1909. C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, Strassburg, 1904. A. Meillet, Grammaire de vieux-perse, Paris, II 5re, 1931. R. Gauthiot et E. Benveniste, Essai de grammaire sogdienne. I—II, Paris, 1914—1929. D. L. R. Lorimer, Syntax of Colloquial pashtu, Oxford, 1915. A. Christensen, Le dialecte de Sämnan, Copenhagen, 1915. Les dialectes d'Awromän et de Päwa, Copenhagen, 1921.

² R. Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen, 1923. N. van Wijk, Baltische und slavische Akzent- und Intonationssysteme, Amsterdam, 1923. Я. М. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, 1911.

³ R. Trautmann, Die altpreuussischen Denkmäler, Göttingen, 1910. H. H. Bender, A Lithuanian Etymological Index, Princeton, 1921. E. Fraenkel, Syntax der litauischen Kasus, Kaunas, 1928. К. Явнинс, Грамматика литовского языка, пер. К. Буга, Петроград, 1916.

⁴ K. Būga, Kalba ir Senove, 1922. Lietuvių Kalbos Žodynas, 1924—1925. Lituanice, ИОРЯС АН, XVII, 1, 1912.

րանը»՝ ստուգաբանական նմուշներով հանդերձ (հրատարակել է էնձելինը և որոշ լրացումներ կատարել)¹։

Լիտվական բարբառներին նվիրվում են մի քանի կարևոր աշխատություններ՝ Գորիշի «Լիտվական բարբառագիտության շուրջը» գիրքը, Բարանովսկու և Շպեխտի «Լիտվական բարբառները», Գոթիոյի «Բուլվիձի խոսվածքը»²։

Սլավոնական լեզուների ընդհանուր համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում մի շարք կարևոր աշխատություններ են երևան գալիս՝ Մեյերի «Ընդհանուր սլավոներենը», Վոնդրակի «Սլավոնական համեմատական քերականությունը», Միկկոլայի «Նախասլավոներենի քերականությունը», Բրոխի «Սլավոնական հնչյունաբանությունը», Ֆորտոնմատովի աշակերտ Պորժեզինսկու «Սլավոնական լեզուների համեմատական քերականությունը», Սելիշևի «Սլավոնական լեզուների համեմատական քերականության ներածությունը», Յագիշի «Սլավոնական ֆիլոլոգիայի պատմությունը», Տրաուտմանի և Ֆասմերի «Սլավոնական ֆիլոլոգիայի և կուլտուրայի պատմության ուրվագիծը», Նիդեռլեի «Սլավոնական հնությունները» և Բեռնեկերի «Սլավոնական ստուգաբանական բառարանը» (միայն մեկ հատոր. ընդհատվել է погъ բառի վրա)³։

Հին սլավոներենին (եկեղեցասլավոներենին) նվիրված են

¹ J. Endzelin, Lettische Grammatik, Heidelberg, 1923. J. Pla-ka, Leišu valodas rokas grāmata, Riga, 1926. K. Mühlenbach, Lettisch-deutschēs Wörterbnch, I—IV, Riga, 1923—1932.

² A. Doritsch, Beiträge zur litauischen Dialektologie, Tilsit, 1911. Fr. Specht, Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski (I Textste, II Grammatische Einleitung mit lexi kalischem Anhang), Leipzig, 1920—1922. R. Gothiot, Le parler de Bulvidze, Paris, 1903.

³ A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1924. *ռուս. հր. А. Ме́йе, Общеславянский язык, М., 1931. W. Vondra'k, Vergleichende slavische Grammatik, Göttingen, I—II, 1906—1908, II հր., 1924—1928. J. Mikkola, Urslavische Grammatik, I, Heidelberg, 1913. O. Broch, Slavische Phonetik, Heidelberg, 1911. В. Поржезинский, Сравнительная грамматика славянских языков, I, М., 1914. А. М. Свлящев, Введение в сравнительную грамматику славянских языков, I, Казань, 1914. И. В. Ягич, История славянской филологии, СПб. 1910. R. Trautmann und M. Vasmer, Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Berlin, I—X, 1925 և հջ., L. Niderle, Slovanské starožitnosti, Praha, 1901—1925 (Ֆր. համառոտությունը Manuel de l'antiquité slave, I—II, Paris, 1925—1926. E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I և II-ի 1 պրակ, Berlin, 1908—1914.*

լեզուներն «Հին բուլղարերենի (հին եկեղեցասլավոներենի) քերականությունը», Վոնդրեկի «Հին սլավոներենի քերականությունը», այլև Տորտունատովի՝ հին եկեղեցասլավոներենի հնչյունաբանության վերաբերյալ դասախոսությունների հետմահու հրատարակությունը¹։

Առանձին սլավոնական լեզուներին նվիրված աշխատություններից, — եթե զանց առնենք Շախմատովի, Պեշկովսկու և այլ ոռա լեզվաբանների գործերը, որոնց մասին արդեն խոսել ենք, — հիշատակելի են՝ 1) արևելասլավոնական լեզուներից ոռուներն համար Սոբոլևսկու «Դասախոսություններ ոռուաց լեզվի պատմության վերաբերյալ» գիրքը, Մեյերի «Ռուսաց լեզվի պատմական քերականությունը» և Պրեորրաժենսկու «Ռուսաց լեզվի ստուգաբանական բառարանը. ուկրաիններենի համար՝ Սմալ-Շտոկիի ու Գարտների և Կոիմսկու «Ուկրաիններենի քերականությունը», Կուլբակինի «Ուկրաիններեն լեզուն», Գրինչենկոյի «Ուկրաիններեն լեզվի բառարանը». բելոռուսներենի համար՝ Կարսկու «Բելոռուսները»². 2) աբխազասլավոնական լեզուներից լեհներենի համար՝ Լոսի «Լեհներենի քերականությունը», Բեննիի, Լոսի, Նիշի, Ռոզվադովսկու և Ուլաշինի «Լեհներեն լեզվի քերականությունը», որ «Լեհական հանրագիտարանի», «Լեհներեն լեզուն և նրա պատմությունը» հոդվածի մի մասի հրատարակությունն է, Բրյուկների «Լեհներեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը». պոմորյանների (կաշուբերենի և սլովեներենի) համար՝ Լորենցի «Սլովեններենի քերականությունը» և «Պոմո-

¹ A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, II—III հր., Heidelberg, 1919. (ռուս. հր. А. Лескин, Грамматика древнеболгарского (древнецерковнославянского) языка, Казань 1915. W. Vondrek, Altkirchenslavische Grammatik, II հր., Berlin, 1912. Ф. Ф. Фортунатов, Лекции по фонетике старославянского языка, Петроград, 1919.

² А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, IV հր., М., 1907. К. Н. Meyer, Historische grammatik der russischen Sprache, I. Bonn, 1923. А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, М., 1910—1916. (մինչև սույն բառը շարունակությունը, ոչ լրիվ, տպագրվել է 1949 թ.). Труды Института русского языка АН СССР, I, М.—Л.). S. Smal-Stocki und F. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913. А. Крымский, Украинская грамматика, I—II, М., 1907—1908. Ст. Кульбакин, Украинский язык, Харьков, 1919, Б. Гринченко, Словарь української мови, I—IV, Київ, 1908—1909. Е. Ф. Карский, Белоруссы, I—III, Варшава, 1903—1908.

րաներեն (կաշուրերեն) լեզվի պատմությունը». պոլաբերենի համար՝ Լեբ-Սպլավինսկու «Պոլաբերենի քերականությունը» և Տրուբեցկոյի «Պոլաբյան ուսումնասիրությունները»¹. 3) հարավսլավոնական լեզուներից բուլղարերենի համար՝ Մլադենովի «Բուլղարերեն լեզվի պատմությունը». սերբոխորվաթերենի համար՝ Լեակինի «Սերբոխորվաթերեն լեզվի քերականությունը», Կուլբակինի «Սերբերեն լեզուն». սլավոներենի համար՝ Ռամովչի «Սլովեններեն լեզվի պատմական քերականությունը»²:

Հայերեն.— Այս ենթաշրջանում մեծ նվաճումներ են ձեռք բերվում հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում: Հայերենի հաճեմատական հետազոտությանն են նվիրված Մեյերի «Գասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծը», դեռևս նախորդ դարի վերջերից լույս տեսնող «Հայերենի համեմատական շարահյուսության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները», Պեդերսենի «Հայերեն լեզվի պատմության շուրջը», «Հայերենը և դրացի լեզուները», «Հին հայերենի ցուցական դերանունները» աշխատությունները, Լիդենի «Հայկական ուսումնասիրությունները»³: Հիշատակելի է և Մեյերի «Հին հայերենի տարրական դասագիրքը», որը

¹ J. Los', Gramatyka polska, I—III, Lwow—Warszawa—Krakow, 1922—1927. T. Benni, J. Los', K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ulaszyn, Gramatyka jezyka polskiego, Krakow, 1923. A. Brückner, Slownik etymologiczny jezyka polskiego, Krakow, 1927. Fr. Lorentz, Slovinzische Grammatik, SPeterburg, 1903. Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache, Berlin, 1925. T. Lehr-Splawinski, Gramatyka polabska, Lwow, 1929. N. Trubetzkoy, Polabische Studien, Wien—Leipzig, 1929.

² St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin—Leipzig, 1929. A. Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, Heidelberg, 1914. Ст. Кульбакин, Сербский язык, Харьков, 1915. Fr. Kamovš, Historična gramatika slovenskega jezika, II, 1924.

³ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Paris, 1903, II հր., 1936. Recherches sur la syntax comparée de l'arménien, MSL, X—XVII, 1898—1911. H. Pedersen Zur armenische Sprachgeschichte, 1904 (հայ. հր. Հ. Պեդերսեն, Նպաստ մը հայ լեզվի պատմության, Վիեննա, 1904). Armenisch und die Nachbarsprachen, KZ, XXXIX, 1904 (հայ. հր. Հ. Պեդերսեն, Հայերեն և դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907). Les pronoms demonstratifs de l'ancien arménien, 1905 (հայ. հր. Հ. Պեդերսեն, Հին հայերենի ցուցական դերանունները, Վիեննա, 1907). E. Liden, Armenische Studien, Göteborg, 1906.

թեև համեմատական բնույթի չէ, բայց գրաբարի լավագույն քերականությունն է օտար լեզվով: Հայ լեզվաբան Աճառյանը տալիս է հայ բարբառների գրեթե ամբողջական ընդգրկում ունեցող գիտական դասակարգումը՝ ըստ ներկայի կազմության եղանակի, տարբերելով ու մ, կ ը և ե լ բարբառներ. նրա գրչին են պատկանում բարբառագիտական մի շարք կարևոր աշխատություններ¹: Դեետերսը աշխատություն է նվիրել հայերենի և հարավային կովկասյան լեզուների ցեղակցության հարցին²: Նշելի են նաև Յ. Կարստի միջին հայերենին և Աբեղյանի՝ ժամանակակից հայերենին նվիրված գործերը³:

Թրակա-փոյուզական լեզուներ.— Փոյուզերենին նվիրված են Տրեյզերի «Փոյուզիական ուսումնասիրությունները»⁴:

Իլլիրիական լեզուներ.— Իլլիրիական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Կրաեի՝ իլլիրիական տեղանուններին և անձնանուններին նվիրված աշխատությունները⁵:

Ալբաներեն.— Այս ենթաշրջանում երևան են գալիս ալբաներենի նկարագրական մի շարք քերականություններ՝ մեծ մասամբ նվիրված նրա բարբառային տարատեսակներին⁶:

Հունարեն.— Այս ենթաշրջանում հրատարակվում են հունարենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը նվիրված, այլև նրա պատմության տարբեր շրջանների լեզվավիճակը բնութագրող բազմաթիվ աշխատություններ՝ Հիրտի «Հունարենի հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը», Ռայտի «Հունարեն լեզվի հա-

¹ Հ. Աճառյան, Թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա և Թուրքերենի փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Վաղարշապատ, 1902. Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա—Նոր-Նախիջևն, 1911. H. Adjarian, Classification des dialectes arméniens, Paris, 1909.

² G. Decters, Armenisch und Südkaukasisch, „Caucasica“, 3—4, 1926—1927.

³ J. Karst, Historische grammatik des Kilisch—Armenischen, Strassburg, 1901. Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912:

⁴ J. Fraser, Phrygian Studies, I. TCPH.S, VI, 2, Cambridge, 1913.

⁵ H. Krahe, Die alten Balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg, 1925. Lexicon altillyrischer Personennamen, Heidelberg, 1929.

⁶ G. Pekmezi, Grammatik der albanesischen Sprache, Wien, 1908. A. Leotti, Grammatica elementare della lingua albanese (dialetto toscano), Heidelberg, 1915. G. Weigand, Albanesische grammatik im südgegischen Dialekt, Leipzig, 1913. A. Feizi, Grammatica della lingua albanese, Napoli, 1929.

մեմատական քերականությունը», Հոֆմանի «Հունարեն լեզվի պատմությունը», Մեյեի «Հունարեն լեզվի պատմության տեսությունը», Թումբի «Հունարեն լեզուն հելլենիզմի շրջանում» գիրքը, Մայսերի «Հունական պապիրուսների լեզուն», Մոուլթոնի «Նոր կտակարանի հունարենի քերականությունը», Պասլտեսի «Բյուզանդական ժամանակագրությունների քերականությունը»¹:

Մեյեն և Վանդրիեսը գրում են հունարենի և լատիներենի համեմատական քերականությունը²; Հունարենի առանձին կողմեր քննության են առնված Վանդրիեսի, Դերրունների, Կյունիի, Մանյենի, Շանտրենի աշխատություններում³:

Երևան են գալիս հունարենի ստուգաբանական արժեքավոր բառարաններ՝ Մեյերի «Հունական ստուգաբանության ձեռնարկը», Պրելվիցի «Հունարեն լեզվի ստուգաբանական բառարանի» վերամշակված հրատարակությունը և մանավանդ Բուազակի «Հունարեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը»⁴: Ստուգաբանական տեղեկություններ են պարունակում նաև Մյուլլերի և Պասսով-Կրյոներտի՝ հունարենի բառարանները⁵:

¹ H. Hirt, Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre, Heidelberg, 1902, II հր., 1912. J. Wright, Comparative Grammar of the Greek Language, Oxford, 1912. O. Hoffmann, Geschichte der griechischen Sprache, Berlin—Leipzig, 1911, II հր., 1916. A. Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque, Paris, 1913. A. Thumb, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, Strassburg, 1901. E. Mauser, Grammbtik der griechischen Papyri, I—II, Berlin—Leipzig, 1923—1934. J. H. Moulton, Grammar of New Testament greek (լրացված W. F. Howard-ի կողմից), I—II, Edinburgh, 1908—1929. S. B. Psaltes, Grammatik der byzantinischer Chroniken, Göttingen, 1913.

² A. Meillet et J. Vendryes, Traité de grammaire comparée des langues classiques, Paris, 1925, II հր., 1927.

³ J. Vendryes, Traité d'accentuation grecque, Paris, 1904. A. Debrunner, Griechische Wortbildungslehre, Heidelberg, 1917. A. Cuny, Le nombre duel en grecque, Paris, 1906. V. Magnien, Le futur grec, Paris, 1912. P. Chantraine, Histoire du parfait grec, Paris 1927.

⁴ L. Meyer, Handbuch der griechischen Etymologie, I—IV, Leipzig, 1901—1902. W. Prellwitz, Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache, II հր., Göttingen, 1905. E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris, 1916, III հր. (բառացանկով), 1933.

⁵ F. Müller, Grieksch Woordenboek, Groningens Gravenhage, 1920. Passow-Crönert, Wörterbuch der griechischen Sprache (նոր հրատարակություն, Fraenkel-ի ստուգաբանական նշումներով), Göttingen, 1912 և հջ.:

Առանձնապես աշխույժ ուսումնասիրության առարկա են դառնում հունական բարբառները. լույս են տեսնում Թումբի, Բեխտելի, Բակի, Դոկինսի բարբառագիտական աշխատությունները¹:

Մակեդոներենը քննության է ենթարկվում Հոֆմանի կողմից²:

Իտալական լեզուներ.— Իտալական հին լեզուներից լատիններենի ուսումնասիրության բնագավառում հանդես են գալիս մի շարք նոր աշխատություններ, այլև վերամշակվում ու վերահրատարակվում են մի շարք գրքեր՝ լրացվելով գիտության նորագույն տվյալներով. սրանցից նշելի են Շտուլցի և Շմայցի «լատիններենի քերականության»՝ Լոյմանի և Հոֆմանի կողմից արմատապես վերամշակված հրատարակությունը, Շտուլցի «լատիններեն լեզվի պատմությունը», Ջոմմերի «լատիններենի հնչյունաբանության և ձևաբանության» նոր հրատարակությունները՝ առանձին լույս տեսած լրացմամբ հանդերձ, Մեյեի «լատիններեն լեզվի պատմության ուրվագիծը», Նիդերմանի «լատիններենի պատմական հնչյունաբանության ուրվագիծը», էռնուի «լատիններենի պատմական ձևաբանությունը», Ժյուրեի «լատիններենի հնչյունաբանության ձեռնարկը»³, Երևան են գալիս նաև լատիններենի առանձին կողմերին նվիրված՝ Վանդրիեսի, Մեյեի, էռնուի, Ժյուրեի, Ավեի, Լյոֆշտեդտի ուսումնասիրությունները⁴: Ալրիզ Վալդեն հատուկ ուսումնա-

¹ A. Thumb, Handbuch der griechischen Dialecte, Heidelberg, 1909. Fr. Bechtel, Die griechischen Dialekte, I—III, Göttingen, 1921—1924. C. D. Buck, Introduction to the Study of the Greek Dialects, Boston, 1910, II հր., 1928. R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor, Cambridge, 1916.

² O. Hoffmann, Die Makedonen, ihre Sprache. und ihr Volkstum, Göttingen, 1906.

³ F. Stolz und Schmalz, Lateinische Grammatik, V հր., München, 1924—1928. F. Stolz, Geschichte der lateinischen Sprache, Berlin—Leipzig, 1913, II հր., 1922. F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre, II հր., Heidelberg, 1914. A. Meillet, Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1928. M. Niedermann, Précis de phonétique historique du latin, Pariz, 1906 (Թարգմանված է գերմաներեն և ռուսերեն). A. Ernout, Morphologie historique du latin, Paris, 1914. C. Juret, Manuel de phonétique latine, Paris, 1921.

⁴ J. Vendryes, Recherches sur l'histoire et les effets de l'intensité initiale en latin, Paris, 1902. A. Meillet, De quelques innovations de la déclinaison latine, Paris, 1906. A. Ernout, Les éléments dialectaux du vocabulaire latin, Paris, 1909. C. Juret, Dominance et résistance dans la phonétique latine, Heidelberg, 1913. L. Havet, Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins, Paris, 1911. E. Löfstedt, Syntactica, I—II, 1928—1933.

սիրութեան առարկա է դարձնում իտալակելտական լեզվական փոխհարաբերութիւնների հարցը¹:

Երևան են գալիս ժողովրդական լատիներենին նվիրված մի շարք ուսումնասիրութիւններ, որոնցից հիշատակելի են Գրանդ-շենտի, Կառնոյի, Պիրսոնի աշխատութիւնները²:

Լատիներենի ցեղակից օսկ-ումբրյան լեզուներին հատուկ աշխատութիւն է նվիրում Բակը³:

Բազմաթիվ աշխատութիւններ են նվիրվում առանձին ուժանակական լեզուների պատմութեանը և բարբառագիտութեանը, այլև ստուգաբանութեան հարցերին: Ֆրանսերենի ուսումնասիրութեան բնագավառում հատուկ հիշատակութեան արժանի են Նիրոպի, Մեյեր-Լյուբկեի, Հերցոգի, Վարտբուրգի և Գամիլշեգի աշխատութիւնները⁴. Իսպաներենի բնագավառում՝ Հանսսենի և Մենենդես Պիդալի աշխատութիւնները⁵. պորտուգալերենի բնագավառում՝ Նունիեսի, Լեիտե դե Վասկոնսելոսի, Գոնսալվես Վիաննայի և Գարսիա դե Դիեգոյի աշխատութիւնները⁶. իտալերենի բնագավառում՝ Գրանդ-շենտի, Բերտոնիի, Մեյեր-Լյուբկեի և Շպիցերի աշխատութիւնները:

A. Walde, *Über älteste sprachliche Beziehungen zwischen Kelten und Italikern*, Innsbruck, 1917.

¹ C. Grandgent, *Introduction to Vulgar Latin*, Boston, 1908. A. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, II հր., Brussels, 1906. J. Pirson, *La langue des Inscriptions latines de la gaule*, Liège—Paris, 1906.

² C. D. Buck, *Grammar of Oscan and Umbrian*, Boston, 1904.

³ K. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*, I—VI, Copenhagen, 1914—1930. W. Meyer-Lübke, *Historische grammatik der französischen Sprache*, II հր., I—II, Heidelberg, 1913—1921. E. Herzog, *Neufranzösische Dialekttexte mit grammatischer Einleitung*, Leipzig, 1906. W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, Bonn, 1928. E. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*, Heidelberg, 1928.

F. Hanssen, *Spanische grammatik auf historischer Grundlage*, Halle, 1910. R. Menendez Pidal, *Manuel de gramatica historica española*, V հր., Madrid, 1929. *El Idioma español en sus primeros tiempos*, Madrid, 1927.

⁶ J. J. Nuñez, *Compêndio de gramatica historica portuguesa*, Lisboa, 1919. J. Leite de Vasconcellos, *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, Paris, 1901. A. Goncalver Vianna, *Portugais*, Leipzig, 1903. V. Garcia de Viego, *Elementos de gramatica historica Gallega*, Burgou, 1909.

ըր¹. ռումիներենի բնագավառում՝ Դենսիսիանուի և Գարտների աշխատությունները². դալմատերենի բնագավառում՝ Մ. Բարտոլիի աշխատությունը³. կատալաներենի բնագավառում՝ Մեյեր-Լյուբկեի աշխատությունը⁴. ռետո-ռոմաներենի բնագավառում՝ Գարտների աշխատությունը⁵. սարդիներենի բնագավառում՝ Վազների աշխատությունը⁶:

Ռոմանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում հիշատակելի են Բուրսիեի «Ռոմանական լեզվաբանության տարերքը» և Ցաուների «Ռոմանական լեզվաբանությունը»⁷, այլև Գրյոբերի ու Մեյեր-Լյուբկեի աշխատությունների նոր հրատարակությունները:

Կելտական լեզուներ. — Կելտական լեզուների համեմատական քերականության բնագավառում մեծ ներդրում է Պեդերսենի «Կելտական լեզուների համեմատական քերականությունը»⁸, որ գալիս է փոխարինելու Ցոյսի արդեն հնացած քերականությանը:

Կելտական առանձին լեզվախմբերի ու լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում հանդես են գալիս բազմաթիվ աշխատություններ. գալլերենի բնագավառում՝ Հոլդերի աշխատության նոր հատորները և Դոտտինի աշխատությունը⁹. գաելական լեզուների

¹ Ch. H. Grandgent, *From Latin to Italian*, Cambridge, 1927. G. Bertoni, *Italia dialettale*, Milano, 1916. W. Meyer-Lübke, *Grammatica storica-comparata della lingua italianae dei dialetti toscani*, Torino, 1910. L. Spitzer, *Italienische Umgangssprache*, Bonn, 1922.

² O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I—II, Paris, 1901—1938. Th. Gartner, *Darstellung der rumänischen Sprache*, Halle, 1904.

M. Bartoli, *Das Lalmatische*, I—II, Wien, 1906.

⁴ W. Meyer-Lübke, *Das Katalanische*, Heidelberg, 1925.

⁵ Th. Gartner, *Handbuch der rätomanischen Sprache und Literatur*, Halle, 1910.

M. L. Wagner, *Das ländliche Leben Sardinien im Spiegel der Sprache*, Heidelberg, 1921.

⁷ E. Bourciez, *Elements de linguistique romane*, II հր., Paris, 1923. (ռուս. թարգմ. Э. Бурсье, *Основы романского языкознания*, М., 1952). A. Zauner, *Romanische Sprachwissenschaft*, I—II, Leipzig, 1914—1915.

⁸ H. Pedersen, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, I—II, Göttingen, 1909—1913.

⁹ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, I—III, 1896—1913 (անավարտ). G. Dottin, *La langue gauloise*, Paris, 1920.

բնագավառում՝ Թուոնայզենի, Վանդրիեսի, Գոտտինի, Մակ-Բայնի, Քալդերի աշխատությունները¹. բրիտանական լեզուների բնագավառում՝ Զոունզի, Բոդդիշի, Զենների, Լե-Կլերկի, Սոմմերֆելտի աշխատությունները²:

Գերմանական լեզուներ.— Բացի «Գերմանական ֆիլոլոգիայի ուրվագծի» նոր հրատարակությունից, այս ենթաշրջանում երևան են գալիս մի շարք կարևոր աշխատություններ. դրանցից նշելի են Կլուգեի «Նախագերմաներենը», Մեյերի «Գերմանական լեզուների ընդհանուր հատկանիշները», Բոերի «Նախագերմաներենի ձևոնարկը», Կարստենի՝ գերմանաֆիննական բառական ընդհանրություններին վերաբերող ուսումնասիրությունները, Ֆալկի և Տորպի «Գերմանական լեզվամիասնության բառագանձը»³:

Գերմանական առանձին լեզուների պատմա-համեմատական և նկարագրական ուսումնասիրության բնագավառում երևան են գալիս բազմաթիվ նոր աշխատություններ. 1) արևելագերմանական լեզուներից գոթերենի համար՝ Կիկերսի «Գոթերենի համեմատական քերականության ձևոնարկը», Ելլինեկի «Գոթերեն լեզվի պատմությունը», Ռայտի «Գոթերեն լեզվի քերականությունը», Ֆայստի «Գոթերեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը»⁴. 2) Հյուսիս-գեր-

¹ R. Thurneysen, Handbuch des altirischen, I—II, Heidelberg, 1909. J. Vendryes, Grammaire du vieil-irlandais, Paris, 1908. G. Dottin, Manuel d'irlandais moyen, I—II, Paris, 1913. A. Mac-Bain, Etymological Dictionary of the Gaelic Language, II հր., Inverness, 1911. G. Calder, Gaelic grammar, Glasgow, 1923.

² J. M. Jones, Welsh Grammar, Historical and Comparative, Oxford, 1913. J. Baudiš, Grammar of Early Walsh. Oxford, 1924. H. Jenner, Handbook of the Cornish Language, London, 1904. L. LeClerk, Grammaire bretonne du dialecte de Tréguier, II հ., Tréguier, 1911. A. Sommerfelt, Le breton parlé à Saint-Pol-de-Léon, Rennes, 1920.

³ F. Kluge, Urgermanisch, III հր., Strassburg, 1913. R. C. Boer, Oergermansch Handboek, II հր., 1924. T. E. Karsten, Germanisch-finnische Lehnwort-Studien, Helsingfors, 1915. Fragen aus dem gebiete der germanisch-finnischen Berührungen, Helsingfors, 1922. A. Torp und H. S. Falk, Wortschatz der germanischen Spracheinheit, Göttingen, 1909.

⁴ E. Kickers, Handbuch der vergleichenden gotischen grammatik, München, 1928. M. H. Jellinek, Geschichte der gotischen Sprache, Berlin—Leipzig, 1926. J. Wright, Grammar of the gothic Language, 1910. S. Feist, Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache, II հր., Halle, 1923.

՝անական (սկանդինավյան) լեզուների համար՝ Ֆալկի և Տորպի «Նորվեգա-դանիական ստուգաբանական բառարանը», Յոհաննեսսոնի «Հին հյուսիսային ռունական արձանագրությունների քերականությունը», Դալուպի «Դանիերեն լեզվի պատմությունը», Բոերի «Հին սկանդինավերենի ձեռնարկը»¹ 3) արևելագերմանական լեզուներից գերմաներենի համար՝ Հիրտի «Գերմաներեն լեզվի պատմությունը», Բեհագելի «Գերմաներեն լեզվի պատմությունը» և «Գերմաներենի շարահյուսությունը», Բեզեկեի «Հին վերին գերմաներենի ներածությունը», Շացի «Հին վերին գերմաներենի քերականությունը»². անգլերենի համար՝ Հյուշոնի «Անգլերեն լեզվի պատմությունը», Ուայլդի «Անգլերենի համառոտ պատմությունը», Էմերսոնի «Անգլերեն լեզվի պատմությունը», Կրապպի «Անգլերեն լեզուն Ամերիկայում» աշխատությունը, Ռայտի «Հին անգլերենի քերականությունը», «Անգլիական բարբառների քերականությունը», և «Անգլիական բարբառների բառարանը», Ուիկլիի «Ժամանակակից անգլերենի ստուգաբանական բառարանը» և «Ժամանակակից անգլերենի համառոտ ստուգաբանական բառարանը», Սկիթի և Հոլտհաուսենի «Անգլերեն լեզվի ստուգաբանական բառարանները»³, Եսպերսենի՝ արդեն հիշատակված աշխատությունները. հին սաքսոներենի համար՝ Գալլեի «Հին սաք-

¹ H. S. Falk und A. Torp, Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1910—1911. A. Johannesson, Grammatik der urnordischen Runeninschriften, 1923. V. Dahlerup, Det danske sprogs historie, II հր., Köbenhavn, 1921. R. C. Boer, Oudnoorsch handboek, 1920.

² H. Hirt, Geschichte der deutschen Sprache, München, 1919, II հր., 1925. O. Behagel, Geschichte der deutschen Sprache, V հր., Berlin—Leipzig, 1928. Deutsche Syntax, I—IV, Heidelberg, 1923—1932. G. Baesecke, Einführung in das Hochdeutsche, 1918. J. Schatz, Althochdeutsche Grammatik, 1927.

³ R. Huchon, Histoire de la langue anglaise, I—II, Paris, 1923—1930. H. C. Wyld, Short History of English, III հր., London, 1927. O. F. Emerson, History of the English Language, New York, 1912. G. P. Krapp, The English Language in America, I—II, New York, 1925. J. Wright, Old English Grammar, III հր., 1925. English Dialect Grammar, Oxford, 1905. English Dialect Dictionary, I—VI, Oxford, 1898—1905. E. Weekley, Etymological Dictionary of Modern English, London, 1921. Concise Etymological Dictionary of Modern English, London, 1924. W. W. Skeat, Etymological Dictionary of the English Language, II վերանայված և ընդլայնված հր., Oxford, 1910. F. Holthausen, Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache, II հր., Leipzig, 1927.

սոներենի քերականությունը¹. հին ֆրիզերենի համար՝ Շտելլերի «Հին ֆրիզերենի քերականության ուրվագիծը»². ստորին գերմաներենի և հոլլանդերենի (նիդեռլանդերենի) ու նրա բազայի վրա ծագած լեզուների համար՝ Գրիմեի «Ստորին գերմանական բարբառները», Շյոնֆելդի «Նիդեռլանդերենի համեմատական քերականությունը», Ֆրանկի «Նիդեռլանդերեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը», Հեսելինգի «Աֆրիկաանսը» և «Անտիլյան նեգրերի հոլլանդերենը», Յոսելին դը Յոնգի «Այսօրվա նեգրական հոլլանդերենը»³:

3. ՈԶ-ՆԵԴԵՎՐՈՊՊԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սեմա-ֆամական լեզուներ. — Սեմագիտության բնագավառում առանձնահատուկ տեղ ունի Կ. Բրոկելմանը, որը ի մի է բերում սեմական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության արդյունքները՝ Հ. Յիմմենի աշխատությունից հետո նոր աստիճանի հասցնելով այդ լեզուների համեմատական քերականությունը⁴: Սեմական լեզուներին նվիրված այլ ուսումնասիրություններից կարելի է նշել Հ. Բաուերի և Պ. Լեանդերի, Մ. Կոհենի աշխատությունները⁵:

Քամական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում հիշատակելի է Կ. Մայնհոֆի աշխատությունը⁶:

Փորձեր են արվում սեմա-քամական լեզուները կապելու ոչ միայն հնդեվրոպական, այլև այլ կարգի լեզուների հետ:

¹ J. H. Gallée, Altsächsische Grammatik, 1910.

² W. Steller, Abriss der altfriesischen Grammatik, 1928.

³ H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten, II հր., Berlin—Leipzig, 1922. M. Schönfeld, Historiese Gramatica van het Nederlands, II հր., Zutphen, 1921. J. Franck, Etymologisch Woordenboek den nederlandsche taal, II հր., 1912. D. C. Hesselning, Het Afrikaans, II հր., Leyden, 1924. Het Negerhollandsch der Deense Antillen, Leyden, 1905. J. P. B. Josselin de Jong, Het huidige Negerhollandsch, Amsterdam, 1926.

⁴ C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, I—II, Berlin, 1908—1913. Kurzgefasste vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen, Berlin, 1908. Semitische Sprachwissenschaft, Berlin—Leipzig, 1906 (*Ֆր. Թարգմ. 1910*), II հր., 1916.

⁵ H. Bauer und P. Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache, I, Halle, 1922. M. Cohen, Le système verbal sémitique et l'expression du temps, Paris, 1924.

⁶ C. Meinhof, Die Sprachen der Hamiter, Hamburg, 1912.

«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ, նապոներեն, կորեերեն.— Ֆիննա-ուգրական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում այս ենթաշրջանում նշելի են Գոմբոցի, Միննեյի և ուրիշների աշխատությունները¹: Ֆիննա-ուգրագիտության զարգացման գործում կարևոր դեր են խաղում 1900 թվից հրատարակվող «Keleti szemle» և 1901 թվից հրատարակվող «Finnisch-ugrische Forschungen» հանդեսները:

Թյուրքական, մոնղոլական և տունգուսա-մանջուրական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Հ. Վինկլերի, Վ. Գրյոնբեկի, Ժ. Դենիի, Զ. Գոմբոցի և ուրիշների աշխատությունները²: Որոշ լեզվաբաններ հանդես են գալիս ոչ միայն ուրալա-ալթայան, այլև այդ լեզուների և ճապոներենի ցեղակցության գաղափարով (Վ. Պրյոլե, Հ. Վինկլեր և ուրիշներ): Կարծիքներ են հայտնվում նաև ուրալա-ալթայան և շումերա-ակկադական (Ֆր. Հոմմել), հնդերոպական (Ֆ. Ֆելդեն) ու այլ լեզուների ցեղակցության հնարավորության մասին:

Ճապոնացի լեզվաբան Կանաձավան հատուկ աշխատություն է նվիրում ճապոնա-կորեական ցեղակցության հարցին³, իսկ սովետական գիտնական Պոլիվանովը կորեերենը ևս մտցնում է ուրալա-ալթայան լեզուների ցեղակիցների մեջ:

Կովկասյան լեզուներ. բասկերեն.— Թեև կովկասյան լեզուների ուսումնասիրությունը լայն թափ է ընդունում ՍՍՄՄ-ում, բայց արտասահմանում ևս զբաղվում են նրանց ուսումնասիրությամբ: Նշելի է, որ Ա. Բրաունը Մառի ազդեցության տակ նույնպես մեծ տեղ է տալիս կովկասյան լեզուներին հնդերոպական լեզուների ձևավորման մեջ⁴: Կովկասյան լեզուների ուսումնասիրությանը նվիրված գործերից հիշատակելի է հատկապես Ա. Դիռի «Կովկասյան լեզու-

¹ Z. Gombocz, J. Melich, Magyar etymologiai szlotar, Budapest, 1914. J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, II հր., Berlin—Leipzig, 1922.

² H. Winckler, Der uralaltaische Sprachstamm; das Finnische und das Japanische, Berlin, 1909. Die altaische Völker- und Sprachenwelt, Berlin—Leipzig, 1921. Die altaischen Sprachen, Berlin, 1924. V. Grönbech, Forstudier til tyrkisk lydhistorie, København, 1902. J. Dény, Grammaire de la langue turque, Paris, 1921. Z. Gombocz, Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen, KSZ, 1912 և այլն:

³ M. S. Kanazawa, The Common Origin of the Japanese and Korean Languages, Tokio, 1910.

⁴ A. Braun, Die Urbevölkerung Europas und die Herkunft der Germanen, Berlin, 1922.

ների ուսումնասիրության ներածությունը»¹: Գ. Դեետերսը աշխատություն է նվիրել հայ-կովկասյան լեզվական կապերի ուսումնասիրությանը, Ն. Ս. Տրուբեցկոյը՝ հյուսիսային կովկասյան լեզուների համեմատական հնչյունաբանությանը²: Կովկասյան լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում զգալի աշխատանք է կատարել 1925 թվից լայպցիգում հրատարակվող «Zeitschrift für Erforschung der Sprachen und Kulturen des Kaukasus» հանդեսը:

Այս շրջանում ոչ միայն Ն. Յա. Մալը, այլև արտասահմանյան մի շարք գիտնականներ դնում են կովկասյան լեզուների և բասկերենի հնարավոր ցեղակցության հարցը (Ուլենբեկ)³: Բասկերենին կարևոր աշխատություններ են նվիրում Հ. Շուխարդտը, Հ. Վինկլերը և ուրիշները⁴: 1907 թվից Փարիզում լույս է տեսնում «Revue internationale des études basques» հանդեսը:

Զին-տիրեթական, դրավիդյան, մոն-ֆմեր լեզուներ.— Զին-տիրեթական, դրավիդյան և մոն-քմեր լեզուների մասին կարեվոր տեղեկություններ է պարունակում «Հնդկաստանի լեզուների տեսություն» բազմահատոր աշխատությունը⁵ Գրիբրսոնի ընդհանուր դեկլավարությամբ: Համատիպ մի աշխատություն է նվիրել Լ. Ֆ. Թեյլորը Բիրմայի լեզուներին⁶: Զինական լեզվաբանության հարցերին նվիրված գործերից նշելի է Ի. Բ. Կառլգրենի «Բանասիրությունը և հին Չինաստանը»⁷: Տիրեթա-բիրմական լեզվական կապերին է նվիրված Ս. Վոլֆենդենի աշխատությունը⁸: Վ. Շմիդտը ոչ միայն առանձին աշխատություն է նվիրել աշխարհի լեզուների ընդհանուր տեսությանը, այլև մոն-քմեր լեզվաբանությանը:

¹ A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928.

² G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch, Leipzig, 1923. N. S. Trubetzkoy, Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der nordkaukasischen Sprachen, „Caucasica“, III, 1926.

³ C. C. Uhlenbeck, Over een mogelijke verwantschap van het Baskische met de palaeo-kaukasische talen, Amsterdam, 1923.

⁴ H. Schuchardt, Die iberische Deklination, Wien, 1907. H. Winckler, Das Baskische und der Vorderasiatische mittelländische Völker- und Kulturkreis, Breslau, 1909.

⁵ Linguistic Survey of India, II, 1903—1909, IV, 1906.

⁶ L. F. Taylor, Linguistic Survey of Burma, Rangoon, 1917.

⁷ B. Karlgren, Philology and Ancient China, Oslo, 1928.

⁸ S. Wolfenden, Outline of Tibeto-Burman Morphology, London, 1929.

⁹ W. Schmidt, Die Mon-Khmer Völker, ein Bindeglied zwischen Völker Zentralasiens und Austronesien, Braunschweig, 1906.

Ամերիկյան, ավստրալո-օվկիանյան և աֆրիկյան լեզուներ.—
ՄՍՌՄ ծայր հյուսիսի և Ամերիկայի ծայր հյուսիսի լեզուներից
էսկիմոս-ալիուտյան լեզուների ձևարանությունը միաշխատություն
է նվիրել Ուլենբեկը¹:

Ավստրալո-օվկիանյան լեզուներին նվիրված աշխատություն-
ներից հիշատակելի են Դ. Մակդոնալդի, Ա. Քալհայմերի, Հ. Նասե-
նի, Ս. Հ. Ռեյի, Վ. Շմիդտի, Բ. Սպենսերի, Ֆ. Ջ. Գիլլենի գործե-
րը²:

Աֆրիկյան լեզուներին նվիրված ուսումնասիրություններից
նշելի են Կ. Մայնհոֆի, Դ. Վեստերմանի, Ֆ. Լ. Միչլիոդի, Ֆ. Լ.
Գրիֆիթի, է. Յյուլարցի, Լ. Հոմբուրգերի, Հ. Հ. Հոնսոնի, Վ. Հ.
Ստապլետոնի, Ա. Վեոնների աշխատությունները³: Սուդանա-գվի-
նեյան լեզուների դասակարգման երկու տարբեր փորձեր են պատ-
կանում Մ. Դելաֆոսին և Ա. Դրեքսելին⁴: Աֆրիկյան լեզուների ու-
սումնասիրությանը նվիրված են մի շարք պարբերական հանդեսներ:

¹ C. C. Uhlenbeck, *Ontwerp van eene vergelijkende vormleer der Eskimotalen*, Amsterdam, 1907.

² D. Macdonald, *Oceanic Languages; their Grammatical Structure, Vocabulary, and Origin*, London, 1907. A. Thalheimer, *Beiträge zur Kenntnis der Nomina Personalia und Possessiva der Sprachen Mikronesiens*, Stuttgart, 1908. H. Jensen, *Studien zur Morphologie der polynesischen Sprachen*, Kiel, 1923. S. H. Ray, *A Comparative Study of the Melanesian Island Languages*, Cambridge, 1926. W. Schmidt, *Die Gliederung der australischen Sprachen*, Wien, 1919. B. Spencer, *Native Tribes of the Northern Territory of Australia*, London, 1914. F. J. Gillen, *The Northern Tribes of Central Australia*, London, 1904.

³ C. Meinhof, *Die Sprachen des dunklen Erdtheils*, Stuttgart, 1909. *Die moderne Sprachforschung in Africa*, Berlin, 1910. *Grundriss einer Lautlehre der Bantusprache*, II 4er, Berlin, 1910. *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantu-Sprachen*, Berlin, 1906. D. Westermann, *Die Sudansprachen*, Hamburg, 1911. F. L. Migeod, *The Languages of West Africa*, I—II, London, 1911—1913. F. L. Griffith, *The Nubian Texts of the Christian Period*, Berlin, 1913. E. Zyhlarz, *Grundzüge der nubischen Grammatik*, Leipzig, 1928. L. Homburger, *Phonétique historique du bantou*, Paris, 1913. H. H. Johnson, *Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages*, I—II, 1919—1922. W. H. Stapleton, *Comparative Handbook of Congo Languages*, Yaku, 1903. A. Werner, *Bantu Languages*, London, 1913.

⁴ Հմմտ. „*Les Langues du monde*“, 1924, էջ 463—500 և A. Drexel, *Die Gliederung der afrikanischen Sprachen*, „*Anthropos*“, XVI—XX, 1921—1925. Վ. Շմիդտը հետևում է Դրեքսելին:

Ամերիկյան բնիկների լեզուներին նվիրված ուսումնասիրութ-
յուններից հիշատակելի են Ֆ. Բոուլդի, Ս. Ա. Լաֆոն-Քվեվեդոյի
գործերը¹: Ամերիկյան լեզուների ուսումնասիրության գործում նշա-
նակալից դեր են կատարել «International Journal of American
Linguistics» (Նյու-Յորք, 1917—1935 թթ.) և «Journal de la soci-
été des americanistes de Paris» (Փարիզ, 1904 թ. սկսած) հան-
դեսները:

¹ F. Boas, Handbook of American Indian Languages North of Mexico, I—III, Washington, 1911—1931. S. A. Lafone-Guevedo, Las lenguas de tipo guayacuru y chiquito comparadas, Buenos Aires, 1910.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

Աղ ա յ ա ն Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, I, Երևան, 1958, էջ 332—370 և 398—408.

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

Белевицкий С. Л., Е. Сепир-ի «Язык»-ի թարգմանական առաջաբանը, Մ.—Լ., 1934, էջ V—IX.

Белов А. И., Грамматическая система проф. А. М. Пешковского. Автореф. канд. диссерт., М., 1951.

Белов А. И., А. М. Пешковский как лингвист и методист, М., 1958.

Беляев М. В., Новая этнолого-лингвистическая теория, ИСОИЯ, Баку, 1927, № 5.

Беляев Н. И., Синтаксическая система А. Шахматова, 1939.

Бернштейн Н. С., Основные вопросы синтаксиса в освещении А. А. Шахматова, ИОРЯС АН, XXV.

Будагов Р. А., *Բալլիի մասին*—Балли Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, М. 1955, էջ 3—19.

Будагов Р. А., Из истории языкознания (Соссюр и соссюрианство), М., 1954.

Введенский Д. Н., Фердинанд де-Соссюр и его место в лингвистике, Ф. де-Соссюр-ի «Курс общей лингвистики»-ի առաջաբանը, М., 1933, էջ 5—21.

Виноградов В. В., «Синтаксис русского языка» акад. А. А. Шахматова, «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, стр. 75—126.

Виноградов В. В., Ученне акад. А. А. Шахматова о грамматических формах слов и о частях речи в современном русском языке, «Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку», М., 1952.

Звегинцев В. А., Эстетический идеализм в языкознании, М., 1956.

Кон И. С., Об «историзме» Бенедетто Кроче, ВИ, 1956, № 10.

Немировский М. Я., Альфред Тромбетти, Владикавказ, 1930.

- Немировский М. Я., Современное языкознание и его задачи, Владикавказ, „Известия Горского педагогического ин-та“, 1926.
- Немировский М. Я., Язык и культура, 1928 (*Տոսկերի մասին*):
- Поспелов Н. С., О лингвистическом наследстве С. Карцевского, ВЯ, 1957, № 4, стр. 46—66.
- Сергиевский М., Антуан Мейе и его „Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков“, „Введение...“—ի առաջաբանը, М., 1938, էջ 5—26.
- Смирнов С. В., Проф. Д. Н. Кудрявский и вопросы славянского языкознания, УЗ Тартусского университета, 65, 1958, стр. 173—187.
- Сухотин А. М., Эдуард Сепир и его место в лингвистике, Сепир-ի „Язык“—ի առև. Բարդմ. մեջ, М.—Л., 1934, էջ X—XX:
- Франк-Каменецкий, Первобытное мышление в свете яфетической теории и философии, ЯЛ, III (*Կասսիրերի մասին*):
- Черных П. Я., Современные течения в лингвистике, Иркутск, 1929.
- Шахматова-Коплен О. А. и Коплен В. И., Алексей Александрович Шахматов, Л., 1926.
- Шор Р. О., Кризис современной лингвистики, ЯС, 1926.
- Шор Р. О., Ж. Вандриес-ի „Язык“—ի առև. Բարդմ. առաջաբանը, М., 1937, էջ 5—12:

3. ՕՏԱՐ ԼԵՂՈՒՆԵՐՈՎ

- A Grammatical Miscellany Offered to Otto Jespersen on his Seventieth Birthday, London, 1930.
- Bally Ch., F. de Saussure et l'état actuel des études linguistique, Genève, 1913.
- Baumler A., B. Croce und die Ästhetik, ZAAK, 16, 1922.
- Buysens E., Les six linguistiques de F. de Saussure, LV, 7, 1942.
- Bidney D., On the Philosophical Anthropology of E. Cassirer and its Relation to the History of Anthropological Thought, „The Philosophy of Ernst Cassirer“, Evanston, 1949.
- Eringa S., La methode statique de l'école genevoise, „Neophilologus“, 16, 1931, էջ 58—64 և 136—146:
- Feist H., B. Croce, Gestalt und Werk, DVLG, 8, 1930, էջ 600—646:
- Friedrich H., Croces Ästhetik und Vosslers Sprachphilosophie, ZFEU, XXXI, 1932.
- Funke O., Innere Sprachform. Eine Einführung in A. Marty's Sprachphilosophie, Prag, 1924.
- Funke O., Marty's Sprachphilosophie und die neuere Sprachforschung, „Hochschulwissen“, 1924.
- Funke O., Studien zur Geschichte der Sprachphilosophie, 1927.
- Funke O., A. Marty-ի „Satz und Wort“—ի վերջաբան-հավելվածը, 1928, էջ 76—88:

- Ginneken L. van, De huidige stand der genealog taalwetenschap
TNTL, 27, 1909.
- Günter H., Zum heutigen Stand der Sprachforschung, WS, XII, 1929
էջ 386—397.
- Hjelmstedt L., Nekrolog auf E. Sapir, AL, I, 1939.
- Hirt: Festschrift zu seinem 75. Geburtstag, Osterheld, 1920.
- Idealistische Neuphilologie. Festgabe zu Vosslers 50. Geb., herausgegeben
von V. Klemperer, E. Lerch, Heidelberg, 1922.
— Festgabe zum 60. Geb., München, 1932.
- Ipsen G., Sprachphilosophie der Gegenwart, Berlin, 1930.
- Jaberg K., Idealistische Neuphilologie, GRM, 1926.
- Josselin de Long, J. P. R. de, In memoriam C. C. Uhlenbeck,
„Lingua“, III, 3, 1953, էջ 243—268.
- Karl Vossler, „Der Lesezirkel“—ի տեսքով, Zürich, 1930.
- Krieg M., Fritz Mauthners Kritik der Sprache, München, 1914.
- Kraus O., A. Marty.—A. Marty-ի «Gesammelte Schriften»-ում, hrg.
von Eisenmeier, Kastil, Kraus, Halle, 1916—1920.
- Melanges de linguistique offerts à Charles Bally, Genève, 1939 (բիբլիո-
գրաֆիայով):
- Melanges de linguistique et de philologie offerts à Jacq van Ginneken,
Paris, 1937 (բիբլիոգրաֆիայով):
- Mikuš F., Jan v. Rozwadowski et la structuralisme syntagmatique,
„Lingua“, V, I, 1955, էջ 1—44 և V, 2, 1956, էջ 145—204.
- Mikuš F., Edward Sapir et la syntagmatique, CFS, II, 1953, էջ 11—30.
- Montoliu M. de, El llenguatge com a fet estètic y com a fet logic,
Barcelona, 1921 (Կրոնիկ մասին):
- Montoliu M. de, El lenguaje como fenomeno estético, Buenos Aires,
1926.
- Nencioni G., Idealismo e realismo nella scienza del linguaggio, Fi-
renze (անթվ.):
- Otto E., A. Marty's Sprachphilosophie, ANSNL, 179, 1941, էջ 89—101.
- Pagliari A., Sommario di neolinguistica ario-europea. I. Cenni storici
e questioni teoriche, Roma, 1930.
- Pestalozzi R., Syntaktische Beiträge. I. Systematik der Syntax Seit
Ries, Leipzig, 1909.
- [Schmidt W.], Festschrift: Publication d'hommage offerte au P. W.
Schmidt, Wien, 1928.
- Séchehaye A., L'école genevoise de linguistique generale, IF, XLIV,
1927, էջ 217—241.
- Séchehaye A., Les trois linguistiques saussuriennes, VR, V, 1940.
էջ 1—48.
- Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschrift für W. Streit-
berg, Heidelberg, 1924.
- Tagliavini C., L'opera glottologica di Alfredo Trombetti, Bologna,
1929.

- Terracher L. A.**, L'histoire des langues et la géographie linguistique, Oxford, 1929.
- Trombetti A.**, Sullo stato presente della glottologia genealogica, Bologna, 1914.
- Von Wenker zu Wrede**, Marburg, 1933.
- Vossler K.**, B. Croces Sprachphilosophie, „Aus der romanischen Welt“, 4, 1942, *tz* 138—166.
- Weidauer Fr.**, Kritik der Transzedentalphenomenologie Husserls, Leipzig, 1933.
- Welch E. P.**, The Philosophy of Husserl, New York, 1941.
- Wells R. S.**, De Saussure's System of Linguistics, „Word“, 3, 1948, *tz* 1—31.
- Winkler E.**, Von Sprachphilosophischen Denken der Franzosen, WS, 19, 1, 1938, *tz* 45—51 & 81—93.

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ
(1920-ական թվականների վերջերից մինչև այժմ)

**ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ (ՍՏՐՈՒԿՏՈՒՐԱՅԻՆ)
ԴԵԼԻՄԻՏԱՑԻՈՆՆԻՉՄ**

ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ճնթաշրջանի լեզվաբանական հոսանքների ձևավորման նախադրյալները և պայմանները.— Այս ենթաշրջանում Սովետական Միությունից դուրս տարածված լեզվաբանական հոսանքները շարունակում են հենվել Սոսյուրի առաջ քաշած հիմնական սկզբունքների, այն է՝ լեզվի ու խոսքի, սինխրոնիայի ու դիախրոնիայի, սինտագմատիկ ու ասոցիատիվ հարաբերությունները տարբերման, և նշանի, ֆունկցիայի, ֆոնեմայի գաղափարների վրա:

Սոսյուրի մոտ գերակշռությունն ստացած ստատիզմը (պատմական հետազոտությունից հեռանալը) ստրուկտուրալիստական առանձին հոսանքների ներկայացուցիչների մոտ հանգում է իր տրամաբանական վախճանակետին: Լեզվի քննության ձևականացման պահանջը ևս որոշ դեպքերում հասցվում է ծայրահեղության. այս տեսակետից հիմք է ընդունվում Սոսյուրի այն դրույթը, թե «լեզուն ձև է և ոչ թե տուբստանց»:

Նշանի գաղափարն ընդհանուր առմամբ կարևոր դեր է խաղում ոչ միայն լեզվաբանության, այլև փիլիսոփայական-տրամաբանական և հոգեբանական զանազան տեսությունների մեջ: Այդ գաղափարը մեկնաբանության է ենթարկվում ոչ միայն Հուսեուլի, Կաուսիրերի և Օգդենի ու Ռիչարդսի արդեն հիշատակված աշխատություններում, այլև Բերտրան Ռասսելի, Ռուդոլֆ Կառնապի, Կարլ Քրիտ-

տոնի, Ուիլբուր Մարշալ Ուրբանի, Չառլզ Մոռիսի և ուրիշների դրժբ-
րում: Լեզվաբանության մեջ Սոսյուրից հետո նշանի գաղափարը հե-
տագա քննության է ենթարկվում Շառլ Բալլիի, էմիլ Բենվենիստի,
Լեոնարդ Բլումֆիլդի, էրիկ Բյուխսանսի, Ալան Գարդինների, Լուի
Ելմսլեի, Օյգեն Լորխի, Սերգեյ Կարցևսկու, Հենինգ Սպանգ-Հան-
սենի, Յորգեն Յորգենսենի, Ալբեր Սեշեեի, Լեո Վայսգերբերի, Անրի
Ֆրեյի և այլոց կողմից¹, որոնց մասին մասամբ առիթ ենք ունեցել
խոսելու և մասամբ կխոսենք: Նշանի գաղափարի շուրջը հանդես ե-
կող կարծիքները արձագանք են առաջացնում և սովետական իրա-
կանության մեջ (Լ. Օ. Ռեզնիկով², Վ. Ա. Զվեգինցև, Մ. Ծ. Գալկի-
նա-Ֆեդոտով, Ս. Գ. Ախվեդիանի և ուրիշներ):

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչնե-
րը շարունակում են զբաղվել քերականական ձևերի ծագման և կա-
ռուցվածքային արխայիկ տարրերի բացահայտման հարցով: Վերջին
հարցը աստիճանաբար սկսում է դառնալ գլխավոր խնդիրը: Դրան
նպաստում է նաև հնդեւրոպական մի շարք նոր մեռած լեզուների
(խեթերենի, թոխարերենի և այլն) գրավոր տեքստերի հայտնա-
դործումն ու վերծանությունը: Միաժամանակ համեմատական բա-
վականաչափ մեծ նյութի կուտակումը հնարավորություն է տալիս
ավելի վստահորեն խոսելու միջլեզվարնտանիքային կապերի մա-
սին: Պատմական զարգացման մասին ստրուկտուրալիստների ու-
նեցած հայացքների վրա ազդում է դե Ֆրիդի մուտացիաների տե-
սությունը ևս:

Նորագույն լեզվաբանության բախտի համար կարևոր դեր են
խաղում փիլիսոփայական-տրամաբանական նորագույն հոսանքնե-
րը, հատկապես տրամաբանական պոզիտիվիզմը, սեմանտիզմը,
Հուսեռլի ֆենոմենոլոգիական «գեշտալտ-փիլիսոփայությունը», մա-
սամբ էլ պրագմատիզմը և Շպրենգելերի կուլտուրայի փիլիսոփայու-
թյունը. նշելի է նաև նեոկանտականությունը, որի ներկայացուցիչ-
ներից մեկը՝ է. Կասսիրերը, ինչպես տեսանք, նշանակալից ուշա-
դրություն է նվիրել լեզվաբանության հարցերին, հատկապես նշան-
ների հարցին:

Տրամաբանական պոզիտիվիզմի դպրոցը ձևավորվել է 1920—
ական թվականներին, Վիեննայում: Նրա ներկայացուցիչներն էին
Մորից Շլիկը, Ֆրիլպ Ֆրանկը, Ռուդոլֆ Կառնապը, Հերբերտ Ֆոյքը

¹ Հմտ. H. Spang-Hanssen, Recent Theories of the Nature of the Language Sign, Copenhagen, 1954.

² ИАН ОЛЯ, 1948, VII, էջ 401—418.

և ուրիշները: Զ-րդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այդ խմբակի անդամները տեղափոխվեցին ԱՄՆ և Անգլիա:

Որոշ առումով տրամաբանական պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչների հայացքները սերտորեն կապված են Բերտրան Ռասսելի «տրամաբանական էմպիրիզմի» հետ: Բերտրան Ռասսելը հայտնում է այն հայացքը, որ անցել է այն ժամանակը, երբ փիլիսոփաները կարծում էին, թե ապրիորի դատողություններով կարելի է բացահայտել տիեզերքի գաղտնիքները: Փիլիսոփայության նպատակը պետք է լինի զբաղվել մոլորական ընկալմամբ և գիտության կողմից սահմանված դրույթների տրամաբանական վերլուծությամբ: Ռասսելը գտնում է, որ ժամանակակից էմպիրիզմը ի վիճակի է կատարելու այդ խնդիրը շնորհիվ մաթեմատիկայի ներդրման: և տրամաբանական հզոր տեխնիկայի զարգացման: Տրամաբանությունը նա հայտարարում է փիլիսոփայության էությունը, և փիլիսոփայության խնդիրները հանգեցնում զգայական տվյալների տրամաբանական վերլուծությանը: Ընդամին մտքերը համեմատվում են ոչ թե իրական առարկաների, այլ մտքերի հետ. պոստուլատներ են համարվում «տրամաբանական նախադասությունները»: Վիտգենշտայնը, առաջ տանելով Ռասսելի հայեցակետը, հանգում է այն եզրակացությանը, որ փիլիսոփայության նպատակը պետք է լինի մեր լեզվի վերլուծությունը, որովհետև այսպես կոչված փիլիսոփայական պրոբլեմները իրականում այդպիսի պրոբլեմներ չեն, նրանք հիմնված են «մեր լեզվի տրամաբանությունը» ոչ ճիշտ հասկանալու վրա: Այն հանգամանքը, որ կարելի է ասել «բարձր աղմուկ», բայց ոչ «կարմիր աղմուկ», Վիտգենշտայնը հնարավոր է համարում բացատրել շարահյուսական տվյալ զուգորդման անհնարինությունը:

Լեզվաբանական առումով ամենից ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում տրամաբանական պոզիտիվիզմի ականավոր ներկայացուցիչ Կառնապի հայացքները, որոնք մոտ են Ռասսելի և Վիտգենշտայնի հայացքներին: Փիլիսոփայության խնդիրը հանգեցնելով գիտության տրամաբանական վերլուծությանը՝ Կառնապը գտնում է, որ գիտության տրամաբանությունը «գիտության լեզվի տրամաբանական շարահյուսությունն է»: Կառնապը տարբերում է լեզվի երկու մոդուս՝ նյութական և ձևական. նյութական մոդուսը լեզվի հարաբերությունն է իրերի՝ նկատմամբ, բառիմաստների վերլուծությունը. լեզվի ձևական մոդուսը լեզվական ձևերի միջև եղած հարաբերությունն է. Կառնապը փիլիսոփայության խնդրի՝

տրամաբանական վերլուծության նպատակը համարում է ոչ թե օբյեկտների, այլ լեզվի, այն է՝ շարահյուսական վերլուծությունը. «Տրամաբանական շարահյուսություն ասելով մենք հասկանում ենք այդ լեզվի (իմա՝ գիտության լեզվի—Գ. Ջ.) լեզվաբանական ձևերի ձևական տեսությունը՝ այն ձևական կանոնների սիստեմատիկ շարադրանքը, որոնք կառավարում են լեզուն, այլև այն հետևությունների զարգացումը, որոնք բխում են այդ կանոններից»¹: Տրամաբանական շարահյուսությունը գործ ունի լոկ լեզվական սիմվոլների հետ՝ անկախ նշանակությունից. այն մի սիստեմ է, որ զբաղվում է ձևականորեն, անկախ իմաստից քննվող լեզվի ձևավորմամբ և ձևափոխությամբ, այսինքն՝ նախադասություններ կազմելու համար սիմվոլների կապակցման և որոշ նախադասություններից այլ նախադասություններ ստանալու կանոններով: Իր «Գիտության միասնությունը»² գրքում Կառնապը, նշելով, որ առանձին գիտություններն ունեն իրենց տարբեր լեզուները, առաջ է քաշում այն միտքը, որ կարող է գոյություն ունենալ գիտության համընդհանուր լեզու, որին կարելի է փոխանցել բոլոր մյուս գիտությունների դրույթները: Այդ լեզուն կոչվում է «ֆիզիկական լեզու», իսկ նրա վերաբերյալ ուսմունքը՝ ֆիզիկալիզմ: Կառնապի այս հայացքները զարգացվում են Նեյրատի և այլոց կողմից:

Տրամաբանական պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչները խիստ մեծ կարևորություն են տալիս մաթեմատիկական տրամաբանությանը, և գիտական դրույթների տրամաբանական-շարահյուսական վերլուծություն կատարելու նպատակով դուրս են մղում բովանդակային կողմը, կարևոր համարում միայն ձևական վերլուծությունը: Նշելի է, որ մաթեմատիկական տրամաբանության մեջ երևույթների միջև հաստատվող հարաբերությունների տիպերին ավելի կարևոր տեղ տալը, քան հարաբերվող կողմերին, իր ազդեցությունն է ունենում ստրուկտուրալիստական լեզվաբանության որոշ հոսանքների վրա (Նլմսլևի գլոսսեմատիկան):

1930-ական թվականներին առաջանում է փիլիսոփայական մի ուղղություն՝ սեմանտիզմը, որին հարում են տրամաբանական պոզիտիվիզմի շատ ներկայացուցիչներ, այդ թվում և Կառնապը: Սեմանտիկյան փիլիսոփայությունը հանդիսանում է տրամաբանական պոզիտիվիզմի յուրատեսակ լրացումը. ճիշտ է, երկուսն էլ փիլիսո-

¹ R. Carnap, Logische Syntax, 1931, էջ 3:

² R. Carnap, The Unity of Science.

փայլական պրոբլեմները հանգեցնում են լեզվականի, բայց եթե տրամաբանական պոզիտիվիզմը դուրս էր մղում բառիմաստը, ապա սեմանտիկները փորձում են այն լրացնել իմաստային վերլուծութայամբ: Սեմանտիկների այս իմաստային վերլուծությունը, իհարկե, քիչ ընդհանուր բան ունի լեզվաբանության բաժիններից մեկի՝ իմաստաբանության հետ. եթե վերջինս մի բաժին է, որ նպատակ ունի Խարզապես ուսումնասիրել բառերի իմաստը և իմաստի պատմական փոփոխությունները, ապա սեմանտիկները փիլիսոփայական ողջ պրոբլեմների էությունը հանգեցնում են բառիմաստի հարցին, իմաստային վերլուծութայամբ փորձում պատասխան տալ փիլիսոփայական բոլոր կարևոր պրոբլեմներին: Սեմանտիկների կարծիքով՝ մարդկային լեզուն ի վիճակի չէ ճիշտ կերպով արտահայտել գիտական գաղափարները. այն խանգարում է երևույթների ճշգրիտ ըմբռնմանը և առիթ տալիս վեճերի, թյուրիմացությունների ու կռիվների. փիլիսոփայության բոլոր հիմնական հարցերը, այդ թվում նաև ոգու ու մատերիայի առաջնության հարցը լոկ մետաֆիզիկական հարց են՝ բառերի հարց, բառերի շուրջը տարվող ապարդյուն վեճ: Իրական աշխարհի գոյության հարցը հանվում է որպես կեղծ հարց, որովհետև դուրս է գալիս զգայական փորձի սահմաններից, լեզվի սահմաններից: Սեմանտիկների իմաստային վերլուծությունն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պայմանական նշանների վերլուծություն, որովհետև բառերը լոկ պայմանական նշաններ են: Որպեսզի վերանա բոլոր թյուրիմացությունների աղբյուրը, սեմանտիկները առաջարկում են լեզվի բարեփոխություն կատարել, գոյություն ունեցող լեզուն փոխարինել մի գիտական սխտեմով:

Սեմանտիկյան փիլիսոփայության մեջ առկա են նաև տարատեսակներ ու հոսանքներ, բայց այդ բոլորի համար ընդհանուր է լեզվական խնդիրներին գերակշռություն տալը, իրական աշխարհի գոյության հարցը պակասպրոբլեմ համարելը, ընդհանուրի և առանձինի դիալեկտիկայի անըմբռնողությունը: Այսպես, Ուայթհեդը¹ լեզվի սկզբնական ֆունկցիան համարելով գործնականը՝ գտնում է, որ այդ պատճառով էլ այն ի վիճակի չէ բացահայտելու իրերի էությունը և պիտի փոխարինվի մաթեմատիկական տրամաբանության լեզվով. Ուրբանը, ընդհակառակը, լեզվի նախնական ֆունկցիան է համարում ինտուիցիայի արտահայտությունը և այս կապակցությամբ տարբերում 3 կարգի կատեգորիաներ՝ 1) ինտուի-

¹ Հմմտ. Whitehead, Process und Reality, 1941.

ցիայի, որոնք կազմում են լեզվի ներքին, իմաստային առանցքը, 2) ձևական-տրամաբանական, որոնք ուղղակի կապ չունեն լեզվի հետ և 3) քերականական, որոնք զուտ արտաքին, իմաստային բովանդակութունից զուրկ կատեգորիաներ են: Եթե Ուայթհեդը խոսքի մասերը դեն է նետում (փոխարինում է 45 նոր կատեգորիայով)՝ գտնելով, որ նրանք սխալ պատկերացում են տալիս երևույթներին մասին, ապա Ուրբանն, ընդհակառակն, խոսքի մասերը անհրաժեշտ է համարում, որովհետև, ըստ նրա, դրանցով է լեզվական ինտուիցիան ձևավորում զգայական տվյալները: Մտածողության եղանակը անմիջական կախման մեջ դնելով լեզվի բնույթից՝ Ուրբանը ևս կարծում է, որ Արիստոտելի տրամաբանության բնույթը կախված է հունարենի բնույթից, որ Արիստոտելի տրամաբանությունն այլ կլիներ, եթե Արիստոտելը հունարեն չգրեր:

1938 թ. իր «Նշանների տեսության հիմունքները» գրքում, որի սկզբունքները նա հետագայում զարգացնում է «Նշանները, լեզուն և վարմունքը» գրքում (1946), Չառլզ Մորիսը փորձում է միավորել տրամաբանական պոզիտիվիզմի, սեմանտիզմի և պրագմատիզմի դրույթները մի համապարփակ նշանների ուսմունքի՝ սեմիոտիկայի մեջ, ընդ որում նշանների հիմունքների որոշման հարցում հենվում է բիհեիորիզմի վրա: Սեմիոտիկան, Մորիսի կարծիքով, պետք է փոխարինի փիլիսոփայությանը և միավորի՝ գիտական իմացության բոլոր բնագավառները, որովհետև բոլոր գիտությունները օգտվում են նշաններից: Մորիսը տարբերում է նշանների 3 կողմ՝ նշանների հարաբերությունը 1) դեպի մարդը (պրագմատիստական հայեցակետը՝ «պրագմատիկան»), 2) դեպի նշանակվողը (սեմանտիկական հայեցակետը՝ «սեմանտիկան») և 3) իրար հանդեպ (շարահյուսական հայեցակետը՝ «սինտակտիկան»)՝ Կառնապի տրամաբանական պոզիտիվիզմի դիրքերից առնված): Սեմիոտիկան զբաղվում է հատկապես նշանների ֆունկցիավորումով՝ «սեմիոգիստիկ»: Սեմիոտիկայի ուսումնասիրության առարկան հանդիսացող նշանները որոշվում են նպատակադիր վարմունքով. նշանները, սկսած սովորական ազդանշաններից (օրինակ, ճաշի հրավիրող զանգից) մինչև լեզվական արտահայտությունները, իրենց նշանակությամբ պարտական են այն բանին, որ գործում են որպես վարմունքի կազմակերպիչներ: Լեզուն նշանների մի մասնահատուկ դեպք է. այն Մորիսի կողմից սահմանվում է որպես տարբեր իրադրություններում գործածվող այնպիսի «նշանակիցների» (consign) մի շարք, որոնք սահմանափակված են նրանց կոմբինավորման հնարավոր եղանակ-

ներով, ընդ որում «նշանակիցներ» են համարվում այն նշանները, որոնք միևնույն նշանակութունն ունեն և՛ դրանք գործածող, և՛ դրանք ազդակող օրգանիզմների համար: Լեզվի նշանները օրգանիզմի ռեակցիաներ են, իսկ ռեակցիաները՝ վարմունքի մաս: Լեզվի նշանի և նշանակվողի միջև ներքին կապ չկա:

Նորագույն հոգեբանական հոսանքներից լեզվաբանության համար կարևոր դեր են խաղացել գեշտալտհոգեբանությունը և բիհեվիորիզմը: Հոգեբանության մեջ ստրուկտուրայի կամ գեշտալտի (անգլ. pattern—մոդել կաղապար) գաղափարը գործածվում է, ըստ Լալլանդի, նոր, մասնահատուկ իմաստով՝ «նշանակելու համար ամբողջը, որը բաղկացած է, ի հակադրություն տարրերի պարզ գուգորդման, փոխալայմանավորված երևույթներից, որոնցից յուրաքանչյուրը կախված է մյուսից և կարող է այդպիսին լինել միայն նրանց հետ կապված»¹: Հաստատվում է այն միտքը, որ ամբողջը մասերի պարզ գումար չէ, որ ամբողջը ներկայացնում է որակական ամբողջություն. մասերը քննվում են ամբողջի դիրքից: Գեշտալտհոգեբանությունը երևան է եկել Գերմանիայում՝ XX դ. սկզբում և ամենատարածված իդեալիստական հոգեբանական ուղղություններից մեկն է: Այդ հոգեբանության ներկայացուցիչները առաջ են քաշում հոգեկան պրոցեսների ամբողջականության գաղափարը. ըստ նրանց՝ հոգեկան պրոցեսները ամբողջական կազմավորումներ են, «գեշտալտկազմավորումներ», որոնք որակապես նույնական չեն դրանք կազմող մասերի գումարի հետ: Սակայն ճիշտ կերպով դնելով ամբողջի մասերի պարզ գումար չլինելու, այլ նոր որակ հանդիսանալու հարցը՝ գեշտալտհոգեբանության ներկայացուցիչները այդ ամբողջականությունը բխեցնում են ոչ թե իրական առարկաների ամբողջականությունից, այլ մարդու հոգուն բկզբնապես հատուկ կարողությունից. ըստ նրանց՝ «գեշտալտի կազմավորման» կարողությունը հոգեկանի ներքին կազմակերպվածության դրսևորումն է, որի օրենքները կախված չեն փորձից:

Գեշտալտհոգեբանությանը մոտ է վուրցբուրգյան հոգեբանական դպրոցը, որի ներկայացուցիչ Կ. Բյուլբրը կարևոր դեր է խաղացել լեզվաբանության պատմության մեջ, հատկապես ստրուկտուրալիզմի ձևավորման հարցում:

Բիհեվիորիզմը XX դ. հոգեբանության իդեալիստական և մեխա-

¹ Vocabulaire technique et critique de la philosophie, III, Paris, 1932, structure բառի տակ:

նիստական ուղղութիւններէց մեկն է, որ առաջ է եկել Ամերիկայում և որի փիլիսոփայական նախադրյալները առկա են եղել արդեն մախիզմի, պրագմատիզմի և նեոոեալիզմի փիլիսոփայական ուղղութիւններէ մեջ: Նրա ներկայացուցիչները (Թորնդայկ, Ուոտսոն, որ 1913 թ. ձեռագրեց և այս ուղղութիւնի ծրագրային դրույթները, Լեշլի, Հանտեր, Վեյս և ուրիշները) հոգեբանութեան առարկան համարում են վարժունքը՝ այն հասկանալով որպէս միջավայրի ազդակների (ստիմուլների) հանդեպ օրգանիզմի հակազդումների (ռեակցիաների) գումար: Վարժունքի հիմքում դրվում են բնածին ռեակցիաները (բնազդները), որոնց կողքին կարևոր տեղ է հատկացվում ձեռքբերովի ռեակցիաներին: Մարդու գիտակցական գործունեութիւնը փաստորեն դադարում է որպէս հոգեբանութեան առարկա դիտվելուց, և գիտակցական պրոբլեմները հանգեցվում են օրգանիզմի պարզ հակազդումներին. հոգեբանութեան նպատակն է համարվում ազդակների և հակազդումների (ստիմուլների և ռեակցիաների) արտաքին պայմանների նկարագրութիւնը:

Ստրուկտուրալիստների հայացքների ձևավորման համար նշանակութիւն են ունենում նաև ֆիզիկայի և բիոլոգիայի զանազան ուսմունքներ՝ Պլանկի քվանտների տեսութիւնը, որով լույսի ալիքները դիտվում են որպէս մասնիկավոր-հատվածային երևույթներ, Կյուլբի այն հայացքների օգտագործումը, որոնց համաձայն հատկանիշները փոխադարձ կապված են և փոխպայմանավորում են իրար և այլն:

Այս ենթաշրջանի տիրապետող լեզվաբանական ուղղութիւնը ստրուկտուրալիզմն է, որը հանդիսանում է նախորդ ենթաշրջանի իմանենտիստական ու ֆորմալիստական տենդենցների հետագա զարգացումը, ընդ որում անցումը սոցիոլոգիզմից ու սոցիոլոգիական իմանենտիզմից դեպի «մաքուր» իմանենտիզմը և «մաքուր» ֆորմալիզմը կատարվում է տարբեր շափերով՝ ստրուկտուրալիզմի տարբեր տարատեսակների մեջ: Ստրուկտուրալիզմի կողքին շարունակում են գոյութիւն պահպանել նաև նախորդ ենթաշրջանի որոշ ուղղութիւններ, հատկապէս սոցիոլոգիզմը և էսթետիզմը, որոնք ենթարկվում են ստրուկտուրալիստական հոսանքների ազդեցութեանը: Քանի որ ստրուկտուրալիստական որոշ հոսանքներ հանգում են ծայրահեղ իմանենտիզմի ու ֆորմալիզմի, ուսումնասիրութեան միակ իսկական առարկան համարում լեզուն ինքն իր մեջ, իր ֆորմալ կողմով, իր ստրուկտուրային հարաբերութիւններով,

ուստի և ստրուկտուրալ իմանենտիզմի անհրաժեշտ լրացումն են հանդիսանում լեզվաբանական այն միջդիսցիպլինները, որոնք դբազվում են լեզվի «արտաքին» փաստերի ուսումնասիրությամբ, կամուրջ նետում լեզվաբանության և մյուս գիտությունների միջև: Ամերիկյան լեզվաբանները, իսկական լեզվաբանական հայեցակետ համարելով լեզվի ներքին ստրուկտուրալ-ձևական նկարագրությունը, այս միջդիսցիպլինները և ուղղությունները միացնում են մետալինգվիստիկա կամ էքզոլինգվիստիկա (metalinguistics, exolinguistics—անդրլեզվաբանություն և արտալեզվաբանություն) անունների տակ: Սակայն այդ դիսցիպլիններն ու հոսանքները շատ դեպքում ամենամերձավոր կերպով առնչվում են լեզվաբանության հետ և արժարժում այնպիսի պրոբլեմներ, որոնք շեն կարող լեզվաբանության տեսադաշտից դուրս մնալ: Այդ պատճառով էլ բուն ստրուկտուրալիզմին հատկացնելով ստրուկտուրալ իմանենտիզմ կամ էնդոստրուկտուրալիստիկա (ներստրուկտուրալիստիկա) անվանումը՝ մենք գերադասում ենք սրանք կոչել էքզոստրուկտուրալիստիկա (արտաստրուկտուրալիստիկա)՝ նկատի առնելով և այն, որ սրանց ևս հատուկ են ստրուկտուրալիզմի շատ սկզբունքներ՝ ամբողջի, նշանի, լեզվական հակադրությունների և այլն: Լեզվաբանական միջդիսցիպլինների ներկայացուցիչները հաճախ ոչ թե մասնագետ լեզվաբաններ են, այլ ուրիշ գիտությունների ներկայացուցիչներ (հոգեբաններ, ինժեներներ և այլն), որոնք դիմում են լեզվին իրենց գիտությունների դիրքերից, նկատի առնում լեզվի՝ իրենց հետաքրքրող կողմը: Լեզվաբանական գրականության մեջ գործածության մեջ են մտել պսիխոլինգվիստիկա (լեզվահոգեբանություն, անգլ. psycholinguistics, գերմ. Sprachpsychologie), սոցիոլինգվիստիկա կամ էթնոլինգվիստիկա (անգլ. sociolinguistics կամ ethnolinguistics, գերմ. Sprachsoziologie), բիոլինգվիստիկա (անգլ. biolinguistics, գերմ. Sprachbiologie) անվանումները այսպիսի միջդիսցիպլինների համար. մենք առաջարկում ենք տեխնոլինգվիստիկա տերմինը լեզվի՝ տեխնիկական առումով ուսումնասիրության համար (ինֆորմացիայի տեսություն, մեքենայական թարգմանություն): Ավելորդ չէ նշել, որ շատերը խոսում են կիրառական լեզվաբանության մասին՝ նկատի առնելով լեզվի ուսումնասիրության գործնական բնագավառները, այդ թվում և լեզվի ուսուցման մեթոդիկան: Ինչպես կտեսնենք, սովետական լեզվաբանության զարգացման վաղ շրջանում լեզվաբաններից շատերը (Պո-

լիվանով և ուրիշները) հատուկ տեղ էին հատկացնում կիրառական լեզվաբանության հարցերին՝ կապված ամենատարբեր ժողովուրդների համար այբուբենների ստեղծման, լեզվի մասսայական ուսուցման և այլ հարցերի հետ:

Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները.— Այս ենթաշրջանի լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման մեջ կարելի է տարբերել 2 էտապ. 1) 1920-ական թթ. վերջերից մինչև 1950 թ., երբ լեզվաբանության զարգացումը բնութագրվում է հոգեբանության և տրամաբանության ազդեցությունից լիովին ազատագրվելու, որպես միանգամայն ինքնուրույն և անկախ գիտություն ձևավորվելու, լեզվաբանության առարկան խնամքով մեկուսացնելու տենդենցներով. այս ենթաշրջանում տիրապետող է ստրուկտուրալ իմանենտիզմը. 2) XX դ. II կեսը, երբ ուժեղանում են արդեն լիովին ինքնուրույնացած լեզվաբանության և մյուս գիտությունների փոխազդեցության, մեկի նվաճումները մյուսի նկատմամբ կիրառելու տենդենցները սկսում են տիրապետող դառնալ լեզվաբանական միջդիսցիպլինները:

I. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿՈՆՑԵՊՑԻԱՆԵՐ

1. ՍՏՐՈՒԿՏՈՒՐԱԼԻԶՄ

(ՆԵՐՍՏՐՈՒԿՏՈՒՐԱԼԻՍՏԻԿԱ ԿԱՄ «ՄԻԿՐՈՒԼԵԳՎԻՍՏԻԿԱ» ԻՄԱՆԵՆՏ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Ընդհանուր տեղեկություններ.— Ստրուկտուրալիզմը ժամանակակից արտասահմանյան լեզվաբանության ամենատարածված ուղղությունն է: Ստրուկտուրալ վերլուծության առանձին տարրեր կիրառվել են լեզվաբանության պատմության գրեթե ողջ տեղութային ընթացքում. բայց մեթոդի ձևավորումն ու ամբողջական գիտակցումը տեղի է ունեցել XX դարում, սկզբնապես 3 երկրում՝ Ամերիկայում, Չեխոսլովակիայում (Պրագայում) և Դանիայում (Կոպենհագենում), ապա և այլ երկրներում: Ոմանք ստրուկտուրալիզմի անվան տակ հասկանում են լոկ եվրոպական ստրուկտուրալիզմը: Ամերիկայում ստրուկտուրալիզմը հայտնի է նկարագրական լեզվաբանության անվան տակ, որ թեև սաղմնավորվել է դեռ 1911 թ., բայց իսկական առումով ձևավորվել է 1930-ական թվականներից՝ հանդես բերելով եվրոպական ստրուկտուրալիզմին մերձեցող տենդենցներ: Ստրուկտուրալիզմը նեղ իմաստով հանդես

է և կել ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանութեան հատկապես այն թևի մեջ, որ հայտնի է ամենտալիզմ կամ անտիմենտալիզմ անունով և որի առաջին ներկայացուցիչը Լեոնարդ Քլումֆիլդն է. նրա հետևորդները ավելի ու ավելի են մոտենում եվրոպական, հատկապես կոպենհագենյան ստրուկտուրալիզմին: Քլումֆիլդը և Սևպիրը ստրուկտուրալիզմի նախակարապետներն են. եվրոպական ստրուկտուրալիզմի ամենավաղ դրսևորումը Պրագայի լեզվաբանական խմբակն է, որն սկիզբ առնելով դեռ 20-ական թվականների երկրորդ կեսից՝ լայն գործունեություն է ծավալում և հայտնի դառնում 30-ական թվականներից սկսած: Կոպենհագենյան խմբակը ձևավորվել է 30-ական թ. սկզբներին: Այսպիսով, կարելի է ասել՝ 1930-ական թվականներին է, որ ստրուկտուրալիզմը սկսում է տիրապետող ուղղություն դառնալ: Այն մեծ թվով հետևորդներ է գտնում և Ֆրանսիայում (Մարտինեն, Գուգենհայմ և ուրիշները), Լեհաստանում (Ուլաշին, Կուրիլովիչ և ուրիշները), Հոլլանդիայում (Վան Վեյկ, Ա. Վ. Գրոտտ և ուրիշները), Իտալիայում, Հարավսլավիայում (Բելիչ, Միկուշ և ուրիշները)¹ և այլուր: Իտալիայում 1945 թ. կազմակերպվում է այսպես կոչված ֆլորենտինյան խմբակը՝ Պրագայի, Նյու-Յորքի, Կոպենհագենի խմբակների օրինակով:

Ստրուկտուրալիզմի 3 հիմնական ուղղությունները, ունենալով մերձավոր գծեր, հանդես են բերում և նշանակալից տարբերություն. այդ տարբերությունն առանձնապես ուժեղ է Պրագայի դպրոցի և կոպենհագենյան ու ամերիկյան ստրուկտուրալիստների միջև. այս պատճառով էլ, փորձելով ընդգծել տարբերությունը, Պրագայի ստրուկտուրալիստները իրենց ուղղությունը բնորոշում են ոչ թե որպես ստրուկտուրալ, այլ ֆունկցիոնալ-ստրուկտուրալ լեզվաբանություն:

Ստրուկտուրալիստական տարբեր ուղղությունները գնահատելիս հարկավոր է նախ՝ տարբերակված մոտեցում հանդես բերել նրանց հանդեպ և երկրորդ՝ տարբերել նրանց տեսական հիմունքները այն մեթոդական սկզբունքներից, որոնք կիրառվում են լեզվաբանական վերլուծության մեջ. իհարկե, այս երկուսը հանդես են

¹ Մարտինեն, Բելիչը և ուրիշները ավելի մոտ են Կոպենհագենի դպրոցին. Ֆ. Միկուշը կանգնած է այսպես կոչված սինտագմատիկային ստրուկտուրալիզմի դիրքերի վրա և իր հայացքներով մոտ է Ժնևի ֆունկցիոնալիստներին. հմմտ. Փ. Мик у ш. Обсужденне вопросов структу- рализма и синтагматическая теория, ВЯ, 1957, № 1, էջ 27—34:

գալիս գիրկընդխառն, ստրուկտուրալիստները վերլուծման այս կամ այն մեթոդը կիրառելիս ելնում են որոշակի մեթոդաբանական հիմքերից, սակայն նրանց մեթոդը զգալի հնարավորություններ է ընձեռում լեզվի ստատիկ ուսումնասիրության համար:

Ստրուկտուրալիզմը գրաղել է նաև ոչ մասնագետ լեզվաբանների ուշադրությունը: Հոլլանդացի փիլիսոփա Հ. Պոսը առաջին հեղինակներից մեկն է, որ զբաղվել է ստրուկտուրալիզմի հիմնավորման հարցով¹: Ստրուկտուրալիստական կոնցեպցիան երևան է եկել նաև հոգեբան և լեզվի տեսության հարցերով զբաղվող Կ. Բյուլերի աշխատություններում: Տրուբեցկոյի հետ գրեթե միաժամանակ հնչույթի գաղափարն արժարժել է շինացի Յուեն Ռեն Զաոն: Ա. Վ. Գրոտտը հատուկ ուշադրություն է նվիրում ստրուկտուրալ շարահյուսության հարցերին²:

ա) Պրագայի լեզվաբանական գործի ֆունկցիոնալ ստրուկտուրալիզմը

Պրագայի լեզվաբանական խմբակի ձևավորումը.— Պրագայի լեզվաբանական խմբակը, որ կազմվել է 1926 թ. աշնանը, ստրուկտուրալիստական լեզվաբանության ամենավաղ ծագած միավորումն էր: Այդ խմբակի կորիզը կազմում էին պրոֆ. Վ. Մասեզիլուսի շուրջը ավելի վաղ խմբավորված լեզվաբանները՝ Բ. Հավրանեկը, Բ. Տոնկան, Ս. Կարցևսկին, Ռ. Յակոբսոնը, որոնց միավորում էր ընդհանուր լեզվաբանական մի շարք կարևոր պրոբլեմների նկատմամբ ունեցած հետաքրքրությունը³: Այդ խմբակի առաջացման համար նշանակություն ունեցավ նաև Ի. Զուբատիի (1855—1931) գործունեությունը, նրա պայքարը լեզվի մեխանիստական ըմբռնման դեմ: Ի. Զուբատիի աշակերտներից էին Բ. Հավրանեկը, Ի. Մ. Կորժինեկը և Պրագայի լեզվաբանական խմբակի այլ անդամներ⁴: Այս խմբակին հարում են և Վ. Սկալիչկան, Ն. Տրուբեցկոյը և ուրիշները: Պրագայի լեզվաբանական խմբակը

¹ Հմտ. H. J. Pos, Perspectives du structuralisme, TCLP, VIII, 1939.

² A. W. de Groot, Structurele Sntaxis, Den Haag, 1949.

³ Հմտ. О. Лешка, К вопросу о структурализме, ВЯ, 1953, № 5, էջ 90.

⁴ Հմտ. Б. Трика и др., К дискуссии по вопросам структурализма, ВЯ, 1957, № 3, էջ 47.

համաշխարհային անուն է վաստակում գլխավորապես իր հնչույթաբանական (ֆոնոլոգիական) ուսմունքով. Ն. Տրուբեցկոյը մշակում է ընդհանուր հնչույթաբանական ուսմունքի հիմունքները, Ռ. Յակոբսոնը կարևոր դեր է խաղում պատմական հնչույթաբանության ստեղծման՝ հնչույթաբանության սկզբունքները պատմական քննության նկատմամբ կիրառելու հարցում: Պրագայի լեզվաբանական խմբակի անդամների հետաքրքրության կենտրոնում եղել են նաև գրական ու բանաստեղծական լեզվի ու ոճի և խոսքի կուլտուրայի պրոբլեմները: Ն. Տրուբեցկոյի, Ռ. Յակոբսոնի, Ս. Կարցևսկու հնչույթաբանական ուսմունքի ձևավորման համար նշանակություն է ունենում Շչերբայի ազդեցությունը: Ինչպես որ ամերիկյան հնդիկների լեզուների ուսումնասիրությունը ամերիկյան լեզվաբանների առջև տրադիցիոն մեթոդները վերլուծության ավելի ռացիոնալ մեթոդներով փոխարինելու պահանջ առաջադրեց, այդպես էլ Տրուբեցկոյը և Յակոբսոնն ստիպված էին հրաժարվել տրադիցիոն մեթոդներից՝ ոչ-հնդկերոպական այլ լեզուների (կովկասյան, պալեոասիական և այլն) ուսումնասիրության արդյունքները նկատի ունենալով:

Պրագայի լեզվաբանական խմբակի անդամները դավանում են ստրուկտուրալիզմի հիմնական սկզբունքները՝ ստրուկտուրայի և ֆունկցիայի, լեզվական նշանի և լեզվական շարժման իմանենտության գաղափարները, բայց տարբերություններ ունեն ստրուկտուրալիստական մյուս դպրոցներից ինչպես լեզվաբանական տեսության, լեզվաբանական հարցերի փիլիսոփայական հիմնավորման, այնպես էլ հետազոտության եղանակների ու նյութի սիստեմավորման հարցերում: Պրագայի ստրուկտուրալիստներից ոմանք ուշադրությունը կենտրոնացնում են ընդհանուր լեզվաբանական պրոբլեմների շուրջը, մյուսները սահմանափակվում են ավելի նեղ շրջանակներով: Պրագայի լեզվաբանական խմբակի անդամների համար բնորոշ է ստրուկտուրալիզմի հիմնական սկզբունքների տեղափոխումը լեզվաբանության հետ այս կամ այն կողմով առնչվող այնպիսի գիտությունների բնագավառը, ինչպիսիք են գրականագիտությունը, ազգագրությունը և այլն: Պրագայի ստրուկտուրալիստներից Բ. Տոնկայի հայացքները զգալի չափով մոտենում էին կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստների հայացքներին:

Պրագայի լեզվաբանական խմբակը 1929—1939 թթ. հրատարակում էր «Պրագայի լեզվաբանական խմբակի աշխատություններ»

րը» (8 հատոր)¹, որոնցում տեղավորված են այս խմբակի հիմնական գործերը: 1934—1944 թթ. և 1947 թ. սկսած հրատարակվում էր նաև «Slovo a slovesnost» պարբերական հանդեսը:

Պրագայի լեզվաբանական խմբակը 1928 թ. I լեզվաբանական համագումարում հանդես է գալիս այն հիմնական դրույթներով, որոնք դրված են 1929 թ. հրատարակված թեզիսների հիմքում:

Զեխոսյովակյան Դեմոկրատական Ռեսպուբլիկայի հաստատումից հետո աշխատանք է տարվում ստրուկտուրալիզմի տեսական հիմունքների վերանայման ուղղությամբ: Առանձնապես կարևոր է 1951 թ. «Tvorbа» հանդեսի էջերում բացված դիսկուսիան: Այս ուղղությամբ կարևոր դեր խաղաց և «Вопросы языкознания» հանդեսի էջերում բացված դիսկուսիան ստրուկտուրալիզմի գնահատման շուրջը, որին մասնակցեցին և շեխոսյովակյան լեզվաբանները՝ տալով Պրագայի լեզվաբանական խմբակի հայացքների բնութագիրը²:

Պրագայի լեզվաբանական խմբակի թեզիսները.— «Պրագայի լեզվաբանական խմբակի աշխատությունների» առաջին իսկ հատորում հրատարակվում են այդ խմբակի թեզիսները, որոնց մեջ տրված են Պրագայի ստրուկտուրալիստների հիմնական տեսական դրույթները: Հենվելով Սոսյուրի լեզվաբանական սկզբունքների վրա՝ Պրագայի ստրուկտուրալիստները փորձում են հաղթահարել նրա հիմնական հակասությունները: «Թեզիսներում» առաջ քաշված ծրագրային դրույթները Պրագայի ստրուկտուրալիստները մասամբ են միայն կարողանում իրականացնել: «Թեզիսները» գրված են սլավոնիստների I համագումարի կապակցությամբ, ուստի և ընդհանուր դրույթների հետ միասին խոսվում է նաև սլավոնիստների խնդիրների մասին:

«Թեզիսներին» հեղինակները լեզվի սահմանման մեջ շեշտում են երկու կողմ՝ լեզվի կառուցվածքի բնույթը և լեզվական գործունեության նպատակադրումը: Հենվելով Սոսյուրի վրա՝ նրանք լեզուն դիտում են որպես սիստեմ, հենվելով լեզվի ֆունկցիոնալիստական ըմբռնման վրա՝ որպես հաղորդակցումն իրականացնելու համար անհրաժեշտ արտահայտության միջոցների ամբողջություն. «Լինելով մարդկային գործունեության արդյունք,— գրում են նրանք,—լեզուն միաժամանակ ունի նպատակային ուղղվածու-

¹ Travaux du Cercle linguistique de Prague (TCLP).

² Б. Трнка и др., К дискуссии по вопросам структурализма, ВЯ, 1957, № 3, էջ 44—52.

թյուն: Խոսքային գործունեության՝ որպես հաղորդակցման միջոցի՝ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ խոսողի ամենից ավելի սովորական նպատակը, որն ամենից ավելի հստակությամբ է դրսևորվում, արտահայտությունն է: Ուստի և լեզվաբանական վերլուծությանը պետք է մոտենալ ֆունկցիոնալ հայեցակետից: Այս տեսակետից լեզուն արտահայտության միջոցներն սխատեմ է, որ ծառայում է որևէ որոշակի նպատակի: Ոչ մի երևույթ լեզվի մեջ չի կարող հասկացվել առանց այն սխատեմի հաշվառման, որին այդ լեզուն պատկանում է»¹:

Ի տարբերություն Սոսյուրի, որը սինխրոնիան և դիախրոնիան լիովին կտրում էր իրարից, դնում միանգամայն տարբեր հարթությունների վրա, «Թեզիսների» հեղինակները գտնում են, որ դրանք փոխթափանցում են, սխատեմի գաղափարը կիրառելի է ոչ միայն սինխրոնիայի, այլև դիախրոնիայի նկատմամբ: Դեռ ավելին, դիախրոնիկ վերլուծությունը կարող է հաջող լինել միայն երևույթների սխատեմային վերլուծության դեպքում. այսպիսով, սխատեմի և ֆունկցիայի գաղափարները պետք է անհրաժեշտաբար կիրառվեն դիախրոնիկ ուսումնասիրության մեջ: Սրա հետ միասին սինխրոնիան չի կարելի լիովին կտրել դիախրոնիայից, լեզվի էվոլյուցիայի պրոցեսից. յուրաքանչյուր սինխրոնիկ հատվածում առկա է այն բանի գիտակցումը, որ տվյալ ստադիան փոխարինվում է ձևավորման պրոցեսում գտնվող ստադիայով. այնպիսի դիախրոնիկ գաղափարները, ինչպիսիք են արխաիզմների ոճական օգտագործումը և գործուն ու ոչ գործուն ձևերի տարբերությունը, չեն կարող հանվել սինխրոնիկ հետազոտությունից: Այսուհանդերձ, Պրագայի սարուկտուրալիստները մի կողմից՝ ավելի մեծ ուշադրություն են դարձնում սինխրոնիկ ուսումնասիրության հարցերին, մյուս կողմից՝ փաստորեն սինխրոնիան դնում են դիախրոնիայի հիմքում:

Այս կապակցությամբ «Թեզիսների» հեղինակները առջև կանգնել է պատմա-համեմատական մեթոդի և «ընդհանուր նախալեզվի» վերականգնման գնահատման հարցը: «Թեզիսների» հեղինակները ամենից առաջ պահանջում են մի կողմ թողնել փաստերի մեկուսացված քննությունը և դիմել փաստերի սխատեմային քննության. այս դեպքում նրանց կարծիքով՝ «գեներտիկական» խնդիրների և «ընդհանուր նախալեզվի» վերականգնման փորձերի հետ միասին կարևոր նշանակություն պետք է ստանան մի կողմից՝ լեզվական

¹ Thèses, TCLP, I, 1929.

տարբեր սիստեմների (լինեն դրանք ոչ ցեղակից, հեռավոր ցեղակից թե մոտ ցեղակից) ստրուկտուրալ համեմատությունը՝ կոնվերգացնող և դիվերգացնող երևույթների ընդհանրությունների բացահայտմամբ և հարաբերական ժամանակագրության կիրառմամբ, մյուս կողմից՝ տերիտորիալ խմբավորումների մեջ մտնող ցեղակից ու ոչ ցեղակից լեզուների էվոլյուցիայի տենդենցների զուգադրումը: Այս վերջին պահանջը հետագայում հիմք է տալիս «լեզվամիություն» (Sprachbund) գաղափարին նվիրված հետազոտությունների համար: Սկսվում են ուսումնասիրվել տերիտորիալ խմբավորումների փոխազդեցության հետևանքով առաջացած ընդհանրությունները: Լեզվական պրոցեսը «Թեզիսների» հեղինակները պահանջում են քննել որպես միանգամայն օրինաչափ պրոցես, որտեղ այս կամ այն երևույթի տարածումը մեխանիկական ու պատահական բնույթ չի կրում. «Լեզվաբանական սիստեմը փոխող լեզվական երևույթների տարածումը, — նշվում է «Թեզիսներում», — մեխանիկորեն տեղի չի ունենում, այլ որոշվում է այդ փոփոխություններն ընկալող անհատների հակումներով. այդ հակումները դրսևորվում են էվոլյուցիայի տենդենցներին լիովին համապատասխան»¹: Այս կապակցությամբ «Թեզիսների» հեղինակները սկզբունքային տարբերություն չեն տեսնում միևնույն աղբյուրից ծագող փոփոխությունների և կոնվերգացնող բնույթի փոփոխությունների միջև:

Բնութագրելով լեզվաբանական երևույթների սինխրոնիկ վերլուծության բնագավառում կիրառելիք սկզբունքները՝ «Թեզիսների» հեղինակները կարևոր տեղ են տալիս հնչույթաբանական (ֆոնոլոգիական) և ձևահնչույթաբանական (մորֆոֆոնոլոգիական, կրճատ՝ մորֆոնոլոգիական) հետազոտությանը: Նրանք ամենից առաջ տարբերում են հնչյունները «որպես օբյեկտիվ ֆիզիկական փաստ» և «որպես ֆունկցիոնալ սիստեմի տարր», այսինքն՝ որպես հնչույթ (ֆոնեմա). վերջին դեպքում հնչյունների նյութական կողմը կարևոր չէ, այլ կարևոր է նրանց՝ «նշանակությունները տարբերող ֆունկցիան» և փոխադարձ կապը սիստեմի մեջ (ֆոնոլոգիական կոոբլյացիաները): Հետազոտության ժամանակ պետք է 1) կազմել ֆոնեմաների ցանկը և դրանց հնչույթաբանական կոոբլյացիաները, 2) պարզել տվյալ լեզվի հնչույթների կապակցությունների տիպերը՝ նման զուգորդումների հնարավոր տիպերի համեմատությամբ և 3) սահմանել հնչույթների ու դրանց զուգորդումների օգտագործ-

¹ Thèses, TCLP, I, 1929.

ման աստիճանն ու իրացման ծավալը: Ձևահնչույթաբանական հետազոտությունը պետք է պարզի հնչույթաբանական տարբերությունների ձևաբանական օգտագործումը. սրան է վերաբերում հնչյունական հերթագայությունների քննությունը:

Լեզվի բառապաշարի և քերականական կառուցվածքի ֆունկցիոնալ քննության պահանջը «Թեզիսների» հեղինակներին հանգեցնում է նոմինացիայի (անվանողական) տեսության և սինտագմատիկայի առանձնացմանը. 1) առաջինին վերաբերում է բառերի և բառի արժեք ունեցող կայուն կապակցությունների ֆունկցիոնալ քննությունը, որովհետև «բ ա ու ը, ֆ ու ն կ ց ի ո ն ա լ հ ա յ ե ց ա կ ե տ ի ց ք ն ն վ ա ծ, ա ն վ ա ն ա կ ա ն լ ե զ վ ա բ ա ն լ ա կ ա ն գ ո թ ու ն ե ու թ յ ա ն ար դ յ ու ն ք ն է»։ նոմինացիայի տեսությունը մասամբ քննում է նույն երևույթները, ինչ բառակազմությունը և շարահյուսությունը (խոսքի մասերի և բառաձևերի իմաստը), բայց դրանք քննում է տվյալ լեզվի «նոմինացիայի սիստեմի» դիրքերից, բացատրում է երևույթները. սրան են վերաբերում և իմաստաբանության հարցերը. 2) սինտագմատիկան քննում է բառերի ոչ կայուն (ազատ) կապակցությունները, առանձնապես ստորոգում (պրեդիկացիա) արտահայտող կապակցությունները՝ նախադասությունները (պրեդիկատիվ սինտագմաները): Ձևաբանությունը հատկացվում է մասամբ նոմինացիայի տեսությանը, մասամբ սինտագմատիկական տեսությանը (սինտագմատիկային):

«Թեզիսների» մեջ կարևոր տեղ է տրվում լեզվի ֆունկցիաների, գրական լեզվի, բանաստեղծական լեզվի բնութագրմանը, լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքներին ու դրանց կիրառությանը, այլև ֆունկցիոնալ լեզվաբանության նշանակությանը սլավոնական լեզուների ուսումնասիրության նորմավորման ու զարգացման համար, լեզվի մաքրության և խոսքի կուլտուրայի հարցերի համար: Լեզվի ֆունկցիաների բնութագրման կապակցությամբ «Թեզիսների» հեղինակները պահանջում են տարբերել ներքին խոսողական գործունեությունը և արտահայտված խոսողական գործունեությունը, հաշվի առնել լեզվական արտահայտությունների ինտելեկտուալությունն ու աֆեկտիվությունը (հուզականությունը), նկատի առնել ինտելեկտուալ կողմի հասարակական բնույթը և աֆեկտիվ կողմի մասնակի հասարակական բնույթը: Իր հասարակական դերով խոսքային գործունեությունը կատարում է կամ հաղորդակցական ֆունկցիա, այսինքն՝ ուղղված է դեպի նշա-

նակելին, կամ բանաստեղծական ֆունկցիա, այսինքն՝ ուղղված է դեպի նշանն ինքը: Լեզվաբանական արտահայտությունն ձևերն են բանավոր և գրավոր խոսքը. նշվում է և ժեստերի ուսումնասիրության կարևորությունը: Կարևոր են համարվում լեզվական շփման մեջ գտնվող խոսողների փոխհարաբերության, նրանց՝ հասարակական, պրոֆեսիոնալ, տերիտորիալ և ռազակցական կապերի աստիճանի, այլև սրա հետ կապված միջլեզվային կապերի (ընդհանուր լեզուների), հատուկ լեզուների, խառն լեզուների, քաղաքների լեզվական շերտերի բաշխման պրոբլեմները: Բանաստեղծական լեզվի բնութագրման հարցում «Թեզիսների» հեղինակները տուրք են տալիս ժամանակի բուրժուական իդեալիստական էսթետիկական ուսմունքներին, բանաստեղծական լեզուն հակադրում գրականին որպես իր հատուկ օրինաչափություններն ունեցող լեզվի. «Թեզիսների» հեղինակները գրական լեզվի նորմաների խախտման համար տեսական հիմք են փորձում ստեղծել՝ ներշնչված իրականությունը կամայական ձևափոխության ենթարկող գրական-էսթետիկական հոսանքների սկզբունքներով:

Մեծ տեղ է տրվում լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքներին. «Թեզիսների» հեղինակները անհրաժեշտ են համարում լեզվաբանական քարտեզների իզոգլոսները զուգադրել «անթրոպո-աշխարհագրական» և ֆիզիկա-աշխարհագրական իզոգլոսների հետ:

Վ. Մատեզիուս.— Պրագայի լեզվաբանական խմբակի հիմնադիր Վ. Մատեզիուսը (1882—1945), որ եղել է «Թեզիսների» հեղինակներից մեկը և զբաղվել է հատկապես քերականագիտական հարցերով, լեզվի ուսումնասիրության մեջ ելնում է հետևյալ սկզբունքներից. 1) լեզվի գիտական իմացությունը պահանջում է սինխրոնիկ և դիախրոնիկ մեթոդների կոմբինացիա, բայց գիտական քննության հիմքում պետք է ընկած լինի սինխրոնիկ վերլուծությունը, որն աչքաթող է արվել երիտքերականների կողմից. 2) կարևոր ուշադրություն պետք է տալ ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների զուգադրական ուսումնասիրությանը՝ «վերլուծական համեմատության» մեթոդին, որի նպատակն է ցույց տալ այս կամ այն լեզվի էական գծերը՝ «լեզվաբանական բնութագիրը». 3) այս մեթոդը կարելի է հաջողությամբ կիրառել միայն ֆունկցիոնալ հայեցակետի դեպքում. 4) վերլուծությունը պիտի նպատակ դնի պարզել տվյալ լեզվի գոյակցող երևույթների պատճառական կապերը¹:

¹ Հմտ. О. Лешка, հիշ. աշխ., էջ 94:

Կանգնելով ֆունկցիոնալ հայեցակետի վրա՝ Մատեղիուսը լեզվական սիստեմի հիմքում դնում է հաղորդակցական և ոչ արտահայտչական ֆունկցիան: Ամեն մի ասույթ, ասված բան իրականության պարզ նկարահանումը չէ. այն մի կողմից՝ պարզեցնում է արտահայտվող իրականությունը, մյուս կողմից՝ պարունակում է նաև այնպիսի կողմեր, ինչպիսիք են խոսողի վերաբերմունքը դեպի արտահայտվող իրականությունն ու դեպի անմիջապես ներկա կամ երևակայական խոսակիցը: Ասույթի իմաստի ձևավորման մեջ կարևոր է որոշակի սիտուացիայի առկայությունն փաստը:

Հաղորդակցման համար անհրաժեշտ միջոցներն են անվանումները (բառերը) և դրանցից նախադասություն կազմելու համար գործադրվող կապակցության միջոցները: Ըստ այդմ էլ Մատեղիուսը տարբերում է օնոմատոլոգիան (բառ-անվանումների ուսմունքը) և ֆունկցիոնալ շարահյուսությունը (նախադասությունների ուսմունքը): Օնոմատոլոգիան ընդգրկում է իմաստաբանությունը, բառագիտությունը, խոսքի մասերի ուսմունքը: Անվանումները կազմում են զանազան շարքեր՝ իմաստային և բառակազմական ընդհանրությունների հիման վրա: Սակայն անվանումների սիստեմի էությունը կազմում է նրանց խոսքի մասային դասակարգումը. վերջինս հենվում է երկու խաչավորվող դասակարգման վրա՝ իրական առարկաների դասակարգումը և ըստ շարահյուսական ֆունկցիայի կատարվող դասակարգումը: Ամեն լեզու ունի խոսքի մասերի իր սիստեմը, որի ներսում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու փոխանցումները լինում են երկու տեսակ՝ «հայեցակետային փոխակերպումներ» (ասպեկտային մոդիֆիկացիաներ), որոնց դեպքում բառիմաստի միջուկը չի փոխվում (թիվ, մասնականություն¹, սեռ, որոշյալ և անորոշ առում, համեմատության աստիճաններ, ժամանակ, ևղանակ, կերպ) և «կատեգորիալ փոխակերպումներ» (սլավ. լեզուներում շնչավորի և անշունչի, անցողականության և անանցողականության կատեգորիաները):

Ավելի հայտնի է Մատեղիուսի ուսմունքը նախադասության «ակտուալ անդամատման» մասին, որ հակադրվում է նախադասության քերականական անդամատմանը (նախադասության անդամների առանձնացմանը) և հենվում է նախադասության՝ կոնկրետ սիտուացիայի հետ ունեցած հարաբերության վրա: Նախա-

¹ Այսպես է կոչվում ամբողջից առնվող մասը նշանակելու եղանակը հմմտ. ֆրանս. du pain (= հացի մի մասը):

դատութեան ձևական-քերականական անդամատումը հենվում է ենթակայի և ստորոգյալի առանձնացման վրա, ակտուալ անդամատումը՝ «ելակետի» (հայտնի բանի) և «ասույթի միջուկի» («ելակետի» մասին ասվող նորութեան) առանձնացման վրա. այս կամ այն կոնկրետ սիտուացիայում մի դեպքում՝ քերականական ենթական կարող է համընկնել «ելակետի» հետ (հմտ. «Հայրիկը գալի՛ս է»), մյուս դեպքում՝ «ասույթի միջուկի հետ» («Հայրի՛կն է գալիս»). կարելի է ասել, որ Մատեզիուսի «ելակետի» և «ասույթի միջուկի» հասկացութիւնները հարաբերակից են հոգեբանական ենթակայի և ստորոգյալի ուսմունքի հետ: Նախադասութեան ակտուալ անդամատումը որոշում է շարադասութեան բնույթը. պատմողական նախադասութեան մեջ գոյութիւն ունի «օբյեկտիվ շարադասութիւն» («ելակետ» + «ասույթի միջուկ»), մի շարք այլ (հարցական, հրամայական, բացականչական նախադասութիւններ) դեպքերում (ընդգծման անհրաժեշտութիւն)՝ «սուբյեկտիվ շարադասութիւն» («ասույթի միջուկ» + «ելակետ»). Նախադասութեան ակտուալ անդամատումը կարող է և այլ միջոցներով արտահայտվել:

Ոճի սահմանման հարցում ևս Մատեզիուսը կարևոր տեղ է տալիս կոնկրետ սիտուացիայի և ֆունկցիայի գաղափարներին. «Բառային բնագավառում ոճի տակ մենք հասկանում ենք այն որոշակի եղանակը, որով օգտագործվում են կամ որով սովորաբար օգտագործվում են լեզվական արտահայտութեան միջոցները որևէ կոնկրետ նպատակի հասնելու համար»¹: Ոճի բնույթը տվյալ սիտուացիայում որոշում են՝ 1) տվյալ լեզվի հնարավորութիւնները, 2) խոսողի կամ գրողի անհատականութիւնը (անհատական ոճ) և 3) ասույթի նպատակադրումը (ֆունկցիոնալ ոճ):

Ն. Ս. Տրուբեցկոյ.—Ն. Ս. Տրուբեցկոյի (1890—1938) գլխավոր ծառայութիւնը ստրուկտուրալիստական լեզվաբանութեանը հնչույթաբանութեան բնագավառում է: Այս բնագավառում նա առաջիններից մեկն է, որ հենվելով Սոսյուրի ուսմունքի վրա՝ փորձել է ստեղծել հնչույթաբանութեան (ֆոնոլոգիայի) ընդհանուր ուսմունքը: Հնչույթաբանութիւնը հետագայում դառնում է ստրուկտուրալիստական լեզվաբանութեան գրեթե ամենամշակված բաժինը, և նրանում կիրառվող վերլուծութեան սկզբունքները սկսում են կի-

¹ Քաղվածքը Օ. Лешка-ի հիշատակված հոդվածից, ВЯ, 1953, № 5, էջ 98:

րաովել լեզվաբանության այլ բաժինների, այլև պատմական հետազոտությունների նկատմամբ:

Լեզվաբանության պատմության մեջ կարևոր դեր են խաղացել նաև Տրուբեցկոյի առաջ քաշած սկզբունքները լեզուների փոխհարաբերության ու ցեղակցության հարցերի բնագավառում:

Տրուբեցկոյն սկզբնապես զբաղվել է կովկասյան, ֆիննաուգրական և պալեոասիական լեզուներով, ապա անցել Հնդկարուպաբանությանը: Աշակերտելով Ֆորտունատովի հետևորդներին, այլև Բրուգմանին, Լեսկինին և Վինդիշին՝ նա սկզբնապես հակված էր պատմա-համեմատական լեզվաբանության կողմը և պաշտպանում էր նրա ընդհանուր սկզբունքները, բայց շուտով սկսում է մեծ ուշադրություն հատկացնել ընդհանուր լեզվաբանության ու ստատիկ ուսումնասիրության հարցերին և լեզուների փոխհարաբերության հարցին մոտենում է այլ կերպ:

Հնչույթաբանության հարցերով Տրուբեցկոյն զբաղվել է իր գիտական գործունեության դեռ վաղ շրջանից: 1928 թ. Հաագայի միջազգային լեզվաբանական կոնգրեսում Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները (Տրուբեցկոյ, Յակոբսոն, Կարցևսկի) դնում են հնչույթաբանությունը և հնչյունաբանությունը խստորեն տարբերակելու պահանջ, առաջ են քաշում լեզվի հնչյունական կողմի ստրուկտուրալ վերլուծության եղանակների հարցը, հակադրվում երիտբերականների ատոմիզմին նաև այս բնագավառում: 1929 թ. «Ձայնավորների հնչույթաբանական սիստեմի ընդհանուր տեսության շուրջը» հոդվածում¹ Տրուբեցկոյը հանդես է գալիս հնչույթաբանության ընդհանուր սկզբունքների մշակման պահանջով ու ձգտումով: 10 տարի անց (հետմահու) լույս է տեսնում այս բնագավառին վերաբերող նրա հիմնական աշխատությունը՝ «Հնչույթաբանության սկզբունքները»², որը մեծ ազդեցություն է գործում հնչույթաբանության ընդհանուր տեսության զարգացման վրա և դառնում ստրուկտուրալիստական լեզվաբանության կարևոր տեսական աշխատություններից մեկը:

Լեզուների փոխհարաբերության և ցեղակցության հարցերին Տրուբեցկոյի նվիրած ուսումնասիրություններից առանձնապես հի-

¹ N. S. Trubetzkoy, Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme, TCLP, 1929, էջ 39—67.

² N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, TCLP, VII, 1939. Ֆր. Թարգմ., Principes de phonologie, Paris, 1949.

շատակելի է «Մտքեր հնդկերոպացիների պրոբլեմի մասին»¹ աշխատությունը, որտեղ նա, լեզուների ցեղապական ընդհանրությունը շփտելով հանդերձ, խոսում է լեզուների ստրուկտուրալ ընդհանրությունների մասին, փորձում պարզել հնդկերոպական լեզուների հիմնական ստրուկտուրալ առանձնահատկությունները, զբաղվում է «լեզվամիություն» (Sprachbund) գաղափարի քննությունով: «Լեզվամիություն» գաղափարի հետ կապված Տրուբեցկոյը փորձում է կոնկրետ կերպով քննարկել և առանձին հարցեր. այսպիսի բնույթ ունի նրա «Մտքեր սլովակյան հոլովման մասին» ուսումնասիրությունը²:

Առանձնացնելով հնչույթաբանությունը՝ լեզվի իմաստավոր սիստեմը Տրուբեցկոյը բաժանում է շարահյուսական, դարձվածաբանական, ձևաբանական և բառային կանոնների ամբողջության:

Տրուբեցկոյի հնչույթաբանական ուսմունքը հենվում է Ֆերդինանդ դը-Սոսյուրի և Բոդուեն-դե-Կուրտենների առաջ քաշած լեզվաբանական դրույթների ու հասկացությունների վրա: Տրուբեցկոյի հնչույթաբանական սկզբունքների ձևավորման մեջ որոշ դեր խաղացել են և Ն. Սյուիտի անգլիական հնչյունաբանական դարոցի սկզբունքները (հնչյունական տարբերիչ և ոչ տարբերիչ հատկանիշների առանձնացումը և հնչույթի՝ որոշ տիպի հնչյունների խումբ համարելը): Սոսյուրից Տրուբեցկոյը վերցնում է լեզվի և խոսքի հակադրության, լեզվի սիստեմային բնույթի գաղափարները, Բոդուենից՝ ֆոնեմայի (հնչույթի) և հնչյունի տարբերության գաղափարը, ֆոնեմայի (հնչույթի) վերաբերյալ նրա ուսմունքի կորիզը, սկզբնապես և հնչույթի նրա հոգեբանական ըմբռնումը: Ինքը Տրուբեցկոյը չի ժխտում իր կախումը և՛ մեկից, և՛ մյուսից: Մասնավորապես Բոդուենի հայացքների ունեցած ազդեցությունը հնչյունաբանության (հնչյունների ուսմունքի) և հնչույթաբանության (հնչույթների ուսմունքի) սկզբունքային այն հակադրության վրա, որ անցկացվում է իր կողմից՝ Տրուբեցկոյը նշել է հետևյալ կերպ. «Առաջինը Բոդուեն-դե-Կուրտենն է հասել այն մտքին, որ հնչյունների մասին երկու տարբեր նկարագրական ուսմունք պետք է լինի՝ ըստ այն բանի, թե պետք է քննվեն կոնկրետ հնչյունները որպես ֆիզիկական երևույթ-

¹ N. S. Trubetzkoy, Gedanken über das Indogermanenproblem *Ad.*, I, 2. ոուս. թարգմ. տե՛ս ԲՅ, 1958, № 1, էջ 65—77:

² N. S. Trubetzkoy, Gedanken über die slovakische Deklination, SMS, XV, 1.

ներ, թե որպես հնչյունական ազդանշաններ, որոնք օգտագործվում են կոլեկտիվի կողմից հաղորդակցման նպատակով»¹:

Բողոքների անցկացրած այս տարբերակումը համաձայնեցնելով Սոսյուրի ուսմունքի հետ Տրուբեցկոյը գտնում է, որ ֆոնեմաները (հնչույթները) պետք է քննվեն լեզվի կամ լեզվակառուցվածքի (Sprachgebilde), իսկ հնչյունները՝ անհատական խոսքի կամ խոսողական ակտի (Sprechakt) պլանով: Լեզուն որպես ստրուկտուրային ամբողջություն (Sprachgebilde), Տրուբեցկոյի կարծիքով, գոյություն ունի տվյալ լեզվական կոլեկտիվի բոլոր անդամների գիտակցության մեջ և ընկած է անթիվ կոնկրետ խոսքային ակտերի հիմքում: Այս առումով Տրուբեցկոյը, ելնելով սուբյեկտիվ-իրեալիստական դիրքերից, հնչույթը ամբողջապես կտրում է հնչյունից և համարում նյութական-ֆիզիկական ռեալությունից զերծ էություն, ֆունկցիա, որ արժեքավորվում է որպես լեզվի կառուցվածքային տարր: Այսպիսով, Տրուբեցկոյի մեկնաբանությամբ հնչույթը դիտվում է որպես անհատական խոսողական ակտերին նախորդող կոլեկտիվ գիտակցության հետ կապված վերացական, նյութականությունից զերծ էություն: Զկարողանալով բացահայտել հնչույթի և հնչյունի, լեզվի ու խոսքի, գիտակցության ու լեզվի դիալեկտիկան՝ Տրուբեցկոյը հասնում է հնչույթի և հնչյունի բացարձակ հակադրությանը, հնչույթը համարում զուտ վերացական-ընդհանուր էություն, հնչյունը զուտ կոնկրետ-առանձնական էություն: Այս հիման վրա էլ հնչյունաբանությունը և հնչույթաբանությունը լիովին անջատվում են իրարից, հակադրվում իրար: Ըստ Տրուբեցկոյի՝ հնչյունաբանությունը քննում է հնչյունները որպես ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական, նյութական էություններ. հնչույթաբանությունը՝ այս կամ այն լեզվի հնչույթները՝ որպես լեզվակառուցվածքի մեջ որոշակի ֆունկցիա կատարող, իմաստատարբերիչ ֆունկցիա ունեցող, նյութականությունից զերծ տարրեր:

Հնչույթի գաղափարի սահմանման և հնչույթների առանձնացման հիմքում Տրուբեցկոյը դնում է «հնչույթաբանական հակադրության» գաղափարը՝ այդ անվան տակ հասկանալով հնչման այնպիսի տարբերությունները, որոնք տվյալ լեզվում կարող են տարբերակել իմաստները, այսինքն՝ իմաստատարբերիչ կամ դիստինկտիվ ֆունկցիա կատարել: Այդպիսի հակադրության անդամները Տրուբեցկոյը կոչում է «հնչույթաբանական միասնություններ»

¹ N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, 1939, էջ 8:

(phonologische Einheiten) և հնչույթը համարում տվյալ լեզվի նվազագույն հնչույթաբանական միասնությունը: Տրուբեցկոյը մտցնում է և գերհնչույթի (արխիֆոնեմայի) գաղափարը՝ սրան հատկացնելով նույնպիսի վերացական գոյություն, ինչ հնչույթին. գերհնչույթ է անվանվում հակադրության երկու անդամների միավորումը: Քանի որ հնչույթները տարբերակվում են հակադրության հիման վրա, ուստի և առաջին պլանի վրա են քաշվում այն հատկանիշները, որոնք տարբերում են տվյալ հնչույթը նրան հակադրվող հնչույթից. դրանք կոչվում են ուղեկանու կամ դիստինկտիվ հատկանիշներ և տարբերվում այդպիսի արժեք չունեցող (իւղեկանու կամ ինդիստինկտիվ) հատկանիշներից: Այսպիսով, հնչույթը դադարում է որպես միասնական ամբողջություն դիտվելուց, և առաջին պլանի վրա են քաշվում ուղեկանու հատկանիշները: Քանն այնտեղ է հասնում, որ ստրուկտուրալիստ Մարտինեն հետազայում գրում է. «Ոչ թե հնչույթը, այլ էական հատկանիշն է կազմում հնչույթաբանության հիմնական միավորը»¹: Տրուբեցկոյը, սակայն, դեռևս այդպիսի ծայրահեղության չի հասնում. նա հնչույթը համարում է «լեզվակառուցվածքի հնչույթաբանորեն ուղեկանու հատկանիշների ամբողջություն»², իսկ հնչյունը՝ նրա իրականացումը. միևնույն հնչույթն իրացնող հնչյունները կոչվում են տարբերակներ (Varianten): Հնչույթի հնչույթաբանորեն ուղեկանու հատկանիշների ամբողջությունը Տրուբեցկոյը կոչում է հնչույթի հնչույթաբանական բովանդակություն և այն կախման մեջ է դնում հնչույթային սիստեմից:

Տրուբեցկոյը հակադրությունները խմբավորում է 3 սկզբունքով՝

1) ըստ հակադրությունների՝ ողջ սիստեմի հետ ունեցած հարաբերության տարբերվում են միաշափ և բազմաշափ, մեկուսացած և համամասնական հակադրություններ. 2) ըստ հակադրության անդամների միջև եղող հարաբերության տարբերվում են բացառող, աստիճանական և հավասարարժեք հակադրություններ. 3) ըստ իրենց դիստինկտիվ արժեքավորության (Gültigkeit)՝ ծավալի (Ausmass) հետ ունեցած հարաբերության տարբերվում են կայուն և չեզոքացող հակադրություններ:

Հնչույթաբանության զարգացման համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցավ հնչույթաբանական «հակադրություն»

¹ A. Martinet, Où en est la phonologie? „Lingua“, 1948, I, 1, էջ 46.

² N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, 1939, էջ 35.

ների շեղոքացման» (die Aufhebung der phonologischen Oppositionen, нейтрализация фонологических оппозиций) գաղափարը. այս անվամբ նշանակվում է այն դիրքը, որի դեպքում հնչույթների հակադրությունը շեղոքանում է. այսպես, օրինակ, ուսերենում բառավերջում ձայնեղները խլանում են, ուստի և ձայնեղ-խուլ հակադրությունը շեղոքանում է:

Աշխատելով հնչույթաբանության հարցերի վրա՝ Տրուբեցկոյը որոշ էվոլյուցիա է կատարել հնչույթի բողոենյան հոգեբանական ըմբռնումից դեպի զուտ ստրուկտուրալ ըմբռնումը: Սկզբնապես Տրուբեցկոյը ևս հնչույթը համարում էր հնչյունի պատկերացում: Սակայն հետագայում նա հանդես է գալիս Բողոենի այն սահմանման դեմ, ըստ որի հնչույթը հնչյունի հոգեբանական համարժեքն է. այդ սահմանման մեջ Տրուբեցկոյը տեսնում է մի կարևոր թերություն. խոսքի ամեն մի հնչյուն ունի իր «հոգեկան համարժեքը», առաջացնում է համապատասխան ակուստիկական և մոտոռային պատկերացում, մինչդեռ իրականում միևնույն հնչույթին կարող են համապատասխանել խոսքի մի քանի հնչյուններ (որպես տարբերակներ): Նշելի է, որ իդեալիստական հիմունքներից ելնելով հանդերձ՝ Տրուբեցկոյը կարողանում է տեսնել հնչույթի հոգեբանական մեկնաբանության թերությունները: Հնչույթը Տրուբեցկոյի համար առաջին հերթին ֆունկցիոնալ հասկացություն է, այն պետք է որոշվի իր կատարած ֆունկցիայով:

Առանձին հնչյունները, որոնք խոսքի մեջ հանդես են գալիս որպես հնչյունական՝ հոսանքի տարրեր, թեև ինքնրստինքյան անսահման տարբերություններ ունեն, սակայն իրենց թվով սահմանափակված են հնչյունական նորմաներով. հնչյունական հոսանքը կազմակերպվում է այդ նորմաներով, որոնք էլ հենց կազմում են լեզվի սիստեմը. վերջինս գոյություն ունի իմանենտորեն, հակադրվում է առանձին խոսքային ակտերին և հնարավոր դարձնում դրանք:

Տրուբեցկոյի հնչույթաբանական դրույթները հասկանալու համար հարկավոր է նկատի առնել Պրագայի ստրուկտուրալիստների, այդ թվում և Տրուբեցկոյի դավանած ընդհանուր սկզբունքները: Նախ՝ ստրուկտուրալիստները առաջ տանելով Սոսյուրի ուսմունքը՝ մտցնում են ստրուկտուրայի գաղափարը և փորձում այն տարբերել սիստեմի գաղափարից. ոմանց մեկնաբանությամբ ստրուկտուրայի և սիստեմի տարբերությունը հնարավորության և իրականության պլանների տարբերություն է. ստրուկտուրան լեզվական ձևերի ըս-

տեղծման հնարավորությունների ամբողջությունն է, սիստեմը՝ այդ հնարավորությունների կոնկրետ ընտրությունը լեզվի մեջ: Երկրորդ՝ յուրաքանչյուր լեզու ունի իր հնչույթաբանական սիստեմը, որը հակադրվում է այլ լեզուների հնչույթաբանական սիստեմներին. այդ պատճառով էլ այս կամ այն լեզվի հնչույթաբանական սիստեմը, այդ լեզվի հնչույթների տարբերությունը կարելի է բացահայտել և ճիշտ նկատել այն դեպքում, երբ մենք նկատի ենք առնում այդ լեզուների հնչույթաբանական տարբերությունը. այս առումով Պրագայի ստրուկտուրալիստները տարբերվում են Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստներից, որոնք ուսումնասիրությունը կառուցում են միայն տվյալ լեզվի ներքին հակադրությունների Պ հիման վրա. պատահական չէ, որ Տրուբեցկոյը իր քննության շրջանակի մեջ է առել ավելի քան երկու հարյուր լեզու: Երրորդ՝ ստրուկտուրալիստները, կարևոր համարելով սիստեմի ուսումնասիրությունը՝ գերակշռություն են տալիս սինխրոնիային դիսխրոնիայի հանդեպ, իսկ պատմական հետազոտության հարցերով զբաղվելիս էլ սրա հիմքում դնում են սինխրոնիան:

Ինչպես նշեցինք, հնչունի և հնչույթի հակադրման հետ կապված՝ Տրուբեցկոյը հակադրում է հնչունաբանությունը և հնչույթաբանությունը: Տեղալորելով սրանք Սոսյուրի գծած սխեմայի մեջ՝ Տրուբեցկոյը հնչունաբանությունը համարում է անհատական խոսքի վերաբերյալ գիտության բաժինը, հնչույթաբանությունը՝ լեզվի վերաբերյալ գիտության, նեղ առումով՝ լեզվաբանության բաժինը: Հնչունաբանության համար կարևոր են հնչունների ակուստիկական-ֆիզիոլոգիական տարբերությունները, նա զբաղվում է հնչունների ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիական կողմով. հնչույթաբանության համար կարևոր են հնչունների ֆունկցիոնալ տարբերությունները, նրանց իմաստատարերիչ դերը. հնչույթաբանությունը հնչունների ֆունկցիաների ուսմունքն է: Այս դեպքում Տրուբեցկոյը հենվում է լեզվի ֆունկցիաների բյուրեղյան ուսմունքի վրա. բուն հնչույթաբանության բնագավառը համարվում է հնչունական կառուցվածքի՝ հաղորդման ֆունկցիայի հետ կապված կողմի ուսումնասիրությունը. հնչունական կառուցվածքի մյուս երկու ֆունկցիաների հետ կապված կողմերի ուսումնասիրությունը հատկացվում է հնչույթաբանական ոճաբանությանը (phonologische Stilistik), որը հնչունական ոճաբանության (phonetische Stilistik) հետ միասին պետք է կազմի մի ընդհանուր հնչաոճաբանության (Lautstilistik) երկու բաժիններից մեկը:

Տրուբեցկոյի և Պրագայի այլ ստրուկտուրալիստների համար հնչույթաբանությունը հանդես է գալիս փաստորեն որպես լեզվաբանության գլխավոր բաժինը, որ դրվում է մյուս բաժինների հիմքում: Հնչույթաբանական սիստեմը որոշում է լեզվի բնույթը: Տրուբեցկոյը լեզվի «հնչույթային կահույքից», հնչույթների թվից կախման մեջ է դնում ոչ միայն լեզվի ինտոնացիոն միջոցների ընտրությունը, քերականական միջոցների բնույթը, այլև նույնիսկ բառապաշարի հարստությունը, մի բան, որ իրականում կախված է ժողովրդի զարգացման մակարդակից: Տրուբեցկոյի հնչույթաբանական իմանենտիզմը վերջիվերջո ներկայացնում է լեզվի և ժողովրդի կապի բացարձակ խզում, լեզվի բնույթի և բոլոր կողմերի որոշում նրա ներքին հնարավորություններով, որոնց հիմքում էլ դրվում է հնչույթաբանական սիստեմը: Այս կապակցությամբ հնչույթաբանությանը վերագրվում է երկու խնդիր. 1) վերլուծության միջոցով սահմանել առանձին լեզուների հնչույթաբանական սիստեմները, նրանց հնչույթների քանակը և տարբերիչ հատկանիշները. այս խնդիրը կատարում է հնչույթաբանության այն բաժինը, որ կոչվում է «սիստեմի հնչույթաբանություն». 2) սահմանել տվյալ լեզվի հնչույթների հնարավոր զուգորդումները, ցույց տալ, թե ինչպես է տվյալ լեզուն օգտագործում եղած հնչույթները, լեզվի հնչույթաբանական սիստեմը՝ բառեր, ձևույթներ (մորֆեմաներ) և նախադասություններ կազմելու համար. այս խնդիրը կատարում են հնչույթաբանության այն բաժինները, որոնք կոչվում են «բառի հնչույթաբանություն», «ձևույթի հնչույթաբանություն» կամ «ձևահնչույթաբանություն» (մորֆոֆոնոլոգիա, կրճատ՝ մորֆոնոլոգիա) և «շարույթի (սինտագմայի) հնչույթաբանություն»:

Առանձնապես հարկավոր է կանգ առնել ձևահնչույթաբանության (մորֆոնոլոգիայի) գաղափարի վրա: Ձևահնչույթի (մորֆոնեմայի) գաղափարը լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ մրտցրել է լեհ լեզվաբան Հ. Ուլաշինը¹, որը ձևահնչույթ առելով հասկանում էր «հնչույթը իմաստաբանական-ձևաբանական ֆունկցիայում». ըստ նրա՝ հնչույթը հարաբերակից է վանկին (վանկի տարր է), ձևահնչույթը՝ ձևույթին (ձևույթի տարր է). այսպես, zaba—zabka[zapka] բառերում առկա են b—p հնչույթները, մինչդեռ ձևա-

¹ H. Ułaszyn, Kilka uwag terminologicznych, PF, XII, 1927, Laut, Phonema, Morphonema, TCLP, IV, 1931. Հմտ. А. А. Реформатский, О соотношении фонетики и грамматики, «Вопросы грамматического строя», 1955, էջ 96—102, թեև հեղինակը Ուլաշինի 1927 թ. հոդվածը չի նշում:

հնչույթները նույնն են. հնչույթները սխառեմ են կազմում ըստ արտաքին ակուստիկական-արտասանական պրոցեսի սուբյեկտիվ համարժեքության, ձևահնչույթները՝ ըստ ներքին՝ ֆունկցիոնալ համասեռության:

Ձևահնչույթաբանության գաղափարը Տրուբեցկոյն առաջ է քաշել փոքր-ինչ այլ նկատառումներով՝ փորձելով կապ հաստատել հնչյունաբանության ու ձևաբանության միջև և այդտեղ կենտրոնացնել այն բոլոր հարցերը, որոնց քննությունն առնչվում է և՛ մեկի, և՛ մյուսի հետ: Ձևահնչույթաբանությանը հատկացվում են 1) ձևույթների հնչույթաբանական կառուցվածքի ուսմունքը. 2) տվյալ ձևույթների՝ այլ ձևույթների հետ զուգորդվելիս կրած փոխազդեցական հնչյունափոխությունների (kombinatorische Lautveränderungen) ուսմունքը. 3) ձևաբանական ֆունկցիա կատարող հնչյունական հերթագայությունների ուսմունքը¹:

Ուլաշինի ձևահնչույթի գաղափարն անցնում է նաև ամերիկացիներին՝ առաջին անգամ կիրառվելով Դ. Լ. Քրեյչերի կողմից և, Տրուբեցկոյի ուսմունքի հետ կապված, հիմք տալով մորֆոնեմիկայի (morphonemics) առանձնացման համար, որին ամերիկյան լեզվաբանները փոքր-ինչ այլ բովանդակություն են հատկացնում, քան Տրուբեցկոյը՝ մորֆոնոլոգիային (ձևահնչույթաբանությանը):

Եթե Տրուբեցկոյի հնչույթաբանական ուսմունքի ձևավորման համար վճռական դեր են խաղացել Բողոուն-դե-Կուրտենեի և Ֆերդինանդ դը-Սոսյուրի ուսմունքների համապատասխան կողմերը, ապա լեզվամիության (Sprachbund) գաղափարի առաջաշումը զգալի շափով կապված է «ալիքների տեսության» և «կուլտուրական շրջանների» ուսմունքների հետ: Անշուշտ որոշ դեր է խաղացել Տրուբեցկոյի հայացքների ձևավորման մեջ նաև Ֆորտունատովի դպրոցի քննադատական վերաբերմունքը Շլայխերի նախալեզվային սխեմաների հանդեպ²: Այս քաջբով հանդերձ, լեզվամիության գաղափարի ձևավորումը հիմնականում արդյունք է լեզուների, հատկապես կովկասյան լեզուների, այն ուսումնասիրության, որ 1920-ական թվականներից կատարում էր Տրուբեցկոյը:

¹ Ըստ Ռեֆորմասկու հիշ. աշխ., հերթագայությունների ուսմունքը պետք է մնա այսպեղ, բայց ներքին թերումը պետք է քննվի քերականության մեջ:

² Հմտ. Т. А. Дертерева, Краткий обзор лингвистических учений (в XIX—XX веках в Европе), «Проблемы изучения языка», М., 1957, էջ 37.

Տրուբեցկոյը լեզվական նյութի ուսումնասիրության ընթացքում հանգում է լեզուների փոխազդեցության ու շփման կարևորության գաղափարին, առաջ քաշում այն տեսակետը, թե լեզվական ընդհանրությունները կարող են ծագել շփման ճանապարհով: Տերիտորիապես մերձակից լեզուների տեղական շփումը ըստ Տրուբեցկոյի կարող է հանգեցնել տշ միայն բառապաշարային, այլ և հնչունական ու ձևաբանական ընդհանրությունների, հասցնել լեզվամիության ստեղծման: Այս հարցում Տրուբեցկոյը մերձենում է «լեզվի նոր ուսմունքի» հետևորդների (Մառի, Մեշչանինովի և այլոց) հայացքներին:

Լեզուների ցեղակցական ընդհանրությունը շփտելով հանդերձ՝ Տրուբեցկոյը նախ՝ փորձում է «լեզվալրնտանիքի» գաղափարը փոխարինել «լեզվամիության» գաղափարով, երկրորդ՝ ցեղակից համարվող լեզուների՝ միևնույն նախալեզվից ծագելու գաղափարը մի կողմ՝ է դնում որպես գիտականորեն չհիմնավորված ենթադրություն, երրորդ՝ լեզուների, այդ թվում և ցեղակից լեզուների ընդհանրությունը բացատրում է «լեզվամիության» գոյացմամբ, չորրորդ՝ լեզուների նյութական ընդհանրության, կարևորության փոխարեն, որ պատմա-համեմատական հետազոտությամբ բացահայտվող ցեղակցական ընդհանրության պայմանն է, առաջ է քաշում լեզուների ստրուկտուրային ընդհանրությունների կարևորության գաղափարը: Լեզվամիությունը կազմող լեզուների ստրուկտուրային ընդհանրությունները, Տրուբեցկոյի կարծիքով, ծագում են տեղական շփման ընթացքում և բոլորովին էլ արդյունք չեն նախալեզվից ժառանգած գծերի. սկզբնապես լեզուները կարող են նման չլինել, բայց շփման ընթացքում ձեռք բերել ընդհանուր գծեր և մտնել այս կամ այն լեզվամիության մեջ: Որպեսզի այս կամ այն լեզուն մտնի տվյալ լեզվամիության մեջ, նա պետք է ունենա այդ լեզվամիության բոլոր ստրուկտուրային գծերը. ընդհանակառակն, կորցնելով տվյալ լեզվամիության մեջ մտնող լեզուները բնորոշող ստրուկտուրային գծերից որևէ մեկը, լեզուն դադարում է այդ լեզվամիությանը պատկանելուց: Անհրաժեշտ է նշել, որ լեզվական ընդհանրությունների մեկնաբանության և լեզվական որակի ըմբռնման մեջ հանդես բերելով որոշ դիալեկտիկական ըմբռնում, նշված դրույթների մեջ տարբերանորեն հանգելով լեզվական ընդհանրությունների քանակի՝ որոշ աստիճանում որակ կազմելու գաղափարին՝ Տրուբեցկոյը, այնուամենայնիվ, մեղանշում է դիալեկ-

տիկ քննության դեմ, լեզուների ընդհանրության բազմազանությունները վերածում սխեմատիկ ընդհանրությունների: Վերևում հիշատակված «Մտքեր հնդերոպացիների պրոբլեմի մասին» իր ուսումնասիրության մեջ, որ լույս է տեսել նույնպես հետմահու, Տրուբեցկոյը հնդերոպական լեզուների ստրուկտուրային վեց հատկանիշ է թվում (հնչույթաբանական՝ 2, ձևահնչույթաբանական՝ 3 և ձևաբանական՝ 1), որոնց առկայությունը համարում է այս կամ այն լեզվի հնդերոպական լինելու, հնդերոպական դառնալու կամ հնդերոպականությունը կորցնելու պայմանը. 1. ձայնավորների ներդաշնակության (սինհարմոնիզմի) բացակայությունը. 2. բառակազմում բաղաձայնների զուգորդումների նույնպիսի հարստությունը, ինչ բառամիջում և բառավերջում. 3. նախամասնիկավորման առկայությունը կամ, այլ կերպ ասած, բառի՝ միայն արմատով սկսվելու սկզբունքի բացակայությունը. 4. ձևակազմության մեջ բացի մասնիկավորումից նաև արմատական ձևույթի ներսում գտնվող ձայնավորների հերթագայության հանդես գալը. 5. բացի ձայնավորների հերթագայությունից նաև բաղաձայնների հերթագայության՝ ձևաբանական դեր խաղալը. 6. ուղղական հոլովի որպես ենթակայի ընդհանուր ձև հանդես գալը՝ անկախ ստորոգյալի՝ անցողական թե անանցողական բայով արտահայտված լինելուց: Նշված դրույթներին համապատասխան Տրուբեցկոյը գտնում է, որ հնդերոպական լեզուների մերձակցությունը արդյունք է տևական շփման, փոխազդեցությունից և փոխադարձաբար կատարվող փոխառությունների, որոնց միջոցով լեզուները մոտեցել են իրար՝ առանց, սակայն, որևէ շրջանում լիովին նույնանալու: Այս հատկանիշներից մեկը կամ մի քանիսը կարող են հատուկ լինել և այլ լեզուների, բայց բոլորի առկայությունը բնորոշ է հնդերոպական տիպի համար: Հնդերոպական լեզվամիություն առկայության մասին կարելի է խոսել այն մոմենտից, երբ գոյացել է այս վեց ստրուկտուրային գծերի ընդհանրությունը: Բնականաբար այդ ընդհանրությունը գոյացել է այնպիսի «լեզվաընտանիքների» տերիտորիալ հարևանությունում, որոնք ունեն նշված հատկանիշներից սրանք կամ նրանք. այդպիսի լեզուներ են մի կողմից՝ կովկասյան և սեմական լեզուների նախորդները, որոնք տեղադրվում են միջերկրածովյան շրջանում և ունեն առաջին չորս ստրուկտուրային հատկանիշները, մյուս կողմից՝ արալա-ալթայան լեզուները (հատկապես ֆիննական լեզուները), որոնք ունեն հինգերորդ և վեցերորդ հատկանիշները:

Տրուբեցկոյի կարծիքով՝ սկզբնական հնդերոպական տիպը նման է եղել արևելյան կովկասյան լեզուների տիպին և հետագա զարգացման ընթացքում մոտեցել է տւրալա-ալթայան լեզուների տիպին:

Չնայած այն բանին, որ Տրուբեցկոյը և նրա կողմնակիցները «լեզվամիության» գաղափարին որոշ ունիվերսալ բնույթ են տալիս¹, բայց այդ գաղափարը իրականում կարևոր գիտական արժեք է ստանում միայն այն դեպքում, երբ զուգորդվում է «լեզվաընտանիքի» գաղափարի հետ: Յեղակցական ընդհանրութունը կարող է որոշվել միայն նյութական ընդհանրությամբ, այն է՝ կարևորագույն գլխավոր և երկրորդական ձևույթների նյութական-հնչյունական օրինաչափ համապատասխանութուններով: Սակայն այս հանգամանքը չի բացառում ոչ-ցեղակից կամ ցեղակից, բայց ոչ այնքան մերձավոր լեզուների՝ տևական շփման ճանապարհով «լեզվամիություններ» կազմելը: Այս առումով «լեզվամիության» գաղափարը «լեզվաընտանիքի» գաղափարի անհրաժեշտ լրացումն է: Այլապես ցեղակից լեզուների ընդհանրությունները միայն «լեզվամիության» հիման վրա մեկնաբանելը հաճախ չի արդարացնում իրեն և թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս. այս մեկնաբանությամբ, ասենք, հայերենը, որ մինչև այսպես կոչված հունաբան դպրոցի կողմից բազմաթիվ նախածանցների ներմուծումը՝ գրեթե զերծ էր նախածանցումից, դադարել էր հնդերոպական լինելուց և դարձավ այդպիսին, հենց որ հունաբան դպրոցի հեղինակների արհեստական նախածանցները կիրառություն ստացան: Սակայն այլ բան է, երբ մենք շփատելով հայերենի հնդերոպականությունը նրա գոյության ողջ շրջանում՝ «լեզվամիութենային» կապեր տեսնենք սկզբնապես կովկասյան, հետագայում թյուրքական լեզուների հետ նրա ձեռք բերած ստրուկտուրային ընդհանրությունների մեջ: «Լեզվամիության» գաղափարը այս առումով գիտականորեն օգտակար է և լրացնում է լեզուների ցեղակցության մասին եղած տվյալները:

«Լեզվամիության» գաղափարն զբաղեցրել է շատ լեզվաբանների, որոնք հետազոտության են ենթարկել «բալկանյան» լեզվախումբը, խոսել «միջին եվրոպական լեզվամիության», «եվրոպական լեզվամիության» մասին և այլն: «Լեզվամիության» հետ

¹ Տրուբեցկոյը «լեզվամիության» գաղափարն առաջ է քաշել դեռևս 1928 թ. Հաագայի լեզվաբանական կոնգրեսում: Սակայն այդ գաղափարը նրա մոտ սկզբնապես ունիվերսալ բնույթ չունի, և լեզուների ժազումաբանական ընդհանրությունը չէր ժխտվում: Այդպիսի ունիվերսալիզմ հանդես է գալիս հասկապես «Մտքեր հնդերոպացիների պրոբլեմի մասին» հոդվածում:

կապված հարցերի մեկնաբանությունը աշխատություններ են նվիրել Ռ. Յակոբսոնը («Ֆոնոլոգիական լեզվամիությունների մասին»), Վ. Սկալիչկան («Եվրասիական լեզվամիության բնութագրման շուրջը»), հատկապես Հ. Բեկկերը («Լեզվամիությունը»)՝ և ուրիշները: Սկալիչկան, ինչպես կտեսնենք, նշում է քերականական կառուցվածքի պահպանողականությունը և ցույց տալիս, որ լեզվամիությունների բնութագրման համար այն անբավարար է: Մեծ դեր է հատկացվում ֆոնոլոգիական բնութագրմանը:

Ս. Կարցևսկի.— Կարցևսկին (1884—1955)² զբաղվել է ընդհանուր լեզվաբանական հարցերով³ և ուսաց լեզվի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությունը⁴, ընդ որում լեզվաբանական տեսության ընդհանուր հարցերը նա հաճախ զուգակցում է ուսաց լեզվի ուսումնասիրության հետ: Կարցևսկու համար բնորոշ է սինխրոնիկ պլանը դիսխրոնիկ պլանի հետ զուգակցելու, նեղ սինխրոնիզմը հաղթահարելու ձգտումը. ամեն մի լեզվաբանական նշան տվյալ կոնկրետ իրադրության մեջ հանդես է բերում միաժամանակ և՛ կայունություն, և՛ փոփոխականություն, այլ կերպ ասած՝ գտնվում է հարաբերական կայունության մեջ:

Իր ամենից ավելի աչքի ընկնող ուսումնասիրության մեջ՝ «Լեզվաբանական նշանի անհամաշափ դուալիզմի մասին»⁵, Կարցևսկին լեզուն դիտում է որպես նշանային (սեմիոլոգիական) մի մեխանիզմ, որ տատանվում է ընդհանուրի և առանձինի, արստրակտի և կոնկրետի միջև: Լեզվաբանական նշանի երկու կողմերը՝

¹ R. Jakobson, Über die phonologischen Sprachbünde, TCLP, IV. V. Skalická, Zur Charakteristik des eurasischen Sprachbundes, „Archiv orientální“, 1933. H. Becker, Der Sprachbund, 1948.

² Հմմտ. R. Jakobson, Serge Karcevski, CFS, XIV. H. C. Пospelов, О лингвистическом наследии С. Карцевского, ВЯ, 1957. О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, էջ 81—83.

³ S. Karcevski, Les quatre plans semiologique du langage (communication), CFS, I. Du dualisme asymétrique du signe linguistique, CFS, XIV և այլն.

⁴ S. Karcevski, Système du verbe russe; essais de linguistique synchronique, Praga, 1927. С. Карцевский, Повторительный курс русского языка, М., 1928. S. Karcevski, Sur structure du substantif russe, „Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenerio“, Praga, 1938 և այլն.

⁵ S. Karcevski, Du dualisme asymétrique du signe linguistique, CFS, XIV.

նշանակիչը և նշանակելին կոնկրետ գործածութեան մեջ հանդես են բերում հակասական տենդենցներ. նշանակիչը ձգտում է հանդես գալ իրեն հատուկ ֆունկցիայից տարբեր ֆունկցիաներով և սրանով իսկ դառնում է «համանունային շարքի» անդամ. նշանակելին ձգտում է արտահայտվել իրեն հատուկ նշանակիչից (հնչյունական ձևից) տարբեր միջոցներով և դրանով իսկ դառնում է «հոմանշային շարքի» անդամ: Այսպիսով, լեզվական նշանի երկու կողմերը նրա մեջ զուգորդված են լատինական կերպով և գտնվում են անկաշուն հավասարակշռութեան մեջ: Կարգակալու քննութեամբ լեզվաբանական նշանը պայմանավորվում է ոչ թե սոսկական հակադրութեամբ, այլ միաժամանակ և՛ նմանութեամբ, և՛ տարբերութեամբ: Այսպես, ձ ու կ բառը ունենալով ձուկ կենդանին նշանակող ընդհանուր իմաստը, կոնկրետ գործածութեան մեջ կարող է գործածվել փոխաբերաբար՝ «Ֆլեգմատիկ» իմաստով. այս դեպքում նա հանդես է գալիս 1) համանունային շարքում, որովհետև նույն հնչյունական ձևը (նշանակիչը) հանդես է գալիս այլ իմաստ (նշանակելի, այն է՝ «Ֆլեգմատիկ») արտահայտողի դիրքում, 2) համանշային շարքում, որովհետև այս կոնկրետ իմաստը կարող է փոխարինվել այլ հնչյունական ձև ունեցող (հոմանիշ) բառերով՝ Ֆլեգմատիկ, ս ա ո ը, ան զ գ ա և այլն:

Իր անհամաչափ դուալիզմի սկզբունքը Կարգակալին փորձել է կիրառել շարույթի, ֆրազի և բարդ նախադասութեան կառուցվածքի էութունը բացահայտելու համար: Շարույթ ասելով նա հասկանում է, ինչպես Բալլին, մի զուգորդում, որի անդամները հանդես են գալիս որոշիչ (Մ')—որոշյալ (Մ) հարաբերութեամբ. սակայն շարույթը դառնալով ստորոգելական (պրեդիկատիվ) շարույթ, այսինքն՝ ըստ Կարգակալու հանդես բերելով հարաբերութուն դեպի խոսող անձը, դառնում է նախադասութուն և դրանով իսկ հանդես գալիս հոմանշային նոր շարքում. այսպիսով, ստորոգելական շարույթը և՛ շարույթ է, և՛ նախադասութուն: Այս նույն ձևով էլ ֆրազը և՛ մոտ է նախադասութեանը, և՛ մոտ չէ. նախադասութունը որոշվում է որոշակի քերականական կառուցվածքով, ֆրազը որոշակի հնչյունական կառուցվածքով՝ ինտոնացիայով: Ֆրազը նախադասութեան ակտուալացումն է: Որպեսզի նախադասութունն իրականանա, պետք է ձեռք բերի ֆրազի ինտոնացիա: Տարբեր քերականական կառուցվածք ունեցող նախադասութունները կարող են ունենալ միևնույն հնչյունական կառուցվածքը (ինտոնացիան),

այսինքն՝ հանդես գալ հոմանշային շարքում, և միևնույն նախադասությունը կարող է ունենալ տարբեր հնչյունական կառուցվածքներ (ինտոնացիաներ), այսինքն՝ հանդես գալ համանունային շարքում: Նույն այդ անհամաչափ դուալիզմի սկզբունքով է լուծում Կարցևսկին նաև համադասության ու ստորադասության հարցը: Սրանք, ըստ Կարցևսկու, ծագում են անշաղկապ կապակցություններից, որոնց մեջ առկա են և՛ առաջինը, և՛ երկրորդը, ընդ որում համադասությունն ու անշաղկապությունը ընկած են հորիզոնական գծում, անշաղկապությունն ու ստորադասությունը՝ ուղղահայաց գծում: Ավելորդ չէ հիշել, որ Յ. Կուրիլովիչը, օգտագործելով Կարցևսկու ուսումնասիրությունը, խոսում է ոչ թե համանունություն-համանշունություն, այլ բազմիմաստություն-հոմանշունություն հակադրության մասին: Եթե Կարցևսկին ելնում էր աբստրակտի և կոնկրետի հակադրությունից, ապա Կուրիլովիչը հրաժարվում է «ընդհանուր իմաստ» աբստրակտ արտահայտությունից և հենվելով բառի բազմիմաստության գաղափարի վրա, մտցնում գլխավոր և երկրորդային, առաջնային և երկրորդային իմաստների գաղափարները, այսինքն՝ հաստատում է բառի բազմիմաստության մեջ իմաստների որոշ հիերարխիա. բառի փոխաբերական գործածությունը դիտվում է որպես երկրորդային իմաստ:

Թ. Յակոբսոն.—**Թ. Յակոբսոնի,** լեզվաբանական տեսությունը պետք է տարբերել նրա կիրառած ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդից. առաջինը ռեակցիոն բնույթ ունի, հենվում է է. Հուսեուի ֆենոմենոլոգիական փիլիսոփայության վրա ու մերձենում Կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստների լեզվաբանական տեսությանը. երկրորդը զերծ չէ ուսանելի կողմերից: Իր հետագա գործունեությունը ծավալելով Ամերիկայում՝ Յակոբսոնը դրանով իսկ նպաստում է Պրագայի և Ամերիկայի ստրուկտուրալիստների վերլուծության մեթոդների մերձեցմանը:

Ինչպես նշել ենք, Յակոբսոնի գործունեության գլխավոր բնագավառը հնչույթաբանությունն է: Փորձելով պարզել վերջինիս ու քերականության սահմանները և այդ հարցում հենվելով նշանի գաղափարի վրա՝ 1940-ական թվականների սկզբներին Յակոբսոնը գրում էր. «Քերականությունն զբաղվում է նշաններով, հնչույթաբանությունը՝ այդ նշանները կազմող մասերով»¹:

Հենվելով ստրուկտուրային հակադրությունների սկզբունքի

¹ Բաղվածքը Օ. Лешка-ի հիշ. հոդվածից, ВЯ, 1953, № 5, էջ 99.

վրա՝ Յակոբսոնը խոսում է «զրո նշանի» հնարավորության մասին¹։ այսպես է կոչվում այն նշանը, որ հակադրվում է ձևաբանական, շարահյուսական և ոճական որևէ հատկանիշ ունեցող նշանին. այսպես, մարդ ուղղականը հայերենում ունի «զրո նշան» (իմա՝ զրո վերջավորություն)՝ ի հակադրություն մարդու, մարդուց, մարդով թեք հոլովածների. նախադասության սովորական շարահասությունը «զրո նշան» ունի՝ ի հակադրություն շրջուն շարահասության և այլն։

Յակոբսոնը հատուկ ուշադրություն է նվիրել «լեզվամիությունների» հնչույթաբանական բնութագրման հարցին (հմմտ. «Հնչույթաբանական լեզվախմբերի մասին» աշխատությունը)²։

Պատմական հնչույթաբանության հարցերով Յակոբսոնն զբաղվել է շատ վաղ։ Դեռևս 1931 թ. լույս է տեսնում նրա «Պատմական հնչույթաբանության հիմունքները» ուսումնասիրությունը³, որի մեջ դրվում է այդ դիսցիպլինի հիմքը։

«Պատմական հնչույթաբանության սկզբունքները» մեջ Յակոբսոնը զերծ չէ սովետական լեզվաբանության դիալեկտիկական հայեցակետը որդեգրելու փորձից. սինխրոնիայի և դիախրոնիայի, ստատիկայի և դինամիկայի հակասությունը Յակոբսոնը դիտում է որպես լեզվի բնորոշ հատկանիշը. սակայն լեզվի դիախրոնիկ ուսումնասիրության մեջ հանդես եկող նպատակավորության (Teleologie) և «մեխանիկական պատճառաբանվածության» (mechanische Kausalität) սկզբունքները նա ներկայացնում է որպես լեզվի պատմական ուսումնասիրության օրինական դրսևավորումներ։ Սրա հետ միասին նա հակված է լեզվի զարգացման էվոլյուցիոնիստական հայեցակետին հակադրելու մուտացիոնիզմը, պաշտպանելու լեզվի թռիչքած (Sprunghaft) փոփոխության տեսակետը։ Լեզվի հնչույթային սիստեմի փոփոխությունները նա ներկայացնում է որպես մուտացիոն փոփոխություններ։

¹ R. Jakobson, Signe zéro, „Mélanges de linguistique offerts à Ch. Bally“, Genève, 1937, էջ 143—152. բովանդակության համառոտ շարազրանքը տե՛ս В. Пизани, հիշ. աշխ., էջ 92։

² R. Jakobson, Über die phonologischen Sprachbünde, TCLP, IV, 1931.

³ S. Jakobson, Prinzipien der historischen Phonologie, TCLP, IV, 1931. Ֆր. թարգմ. Principes de phonologie historique, 1949 (Տրուբեցկոյի „Principes de phonologie“-ի վերջում, էջ 315—336)։ Յակոբսոնի աշխատությունների բերլինգրաֆիան տե՛ս „For Roman Jakobson“ ժողովածուում՝ նվիրված նրա ծննդյան 60-ամյակին, էջ 1—12։

Պատմական հնչույթաբանության առաջին կարևոր սկզբունքը նա համարում է լեզվի սիստեմային բնույթի հաշվառումը. հնչույթական յուրաքանչյուր փոփոխություն նա պահանջում է քննել իր սիստեմային կապերի մեջ: Յակոբսոնը տարբերում է հնչույթաբանական դեր շխաղացող փոփոխությունները այդպիսի դեր խաղացող փոփոխություններից՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով վերջիններիս վրա: Այստեղ նա ամենից առաջ տարբերում է հնչույթաբանական մուտացիաների երկու խումբ՝ հնչույթավորում (Phonologisierung) և ապահնչույթավորում (Entphonologisierung), որոնք համապատասխանում են Բոդենեն-դե-Կուրտենների տարբերած դիվերգենցիային և կոնվերգենցիային. առաջին դեպքում հնչույթաբանական մուտացիայի ընդհանուր $A > B > A_1 : B_1$ բանաձևի մեջ $A : B$ հակադրությունը հնչույթաբանական չէ, $A_1 B_1$ հակադրությունը հնչույթաբանական է. երկրորդ դեպքում գոյություն ունի հակառակ կարգը: Սրանցից Յակոբսոնը տարբերում է այսպես կոչված վերահնչույթավորումը (Umphonologisierung). սրա դեպքում մի հնչույթային տարբերություն փոխակերպվում է մի այլ հնչույթային տարբերության, որը, սակայն, հնչույթային սիստեմի նկատմամբ այլ հարաբերության մեջ է գտնվում, քան առաջինը: Այս Յտիպի գլխավոր փոփոխությունների մեջ տարբերվում են որոշ տեսակներ ըստ փոխվող զույգերի կամ փոխված զույգերի հակադրության՝ դիսյունկտիվ (տարբերիչ) թե կոոելյատիվ (հարաբերակից) բնույթ ունենալու:

Քանի որ այս կամ այն լեզվի հնչույթային կառուցվածքը բնորոշվում է ոչ միայն առանձին հնչույթներով, այլև դրանց զուգորդումներով՝ Յակոբսոնը ուշադրություն է դարձնում և այս վերջին կարգի փոփոխությունների վրա. մեկ հնչույթը հնչույթային մուտացիայի հետևանքով կարող է ձեռքովել հնչույթային զուգորդման (Phonemverbindung) և ընդհակառակը: Օգտվելով Պոլիվանովից՝ Յակոբսոնը նշում է, որ հնչույթային մուտացիաները տեղի են ունենում փոխկապակցված, մի փոփոխություն ուղեկցվում է մի այլ փոփոխությամբ:

Յակոբսոնը ուշադրություն է դարձնում նաև այսպես կոչված «ֆունկցիոնալ բարբառների», տարբեր լեզվաոճերի հնչույթաբանական բնութագրման հարցին: Այս կապակցությամբ նա առաջ է քաշում ֆունկցիաների վերամիացման (Umschaltung der Funktionen) կամ ֆունկցիոնալ վերաարժեքավորման (funktionelle Umwer-

tung) սկզբունքը. ըստ այս սկզբունքի՝ միևնույն լեզվաոճին պատկանող սիստեմի շրջանակներում հնչույթավորումներ տեղի չեն ունենում, որովհետև սրանք ուղեկցվում են նրանց ոճական արժեքի կորստով. այսպիսի հնչույթավորումները հարթվում են (ausgleichen) ապահնչույթավորումներով. այս ոճական սիստեմների ներսում կարող են տեղի ունենալ միայն վերահնչույթավորումներ: Հնչույթավորումը կարող է տեղի ունենալ միայն 2 տարբեր լեզվաոճերի փոխազդեցության հետևանքով:

Սակայն Յակոբսոնը պատմական հնչույթաբանության խնդիրները չի սահմանափակում միայն հնչույթային մուտացիաների նկարագրությամբ, այլ անհրաժեշտ է համարում և դրանց բացատրությունը, դրանց ուղղության ու դերի մեկնաբանումը: Այս դեպքում, ըստ նրա, մենք դիսխրոնիայից անցնում ենք սինխրոնիայի բնագավառը: Ոչ առանց ժնեկի սոցիոլոգիական դպրոցի և հատկապես ֆունկցիոնալիստական թեկի ազդեցության՝ Յակոբսոնը իր բացատրության մեջ հենվում է 2 հակադիր տենդենցների գործողության վրա. մուտացիաների ֆունկցիան նա կապում է սիստեմի հավասարակշռության վերականգնման պահանջի հետ. սրան հակառակ, ըստ նրա, գործում է մի այլ տենդենց՝ հավասարակշռության խախտումը. առաջինի շարժիչ ուժը ինտելեկտուալությունն է, երկրորդինը՝ հուզականությունն ու արտահայտչականությունը. «Երբ ինտելեկտուալ լեզվի հնչույթային սիստեմը իսկապես նորմալ ձևով հավասարակշռության է ձգտում, ապա հավասարակշռության խախտումը, ընդհակառակն, կազմում է հուզական և բանաստեղծական լեզվի հիմնադրական (konstitutiv) տարրը»¹:

Յակոբսոնի հետագա շրջանի (Ամերիկայում գտնված ժամանակվա) աշխատություններից առանձնապես հիշատակելի են Ֆանտի և Հալլեի հետ միասին գրած «Խոսքի վերլուծության սկզբունքները», և Հալլեի հետ՝ գրած «Լեզվի հիմունքները» գրքերը²:

Իրենց աշխատություններում Յակոբսոնը և մյուսները հնչույթաբանական վերլուծության հիմք են ընդունում տարբերիչ հատկանիշների գաղափարը՝ հնչույթի հասկացության մեկնաբանությունը հիմնելով նրանց նախնական քննության արդյունքների վրա:

¹ R. Jakobson, Prinzipien der historischen Phonologie, TCLP, IV, 1931, էջ 265—266.

² R. M. Jakobson, G. G. M. Fant and M. Halle, Preliminaries to Speech Analysis, 1952. R. Jakobson and M. Halle, Fundamentals of Language, 1956.

Հնչույթաբանության նկատմամբ կիրառելով երկատողական վերլուծության ընդհանուր եղանակը՝ նրանք տարբերիչ հատկանիշների առանձնացումը կատարում են այսպես կոչված երկանդամ հակադրության (binary opposition) սկզբունքով. ըստ այդ սկզբունքի՝ տարբերիչ հատկանիշները կազմում են իրար հակադրվող և փոխադարձաբար բացառող հատկանիշների սխեմա¹: Փորձառական վերլուծության ճանապարհով նրանք աշխարհի բոլոր լեզուների համար սահմանում են հնարավոր 12 հատկանիշ՝ նշելով, սակայն, որ դրանք ոչ մի լեզվում լիակատար չափով չեն դրսևորվում. այսպես, օրինակ, անգլերենը հնչույթները տարբերակելու համար այդ 12 հատկանիշից օգտագործում է միայն ինը:

Տարբերիչ հատկանիշները, ըստ Յակոբսոնի և Հալլեի, կազմում են լեզվական վերլուծության երկրորդ մակարդակը. առաջին մակարդակը համարվում է իմաստայինը, որի դեպքում որպես նվազագույն միավոր առանձնացվում է ձևույթը: Տարբերիչ հատկանիշները լեզվի այն ծայրագույն բաղադրիչներն են, որոնք հնարավորություն են տալիս ձևույթները իրարից տարբերելու: Հնչույթները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ գոյակից տարբերիչ հատկանիշների փնջեր (bundles):

Յակոբսոնը և մյուսները սահմանում են տարբերիչ հատկանիշների երկու խումբ՝ ներհատուկ (inherent) և առոգանական (prosodic). Վերջիններիս մեջ նշվում են բարձրության (տոնի), ուժի (շեշտի) և քանակի (երկարության) տարբերությունները:

Իր «Մանկական լեզուն, աֆազիան և հնչունական ընդհանուր օրենքները» հոդվածում² Յակոբսոնը աշխատում է լեզուների հնչունական զարգացման որոշակի հաջորդականություն սահմանել՝ հենվելով այն սկզբունքի վրա, որ դա համընկնում է լեզվի հնչունները երեխայի կողմից յուրացվելու հաջորդականության հետ. երեխայի լեզվում ամենից վաղ հանդես եկող հնչունները (հմմտ. a, այլև m, p, ապա t, n) ամենավաղ ծագածներն են, որոնք տարածված են բոլոր լեզուներում. հետագայում երևան է գալիս լայն (a) և նեղ (e, i) ձայնավորների հակադրությունը, ապա հնչունների հե-

¹ Այս սկզբունքը քննադատության է ենթարկվել ֆրանսիացի նշանավոր հնչունագետ Ա. Մարտինեի կողմից. հմմտ. A. Martinet, Neutralisation et l'archiphonème, TCLP, VI, 1936. Economie de changement phonétique, Berne, 1955.

² R. Jakobson, Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze, SSUF, Uppsala Leipzig, 1942.

տագա յուրացման պրոցեսում շփականների օգտագործումը նախորդում է պայթականների յուրացմանը, ետնալեզվայինների յուրացումը ենթադրում է առաջնալեզվայինների յուրացում։ Լեզուներում ամենատարածված և ամենակայուն հնչյունները երեխայի կողմից վաղ յուրացվողներն են, և, ընդհակառակն, ախտաբանական խանգարումների դեպքում հնչյունների կորուստը տեղի է ունենում հակառակ հաջորդականությամբ։

VIII միջազգային լեզվաբանական համագումարում կարգացած «Տիպոլոգիական հետազոտությունները և նրանց նշանակությունը պատմա-համեմատական լեզվաբանության համար» զեկուցման մեջ¹ Յակոբսոնը տարբերում է լեզուների ընդհանրությունների քոնուսության 3 մեթոդ՝ 1) գենետիկական, որը գործ ունի լեզուների ցեղակցության հետ, 2) տարածական (առևալային), որ նկատի ունի լեզուների նմանությունները, և 3) տիպոլոգիական, որ զբաղվում է լեզուների զուգաձևության (իզոմորֆիզմի) հարցերով՝ առանց ժամանակային և տարածական գործոնների հաշվառման։ Տիպոլոգիական հետազոտության հիմքում ընկած է լեզվական սիստեմի՝ որպես տարրերի բարդ հիերարխիա կազմող ամբողջության վերլուծությունը. այդ վերլուծությունը ելնում է ենթադրականության (իմպլիկացիայի) օրենքից, ըստ որի A տարրը ենթադրում է B տարր։ Տիպոլոգիական հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս որոշել լեզվի զարգացման հնարավոր ուղղությունը և օգնում է վերականգնման ճշգրտությանը։ Եթե լեզվավիճակի վերականգնումը չի համապատասխանում տիպոլոգիական հետազոտությամբ սահմանվող օրինաչափություններին, ապա այն կասկածելի է դառնում²։

Երկանդամ հակադրությունների սկզբունքը Յակոբսոնը կիրառում է նաև լեզվակառուցվածքի այլ կողմերի նկատմամբ։ Այսպես, քննության առնելով ռուսերենի հոլովների սիստեմը³՝ նա առանձ-

¹ R. Jakobson, Typological Studies and their Contributions to Historical Comparative Linguistics, «Reports for the Eight International Congress of Linguists», Suppl., Oslo, 1957.

² Յակոբսոնի հայացքների քննադատությունը այս հարցում տե՛ս Б. А. Серебрянников, К критике некоторых методов типологических исследований, ВЯ, 1958 № 5. այստեղ հեղինակը հակադրում է В. В. Иванов-ի «Типология и сравнительно-историческое языкознание» հոդվածին (նույն տեղը)։

³ R. Jakobson, Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbe deutungen der russischen Kasus, TCLP, VI, 1936.

նացնում է 8 հոլով՝ ուղղական (N), հայցական (A), սեռական I և սեռական II (G I և G II), գործիական (I), տրական (D), ներգոյական I և ներգոյական II (L I և L II), ընդ որում դրանց միջև հաստատում է հետևյալ երկանդամ հակադրությունները՝

$$\begin{array}{c} (N \sim A) \sim (GI \sim GII) \\ \left. \begin{array}{c} \} \\ \} \end{array} \right\} \left. \begin{array}{c} \} \\ \} \end{array} \right\} \\ (I \sim D) \sim (LI \sim LII): \end{array}$$

Այս կապակցությամբ կոպենհագենյան ստրուկտուրալիզմի ներկայացուցիչ Սյորենսենը փորձել է պարզել Եվսլևի և Յակոբսոնի սիստեմների փոխհարաբերությունը հոլովների հարցում՝

Վ. Սկալիչկա.—Վ. Սկալիչկայի քերականական վերլուծության մեթոդը հենվում է ստրուկտուրալ լեզվաբանության այն դրույթի վրա, որ լեզուն ներկայացնում է հակադրությունների մի սիստեմ։ Քերականական սիստեմի վերլուծությունը, Սկալիչկայի կարծիքով, պետք է սկսել այդ սիստեմը կազմող նվազագույն միավորից։ Այդպիսի նվազագույն միավոր համարվում է ձևույթը, որի բողոենյան սահմանումն ընդունվում է և Պրագայի լեզվաբանական խմբակի կողմից։ Սակայն Սկալիչկան մի կողմից՝ վիճարկում է բողոենյան դրույթը ձևույթի՝ անբաժանելի ձևաբանական միավոր լինելու մասին, մյուս կողմից՝ գտնում է, որ այդ սահմանմամբ հնարավոր չէ պարզել ձևույթի (մորֆեմայի) և իմաստույթի (սեմանտեմայի) տարբերությունը. ըստ Սկալիչկայի, ձևույթն «անբաժանելի» միավոր չէ, որովհետև քերականական իմաստը ձևականորեն կարող է արտահայտվել ձևույթի միայն մի մասով (հերթագայության դեպքում՝ հմմտ. անգլ. foot «ոտք» և feet «ոտքեր») կամ դուրս գալ տվյալ ձևույթի սահմաններից և անցնել մի այլ ձևույթի։ Այս նկատառումներով Սկալիչկան մտցնում է սեմայի գաղափարը. սեման քերականական իրոք նվազագույն միավորն է, որ ձևական ու իմաստային առումով մեկ միասնություն է ներկայացնում և կարող է կիրառվել բոլոր լեզուների քերականական վերլուծության մեջ։ **Ձևույթը, ըստ Սկալիչկայի, «սեմանների զուգորդում է, որ արտահայտված է միանշանակորեն, ինքնուրույնաբար կամ ուրիշ ձևույթների օգնությամբ, հնչույթների անընդհատ շարքով»**։ Սեման և մորֆեման տարբեր լեզուներում տարբեր փոխհարաբերության մեջ

¹ H. Ch. Sørensen, Contribution à la discussion sur la théorie des cas, „Recherches structurales“, TCLC, Copenhague, 1949, էջ 123—133.

² V. Skalička, Zur ungarischen Grammatik, էջ 66. քաղվածքը ըստ Օ. Лешка-ի հիշ. աշխ., ВЯ, 1953, № 5, էջ 90, ծանոթություն։

Յն. թեքական լեզուներում (որտեղ, ասենք, հերթագայութիւնը քերականական ֆունկցիա ունի), սեման հակադրվում է ձևույթին, կցականներում (օր. թուրքերենում)՝ ոչ: Սեման կազմում է սեմա-ձևույթ-բառ-նախադասութիւն շարքի նվազագույն աստիճանը: Լեզվի սիստեմը կառուցվում է մի կողմից՝ նշված սեմա-ձևույթ-բառ-նախադասութիւն միավորների («սեմաների»), մյուս կողմից՝ մի սեմա—մի այլ սեմա, մի ձևույթ—մի այլ ձևույթ և այլն հակադրութիւններով:

Իր լեզվաբանական սիստեմի հիմքում Սկալիչկան դնում է սոսյուրյան «լեզվական գործունեութիւն» (langage) և «լեզու» հակադրութիւնը՝ այն հանգեցնելով լեզուների տիպոլոգիական տարբերութիւններին: Լեզվական տիպը որոշվում է լեզվի սիստեմի կառուցվածքային հատկանիշներով՝ այդ հատկանիշների որոշակի կոմբինացիոն հնարավորութիւններով հանդերձ: Լեզվական սիստեմի ստրուկտուրալ վերլուծութիւնը, Սկալիչկայի կարծիքով, միասնական սկզբունքներ ունի. քերականական վերլուծութիւնը հենվում է նույն սկզբունքների վրա, ինչ ֆոնոլոգիականը: Ստրուկտուրալ քերականութիւնը Սկալիչկան հակադրում է նկարագրականին և նրա խնդիրը համարում սեմաների ֆոնոլոգիական կառուցվածքի, սեմատիկ տարրերի հերթագայութիւնների ու նրանց օգտագործման, սեմատիկ ու մորֆեմատիկ զուգորդումների ու դրանց փոխհարաբերութիւնների, համանշութիւն և համանունութիւն տարածման ու օգտագործման հարցերի ուսումնասիրութիւնը:

Նշելի է, որ Սկալիչկան ցույց է տալիս «լեզվամիութիւնների» քերականական բնութագրման անբավարարութիւնը՝ որպէս հետեւյալնք քերականութիւն պահպանողականութիւն, դժվար փոխվելու:

բ) Կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստական ընդհանրական քերականութիւնը եւ գլոսսեմատիկան (հարաբերութիւնների լեզվաբանութիւնը)

Կոպենհագենի լեզվաբանական խմբակի ձևավորումը.— *Եթե* ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանութիւն և Պրագայի լեզվաբանական խմբակի ներկայացուցիչներին պատկանում է ստրուկտուրալ վերլուծութիւն մեթոդների վաղ կիրառման պատիվը, ապա կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստներն առաջիններն էին, որ հանդես եկան ստրուկտուրալիզմի դրույթների ընդհանուր տեսական հիմ-

նավորմամբ: Վ. Բրյունդալը «Ստրուկտուրալ լեզվաբանությունը» հոդվածը (1939) կոպենհագենյան ստրուկտուրալիզմի յուրատեսակ լեզվաբանական մանիֆեստն էր, որի մեջ հեղինակը տալիս էր լեզվի ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդների կիրառման անհրաժեշտության հիմնավորումը և ձևակերպում էր այդ ուղղության հիմնական դրույթները: Ստրուկտուրալիզմի անցած ճանապարհի և իր գործունեության արդյունքների յուրատեսակ համառոտ ամփոփում էր ներկայացնում կոպենհագենյան ստրուկտուրալիզմի այժմյան գլխավոր ներկայացուցչի՝ Լուի Ելմսլեի «Ստրուկտուրալիստ վերլուծության մեթոդը լեզվաբանության մեջ» հոդվածը (1950—1951 թթ.):

Կոպենհագենի լեզվաբանական խմբակը ձևավորվել է 1930—ական թ. սկզբներին, թեև առանձին ծրագրային դրույթների հիմնավորման և ստրուկտուրալ վերլուծման փորձեր կատարվել են Վ. Բրյունդալի և Լ. Ելմսլեի կողմից ավելի վաղ շրջանում: 1934 թ. սկսած՝ Կոպենհագենի լեզվաբանական խմբակը լույս է բնծայում իր պարբերական «Բյուլետենը»¹, իսկ 1939 թ.² «Acta linguistica» հանդեսը, որը նախատեսված է ավելի լայն նպատակների համար՝ որպես միջազգային ստրուկտուրալիզմի օրգան: Այս հանդեսի առաջին իսկ համարում տպվում է Վ. Բրյունդալի այն ծրագրային հոդվածը, որ հիշատակվեց վերևում:

Կոպենհագենյան ստրուկտուրալիզմի տարատեսակն է Լուի Ելմսլեի գլոսսեմատիկան, որի սկզբունքների մասին կխոսենք Ելմսլեի հայացքների քննության կապակցությամբ:

Վ. Բրյունդալ. — Վ. Բրյունդալը (1887—1942) Կոպենհագենի ստրուկտուրալիզմի ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է և մինչև Լուի Ելմսլեի հանդես գալը եղել է այդ ուղղության պարագլուխը: Ոմանք նրան որպես իսկական ստրուկտուրալիզմի ներկայացուցչի տարբերում են Ելմսլեից, որպես գլոսսեմատիկայի ստեղծողի. սակայն գլոսսեմատիկան իրականում ստրուկտուրալիզմի տարատեսակներից մեկն է:

Վ. Բրյունդալի «Ստրուկտուրալ լեզվաբանություն» հոդվածը տալիս է Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստների հիմնական ծրագրային դրույթները և, չնայած իր փոքր ծավալին, կարևոր

¹ V. Brøndal, Linguistique structurale, AL, I, 1939.

² L. Hjelmslev, AL, VI, 2—3, 1950—1951.

³ Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague.

փաստաթուղթ է ստրուկտուրալիզմի պատմության համար: Այս հոդվածը Ելմսլևի «Ստրուկտուրային վերլուծության մեթոդը» հոդվածի հետ միասին (1950—1951) Կոպենհագենի ստրուկտուրալիզմի բնութագրման համար ունի գրեթե նույն արժեքը, ինչ Պրագայի լեզվաբանության դպրոցի համար նրա նշանավոր թեկնածուները:

Բրյունդալի գլխավոր տեսական աշխատությունը «Ընդհանուր լեզվաբանության ուրվագծերն»¹ են (հրատարակվել է ետմահու): Այստեղ ի մի են բերված հեղինակի կարևոր լեզվաբանական հոդվածները և ամբողջացված:

Բրյունդալի վերոհիշյալ ծրագրային հոդվածին նախորդած հոդվածներից նշելի են նաև «Զևաբանության սահմանումը» և «Լեզվաբանական հակադրությունները» հոդվածները²: 1928 թ. Բրյունդալը լույս է բնծայել մի աշխատություն՝ նվիրված խոսքի մասերին³, 1940 թ. մի այլ աշխատություն՝ նվիրված նախադրություններին. վերջինս 1950 թ. հրատարակվել է Ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁴: Նշելի է և նրա «Ֆրանսերենը վերացական լեզու»⁵ գործը:

Բրյունդալի ստրուկտուրալիզմը հենվում է մի կողմից՝ Սոսյուրի լեզվաբանական կարևոր դրույթների, հատկապես լեզվի և խոսքի հակադրության, մյուս կողմից՝ գերմանացի փիլիսոփա էդմունդ Հուսեռլի փիլիսոփայության վրա:

Հուսեռլի օրինակով Բրյունդալը, հեռանալով լեզվական երկվույթների հոգեբանական մեկնաբանությունից, փորձում է ստեղծել յուրատեսակ ապրիորի լեզվաբանական գիտություն, որ գործ ունի իդեալական լեզվաբանական էությունների հետ: Բրյունդալի կարծիքով՝ փոփոխվող ու շարժվող լեզվական երևույթների հիմքում ընկած են լեզվական անփոփոխ ու վերժամանակյա էությունները: Լեզվական փաստերի իսկական քննությունը, այսպիսով, պետք է կատարվի վերժամանակյա ձևով, ոչ պատմականորեն, որովհետև այդպիսի քննությունն է բացահայտում լեզվական էությունները որ-

¹ V. Brøndal, Essais de linguistique générale, Copenhague, 1943. *Մրան կցված է հեղինակի աշխատությունների բերլինգրաֆիան:*

² V. Brøndal, Définition de la morphologie, „Mélanges de linguistique et de philologie offerts à J. van Ginneken“, Paris, 1937. Les oppositions linguistique, JP, 1938.

³ V. Brøndal, Ordklasserne: Partes orationis. Studier over de sproglige Kategorier, København, 1928. *Ֆր. ամփոփումը* (Les parties du discours), էջ 221—272:

⁴ V. Brøndal, Théorie des prépositions, 1950.

⁵ V. Brøndal, Le français langue abstraite, Copenhague, 1936.

պես լեզվական անշարժ իդեալական վիճակի բաղադրիչներ: Քերականական կատեգորիաները Բրյոնդալը քննում է որպես համընդհանուր և անփոփոխ մտածողության դրսևորումներ: Քերականությունն էլ դիտվում է որպես ապրիորի գիտություն: Իսկական լեզվաբանական քննությունը, Բրյոնդալի կարծիքով, սինխրոնիկ քննությունն է: Ինչպես բոլոր ստրուկտուրալիստները, Բրյոնդալը բացարձակ գերակշռություն է տալիս սինխրոնիկ քննությանը դիսխրոնիկ, պատմական քննության հանդեպ. վերջինս դադարում է ուշադրություն գրավելուց: Լեզվի այսպիսի ոչ պատմական, սինխրոնիկ քննությունը կառուցվում է լեզվասիստեմի բաղադրիչների հակադրությունների վրա: Այսպիսի հիմքերի վրա էլ Բրյոնդալը փորձում է կառուցել իր համընդհանուր քերականությունը, որն իր ընդհանուր սկզբունքներով շատ քիչ է տարբերվում XVII—XVIII դդ. ռացիոնալիստական ունիվերսալ քերականություններից. այն ևս կառուցվում է ապրիորիզմով, ձևվում բոլոր լեզուների համար. տարբերությունը լոկ վերլուծության որոշ նոր եղանակների կիրառման մեջ է: Բրյոնդալը ևս իր ընդհանրական քերականությունը կառուցելիս կողմնորոշվում է դեպի տրամաբանությունը և գովասանքով խոսում, օրինակ, Կ. Վ. Լ. Հայզեի քերականական սիստեմի մասին:

Ընդունելով լեզվի և խոսքի սոսյուրյան հակադրությունը՝ Բրյոնդալը լեզուն լիովին զրկում է նյութական էությունից: Լեզուն նրա համար «զուտ վերացական էություն» է, սովյալ լեզվական կոլեկտիվը կազմող բոլոր անհատների համար պարտադիր նորմա. լեզուն գոյություն ունի որպես ներքին հակադրություններով որոշվող փակ սիստեմ, որպես իրար հետ գոյակցող կարևորագույն տիպերի ամբողջություն (հասարակագիտական իմաստով), որոնք ամենաբազմազան եղանակներով իրանում են խոսքի մեջ: Լեզուն, ըստ նրա, տարբերվում է խոսքից որպես հասարակական հիմնարկություն (հասարակագիտական իմաստով) և սեռ (բիոլոգիական իմաստով): Քերականական ձևերի էությունը որոշվում է երկու հատկանշով՝ նախ՝ գոյություն ունի սեռակազմիչ, այսինքն՝ դասակարգող տարր, որ սահմանում է բառի ձևաբանական միասնությունը կազմող անհրաժեշտ սահմանները. երկրորդ՝ այդպիսի կազմության ներսում բացակայում է որևէ շարահյուսական կապ¹:

¹ V. Brøndal, *Définition de la morphologie*, „Mélanges de linguistique et de philologie offerts à J. van Ginneken, Paris, 1937, էջ 43-60. համառոտ շարադրանքը տե՛ս В. Пизани, *Общее и индоевропейское языкознание*, համանուն ժողովածուում, 1956, էջ 88:

Եթե Սոսյուրը լեզվագործունեությունը (langage) համարում էր լեզվի (langue) և խոսքի (parole) ամբողջություն, ապա Բրյոնդալը այն դիտում է որպես յուրատեսակ վերացական էություն, որպես «նշաններ ստեղծելու և դրանք օգտագործելու ընդհանուր կարողություն»¹, որն «իր բնույթով իդեալական է և ընդհանուր»²:

Յուրաքանչյուր լեզվի սիստեմ, ըստ Բրյոնդալի, կառուցվում է ժամանակից ու տարածությունից դուրս գոյություն ունեցող ռացիոնալ սկզբունքներով, որոնց ամբողջությունը կազմում է համընդհանուր «կոլեկտիվ գիտակցությունը»: Այսպես կոչված ունիվերսալ քերականությունը պետք է բացահայտի այն հավերժական ու անփոփոխ հասկացական-տրամաբանական կատեգորիաները, որոնք ընկած են բոլոր լեզուների քերականական կառուցվածքների հիմքում: Բոլոր լեզուների քերականական կառուցվածքների հիմքում ընկած սինտագմատիկ և ասոցիատիվ հարաբերությունները, որոնք, ինչպես հայտնի է, Սոսյուրը դնում էր իր վերլուծության հիմքում, Բրյոնդալը դիտում է որպես այդ ընդհանրական հասկացական-տրամաբանական կատեգորիաների դրսևորումները: Լեզվասիստեմի հավասարակշռությունը որոշող այդ երկու հարաբերությունները հիմնվում են սիստեմի բաղադրիչների հակադրության օրենքի վրա, մի օրենք, որ բացարձակ և արտաժամանակյա բնույթ ունի: Ժամանակից դուրս գոյություն ունեցող այդ կատեգորիաները հանդես են գալիս որպես հավերժական ու անփոփոխ մտածողության և կոնկրետ լեզուների միջնորդները, տարբեր ձևերով մարմնավորվում են տարբեր հնչյունական լեզուներում, սակայն կախված չեն ոչ լեզուների կոնկրետ նյութական-հնչյունական կողմից, ոչ էլ լեզվական տվյալ կոլեկտիվի մտածողական պրոցեսներից: Ընդհակառակը, կոնկրետ լեզուների բառերն ու բառաձևերը կարգավորվում են այդ մշտական ու անփոփոխ կատեգորիաների միջոցով: Խոսելով նախադասության և նրա անդամների մասին՝ Բրյոնդալը գրում է. «Նախադասության անդամների մեջ դրսևորվում է նախադասության ներքին էությունը, որը միշտ և ամենուրեք մնում է իրեն հավասար, ունիվերսալ և անփոփոխ, որպես ունիվերսալ և անփոփոխ մարդկային մտածողությանը հատուկ մի բան»³:

¹ V. Bröndal, Essais de linguistique générale, 1943, էջ 57.

² Նույն տեղը, էջ 70.

³ Նույն տեղը, էջ 14.

Ընդհանուր լեզվաբանության համար սահմանվում են երկու կարևոր սկզբունքներ՝ կոմպենսացիայի և վարիացիայի. 1. «Սթե տվյալ կատեգորիայի ներսում մի ձև սահմանված է ավելի բարդ ձևով, քան մի ուրիշը, այս վերջինը կլինի ամենից ավելի տարբերակվածը»¹. 2. «Երկու զուգահեռ [միաժամանակյա և համերաշխ (solidaire) ու ավտոնոմ] սիստեմներ իրենց ընդհանուր շրջանակով (cadre) կձգտեն, սկսած բարդության մի որոշակի աստիճանից, փոխադարձաբար տարբերակվելու»². այս սկզբունքներից առաջինը գործում է միևնույն սահմանման ներսում, երկրորդը անցնում է մեկից մյուսը. առաջինը քանակական բնույթ ունի, երկրորդը՝ որակական:

Համընդհանուր քերականությունը ոչ միայն պետք է բացահայտի բոլոր լեզվասիստեմների հիմքում ընկած սկզբունքներն ու հասկացական կատեգորիաները, այլև որոշի յուրաքանչյուր կոնկրետ լեզվի համար այդ կատեգորիաների գրսևորման կոնկրետ քանակական արտահայտությունները: Համընդհանուր քերականությունը պետք է որոշի, օրինակ, խոսքի մասերի առավելագույն և նվազագույն քանակը այս կամ այն լեզվում, ըստ հակադրությունների սիստեմի ստեղծած հնարավորությունների, պետք է պարզի հոլովների հնարավոր թիվը, նախադասության անդամների պարտադիր տիպերն ու քանակը և այլն:

Խոսքի մասերի քննության հարցում Բրյոնդալը հիմք է ընդունում լեզվի սիստեմային բնույթը՝ մեղադրելով նախորդ լեզվաբաններին այդ բանը հաշվի չառնելու մեջ: Խոսքի մասերը սրանց մոտ սովորաբար քննվում են ոչ որպես սիստեմի փոխկապակցված անդամներ, այլ առնվում են առանց այդպիսի կախման: Խոսքի մասերի առանձնացման, խմբավորման և սահմանման հարցում Բրյոնդալը հիմք է ընդունում 4 հասկացություն (concept), որոնք նա համարում է լեզվի կոնստանտ կատեգորիաները. սրանք անհրաժեշտորեն տրված են բոլոր լեզուներում և բավարար են բոլոր լեզուների բառերը դասակարգելու համար: Այդ հասկացություններն են՝ 1) հարաբերությունը (relator—r) և 2) հարաբերության առարկան (relatum—R), 3) նկարագրությունը (descriptor—d) և 4) նկարագրության առարկան (descriptum—D). այս 4 հասկացությունները Բրյոնդալի մոտ հարաբերակից են՝ 1) հարաբերության և 2)

¹ V. Brøndal, Essais de linguistique générale, 1943, էջ 107.

² Նույն աեղը, էջ 111:

սուբստանցի, 3) որակի և 4) քանակի փիլիսոփայական-տրամաբանական կատեգորիաներին, միայն թե Բրյոնդալը մերժում է հիմք ընդունել վերջիններս երկու նկատումով. նախ՝ դրանք պետք է զուրկ լինեն «մետաֆիզիկ» և բացարձակ բնույթից, որովհետև, ըստ Բրյոնդալի, «լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աշխարհի՝ մեր նշանների կամ սիմվոլների սիստեմը և ոչ թե ինքնին իրերի (choses en elles-mêmes) պատճենը կամ պատկերը»¹. Երկրորդ՝ լեզվաբանական հասկացությունները պետք է առնվեն սիստեմի դիրքերից՝ իրենց փոխկապակցության մեջ, իրենց նմանության ու տարբերության փոխադարձ հարաբերություններով, մինչդեռ փիլիսոփայության հիշյալ հասկացությունները, Բրյոնդալի կարծիքով, այդպիսի սիստեմային փոխկապակցության չեն բերված: Այս սկզբունքները նկատի առնելով՝ Բրյոնդալը գտնում է, որ խոսքի մասերը կարող են խմբավորվել ու սահմանվել կամ սրանցից որևէ մեկի, կամ սրանց տարբեր տիպի կոմբինացիաների հիման վրա, ընդ որում սրանց միջև էլ կարող են այլ կարգի կապեր հաստատվել. Բրյոնդալը սահմանում է 4 հնարավոր դասեր (classes). 1) վերացական դասեր, որոնք պարունակում են միայն մեկ հասկացություն՝ հարաբերական խումբ՝ ա) նախդիր (r) և բ) ածական (R), նկարագրական խումբ՝ գ) մակբայ (d) և թվական (D). 2) կոնկրետ կամ արիստոտելյան դասեր, որոնք պարունակում են երկու հասկացություն՝ ա) գոյական (Rd), բ) բայ (rd), գ) դերանուն (RD) և դ) շաղկապ (Dr). Բրյոնդալը սրանք կոչում է տարասեռ խմբեր (classes hétérogènes)՝ հնարավոր համարելով նաև երկու համասեռ (homogènes) խմբերի (rR, Dd) գոյությունը. 3) բարդ դասեր, որոնք պարունակում են 3 հասկացություն և առկա են միայն պրիմիտիվ տիպի լեզուներում. Բրյոնդալը հնարավոր է համարում այսպիսի 4 խումբ (Drd և DRd, rDR և DRr). 4) շտարբերակված դաս, որ պարունակում է 4 հասկացություն՝ միջարկությունը (rRDr):

Խոսքի մասերի կապակցությամբ ղնելով 3 լուծելի խնդիր՝ Բրյոնդալը սահմանում է հետևյալ 3 սկզբունքները. 1) լեզուների համար խոսքի մասերի քանակի միևնույնը, ըստ Բրյոնդալի, կարող է լինել 2-ը (փոխադարձաբար կոոելյատիվ դասեր), բացի միջարկությունից, մաքսիմումը՝ 15-ը (4՝ վերացական, 6՝ կոնկրետ, 4՝ բարդ և 1՝ շտարբերակված). 2) յուրաքանչյուր լեզու անհրաժեշտաբար բաժանված է բառադասերի (խոսքի մասերի), և տյո

¹ V. Brøndal, Ordklasserne, 1928, էջ 244.

դասերը սիստեմ են կազմում. 3) ինչպիսի լեզվական «հնարավոր կամ իրականացած» տարբերացումներ էլ լինեն (լեզվատիպեր, նորմաներ, բարբառներ), բոլոր լեզուների համար գոյություն ունի միևնույն տրամաբանական հիմքը: Լեզվաբանական վերլուծությունը Բրյոնդալը անբաժանելի է համարում տրամաբանական վերլուծությունից:

Դեռևս 1930 թ. գրած իր «Քերականության սիստեմը»¹ հոդվածում, քննության ենթարկելով առկա քերականական սխեմաները (Ռիս, Պորցիգ, Նորենն, Եսպերսեն), Բրյոնդալը նշում էր, որ քերականության համար մեկնակետ պետք է ծառայեն հնչյունը, բառը և նախադասությունը. սրան համապատասխան պետք է տարբերվի քերականության 3 բաժին՝ հնչյունաբանություն (հնչյունի ուսմունքը), ձևաբանություն (բառի ուսմունքը) և շարահյուսություն (նախադասության ուսմունքը): Հետագայում քննելով քերականության սահմանազատման և ենթաբաժանումների հարցը՝ Բրյոնդալը քերականության անվամբ առաջարկում է կոչել մի որևէ լեզվի մեկ վիճակի (սինխրոնիկ վիճակի) նկարագրությունն ու բացատրությունը՝ «լեզվի տեսությանը» (théorie du langage) հատկացնելով լեզվի (langage) հիմնական հասկացությունների (կոնցեպտների) ու սկզբունքների քննությունը: «Լեզուն (le langage) ներկայացնում է 4 ասպեկտ,—նշում է Բրյոնդալը:— Լեզվաբանական նշանը միաժամանակ ներքին է և արտաքին, նշանակվող և նշանակիչ: Լեզուն (le langage) միաժամանակ սիստեմ է և ութմ, լեզու (langue) և խոսք: Կարելի է սրան ավելացնել, որ երկու առաջին ասպեկտները փոխլրացնող են (complémentaires), ինչպես և վերջին երկուսը: Միացնելով լեզվի (langage) այս 4 ասպեկտները, որոնք բոլորն էլ հավասարապես անհրաժեշտ են այն կազմելու համար (constituer), մենք կկարողանանք կազմել մի աղյուսակ, ուր կմտնեն միաժամանակ քերականության, լեզվի (langage) տեսության և հարևան գիտությունների տարբեր դիսցիպլինները»². այստեղ՝ 1) ձևաբանությանը հատկացվում է լեզվի ներքին սիստեմաների (խոսքի մասերի, բառախմբերի, թեքման և ածանցման սիստեմաների) ուսմունքը. 2) շարահյուսությանը՝ լեզվի ներքին ութմի ու-

¹ V. Brøndal, Le système de la grammaire, „A Grammatical Miscellany offered to Otto Jespersen“, 1930. տե՛ս և Essais de linguistique générale, Copenhague, 1943, էջ 1—7:

² V. Brøndal, Essais de linguistique générale, 1943, էջ 135.

մունքը («Ֆրագի» resp. նախադասության, սրա անդամների և ենթաանդամների, նախադասությունների կոմբինացիաների ուսումնասիրությունը)։ 3) հնչույթաբանությունը (ֆոնոլոգիան) համարվում է լեզվի արտաքին սիստեմների ուսմունք։ 4) առոգանությունը (պրոսոդիան)՝ լեզվի արտաքին ուղիղ ուսմունք. սահմանվում են և միջակա բաժիններ՝ ձևա-շարահյուսություն (մորֆո-սինտաքս), հնչաառոգանություն (ֆոնո-պրոսոդիա), ձևահնչույթաբանություն (մորֆոնոլոգիա), շարահյուսական առոգանություն կամ պրոսոդիա, ձևաառոգանություն (մորֆո-պրոսոդիա), շարահյուսական հնչույթաբանություն կամ ֆոնոլոգիա։

Լեզվի ստրուկտուրալ վերլուծության պահանջների լույսի տակ իր «Ստրուկտուրալ լեզվաբանության» մեջ Բրյոնդալը լեզվի քննության որոշակի հաջորդականություն է սահմանում՝ ստրուկտուրայի որոշումը համարելով գլխավոր նպատակ. քննությունն, ըստ նրա, պետք է ընթանա՝ 1) սինխրոնիայի, 2) սիստեմի և 3) ստրուկտուրայի որոշմամբ, ընդ որում սինխրոնիայի հատկանիշն է համարվում նույնությունը, սիստեմինը՝ միասնությունը, կառուցվածքինը՝ ամբողջականությունը։

«Սինխրոնիայի (կամ սովյալ լեզվի նույնության) նշանի տակ,— գրում է Բրյոնդալը,— միավորվում է այն բոլորը, ինչ վերաբերում է միևնույն վիճակին։ Լիովին սահմանվում են քերականության յուրաքանչյուր բաժնի բոլոր տարրերը, և անխնա կերպով դեն են նետվում այդ վիճակին խորթ բոլոր բաները։

Լեզվի (կամ սինխրոնիկ ուսումնասիրության միջոցով նույնացված լեզվական միասնության) որոշման համար հավաքվում են բոլոր տարբերակները նվազագույն քանակությամբ՝ հիմնական և վերացական տիպերի ձևով, որոնց իրացումն են այդ տարբերակները։ Վճռականպես բաց է թողնվում այն բոլորը, ինչ այս տեսակետից կարող է գնահատվել որպես աննշան կամ անկայուն և զուտ անհատական բան։

Որպեսզի հետո թափանցենք ստրուկտուրայի մեջ (կամ լեզվական ամբողջության մեջ, որի նույնությունը և միասնությունը արդեն հայտնի են), հարկավոր է արդեն նույնացված և միասնության բերված տարրերի միջև մշտական, անհրաժեշտ և, հետևաբար, որոշող հարաբերակցություններ սահմանել¹։

Գիտության համար կարևոր համարելով լեզվական երևույթ-

¹ V. Brøndal, Essais de linguistique générale, 1943, էջ 94—95։

ների հիմքում ընկած հավերժական, անփոփոխ և նույնական կատեգորիաները՝ Բրյունդալը վերջիվերջո փորձում է հանգել լեզվի այնպիսի քննութայն, որտեղ շմասնակցի ժամանակը՝ «ամեն մի ռացիոնալականության խոչընդոտը», և առաջ է քաշում պանխրոնիայի ու ախրոնիայի գաղափարները: Նշելով, որ ժամանակը հանդես է գալիս նաև սինխրոնիայի ներսում՝ Բրյունդալը գրում է. «Այս պլանով հավասարապես կարող է ծագել և մի ուրիշ հարց. հնարավոր չէ՞ սինխրոնիայի և դիսխրոնիայի հետ միասին ենթադրել պանխրոնիա կամ ախրոնիա, այն է՝ համամարդկային գործոններ, որոնք կայունաբար գործում են պատմության տեղոլոգիայի ընթացքում և իրենց զգացնել են տալիս ամեն մի լեզվի կառուցվածքում»:

Ելնելով լեզվի սիստեմայնության գաղափարից՝ Բրյունդալը մյուս ստրուկտուրալիստների նման կարևոր տեղ է տալիս լեզվական հակադրությունների գաղափարին: Լեզվաբանական հակադրությունների միջև նա անհրաժեշտ է համարում սահմանել որոշ հիերարխիա. դրանցից մի քանիսը ընդհանրական և անհրաժեշտ բնույթ ունեն, երկրորդները մաքուր պայմանական են, երրորդները կախված են անհատական գործածությունից: Ընդհանրական և անհրաժեշտ են համարվում՝ 1) հնչյունի (ղգայական) և իմաստի (մտավոր) տարբերումը, որի վրա հենվում է հնչման (phonique) ու քերականության տարբերությունը, և սիստեմի ու ռիթմի (շափի) տարբերումը, որի վրա հենվում են հնչույթաբանության ու հնչունաբանության, ձևաբանության ու շարահյուսության տարբերությունները. 2) կենդանու և մեռածի, դատարկի ու լիի (այն է՝ հարաբերության ու առարկայի, պարունակողի ու պարունակելիի) հակադրությունները, որոնք ընկած են բառախմբերի, հոլովների, բայեղանակների, այլև տարբեր տիպի հարաբերությունների, հատուկ ձևերի հիմնավորության (fondement) և մասնահատուկ (speciale) համանշանության հիմքում. 3) նախադասության ձևերի, այն է՝ ա) 2 բևեռային (polaire) եզրերի՝ դրականի ու բացասականի, բ) երկու ոչ բևեռային եզրերի՝ շեղոթի կամ բարդի .և գ) բևեռային ու ոչ բևեռային եզրերի տարբերությունը: «Մաքուր պայմանական» Բրյունդալը համարում է պատմական հակադրությունները:

Այսպիսով, ա) ճիշտ կերպով մատնանշելով բոլոր լեզուների կառուցվածքային՝ ընդհանրությունների և տիպերի բացահայտման անհրաժեշտությունը՝ Բրյունդալը այդ ընդհանրությունները կտրում

¹ V. Brøndal, Essais de linguistique générale, 1943, էջ 96.

է լեզուններից, դարձնում բացարձակ, անփոփոխ, հավերժական, ապրիորի կատեգորիաներ. բ) ճիշտ կերպով նշելով լեզվասիստեմի ներքին հարաբերությունների բացահայտման մեջ հակադրությունների սկզբունքի կիրառման անհրաժեշտությունը՝ Բրյոնդալը այդ հակադրությունների օրենքին գոյություն է հատկացնում բացարձակ կերպով և ժամանակից դուրս. գ) ճիշտ կերպով տարբերելով լեզուն և խոսքը՝ լեզուն զրկում է նյութական հիմքից, դարձնում գուտ վերացական և անփոփոխ էություն՝ հակադրելով այն խոսքին. դ) ճիշտ կերպով տարբերելով սինխրոնիան և դիախրոնիան՝ փաստորեն դեն է նետում դիախրոնիկ քննությունը, սինխրոնիան դարձնում բացարձակ. ե) լեզունների սինխրոնիկ հարաբերությունների ամբողջությունը վերջիվերջո վերածում է ախրոնիկ, ժամանակից դուրս գտնվող օրենքների. դիալեկտիկայի տարրերը թեև առկա են Բրյոնդալի մոտ, բայց նախ՝ իդեալիստական դիալեկտիկայի ձևով և երկրորդ՝ այդ պատճառով էլ ոչ մինչև վերջ կիրառված, սխեմատիզացիայի ենթարկված, կիսատ-պուատ:

Լ. Ելմսլե. — Դանիացի լեզվաբան Լուի Ելմսլե (ծնվ. 1899 թ.) ստրուկտուրալիստական լեզվաբանության ականավոր դեմքերից մեկն է և այսպես կոչված գլոսսեմատիկայի հիմնադիրը: Թեև ումանք գլոսսեմատիկան տարբերում են ստրուկտուրալիզմից¹, բայց իրականում, ինչպես արդեն նշել ենք, այն ստրուկտուրալիզմի մի տարատեսակն է: Ելմսլեի գործունեության մեջ կարելի է տարբերել երկու շրջան, որոնց սահմանը մոտավորապես կարելի է համարել 1930-ական թվականների կեսը. 1935—1937 թթ. լույս են տեսնում Ելմսլեի «Հնդկների կատեգորիան» աշխատության 2 հատորները, որոնք բնորոշ են առաջին շրջանի համար, բայց միաժամանակ 1935 թ. Լոնդոնի հնչյունաբանական կոնգրեսում Ելմսլեն ազդարարում է իր տեսական սկզբունքների ինքնուրույնությունը, 1936 թ. համառոտակի խոսում գլոսսեմատիկայի մասին, որի հիմունքների ընդարձակ շարադրանքը տալիս է միայն 1943 թ.:

Կոպենհագենի 3 լեզվաբաններ՝ Լ. Ելմսլե, Պ. Լիբրը (Lier) և Հ. Ուդալը դեռևս 30-ական թվականների սկզբներին կազմել էին «հնչյութաբանական» մի խմբակ: Շուտով նրանք հանգում են լեզվական արտահայտության մի նոր տեսություն ստեղծելու գաղափարին, որ նախապես կոչում են «Ֆոնեմատիկա». վերջինիս

¹ Հմտ. В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, համանուն գրքում, М., 1966, էջ 88:

ակզբունքների և կիրառման մասին Ելմասլը և Ուլդալը հաղորդում են անում հնչյունաբանական գիտությունների II միջազգային կոնգրեսում, Լոնդոնում, 1935 թ.: Հետագայում վերստին ձեռնարկելով քերականական հարցերի ուսումնասիրությունը՝ նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձնում «Ֆոնեմատիկ» և քերականական սիստեմների փոխհարաբերությունը և ստեղծում մի ընդհանուր ուսմունք՝ լեզվի բոլոր կողմերի մասին. այս ուսմունքը Ելմասլը դեռևս 1935 թ. անվանել է «գլոսսեմատիկա» (հուն. γλῶσσαι «լեզու» բառից)՝ ի տարբերություն նախորդ լեզվաբանության («լինգվիստիկայի»): Գլոսսեմատիկական հայեցակետը ընդունելություն է գտել նաև դանիացի ու ոչ դանիացի այլ հետազոտողների մոտ. կարելի է նշել Կ. Թոգբեյուլին, Բ. Սյերցեմային, է. Ֆիշեր-Յորգենսոնին և ուրիշներին¹:

Լուի Ելմասլի առաջին շրջանի գլխավոր աշխատություններն են «Ընդհանուր քերականության հիմունքները» և վերևում հիշված «Հոլովների կատեգորիան»²: Սրանցից առաջինը լույս է տեսել Բրյոնդալի «Նոսթի մասեր» աշխատության հետ միաժամանակ և հարցադրումով առնչվում է նրա հետ՝ տարբեր լինելով, սակայն, լուծման եղանակով:

Երկրորդ շրջանի գլխավոր աշխատությունը «Լեզվի տեսության հիմնավորման շուրջը» գիրքն է³: 1936 թ. սկսած՝ Ելմասլը հանդես է եկել նաև մի շարք հոդվածներով, որոնց մեջ տվել է իր տեսության հետ կապված զանազան հարցերի շարադրանքը⁴: Նշելի է նաև, որ 1936 թ. նա Ուլդալի աշխատակցությամբ լույս է ընծայում «Գլոսսեմատիկայի համառոտ ուրվագիծը»⁵, որ հետագա ավելի ընդարձակ «Գլոսսեմատիկայի ուրվագծի»⁶ համառոտ շարադրանքն է:

Հմտ. B. Siertsema, A Study of Glossematics, Critical Survey of its Fundamental Concepts, The Hague, 1955:

² L. Hjelmslev, Principes de grammaire générale, Copenhague, 1928. La catégorie des cas; étude de grammaire générale, AJ VII & IX, 1935—1937.

³ L. Hjelmslev, Omkring sprogteoriens grundlaegelse, 1943. անգլ. թարգմ. Prolegomena to a Theory of Language, 1953:

⁴ Հմտ. В. Пизани, հիշ. աշխ., էջ 83:

L. Hjelmslev and H. J. Uldall, Synopsits of on Outline of Glossematics, HSS, I, 1936.

⁶ L. Hjelmslev and H. J. Uldall, Outline of Glossematics. A Study in the Methodology of the Humanities with Special Reference to Linguistics. Part I: General Theory—by H. J. Uldall, TCLC, X, Copenhagen, 1957.

Իր «Ընդհանուր քերականության սկզբունքները» աշխատության մեջ Ելմսլերը զարգացնելով Սոսյուրի տեսական հայացքները՝ որոշ առումով դրանք հասցնում է իրենց տրամաբանական վախճանակետին: Ինչպես տեսանք, Սոսյուրը, առաջնություն տալով սինխրոնիային դիախրոնիայի նկատմամբ և նշելով, որ տարբեր լեզուների սինխրոնիկ ուսումնասիրության հայեցակետերը ավելի մոտ են, քան միևնույն լեզվի քննության սինխրոնիկ ու դիախրոնիկ հայեցակետերը,—դրանով իսկ հիմք էր տալիս լեզվի պանխրոնիկ (համաժամանակյա) և վերջին հաշվով՝ արտաժամանակային քրոնոլոգիայի համար: Ելմսլերը այստեղ արդեն հանդես է գալիս որպես ձևավորված պանխրոնիստ: Ընդհանրապես իր ողջ գործունեության մեջ նա բացարձակ առաջնություն է տալիս սինխրոնիկ քննությանը դիախրոնիկի հանդեպ և սինխրոնիկ ուսումնասիրություններն էլ համարում պանխրոնիկ ուսումնասիրության միջոցներ: Դիախրոնիայի դեպքում էլ նա մուտացիոնիզմը հակադրում է էվոլյուցիոնիզմին և նույնիսկ զովաբանում Մառի հետևորդ Մեշյանինովին՝ թուիչքաձև զարգացման դրուլթը ընդունելու համար: Պանխրոնիկ լեզվաբանությունը, ըստ նրա, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ընդհանուր սինխրոնիկ լեզվաբանություն. եթե սինխրոնիկը գործ ունի «լեզվի կոնկրետ վիճակների» հետ, ապա պանխրոնիկը, ելնում է «վերացական վիճակից» (un état abstrait):

Լեզվաբանի խնդիրը Ելմսլեր տեսնում է այն բանում, որ նա ելնելով լեզվի, որպես ներփակ նշանների սիստեմի, ներքին տրամաբանությունից, վեր հանի այն բոլոր լեզվական վերացական կատեգորիաները, որոնք ապրիորի կերպով հատուկ են լեզվասիստեմին, բացահայտի «ֆունկցիոնալ կատեգորիաների» պանխրոնիկ սիստեմը, «պանխրոնիկ հնարավորությունները»: Գոյություն ունեցող լեզուների առկա կատեգորիաները նրա համար այդ վերացական, արտաժամանակյա և հավերժական կատեգորիաների տարբեր դրսևորումներն են. պլատոնական և հուսեոլյան իդեալիզմի ոգով Ելմսլերը որոնում է մի իդեալական լեզվական սիստեմ, որ իրականանում է գոյություն ունեցող լեզուների մեջ:

Ըստ Ելմսլերի՝ ընդհանրական քերականությունը որպես դիսցիպլին պետք է պոստուլավորի մի ընդհանրական քերականական սիստեմ (վերացական վիճակ—un état abstrait), որը իրականանում է տարբեր լեզուների քերականական կառուցվածքների մեջ. «վերացական վիճակը ենթադրում է ոչ այլ ինչ, քան այն հնարա-

վորությունների ամբողջությունը, որոնք իրենց տրամագրության տակ ունեն մարդիկ լեզվի նյութի մեջ. կոնկրետ վիճակները ենթադրում են այս հնարավորությունների իրականացումը»¹:

Դիմելով լեզվաբանության պատմությանը և փաստեր որոնելով իր տեսակետի հաստատման համար՝ Ելմսլեր փաստորեն զուգորդում է Սոսյուրի ուսմունքը ռացիոնալիստական ընդհանուր քերականության դրույթների հետ: Ելմսլեի լեզվաբանական կոնցեպցիայի ձևավորման համար մեծ դեր է խաղացել նաև էդմունդ Հուսեուի (1859—1938) ֆենոմենոլոգիական փիլիսոփայությունը: Ելմսլեր նպատակ է դնում ստեղծել գիտական, resp. իմանենտ և պանխրոնիկ քերականություն, որ զերծ լինի հոգեբանության և տրամաբանության ազդեցությունից. ըստ նրա՝ մինչ այդ եղած քերականությունները հեծվում են կամ մեկի, կամ մյուսի վրա: Քերականության սահմանազատումը գիտական այլ դիսցիպլիններից Ելմսլեր դիտում է ոչ միայն որպես իր իսկ քերականության, այլև նրա հետազոտության առարկայի անկախացում հարակից երևույթներից, իմանենտացում: Քերականական կատեգորիաների տարբերակումը, Ելմսլեի կարծիքով, պետք է հենվի միայն ձևական հատկանիշների վրա. «Մի կատեգորիա, որ չի հենվում ձևական շափանիշների վրա, չի կարող նրան (==քերականությանը—Կ. Ջ.) պատկանել»,— գրում է Ելմսլեր²: Այստեղից էլ բխում է Ֆորտունատովի ու նրա հետևորդների ֆորմալիզմի գովաբանումը: Այսպիսով, Ելմսլեր հրաժարվում է Բրյունդալի կողմից ընդհանրական քերականության հիմքում դրված տրամաբանական սկզբունքներից և դիմում ձևական սկզբունքներին: Ճիշտ է, այս շրջանում Ելմսլեր դեռևս Սոսյուրի նման իր կապերը լիովին չի խզել լեզվի հոգեբանական ըմբռնումից. «Ինչպես լեզվաբանությունն ընդհանրապես,— գրում է նա,— քերականությունը կազմում է (fait en elle-même) հոգեբանության մասը: Այն կազմում է նրա մի առանձին ճյուղը (en fait une branche particulière). քերականական փաստերը հոգեբանական փաստեր են»³: Սակայն, քերականությունը որպես հոգեբանության մի մասը չպետք է շփոթել ողջ հոգեբանության հետ, ինչպես արել են. քերականության առարկան ոչ թե գիտակցու-

¹ L. Hjelmslev, Principes de grammaire générale, Copenhague, 1928, էջ 268:

² Նույն տեղը, էջ 28:

³ Նույն տեղը, էջ 25:

թյունն ինքն է (conscience elle-même), այլ այդ «գիտակցութեան բովանդակութիւնը հաղորդելու արտաքին միջոցները, այսինքն՝ արտահայտութիւնը»¹. սրանով իսկ Եւմսլեր սահմանազատում է քերականութեան առարկան հոգեբանութեան առարկայից՝ հնարավոր համարելով նրա անկախ ուսումնասիրութիւնը: Անհրաժեշտ համարելով տարբերակել արտահայտութիւնը և նշանակութիւնը (l'expression et la signification)՝ Եւմսլեր գիտական քերականութեան խնդիրն է համարում դրանց հարաբերութեան ուսումնասիրութիւնը, ընդ որում կարծում է, որ այս դեպքում արտահայտութեան բնութիւնից պետք է գնալ դեպի նշանակութիւնը և ոչ թե հակառակը: Բնականաբար Եւմսլեր անհրաժեշտ է համարում ճշտիվ տարբերակել այնպիսի կարևոր լեզվաբանական հասկացութիւնները, ինչպիսիք են քերականական ձևը և քերականական ֆունկցիան. քերականական ձևը նա քննում է անկախ հնչյունական կողմից, հնչույթների սիստեմից. հնչյունական կողմը «կոնկրետ է և պայմանական» (conventionnel), քերականական ձևը՝ «վերացական և հանրահաշվական». քերականական ձևը այն գաղափար-սիմվոլների սիստեմն է (le système des idées-symboles), որ իր տրամադրութեան տակ ունի խոսող անձը: Քերականական ձևը Պագմոդ այս գաղափար-սիմվոլները մեր գիտակցութեան մեջ բաժանված են որոշ կարգերի (classes), և քերականութիւնը «ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այս կատեգորիաների գիտութիւնը»²: Այն հանգամանքը, որ ձևը կազմում է «նշանակիչի» և ոչ թե «նշանակելիի» (հմտ. Սոսյուր) մասը, հենց քերականութիւնը դարձնում է փիլիսոփայութիւնից և հոգեբանութիւնից անկախ բնագավառ: Քերականական ամեն մի ակտ ունի 3 կարգի տարրեր՝ նշանակութիւնը (la signification), ձևը և հնչույթը. ձևը «մտածողութեան և բառի միջնորդն է»³: Քերականական ֆունկցիան այս տեսակետից Եւմսլեր անհրաժեշտ է համարում տարբերել իմաստից կամ նշանակութիւնից, որոնց հետ սովորաբար այն շփոթում են, և դիտել որպես ձևի մի տեսակը. «Քերականական ֆունկցիա ասելով,— գրում է նա,— մենք հասկանում ենք՝ 1) բացառապես (exclusivement) տվյալ տրոշակի ձևույթների հետ զուգորդելու (se combiner) ընդունակութիւնը և 2) բացառապես տվյալ որոշակի ձևույթների մի-

¹ L. Hjelmslev, Principes de grammaire générale, Copenhague, 1928, էջ 26:

² Նույն տեղը, էջ 113:

³ Նույն տեղը, էջ 120:

չոցով ուրիշ սեմանտեմների հետ զուգորդվելու կարողությունը»¹։ Այլ կերպ ասած՝ ֆունկցիայի հարցում Ելմսլեր հենվում է զուգորդելիության գաղափարի վրա։

Քննարկվող «Ընդհանուր քերականության սկզբունքները» աշխատության մեջ Ելմսլեր տալիս է լեզվաբանության բաժինների հետևյալ խմբավորումը. 1) հնչույթաբանություն (ֆոնոլոգիա) և հնչյունաբանություն՝ հնչյունների ուսմունքը, 2) քերականություն՝ սեմանտեմների ու ձևոյթների և նրանց կապակցությունների ուսմունքը, 3) բառագիտություն և իմաստաբանություն՝ բառերի ուսմունքը։ Իր ուշադրությունը կենտրոնացնելով այս բաժիններից քերականության վրա՝ Ելմսլեր փորձում է նախ՝ դուրս մղել նրանից բառի գաղափարը և երկրորդ՝ բացահայտել լեզվի համաժամանակյա (պանխրոնիկ) վիճակի ֆունկցիոնալ կատեգորիաները։ Քերականությունը սահմանվում է որպես «ձևերի ուսմունք», որ հակադրվում է հնչյունների ուսմունքին։ Քերականության երկու ենթաբաժինների՝ ձևաբանության և շարահյուսության փոխհարաբերությունը Ելմսլեր հասկանում է այն ձևով, որ դրանց միջև խիստ սահմանազատում չկա. շարահյուսական երևույթները վերաբերում են միայն քերականական ձևին, ուստի և վերջիվերջո ունեն նաև ձևաբանական արժեք. ձևաբանական երևույթներն էլ հենվում են քերականական միավորների սինտագմատիկ կապերի վրա, ուստի ունեն նաև ձևաբանական արժեք։ Չնայած սրան՝ Ելմսլեր քերականական կատեգորիաների տարբերակման մեջ, այնուամենայնիվ, առաջնությունը տալիս է ֆունկցիոնալ հիմունքին, շարահյուսական հատկանիշներին. այս հարցում նա հենվում է Սոսյուրի և Ծսպերսենի վրա։ Ելմսլեր խիստ ժխտողական դիրք է բռնում խոսքի մասերի տրադիցիոն ուսմունքի նկատմամբ, մանավանդ որ այդ ուսմունքի հիմքում ընկած է նրա կողմից քերականության մեջ մերժվող բառի գաղափարը։ Խոսքի մասերի այդ ուսմունքի փոխարեն Ելմսլեն առաջարկում է տարբերել լեզվի «ֆունկցիոնալ կատեգորիաների» 2 խումբ՝ անուն և բայ. «սեմանտեմների» այս 2 խմբի առանձնացման հիմք է ընդունվում հոլովման ձևույթներ ընդունելու կամ չընդունելու հատկանիշը։ Անվան «ֆունկցիոնալ կատեգորիայի» մեջ էլ առանձնացվում են գոյականը, ածականը և մակբայը՝ ըստ առաջնային, երկրորդային և երրորդային անդամի

¹ L. Hjelmslev, Principes de grammaire générale, Copenhague, 1928, էջ 123.

Ֆունկցիայում հանդես գալու. այս վերջին բաժանման մեջ Ելմսլեր հենվում է Ծսպերսենի ուսմունքի վրա:

Քանի որ «ֆունկցիոնալ կատեգորիաների» երկու խմբի տարբերակման հարցում հիմք է ընդունվում հոլովների կատեգորիան, ուստի և Ելմսլեր հատուկ աշխատություն է նվիրում սրանց քըննարկմանը: «Հոլովների կատեգորիան» աշխատության մեջ Ելմսլեր իր նախորդ աշխատության սկզբունքները զարգացնում ու կիրառում է մի մասնավոր բնագավառի նկատմամբ՝ փորձելով դրանք հիմնավորել կոնկրետ լեզվական փաստերով: Եթե իր առաջին աշխատության մեջ նա համեմատաբար քիչ էր դիմում փաստերին և դրույթները մեծ մասամբ բխեցնում էր հայեցողական ճանապարհով, ապա այստեղ նա դիմում է ամենաբազմազան լեզուների և փորձում ստեղծել բոլոր լեզուների հոլովների սխտեմի նկարագրության ընդհանուր տեսական հիմքը: Հոլովների ուսմունքը Ելմսլեր հիմնում է իր ընդհանուր սկզբունքի վրա, ըստ որի լեզվաբանական քննության առարկա պիտի դառնան հարաբերությունները և ոչ թե հարաբերվող անդամները: Ելմսլեր հոլովը սահմանում է որպես «մի կատեգորիա, որ արտահայտում է երկու առարկայի հարաբերությունը»¹: լեզվական փաստերի, առանձնապես հյուսիսային կովկասյան հոլովառատ լեզուների փաստերի քննության և տրամաբանական վերլուծության հիման վրա Ելմսլեր փորձում է տալ հոլովների բոլոր սխտեմների համար կիրառելի սկզբունքներ: Հոլովներն առանձնացնելիս Ելմսլեր հիմք է ընդունում լեզվական հակադրությունների սխտեմը և, հավատարիմ մնալով լեզվի սահմանման իր ընդհանուր սկզբունքին, տալիս է հիերարխիկ խմբավորում. գլխավոր բաժանումը հիմնվում է 3 «չափերի» սկզբունքի վրա. այդ «չափերն» ընդգրկում են հետևյալ 3 իմաստային գոտին՝ 1) ուղղություն, այն է՝ մերձեցում և հեռացում, 2) կոնտակտ, այն է՝ հարակցություն և անհարակցություն (cohérence-incohérence), 3) սուբյեկտիվություն-օբյեկտիվություն: Յուրաքանչյուր իմաստային գոտի հետևողաբար բաժանվում է 3 հոլովի, որոնք նշանակում են մերձեցումը, հեռացումը և հանգիստը: Այս ստորաբաժանման անդամներից մեկը համարվում է ինտենսիվ. այդ հոլովի նշանակությունը տենդենց ունի կենտրոնանալու միայն տվյալ հոլովի մեջ. մյուս հոլովները կլինեն էքստեն-

¹ L. Hjelmslev, La catégorie des cas. Étude de grammaire générale, I, էջ 96.

սիվ, այսինքն՝ նրանք տենդենց ունեն իրենց նշանակութունը տարածելու տվյալ գոտու մյուս հոլովների վրա. էքստենսիվ հոլովի ընտրութունը որոշում է շափի կողմնորոշումը որպես դրականի, բացասականի կամ շեղոքի. այսպես, օրինակ, անգլերենի հոլովների սիստեմում որպես «ինտենսիվ անդամ» դիտվում է սեռականը՝ հակադրվելով «ոչ-սեռականին», որպես անորոշ, հոլովական տարբերիչների նկատմամբ անտարբեր հոլովի:

Իր գործունեության երկրորդ շրջանը Ելմսլեր սկսում է նախորդ լեզվաբանական տրադիցիաներից սահմանազատվելու փորձով, թեև իրականում նա անհրաժեշտ կախում ունի և՛ Սոսյուրից, և՛ Պրագայի ստրուկտուրալիստներից: Այս շրջանում նա իր հայացքներով մոտենում է տրամաբանական պոզիտիվիզմի ներկայացուցիչներին և որոշ շափով յուրացնում վերլուծման նրանց եղանակները: Է՛լ ավելի առաջ տանելով իր նախորդ շրջանի դրույթները՝ Ելմսլեր նպատակ է դնում լեզվական կառուցվածքը («ստրուկտուրան») քննել որպես «մաքուր հարաբերակցութունների» սիստեմ, ընդ որում հարաբերակցվող միավորների հարցը կարևոր չի համարվում. գլխավորը Ելմսլերի համար հարաբերութունն է, իսկ հարաբերվողները փաստորեն դուրս են մղվում լեզվաբանական քննության բնագավառից: Լեզվաբանական քննության համար կարևոր են լոկ տեքստի բաժանվող մասերի փոխադարձ կախումները. «Ե՛վ ուսումնասիրության առարկան, և՛ նրա մասերը,— գրում է Ելմսլեր,— գոյութուն ունեն միայն այս կախումների շնորհիվ»¹: Լեզուն Ելմսլերի համար ինքն իր համար գոյութուն ունեցող «մաքուր ձև» է, որ կարելի է լիովին անջատել նրա «իրացումներից»: Սիստեմի քննության ժամանակ առարկայական աշխարհը կարելի է բոլորովին հաշվի չառնել և լեզվաբանութունը դարձնել «լեզվի իմաննետ հանրահաշիվ». իր երկրորդ շրջանի գլխավոր երկի՝ «Լեզվի տեսության հիմնավորման շուրջը» աշխատության մեջ Ելմսլեր հետազոտության ինդուկտիվ մեթոդին հակադրում է իր էմպիրիզմը և դեդուկտիվիզմը: Ելմսլերի էմպիրիզմը, նրա առաջ քաշած «էմպիրիկ սկզբունքը» հանգում է լեզվական հետազոտությանն առաջադրվող հետևյալ պահանջներին՝ 1) նկարագրութունը պետք է ազատ լինի ներքին հակասութունից, 2) սպառիչ բնույթ ունենա և 3) հնարավորին շափով պարզ լինի: Դեդուկտիվիզմը Ելմսլերի ըմբռնմամբ

¹ L. Hjelmslev, Prolegomena to a Theory of Language, Baltimore, 1953, էջ 13.

հանդես է գալիս մի ամբողջականություն ներկայացնող վերլուծելի տեքստի բաժանելիության մեջ. լեզվական հետազոտությունը պետք է ընթանա ոչ թե հատվածներից դեպի դասերը (և վերջին հաշվով մասերից դեպի ամբողջը), այլ դասերից դեպի հատվածները (ամբողջից դեպի մասերը). այսինքն՝ վերլուծական և մասնավորող շարժում պետք է կատարի և ոչ թե համադրական ու ընդհանրացնող. տեքստը Ելմսլևի համար մի կարգ է, սր կարելի է բաժանել հատվածների, որոնք կարգեր են իրենց հետագա հատվածների համար և այն՝ մինչև տեքստի սպառումը. ընդամին այսպիսի վերլուծությունը պետք է հենվի բաժանվող մասերի փոխադարձ կախումների ու հարաբերությունների վրա: Այստեղից էլ լեզվի, որպես սեմիոտիկայի սահմանումը, որպես «մի հիերարխիայի, որտեղ յուրաքանչյուր հատվածը ենթակա է հետագա բաժանման փոխադարձ հարաբերությամբ որոշվող կարգերի, այնպես որ այդ կարգերից յուրաքանչյուրը ենթակա է բաժանման փոխադարձ մուտացիայով որոշվող ածանցյալների»¹: Լեզվական տեսություն դերը Ելմսլևը տեսնում է հետազոտության այնպիսի եղանակներ ստեղծելու մեջ, որոնք հնարավորություն կտան հասնելու քննության առարկայի սպառիչ և հակասություններից զերծ նկարագրության, որը հենց առարկայի իմացումն է: Նախորդ լեզվաբանական տրադիցիոն հայեցակետը համարելով «մետաֆիզիկական» և նշելով, որ այն նկատի ունեւր առարկաները, տալիս էր ունալ սահմանումներ,— Ելմսլևը դրան հակադրում է իր գլոսսեմատիկական հայեցակետը, որի համար գոյություն ունեն միայն հարաբերությունները և որը տալիս է միայն ձևական սահմանումներ: Նախորդ լեզվաբանությունը, ըստ Ելմսլևի, ելնում էր անմիջական հայեցողությունից, որ տալիս է առարկաները, գլոսսեմատիկական ելնում է գիտական քննությունից, որի համար առաջնայինը հարաբերություններն են. առարկաները կարևոր են լոկ հարաբերության տեսակետից՝ որպես հարաբերվող եզրեր: Այստեղից էլ բխում է Ելմսլևի ձգտումը իր լեզվական վերլուծությունը հիմնելու հարաբերությունների ու կախումների հաստատման վրա: Իսկական գիտական լեզվաբանությունը (որպես այդպիսին դիտվում է Ելմսլևի գլոսսեմատիկական) պետք է լինի լեզվի իմանենտ հանրահաշիվ, այսինքն՝ կառուցվի ներթինֆունկցիոնալ հիմունքով. այնպես, որ ²«արտահայտության ուս-

¹ L. Hjelmslev, Prolegomena to a Theory of Language, Baltimore, 1953, էջ 68.

մունքը» (udtykslaere) շնույնանա հնչյունաբանության հետ, կառուցվի առանց նյութական-հնչյունական նախադրյալների, իսկ «բովանդակության ուսմունքը» (indholdslaere) շնույնանա իմաստաբանության (նշանակությունների ուսմունքի) հետ, կառուցվի առանց գոյաբանական նախադրյալների: Իր «գլոսսեմատիկան» Ելմսլեր հակադրում է տրադիցիոն «լինգվիստիկային» և գտնում է, որ իր ընդհանուր սկզբունքները կիրառելի են նաև այլ գիտությունների նկատմամբ: Ելմսլերի մոտ լեզվական «մաքուր ձևը» լիովին սահմանազատվում է սուբստանցային հիմքից: Լեզվական նշանը դիտվում է որպես մի միավոր, որ բաղկացած է բովանդակային ձևից և արտահայտության ձևից. և՛ բովանդակությունը, և՛ արտահայտությունը դիտվում են ձևական առումով: Պլոսսեմատիկային համապատասխանաբար հատկացվում է երկու բաժին, որոնցից մեկը քննում է բովանդակային կողմը (ոմանց կողմից պլերեմատիկա կոչված՝ հուն. πλῆρες «լի» բառից), մյուսը՝ արտահայտության կողմը (ոմանց կողմից կոչված կենեմատիկա՝ հուն. κενός «պատարկ») բառից¹: Ողջ լեզուն, յսպիսով իր և՛ բովանդակության, և՛ արտահայտության հայեցակետերով դիտվում է լոկ որպես ձև: Այս տեսակետից էլ Ելմսլեր պնդում է, որ հնչյունական սուբստանցր կարող է փոխարինվել յուրաքանչյուր այլ սուբստանցով. միևնույն «բովանդակությունների սիստեմին» կարող է համապատասխանել մի քանի «արտահայտությունների սիստեմ» (գրավոր, հնչյունական և այլն): Քանի որ իր քննության մեջ Ելմսլեր լեզվական ձևը քրննում է սուբստանցից անկախ և «արտահայտության» ու «բովանդակության» սիստեմների միջև որևէ անհրաժեշտ կապ չի տեսնում (à la Սոսյուր), ուստի և նա կարծում է, որ՝ ա) իր գիտական ձեռքբերումները կիրառելի են ամեն մի լեզվական «ստրուկտուրայի» նկատմամբ, բ) կարելի է որոշել, թե բացի առկա «արտահայտության սիստեմներից» (իմա՝ առկա լեզուներից)՝ ուրիշ ինչ «արտահայտության սիստեմներ» են հնարավոր տվյալ «բովանդակության սիստեմի» համար և ընդհակառակն: Այստեղից էլ Ելմսլեր եզրակացնում է, որ լեզվաբանը պետք է ուսումնասիրի լեզվի՝ իր սահմանմանը ենթակա ամեն մի «ստրուկտուրա»․ այլ կերպ ասած՝ Ելմսլեր Կառնապի նման կարծում է, որ կարելի է ստեղծել լեզվի

¹ Համապատասխանաբար բովանդակային կողմի տարբերը կոչվում են պլերեմաներ, արտահայտական կողմի տարբերը՝ կենեմաներ: Պլերեմաները և կենեմաները որոշվում են իրենց հարաբերություններով, որոնք հենց նրանց ֆունկցիաներն են:

իդեալական մի սիստեմ, որի ուսումնասիրութեան տվյալները կարելի կլինի կիրառել սովորական հնչյունական լեզուների նկատմամբ:

Ելմսւլը իր գլոսսեմատիկական կառուցումների մեջ փորձում է հակադրվել նաև Սոսյուրի դրույթին՝ լեզվի նշանների սիստեմ լինելու մասին: Ըստ Ելմսւլի՝ այդ սահմանումը նկատի է առնում լեզվի արտաքին և ոչ թե ներքին ֆունկցիաները, նրա արտալեզվական կապերը: Զգտելով լեզվական քննութեան իմանենտիզմը հասցնել մինչև վերջ՝ Ելմսւլը տարբերում է նշանը ֆիզուրից և լեզուն սահմանում որպես ֆիզուրների սիստեմ. ֆիզուրը Ելմսւլը սահմանում է որպես «ոչ-նշան», որ մտնում է նշանի մեջ որպես նրա բաղկացուցիչ մասը. նշան ասելով Ելմսւլը հասկանում է նշանակավոր միավորները՝ բառերը, «ոչ-նշան» ասելով՝ դրանց նշանազուրկ (հնչյունական) բաղադրիչները՝ վանկերը. ամբողջական տեքստի վերլուծման ժամանակ անցումը նշանից ոչ-նշանին տեղի է ունենում ոչ ավելի առաջ, քան միավորների անսահմանափակ թվից սահմանափակներին անցնելիս, այսինքն՝ բառերից վանկերին անցնելիս:

Այսպիսով՝ իր գլխավոր աշխատութեան՝ «Լեզվի տեսութեան հիմնավորման շուրջը» գրքում Ելմսւլը փորձում է ստեղծել «մաքուր» հարաբերութեանների քննութեան վրա հիմնվող լեզվաբանական սիստեմ: Առաջ տանելով իր առաջին ծավալուն գործի մեջ տրված սկզբունքը ձևաբանութեան և շարահյուսութեան փոխհարաբերութեան մասին՝ Ելմսւլն այստեղ ընդհանրապես ժխտում է այդպիսի բաժանման նպատակահարմարութեանը, որպես հին լեզվաբանութեան սկզբունքներից մեկը: Նրա կարծիքով՝ բառակապակցութեան անդամների և բառի բաղադրիչների միջև առկա են միատեսակ փոխհարաբերութեաններ: Ելմսւլը հաստատում է այդպիսի հարաբերութեանների կամ «կախումների» 3 խումբ՝ 1) փոխադարձ կախումներ (ինտերդեպեդենցիաներ), 2) «միակողմանի կախումներ» (դետերմինացիաներ) և 3) ավելի ազատ կախումներ (կոնստելյացիաներ): Այդ կախումները, ըստ լեզվասիստեմի և տեքստի (իմա՝ լեզվի խոսքային դրսևորման) նկատմամբ ունեցած հարաբերութեան, կարող են լինել 3 տեսակ՝ 1) եզրերի կախումներ շարժման մեջ, այսինքն՝ տեքստում, 2) եզրերի կախումներ սիստեմի մեջ և 3) թե՛ տեքստի և թե՛ սիստեմի նկատմամբ կիրառելի կախումներ:

Ինչպես նշեցինք, Ելմսլը փորձում է ավելի «մաքրել» նույնիսկ «Հին լեզվաբանություն» նշանի գաղափարը՝ նշելով, որ այն նկատի ունի լեզվից դուրս գտնվող բովանդակություն: Գլոսսեմատիկը, ըստ Ելմսլի, պետք է խոսի միայն ֆունկցիայի մասին: Ցանկանալով միանգամայն որոշակի տերմինային իմաստ տալ «ֆունկցիա» բառին՝ Ելմսլը ֆունկցիայից անհրաժեշտ է համարում տարբերել ֆունկտիվը. ֆունկտիվ ասելով Ելմսլը հասկանում է ֆունկցիոնալ կախման մեջ գտնվող միավորները: Նշանի ֆունկցիան միավորում է երկու ֆունկտիվ՝ արտահայտությունը և բովանդակությունը: Տվյալ ֆունկցիայից գուրկ ֆունկտիվը կոչվում է մեծություն: Փոխադարձ ֆունկցիոնալ կախման մեջ գտնվող ֆունկտիվներից մեկը Ելմսլը կոչում է հաստատուն (կոնստանտ), մյուսը՝ փոփոխական (անգլ. variable). հաստատուն ֆունկտիվի առկայությունը անհրաժեշտ պայման է փոփոխականի առկայության, մինչդեռ փոփոխական ֆունկտիվի առկայությունը անհրաժեշտ պայման չէ մյուս ֆունկտիվի առկայության: Ֆունկցիայի գաղափարի այս գլոսսեմատիկական ըմբռնումը, Ելմսլի կարծիքով, վերացնում է լեզվաբանության այնպիսի բաժինների տարբերումը, ինչպիսիք են հնչյունաբանությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը և իմաստաբանությունը, որոնք տարբերում էր «Հին դասական լեզվաբանությունը»: Ելմսլը դիմում է բոլոր կարգի երևույթների քննության «իզոֆորմիզմի» (գուգաձևության), միատեսակության սկզբունքին: Ֆունկցիան այնպիսի մի կախում է, որ ստեղծում է բաժանման ընդհանուր նախադրյալներ և՛ տեքստի, և՛ սիստեմի նկատմամբ: Ֆունկցիաները լինում են երկու կարգի. 1) տեքստում հանդես եկող ֆունկցիաներ՝ ռելյացիաներ, որոնք ներկայացնում են տրամաբանական կոնյունկցիա (և՛-և՛) և 2) սիստեմում հանդես եկող ֆունկցիաներ՝ կոռելյացիաներ, որոնք ներկայացնում են տրամաբանական դիսյունկցիա (կա՛մ-կա՛մ):

Վերևում հիշված կախման 3 տիպերից 1) առաջինը՝ փոխկախումը (ինտերդիպենդենցիա) տեքստի նկատմամբ Ելմսլը կոչում է ա) համերաշխություն (սուլիդարություն) և սիստեմի նկատմամբ՝ բ) փոխլրացում (կոմպլեմենտարություն). 2) երկրորդը՝ միակողմանի կախումը (դետերմինացիան) տեքստի նկատմամբ կոչվում է ընտրություն (սելեկցիա), սիստեմի նկատմամբ՝ մասնորոշում (սպեցիֆիկացիա). 3) երրորդը՝ ավելի ազատ կախումը (կոնստելյացիան, որի ժամանակ մի անդամը չի ենթադրում և չի բացառում

մյուսի գոյությունը) տեքստի նկատմամբ կոչվում է կոմբինացիա, սիստեմի նկատմամբ՝ ավտոնոմիա: Այս սիստեմը Ելմսլեր կիրառելի է համարում լեզվի բոլոր կողմերի նկատմամբ. այսպես, օրինակ, դետերմինացիայի (միակողմանի կախման) երկու արտահայտություններից առաջինը սելեկցիան (ընտրությունը) երևան է գալիս բառագուգորդման մեջ որպես խնդրառություն, ըստի մեջ՝ որպես հիմքի և ածանցի հարաբերություն, վանկի մեջ՝ որպես վանկարար և ոչ վանկարար տարրերի հարաբերություն:

Գլոսսեմատիկական վերլուծության էությունը Ելմսլեր տեսնում է այն բանի մեջ, որ մեծությունների բազմաքանակ և հոծ զանգվածները հանգեցվեն սահմանափակ թվով և սիստեմավորված մեծությունների, ընդ որում՝ վերլուծությունը և՛ բովանդակության, և՛ արտահայտության համար տարվում է միևնույն սկզբունքներով. լեզվական բոլոր միավորները կոմբինացվում են միևնույն սկզբունքներով. հո վ ա տ ա կ ը (արու ձի) տարբերվում է զ ա մ բ ի կ ի ց (էգ ձի) այնպես, ինչպես sl-ն (s+1)՝ fl-ից (f+1), և հ ո վ ա տ ա կ ը (արու ձի) տարբերվում է տ ղ ա մ ար դ ու ց (արու մարդ) այնպես, ինչպես sl-ն՝ sn-ից: Այս առումով հնչույթի և նրա տարբերակների (վարիանտների) հնչույթաբանական (ֆոնոլոգիական) գաղափարները, «իզոմորֆիզմի» (գուգաձևության) սկզբունքի համաձայն, տարածվում են լեզվական այլ երևույթների վրա. հարաբերությունը այստեղ անվանվում է «անփոփոխակի» (ինվարիանտի) և «փոփոխակի» (տարբերակի, վարիանտի) հարաբերություն. սրանով Ելմսլեր փորձում է հասնել ձևաբանության և շարահյուսության տարբերակման վերացմանը՝ քննությունը տեղափոխելով «անփոփոխակի» և «փոփոխակի» հարաբերության պլանը. այսպես, անվան որպես անփոփոխակի (ինվարիանտի) փոփոխակներ (վարիանտներ) կլինեն նրա տարբեր շարահյուսական ֆունկցիաները որպես ենթակա և ստորոգելի: «Անփոփոխակների» (ինվարիանտների) բացահայտման համար կատարվող վերլուծությունը, որ արտահայտվում է մի պլանի կոռելյացիայի՝ մի այլ պլանի կոռելյացիայի հետ ունեցած հարաբերությունը որոշելու մեջ, Ելմսլեր կոչում է կոմոտացիա: Կոմոտացիայի գաղափարը խիստ կարևոր

դեր է խաղում Եւմսլեի լեզվաբանական սիստեմում, որովհետև այն կապում է լեզվի երկու կողմերը՝ բովանդակությունը և արտահայտությունը, որոնք, ըստ Եւմսլեի, գոյություն ունեն լոկ որպես հարաբերություն՝ միայն իրար հետ ունեցած փոխադարձ կապի մեջ¹:

Իր գործունեության երկրորդ շրջանում գրված հոդվածներից մեկում («Դիտողություններ վերացնելի հակադրությունների մասին»²) Եւմսլե, ելնելով նույն զուգաձևության (իզոմորֆիզմի) սկզբունքից, Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի հնչույթաբանական որոշ սկզբունքներին ընդհանուր տեսական արժեք է վերագրում՝ նշելով, որ այդ նոր սկզբունքները հնարավորություն են տալիս, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, մաքուր ձևերից և ֆունկցիաներից գնալ դեպի սուբստանցի փաստերը, ընդհանուրից դեպի կոնկրետ փաստերը և ոչ թե ընդհակառակն: Առանձնակի քննարկման է ենթարկում Եւմսլե Պրագայի հնչույթաբանների «հակադրությունների շեղոքացման» (Եւմսլեի հորջորջմամբ՝ «վերացնելի հակադրությունների») սկզբունքը. ըստ այդ սկզբունքի որոշ հնչույթների հակադրությունը որոշ դիրքում կարող է շեղոքանալ, այսինքն՝ տվյալ դիրքում տարբերվող հնչույթները կարող են նույնանալ. Եւմսլեն այս սկզբունքին ընդհանրական արժեք է վերագրում՝ նշելով, որ այդ երևույթը տեղի ունի և քերականության մեջ (հմմտ. լատ. ուղղական-հայցականի հակադրության շեղոքացումը շեղոք սեռի անունների դեպքում):

Ընդհանուր առմամբ նշելի է, որ Եւմսլե մտցնում է բազմաթիվ նոր տերմիններ ու սահմանումներ՝ առանց դրանք առատ օրինակներով օժտելու. գլոսսեմատիկական այսպիսի նոր տերմինների թիվը հարյուրից անցնում է: Հիմնական սխեմաների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ սխեմայով³.

¹ Հմմտ. О. С. Ахманова, Глоссематика Лун Ельмслева, ВЯ, 1953, № 3, էջ 42:

² L. Hjelmslev, Notes sur les oppositions supprimables, 1939.

³ Հմմտ. В. Sierksema, հիշ. աշխ., էջ 74:

<p>Տերմիններ՝ կիրառված տեքստի և սխառեմի նկատմամբ.</p>	<p>Տերմիններ՝ կիրառված տեքստի նկատմամբ = պրոցես = սինտագմատիկա = ելյացիոն հերարխիա</p>	<p>Տերմիններ՝ կիրառված սխառեմի նկատմամբ = պարադիգմատիկա¹ = կոռելյացիոն հիերարխիա</p>	
<p>Փունկցիա</p>	<p>Ռելյացիա Կոնկլցիա «Ե՛վ-և՛» Ֆունկցիա</p>	<p>Կոռելյացիա Էքզիվալենցիա «Կա՛մ-կա՛մ» Ֆունկցիա</p>	
<p>Փոխադարձություն (reciprocity) (2-ը միևնույն տեսակի) Հարակցություն (cohesion) (1-ը հաստատուն)</p>	<p>Ինտերդեպենդենցիա (2 հաստատուն) Դետերմինացիա (1 հաստատուն, 1 փոփոխական)</p>	<p>Սուլիդարություն Սելեկցիա</p>	<p>Կոմպլեմենտարություն Սպեցիֆիկացիա</p>
<p>Փոխադարձություն (reciprocity)... (2-ը միևնույն տեսակի)</p>	<p>Կոնսսելյացիա (2 փոփոխական)</p>	<p>Կոմբինացիա</p>	<p>Ավտոնոմիա</p>

«Գլոսսեմատիկայի ներածություն» մեջ սահմանվում են հետևյալ 5 սկզբունքները, որոնց վրա կառուցվում է գլոսսեմատիկական տեսությունը.

1) էմպիրիզմի սկզբունք (the Principle of Empiricism).— Նկարագրությունը պետք է լինի ինքնակա (self-consistent), սպառիչ և հնարավորին շահի պարզագույն: Սկզբունքի երեք մասերը կարգավորված կախման մեջ են, այնպես որ սպառչությունը ենթարկված է ինքնակայությունը (self-consistency) և պարզությունը պատշաճությանը²:

2) Պարզության սկզբունք (the Principle of Simplicity).— Երկու ինքնակա և սպառիչ նկարագրություններից գերադասելի է այն, որ ավելի պարզ արդյունք է տալիս: Հավասար-

¹ Այս բառը Ելմսլեր և Ուլդալները զործածում են Սոսյուրի «տոնցիա-ցիայի» փոխարեն և ի տարբերություն «սինտագմատիկայի»:

² L. Hjelmslev and H. J. Uldall, Outline of Glossematics. I. General Theory, Copenhagen, 1957, էջ 20—21:

րապես պարզ արդյունք տվող երկու ինքնակա (self-consistent) և սպառիչ նկարագրություններից գերադասելի է այն, որ ավելի պարզ գործողություն է պահանջում¹:

3) Վերածման սկզբունք (the Principle of Reduction).— Նկարագրությունը գործողության ձև է ընդունում: Յուրաքանչյուր գործողություն պետք է շարունակվի և կրկնվի մինչև նկարագրության սպառվելը և պետք է հասցնի արդյունավորիչների (resultants) հնարավոր փոքրագույն թվի գրանցմանը²:

4) Տնտեսման սկզբունք (the Principle of Economy).— Գործողությունը պետք է նպատակ ունենա տալու հնարավոր պարզագույն արդյունքը և պետք է դադարեցվի, երբ որևէ հետագա պարզեցում չի հետևում³:

5) Ընդհանրացման սկզբունք (the Principle of Generalisation).— Եթե մի օբյեկտ ենթարկվում է մի որոշակի նկարագրության առանց երկմտություն առաջացնելու և մի այլ օբյեկտ այդ միևնույն նկարագրությանը ենթարկվելիս երկմտություն է առաջ բերում, ապա, նկարագրությունը ընդհանրացվում է՝ երկու օբյեկտների նկատմամբ էլ կիրառվելու համար⁴:

«Գլոսեմատիկական հանրահաշվի» հետագա տեսությունն սկսվում է ֆունկցիայի գաղափարից, ընդ որում ֆունկցիայի գաղափարը և հետագա յուրաքանչյուր գաղափար համապատասխան հանրահաշվական նշանակում է ստանում: Ֆունկցիա (φ) ասելով հասկացվում է ամեն մի կախում. ֆունկցիայի (կախման) մեջ մտնող ամեն մի բան կոչվում է ֆունկտիվ (F). Իրար հետ տվյալ ֆունկցիայով կապված ֆունկտիվները կոչվում են տվյալ ֆունկցիայի եզրերը (terminals). տվյալ ֆունկցիան իր եզրերի հետ միասին կոչվում է ֆունկցիոնալ դաշտ (functional field), իսկ ֆունկտիվը իր ֆունկցիաների հետ միասին՝ ֆունկտիվային դաշտ (functival field): Սրանց հետևում են սինտագմատիկ ֆունկցիայի, վերլուծության, դեդուկցիայի, պարադիգմատիկ ֆունկցիայի ու բազմաթիվ այլ գաղափարների (54) սահմանումները՝ համապատասխան մեկնաբանություններով հանդերձ, և տրվում են գլոսեմատիկական հանրահաշվական գործողությունների օրինակներ:

¹ L. Hjelmslev and H. J. Uldall, Outline of Glossematics. I. General Theory, Copenhagen, 1957, էջ 25:

² Նույն տեղը, էջ 32:

³ Նույն տեղը, էջ 33:

⁴ Նույն տեղը, էջ 34:

**գ) Ամերիկյան ամենտալիստական նկարագրական
(գեսկրիպտիկ) լեզվաբանություն**

Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ձևավորումը.— Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ձևավորումը տեղի է ունեցել որոշ տեսական ու գործնական հիմքերի վրա: Նրա տեսական սկզբունքների հանդես գալը կապված էր փիլիսոփայական և հոգեբանական այն հոսանքների հետ, որոնց հիմնական դրույթների բնութագրությունը տրվեց քննարկվող ենթաշրջանի ընդհանուր բնութագրության հետ կապված: Այդ լեզվաբանության տեսական-լեզվաբանական հիմունքները և վերլուծական մեթոդների ակունքները կարելի է տեսնել Ֆերդինանդ դը-Սոսյուրի և էդուարդ Սեպիրի լեզվաբանական դրույթների ու վերլուծական մեթոդների մեջ. հաջակապես վերջինս կարող է համարվել ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության վաղ ներկայացուցիչներից մեկը, թեև նրա վերլուծության մեթոդը շունեցավ այն տարածումը, ինչ ամերիկյան լեզվաբանության մի այլ ներկայացուցիչ՝ Լեոնարդ Բլումֆիլդի մեթոդը: Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ձևավորումը կապված էր և որոշ գործնական պահանջմունքների հետ: Ինչպես հայտնի է, ամերիկյան լեզվաբանները, մարդաբանները և ազգագրագետները նշանակալից ուշադրություն էին հատկացնում ամերիկյան բնիկների (հնդկացիների) լեզուների ուսումնասիրությանը: Աշխատանքի ընթացքում պարզվեց, որ դասական լեզվաբանության կիրառած մեթոդները, որոնք կառուցված են հատկապես հունարենի և լատիներենի առանձնահատկությունների վրա, գրեթե անպետք են ամերիկյան հնդիկների լեզուների ուսումնասիրության համար: Այս տեսակետից կարևոր դեր խաղաց մարդաբան և ազգագրագետ, ազգագրության «պատմական դպրոցի» հիմնադիր Ֆրանց Բոուրգը (Boas, 1858—1942), որին համարում են ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության հիմնադիրը:

Զբաղվելով հյուսիս-ամերիկյան հնդիկների անթրոպոլոգիական (մարդաբանական) և ազգագրական հետազոտությամբ՝ Բոուրգն անհրաժեշտաբար պետք է զբաղվեր նաև լեզվական հարցերով: Աշխատանքի ընթացքում նա համոզվում է, որ իր ունեցած դասական լեզվաբանական պատրաստությունը ոչ միայն չի օգնում գործին, այլև նույնիսկ խանգարում է. հնդերոպական լեզուների քերականությունից հայտնի այնպիսի կատեգորիաներ, ինչպիսիք են խոսքի մասերը, հոլովը, եղանակը և այլն, ամերիկյան լեզու-

ների նկատմամբ կիրառելը հանգեցնում է այդ լեզուների առանձնահատկությունների աղճատման, հնարավորություն չի տալիս նկատելու նրանց իրոք հատուկ կատեգորիաները և ընդհակառակն, վերագրել է տալիս նրանց այնպիսի կատեգորիաներ, որոնք իրականում նրանց հատուկ չեն կամ ունեն դրսևորման ուժեղ տարբերություններ: 1911 թ. իր «Ամերիկյան հնդիկների լեզուների ձևաբանարկի»¹ առաջաբանում Բոուլդըրը կանգ է առնում այդ դժվարությունների վրա, խոսում նոր մեթոդների կիրառման անհրաժեշտության մասին և փորձում տալ այդ նոր մեթոդների կիրառման օրինակներ: Սակայն ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության հետագա ներկայացուցիչները, աշխատելով բոլոր լեզուների նկարագրության համար կիրառելի մեթոդներ գտնելու և դրանք կատարելագործելու ուղղությամբ, հասնում են ծայրահեղությունների, հանգում ակնհայտ ֆորմալիզմի, իրենց լեզվական հայացքների տեսական հիմնավորման մեջ անցկացնում ռեակցիոն-իդեալիստական և վուլգար-մեխանիստական տեսակետները: Այս առումով պետք է պրանձնացնել ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության մեթոդների դրական կողմերը այդ մեթոդի կիրառման մեջ հանդես բերած ֆորմալիստական ծայրահեղություններից և լեզվաբանական ուսմունքը տեսականորեն «հիմնավորելիս» առաջ քաշված ռեակցիոն փիլիսոփայական հայացքներից:

1920 թ. Ֆր. Բոուլդրի նախաձեռնությամբ սկսում է հրատարակվել «Ամերիկյան լեզվաբանության միջազգային հանդեսը»²: որը լայն թափ է հաղորդում սկսված աշխատանքին: Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության գլխավոր օրգանը դառնում է 1925 թ. մինչև այժմ հրատարակվող «Լեզու»³ հանդեսը, որ հրատարակում է 1924 թ. վերջերին հիմնված Ամերիկյան լեզվաբանական ընկերությունը (Linguistic society of America): Կան և այլ լեզվաբանական պարբերական հանդեսներ⁴:

Ամերիկյան լեզվաբանության համար հետագայում էլ շարունակում է բնորոշ լինել կապը լեզուների գործնական ուսումնասիր-

¹ Fr. Boas, Handbook of American Indian Languages, I—II, 1911, III, 1938.

² International Journal of American Linguistics.

³ Language.

⁴ „Language Monographs“ (1925 թվից), „Language Dissertations“ (1926 թվից), „Archivum Linguisticum“ (1930 թվից), „Word“ (1945 թվից) և այլն:

բության և այնպիսի բնագավառների հետ, ինչպիսիք են մարդաբանությունը և ազգագրությունը¹, թեև լեզվի «մաքուր վերլուծության» մեջ խորացող լեզվաբանները խզում են այդ կապը և լեզուն առնում իմանենտորեն:

Մենտալիստները և մեխանիստները (ամենտալիստները) ամերիկյան լեզվաբանության մեջ — Ամերիկյան լեզվաբանության մեջ տարբերում են երկու հոսանք՝ մենտալիստների (անգլ. mental «մտավոր, մտաժողական» բառից) և մեխանիստների (ամենտալիստների). առաջին հոսանքի կողմնակիցները լեզվաբանական վերլուծության մեջ կարևոր տեղ են տալիս իմաստային կողմին, հերկորդները լեզվական պրոցեսները հանգեցնում են մեխանիկական ակտերի, ավելի ու ավելի առաջ տանում լեզվի առանց իմաստային կողմի միջամտության կատարվող վերլուծությունը: Այս երկու հոսանքների գնահատման հարցում հարկավոր է նկատի ունենալ երկու հանգամանք. 1) այս հոսանքները՝ միատարր ամբողջութուն չեն ներկայացնում, և դրանց մեջ կարելի է նկատել ամեն կարգի փրիստոփայական, հոգեբանական ու լեզվաբանական հոսանքների արտահայտություններ. 2) այդ հոսանքները չի կարելի շփոթել մատերիալիստական ու իդեալիստական ուղղությունների հետ: Ճիշտ է՝ մեխանիցիզմը երբեմն բնութագրվում է որպես «մատերիալիստական լեզվաբանութուն», բայց այդ «մատերիալիզմը», եթե այն որոշ դեպքերում էլ արտահայտվում է, վուզար մեխանիստական մատերիալիզմ է, որը այնպիսի մի հասարակական երևույթի քննության մեջ, ինչպիսին է լեզուն, արտահայտվում է որպես իդեալիզմ. մենտալիստների հոսանքն էլ միավորում է զանազան իդեալիստական ուղղությունների ներկայացուցիչների՝ կոնցեպտուալիստների, նեոֆոսլերականների և այլն: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ 1930-ական թվականներին Սեպիրի գլխավորած «մենտալիստական» դպրոցը Բլումֆիլդի գլխավորած «մեխանիստական» դպրոցին մերձեցնելու փորձ է կատարվում. երկուսն էլ փաստորեն հանդես են գալիս որպես միևնույն «նկարագրական (դեսկրիպտիվ) լեզվաբանության» տարատեսակներ: Մենտալիստների հոսանքը կազմող հետագա դպրոցներից մեկը նեոֆոսլերյան Աեո Շպիցերի գլխավորած դպրոցն էր, որը էլ ավելի ռեակցիոն-ֆիդեիստական բնույթ էր տվել ֆոսլերականությանը:

¹ Հմտ. Г. Мюллер, Дескриптивная лингвистика в США, «Общее и индоевропейское языкознание», 1956, էջ 55—57.

«Մեխանիցիզմի» հետագա զարգացումն էլ տանում է դեպի «մաքուր ձևական վերլուծությամբ» զբաղվող լեզվաբանությունը, որը իր ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է լեզվի ֆորմալ-իմանենտային վերլուծության վրա:

ա) Մեխանիցիզմ (ֆիզիկալիզմ)

Լ. Բլումֆիլդ.— Լեոնարդ Բլումֆիլդը (1887—1949) ժամանակակից ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկն է, որ «մենտալիստների» (Սեպիրի և ապա ֆոսլերական Շպիցերի կողմնակիցների) դեմ տարվող վեճերի մեջ գլխավորել է մեխանիցիզմի թևը: Նրա լեզվաբանական ուղղությունը հայտնի է որպես «մեխանիցիզմ» և նույնիսկ որպես «մատերիալիստական» լեզվաբանություն. ավելի ուշ ինքը Բլումֆիլդը գործածության մեջ է մտցրել «ֆիզիկալիզմ» տերմինը: Հիմնական գծերով ձևավորվելով 1930-ական թվականներից՝ այդ ուղղությունը 40-ական թվականներից դառնում է տիրապետող լեզվաբանական ուղղությունը: Այս ուղղությանը հարում են Չ. Հոքետը, Զ. Հաոխսը, Ռ. Ուելսը, է. Նայդան, Ս. Ֆյոգելինը, Ք. Փայկը, Զ. Թրեյչերը, Բ. Բլոխը և ուրիշները, որոնք հանդես են գալիս «լեզվի մաքուր վերլուծության» պահանջով. այս վերջինների ուղղությունը նեղ առումով մենք հետագայում կկոչենք ֆորմալ-անալիտիզմ: Բլումֆիլդը երկար ժամանակ գլխավորել է «Language» («Լեզու») հանդեսը, որ ամերիկյան լեզվաբանության ամենից ավելի աչքի ընկնող օրգանն է:

Իր գործունեության վաղ շրջանում Բլումֆիլդը հանդես է եկել որպես այն ժամանակ լայն ազդեցություն ունեցող վունդտյան պսիխոլոգիզմի հետևորդ: Սակայն հետագայում Բլումֆիլդը ոչ միայն հրաժարվում է դրանից, այլև լեզվաբանության մեջ գլխավորում այդ պսիխոլոգիզմի դեմ տարվող պայքարը: 1920-ական թվականներին հոգեբանության և փիլիսոփայության մեջ իշխող բիհեյվիորիզմն ու պրագմատիզմը իրենց կնիքն են դնում նաև Բլումֆիլդի վրա, որի լեզվաբանական մեխանիցիզմի հիմնական դրույթներն արդեն ձևակերպված են «Մի շարք պոստուլատներ լեզվաբանության համար» հոդվածում¹. այստեղ նա հանդես է բերում լեզվաբանության մաթեմատիկականացման, լեզվաբանական քննու-

¹ L. Bloomfield, A Set of Postulates for the Science of Language. „Language“. 1926, № 3.

թյունը որոշ պոստուլատների վրա հիմնելու և Սեպերի նման բոլոր լեզուների նկարագրության համար ընդհանուր սկզբունքներ հաստատելու ձգտում: Իր գլխավոր աշխատության մեջ, որ նույն անունն ունի, ինչ Սեպիրի գիրքը («Լեզու»)՝, Բլումֆիլդը տալիս է իր լեզվաբանական հայացքների և լեզվաբանական վերլուծության իր եղանակների շարադրանքը, որ հետագայում լայն ազդեցություն է թողնում ամերիկյան (և ոչ միայն ամերիկյան) լեզվաբանության ընթացքի վրա: 1930-ական թվականների կեսերից Բլումֆիլդի հայացքները ենթարկվում են տրամաբանական պոզիտիվիզմի ազդեցությանը. այդ բանն արդեն նկատելի է «Լեզու՞, թե՞ գաղափարներ» հոդվածում², ապա ավելի մեծ շահով արտահայտվում է «Գիտության լեզվաբանական հայեցակետերը» գրքում³: Բլումֆիլդի վաղ աշխատություններից հիշատակելի են «Լեզվի ուսումնասիրության ներածությունը», ավելի ուշ շրջանի գործերից՝ «Օտար լեզուների գործնական ուսումնասիրության ուղեցույցը»⁴:

Բլումֆիլդը ևս զբաղվել է ամերիկյան բնիկների լեզուների ուսումնասիրության հարցերով: Նշելի է, որ Բլումֆիլդը լայն ազդեցություն գործելով ամերիկյան լեզվաբանության վրա՝ Եվրոպայում երկար ժամանակ գրեթե անծանոթ է եղել:

Բլումֆիլդի մեխանիցիզմը իր հանդես գալու ժամանակից կապված էր ամերիկյան բիհևիորիզմի հետ: Բիհևիորիստներից ամենից ավելի ուժեղ ազդեցություն է թողել Բլումֆիլդի վրա Ալբերտ Վեյսը, որը հանդես է եկել որպես «հասարակական» բիհևիորիզմի ներկայացուցիչ՝ բիհևիորիզմի դրույթները կիրառելով հասարակական երևույթների, այդ թվում և լեզվի նկատմամբ⁵: Բլումֆիլդի վուլգար ֆիզիոլոգիական մատերիալիզմն էլ կիրառվելով այնպիսի մի հասարակական երևույթի նկատմամբ, ինչպիսին լեզուն է, վերջիվերջո հիմք էր տալիս իդեալիստական ու ագնոստիկական եզրակացությունների համար:

¹ L. Bloomfield, Language, New York, 1933.

² L. Bloomfield, Language or Ideas, „Language“, 1936, № 2.

³ L. Bloomfield, Linguistic Aspects of Science, New York, 1939.

⁴ L. Bloomfield, Introduction to the Study of Language, 1914 (իր «Լեզու» գրքի առաջաբանում Բլումֆիլդը այն համարում է այս գրքի վերանայված վերսիսն, բայց տարբերությունն այնքան մեծ է, որ Բլումֆիլդի ասածը կարելի է ընդունել մեծ վերապահությամբ). Outline Guide for Practical Study of Foreign Languages, 1942.

A. P. Weiss, Linguistics and Psychology, „Language“, 1925, էջ 52—57.

Բիհնևիորիզմը Բլումֆիլդը էկլեկտիկորեն զուգորդում է Սոսյուրի ուսմունքի որոշ կողմերի հետ: Ամենից առաջ Բլումֆիլդը խոսում է լեզվի հաղորդակցական դերի մասին, այն ֆունկցիայի մասին, որ կատարում է լեզուն տվյալ լեզվական հանրություն (speech-community) մեջ: Սակայն այդ հաղորդակցական ֆունկցիան Բլումֆիլդը դիտում է պրագմատիզմի և բիհնևիորիզմի դիրքերից. հաղորդակցումը նրա համար յուրատեսակ բիոլոգիական հակազդում (ռեակցիա) է արտաքին ազդակների (ստիմուլների) հանդեպ, մարդկանց՝ միջավայրին հարմարվելու ձևերից մեկը¹: Միաժամանակ Բլումֆիլդը Սոսյուրից փոխ է առնում նշանի միասնության, կամայականության (չպատճառաբանվածության) և տվյալ կոլեկտիվի համար պարտադիր լինելու դրույթը: Սակայն Բլումֆիլդը հեռու է կանգնած լեզվի սիստեմային բնույթի իրական ըմբռնումից: Դեռևս 1926 թ. իր «Մի շարք պոստուլատներ» հոդվածում այս կամ այն խմբակցության լեզուն նա սահմանում է որպես «այն արտասանվածքների (utterance) ամբողջությունը, որոնք կարող են արվել տվյալ լեզվական խմբակցության մեջ»²: Արտասանվածք անելով Բլումֆիլդը հասկանում է խոսքի՝ որոշ ամբողջություն ներկայացնող հատվածները: Այսպիսով, լեզուն հանգեցվում է խոսողական ակտերի (= արտասանվածքների) գումարին, ընդ որում այդ ակտերը դիտվում են որպես այն միակ ռեալությունը, որի հետ կարող է գործ ունենալ լեզվաբանը: Լեզուն հանգեցնելով արտասանվածքների գումարին՝ Բլումֆիլդը վերջիններս էլ քննում է բիհնևիորիզմի դիրքերից և բացատրում է ազդակների ու հակազդումների (ստիմուլների ու ռեակցիաների) մեխանիզմով. արտասանվածքն ընկած լինելով խոսողի և լսողի ներվային սիստեմների միջև, առաջ է բերում ազդակների ու հակազդումների շարք:

Այսպիսով, Բլումֆիլդը մարդկային լեզուն դիտում է որպես մարդու վարմունքի ձևերից մեկը և լեզվական մեխանիզմը հանգեցնում ազդակներին ու հակազդումներին. խոսքը համարվում է հակազդում (ռեակցիա) արտաքին ազդակի (ստիմուլի) հանդեպ, ընդ որում խոսքն էլ իր հերթին դառնում է ազդակ (ստիմուլ). լսողների մեջ հակազդում (ռեակցիա) առաջ բերելու համար: Սրանով իսկ Բլումֆիլդը մի կողմից՝ հաղորդակցումը հանգեցնում է ֆիզիոլո-

¹ Հմտ. М. М. Гухман, Лингвистический механицизм Л. Блумфилда, ТИЯ, IV, 1954, էջ 125.

² L. Bloomfield, A Set of Postulates, „Language“, 1926, № 2, էջ 154.

գիական պահանջների բավարարման համար կատարվող ազդակների ու հակազդումների պարզ ակտերի, մյուս կողմից՝ դուրս է մղում գիտակցությունը, բացառում լեզվի և գիտակցության փոխհարաբերության պրոբլեմը: Լեզուն իբրև այդպիսի ազդակների և հակազդումների ամբողջութուն, ըստ Բլումֆիլդի, որակապես չի տարբերվում այլ կարգի ազդակներից ու հակազդումներից: Այն որպես սովորական բիոլոգիական ակտ հավասարեցվում է այլ կարգի բիոլոգիական ակտերին, արտաքին ազդակների առաջացրած կենդանական ճիշերին, և, այսպիսով, լեզվի ծագման պրոբլեմը «լուծվում է» կախարդական գավազանի մի հարվածով, դադարում պրոբլեմ լինելուց: Այս առումով Բլումֆիլդը լեզվի ազդանշանների հետ միասին նման տիպի ազդանշաններ է համարում և կենդանական այն ճիշերը, որոնք նույնպես հանգեցվում են ազդակների և հակազդումների: Սկզբնապես դրանց միջև որակական տարբերությունն չէր դրվում. մարդկային լեզվի ազդանշանները տարբերվում են կենդանական այդ «ազդանշանակման ճիշերից» մեծաքանակությամբ, ավելի մեծ տարբերակվածությամբ ու ճշգրտությամբ¹:

Սակայն հետագայում մարդկային լեզվի «ազդանշանների սիստեմի» և կենդանական «ազդանշանանման» ճիշերի բուն տարբերությունը Բլումֆիլդը փորձում է տեսնել մարդկային լեզվական միավորների նշանակություն ունենալու մեջ: Նշանակությունը, ըստ Բլումֆիլդի, «լուկ այն իրադրությունն է (situation), որի մեջ խոսողը գործածել է այդ ձևը, և այն հակազդումը, որ առաջացել է լսողի մոտ»²: Այսպիսով, Բլումֆիլդը նախ՝ բառի նշանակությունն ըմբռնում է միշտ կոնկրետ իրադրության (սիտուացիայի) հետ կապված, բառը գրկում է իր ընդհանրացնող արժեքից, երկրորդ՝ այս հարցի լուծման մեջ հանդես է բերում սուբյեկտիվ-ինդիվիդուալիստական մոտեցում, բառիմաստը կապում է միշտ առանձին-անհատների հետ, երրորդ՝ բառիմաստը փորձում է դիտել որպես լեզվի կառուցվածքից դուրս գտնվող մի բան՝ հիմք տալով այն լեզվաբանական հետազոտությունից դուրս մղելու համար. ըստ Բլումֆիլդի՝ լեզվական ձևի ճիշտ նշանակությունը որոշելու համար պետք է իմանալ այն բոլորը, ինչ կա «խոսողի աշխարհում». քանի որ սա էլ գործնականորեն անհնար է, ուստի և լեզվաբանության հնարավորությունները համարվում են

¹ L. Bloomfield, A Set of Postulates, „Language“. 1926, № 2, էջ 121.

² L. Bloomfield, Language, 1933, էջ 130.

խիստ սահմանափակ. Բլումֆիլդը հանդես է գալիս որպես օգնու-
տիկ: Սակայն եթե բառիմաստը կապված է կոնկրետ իրադրություն
հետ, ապա ինչպե՞ս են մարդիկ իրար հասկանում, ինչպե՞ս է տե-
ղի ունենում հաղորդակցումը: Այս հարցը լուծելու համար Բլում-
ֆիլդն ստիպված է դիմել «ընդհանուր իրադրության» գաղափարին
և խոսել «առարկաների ընդհանուր հատկությունների» մասին, այ-
սինքն՝ հակասության մեջ մտնել իր իսկ մեկնակետի հետ. առար-
կաների ընդհանուր հատկությունները և ընդհանուր իրադրու-
թյունը, ըստ Բլումֆիլդի, հնարավորություն են տալիս տարբեր մարդկանց
միատեսակ առարկա տեսնելիս արտասանել միևնույն հնչյունա-
կոմպլեքսը, որին նրանք վարժվել են մանկությունից: Միաժամա-
նակ՝ լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիան բացատրելու նպատակով
Բլումֆիլդը յուրացնում է Սոսյուրի դրույթը նշանի՝ սովյալ կոլեկ-
տիվի սահմաններում պարտադիր լինելու մասին և այն դարձնում
լեզվական ուսումնասիրության մեկնակետը, թեև լեզվի այդ հատ-
կությունը իր բնույթով անբացատրելի է համարում: Բլումֆիլդը
յուրացնում է նաև Սոսյուրի դրույթը լեզվական նշանի կամայակա-
նության (չպատճառաբանվածության) մասին՝ գտնելով, որ լեզվա-
կան նշանների սիստեմը կարելի է փոխարինել նշանների ամեն մի
այլ սիստեմով: Լեզվական «նշանների» սիստեմը լրիվ կտրվում է
սովյալ լեզվով խոսող հանրության պատմությունից, առնվում լոկ
սինխրոնիկ հայեցակետով, առանց իր պատմական պայմանավոր-
վածության: Հասկանալի է, որ լեզվական նշանի՝ կամայականու-
թյան, պարտադրականության և լեզվաբանական քննության միաս-
նության հիմք տալու սոսյուրյան դրույթներից հեշտ է անցում կա-
տարել դեպի բառի ու բառիմաստի, լեզվի ու մտածողության տար-
բերության ժխտումը, եթե, մանավանդ, այս դրույթները անցկաց-
վում են բիհևիորիզմի և պրագմատիզմի բովով: Այդ քայլը կատա-
րում է Բլումֆիլդը իր «Լեզու՞, թե՞ գաղափարներ» բնորոշ վերնա-
գիրն ունեցող հոդվածում, որ ուղղված է «մենտալիստների» դեմ:

Բլումֆիլդը այս հոդվածում գտնում է, որ այն, ինչ մենք կոչում
ենք հասկացություններ ու գաղափարներ, լոկ լեզվական երևույթ-
ների ոչ ճիշտ նշանակումներն են. այլ կերպ ասած՝ Բլումֆիլդը ոչ
մի տարբերություն չի տեսնում բառաձևի և բառիմաստի միջև.
հասկացություններն ու գաղափարները դիտվում են լոկ որպես խո-
սողական կոմպլեքսներ, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ազդակների
ու հակազդումների մեխանիզմի դրսևորում. հասկացություն կոչ-

«լածը խոսողական ձևի ավանդական մթին հոմանիշն է. «Այն մարդը, որ ասում է, թե ինքն ունի ուղիղ գծի գաղափարը, հասկացությունը, — գրում է Բլումֆիլդը իր «Լեզո՞ւ, թե՞ գաղափարներ» հոդվածում, — իրականում ասում է՝ ես բարձրաձայն արտասանեցի կամ ներքին խոսողական շարժումների միջոցով ստեղծեցի «ուղիղ գիծ» բառը, միաժամանակ ինձ մոտ տեղի ունեցան մի քանի ազոտներքին ռեակցիաներ, որոնցով սովորաբար ուղեկցվում է ուղիղ հատվածի զգայությունը կամ «ուղիղ» բառի տեսողական և խոսողական ընկալումը»¹: Այսպիսով, նախ՝ բառը և հասկացությունը, լեզուն և մտածողությունը նույնացվում են. երկրորդ՝ լեզվական ու մտածողական պրոցեսները հանգեցվում են ազդակների ու հակազդումների (ստիմուլների ու ռեակցիաների) շարքի. երրորդ՝ դրանով իսկ մտածողական ու լեզվական պրոցեսները դիտվում են որպես «մարմնական պրոցեսներ», շեն տարբերացվում ֆիզիոլոգիական մյուս կարգի պրոցեսներից. չորրորդ՝ բառի և հասկացության (բառիմաստի), լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության պրոբլեմը համարվում է կեղծ պրոբլեմ: Այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք բառիմաստի և հասկացության, բազմիմաստություն, բառի և բառիմաստի փոխհարաբերության, բառի մեջ դրսևորվող ընդհանրացման և արտարակցիայի հարցերն են, ոչ միայն լուծում չեն ստանում, այլև նույնիսկ չեն դրվում: Պայքարելով «մենտալիստների» դեմ՝ Բլումֆիլդը վերջիվերջո հանդես է գալիս որպես ազնուստիկ և ձեռք մեկնում պրագմատիկներին ու սեմանտիկներին: Բլումֆիլդի լեզվաբանական կոնցեպցիան էլ կապվում է նրա մեթոդի բնույթի հետ. լեզվաբանական ուսումնասիրության նպատակը հանգեցվում է արտաքին լեզվական ձևերի դասակարգմանն ու նկարագրությանը. այստեղից էլ ամերիկյան նկարագրական (դեսկրիպտիվ) լեզվաբանության ողջ նպատակավորումը: Բլումֆիլդը ձգտում է լեզվաբանությունը լիովին առանձնացնել փիլիսոփայությունից, տրամաբանությունից, հոգեբանությունից, քննել ինքնակայորեն: Բլումֆիլդն այս առումով նույնիսկ փորձում է վկայակոչել Պանինիին որպես լեզվի էմպիրիկ նկարագրության լավագույն ներկայացուցիչ:

Այստեղից բխում է այն գերադասությունը, որ տալիս է Բլումֆիլդը սինխրոնիային դիսխրոնիայի հանդեպ: Նա լեզուն քննում է

¹ L. Bloomfield, Language or Ideas „Language“, 1936, № 2, էջ 95.

ոչ թե պատմական շարժման և տվյալ ժողովրդի պատմության հետ ունեցած կոնկրետ կապի մեջ, այլ որպես ազդակների ու հակազդումների մի մեխանիզմ. դիախրոնիկ հայեցակետը Բլումֆիլդի համար մղվում է հետին պլանը, լեզվի մեջ կատարվող փոփոխությունների հարցերը նրան քիչ են հետաքրքրում: Նա ոչ մի ջանք չի գործադրում որոնելու լեզվի դիախրոնիկ վերլուծության ռացիոնալ եղանակներ և իր ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է լեզվի սինխրոնիկ քննության վրա: Լեզվի ծագման ու զարգացման հարցերը մի կողմ են թողնվում: «Լեզուն նկարագրելու համար,— գրում է Բլումֆիլդը,— հարկավոր չէ ոչ մի պատմական գիտելիք. դեռ ավելին, այն հետազոտողը, որ թույլ կտա այդպիսի գիտելիքներին ազդելու իր կողմից արվող սինխրոնիկ նկարագրության վրա, անպայմանորեն կաղավաղի իր ստացած տվյալները»¹: Լեզվաբանության խնդիրը հանգեցնելով լեզվական երևույթների դասակարգմանն ու նկարագրությանը՝ Բլումֆիլդը տառապում է սխեմատիզմով: Լեզուն կտրվելով իր կոնկրետ պատմությունից, հասարակության մեջ ունեցած իր ռեալ կապերից և վերածվելով մի ինքնակա երևույթի (ինչպես Սոսյուրի և Սեպիրի մոտ), Բլումֆիլդի և նրա հետևորդների մեջ աստիճանաբար զրկվում է իր նյութական էությունից, վերածվում ապանյութական հարաբերությունների սիստեմի: Լեզվական հարաբերությունների քննությունը մաթեմատիկանացվում է, դառնում նյութականությունից զերծ վերացական հարաբերությունների մի ամբողջություն: Լեզվաբանության առարկան համարելով «մաքուր լեզվական փաստը»՝ Բլումֆիլդը մի կողմից՝ կրում է մաթեմատիկական տրամաբանության ազդեցությունը, մյուս կողմից՝ հիմք տալիս ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչների և եվրոպական ստրուկտուրալիստների միավորման համար. լեզվական հարաբերությունների քննությունը վերածվում է զանազան կառուցվածքային (ստրուկտուրալ) միավորների ու նրանց զուգորդելիության քննությանը, «զուտ» նկարագրությանն ու վերլուծությանը:

Բլումֆիլդի հետևորդների մոտ «մաքուր լեզվական ձևի» քննությունը, «զուտ լեզվական» վերլուծությունը սկզբունքորեն համընկնում է Կոպենհագենի ստրուկտուրալիստների «մաքուր հարաբերությունների» քննության դրույթի հետ:

Բլումֆիլդի մեթոդը սերտորեն կապված է նրա լեզվաբանա-

¹ L. Bloomfield, Language, 1933, էջ 19—20.

կան ընդհանուր կոնցեպցիայի հետ: Սակայն եթե նրա կոնցեպցիան իր բնույթով ընդհանրապես արատավոր է, ապա նրա մեթոդը ունի դրական կողմեր, որոնք նշանակալից ազդեցություն են թողել լեզվաբանության հետագա ընթացքի վրա: Ծիշտ է, Բլումֆիլդը լեզվի ֆունկցիավորումը հանգեցնում է ազդակների ու հակազդումների պարզ բիոլոգիական մեխանիզմի, բայց այդ մեխանիզմի նրա նկարագրության եղանակները գերծ չեն ընդհանուր հետաքրքրությունից. Բլումֆիլդի մեթոդը գերաճում է նրա լեզվաբանական կոնցեպցիայի սահմանը: Այստեղ առկա է մոտավորապես նույն հարաբերությունը, ինչ Հեգելի փիլիսոփայական իդեալիզմի և նրա դիալեկտիկական մեթոդի միջև, թեև չի կարելի ասել, թե Հեգելի դիալեկտիկական մեթոդը ռերտորեն չի կապված նրա իդեալիստական կոնցեպցիայի հետ:

Բլումֆիլդի լեզվաբանական կոնցեպցիայի ազդեցությունը նրա մեթոդի վրա արտահայտվում է ամենից առաջ այն բանում, որ նա իր վերլուծությունից աստիճանաբար դուրս է մղում վերլուծվող միավորների իմաստը:

Իր «Լեզուն» աշխատության մեջ Բլումֆիլդը նշում է, որ լեզվաբանությունը իդեալական ձևով պիտի ունենա երկու բաժին՝ հնչյունաբանություն և իմաստաբանություն. առաջինը պետք է ուսումնասիրի արտասանվածքը անկախ իմաստից, այսինքն՝ հետազոտության առարկա դարձնի խոսողի արտասանական օրգանների շարժումները, խոսողին ու լսողին կապող հնչյունական ալիքները և լսողի մեջ դրանց առաջ բերած ունակցիան, իմաստաբանությունը պետք է ուսումնասիրի հնչյունների հարաբերությունը իմաստի հետ, այսինքն՝ ցույց տա, թե ինչպե՛ս են որոշակի հնչյուններ արտասանվում որոշակի իրադրության մեջ և լսողի մոտ որոշակի տիպի ունակցիա առաջ բերում: Իմաստաբանության մեջ Բլումֆիլդը տարբերում է երկու ենթաբաժին՝ քերականությունը և բառարանը (lexicon): Լեզվական ձևը սահմանելով որպես իմաստ ունեցող հնչյունական ձև և, այսպիսով, հնչյունական ձևը անխուսափելիորեն կապելով իմաստի հետ՝ Բլումֆիլդն, այնուամենայնիվ, մնում է մաքուր ֆորմալիզմի ու մեխանիցիզմի դիրքերում. նրա կարծիքով՝ ա) հնչյունական-հնչույթաբանական վերլուծությունը պետք է նախորդի իմաստաբանական վերլուծությանը. բ) հնչյունական վերլուծությունը լիովին ընկած է լեզվաբանության տնօրինության սահմաններում, և արտասանվածքի հնչյունական լրիվ վերլուծու-

թյունը հնարավոր է, մինչդեռ իմաստաբանական վերլուծությունը առնչվում է մյուս գիտությունների հետ, որովհետև լեզվական ձևի ճիշտ իմաստը տալ՝ նշանակում է իմանալ այն բոլորը, ինչ կատարվում է «խոսողի» աշխարհում: Իմաստային վերլուծության միակ բնագավառը, որ կազմում է բուն լեզվաբանության առարկան և որտեղ իմաստային կողմը կարող է սահմանվել «լեզվաբանական տերմիններով», ըստ Բլումֆիլդի՝ այն բնագավառն է, որ վերաբերում է լեզվական միավորների դասակարգմանը, այսինքն՝ քերականական ձևերին ու կատեգորիաներին. սպեցիֆիկ լեզվական իմաստը երևան է գալիս միայն այն դեպքում, երբ կարելի է խոսել ձևերի դասերի (խմբերի) մասին: Սակայն այս դեպքում էլ Բլումֆիլդը, Սոսյուրի և նրա հետևորդների նման, նկատի ունի ոչ թե ձևերի բուն իմաստը, այլ ձևերի ֆունկցիոնալ արժեքը. իմաստի գաղափարը փաստորեն դուրս է մղվում ֆունկցիայի գաղափարով. ձևերի ֆունկցիան սահմանվում է որպես «գիրքեր (positions), որոնց մեջ այն հանդես է գալիս»¹. քերականական դասերն առանձնացվում են ըստ շարահյուսական ֆունկցիայի ընդհանրության. շարահյուսական վերլուծությունը Բլումֆիլդի մոտ դառնում է քերականական վերլուծության հիմքը:

Քերականությունը սահմանվում է որպես «ձևերի իմաստավոր կարգավորում» (arrangement). նրա խնդիրը համարվում է զանազան կառուցվածքների (construction) վերլուծությունը, ընդ որում ձևաբանությունն զբաղվում է կապված ձևերի, այսինքն՝ առանձին շարժածվող ձևերի (իմա՝ բառի կառուցվածքային տարրերի) վերլուծությամբ, շարահյուսությունը՝ ազատ ձևերի, այսինքն՝ բառազուգորդումների տարբեր տիպերի վերլուծությամբ: Քանի որ բառի կառուցվածքային տարրերը ձևային են, ուստի և Բլումֆիլդն իր ուշադրությունը ձևաբանության մեջ կենտրոնացնում է դրանց վրա. բառը փաստորեն դադարում է ձևաբանական վերլուծության միավոր լինելուց. ձևայինների առանձին խմբերի իմաստային տարբերությունները ուշադրության չեն առնվում, և բոլոր ձևայիններն ընկնում են միևնույն շարքի մեջ: Ձևային Բլումֆիլդի համար քերականական վերլուծության նվազագույն միավորն է, ֆրազը (նախադասությունը)՝ առավելագույն միավորը: 1926 թ. Բլումֆիլդը այդ երկու միավորը սահմանում էր մաթեմատիկական հայեցակետով, որը հետագայում վերանայվում է միայն ըստ արտահայտման

¹ L. Bloomfield, Language, 1933, էջ 185.

ձևի. ձևույթը սահմանվում է որպես «նվազագույն ձև», «ֆրազը» (նախադասությունը)՝ որպես «առավելագույն կառուցվածք (maximum construction) արտասանվածքի մեջ». այդ երկուսի համար տրվում են հետևյալ մաթեմատիկական պոստուլատները. 1) «նվազագույն X-ը այն X-ն է, որ բաղկացած չէ ավելի փոքր X-ից»¹. 2) «Առավելագույն X-ն այն X-ն է, որը ավելի մեծ X-ի մասը չէ»²: Բառարանը Բլումֆիլդը փաստորեն վերածում է քերականության հավելվածի. նրա խնդիրն է համարվում տալ տվյալ լեզվի բոլոր ձևույթների ցանկը, դրանցից յուրաքանչյուրի ձևական խմբերը, այլև որևէ բանով արտաստվող բարդ ձևերի ու զուգորդումների ցանկը³: «Լեզվի ձևույթների ողջ ֆոնդը նրա բառարանն է»,—գրում է Բլումֆիլդը⁴: Նշելի է, որ ձևաբանական վերլուծության մեջ Բլումֆիլդը կարևոր չի համարում բառաթեքական և բառափոխական ձևույթների տարբերությունը, շարահյուսական վերլուծության մեջ՝ զուգորդման տարբեր միավորների տարբերությունը. վերլուծման մեջ գլխավորը համարվում է միավորների զուգորդելիությունը:

Լեզվաբանական վերլուծության հիմք ընդունելով արտասանվածքը՝ Բլումֆիլդը սրա հնչյունական վերլուծությամբ հասնում է հնչյունական (ավելի ճիշտ՝ հնչույթաբանական) նվազագույն միավորին՝ հնչույթին, քերականական վերլուծությամբ՝ քերականական նվազագույն միավորին՝ ձևույթին: Հնչյունի ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական կողմերը Բլումֆիլդի ուշադրությունը գրավում են երկրորդաբար. գլխավորը հնչյունների մեջ այն տարբերիչ հատկանիշներն են (distinctive feature), որոնք առանձնացվում են խոսողի և լսողի կողմից. հնչույթը սահմանվում է որպես «տարբերիչ հնչյունական հատկանիշ նվազագույն միավորը» (a minimum unit of distinctive sound feature)⁵: Այս առումով զուտ հնչյունական (ակուստիկական ու ֆիզիոլոգիական) կողմը կարևոր չի համարվում. կարևորը տարբերիչ կողմն է, այն, ինչ տարբերում է տվյալ հնչույթը մյուսներից. «Հնչույթի նշանակությունը նրա հնչյունական ալիքների իրական կերպավորման (կոնֆիգուրացիայի) մեջ չէ, այլ բացառապես տվյալ լեզվի մյուս բոլոր հնչույթներից ունեցած

¹ L. Bloomfield, A. Set of Postulates, „Language“, 1926, № 3, էջ 155:

² Նույն տեղը, էջ 158:

³ L. Bloomfield, Language, 1933, էջ 26:

⁴ Նույն տեղը, էջ 162:

Նույն տեղը, էջ 78:

տարբերության մեջ»¹: Այսպիսով, Բլումֆիլդը հնչույթը կտրում է նրա նյութական-ֆիզիկական հիմքից, դիտում գուտ ֆունկցիոնալ առումով, անկախ նյութական էությունից. սրանով իսկ հնչույթի ուսմունքը մի կողմից՝ կապվում է Սեպիրի «կաղապարների» ուսմունքի հետ, մյուս կողմից՝ հիմք տալիս հնչույթաբանության բնագավառում ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության և եվրոպական (հատկապես կոպենհագենյան) ստրուկտուրալիստների հայացքների մերձեցման համար:

Իր քերականական վերլուծության մեկնակետը համարելով արտասանվածքը՝ Բլումֆիլդը հիմք է ընդունում սովորական պարզ նախադասությունների մի շարք (John ran away «Ջոնը վազեց հեռու». John fell «Ջոնն ընկավ» և այլն): Այդ վերլուծության մեջ Բլումֆիլդը նպատակ է դնում բացահայտել, Սոսյուրի տերմինով ասած, սինտագմատիկ հարաբերությունները: Նրա ուշադրությունը կենտրոնացած է զուգորդելիության հարցի վրա. զուգորդման բաղադրիչների (constituents) «ընտրությունը» (նրանց բնույթի հարցը) դիտվում է լոկ որպես զուգորդելիության որոշ առանձնահատկությունների պարզաբանման հիմք: Բլումֆիլդի որոշ հետնորդների (հատկապես Հաոիսի) մոտ վերլուծությունն է՛լ ավելի ձևական բնույթ է ստանում, և զուգորդման բաղադրիչների քերականական նշանակությունը դադարում է ընդհանրապես ուշադրություն գրավելուց²: Բլումֆիլդը տարբերում է, ինչպես նշեցինք, կապված և ազատ ձևեր. կապված ձև (a bound form) համարվում է «այն լեզվական ձևը, որ երբեք մենակ չի արտասանվում»³. մնացած «լեզվական ձևերը» (John ran away և այլն) համարվում են «ազատ ձևեր»: Բառը սահմանվում է որպես «նվազագույն ազատ ձև», ֆրազը (phrase)՝ որպես երկու ազատ ձևերի զուգորդում: Այսուհանդերձ, բարդ բառերի և բառագուգորդումների տարբերակման հարցում Բլումֆիլդը անհրաժեշտ պարզության չի հասնում: Զուգորդման վերլուծության ժամանակ Բլումֆիլդը անհրաժեշտ է համարում տարբերել «անմիջական բաղադրիչներ» (immediate constituents) և «ծայրագույն բաղադրիչներ» (ultimate constituents). անմիջական բաղադրիչներ Բլումֆիլդը առանձնացնում է միշտ երկուսը (հմմտ. poor John//ran away «խեղճ Ջոնը/վազեց հեռու»), սրանց

¹ L. Bloomfield, Language, 1933, էջ 78.

² Հմմտ. М. М. Гухман, Կիշ. աշխ., էջ 149.

³ L. Bloomfield, Language, 1933, էջ 100.

մեջ էլ, ըստ հնարավորության, դարձյալ երկուսը (հմմտ. poor//John, «խեղճ//Ջոնը», ran//away «վազեցի//հեռու», վերջին բառի մեջ դարձյալ երկուսը՝ a//way) և այսպես մինչև «ծայրագույն բաղադրիչներին»՝ ձևույթներին հասնելը (poor John ran away ֆրազի մեջ, այսպիսով, կա 5 «ծայրագույն բաղադրիչ» (ձևույթ)՝ 1. poor, 2. John, 3. ran, 4. a- և 5-way): Ձևույթների իմաստի («սեմեմաների») ուսումնասիրությունը Բլումֆիլդը լեզվաբանի գործը չի համարում: Այսպես, շարահյուսության դերը, ըստ Բլումֆիլդի, պետք է լինի տալ լոկ «զուգորդումների և ձևական դասերի ձևական սահմանում»¹:

Բլումֆիլդի արժանիքը պետք է համարել լեզվական վերլուծությանն ըստ հնարավորին լրիվ ընդգրկում տալու ձգտումը: Հիմք ընդունելով բանավոր խոսքի ակտը, արտասանվածքի վերլուծությունը՝ Բլումֆիլդը փորձում է իր վերլուծության մեջ ընդգրկել ոչ միայն հնչույթներով արտահայտված իմաստային միավորները, այլև քերականական իմաստային միավորների դրսևորմանը ծառայող այնպիսի միջոցները, ինչպիսիք են շարահասությունը, ձայնի մոդուլյացիան (ուժը և բարձրությունը), բաղադրիչների այնպիսի հնչունական ձևափոխությունը, որ պայմանավորված է նրանց միացման բնույթով (դադարի առկայությամբ կամ բացակայությամբ) և այլն: Եթե բառարանի մեջ նվազագույն իմաստավոր միավորներ են «բառային ձևույթները», ապա քերականության մեջ այդպիսի նվազագույն միավորներ են ծառայում «քերականական ձևույթները» կամ այսպես կոչված տազմեմաները. բառային ձևույթի (մորֆեմայի) իմաստը Բլումֆիլդը կոչում է «սեմեմա», տազմեմայի իմաստը՝ «էպիսեմեմա»: Բառային ձևույթը կամ մորֆեման ու քերականական ձևույթը կամ տազմեման միավորվում են մի ընդհանուր «գլոսսեմա» անվան տակ. գլոսսեմայի իմաստը կոչվում է «նոեմա»: Միաժամանակ նշվում է, որ բառային ձևույթները այնպես են հարաբերում հնչույթներին, ինչպես քերականական ձևույթները կամ տազմեմաները՝ տաքսեմաներին: Այսպիսով, հնչույթները բառային նվազագույն իմաստագուրկ միավորներ են, տաքսեմաները՝ քերականական: Տաքսեմաները լինում են շորս տեսակ՝ 1) շարահասություն, 2) մոդուլյացիա, 3) հնչունական ձևափոխություն (հերթագայություն) և 4) ընտրություն (selection). վերջին դեպքում Բլումֆիլդը նկատի ունի զուգորդվող բաղադրիչների տի-

¹ „Language“, 1931, № 3, Ռիսի գրքի գրախոսականը, էջ 204:

պը, այս կամ այն ձևական խմբին պատկանող բառերի (իմա՝ խոսքի մասերի, օրինակ՝ բայի, ածականի) ընտրությունը, ընդ որում այդ խմբերը և ենթախմբերը որոշվում են ըստ շարահյուսական ֆունկցիայի և զուգորդելիության (այս կամ այն ածանցի կամ վերջավորության հետ զուգորդվելու կամ չզուգորդվելու հմմտ. «ուղղական արտահայտությունների ձևական դաս», որ բաժանվում է եզակիի և հոգնակիի ձևական ենթադասերի, «անձնական գոյական արտահայտությունների ձևական դաս», «անորոշ արտահայտությունների ձևական դաս» և այլն): Բլումֆիլդը բողոքում է խոսքի մասերի տրադիցիոն ուսմունքի դեմ՝ գտնելով, որ այս դեպքում նկատի է առնվում բառերի իմաստը, մինչդեռ բառերի խմբավորման հիմք կարող է ծառայել նրանց շարահյուսական ֆունկցիան, զուգորդման մեջ կատարած դերը:

6) Ֆորմալ-անալիտիզմ

Ֆորմալ-անալիտիզմի ուղղության ձևավորումը. — Բլումֆիլդի լեզվաբանական կոնցեպցիան և լեզվաբանական վերլուծության սկզբունքները հետագա ձևափոխության են ենթարկվում «լեզվի մաքուր վերլուծության» դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից. որոնք մեծ մասամբ Բլումֆիլդի աշակերտներն են: Նրանք զբաղվում են գերազանցապես ձևական վերլուծությամբ, աշխատում մի կողմից՝ լեզվաբանական վերլուծությունից դուրս մղել իմաստը, մյուս կողմից՝ այդ վերլուծությունը մեկուսացնել լեզվի քննության հետ կապված մյուս բնագավառներից, քննության առնել միայն «զուտ լեզվաբանական փաստը»: Այսպիսով, այս դպրոցի ներկայացուցիչներին հատուկ են ֆորմալիզմը և իմանենտիզմը: Այս դպրոցի ներկայացուցիչները իրենց հայացքներով ու մեթոդներով աստիճանաբար մոտենում են եվրոպական ստրուկտուրալիստներին: Է. Հոգենը «Ժամանակակից լեզվաբանության ուղղությունները» հոդվածում¹ և Նլմսլեի դրքի առթիվ գրած գրախոսականում² նշում է, որ ամերիկյան և կոպենհագենյան ստրուկտուրալիզմը համընկնում են ոչ միայն հիմնական գծերով, այլև էական մանրամասներով, և որ տարբերությունը գերազանցապես տերմինաբանության մեջ է:

¹ E. Haugen, Directions in Modern Linguistics, „Language“, 1951, № 3.

² IJAL, 1954, XX, № 3.

Ֆորմալ-անալիտիզմի ուղղության ներկայացուցիչները աշխատում են ինչպես Բլումֆիլդի ստրուկտուրալ վերլուծության ընդհանուր մեթոդների կատարելագործման, այնպես էլ դրանք առանձին լեզուների նկատմամբ կիրառելու ուղղությամբ: Նրանց ուշադրությունը կենտրոնացած է հնչույթային և ձևույթային վերլուծության բնագավառների վրա¹:

Կարևոր նշանակություն տալով սիստեմին՝ ֆորմալ-անալիտիզմի ներկայացուցիչները ամեն ինչ զոհում են հանուն սիստեմի, հանուն նկարագրության սկզբունքների միասնության:

Խիստ հազվադեպ փորձեր են միայն կատարվում ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության վերլուծական սկզբունքները կիրառելու պատմական հայեցակետով, ընդ որում դրանք սահմանափակվում են փաստորեն միայն հնդախեթական պրոբլեմով և անգլերենի պատմությամբ²:

Նկարագրական լեզվաբանության վերլուծական մեթոդները տեղ են գտնում և բարձրագույն դպրոցների ուսուցման պրակտիկայում. փորձեր են արվում դրանց ուսուցման լայն հիմքեր տալու:

Նշելի է, որ ամերիկյան նկարագրական վերլուծության մեթոդները ունեն և իրենց քննադատներն ու հակառակորդները (Ռ. Հ. Ստետսոն, Դ. Հ. Բոլինջեր, Լ. Հ. Գրեյ և ուրիշները), որոնք գերադասում են ղեկավարվել ավելի ընդհանուր տարածում գտած սկզբունքներով:

Ամերիկայում հնչյունաբանության, հատկապես փորձառական հնչյունաբանության մեջ հանդես է եկել մի նոր ճյուղ՝ ակուստիկական հնչյունաբանությունը, որ հնչյունաբանական հարցերը քննում է լսողի դիրքերից՝ սրանով իսկ նպաստելով հնչույթաբանական տեսության հիմնավորմանը³. բուն հնչյունաբանական հարցերը ներկայացված են Ք. Վ. Փայկի և Ռ.-Մ. Ս. Հեֆների ամփոփիչ աշխատություններով⁴:

Առանձին ուշադրություն է հատկացվում լեզվական երևույթ-

¹ Հմտ. M. M. Гyxман, հիշ. աշխ., էջ 184:

² Հմտ. G. Trager and H. Smith, Chronology of Indo-Hittite. SIL, VIII, 1950. The Chronology of North-European, AA, LV, 1953. M. L. Samuels, The Study of Old English Phonology, TPhS, 1952 և այլն:

³ M. Joos, Acoustic Phonetics, Baltimore, 1948.

⁴ K. L. Pike. Phonetics, Ann Arbor, 1942. R.-M. S. Heffner, General Phonetics, Madison, 1951.

ների վիճակագրական ուսումնասիրությունը. այս բնագավառում առանձնապես հայտնի են Յիպֆի աշխատությունները: Սկզբնապես Յիպֆը փորձում էր որոշ հարաբերություն հաստատել հնչույթների հաճախականության և պատմական հնչունափոխության միջև, ապա ընդարձակում է իր քննության շրջանակները և ներառում լեզվական նաև այլ երևույթներ¹: Լեզվական վիճակագրության հարցերով զբաղվում են և Մարտին Զուան ու է. Հոգենը:

Ժեստերի ուսումնասիրության հետաքրքիր փորձ է կատարել Բիրդուիստելը² այսպես կոչված կինեսիկայի (cinesics) անվան տակ: Ֆոնի, ալլոֆոնի և ֆոնեմայի անալոգիայով նա տարբերում է կին, ալլոկին և կինեմա: Կինեսիկայի գոյությունը Բիրդուիստելը հնարավոր է համարում կինեմաների ձեռքբերովի լինելու դեպքում, բայց Դարվինից սկսած՝ ցույց է տրվում տարբեր կուլտուրաների ներկայացուցիչների մոտ արտահայտության եղանակների նմանությունը, մանավանդ ուժեղ հույզերի դեպքում:

Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչները վերլուծության եղանակների բարելավման փորձերի հետ կապված՝ ներմուծում են նոր տերմիններ ու ըմբռնումներ, որոնք զգալի չափով տարբերվում են եվրոպական լեզվաբանության տարածված տերմիններից ու ըմբռնումներից: Նրանց տերմինաբանության կարևոր սկզբունքներից են՝ 1) լեզվաբանության բաժինները և լեզվաբանական դիսցիպլինները նշանակելու համար -լոգիա (-logy, -բանություն) բաղադրիչի փոխարեն -իկա (-ics) մասնիկի գործածությունը՝ ֆոնեմիկա (phonemics, փոխ. ֆոնոլոգիա), մորֆեմիկա (morphemics), մորֆոֆոնեմիկա (morphophonemics, morphonemics, համատ. Պրագայի խմբակի մորֆոֆոնոլոգիա կամ մորֆոնոլոգիա տերմինը), նույնիսկ տակտիկա (tactics, ձայնի հատկությունների իմաստային արժեքի ուսմունքը) և սինտակտիկա (syntactics). 2) լեզվաբանական վերլուծության գլխավոր միավորները նշանակելու համար -եմա (-eme) մասնիկի գործածությունը:

¹ G. K. Zipf. Relative Frequency as a Determinant of Phonetic Change, Cambridge, Harvard, University Press, 1929. Selected Studies of the Principles of Relative Frequency in Language, Cambridge, 1932. The Psycho-Biology of Language, Cambridge, 1935. Human Behaviour and the Principle of Least Effort. 1949.

² R. L. Birdwhistell, Introduction to Kinesics, an Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture, Washington, 1952.

նը (ինչպես եվրոպայում, բայց ավելի լայն տարածմամբ)՝ ֆոնեմա (phoneme), մորֆեմա (morpheme), սեմեմա (sememe), գրաֆեմա (graphie), տագմեմա (tagmeme) և այլն. 3) հիշված միավորների տարբերակները նշանակելու համար մի կողմից՝ ալլո-(allo-, ալլա-) նախաբաղադրիչով բառերի գործածությունը՝ ալլոֆոն (allophone), ալլոմորֆ (allomorphe), ալլոսեմ (alloseme), ալլոգրաֆ (allographe) և այլն, մյուս կողմից՝ -եմանով կազմված բառերի այդ մասնիկի բացթողումը՝ ֆոն (phone), մորֆ (morph) և այլն, ընդ որում որոշ տարբերակում է անցկացվում այս երկու կարգի տերմինների միջև (օր.՝ ֆոները նկատի ունեն հնչույթների դիրքային տարբերակները). 4) բազմաթիվ այլ կարգի տերմինների ու հասկացությունների ներմուծումը՝ սուբստիտուցիա (substitution), անմիջական բաղադրիչներ (immediate constituents), ծայրագույն բաղադրիչներ (ultimate constituents), բաղադրություններ (constitutes), ալտերնանտ (alternant) և այլն:

Նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչների ողջ ուշադրությունը կենտրոնացված է լեզվի կառուցվածքի սինխրոնիկ նկարագրության տեխնիկական բարելավելու վրա. քննության տեխնիկացումը և ձևականացումը կազմում են նրանց գործունեության րվինտ-էսենցիան. քննության տեխնիկացման ձգտումն արտահայտվում է նույնիսկ տերմինների ընտրության մեջ (համտ. մի կողմից՝ ֆոնեմիկա, մորֆեմիկա և այլն և մյուս կողմից՝ տեխնիկա, մեխանիկա և այլն): Վերլուծության տեխնիկայի «բարելավման», միասնականացման, մաթեմատիկանացման և հասկացություններից զերծ նկարագրության այս ձգտումն է, որ Հառիսին, Ֆյոգելիսին, Քրեյչերին, Բլոխին, Սմիթին հանգեցնում է իմաստը լեզվական վերլուծությունից լիովին դուրս մղելու գաղափարին. նշելի է, սակայն, որ ոչ բոլորն են վարվում նման «հետևողականությունով»: Ամերիկյան ստրուկտուրալիստները ևս լոբլյայն կամ ոչ լոբլյայն դիմում են իզոմորֆիզմի (զուգաձևության) սկզբունքին՝ հնչույթային վերլուծության սկզբունքները կիրառելով ձևույթային և շարահյուսական վերլուծության նկատմամբ: Նկարագրական ողջ տեխնիկական հանգեցվում է փաստորեն արտասանվածքի (utterance) բաժանումներին (երկատումներին) և քննվող ստացվող միավորների դասակարգմանը՝ ըստ ֆունկցիայի ընդհանրության. այս տեսակետից կարևոր դեր է խաղում սուբստիտուցիայի՝ նույնատիպ ֆունկցիա կատարող միավորները մեկ խմբի

մեջ դասելու, ընդհանուր ֆունկցիա ունեցող միավորները իրարում փոխարինելու սկզբունքը: Ավելորդ չէ նշել, որ ամերիկյան ստրուկտուրալիստների ոչ միայն տերմինները, այլև այդ տերմինների արտահայտած իմաստները իրարից երբեմն բավականաչափ տարբեր են. այսպես, եթե Պրագայի խմբակի ներկայացուցիչների մորֆոնոլոգիան վերաբերում է միևնույն ձևույթի հնչյունական տարբերակների ուսումնասիրությանը, ապա ամերիկյան ստրուկտուրալիստները մորֆոնեմիկայի անվան տակ մեկ խմբի մեջ են միավորում բոլորովին տարբեր ծագում ունեցող ձևույթները: քննությունը, եթե այդ ձևույթները կատարում են միևնույն ֆունկցիան, ունեն նույն իմաստային ծավալը:

Ֆորմալ-անալիտիզմի ուղղության ներկայացուցիչների վերլուծական տեխնիկայի մեկնակետը Բլումֆիլդի վերլուծման եղանակն է: Բլումֆիլդի «Լեզու» գրքի լույս տեսնելուց անմիջապես հետո սկսվում են հնչույթաբանական վերլուծության առանձին հարցերի քննարկման, Բլումֆիլդի վերլուծման տեխնիկայի բարելավման, լրացման, հակասական կողմերի հաղթահարման, կիրառման սահմանների ընդարձակման փորձերը: Հնչույթային վերլուծության հարցերը ներգրավում են Մ. Սուողեշին, Ու. Ֆ. Թուողելլին, Չ. Ֆ. Հոքետին, Ջ. Լ. Թրեյչերին, Հ. Լ. Սմիթին, Ք. Լ. Փայկին, Չ. Ս. Հառիսին, է. Հոգենին, Ռ. Ս. Ուելսին և ուրիշներին¹: Քննության առարկա են դառնում հնչույթային արժեքի որոշման այնպիսի դժ-

¹ M. Swadesh, The Phonetic Principle, „Language“, X, 1934, էջ 117—129. W. F. Twadell, On Defining the Phoneme, LM, № 16, Baltimore, 1935. C. F. Hockett, A System of Descriptive Phonology, „Language“, XVIII, 1942, էջ 3—21. G. L. Trager and B. Bloch, The Syllabic Phonemes of English, „Language“, XVII, 1941. B. Bloch and J. L. Trager, Outline of Linguistic Analysis, 1942. Z. S. Harris, Simultaneous Components in Phonology, „Language“, XX, 1944. R. S. Wells, The Pitch Phonemes of English, „Language“, XXI, 1945, էջ 27—39. K. L. Pike, The Intonation of American English, Ann Arbor, 1945. M. Swadesh, The Phonetic Interpretation of Lang Consonants, „Language“, XIII, 1937, էջ 1—10. G. L. Trager, The Phonemic Treatment of Semi-Vowels, „Language“, XVIII, 1942, էջ 220—223. B. Bloch, Phonemic Overlapping, AS, XVI, 1941, էջ 278—284. B. Bloch, A Set of Postulates for Phonemic Analysis, „Language“, XXIV, 1948, էջ 3—46. K. L. Pike, Grammatical Prerequisites to Phonemic Analysis, „Word“, III, 1947, էջ 15—72. C. F. Hockett, Two Fundamental Problems in Phonetics, SL, VII, 1949. C. C. Fries and K. L. Pike, Coexistent Phonemic Systems, „Language“, XXV, 1945 և այլն:

վարին դեպքերը, ինչպիսիք են երկար ձայնավորները, կիսաձայնները, երկբարբառները, կրկնակ հնչյունները, ձայնի հատկությունները (ուժ, բարձրություն), դադարի ազդեցությունը, այլև հնչունական ու քերականական կառուցվածքի փոխհարաբերության, գրական և բարբառային հնչույթային տարբերակների փոխհարաբերության հարցերը: Մեծ ուշադրություն է հատկացվում հնչույթային վերլուծության մշակված սկզբունքները տարբեր լեզուների նկատմամբ կիրառելուն, հատկապես անգլերենի հնչույթային կառուցվածքի ուսումնասիրությանը. հնչույթային վերլուծությանը այսպիսի մեծ ուշադրություն հատկացնելը մասամբ էլ բացատրվում է անգլերենի հնչունական կառուցվածքի առանձնահատկություններով:

Ամերիկյան ստրուկտուրալիստները զանց են առնում Պրագայի ստրուկտուրալիստների այնպիսի կարևոր սկզբունքները, ինչպիսիք են դիրքի շեղոքացման և արխիֆոնեմայի (գերհնչույթի) գաղափարները¹: Այս առումով Հաոխը փորձել է որոշել հարցը՝ մտցնելով հնչույթային միաժամանակյա բաղադրիչների (simultaneous components) գաղափարը²: Հաոխի բաղադրիչային վերլուծությունը կիրառվել է Հոքետի և ուրիշների կողմից: Բլոխը առաջ է քաշել այն սկզբունքը³, որ տվյալ հնչյունը չի կարող պատկանել մեկից ավելի հնչույթների (cannot belong to more than one phoneme):

Հնչույթային վերլուծության բնագավառում կատարվածի յուրատեսակ ամփոփում են տալիս Փայկի «Ֆոնեմիկան», Հոքետի «Հընչույթաբանության ձեռնարկը», այլև Բլոխի ու Թրեյչերի և Թրեյչերի ու Սմիթի լեզվական վերլուծության ընդհանուր ձեռնարկները⁴:

Հնչույթային վերլուծության հարցերից անցում է կատարվում դեպի մորֆոֆոնեմիկան և ընդհանրապես ձևույթային ու շարահյուսական վերլուծության հարցերը, որոնցով զբաղվում են Զ. Ս. Հաոխը, Բ. Լ. Փայկը, Ռ. Ս. Ուելսը, Զ. Ֆ. Հոքետը, Ռ. Ս. Փիտմա-

¹ Հմմտ. R. A. Hall Jr., American Linguistics, 1925-1950, AL, 1951, 3, էջ 117:

² L. S. Harris, Simultaneous Components in Phonology, „Language“, XX, 1944, էջ 181-205:

³ B. Bloch, Phonemic Overlapping, AS, XV, 1941, էջ 278-284:

⁴ K. L. Pike, Phonemics: A Technique for Reducing Languages to Writing, Ann Arbor, 1947. Ch. Hockett, A Manual of Phonology, Baltimore, 1955. B. Bloch and G. L. Trager, Outline of Linguistic Analysis, 1942. G. L. Trager and H. L. Smith, An Outline of English Structure, 1951.

նը, Յու. Ա. Նայդան, Բ. Բլոխը, Ջ. Լ. Թրեյքերը, Հ. Լ. Սմիթը և ուրիշները: Մորֆոֆոնեմիկայի հարցերը, Բլումֆիլդից սկսած, առանձնապես զբաղեցնում են Մ. Սուողեշին, Ս. Ֆ. Ֆյոգելին, Զ. Ֆ. Հոքետին, Ռ. Ս. Ուելսին և ուրիշներին: Գլխավոր զբաղեցնող պրոբլեմները ձևաբանական ու շարահյուսական միավորների վերլուծման (բաժանման, բաղադրիչների առանձնացման) և դասակարգման, ձևույթների հերթագայությունների ուսումնասիրության և այլն հարցերն են¹:

Այս բնագավառում առանձին տեղ են զբաղում Հաոիսի հոդվածները և մանավանդ նրա ամփոփիչ աշխատանքը՝ «Ստրուկտուրալ վերլուծության եղանակները»²: Հաոիսը փորձում է տալ լեզվաբանական բոլոր միավորների վերլուծության ու դասակարգման ընդհանուր սկզբունքներ՝ հենվելով այդ միավորների ալտերնանտների (աարբերակների) և զուգորդումների (կոմբինացիաների) մանրամասն նկարագրության վրա: Այս դեպքում նա դիմում է մաթեմատիկական ձևակերպումների ու սիմվոլների: Ոմանք նրա վերլուծության համառոտության ու ճշգրտության ձգտումը համեմատում են Պանինիի նկարագրության եզանակի հետ³:

Ձևույթային և շարահյուսական վերլուծության եղանակների ամփոփման փորձերի մեջ նշելի են Յու. Ա. Նայդալի «Ձևաբանությունը» և «Շարահյուսությունը»⁴, այլև Բլոխի ու Թրեյքերի և Թրեյքերի ու Սմիթի՝ արդեն հիշատակված ձեռնարկները:

¹ K. L. Pike, Taxemes and Immediate Constituents, „Language“, XIX, 1943, էջ 65—62. R. S. Wells, Immediate Constituents „Language“, XXIII, 1947, էջ 61—117.

Ch. F. Hockett, Problems of Morphemic Analysis, „Language“, XXIII, 1947, էջ 313—343. R. S. Pittman, Nuclear Structures in Linguistics, „Language“, XXIV, 1948, էջ 287—292. E. A. Nida, The Identification of Morphemes, „Language“, XXIV, 1948, էջ 414—441. The Analysis of Grammatical Constituents, „Language“, XXIV, 1948, էջ 168—177.

L. Bloomfield, Menomini Morphophonemics, TCLP, VIII, 1939 էջ 105—115. M. Swadesh and C. F. Foegelin, A Problem in Phonological Alternation, „Language“, XV, 1939, էջ 1—11. C. F. Foegelin, A Problem in Morpheme Alternants and their Distribution, „Language“, 1947, № 3. Ch. F. Hockett, Peiping Morphophonemics, „Language“, XXVI, 1950, էջ 63—85. R. S. Wells, Automatic Alternation, „Language“, XXV, 1949, էջ 99—116.

² Z. S. Harris, Methods in Structural Linguistics, Chicago, 1951.

³ R. A. Hall Jr., հիշ. աշխ., էջ 121.

⁴ E. A. Nida, Morphology. The Descriptive Analysis of Words, Glendale, 1944. Syntax. A Descriptive Analysis, Glendale, 1946.

Փայլը և Փիտոմանը մտցրել են «միջուկի» և «արբանյակի» (nucleus and satellite) գաղափարները՝ տվյալ կապակցության հիմնական և լրացական անդամները տարբերակելու համար¹. «The king of England» («Անգլիայի թագավորը») կապակցության մեջ the king-ը («թագավոր») «միջուկ» է, of England-ը («Անգլիայի»)՝ «արբանյակը», բայց «The king of England//opened Parliament» («Անգլիայի թագավորը//բացեց պառլամենտը») կապակցության նշված հրկու մասերն էլ հավասարաթեք միջուկներ են:

Մ. Զուսը հանդես է բերում լեզվի մաթեմատիկական-տեխնիկական քննության ձգտում. նա փորձում է լեզվի իմաստային և հնչյունական ձևերը կտրել մի կողմից՝ իմաստի ռեալությունից, մյուս կողմից՝ ձայնի ռեալությունից և քննել մաթեմատիկական սիմվոլներով²: Սրանով նա մերձենում է Ելմսլեի քննության եղանակին:

Բնութագրելով կոպենհագենյան և ամերիկյան ստրուկտուրալիստների վերլուծական սկզբունքները՝ Հոգենը անցկացնում է հետևյալ կարևոր զուգահեռները. «Սկզբունքորեն նրանք (ամերիկյան և կոպենհագենյան դպրոցները—Գ. Զ.) փորձում են տալ լեզվաբանական քննությունների մաթեմատիկական ձևակերպում (formulation),—գրում է Հոգենը:—Հառիսը բնութագրել է իր շարահյուսական վերլուծությունը որպես «մաթեմատիկական». Ելմսլեը հայտարարում է, թե իր նպատակն է ստեղծել «լեզվաբանական հանրահաշիվ»: Հառիսը բացահայտորեն (expressly) մատնանշում է, թե իր վերլուծությունը զուտ ձևական է. Ելմսլեը բնութագրում է իր տեսությունը որպես հիմնված «բացառապես պոստուլատների ձևական սիստեմի վրա»: Երկուսն էլ փորձում են հեռանալ տրադիցիոն լեզվաբանության պատահական (haphazard) էմպիրիկ տեքմինաբանությունից և հիմնել մի անդրլեզու (metalanguage), որ պետքական կլինի ամեն մի լեզվի սինխրոնիկ նկարագրության մեջ: Սակայն նրանց բառապաշարը կարծես թե հնչույթ (phoneme) բառից այն կողմը քիչ ընդհանուր բան ունի: Երկու խմբակն էլ կիրառում են վերլուծության մի սկզբունք, որ կարող է կոչվել երկմասնյա (bipartite) բաժանում. նրանք արտասանվածքը բաժանում են երկու (կամ երեքման էլ ավելի) մասի և սրանցից յուրաքանչյուրը բաժանում են մինչև ծայրագույն բաղադրիչներին հասնելը:

¹ Pittman, Nuclear Structures in Linguistics, „Language“, 1948, էջ 287—292:

² M. J. Oos, Description of Language Design, JASA, XXII, 1950, էջ 701—709:

Ելմսւլքը սա կոչում է դեղուկտիվ եղանակ. Ուելսը կոչում է անմիջա-
 կան բաղադրիչներով վերլուծութայուն: Այն, ինչ Ուելսը կոչում է բա-
 ղադրութայուն (constitute), Ելմսւլքը կոչում է դաս (class). այն, ինչ
 Ուելսը կոչում է բաղադրիչ (constituent), Ելմսւլքը կոչում է ածանց-
 յալ (derivate): Այն, ինչ Ուելսը կոչում է կիզակետային դաս (focus
 class), Ելմսւլքը կոչում է պարագիգմ. այն, ինչ Ուելսը կոչում է
 հետևողական դաս (sequence class), Ելմսւլքը կոչում է շղթա: Այն
 տեխնիկան, որը երկու խմբակն էլ կիրառում են որևէ տվյալ բա-
 ղադրութայան բաղադրիչները որոշելու համար, հանդես է գալիս
 որպես մի բան (turns out to be one), որ ես այստեղ կկոչեմ փո-
 խարինում (replacement): Փորձելով արտասանվածքի որևէ
 մասը փոխարինել այլ լեզվաբանական նյութով՝ անհրաժեշտ է
 որոշել, թե արտասանվածքը բաժանելի՞ է արդյոք և թե ինչպե՞ս
 պետք է լավագույն ձևով այն բաժանել: Այս տեխնիկան Հաոփսի և
 նրա հետևորդների կողմից կոչվել է սոլուտացիայի փորձ (commutation
 test) և այն դարձնում իր ողջ տեսութայան հիմնական սկզբունքը
 (fundamental): Թերևս ամենակարևոր ընդհանուր գիծը այս հիմ-
 նական (basic) տեխնիկայի կիրառումն է ամեն տեսակ լեզվաբա-
 նական նյութի նկատմամբ՝ լեզվի ամեն մի մակարդակում՝ ամբող-
 ջական արտասանվածքից մինչև ֆոնը (phone)»¹:

Ամերիկյան ստրուկտուրալիզմի մասին ավելի ամբողջական
 գաղափար տալու համար հետագա շարադրանքի մեջ կքննենք մի
 քանի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների՝ կանգ առնելով նրանց
 կարևոր աշխատութայունների վրա և անհրաժեշտ դեպքերում նշում-
 ներ անելով նաև այլ ներկայացուցիչների հայացքների մասին:

Զ. Հաոփս.—Զ. Հաոփսը մի շարք աշխատութայուններ է նվիրել
 ստրուկտուրալ վերլուծութայան սկզբունքներին. առանձնապես նշելի
 են նրա «Զևույթի արտերնանտները լեզվաբանական վերլուծու-
 թյան մեջ», «Զևույթից արտասանվածք», «Խոսքի վերլուծութայու-
 նը», «Հնչույթից ձևույթ», «Ապատեկական ձևույթներ» հոդվածները
 և մանավանդ «Ստրուկտուրալ լեզվաբանութայան մեթոդները»
 գիրքը²:

¹ E. Haugen, Directions in Modern Linguistics, „Language“, 1951, № 3, էջ 212—214:

² Z. S. Harris, Morpheme Alternants in Linguistic Analysis, „Language“, 1942, XVIII, № 3. From Morpheme to Utterance, „Language“, 1946, XXII, № 3. Discourse Analysis, „Language“, 1952, XXXIII, № 1.

Իր այս աշխատությունների մեջ Հաոիսն զբաղվում է ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդների հարցերով: Լեզվի տեսական հարցերը նրան քիչ են զբաղեցնում. այս տեսակետից որպես որոշ բացառություն կարելի է հիշատակել նրա գրախոսականը՝ Գրեյի «Լեզվի հիմունքները»² գրքի առթիվ, որտեղ նա պաշտպանում է ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդը և ընդհանրապես սինխրոնիկ վերլուծությունը՝ առավելություն տալով նրան դիսխրոնիկ վերլուծության հանդեպ: Ստրուկտուրալ վերլուծության նպատակը Հաոիսը սահմանափակում է լեզվի ձևական գծերի դասակարգմամբ՝ ըստ դրանց նմանության: Հնչույթները պիտի խմբավորվեն ըստ այդպիսի ձևական գծերի, ձևույթները՝ ըստ դրույթյան և ըստ զուգորդելիության: Քանի որ ամեն մի լեզվի կառուցվածք (ստրուկտուրա) որոշվում է լեզվական միավորների ու դրանց հարաբերությունների բնույթով, ուստի և ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդի խնդիրը պետք է լինի ամենապարզ լեզվական միավորների՝ հնչույթների ու ձևույթների առանձնացումն ու դասակարգումը՝ դրանց ունեցած հարաբերությունների տիպերի հիման վրա: Լեզվական կառուցվածքի (ստրուկտուրայի) տարրերի հարաբերություններին այսպիսի կարևոր նշանակություն տալը պետք է բացատրել եվրոպական ստրուկտուրալիստների, հատկապես կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստների ազդեցությամբ³: Իր «Ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդները» գրքում Հաոիսը նպատակ է դնում հենց այդ մեթոդների կոնկրետ բնութագրությունը: Նա ևս ստրուկտուրալ վերլուծությունը սահմանափակում է ձևական վերլուծությամբ՝ առանց վերլուծվող միավորների իմաստի հաշվառման: Միաժամանակ նա ևս պահանջում է լեզուն քննել ինքն իր մեջ և լեզվաբանությունը լիովին անջատել հոգեբանությունից, տրամաբանությունից ու փիլիսոփայությունից: Բանն այնտեղ է հասնում, որ Հաոիսը բողոքում է լեզվական նշան և սիմվոլ գաղափարների դեմ, որովհետև այդ գաղափարները ենթադրում են լեզվի կառուցվածքից դուրս գտնվող բան: Լեզվական փաստերը պետք է առնվեն որպես լեզվի կառուցվածքի տարր՝ առանց հարաբերվելու

From Phoneme to Morpheme, „Language“, 1955, XXXI, № 2. Discontinuous Morphemes, „Language“, 1945, էջ 121—127. Methods in Structural Linguistics, Chicago, 1951.

¹ „Language“, 1940, XVI, № 3.

² L. H. Gray, Foundations of Language, New York, 1939.

³ Հմմտ. М. М. Г у х м а н, հիշ. աշխ., էջ 168:

որևէ արտաքին փաստի հետ. դրանք բացարձակ բնույթ ունեն: Քանի որ ստրուկտուրալ վերլուծության գլխավոր նպատակը դասակարգումն է, իսկ դասակարգումը հենվում է հարաբերակցություններ (կոռելյացիաներ) սահմանելու վրա, ուստի և Հաոիսը վերջիվերջո հանգում է հարաբերությունների ֆետիշացմանը, դրանց առաջին պլանի վրա մղելուն, հարաբերակից միավորներին երկրորդական տեղ տալուն, քննության առարկայի ապանյութականացմանը:

Նման ծայրահեղ գիծ է տանում և Ֆյոգելինը, որ իր «Լեզվաբանությունն առանց իմաստի և կուլտուրան առանց բառերի» բնորոշ վերնագիրը կրող հոդվածում¹ լեզվական կառուցվածքը հանգեցնում է հնչույթների ու ձևույթների բաշխմանը տվյալ լեզվում, ընդ որում գտնում է, որ այդ միավորներն առանձնացնելիս չպետք է գիմել իմաստին: Այս առումով մարդու լեզվի և կենդանիների «արտասանվածքի» ողջ տարբերությունը հանգեցվում է նրան, որ կենդանական «արտասանվածքը» մեկ անվերլուծելի ձևույթ է, մինչդեռ մարդկային լեզուն բազմաձևույթ է, ուստի և վերլուծելի կառուցվածք ունի:

Լեզվական վերլուծության հիմնական միավորների առանձնացման ու սահմանման մեջ Հաոիսը հետևում է Բլումֆիլդին. նա այդպիսիներ է համարում ձևույթը՝ որպես նվազագույն իմաստավոր միավոր և արտասանվածքը՝ որպես առավելագույն իմաստավոր միավոր: Վերջինս բաղկացած է համարվում ոչ թե բառերից այլ ձևույթների հետևողական շարքից: Լեզվական ստրուկտուրա ասելով Հաոիսը փաստորեն հասկանում է այդ ձևույթների ամբողջությունը և նրանց հաջորդական շարքը: Իր ուսումնասիրության մեջ Հաոիսը նպատակ է դնում դասակարգել ձևույթներն ըստ նրանց դիրքի ու զուգորդելիության: Այսպիսի «ձևականացված» վերլուծության դեպքում լեզվաբանին չի հետաքրքրում ձևույթի բնույթը՝ նյութական թե քերականական իմաստ ունենալը, որպես բառ, ածանց թե վերջավորություն հանդես գալը, այլ այն հանգամանքը, թե տվյալ ձևույթը ի՞նչ ձևույթներից առաջ կամ հետո կարող է հանդիպել, ի՞նչ դիրքում կարող է հանդես գալ, ի՞նչ ձևույթների հետ կարող է զուգորդվել: Իմաստային կողմի անտեսումը Հաոիսը հիմնավորում է նրանով, որ այն կարող է լիովին փոխարինվել

¹ C. F. Föegelin, Linguistics without Meaning and Culture without Words, „Words“, V, № 1.

միավորների բաշխման ու զուգորդելիության գաղափարների կիրառությամբ. «Որևէ երկու A և B ձևույթներ եթե տարբեր իմաստներ ունեն, — գրում է նա, — ապա ուրեմն որևէ տեղ տարբերվում են բաշխմամբ (distribution). կան այնպիսի շրջապատներ, որոնց մեջ մեկը հանդիպում է, մյուսը՝ ոչ»¹:

Հառիսը այսպես կոչված ձևահնչույթարանության կամ մորֆոֆոնեմիկայի (կրճատ՝ մորֆոնեմիկայի)² բնագավառի առաջին հետազոտողներից մեկն է: Այդ բնագավառի ձևույթային վերլուծության հիմքում դրվում են հնչույթային վերլուծության սկզբունքները, ձևույթները քննվում են հնչույթաբանական վերլուծության եղանակների անալոգիայով: Ինչպես որ հնչույթները հետևողական շարքի մեջ հանդես են գալիս դիրքային տարբերակների ձևով, և հնչույթային վերլուծության մեջ անհրաժեշտ է այդ տարբերակների փոխհարաբերության ու առաջացման պայմանների քննությունը, այնպես էլ ձևահնչույթաբանությունը պետք է նկարագրի ու դասակարգի տարբեր ձևույթների դիրքային տարբերակները և համեմատի դրանք իրար հետ: Ձևահնչույթաբանության քննության նյութը փաստորեն պետք է լինեն ձևաբանական արժեք ունեցող հնչյունական հերթագայությունները, բայց Հառիսը քննության բնագավառը լայնացնում է՝ ընդգրկելով գրեթե ողջ ձևույթային վերլուծությունը: Լեզվաբանը, Հառիսի կարծիքով, պետք է նկարագրի, խմբավորի և համեմատի ձևույթային բոլոր կարգի տարբերությունները: Ձևույթների հերթագայությունները Հառիսի կողմից քննվում են ըստ տվյալ ձևույթների՝ այլ ձևույթների հետ զուգորդվելու հնարավորության, այլ ձևույթների նկատմամբ ունեցած դիրքի. ձևույթների տարբերակները կամ հերթագայվող տիպերը համարվում են այդ ձևույթների իրացումները տարբեր «լեզվաբանական շրջապատում», այսինքն՝ տարբեր բնույթի հարաբերակցությունների մեջ: Տվյալ ձևույթի այսպիսի հերթագայվող տեսակները Հառիսը կոչում է այտերնանտներ (հերթագայություններ): Ձևահնչույթաբանությունը հենց զբաղվում է ձևույթների այտերնանտների հնչույթային կազմի տարբերություններով, դրանց համեմատությամբ և խմբավորմամբ: Սրանց խմբավորման մեջ Հառիսը հիմք է ընդունում ֆունկցիայի ընդհանրությունը. միևնույն ֆունկցիան

¹ Z. S. Harris, *Methods in Structural Linguistics*, Chicago, 1951, էջ 7:

² Հմտ. Գրազյե սաբու կաուբալիստների մորֆոֆոնոլոգիան (կրճատ՝ մորֆոնոլոգիա):

կատարող միավորները խմբավորվում են՝ փաստորեն անկախ դրանց նյութական-հնչյունական ձևավորումից: Ֆունկցիայի ընդհանրության հիման վրա կարող են իբրև միևնույն ձևույթի արտերանանտներ դիտվել ոչ միայն առանձնակի ձևույթները, այլև միևնույն ձևույթի հերթագայվող տարրերը. նման նիշերի բացակայության դեպքում իբրև արտերանանտ կարող է դիտվել և զրոն. այսպես, օրինակ, անգլիական անցյալի ձևույթի տարբերակներ են համարվում ոչ միայն -id-ը, -d-ն և t-ն (հմմտ. want-ed [wɒnt-id] «տոգեց», answer-ed [ɑ:nsə:d] «պատասխանեց», work-ed [wɔ:k-t] «աշխատեց», այլև, օրինակ, ei//u-ն (հմմտ. take [teɪk] «վերցնել» և took [tuk] «վերցրեց») և զրոն (հմմտ. cut «կտրել» և cut «կտրեց»): Վերլուծության այս եղանակը տարածվում է նաև սուպրետիվ կազմությունների վրա, որոնք՝ որպես միևնույն ձևույթի արտերանանտներ միավորելու համար հիմք է ծառայում ֆունկցիայի ընդհանրության և տարբեր «լեզվաբանական շրջապատում», տարբեր զուգորդումներում հանդես գալու փաստը. այսպես, I am «ես եմ» և we are «մենք ենք» զուգորդումներում am-ը և are-ը Հառիսը դիտում է որպես միևնույն «լինել» ձևույթի արտերանանտները, որովհետև դրանք ֆունկցիոնալ ընդհանրություն ունեն և հանդիպում են տարբեր լեզվաբանական շրջապատում. am-ը «եմ», օրինակ, հանդիպում է միշտ I-ի («ես») հետ, մինչդեռ are-ը («ենք») երբեք չի հանդիպում I-ի («ես») մոտ:

Ձևույթային վերլուծությունը Հառիսը դիտում է որպես մի գործողություն, որի ժամանակ վերլուծողը առանձնացնում է նվազագույն իմաստավոր միավորները և քննում, թե ի՞նչ պայմաններում դրանք կարող են դասակարգվել որպես միևնույն ձևույթների արտերանանտները: Վերջիվերջո ձևույթները կտրվում են իրենց նյութական հիմքից ու դիտվում որպես որոշ ֆունկցիայի մարմնավորող հարաբերակից տարրեր¹:

Իր «Ձևույթից արտասանվածք» հոդվածում Հառիսը նպատակ է դնում ըստ զուգորդելիության և դիրքային տարբերությունների ու ընդհանրությունների ձևույթային (NB ո՛չ բառային) խմբեր հաստատել. այս խմբերը նրա մոտ փոխարինում են խոսքի մասերին և հիմնված են զուտ ձևական հատկանիշների վրա: Այսպես, մի խումբ են համարվում այն ձևույթները, որոնք հանդիպում են հոգնակերտ S մասնիկից ու նրա տարբերակներից առաջ և the հոդից

¹ Հմմտ. М. М. Гyxман, հիշ. աշխ., էջ 178—180.

ու ածականներից հետո. այս խումբը Հառիսի մոտ համապատասխանում է գոյականներին և նշանակվում է N նիշով. մի այլ խումբ են համարվում այն ձևույթները, որոնք հանդիպում են անցյալի -ed կազմիչից ու -ing մասնիկից առաջ և N (իմա՛ գոյականներ) + should, will և այլն կապակցություններից հետո. այս խումբը համապատասխանում է բայերին և նշանակվում է V նիշով. բայերի անցողական (Vd) և անանցողական (Ve) ենթախմբերն էլ տարբերացվում են նրանով, որ առաջինները հանդիպում են անուններից առաջ, մինչդեռ երկրորդները չեն հանդիպում: Նման կարգի գործողություններով Հառիսը հաստատում է 33 ձևական խումբ, սրանք էլ միավորում է ավելի մեծ խմբերի մեջ՝ նկատի ունենալով արդեն հիշված սուբստիտուցիայի կամ փոխարինման (substitution) սկզբունքը, այսինքն՝ այն, որ սովյալ միավորը կարող է սովյալ ֆունկցիայում փոխարինվել մի ուրիշով: Նման կարգի խմբավորման մեջ են դրվում և բառազուգորդումները՝ նայած այն բանին, թե ի՛նչ ֆունկցիա են կատարում:

Չ. Հոֆեա.—Հոքետր հեղինակ է ինչպես հնչույթային, այնպես էլ ձևույթային վերլուծությանը նվիրված աշխատությունների: Հնչույթային վերլուծության հարցերին են նվիրված նրա բազմաթիվ աշխատանքները. սրանցից նշելի են «նկարագրական հնչույթաբանության սիստեմը» հոդվածը¹ և առանձնապես «Հնչույթաբանության ձևաբանությունը»², որտեղ ի մի են բերված հեղինակի՝ այդ բնագավառի հետազոտության արդյունքները. սակայն այստեղ հեղինակը որոշ շեղում է կատարում ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության սկզբունքներից և մոտենում Պրագայի ստրուկտուրալիստներին, հատկապես Տրուբեցկոյին³: Ձևույթային վերլուծությանը նվիրված ուսումնասիրություններից նշելի են նրա «Ձևույթային վերլուծության պրոբլեմները»⁴ և «Դիստրուկտիվ լեզվաբանության ստրուկտուրայի» մասին հոդվածները⁵:

¹ Ch. Hockett, A System of Descriptive Phonology, „Language“, XXIII, 1947, № 4.

² Ch. Hockett, A Manual of Phonology, Baltimore, 1955.

³ Հմմտ. H. A. Clouapeva-ի գրախոսականը ВЯ-ում, 1957, № 1, էջ 126—132:

⁴ Ch. Hockett, Problems of Morphemic Analysis, „Language“, XXIII, 1947, № 4.

⁵ Ch. Hockett, A Note on „Structure“, IJAL, XIV, 1948, էջ 269—271:

Իր հնչույթաբանական վերլուծության մեջ Հոքետը ելնում է լեզվի սիստեմայնության և լեզվի ու խոսքի հակադրության սոսյուրյան սկզբունքներից, ընդ որում սիստեմի հասկացությունը նրա մոտ, ինչպես այլ ստրուկտուրալիստների մոտ, հարաբերակցվում է սեպիրյան «կաղապարի» (pattern) ըմբռնման հետ: Լեզվի սիստեմը սահմանվում է որպես «սովորույթների (habits) բարդ սիստեմ»¹: Լեզվի սիստեմի մեջ Հոքետը տարբերում է 3 կենտրոնական և 2 եզրային ենթասիստեմներ. կենտրոնական ենթասիստեմներն են՝ 1) քերականական սիստեմը (ձևույթների պաշարի և նրանց զուգորդումների ուսումնասիրությունը), 2) հնչույթային (ֆոնոլոգիական) սիստեմը (հնչույթների ու հնչույթային միավորների և դրանց զուգորդումների ուսումնասիրությունը) և 3) ձևահնչույթային (մորֆոֆոնեմատիկ) սիստեմը. եզրային ենթասիստեմներ են՝ 1) իմաստային (սեմանտիկ) սիստեմը, որը զուգորդում է ձևույթներն ու նրանց միացությունները մեզ շրջապատող աշխարհի առարկաների ու երևույթների կամ առարկաների ու երևույթների տեսակների հետ, և 2) հնչյունական սիստեմը, որը ծառայում է որպես յուրատեսակ կողմ՝ հնչույթների անընդհատ շարքը հնչյունական ալիքների վերածելու համար: Լեզվի սիստեմը տարբերվում է ձայնարձակման այլ երևույթներից նրանով, որ նախ՝ խոսքային ազդանշաններն ունեն միաժամանակ և՛ հնչույթային (ֆոնոլոգիական), և՛ քերականական կառուցվածք և երկրորդ՝ հենվում է այնպիսի հակադրությունների վրա, որոնց միջև անցողիկ գծեր չկան:

Խոսելով սիստեմի կամ «կաղապարի» և ստրուկտուրայի (կառուցվածքի) հարաբերության մասին՝ Հոքետը դրանց տարբերությունը հիմնում է լեզվի և խոսքի սոսյուրյան հակադրության վրա. «կաղապարը սովորույթն է (habit), ստրուկտուրան՝ վարքը. կաղապարը լեզուն է, ստրուկտուրան՝ խոսքը. կաղապարը կուլտուրան է, կառուցվածքը՝ կուլտուրայի դրսևորումը վարքի մեջ: Ստրուկտուրան հատուկ պատմական երևույթի մասերի տարածա-ժամանակային տեղադրությունն է, կաղապարն այն է, ինչին ավելի կամ պակաս մոտավորությամբ համապատասխանում է ստրուկտուրան»²:

Այսպիսով, հնչյունական սիստեմը Հոքետը ներկայացնում է որպես վերացական սխեմա, կաղապար, որ իրանում է արտասանական շարժումների և հնչյունական ալիքների միջոցով: Հոքետը

¹ Ch. Hockett, A Manual of Phonology, 1955, էջ 14.

² Նույն տեղը, էջ 176.

նպատակ է դնում կատարել այդ կաղապարի մաթեմատիկական փոխհարաբերությունների վերլուծությունը: Այս դեպքում, ինչպես Եյմսլեր և Կուրիլովիչը, նա քննությունը կատարում է հնչույթային սիստեմի հիերարխիկ բնույթի բացահայտման ձևով, ընդ որում վերլուծման մեջ դիմում է բլումֆիլդյան անմիջական բաղադրիչների օգնությանը: Նա վերլուծությունն սկսում է երկու դադարի միջև բնկած հատվածից՝ մակրոսեգմենտից. անմիջական բաղադրիչներով կատարվող վերլուծության հետ միասին Հոքետը նշում է և հնչույթաբանական վերլուծության այնպիսի հին մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ 1) հակադրության ու լրացման, 2) հնչունական նույնության ու տարբերության, 3) կաղապարի հավասարակշռության և 4) տնտեսման սկզբունքները:

Հնչույթը Հոքետն ըմբռնում է Պրագայի ստրուկտուրալիստների նման և նշում է, որ ամերիկյան ստրուկտուրալիստներն այդ ըմբռնումը խիստ լայնացնում են՝ դրա մեջ մտցնելով նաև ինտոնացիան, շեշտը, հնչունների կցույթը:

Ձևույթային վերլուծության հոքետյան եղանակը ներկայացնում է Հաոիսի գործադրած եղանակի հետագա կատարելագործման մի փորձ: Այստեղ անտի փոխարեն Հոքետը գործածության մեջ է մտցնում «մորֆ» տերմինը, թեև որոշ տարբերություն է անցկացնում այդ երկու տերմինի միջև. ըստ նրա՝ ալտերնանտի մասին կարելի է խոսել որպես ձևույթի արդեն ապացուցված դիբբային տարբերակի, այսինքն՝ երբ տվյալ տարբերակը որոշված է որպես այդպիսին, ակնհայտ բնույթ ունի. մորֆի մասին կարելի է խոսել այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է ապացուցել նրա՝ այս կամ այն ձևույթի տարբերակ լինելը: Որպեսզի ձևույթների կոնկրետ իրացումները խմբավորվեն որպես այս կամ այն ձևույթի տարբերակները, անհրաժեշտ է, որ նրանք՝ 1) ունենան միևնույն նշանակությունը, 2) շհանդիպեն միևնույն լեզվաբանական շրջապատում և 3) դիապագոնով համընկնեն իրենց հակադրվող ալտերնանտների հետ. այսպես, անգլիական հոգնակիի -en և -s [z, s, iz] կազմիչները կարող են դիտվել իբրև մորֆեր, որովհետև նույն նշանակությունն ունեն, չեն հանդիպում միևնույն լեզվաբանական շրջապատում (-en-ը զուգորդվում է այնպիսի ձևույթների հետ, որոնց հետ s-ը չի գուգորդվում. հմմտ. oxen «եզներ», բայց ոչ oxes. cowes «կովեր», բայց ոչ cowen) և դիապագոնով նույնն են իրենց հակադրվող եզակի թվի զրո ձևույթի հետ: Այլ կերպ ասած՝ միևնույն ձևույթի

մորֆերը գտնվում են «ոչ հակադրական բաշխման մեջ» (in non-contrastive distribution)¹ և նշանակում են միևնույն բանը:

Ձ. Թրեյչեր, Բ. Բլոխ, Հ. Սմիթ. — Ձ. Թրեյչերը կրել է և՛ է. Սեպիրի, և՛ Լ. Բլումֆիլդի ազդեցությունը. նա որոշ տարիներ աշխատել է է. Սեպիրի հետ միասին. բայց իր վերլուծության եղանակների մեջ անշուշտ տանում է Բլումֆիլդի գիծը: Նա աշխատում է Վաշինգտոնի (Կոլումբիայի շտատ) համալսարանում և 1942 թ. հրատարակում է «Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ» հանդեսը²: Թրեյչերը հեղինակ է ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ առանձին լեզուների ուսումնասիրության հարցերին նվիրված աշխատությունների: Առանձնապես կարևոր են շարահյուսական վերլուծությանը նվիրված նրա ուսումնասիրությունները, որոնք Փայկի և Ուելսի հոդվածների հետ միասին այդ բնագավառի գլխավոր գործերն են: Որոշ գործեր Թրեյչերը հրատարակել է Բ. Բլոխի և Հ. Սմիթի հետ միասին: նրա աշխատություններից հիշատակելի են Բ. Բլոխի հետ գրած «Աղյուսակներ հնչյունական նկարագրության սիստեմի համար», «Անգլերենի վանկային հնչույթներն» ու «Լեզվաբանական վերլուծության ուրվագիծը»³, Հ. Սմիթի հետ գրած՝ «Անգլերենի կառուցվածքի ուրվագիծը»⁴, է. Հոլլի հետ գրած՝ «Կուլտուրայի վերլուծությունը»⁵, առանձին գրած՝ «Ակցենտուալ սիստեմի տեսությունը», «Կիսաձայնների հնչույթային քննությունը», «Լեզվաբանության առարկան»⁶ և այլն:

Բ. Բլոխի այլ աշխատություններից նշելի են «Անգլիական բայի ներքին թեքումը», «Մի շարք պոստուլատներ հնչույթային վերլուծության համար» հոդվածները⁷:

¹ „Language“, 1947, № 4, էջ 328:

² Studies in Linguistics.

³ B. Bloch and G. Trager, Tables for a System of Phonetic Description, New Haven, 1944. The Syllabic Phonemes of English, „Language“, 1941, էջ 223—246. Outlines of Linguistic Analysis, Baltimore, 1942.

⁴ G. Trager and H. Smith, Outline of English Structure, Baltimore, 1942.

⁵ G. Trager and E. T. Hall Jr., The Analysis of Culture, Washington, 1953.

⁶ G. Trager, The Theory of Accentual System, „Language, Culture and Personality“, Menasha, Wis., 1941. The Syllabic Phonemes of English, „Language“, 1941, էջ 224—246. The Field of Linguistics, SIL, Occasional Papers, № 1.

⁷ B. Bloch, English Verb Inflection, „Language“, 1947, № 4. A Set of Postulates for Phonemic Analysis, „Language“, XXIV, 1948, № 1.

2. Սմիթի աշխատություններից նշելի են «Մետալինգվիստիկական վերլուծության ուրվագիծը», «Շարահյուսական վերլուծության հնչույթաբանական բազան»¹ և այլն:

Իր «Լեզվաբանության առարկան» աշխատության մեջ Քրեյչերը ի մի է բերում և դասակարգում լեզվաբանական այն դիսցիպլինները, որոնք հանդես են գալիս ամերիկյան լեզվաբանական պրակտիկայում: Լեզվաբանական աշխատանքի ողջ բնագավառը Քրեյչերը սահմանում է որպես մակրոլինգվիստիկա («Մեծ լեզվաբանություն»), որը բաժանում է երեք բնագավառի՝ 1) պրալինգվիստիկա («նախալեզվաբանություն»), 2) միկրոլինգվիստիկա («փոքր լեզվաբանություն») և 3) մետալինգվիստիկա («անդրլեզվաբանություն»): Լեզվաբանության հիմնական բնագավառը միկրոլինգվիստիկան է. պրալինգվիստիկային վերաբերում են ակուստիկական-ֆիզիոլոգիական այն հարցերը, որոնք առնչվում են լեզվի ուսումնասիրության հետ, հատկապես փորձառական հնչուկանաբանությունը և խոսքի հոգեբանությունը. մետալինգվիստիկային է վերաբերում լեզվական նշանների իմաստի ուսումնասիրությունը, որը տրադիցիոն լեզվաբանության մեջ կազմում է իմաստաբանության բնագավառը և առնչվում է կուլտուրայի զանազան բնագավառների հետ²: Իմաստաբանության բնագավառի անջատումը լեզվական հետազոտության բուն բնագավառից խիստ հատկանշական է ֆորմալ-անալիտիզմի ուղղության համար, որը լեզվի ուսումնասիրությունը նահանսափակում է ձևական վերլուծությամբ:

Միկրոլինգվիստիկայի մեջ առանձնացվում են՝ 1) ընդհանուր լեզվաբանությունը, 2) նկարագրական (դեսկրիպտիվ) լեզվաբանությունը, որն զբաղվում է «լեզուների (կամ լեզվի) կրկնվող տիպային երևույթների հանգեցումով նկարագրական ձևակերպումների՝ արտահայտված առավելագույն հետևողականությամբ, խնայողականությամբ և լրիվությամբ»³, 3) զուգադրական լեզվաբանությունը, որը բացահայտում է տարբեր լեզվասիստեմաների ընդհանուր և

¹ H. L. Smith, An Outline of Metalinguistic Analysis, GUMSLT, II, 1952. The Phonological Basis for Syntactic Analysis, Washington, 1954.

² Ինչպես տեսանք, մետալինգվիստիկական վերլուծությանը առանձին աշխատություն է նվիրել Սմիթը: «Մետալինգվիստիկայի» (metalinguistics) փոխարեն մի խումբ լեզվաբաններ և հոգեբաններ 1951 թ. առաջարկում են «էքզոլինգվիստիկա» (exolinguistics) տերմինը:

³ G. Trager, The Field of Linguistics, 1949, էջ 4. հմտ. գլուխ-ձևատիկայի էմպիրիկ սկզբունքը:

տարբերիչ գծերը (սրա մեջ է դրվում բարբառների ուսումնասիրությանը) և 4) պատմական լեզվաբանությունը, որն զբաղվում է մեկ կամ մի քանի ցեղակից լեզուների զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններով:

Լեզվի թրեյչերյան սահմանումը հենվում է մի կողմից՝ լեզվի՝ նշանների սիստեմ լինելու ըմբռնման, մյուս կողմից՝ լեզվի՝ կուլտուրայի մյուս ձևերի հետ ունեցած կապի դրույթի վրա. լեզուն թրեյչերի և Բլոխի կողմից դիտվում է որպես կամայական հնչյունական սիմվոլների կամ նշանների մի սիստեմ, որի օգնությամբ հասարակության անդամները իրականացնում են համատեղ գործողությունները իրենց համար ընդհանուր կուլտուրայի սահմաններում: Թրեյչերը և Բլոխը ևս լեզվաբանությունը սերտորեն առնչում են մարդաբանության (անթրոպոլոգիայի) հետ, լեզուն մտցնում կուլտուրայի ընդհանուր սիստեմի մեջ: Լեզուն նրանք համարում են ոչ միայն կուլտուրայի տարր, այլև «բոլոր կուլտուրական գործողությունների (cultural activities) հիմք»¹. Թրեյչերի և Բլոխի վրա շարունակում է ազդեցություն գործել Բլումֆիլդի դավանած բիհևիորիզմը. լեզվական գործունեությունը դիտվում է որպես այնպիսի ազդակների և հակազդումների շղթա, որոնց միջոցով կորդինացվում են մի խմբի անդամների գործողությունները. լեզուն, ըստ նրանց, կապող օղակ է խոսողի և լսողի ներվային սիստեմների միջև:

Թրեյչերի և նրա համախոհների գործունեության գլխավոր բնագավառը նկարագրական լեզվաբանությունն է, որի մեջ առյուծի բաժինն ընկնում է հնչույթային և ձևույթային վերլուծությանը: Խոսքի փաստերի վերլուծությունն ու դասակարգումը՝ ահա նկարագրական լեզվաբանության նպատակը. «Լեզվաբանի խնդիրն է, — գրում են Բլոխը և Թրեյչերը, — դասակարգել խոսքի փաստերը և բացահայտել (reveal) լեզվի սիստեմը՝ տալով այնպիսի ընդհանուր ձևակերպումներ (formulating general statements), որոնք ծածկում են (covering) օբյեկտիվորեն տարբեր, բայց սոցիալապես հավասարաթեք մեծ թվով դեպքեր (events)»²:

Իրենց «Լեզվաբանական վերլուծության ուրվագծում» Բլոխը և Թրեյչերը ընդգրկում են հնչյունաբանությունը, հնչույթաբանու-

¹ B. Bloch and G. Trager, *Outline of Linguistic Analysis*, 1942, էջ 8.

² Նույն աեղը, էջ 39.

թյունը (phonemics); ձևաբանությունը և շարահյուսությունը: «Անգլերենի կառուցվածքի ուրվագիծը» փոքր-ինչ այլ կառուցվածք ունի. այստեղ ողջ նյութը բաժանված է 3 մասի՝ «Հնչույթաբանություն» (Phonology), «Ձևույթաբանություն» (Morphemics) և «Անդրլեզվաբանություն» (Metalinguistics), ընդ որում «Ձևույթաբանության» տակ միավորվում են ձևույթային վերլուծության, ձևահնչույթաբանության (morphophonemics) և շարահյուսության հարցերը: Հնչույթաբանական վերլուծության հիմնական միավորը՝ հնչույթը Բլոխը և Թրեյչերը սահմանում են որպես «հնչյունապես մերձավոր այնպիսի հնչյունների խումբ, որոնք հակադրվում են և փոխադարձաբար բացառում հնչյունների բոլոր նույնական խմբերը լեզվի մեջ»¹: Հնչույթը կազմող խմբերի անդամները, այն է՝ հնչույթների տարբերակները, նրանց դրսևորման ձևերը, կոչվում են ալլոֆոններ, ընդ որում նկատի են առնվում հատկապես դիրքային տարբերակները. հնչույթի անհատական տարբերակները համարվում են հնչույթի ազատ կամ ոչ-պարտադիր (ֆակուլտատիվ) տարբերակներ:

Բլոխի, Թրեյչերի և ամերիկյան մյուս ստրուկտուրալիստների համար բնորոշ է հնչյունաբանական վերլուծության բացառիկ մանրամասնությունը. այսպես, ձայնավորների արտասանության ժամանակ լեզվի տարբեր բարձրացումները՝ վերինը, միջինը և ստորինը նրանք մանրատում են 7 աստիճանի (high, lower-high, higher-mid, mean-mid, lower-mid, higher-low, low). քանակային տարբերությունների 2 աստիճանի (երկար և կարճ) փոխարեն նշում են 5 աստիճան (overlong, long, half-long, short և half-short), տարբերում ուժային շեշտի (stress) 4 աստիճան՝ զրլխավոր կամ ուժեղ (loud), երկրորդական կամ թուլացած ուժեղ (reduced loud), երրորդական կամ միջին (medial) և թույլ (weak)², ընդ որում մանրամասն քննարկման ենթակա են համարվում վանկերի տարբեր քանակ ունեցող բառերն ըստ շեշտի տարբեր աստիճանների և այլն:

Հնչույթաբանական վերլուծության ժամանակ նկատի են առնվում մի կողմից՝ հնչյունական երևույթների հնչույթային բնույթը, մյուս կողմից՝ հնչույթի ալլոֆոնները: Հնչույթային արժեք է վերա-

¹ B. Bloch and G. Trager, Outline of Linguistic Analysis, 1942, էջ 40:

² «Անգլերենի կառուցվածքի ուրվագիծում» դրանք նշանակում են 1)՝ 2)՝ 3) ^ և 4) նշաններով:

գրվում նաև ձայնի այնպիսի հատկություններին (առոգանությանը), որոնք կարող են իմաստատարբերիչ արժեք ունենալ, այն է՝ քանակին (երկարությանը և կարճությանը), ակցենտին (ուժի և բարձրության կամ տոնի տարբերություններին) և այսպես կոչված՝ կցույթին (juncture). կցույթ անվան տակ միավորվում են հնչյունների միացման կամ կցման եղանակի հետ կապված երևույթները, հատկապես դադարի առկայության կամ բացակայության փաստերը: Բուն հնչույթները (ձայնավորներն ու բաղաձայնները) ամերիկյան ստրուկտուրալիստները, այդ թվում նաև Թրեյչերն ու Բլոխը կոչում են գծային (հատվածային սեգմենտային) հնչույթներ, ձայնի՝ հնչույթային արժեք ունեցող հատկությունները (առոգանության տարբերակումները)՝ առոգանական կամ վերգծային (վերհատվածային՝ սուպերսեգմենտային) հնչույթներ. այս վերջին անվան փոխարեն Հոգենը գործածում է «պրոսոդեմա» (առոգանությ) տերմինը¹: Տարբերվում է կցույթի 2 տեսակ՝ բաց և փակ. բաց կցույթը բնորոշվում է ոչ հարթ՝ սուր ու որոշակի անցմամբ կամ դադարով և կարող է ազդել տոնի վրա, փակը՝ առանց այդ հատկությունների. բաց կցույթն էլ կարող է լինել արտաքին (օրինակ՝ նախադասության սկզբում և վերջում) և ներքին (բառի մեջ կամ բառի ու նրան հարող մասնիկ-բառերի միջև. հմմտ. night-rate և nitrate, an aim և a name): Թրեյչերը և Սմիթը «Անգլերենի կառուցվածքի ուրվագծում» տարբերում են բաց կցույթի 3 տեսակ՝ 1) միատակտ (/), որի դեպքում տոնի փոփոխություն չի կատարվում (վերջնային հարթ տոնը), 2) երկտակտ (//), որի դեպքում տոնը բարձրանում է (վերջնային բարձր տոնը), և 3) խաչաձևվող (≠): որի դեպքում տոնն իջնում է (վերջնային իջնող տոնը):

Եթե «լեզվաբանական վերլուծության ուրվագծում» Թրեյչերը և Բլոխը հնչույթային վերլուծությունը սահմանափակում են գծային և վերջնային հնչույթների քննութամբ, ապա «Անգլերենի կառուցվածքի ուրվագծում» սրան միանում է և հնչյունական շղթայի կամ, ավելի ճիշտ, արտասանվածքի (utterance) հնչյունական կողմի քննությունը: Արտասանվածքի մեջ Թրեյչերը և Սմիթը հետևողաբար առանձնացնում են «հնչույթային նախադասություններ կամ ասույթներ» (phonemic clause), «հնչույթային ֆրազներ կամ (բառա)զուգորդումներ» (phonemic phrases) և «հնչույթային բառեր» (phonemic words): Հնչույթային նախադասությունը կամ ա-

¹ E. H a u g e n, Phoneme or prosodeme, „Language“, 1949, № 3.

սույթը» արտասանվածքի որոշակի ամբողջություն ներկայացնող հատվածն է, կամ նվազագույն լրիվ արտասանվածքը (a minimal complete utterance), որ բնորոշվում է վերջնային կցույթով և համապատասխան ինտոնացիայով (մեկ կամ մի քանի բարձրացումով): Հնչույթային ասույթների մեջ կարող են առանձնացվել հնչույթային ֆրազներ, որոնք ունեն մեկ առաջնային շեշտ ու հնարավոր այլ շեշտեր և նորմալ կցույթ կամ ներքին բաց (դրական) կցույթներ. հնչույթային ֆրազների մեջ էլ կարող են առանձնացվել հնչույթային բառեր, որոնք շունեն ներքին բաց (դրական) կցույթներ և համապատասխանաբար երկրորդային շեշտեր: Հնչույթային բառեր են համարվում հնչույթային շարժի աջակիսի հատվածներ, *ինչպիսիք են* no [nów], taker [téykər], ta'ke it [teykit], psychological [səykəla'jikel]. *որպես այնպիսի հնչույթային ֆրազների օրինակներ, որոնք հնչույթային բառեր չեն, բերվում են հետևյալները՝* White House [wa'yt+hæws], blackboard [blæék—bòhrd], old maid [òwld+méyd], slynes [slay nis], do you think so [d+yə+θiŋk+sòw]:

Հնչույթաբանական վերլուծության բնագավառը Քրեյչերի և Բլոխի մոտ սահմանափակվում է հնչույթային հատկանիշների, հնչույթների ալոֆոնների և դրանց շրջապատի ուսումնասիրությանը. ձևաբանության բնագավառն սկսվում է այն ժամանակ, երբ խոսվում է հնչույթների և հնչույթային արժեք ունեցող միատիպ (գլխավոր) միավորների հետևողական շարքի մասին:

Ձևույթային վերլուծության մեջ Քրեյչերը և Սմիթը հանդես են բերում ձևական վերլուծության բոլոր հատկությունները. եթե Բլումֆիլդը ձևույթը սահմանելիս նկատի էր ունենում նաև իմաստը, ապա Քրեյչերն ու Սմիթը աշխատում են այն բոլորովին դուրս մղել: Ծիշտ է, «Լեզվաբանական վերլուծության ուրվագծում» Բլոխը և Քրեյչերը ձևույթը սահմանում են Բլումֆիլդի նման որպես «ազատ կամ կապված ձև, որ չի կարող բաժանվել ավելի փոքր իմաստավոր մասերի»¹, բայց միաժամանակ նշում են, որ իմաստին ուշադրություն դարձնելու կարիքը գործնական դժվարություն է առաջացնում: Այս հանգամանքն է, որ վերջիվերջո հանգեցնում է ձևույթի թրեյչեր-սմիթյան սահմանմանը որպես «կրկնվող կաղապարային մասնակիությունների (recurring patterned partials)»², որոնք բաղկա-

¹ B. Bloch and G. Trager, Outline of linguistic Analysis 1942, էջ 54.

² G. Trager and H. Smith, An Outline of English Structure 1951, էջ 53.

ցած են մեկ կամ ավելի հնչույթներից, այլև երբեմն կաղապարի բացերը լրացնող զրո տախրերից:

Լիակատար անալոգիա է անցկացվում հնչույթային և ձևույթային վերլուծության միջև. «Լեզվի քերականության վերլուծության պրոցեդուրան,— գրում են Բլոխը և Քրեյչերը,— սկզբունքորեն նույնն է, ինչ ֆոնեմիկայի մեջ: Այստեղ ևս մենք քննում ենք արտասանվածքների մի հավաքածու (a collection of utterances), ցուցակագրում կրկնվող հատվածամասերը (list the recurrent fractions) և կազմում ենք դասեր՝ միասին խմբավորելով տարբեր արտասանվածքների մասերը, որոնք նման են ձևով և ֆունկցիայով»¹: Քերականության երկու մասերից ձևաբանությունն, ըստ նրանց, զբաղվում է բառի կառուցվածքով, շարահյուսությունը բառերի զուգորդումներով՝ բառակապակցությունների և նախադասությունների մեջ (in phrases and sentences): «Անգլերենի կառուցվածքի ուրվագծերում», որտեղ վերլուծության եղանակն է՛լ ավելի է ձևականացված, քերականական և բառապաշարային հիմնական հասկացությունները սահմանվում են հետևյալ կերպ. «Ձևույթները կարող են տարբերակներ ունենալ տարբեր դրույթուններում: Սրանք ալլոմորֆներ են²: Լեզվի ձևույթների բոլոր ձևերի քննությունը մորֆոֆոնեմիկան է: Ձևույթների՝ հանդիպող հետևողական շարքերի (sequences of morphemes that occur) քննությունը շարադասությունն է (arrangement) (կոչված նաև տակտիկա): Անգլերենում, ինչպես շատ այլ լեզուներում, հարմար է համարվել ձևույթները երկատել հիմքերի ու նման այլ միավորների (into bases and all others) (տե՛ս ստորև), և ապա ձևույթային հետևողական շարքերը, որոնք ներառում են միայն մեկ հիմք, քննել մեկ վերնագրի տակ՝ ձևաբանությունն, իսկ այն շարքերը, որոնք ներառում են մեկից ավելի հիմքեր,— մի այլ վերնագրի տակ՝ շարահյուսությունն: Քերականությունն բառը կարող է օգտագործվել լեզվի վերլուծության ամբողջությունը՝ ֆոնոլոգիան և մորֆեմիկան ընդգրկելու համար: Մորֆոֆոնեմիկայի ուղեկիցներից մեկը տվյալ լեզվի բոլոր ձևույթների ցանկն է՝ լեքսիկոնը»³: Հնչույթների գծային և վերագծային տեսակների անալոգիայով տարբերվում են

¹ G. Trager and H. Smith, հիշ. աշխ., էջ 53.

² Ալլոմորֆ տերմինի փոխարեն Քրեյչերը և Բլոխը «Լեզվաբանական վերլուծության ուրվագծերում» օգտագործում են այսերևանց տերմինը, որ, ինչպես տեսանք, առկա է նաև Հաոխի և Հոքստի մոտ:

³ G. Trager and H. Smith, հիշ. աշխ., էջ 54—55.

գծային (սեգմենտային՝ հատվածային) և վերգծային (վերսեգմենտային՝ վերհատվածային) ձևույթներ. գծային ձևույթները սովորական ձևույթներ են (բաղկացած գծային հնչույթներից՝ ներառյալ և զրո ալլոմորֆները), վերգծայինները՝ 1) շեշտերի հետևողական շարքեր՝ բաց (դրական) կցույթներով կամ առանց դրանց և 2) տոնային հնչույթների հետևողական շարքեր՝ վերջնային կցույթով. առաջին տիպի վերգծային ձևույթները կոչվում են վերմասնիկներ (superfixes)՝ նախամասնիկների և վերջամասնիկների օրինակով, երկրորդ տիպի վերգծային ձևույթները՝ ինտոնացիոն կաղապարներ (intonation patterns): Գծային ձևույթներ են «հիմքերը» և վերջամասնիկները (վերջածանցներն ու վերջավորութունները). նախամասնիկները համարվում են «նախահիմքեր»:

Խոսքի մասերի փոխարեն, որոնք դեն են նետվում որպես իմաստի վրա հիմնվող դասակարգում, Թրեյչերը, Բլոխը, Սմիթը և ուրիշները օգտվում են այլ կարգի բաժանումներից ու դասակարգումներից. «Դասակարգումների մշակման ժամանակ,— գրում են Բլոխն ու Թրեյչերը,— չպետք է դիմել իմաստին, վերացական տրամաբանությունն ու փիլիսոփայությունը»¹: Այս դեպքում էլ հաշվի է առնվում ոչ թե հարաբերությունների և զուգորդումների ողջ բազմազանությունը, այլ այս կամ այն տարբերիչ հատկանիշը: Բլոխը և Թրեյչերը իրենց «Լեզվաբանական վերլուծության ուղղագծում» բառերի խմբավորման հիմք են ընդունում բառերի ձևաբանական կառուցվածքը և շարահյուսական ֆունկցիան՝ անուն, բայ և այլն անվանումները համարելով երկրորդական: Ավելի ուշ Թրեյչերը և Սմիթը այս հարցում հիմք են ընդունում հիմքերի և վերջամասնիկների զուգորդելիության հնարավորությունը. բառի այս կամ այն խմբին պատկանելի որոշվում է այն բանով, թե տվյալ բառը (հիմքը) ի՞նչ մասնիկ է ընդունում և ի՞նչ չի ընդունում:

Թրեյչերը և Սմիթը ձևաբանության և շարահյուսության քննության առարկաների տարբերման հիմք են ընդունում ձևույթների հաջորդման շարքի մեջ հիմքերի առկա քանակը. միայն մեկ հիմք (մեկ հիմք և ցանկացած քանակությամբ վերջամասնիկներ) ունեցող հաջորդման շարքը կոչվում է ձևույթային բառ (morphemic word) և հատկացվում է ձևաբանությանը. մեկից ավելի հիմքերի զուգորդումը կոչվում է ձևույթային ֆրազ (morphemic phrase) և հատկացվում է շարահյուսությանը: Վերջինիս բնագավառն է համարվում նաև այսպես կոչված ձևույթային ասույթների (morphemic clause)

¹ B. Bloch and G. Trager, հիշ. աշխ., էջ 68:

ուումնասիրությունը. այսպես են կոչվում ձևույթային ֆրազների միացումները ինտոնացիոն կաղապարների հետ:

Շարահյուսական վերլուծության մեջ ևս Քրեյչերն ու Սմիթը առաջնորդվում են ձևական սկզբունքով. նախադասության սահմանը որոշվում է զուտ հնչույթաբանական սկզբունքով՝ ինտոնացիոն գծի վերջանալով, դադարով: Արտասանվածքների շարահյուսական վերլուծության ժամանակ որպես «անմիջական բաղադրիչներ» (immediate constituents) առանձնացվում են «շարահյուսական նախադասությունները կամ ասույթները» (= «ձևույթային ասույթներին»), որոնք համապատասխանում են հնչույթաբանության բնագավառի «հնչույթային ասույթներին». «շարահյուսական ֆրազներն» էլ համապատասխանում են հնչույթաբանության բնագավառի հնչույթային ֆրազներին: Շարահյուսական հատվածների բնույթի որոշման հիմք է ընդունվում նրանց ֆունկցիան, ընդ որում լիակատար անալոգիա է անցկացվում սրանց և բառատեսակների (խոսքի մասերի) որոշման սկզբունքների միջև. «Այնպիսի մի լեզվում, ինչպիսին անգլերենն է, — գրում են Քրեյչերը և Սմիթը, — հնարավոր է ձևաբանորեն նույնացնել ֆրազների շատ հատվածներ բառերի տարբեր խմբերի հետ: Զբաղվելով շարահյուսությամբ, մենք առանձնացնում ենք (identify out) գոյականներ, անձնական դերանուններ, ածականներ և բայեր՝ օգտվելով ձևաբանության մեջ սահմանված չափանիշներից: Այդ բանը մեզ հետագայում օգնում է կատարել մեր փոխարինումները (substitutions) ավելի դյուրին ու ուղղակի եղանակով և անվանում տալ ամբողջական ֆրազներին՝ ըստ առանձին բառերի ֆունկցիաների հետ նրանց ֆունկցիաների նմանության կամ նույնության»¹: Փոխարինումը կամ սուբստիտուցիան, ինչպես Նշել ենք, նկարագրական լեզվաբանության կարևոր սկզբունքներից մեկն է: Շարահյուսական ֆունկցիաների արտահայտության միջոցների մեջ կարևոր տեղ է տրվում շեշտերի դիրքի ու բնույթի, բառերի շարահաստության ուսումնասիրությանը, մանավանդ որ դրանք խիստ կարևոր դեր են խաղում անգլերենում՝ փոխարինելով թեքույթներին:

Իրենց «լեզվաբանական վերլուծության ուրվագծում» Բլոխը և Քրեյչերը շարահյուսական ծայրագույն բաղադրիչներ համարում են բառերը, որոնց վերլուծումն արդեն կազմում է ձևաբանության բնագավառը:

¹ G. Trager and H. Smith, հիշ. աշխ., էջ 73—74:

իր «Մի շարք պոստուլատներ հնչույթային վերլուծության համար» հոդվածում¹ Բլոխը պահանջում է հնչույթի սահմանման և առանձնացման հարցում տեղ շտալ իմաստային կողմին: Այս տեսակետից նա մեղադրում է Բլումֆիլդին այն բանի համար, որ վեջինս հնչույթը սահմանելիս նշում է նրա իմաստատարբերիչ դերը և ընդհանրապես տեղ է տալիս նշանակությանը: Բլոխը փորձ է անում հնչույթային ողջ վերլուծությունը հիմնել զուտ արտասանական հատկանիշների վրա:

Բլոխը հնչույթային վերլուծության մեջ կիրառում է Հոբբսի ձևաբանական վերլուծության: սկզբունքը՝ հնչույթի ոչ հակադրական տարբերակները կոչելով ֆոններ (phone) և հնչույթը սահմանելով որպես «ոչ հակադրական և հնչյունապես նման ֆոնների դաս»²:

Չնայած հիշյալ պահանջին՝ իրենց վերլուծության մեջ Բլոխն ու Թրեյչերն, այնուամենայնիվ, ստիպված են տեղ տալ իմաստային կողմին. այսպես, բայի դեպքում նշվում է նրա ժամանակային հարաբերականությունը. բայը սահմանվում է որպես մի խումբ, որի մեջ մտնող բառերը ածանցների և զանազան ձևափոխությունների օգնությամբ արտահայտում են ներկա և անցյալ ժամանակի տարբերությունը:

Ստրուկտուրալիստական գլխավոր հոսանքների ընդհանրություններն ու տարբերությունները. — Ստրուկտուրալիստական բուլոր հոսանքների համար բնորոշ են՝ լեզվի և խոսքի սոսյուլոգյան հակադրությունը, լեզվի սիստեմային բնույթի ընդունումը, լեզվի ստրուկտուրային (կառուցվածքային) որակական ամբողջականության դրույթը, սինխրոնիկ քննությանն առաջնություն տալը դիսխրոնիկի հանդեպ, լեզվի փոփոխության մուտացիոն բնույթի ընդունումը, քննության ունիվերսալացումը և լեզուների տիպոլոգիական գուգադրմանը կարևոր նշանակություն տալը, ստրուկտուրալիստական լեզվաբանությունը ողջ նախորդ լեզվաբանությանը հակադրելը, լեզվական բուլոր կարգի միավորների (հնչյունական, ձևաբանական և այլն) միևնույն սկզբունքներով քննելը (գուգաձևություն կամ «իզոմորֆիզմ»), լեզվական քննության մեջ բառը գրեթե դուրս մղելը (հատկապես կոպենհագենյան և ամերիկյան ստրուկտուրալիզմի մեջ), քննության մաթեմատիկանացումը, նոր

¹ B. Bloch, A Set of Postulates for Phonemic Analysis, „Language“, XXIV, 1948, № 1.

² B. Bloch, Non-contrastive... „Language“, 1950, XXVI, № 1, էջ 80.

տերմինների ներմուծումը, տրադիցիոն բաժիններից հրաժարումը և այլն: Ստրուկտուրալիստները, ի տարբերություն Սոսյուրի, հակված են ընդհանրապես լեզվական նշանը պատճառաբանված համարելու:

Սրա հետ միասին առկա են ակնհայտ տարբերություններ:

1) Եթե ամերիկյան և կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստների համար բնորոշ է իմանենտիզմը, լեզուն ինքնին քննելը, այն ժողովրդի պատմությունից և լեզվական նշանը արտալեզվական իրականությունից կտրելը, ապա Պրագայի ստրուկտուրալիստները լեզուն և լեզվական նշանը դիտում են արտալեզվական իրականության հետ կապված, լեզվական նշանը կապում նրա իրացման հետ: Պրագայի լեզվաբանները պահանջում են լեզուն քննել գրականության և կուլտուրայի, հասարակության մեջ նրա կատարած ֆունկցիայի հետ սերտորեն կապված, թեև լեզվի ֆունկցիոնալ տարբերակումներին նրանք առաջնային տեղ են տալիս՝ գրեթե մինչև լեզվի ընդհանրության ժխտումը: Այս կապակցությամբ տարբեր է ֆունկցիայի ըմբռնումը. Պրագայի լեզվաբանների համար ֆունկցիան լեզվական միավորների կիրառությունն է, կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստների (Եմսլեի) համար՝ զուտ ներքին-ֆունկցիոնալ կապ:

2) Լեզվի և մտածողության, լեզվական ձևի ու լեզվական իմաստի փոխհարաբերության հարցում առկա են ակնհայտ տարբերություններ. ամերիկյան ստրուկտուրալիստները լեզվի և մտածողության պրոբլեմը համարում են կեղծ պրոբլեմ, լեզվական իմաստը դուրս հանում լեզվաբանական քննության պրոբլեմից. եվրոպական ստրուկտուրալիստները լեզվական իմաստը դիտում են որպես լեզվաբանական քննության անհրաժեշտ տարր, ընդ որում կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստները իմաստը քննում են անկախ ունալ իրականությունից՝ լուրջ լեզվական հակադրությունների հիման վրա, մինչդեռ Պրագայի ստրուկտուրալիստները կարեվոր տեղ են տալիս լեզվական միավորների ունալ իրականության հետ ունեցած կապին, անվանման էություն բացահայտմանը:

3) Կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստները (Եմսլեը) պահանջում են տեքստի սպառիչ նկարագրություն, մինչդեռ Պրագայի ստրուկտուրալիստները այդ համարում են անհնար, որովհետև լեզուն չի կարող միայն ինքնին քննվել, այլ պետք է կապվի ոչ լեզվական երևույթների հետ:

4) Կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստների համար լեզվական միավորը կարևոր է միայն հարաբերության միջոցով՝ որպես հարաբերության մի կողմը, որպես այլ միավորներին հակադրվող միավոր, որի ինքնուրույն գոյությունը էական չէ (Ելմսլևի «էմպիրիկ» սկզբունքը)։ Պրագայի ստրուկտուրալիստների համար լեզվական միավորը, ստրուկտուրալ հակադրությամբ արժեքավորվելով հանդերձ, կարող է քննվել և ինքնուրույն կերպով։

2. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋԳԻՍՑԻՊԼԻՆՆԵՐ

(ԱՐՏԱՍՏՐՈՒԿՏՈՒՐԱԼԻՍՏԻԿԱ ԿԱՄ «ՄԱԿՐՈՎԻՆԳՎԻՍՏԻԿԱ»)

Ներածական տեղեկություններ.— Այս անվան տակ մենք միացնում ենք այն բոլոր դիսցիպլիններն ու հոսանքները, որոնք ուսումնասիրության առարկա են դարձնում ոչ թե լեզվական ստրուկտուրայի ներքին փոխհարաբերությունները, այլ լեզվի «արտաքին» կապերն ու առնչությունները։ Մի կողմից՝ դրանք յուրատեսակ միջդիսցիպլիններ են լեզվաբանության և այլ (հասարակական և բնական) գիտությունների միջև, մյուս կողմից՝ լեզվաբանական հոսանքներ, որոնք, ի տարբերություն բուն ստրուկտուրալիստների (ստրուկտուրալ իմանենտիզմի ներկայացուցիչների), լեզվի ուսումնասիրությունը բոլորովին էլ չեն սահմանափակում ներքին ստրուկտուրային կապերով, այլ լեզուն դիտում են իր տարրեր կողմերով՝ մարդու և մարդկային հասարակության հետ կապված։ Եթե ստրուկտուրալ իմանենտիզմի ներկայացուցիչները խնամքով սահմանազատում են լեզվաբանությունը մյուս գիտություններից, լեզվաբանության բուն խնդիրը համարում լեզվական ստրուկտուրայի բաղադրիչների դասակարգումն ու կապակցության եղանակների՝ ուսումնասիրությունը, ապա այս միջդիսցիպլինների ու հոսանքների ներկայացուցիչները կամ, ընդունելով ստրուկտուրալ իմանենտիզմի ներկայացուցիչների այս սկզբունքը, կամուրջ են գցում լեզվաբանության և մյուս գիտությունների միջև՝ ուսումնասիրության առարկա դարձնելով այն բոլորը, ինչ դուրս է մնում լեզվական ստրուկտուրայի ներքին կապերից, կամ լեզվաբանությունը դիտում են որպես յուրատեսակ համապարփակ գիտություն, հատկապես որպես հասարակական գիտությունների հիմք և նրան նույն տեղը տալիս հասարակական գիտությունների մեջ, ինչ տրվում է մաթեմատիկային բնական ու տեխնիկական գիտությունների մեջ։

Ամերիկյան լեզվաբանության ներկայացուցիչները սկզբնապես լայն առումով գործածում էին էթնոլինգվիստիկա տերմինը, բայց հետագայում այն փոխարինում են էքզոլինգվիստիկա (արտալեզվաբանություն) տերմինով՝ այստեղ դնելով այն բուրրը, ինչ դուրս է մնում «ներքին» լեզվաբանության քննության սահմաններից: Քանի որ այս տերմինն արտացոլում է ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության այն կարծիքը, թե բուն լեզվաբանությունն առարկան լոկ ձևույթների ֆորմալ դասակարգումն ու փոխառնչությունների ուսումնասիրությունն է, թե լեզվի ուսումնասիրությունը պետք է խնամքով առանձնացնել գիտակցության և մտածողության ուսումնասիրությունից, թե լեզվի և ժողովրդի, լեզվի և կուլտուրայի, լեզվի և գիտակցության և այլ կապերը լեզվաբանության տնօրինությունից դուրս են, ուստի և մենք ավելի ճիշտ ենք համարում այն փոխարինել «արտաստրուկտուրալիստիկա» տերմինով. 1) սրանով իսկ նախ՝ մենք խուսափում ենք այս դիսցիպլինները բուն լեզվաբանությունից դուրս համարելու սխալ տեսակետից և ընդգծում, որ այս դիսցիպլիններն ու հոսանքները, սերտորեն կապված լինելով լեզվաբանության հետ ու նույնիսկ մտնելով նրա մեջ, տարբերվում են բուն ստրուկտուրալիզմից նրանով, որ ուսումնասիրում են լեզվական ստրուկտուրայի ոչ ներքին ֆորմալ կապերը. 2) երկրորդ՝ մենք սրանով իսկ նշում ենք, որ այս դիսցիպլիններն ու հոսանքները նույնպես հենվում են ստրուկտուրալ հետազոտության մեթոդների վրա. այսպես, էթնոլինգվիստիկայի (նեղ իմաստով) ներկայացուցիչները փորձում են լեզվական կաղապարի ուսմունքը տեղափոխել կուլտուրայի բնագավառը, կամ բառիմաստների ուսումնասիրությունը կատարել դրանց ներքին կապերի հաստատման հիման վրա:

Քանի որ լեզուն կապված է ամենաբազմազան հասարակական, բնական ու տեխնիկական գիտությունների հետ, ուստի և գոյություն ունեն լեզվի ուսումնասիրության ամենաբազմազան հայեցակետեր՝ լեզվի հոգեբանություն, լեզվի ֆիզիոլոգիա և բիոլոգիա¹, լեզվի ուսումնասիրություն տեխնիկայի, (կապի կամ հաղորդակցման, մեքենայական թարգմանության և այլն) դիրքերից և այլն: Մենք այս բոլոր հայեցակետերի մասին խոսելու հնարավորություն չունենալով՝ ընտրում ենք ամենից ավելի ակ-

¹ Հմտ. J. H. Woodger, *Biology and Language*, Cambridge, 1952.

տուալ միջոցի սցիպլիններն ու լեզվաբանական հոսանքները՝ դրանց համար մասամբ օգտագործելով եղած անվանումները (էթնոլինգվիստիկա, պսիխոլինգվիստիկա), մասամբ էլ անալոգիայով մտցնելով նոր անվանումներ (տեխնոլինգվիստիկա և այլն). էթնոլինգվիստիկա անվանումը, ի տարբերություն ամերիկյան լեզվաբանների, մենք օգտագործում ենք նեղ առումով՝ այստեղ դնելով լեզվի և ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի կապի վերաբերյալ տեսությունները:

ա) Կիրառական լեզվաբանություն

Ցեխնոլինգվիստիկա

Կիրենետիկան, ինֆորմացիայի տեսությունը և լեզվաբանությունը. մեքենայական քարգմանության պոռթիւմը. — Կիրենետիկան որպես գիտություն առաջացել ու ձևավորվել է լազմաթիվ գիտությունների զարգացման¹ և գիտական նորագույն պատկերացումների հետևանքով: «Կիրենետիկա» տերմինը որպես այդ գիտության անվանում առաջին անգամ օգտագործվել է ամերիկացի պիտնական Ն. Ուինների «Կիրենետիկա կամ հսկողությունն ու հաղորդակցումը կենդանիների ու մեքենաների մեջ» գրքում¹: Կիրենետիկան անհատի և արտաքին աշխարհի փոխազդեցությունը դիտում է որպես հաղորդակցում և սրա նկատմամբ կիրառում հաղորդակցման տեխնիկայի սկզբունքները, հաղորդակցման տեսության տարրերը: Այդ պատճառով էլ հաղորդակցման տեսության շատ հեղինակներ հաճախ են դիմում Ուինների գրքի հեղինակությանը: Կիրենետիկայի կարևորագույն սկզբունքը այն բանի հավաստումն է, որ գոյություն ունի որոշակի անալոգիա մի կողմից՝ էնտրոպիայի և ինֆորմացիայի, մյուս կողմից՝ կենդանի օրգանիզմների և ավտոմատ կերպով ղեկավարվող մեքենաների միջև:

Էնտրոպիա ասելով թերմոդինամիկայի մեջ հասկանում են էներգիայի մի ձևի՝ մյուսին փոխարկվելու այն շափը, որի դեպքում վերջինս չի կարող ինքն իրեն փոխվել նախորդ ձևին: Ըստ

¹ N. Wiener, *Cybernetics, or Control and Communication in Animals and Machines*, New York, 1948. Տե՛ս և *Cybernetics and Society*, London, 1954. ուս. թարգմ. Н. Винер, *Кибернетика и общество*, М., 1958. Հմտ. Э. Я. Кольман, *Кибернетика*, М., 1956. В. В. Солодовников, *Некоторые черты Кибернетики*, М., 1956 և այլն:

Թերմոդինամիկայի երկրորդ օրենքի՝ յուրաքանչյուր փակ վերջ-
 սական մակրոսիստեմի (մեծ սիստեմի) էնտրոպիան միշտ ձգտում
 է աճելու, այսինքն՝ ամեն փակ սիստեմ միշտ ձգտում է իր ամե-
 նից աճելի հավանական վիճակին, որի ժամանակ նրա էնտրո-
 պիան առավելագույնն է: Այսպիսով, բոլոր փակ սիստեմները
 ձգտում են ավելի քիչ հավանական վիճակներից ավելի շատ հա-
 վանական վիճակների, այլ կերպ ապա՝ այն վիճակներից, որոնք
 բնորոշվում են տարբերակվածության և անմիատեսակության
 բարձր աստիճանով, անկազմակերպվածության և միատեսակու-
 թյան վիճակի: Այս սկզբունքը կիրառելով կյանքի երևույթների
 նկատմամբ՝ կիրեռնետիկան նշում է, որ կենդանի օրգանիզմների
 փոխհարաբերությունը արտաքին աշխարհի հետ իրականացվում
 է համապատասխան ինֆորմացիայի ստացման և օգտագործման
 միջոցով: Սրանից բխում է, որ մեր գոյության և արտաքին պայ-
 մանների վրա արդյունավետ կերպով ներգործելու համար համա-
 պատասխան ինֆորմացիա ստանալը բացարձակ անհրաժեշտու-
 թյուն է: Կիրեռնետիկան գտնում է, որ էնտրոպիան և ինֆորմա-
 ցիան կարելի է որոշ իմաստով հակադիր մեծություններ համարել.
 առաջինը անկազմակերպվածության շափն է, երկրորդը՝ կազմա-
 կերպվածության. էնտրոպիան կարող է միայն աճել, ինֆորմա-
 ցիան՝ միայն նվազել: Որքան ավելի հավանական են տվյալ
 լողանշանները, այնքան ավելի պակաս է դրանց՝ ինֆորմացիա
 պարունակելու հավանականությունը: Հաղորդման յուրաքանչյուր
 տարր այնքան ավելի մեծ քանակի ինֆորմացիա է պարունակում,
 որքան ավելի մեծ է այն տարրերի թիվը, որոնցից նա կարող է
 ընտրվել. եթե ընտրվող տարրերի թիվը նշանակենք N -ով, իսկ
 տարրերի ընդհանուր թիվը (որից ընտրվում են տվյալ տարրերը)՝
 M -ով, ապա հնարավոր հաղորդումների թիվը (N) կարտահայտվի
 $N = M^M$ բանաձևով:

Կիրեռնետիկան սովորեցնում է, որ կենդանի օրգանիզմների
 և ավտոմատ սիստեմների միջև առկա է որոշակի անալոգիա: Այս-
 տեղից էլ բխում է, որ կենդանի օրգանիզմների ուսումնասիրու-
 թյունը հնարավորություն կտա ստեղծել այնպիսի մեքենաներ,
 որոնց մեջ կարելի կլինի կիրառել ինֆորմացիայի ստացման, փո-
 խակերպման և օգտագործման այն կատարելագործված սկզբունք-
 ները, որոնք առկա են կենդանի օրգանիզմների մեջ: Այստեղից էլ
 ծագում են տեխնիկական պրոցեսների ավտոմատ ղեկավարման,
 ինքնալարվող ու ինքնակատարելագործվող և նույնիսկ ինքնավե-

բարտադրող մեքենաների ստեղծման փորձերը: Էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ստեղծման հետ միասին սկսում են փորձեր արվել դրանք թարգմանության համար օգտագործելու:

1954 թ. հունվարի 7-ին Նյու-Յորքում ցուցադրվում է էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենայի միջոցով ուսերենից անգլերենի թարգմանելու փորձը, ընդ որում թարգմանվում է 60 նախադասություն տարրեր բնագավառներից՝ ամեն նախադասության թարգմանության պրոցեսի 6—8 վայրկյան տևողությամբ. թարգմանության համար ընտրվել էր 250 բառ, և կազմվել էին միայն պարզ ընդարձակ նախադասություններ: Սա միայն նման թարգմանության հնարավորության ապացուցման փորձ էր. հետագա աշխատանքը լնթանում է մեքենայական թարգմանության այնպիսի բարելավման ուղղությամբ, որ հնարավորություն ստեղծվի թարգմանելու ամեն տիպի դժվարության տեքստ:

Հրատարակվում է «Մեքենայական թարգմանություն» հանդեսը, որտեղ պարբերաբար լուսաբանում են նման թարգմանության հետ կապված հարցերը: Ոմանց կողմից նպատակահարմար է համարվում մի այնպիսի իդեալական միջնորդ-լեզվի ստեղծումը, որը հնարավոր կդարձնի հեշտացնել ամենատարբեր լեզուների միջև կատարվող թարգմանությունը՝ այդ միջնորդ լեզվի «փնտջմամբ». այլապես անհրաժեշտ կլինի մշակել ամենատարբեր սխտեմներ՝ մի լեզվից մի որևէ այլ լեզվի թարգմանելու համար, որ կդժվարացնի աշխատանքը:

Մեքենայական թարգմանության իրականացումը պահանջում է որոշ նախապատրաստական աշխատանք, որ հանգում է բառապաշարի (ներառյալ և դարձվածաբանությունը) և քերականական կանոնների սխտեմավորմանն ու համարակալմանը կամ այսպես կոչված կողավորմանը: Մեքենայական թարգմանության պրոցեսը հանգում է 3 փուլի՝ 1) վերլուծությունը, այն է՝ ներմուծվող լեզվով (input language) տրվող հաղորդման կողավորումը նախապես մշակված կողմի՝ համաձայն, 2) փոխակերպումը, այն է՝ տվյալ կողմի փոխարինումը մի այլ կողմի և 3) համադրությունը,

¹ Կող ասելով հասկանում են պայմանական նշանակումների կամ ազգանշանների տվյալ սխտեմը, ընդ որում դրանք սովորաբար համառոտված ու պարզեցված են լինում. այսպես, օրինակ, հեռագրման մեջ կիրառվում է Մորգեի կողը: Էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների կողը ներկայացնում է «հրամանների» այն սխտեմը, որը կիրառվում է հաշվումների ծրագրերը այդ մեքենաների մեջ ներմուծելու համար:

այն է՝ փոխակերպված հազարզման ապահովագվորումը արտածվող լեզվի (output language) տերառի¹:

Կապի ընդհանուր տեսության կամ այսպես կոչված ինֆորմացիայի (կոմպլեքսիացիայի) տեսության² զարգացումը պահանջում է լեզվաբանության և տեխնիկայի է՛լ ավելի սերտ կապ. լեզվաբանության համար կարևոր են ինֆորմացիայի կամ կապի տեսության եզանունները, կապի ինժեներների համար՝ լեզվաբանների զարգացումները: Հնչյունների հնչույթաբանական թնության հայեցակետը աշակցություն է գտնում ինֆորմացիայի (կոմպլեքսիացիայի) տեսության կողմից: Հազարզակցման միջոցների աննախընթաց աճը որում է կապի ինժեներների ուղարկությանը տեխնոլոգիայի, լսողական ընկալման, խոսքի հնչյունների հասկանալիության հարցերի ուղղությամբ, որոնց ուսումնասիրության բնագավառում նրանք նշանակալից արդյունքների են հասնում:

Հազարգակցման (կապի, ինֆորմացիայի) տեսության առաջին պատեմաբանի շաքարանքը տվել է Պլոպ է. Եաննոնը գեղես 1948 թ.³ այն հարաբերությամբ վերահրատարակվել է Եաննոնի և Մեյվերի «Հազարգակցման մաթեմատիկական տեսությունը» գրքում⁴: Հազարգակցումը լայն իմաստով ընգրկում է ոչ միայն բանավոր և գրավոր լեզվական հազարգակցումը, այլև արվեստի գանձաբան տեխնիկները (երաժշտություն, նկարչություն, ֆատրան, բարիսո) և ընդհանրապես մարդկային վարմունքը, որը անհրաժեշտաբար պայմանավորվում է օրգանիզմի՝ արտաքին աշխարհի անհատի ստացած «հազարգումների» (անհատի և իրարարության

¹ Չմտ. Յի. Դ. Ալմրես, Машинный перевод и проблема языка-посредника. ВЯ, 1967, № 5, էջ 117:

² Ինֆորմացիա (information, информация) բառը նշանակում է ոչ միայն հազարգումը, այլև հազարգման բովանդակությունը, հազարգող անգիֆուկցիաները, ուստի և մենք գերազատում ենք այն թուղնել անփոփոխ՝ առանց հազարգումն բառով թարգմանելու: Հազարգակցումը կամ կոմպլեքսիացիան ինֆորմացիայի փոխանակումն է որպես երկկողմանի պատ, և ինֆորմացիայի տեսությունը համարս կոչում են նաև հազարգակցման կամ կոմպլեքսիացիայի տեսություն: Մուսունը, «теория информации» և «теория коммуникации» անվանումներից շխուսափելով հանգիքը, գործածում են նաև «общая теория связи» (կապի ընդհանուր տեսություն) անվանումը՝ ավելի ջատ կապի տեխնիկական միջոցների տեսության ասումով:

³ ВСТЛ, 1948:

⁴ C. E. Shannon and W. Weaver, The Mathematical Theory of Communication, Urbana, 1949: Արս գրքի մասին ցրախոսական է գրքից Զ. Յ. Երևանի հոդուրը «Language»-ում, 1962, XXIX, № 1, էջ 60—62:

փոխազդեցության) բնույթով: Նեղ տեխնիկական իմաստով հազորգակցման տեսությունը վերաբերում է հազորգակցման կամ կապի տեխնիկական միջոցներին՝ հեռագիր, հեռախոս, ուպիո, հեռուստատեսություն և այլն:

Հազորգակցումը քնականաբար ենթադրում է 3 բան՝ հազորդող, հազորդում և հազորդման ստացող. սակայն որպեսզի հազորդումը հազորդողից հասնի հազորդումն ստացողին, անհրաժեշտ է կապի իրականացման մի ամբողջ սխեմա, որի տարրերն են՝ 1) հազորգիրը, որ հազորդումը կողավորում է՝ վերածելով ազդանշանների, 2) հազորդման գիծն ու հազորգվող ազդանշանները և 3) ընդունիչը, որ ազդանշանները ապակողավորում է՝ փոխակերպելով հազորդման: Մարդը սովորական հազորգակցման պրոցեսի գիրքերից առնված ունի բոլոր բաղադրիչները, սրովհետև նա հանգես է գալիս և՛ որպես հազորդող, և՛ որպես ընդունող:

Կապի կամ հազորգակցման ընդհանուր տեսության հետ կապված՝ սովորաբար տարրերում են պարբերականների երեք խումբ՝ 1) տեխնիկական, այն է՝ կապի հուսալիցությունը, հազորգվող նշանների փոխանցման ճշգրտությունը, ընդունվող և հազորգվող տեղեկությունների համապատասխանությունը: 2) արդյունավետության (էֆեկտիվության), այն է՝ ստացված հազորգման (տեղեկության) արդյունավետությունը: 3) իմաստաբանական, այն է՝ հազորգվող նշանների՝ տվյալ իմաստը փոխանցելու նշքառության աստիճանը: Կապի ընդհանուր տեսության բուն բնույթյան առարկան առաջին երկուսն են, ընդ որում հուսալիցությանն ու արդյունավետությունը հակառակ հարաբերության մեջ են. հուսալիցությունը պահանջում է ազդանշանների ազնվացում, արդյունավետությունը՝ գրանց պակասեցում, քիչ նշաններով շատ տեղեկություններ հազորգելու հնարավորության մեծացում: Կապի ընդհանուր տեսությունը փորձում է գրանց միջև որոշ համապատասխանություն ստեղծել: Այս կապակցությամբ է, որ հանգես են քերթում ազնվորգանության (redundancy, избыточность) և բավանդակալիության (հմտ. էնտրոպիա) գաղափարները: Հայտնի է, որ հազորգողին հասկանալու համար հանախ բավական է հազորգելիք բաների կեսը. այսպես, հեռագրելիս մենք զանց ենք անում գրեթե բոլոր սպասարկու բաները, բայց այդ չի խանգարում համալսմանը: Երանով իսկ այդ բաները դառնում են ազնվորգակցման աստիճանի որոշ աստիճանի «ազնվորգանությունը» առարկերը պակասեցում ստացրելը շափի անհրաժեշտություն ունի: Կապի սխեմաների իմաստ քանակ-

այն է՝ փոխակերպված հաղորդման ապակողավորումը արտածվող լեզվի (output language) տեքստի¹:

Կապի ընդհանուր տեսության կամ այսպես կոչված ինֆորմացիայի (կոմունիկացիայի) տեսության² զարգացումը պահանջում է լեզվաբանության և տեխնիկայի է՛լ ավելի սերտ կապ. լեզվաբանության համար կարևոր են ինֆորմացիայի կամ կապի տեսության նվաճումները, կապի ինժեներների համար՝ լեզվաբանների գործակցությունը: Հնչյունների հնչույթաբանական քննության հայեցակետը աչակցություն է գտնում ինֆորմացիայի (կոմունիկացիայի) տեսության կողմից: Հաղորդակցման միջոցների աննախընթաց աճը սրում է կապի ինժեներների ուշադրությունը ակուստիկայի, լսողական ընկալման, խոսքի հնչյունների հասկանալիության հարցերի ուղղությամբ, որոնց ուսումնասիրության բնագավառում նրանք նշանակալից արդյունքների են հասնում:

Հաղորդակցման (կապի, ինֆորմացիայի) տեսության առաջին սիստեմատիկ շարադրանքը տվել է Կլոդ է. Շաննոնը դեռևս 1948 թ.². այն հաջորդ տարին վերահրատարակվել է Շաննոնի և Ուիլբերի «Հաղորդակցման մաթեմատիկական տեսությունը» գրքում³: Հաղորդակցումը լայն իմաստով ընդգրկում է ոչ միայն բանավոր և գրավոր լեզվական հաղորդակցումը, այլև արվեստի զանազան տեսակները (երաժշտություն, նկարչություն, թատրոն, բալետ) և ընդհանրապես մարդկային վարմունքը, որը անհրաժեշտաբար պայմանավորվում է օրգանիզմի՝ արտաքին աշխարհի անհատի ստացած «հաղորդումների» (անհատի և իրադրության

¹ Հմտ. Н. Д. Андреев, Машинный перевод и проблема языка-посредника. ВЯ, 1957, № 5, էջ 117:

² Ինֆորմացիա (information, информация) բառը նշանակում է ոչ միայն հաղորդումը, այլև հաղորդման բովանդակությունը, հաղորդվող տեղեկությունները, ուստի և մենք գերադասում ենք այն թողնել անփոփոխ՝ առանց «հաղորդում» բառով թարգմանելու: Հաղորդակցումը կամ կոմունիկացիան ինֆորմացիայի փոխանակումն է որպես երկկողմանի ակտ, և ինֆորմացիայի տեսությունը հաճախ կոչում են նաև հաղորդակցման կամ կոմունիկացիայի տեսություն: Իռուսները, «теория информации» և «теория коммуникации» անվանումներից շխուսափելով հանդերձ, գործածում են նաև «общая теория связи» (կապի ընդհանուր տեսություն) անվանումը՝ ավելի շատ կապի տեխնիկական միջոցների տեսության առումով:

³ BSTJ, 1948.

⁴ C. E. Shannon and W. Weaver, The Mathematical Theory of Communication, Urbana, 1949: Այս գրքի մասին գրախոսական է գրվել Չ. Ֆ. Հոբեարի կողմից «Language»-ում, 1953, XXIX, № 1, էջ 69—83:

փոխազդեցության) բնույթով: Նեղ տեխնիկական իմաստով հաղորդակցման տեսությունը վերաբերում է հաղորդակցման կամ կապի տեխնիկական միջոցներին՝ հեռագիր, հեռախոս, ռադիո, հեռուստատեսություն և այլն:

Հաղորդակցումը բնականաբար ենթադրում է 3 բան՝ հաղորդող, հաղորդում և հաղորդման ստացող. սակայն որպեսզի հաղորդումը հաղորդողից հասնի հաղորդումն ստացողին, անհրաժեշտ է կապի իրականացման մի ամբողջ սխեմա, որի տարրերն են՝ 1) հաղորդիչը, որ հաղորդումը կողավորում է՝ վերածելով ազդանշանների, 2) հաղորդման գիծն ու հաղորդվող ազդանշանները և 3) ընդունիչը, որ ազդանշանները ապակողավորում է՝ փոխակերպելով հաղորդման: Մարդը սովորական հաղորդակցման պրոցեսի դիրքերից առնված ունի բոլոր բաղադրիչները, որովհետև նա հանդես է գալիս և՛ որպես հաղորդող, և՛ որպես ընդունող:

Կապի կամ հաղորդակցման ընդհանուր տեսության հետ կապված՝ սովորաբար տարբերում են պրոբլեմների երեք խումբ՝ 1) տեխնիկական, այն է՝ կապի հուսալիությունը, հաղորդվող նշանների փոխանցման ճշգրտությունը, ընդունվող և հաղորդվող տեղեկությունների համապատասխանությունը. 2) արդյունավետության (էֆեկտիվության), այն է՝ ստացված հաղորդման (տեղեկության) արդյունավետությունը. 3) իմաստաբանական, այն է՝ հաղորդվող նշանների՝ տվյալ իմաստը փոխանցելու ճշգրտության աստիճանը: Կապի ընդհանուր տեսության բուն քննության առարկան առաջին երկուսն են, ընդ որում հուսալիությունն ու արդյունավետությունը հակառակ հարաբերության մեջ են. հուսալիությունը պահանջում է ազդանշանների ավելացում, արդյունավետությունը՝ դրանց պակասեցում, քիչ նշաններով շատ տեղեկություններ հաղորդելու հնարավորության մեծացում. կապի ընդհանուր տեսությունը փորձում է դրանց միջև որոշ հավասարակշռություն ստեղծել: Այս կապակցությամբ է, որ հանդես են բերվում ավելորդայնության (redundancy, избыточность) և բովանդակալիության (սմտ. էնտրոպիա) գաղափարները: Հայտնի է, որ հաղորդողին հասկանալու համար հաճախ բավական է հաղորդելիք բառերի կեսը. այսպես, հեռագրելիս մենք ղանց ենք առնում գրեթե բոլոր սպասարկու բառերը, բայց այդ չի խանգարում հասկանալուն. սրանով իսկ այդ բառերը դառնում են ավելորդային. սակայն որոշ աստիճանի «ավելորդայնությունը» տարբեր դեպքերում տարբեր շափի անհրաժեշտություն ունի. կապի սխեմայի խիստ խան-

դարումների դեպքում ավելորդայնության աստիճանը ուղիղ համեմատական է հասկանալիության հավանականության աստիճանին: Հաղորդման բովանդակալիությունը տեղեկությունների այն քանակությունն է, որ ընկնում է հաղորդման յուրաքանչյուր տարրին: Հաղորդման բովանդակալիությունը կախված է ոչ միայն հաղորդման տարրերի քանակից, այլև տարրերի այն ընդհանուր ամբողջությունից, որից ընտրել ենք տվյալ տեքստի տարրերը: Ափաժամանակ նշելի է, որ հաղորդման տարրերը նույն հաճախականությունը չունեն և որ նրանք հանդիպման անհավասար հավանականություն ունեն: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է լինում դիմել հավանականության տեսությանը և վիճակագրական հաշվումներ կատարել, որպեսզի պարզենք, թե հավանականությունների ինչպիսի բաշխման դեպքում կարելի է հասնել ամենաբարձր արդյունավետության: Այս կապակցությամբ երևան է գալիս այն կամ այն լեզվի հնչույթների հավանականությունը և էնտրոպիան (բովանդակալիությունը) հաշվելու անհրաժեշտությունը:

Հարկավոր է նկատի առնել հաղորդման մի կարևոր առանձնահատկությունը. հաղորդումը տեխնիկապես ընդհատական (դիսկրետային) բնույթ ունի. և՛ ընդհատական, և՛ անընդհատ հաղորդումները կապի (կոմունիկացիայի) սիստեմում վերածվում են ընդհատականների, այսինքն՝ հաղորդումը տարրալուծվում է բաղադրիչների:

բ) Լեզվի հոգեբանություն (պսիխոլինգվիստիկա)

Ընդհանուր տեղեկություններ.— Այս անվան տակ միավորվում են այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնց մեջ արժարծվում են լեզվի հոգեբանության (գերմ. Sprachpsychologie) կամ լեզվաբանական հոգեբանության հարցերը: ԱՄՆ-ում այս երկու անվանումների հետ միասին գործածության մեջ է մտել նաև «պսիխոլինգվիստիկա» (psycholinguistics) տերմինը, որը աստիճանաբար ավելի լայն քաղաքացիություն է ձեռք բերում: ԱՄՆ-ում երբեմն պսիխոլինգվիստիկան համարում են էթնիկական հոգեբանության կամ սոցիալ-հոգեբանության (ethnopsychology կամ sociopsychology) մի ճյուղը¹: Լեզվահոգեբանական հետազոտություններով զբաղվում են Գերմանիայում Կայնցը, ԱՄՆ-ում՝ Կանտորը և ուրիշներ: Կայնցը լեզվաբանու-

¹ Այսպես է վարվում, օրինակ, „Psychological Abstracts“ հանդեսը:

թյան և հոգեբանության օբյեկտները սահմանափակում է նրանով, որ առաջինին հատկացնում է լեզվի, երկրորդին՝ խոսքի ուսումնասիրությունը¹: Կիրեոնետիկայի և կոմունիկացիայի ու ինֆորմացիայի տեսության հետ կապված հանդես են գալիս լեզվահոգեբանական նոր պրոբլեմներ, որոնց լուծման փորձ է կատարված 1954 թ. լույս աեսած «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակների կողմից²:

Եթե պսիխոլինգվիստիկա անվան տակ դնենք այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք առնչվում են լեզվի հոգեբանության հետ, ապա պսիխոլինգվիստիկայի վաղ ներկայացուցիչներ կլինեն նաև Շտայնթալը և Վունդտը. տարբերությունն այն է, որ նրանք լեզուն դիտում էին որպես հոգեբանական երկույթ և լեզվաբանությունը համարում հոգեբանության մի մասը, իսկ բուն պսիխոլինգվիստիկայի հետևորդները լեզվաբանությունը և հոգեբանությունը դիտելով որպես անկախ գիտություններ՝ փորձում են դրանց միջև կամուրջ նետել: Լեզվահոգեբանական պրոբլեմներով զբաղվողները գերազանցապես հոգեբաններ են: «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները փորձում են ստեղծել մի միջդիսցիպլին, որ զուգորդում է երկու գիտությունների նվաճումները և դրանք քննադատաբար օգտագործում:

Ներկա հատվածում մենք քննում ենք նաև հայտնի հոգեբան և լեզվաբան Կ. Բյուլերի հայացքները, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ժամանակակից ստրուկտուրալիստական տեսության ձևավորման համար:

Բիհևիորիստական հոգեբանության սկզբունքները լեզվի նկատմամբ կիրառելու փորձեր կատարվել են և՛ հոգեբանների, և՛ լեզվաբանների կողմից. նման փորձերից են Բլումֆիլդի և Մոոխսի արդեն հիշատակված աշխատությունները:

Կ. Բյուլերի ռացիոնալիստական պսիխոաֆսիոմատիզմը. — Վարլ Բյուլերը մասնագետ հոգեբան է և պատկանում է վյուրց-

¹ F. Kainz, Psychologie, der Sprache, Stuttgart, 1941 1943. Einführung in die Sprachpsychologie, Wien, 1946.

² Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems, խմբ. C. E. Osgood և T. A. Sebeok, XX, № 4 (Mémorial 10). միաժամանակ լույս է տեսել որպես JASP-ի հավելված, XLIX, № 4: Օ. Ս. Ախմանովան իր «О психолингвистике», М., 1957, աշխատությունում պսիխոլինգվիստիկայի նկարագրությունը սահմանափակում է այս զբոսով առանց նկատի ունենալու ողջ նախորդ պատմությունը: Այստեղ մենք գործ ունենք «պսիխոլինգվիստիկա» տերմինի նեղացման հետ:

բուրգյան հոգեբանական դպրոցին, որը մոտ լինելով գեշտալտ-հոգեբանությունը՝ վերջինիցս տարբերվում է գերազանցապես հիմնավորման եղանակով. եթե գեշտալտ-հոգեբանության ներկայացուցիչները իրենց հայացքների հիմնավորման մեջ դիմում են ճշգրիտ գիտություններին, ապա վյուրցբուրգյան դպրոցի ներկայացուցիչները ելնում են փորձի ռացիոնալիստական մեկնաբանումից: Բյուլերը մտածողության հոգեբանության խոշոր մասնագետ Օ. Կյուլաբի աշակերտն է: Բյուլերի հոգեբանական աշխատություններին առանձնապես հիշատակելի են «Գեշտալտ-ընկալումները», «Ծրեխայի հոգևոր զարգացումը» և «Արտահայտության տեսությունը»¹, որոնք որոշ կողմերով նախապատրաստել են նրա գլխավոր լեզվաբանական աշխատության երևան գալը:

Բյուլերն զբաղվում է նաև լեզվաբանությամբ, ընդ որում նրա ուշադրության կենտրոնում գտնվում են շարահյուսության և լեզվի ընդհանուր տեսության պրոբլեմները: Լեզվական հարցերին նա մոտենում է հոգեբանական հայեցակետից: Դեռևս 1918 թ. գրած իր «Նախադասության նորագույն տեսությունների քննադատական զննություն» աշխատության մեջ² նա տալիս է շարահյուսական զանազան տեսությունների քննադատական տեսությունը և այս կապակցությամբ անդրադառնում լեզվի ֆունկցիաների հարցին: 1934 թ. լույս ընծայած իր «Լեզվի տեսությունը» աշխատության մեջ³ նա նպատակ է դնում բացահայտել լեզվի քսիոմատիկան, — այն քսիոմաները, որոնցից ելնելով պետք է քննության ենթարկել լեզուն, — և այս կապակցությամբ հետագա մշակման է ենթարկում լեզվի ֆունկցիաների իր տեսությունը:

Այս աշխատության մեջ, բացի հոգեբանական ուսմունքներից, Բյուլերը հենվում է մի կողմից՝ Կանտի և Հուսեռլի (մասամբ նաև Մարտիի և Կասսիրերի) փիլիսոփայական սիստեմների, մյուս կողմից՝ Սոսյուրի և Սեպիրի լեզվաբանական կարևորագույն սկզբունքների վրա: Լեզվի ֆունկցիաների եռակի բաժանման սաղմերն առկա են արդեն է. Հուսեռլի և Վ. Պորցիգի մոտ:

¹ K. Bühler, Gestaltwahrnehmungen, 1913. Geistige Entwicklung des Kindes, 1918. Ausdruckstheorie, 1933.

² K. Bühler, Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes, I, VI 1918.

³ K. Bühler, Sprachtheorie, Jena, 1934: Համատիպ վերնագրով մի աշխատություն 1933 թ. հրատարակել է եգիպտացետ Այան Հ. Գարդիները (A. H. Gardiner, Theory of Speech and Language, Oxford, 1932), որ, սակայն, իր արժեքով և ազդեցությամբ շատ բանով գիջում է սրան: Այնտեղ քննվում է լեզվի և խոսքի տարբերության հարցը, ընդ որում նախադասությունը հատկացվում է խոսքին:

Հենվելով Սոսյուրի բաժանման վրա և համեմատելով Բյուլերի ուսմունքը է. Կասսիրերի և Լ. Վալսգերբերի ուսմունքների հետ՝ լեզվաբանության սլաւոմաբան 2. Արենսը նշում է, որ Կասսիրերի քննութան առարկան մարդու խոսելու կարողութունն է (langage), Վալսգերբերինը՝ լեզուն (langue), Բյուլերինը՝ խոսքը (parole) իր անմիջական բանավոր դրսևորմամբ¹: Սակայն Արենսի այս մեկնաբանումը միայն սխեմատիկ կերպով է համապատասխանում իրականությանը. այսպես, օրինակ, Վալսգերբերի քննութան առարկան շատ հեռու է սոսյուրյան լեզուն լինելուց: Միաժամանակ Բյուլերը մեծ ուղադրութուն է հատկացնում և լեզվի հարյերին:

Լեզվի ֆունկցիաների բյուլերյան տեսությունը սկզբնապես գենետիկ-էվոլյուցիոնիստական բնույթ ուներ. Բյուլերը նպատակ էր դնում սլարգել լեզվի ֆունկցիաների էվոլյուցիան: Ըստ նրա՝ կենդանուն ի սկզբանե արդեն հատուկ է երկու ֆունկցիա՝ 1) ձայնարձակումը (Kundgabe) որպես շնպատակադրված, զուտ զգացական ձայն, ինչպես որ այն երևան է գալիս ցավի և կատաղության ճիշերի մեջ, և 2) կանչը (Auslösung)՝ որպես հասարակական կոնտակտի նշան, ինչպես որ այն հանդես է գալիս հրապուրման և նախազգուշացման ճիշերի մեջ: Այս արտահայտչական նշանները մարդու մոտ ձեռք են բերում նոր «իմաստային ծավալ»՝ գործածվելով որպես առարկաների և իրավիճակների նկարագրութուն կամ շարադրում (Darstellung), որը լեզվի երրորդ ֆունկցիան է և հատուկ է մարդուն²:

Իր «Լեզվի տեսությունը» աշխատության մեջ, նպատակ դնելով տալ լեզվի ամբողջական մի քննութուն՝ իր բոլոր կողմերով, Բյուլերը լեզվի ֆունկցիաների հարցը կապում է լեզվի կաղապարային բնույթի (առաջին արսիոմայի) քննության հետ: Բյուլերի այս աշխատութունը բաժանվում է 4 մասի՝ 1) Լեզվի ուսումնասիրության սկզբունքները, 2) Լեզվի ցուցական դաշտը և ցուցական բառերը, 3) Լեզվի սիմվոլային դաշտը և անունները (Nennwörter) և 4) Մարդկային լեզվի կառուցվածքը՝ տարրերը և բաղադրումները (Kompositiven): Լեզվի ուսումնասիրության սկզբունքները Բյուլերը հանգեցնում է հետևյալ 4 արսիոմային. 1) լեզուն

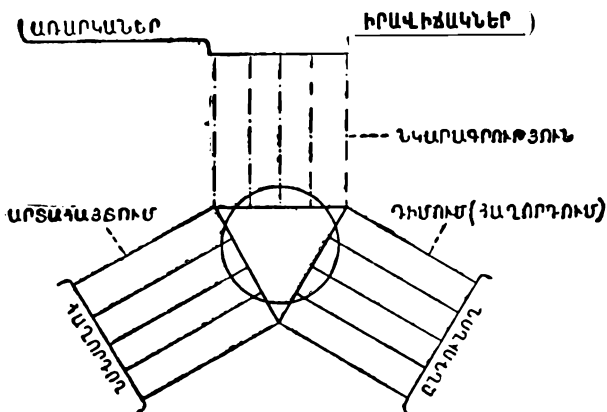
¹ H. Arens, Sprachwissenschaft, 1955, էջ 446.

² Հմտ. G. Pötsch, Grundfragen der Sprachtheorie, Halle, 1955 էջ 34.

մի որոշ միջոց-կաղապար (Organonmodell) է. 2) լեզուն նշանա-
 յին բնույթ ունի, նշանների սիստեմ է. 3) լեզվի մեջ միասնաբար
 տրված են լեզուն և խոսքը (ըստ Սոսյուրի) կամ գործունեությունը
 (ἐνεργεία, Tätigkeit) և գործը (ἔργον, Werk) (ըստ Հոմբոլդտի).
 4) ամեն մի լեզվական տիպ երկսիւստեմ է, այսինքն՝ հենվում է
 հավասարապես անհրաժեշտ երկու կատեգորիայի՝ բառի և նախա-
 դասություն վրա, ամեն մի լեզվի մեջ այս երկու միավորը անհրա-
 ժեշտաբար տրված են: Լեզվական աքսիոմատիկային Բյուլերն
 սկզբնապես առանձին ուսումնասիրություն է նվիրել¹:

Լեզվի կաղապարի ըմբռնումը Բյուլերի մոտ հենվում է լեզվա-
 կան կոնկրետ հաղորդակցական ակտի քննության վրա: Ըստ Բյու-
 լերի՝ լեզվի յուրաքանչյուր հաղորդակցական ակտ անհրաժեշտա-
 բար ենթադրում է մի որոշակի կաղապար (Modell)՝ կապված լեզ-
 վի՝ մի բան հաղորդելու միջոց (Organon) լինելու հետ. յուրաքան-
 չյուր այդպիսի ակտ ենթադրում է հաղորդող, ընդունող և հաղորդ-
 ման առարկա: Այսպիսով, ամեն մի լեզվական երևույթ կարող է
 քննվել երեք հայեցակետով՝ հաղորդողի, ընդունողի և հաղորդման
 նյութի: Լեզվի քննության այս 3 հայեցակետերն էլ ենթադրում են
 լեզվի անհրաժեշտաբար տրված 3 ֆունկցիա, ընդ որում դրանց
 առանձնացման համար Բյուլերը հիմք է ընդունում լեզվական նշա-
 նի հարաբերությունը դեպի խոսողի ներքնաշխարհը կամ ներ-
 քին ապրումը (արտահայտում), դեպի լսողը (հաղորդում)
 և դեպի արտաքին աշխարհը, նրա առարկաներն ու երևույթները
 (նկարագրություն): Այս աշխատության մեջ, ի տարբերություն
 նախորդի, Բյուլերը լեզվի ֆունկցիաների հարցը քննում է անկախ
 գեներտիկ հաջորդականությունից և այդ երեք ֆունկցիաները դնում
 իրար կողքի որպես մարդկային լեզվի երեք գոյակից ֆունկցիա-
 ներ. որոշ փոփոխություն կատարված է առաջին երկու ֆունկցիա-
 ների անվանումների մեջ՝ ձայնարձակման (Kundgabe) փոխարեն
 արտահայտում (Ausdruck), կանչի (Auslösung) փոխարեն
 դիմում կամ հաղորդում (Appell), որչափով որ դրանք հանդես են
 գալիս որպես մարդկային լեզվին հատուկ ֆունկցիաներ: Լեզվի
 միջոց-կաղապար լինելու աքսիոման Բյուլերն արտահայտում է
 հետևյալ սխեմայով.

¹ K. Bühler, Axiomatik der Sprachwissenschaft, Kant-Studien, XXXVIII.

Լեզվական նշանը արտահայտման ֆունկցիայի դեպքում հանդես է գալիս որպես հայտանիշ (Symptom), հաղորդման դեպքում, երբ հաղորդողը նպատակ ունի լսողի մոտ հակազդում (ռեակցիա) առաջ բերել, — որպես ազդանշան (Signal) և նկարագրութայան ֆունկցիայի դեպքում՝ որպես խորհրդանշան (Symbol): Նկարագրական ֆունկցիան, որպես միայն մարդկային լեզվին հատուկ ֆունկցիա, Բյուլբերը համարում է այդ լեզվի համար ամենից ավելի բնորոշը: Սակայն իրականում այսպես կոչված նկարագրման ֆունկցիան ինքնին առկա է մյուս ֆունկցիաների մեջ, որովհետև և՛ արտահայտման ֆունկցիան, և՛ հաղորդման ֆունկցիան ինքնին ենթադրում են, որ մի բան արտահայտվում է (այն է՝ մտքի բովանդակությունը, որ վերջիվերջո այլ բան չի կարող լինել, քան առարկայական աշխարհի հետ կապված մի բան) կամ մի բան հաղորդվում է (այն է՝ հաղորդման բովանդակությունը, որ նույնպես այլ բան չի կարող լինել, քան առարկայական աշխարհի հետ կապված մի բան)¹: Նշելի է, որ թեև հաղորդակցումն ունի 3 կողմ (հաղորդողը, ընդունողը և հաղորդվողը), արտահայտումը՝ երկու կողմ (արտահայտողը և արտահայտվողը), բայց չի կարելի միայն դրանց հիման վրա առաջին դեպքում առանձնացնել երեք ֆունկցիա, երկրորդ դեպքում՝ երկու (կամ երկու դեպքում էլ երեք՝ առաջինների տարածմամբ նաև երկրորդների վրա):

¹ Հմմտ. А. С. Чикобава, Учение И. В. Сталина о языке как общественном явлении, „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, М., 1952, էջ 93—94, այլև G. Pättsch, Grundfragen der Sprachtheorie, Halle, 1955, էջ 34—35:

Լեզվի երկրորդ աքսիոմայի քննության մեջ Բյուլերը հենվում է Սոսյուրի լեզվաբանական կոնցեպցիայի վրա՝ այն անցկացնելով նեոկանտականության և հուսեոլյան ֆենոմենոլոգիական գեշտալտ-փիլիսոփայության բովոժով: Նա հեռու չէ նաև լեզվի կասսիրերյան ըմբռնումից որպես սիմվոլիկ ձևի: Լեզուն Բյուլերի համար որոշակի նշանային բնույթ ունի. լեզվական երևույթները բազմակողմանի և բազմաստիճան նշանացի պատկերներ են (Zeichenhafte Gebilde). «Լեզվական երևույթները,— գրում է Բյուլերը,—ամբողջովին նշանային են: Որպես նշան և ի նշան (als Zeichen und zum Zeichen) է կառուցված արդեն որևէ բառի հնչապատկերը (Klangbild): Tische (= սեղաններ— Գ. Զ.) բառը որպես հնչում պարունակում է շորս տարրական բնութագրիչ, որոնցով մենք դրանք տարբերում ենք հնչանման կազմավորումներից (Gebilde): Այս բնութագրիչները՝ բառի հնչույթները ֆունկցիավորում են որպես նիշեր (notae, Merkmale). դրանք հնչապատկերով տարբերիչ նշաններ են: Այնուհետև. ամբողջ «Tische» հնչապատկերը իմաստալից խոսքի մեջ ֆունկցիավորում է որպես առարկայի նշան. այն ներկայացնում է մի իր կամ իրերի մի դաս (տեսակ): Վերջապես, «Tische» բառը կոնտեքստում ունի տեղական արժեք (ein Stellenwert) և երբեմն հնչույթապես վերջից հարստացվում է s-ով (bereichert um ein s). այս բոլորը միասին (dies allgemein) դաշտային արժեքներ են (Feldwerte), որոնք բառը իմաստակից շրջապատում (synsemantisches Umfeld). կարող է ստանալ»¹:

Լեզուն Բյուլերի համար վերջիվերջո յուրատեսակ «սիմվոլիկ դաշտ» է. լեզվական նշանները գիտակցության ապրիորի կատեգորիաներ են, որոնք հանդես են գալիս որպես իրերի, երևույթների ու կապերի սիմվոլներ (խորհրդանշաններ). այս կապակցությամբ էլ հենց լեզվի նկարագրական ֆունկցիան, որի դեպքում լեզվական նշանները հանդես են գալիս որպես սիմվոլներ, համարվում է մարդկային լեզվի ամենաբնորոշ, այդ լեզվի էությունը որոշող ֆունկցիան: Մարդկային գիտակցությունը, ըստ Բյուլերի, իր էության միմվոլիկ բնույթ ունի. լեզուն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գիտակցության կաղապարը:

Լեզվի երրորդ աքսիոմայի քննության մեջ Բյուլերը հանդես է բերում ակնհայտ էկլեկտիզմ՝ փորձելով զուգադրել Հումբոլդտի և Սոսյուրի հայեցակետերը: Երականում Հումբոլդտի գործունեա-

¹ K. Bühler, Sprachtheorie, 1934, էջ 33»

թյան ու գործի ըմբռնումները արմատապես տարբերվում են Սոսյուրի լեզվի ու խոսքի ըմբռնումներից. լեզուն և՛ իբրև գործ, և՛ իբրև գործունեություն Հումբոլդտի համար ժողովրդի ոգու արտահայտությունն է, մինչդեռ Սոսյուրի համար լեզուն հասարակական ժողովրդ է, խոսքը՝ անհատական: Լեզվի հասարակական բնույթը Բյուլերի մոտ գիտական որևէ լուրջ մեկնաբանության չի ենթարկվում. ընդհանուր հասարակականը Բյուլերի համար լոկ հոգեբանական կատեգորիա է, որ արտահայտվում է ընդհանուր պատկերացումներով: Հումբոլդտի և Սոսյուրի տարբերած կողմերի (H—Handlung «գործողություն», W—Werk «գործ», A—Act «ակտ, խոսողական ակտ», G—Gebilde «կառուցվածք, իմա՛ լեզվակառուցվածք») էկլեկտիկ զուգորդմամբ Բյուլերն ստանում է հետևյալ սխեման.

	I	II
1	H	W
2	A	G

Ըստ Բյուլերի մեկնաբանման՝ ալյանդ 1-ը ցույց է տալիս սուբյեկտին վերաբերող (subjektbezogene), II-ը՝ սուբյեկտից անկախ (subjektentbundene) երկվյթինները. 1-ը՝ ձևականացման ստորին աստիճանը (niedere Formalisierungsstufe), 2-ը՝

ձևականացման բարձր աստիճանը (höhere Formalisierungsstufe):

Լեզվի շորրորդ աքսիոմայի քննության մեջ Բյուլերը նպատակ է դնում բացահայտել լեզվի՝ որպես նշանների սիստեմի տարբերությունը նշանների այլ սիստեմներից: Ըստ Բյուլերի լեզուն տարբերվում է մյուս կարգի նշանային սիստեմներից նրանով, որ դրանք միակարգ սիստեմներ են, մինչդեռ լեզուն երկկարգ սիստեմ է. լեզվական նշանների սիստեմը անհրաժեշտաբար հանդես է գալիս երկու կարգի միավորների՝ բառերի և նախադասությունների ձևով. լեզվի մեջ գոյություն ունեն սիմվոլներ (բառեր), որոնք լեզվի սիմվոլային դաշտում որոշակի հարաբերությունների մեջ են մտնում (նախադասություններ կազմում) և որոշակի շարահյուսական ֆունկցիաներ կատարում:

Լեզվի հետագա քննությունը Բյուլերի մոտ հենվում է հիշված աքսիոմաների հաշվառման վրա, ընդ որում Բյուլերը նախ քննում է բառերի՝ որպես լեզվական նշանների խմբերն ու գործածության պայմանները, ապա մարդկային խոսքի կառուցվածքը (խոսքի կառուցողական տարրերը և դրանց կոմպոզիցիան): Լեզվական

նշանների տեսակների ու գործածության ընդհանուր պայմանների քննությունը Բյուլերը հիմնում է երկու դաշտերի գաղափարի վրա. ըստ նրա՝ ինչպես որ նկարն ստեղծելիս գույների գործածության համար անհրաժեշտ են որոշակի իրադրություն և գույների ֆոն (Malfläche), այնպես էլ լեզվական նշանների իմաստային գործածության ու ճշուման համար հարկավոր են «ցուցադաշտ» (Zeigfeld) կամ իրադրություն և «սիմվոլային դաշտ» (Symbolfeld) կամ լեզվական կոնտեքստ. ցուցադաշտը այլ կերպ Բյուլերը կոչում է «այստեղ-այժմ-ես սիստեմ», այսինքն՝ այստեղ մտցնում է այն ոչ-լեզվական պայմանների կոնկրետ ամբողջությունը, որի մեջ տեղի է ունենում խոսքը. սիմվոլային դաշտը միավորում է իր մեջ լեզվական նշանների գործածության լեզվական պայմանների ամբողջությունը, և նրա գաղափարը հենվում է լեզվի շարահյուսական և լեքսիկական կողմերի հարաբերության բյուլերյան ըմբռնման վրա: Ցուցադաշտի քննության հետ կապված՝ Բյուլերը տարբերում է ցուցման 3 տեսակ, որոնք հենվում են անմիջական առկայության, ստեղծագործական երևակայության և հիշողության վրա՝ 1) ցուցադրում առ աչք (demonstratio ad oculos), 2) ցուցում երևակայությանը (deiksis am phantasma) և 3) վերաբերում (anaphora). առաջինը ենթադրում է անմիջաբար առկա առարկա, երկրորդը՝ երևակայությամբ պատկերացվող, երրորդը՝ խոսքի մեջ հիշվող. վերջինս, ըստ Բյուլերի, բուն լեզվական առումով ամենից ավելի նշանակալիցն է: Սիմվոլային դաշտի քննության հետ կապված՝ Բյուլերը տարբերում է լեզվական նշանների 3 տեսակ ֆոն (Umfeld)՝ 1) սինպրակտիկական, 2) սինֆիզիկական և 3) սինսեմանտիկական. առաջին երկուսը նկատի ունեն լեզվական նշանների մեկուսացված գործածությունը, այսինքն՝ այն դեպքերը, երբ նրանք ունեն աղքատ կոնտեքստ կամ զուրկ են կոնտեքստից. երրորդը նկատի ունի այն դեպքը, երբ լեզվական նշանները գործածվում են նրանց իմաստը բավարար չափով ճշտող կոնտեքստներում: Սինպրակտիկականը հանդես է գալիս այն դեպքում, երբ կոնկրետ իրադրությունը բավականաչափ ճշտում է սովյալ լեզվական նշանի գործածությունը՝ անկախ կոնտեքստից կամ աղքատ կոնտեքստի դեպքում (այսպես, օրինակ, երբ սրճարանում հաճախորդը մատուցողին ասում է «սև» կամ տաքսի վարձողը վարորդին՝ «ուղիղ»): սինֆիզիկականը հանդես է գալիս լեզվական նշանների նշած առարկայի անմիջական առկայության դեպքում, երբ, ասենք, բառն անմիջապես «ազդանշում է» առար-

կան (ինչպես, օրինակ, ապրանքների պիտակները, գրքերի անունները և այլն):

Ըստ նշված երկու դաշտի հետ ունեցած հարաբերության՝ Բյուլերը տարբերում է բառերի երկու հիմնական խումբ՝ ցուցական բառեր (Zeigwörter) և անվանական բառեր (Nennwörter): Ցուցական բառերը անձնական և ցուցական դերանուններն են, ցուցական մակբայները և ընդհանրապես ցուցական բառերը. անվանական բառերը գոյականներն են, ածականները և այլն: Ցուցական բառերը հանդես են գալիս որպես ազդանշաններ, անվանական բառերը՝ որպես սիմվոլներ: Ցուցական բառերի իմաստը ճշտվում է ցուցադաշտում, անվանական բառերի սպեցիֆիկ իմաստը՝ սիմվոլային դաշտում, սինսեմանտիկական շրջապատում. սակայն բայերի հրամայականը փաստորեն հանդես է գալիս որպես գործողության ազդանշան, գոյականներն էլ երբեմն կարող են դերանվանական ֆունկցիա կատարել: Չայնարկությունները Բյուլերը դիտում է որպես ցուցական և անվանական բառերի միջև գտնվող բառեր, որոնք իրենց բնույթով հատուկ են ոչ թե մարդկային լեզվի երկկարգ նշանային սիստեմին, այլ միակարգ նշաններին (ճիշերին). միակարգ նշանային սիստեմի տարրեր են համարվում նաև ա յ ո՛ և ո՛ չ բառերը:

Անցնելով խոսքի կառուցվածքի (Aufbau) քննությանը՝ Բյուլերը տարբերում է կառուցվածքային շորս շարք՝ հնչույթ, բառ, նախադասություն և նախադասությունների կապակցություն: Այստեղ առանձնապես ուշագրավ է վերջին երկու շարքի քննությունը, մանավանդ որ Բյուլերը հատուկ ուշադրություն է հատկացնում շարահյուսության հարցերին: Նկատի ունենալով Ռիսի սահմանումը՝ Բյուլերը այստեղ տեսնում է նշված նախադասության 3 հատկանիշ՝ «քերականական ձևավորվածությունը», «խոսքի նվազագույն միավոր լինելը», «հարաբերությունը դեպի իրականությունը», և փորձում է դրանք բացատրել ու ճշտել իր ընդհանուր սկզբունքների լույսի տակ, ընդ որում հատուկ ուշադրություն է դարձնում առաջին հատկանիշի վրա. «Թե ինչո՞ւ են մարդկային ծանոթ լեզուները դարձել մի այլ բան, քան այդպիսի սիմվոլների հարուստ միակարգ-սիստեմներն են, բացատրվեց արսիոմատիկայի մեջ,— գրում է Բյուլերը,— համենայն դեպս նրանք ինչ-որ տարբեր բան են, այն է՝ սիմվոլային դաշտ-սիստեմներ, և այդպետք է նախադասության ուսմունքը հաշվի առնի: Ռիսի սահմանման այն ցուցումը՝ թե լրիվ նախադասությունը (Vollsatz) «քերականորեն ձևավորված» է, շատ անորոշ է և ճապաղ

(ist viel zu unbestimmt und wage): Մենք այն փոխարինում ենք մի այլ ճշգրտված ցուցումով, որ լրիվ նախադասությունը ներկայացնում է (aufweisen) մի փակված և ամբողջովին զբաղեցված սիմվոլային դաշտ (ein geschlossenes und wohlbesitzes Symbolfeld): Սա այն հիմքն է, որի վրա պետք է կառուցվի նախադասության զուտ քերականական ուսմունքը¹: Ըստ Բյուլերի՝ սինպրակտիկական և սինսեմանտիկական շրջապատների (Umfeld) զաղափարները հնարավորություն են տալիս թափանցելու նախադասության բնույթի մեջ: Նախադասության բյուլերյան ուսմունքը հենվում է նախադասության որոշակի սխեմանների, որոշակի կաղապարների ենթադրման վրա, ընդ որում դրանք բնականաբար դիտվում են որպես մտածողության ընդհանուր տրամաբանական սխեմանների դրսևորումներ: Այդ կաղապարները կամ սխեմանները հնարավորություն են տալիս բառերը զուգորդելու և նախադասություններ կազմելու: Նախադասությունների մեջ բառերի զուգորդելիությունը ենթակա է որոշակի կանոնների. այս կամ այն որոշակի կարգին պատկանող բառը, ըստ Բյուլերի, իր մոտ ունի մեկ կամ մեկից ավելի ազատ տեղեր, որոնք զբաղեցվում են այս կամ այն որոշակի խմբի բառերով (այստեղից նախադասության բյուլերյան սահմանման մեջ «ամբողջովին զբաղեցված» բառերը). այն հանգամանքը, թե ինչ կարգի բառեր կարող են զբաղեցնել այդ տեղերը, որոշվում է այս կամ այն հարցական բառով, որն, այսպիսով, դառնում է բառերի կարգը որոշող նշան. քերականական այնպիսի տարրերը, ինչպիսիք հոլովանիչներն են, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ բառերի մի որոշակի կարգի՝ գոյականների կողմից զբաղեցվող տեղերի նշանները: Խոսելով անդեմ նախադասությունների մասին՝ Բյուլերը նշում է, որ այս կարգի նախադասությունների դեպքում բայի մոտ գտնվող ազատ տեղերը լրացվում են որտե՞ղ և ե՞րբ հարցերով, մինչդեռ նույն բայը այլ դեպքում ունի Խ՝վ (ի՞նչ) և Խ՞ւմ (ի՞նչ) հարցերին պատասխանող ազատ տեղեր:

Նախադասությունների կապակցության, պարզ նախադասություններից բարդ ամբողջություններ կազմելու հարցի քննության մեջ Բյուլերը ուշադրությունը կենտրոնացնում է «վերաբերական» (անաֆորիկ) տարրերի դերի վրա: Սրանց օգնությամբ է, որ ձևավորվում են նախադասությունների կապակցությունները, կապ է ստեղծվում տարրեր մասերի միջև, ցույց են տրվում նախորդն ու հաջորդը, ընդ որում անաֆորիկ ֆունկցիա կարող են կատարել

¹ K. Bühler, Sprachtheorie, 1934, էջ 366:

ուչ միայն անձնական և ցուցական դերանունները, այլև հարաբերական դերանուններն ու շաղկապները: Այս հարցում Բյուլերը իր ուսումնասիրության հիմնական արդյունքը համարում է այն բանի հավապումը, որ «կոնտեքստն ինքը դառնում է ցուցադաշտ վերաբերման միջոցով (...der kontext selbst werde zum Zeigfeld in der Anafora)»¹:

Այսպիսով, Բյուլերը՝ 1) ձգտում է բացահայտել այն պարզ աբստրակտիկ հիմքերը, որոնց հիման վրա կառուցվում են մարդկային տարբեր լեզուների նշանային սիստեմները. իրականում բյուլերյան աբստրակտները կառուցվում են որոշ ապրիորի հիմքերի վրա. 2) Բյուլերի ուշադրության կենտրոնում գտնվում է լեզվական երևույթների ներքին կողմը, որ բացատրվում է նրա հոգեբանական մոտեցմամբ. արտաքին կողմը հաշվի է առնվում միայն ներքին կողմի քննության հետ կապված. 3) այդ նույն հիմունքով Բյուլերը իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է խոսքի վրա, աշխատում պարզել լեզվական նշանների սիստեմի գործածության սլայմաններն ու հիմունքները. այս կապակցությամբ նրա մոտ կորչում է լեզվի իսկական հասարակական ըմբռնումը՝ լուծվելով հաղորդակցման առանձին ակտի քննության մեջ. այս հոդի վրա է, որ Բյուլերի մոտ երևան է գալիս նկարագրության ֆունկցիայի գաղափարը, որ լեզվի, որպես հասարակական երևույթի, քննության ղեկավարում մտնում է լեզվի, որպես հասարակական երևույթի, հաղորդակցական և արտահայտչական ֆունկցիաների մեջ իրրև բաղկացուցիչ տարր. 4) Բյուլերը իր գլխավոր աշխատության մեջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է լեզվական սիստեմի ֆունկցիալորման վրա՝ պատմա-գենետիկական մոմենտը թողնելով մի կողմ. այս առումով Բյուլերի լեզվի տեսությունը սերտորեն կապված է ստրուկտուրալիզմի հետ. Բյուլերի՝ լեզվական ֆունկցիաների ուսմունքը օգտագործվել է զանազան ստրուկտուրալիստների՝ Լագիցիուսի², Տրուբեցկոյի և ուրիշների հնչյունաբանական դրույթների համար. Տրուբեցկոյը մասնավորապես այդ ուսմունքի վրա է հիմնում հնչյութաբանական դիսցիպլինների իր դասակարգումը. Բյուլերն իր հերթին ողջունել է Տրուբեցկոյի հնչյութաբանական դրույթները³:

¹ K. Bühler, Sprachtheorie, 1934, էջ 386.

² J. V. Laziczius, Probleme der Phonologie, „Ungarische Jahrbücher“, XV, 1935.

³ K. Bühler, Phonetik und Phonologie, TCLP, IV, 1931, էջ 22—53.

Բյուլերի հետևորդներից նշելի է Բրունո Մնելլը:

Հաղորդման տեսությունը և լեզվաճոզբաճական (պսիխոլինգվիստիկական) պրոբլեմները.— Լեզվի նկատմամբ հետաքրքրության ընդհանուր աճը, այն ամենաբազմազան հայեցակետերով ուսումնասիրելու ժամանակակից պահանջները և այդ բնագավառում ձեռք բերված նվաճումները առաջ են բերում լեզվի հոգեբանական քննության նոր խնդիրներ, առաջադրում լեզվահոգեբանական նոր պրոբլեմներ: Ինչպես հայտնի է, ընկալողի և ընկալվողի փոխհարաբերությունը վաղուց ի վեր գտնվում է փիլիսոփաների և հոգեբանների ուշադրության կենտրոնում: Լեզվի հոգեբանները նպատակ դնելով լեզվական հաղորդակցման ներքին հոգեբանական կողմի քննությունը՝ զբաղվում են այնպիսի կարևոր հարցերով, ինչպիսիք են հաղորդակցողի (հաղորդողի և ընդունողի, խոսողի և լսողի, գրողի և ընթերցողի) և հաղորդվողի փոխհարաբերությունը: Ինֆորմացիայի տեսությունը առաջ է բերում հետաքրքրության նոր ալիք լեզվական պրոբլեմների նկատմամբ և բնականաբար դնում լեզվահոգեբանական նոր պրոբլեմներ: Եթե ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ներկայաբույցիչները ձգտում են լեզվական քննության հնարավոր շափի ձևականացման ու իմանենտացման, աշխատում են «բուն» լեզվաբանական քննությունից դուրս մղել նշանակության (իմաստի) հարցերը, ապա լեզվի հոգեբանները (պսիխոլինգվիստները) իրենց վրա են վերցնում դրանց քննությունը: 1953 թ. ամռանը հրավիրված լեզվահոգեբանական սեմինարի ժամանակ երկու կարգի խնդիր է դրվում՝ 1) լեզվական պրոցեսի նկատմամբ 3 տարբեր մոտեցումների քննությունը. ա) լեզվի լեզվաբանական կոնցեպցիան՝ որպես սիստեմատիկորեն հարաբերակից (systematically interrelated) միավորների մի ստրուկտուրայի. բ) լեզվի ուսուցման մեթոդիկայի կոնցեպցիան (the learning theorist's conception)՝ որպես նշանները վարմունքին հարաբերող սովորույթների մի սիստեմի (as a system of habits relating signs to behaviour). գ) լեզվի՝ ինֆորմացիայի տեսության կոնցեպցիան որպես հաղորդման փոխանցման մի միջոցի. 2) լեզվի քննության այս երեք տարբեր հայեցակետերի հետ կապված՝ լեզվահոգեբանական պրոբլեմների քննությունը: Որպես արդյունք լույս է ընծայվում «Պսիխոլինգվիստիկա» մենագրությունը՝ զրկված սեմինարին մասնակցող մի խումբ լեզվաբանների, հոգեբանների և այլ մասնագիտության անձերի:

կողմից¹: Կարելի է ասել, որ այդ գիրքը ամերիկյան լեզվաճագե-
բանության նվաճումների յուրատեսակ ամփոփումն է: Լեզվաճագե-
բանական առումով մենագրության հեղինակները նպատակ են դը-
նում քննել հաղորդակցման պրոցեսի հոգեբանական կողմը, «կո-
դավորման և ապակոդավորման պրոցեսները, որոնք կապի մեջ են
դնում հաղորդումների վիճակները հաղորդակցողների վիճակների
հետ»², այսինքն՝ այն պրոցեսները, որոնց օգնությամբ խոսողի մը-
տադրությունները վերածվում են տվյալ կոդի ազդանշաններին և
վերջիններս էլ հակառակ փոխակերպման են ենթարկվում՝ վերած-
վելով լսողին հասկանալու փաստի:

«Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները, նախքան բուն լեզ-
վաճագեբանական պրոբլեմներին անցնելը, խոսում են հաղոր-
դակցման պրոցեսի մոդելների (ինչպես դրանք տրվում են ինֆոր-
մացիայի տեսության մեջ), հաղորդակցումն ուսումնասիրող դիս-
ցիպլինների, լեզվի քննության՝ վերևում հիշված 3 հայեցակետե-
րի մասին և այլն, ապա փորձում պարզել լեզվաբանական և հոգե-
բանական միավորների փոխհարաբերությունը և սահմանել լեզ-
վաճագեբանական միավորները: Լեզվի հետագա լեզվաճո-
գեբանական քննությունը կատարվում է 3 պլանով՝ 1) սինխրո-
նիկ լեզվաճագեբանության, որ հենվում է սինխրոնիկ լեզվաբանու-
թյան ու սինխրոնիկ հոգեբանության տվյալների վրա և ընդգր-
կում է ինչպես միկրոստրուկտուրայի (միկրոլինգվիստիկայի կամ
«բուն» լեզվաբանության քննության առարկայի), այնպես էլ մակ-
րոստրուկտուրայի (էքզոլինգվիստիկայի կամ «արտաքին լեզվա-
բանության» քննության առարկայի) հարցերը. 2) դիսխրոնիկ լեզ-
վաճագեբանության, որ հենվում է դիսխրոնիկ լեզվաբանության ու
դիսխրոնիկ հոգեբանության տվյալների վրա. 3) հաջորդային կամ
անցումային լեզվաճագեբանության (sequential or transitional
psycholinguistics), որ հենվում է հաջորդային լեզվաբանության
ու հաջորդային հոգեբանության (հաջորդման հավանականության
ու հաճախականության հարցերի) տվյալների վրա: «Պսիխոլինգ-
վիստիկայի» հեղինակները լեզվաճագեբանական պրոբլեմները
քննում են փոքր-ինչ այլ հաջորդականությամբ, քան վերևում նըշ-
վեց. նախ խոսում են սինխրոնիկ լեզվաճագեբանությանը վերաբե-

¹ Psycholinguistics. A Survey of Theories and Research Problems.
Խմբագրությամբ Ch. E. Osgood-ի և Th. A. Sebeok-ի. Baltimore, 1954.
Հմտ. O. C. А х м а н о в а, О психолингвистике, М., 1957:

² Psycholinguistics, 1954, էջ 4:

րող միկրոստրուկտուրայի հարցերի: ապա հաջորդային լեզվահոգեբանություն մասին, հետո անցնում դիախրոնիկ լեզվահոգեբանությունը և վերջացնում սինխրոնիկ լեզվահոգեբանության մյուս բնագավառի՝ մակրոստրուկտուրայի հարցերով:

Բնականաբար, ամերիկյան լեզվահոգեբանության ներկայացուցիչները լեզվաբանական քննության համար հիմք են ընդունում ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության տվյալները, հոգեբանական քննության համար՝ ամերիկյան բիհեյերիստական հոգեբանության ըմբռնումները: Հետագա շարադրանքի մեջ կխոսենք «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակների առաջ քաշած ու քննած կարևոր պրոբլեմների մասին:

Ինչպես տեսանք, ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչները վերլուծության գլխավոր միավորներ են համարում հնչույթը և ձևույթը: Լեզվահոգեբանության ներկայացուցիչները հաղորդման քննության հետ կապված՝ փորձում են պարզել, թե արդյոք հաղորդման, առաքման և ընկալման պրոցեսում, կողավորման և ապակողավորման ժամանակ հաղորդողն ու ընդունողը ի՞նչ հատվածների են բաժանում հաղորդվող օբյեկտը թե արդյոք համապատասխանում են այդ հատվածները լեզվաբանների կողմից առանձնացվող միավորների՝ հնչույթների և ձևույթների սահմաններին: Լեզվահոգեբանները հաղորդման և ընկալման պրոցեսի հոգեբանական վերլուծության հետևանքով գալիս են այն եզրակացության, որ հատուկ լեզվաբանական պատրաստություն չունեցող հաղորդողի և ընկալողի համար բնական վերլուծության միավորներ են լեզվաբանության մեջ հավաստի սահմանման շենթարկվող այնպիսի միավորները, ինչպիսիք են մի կողմից՝ վանկը, մյուս կողմից՝ բառը և նախադասությունը: Իսկ ի՞նչ միավորներ կարելի է առանձնացնել լեզվահոգեբանական հայեցակետով: Այդպիսի միավորներ կարող են ծառայել, ըստ լեզվահոգեբանների, կողավորման և ապակողավորման պրոցեսում ֆունկցիոնալ տեսակետից ամբողջական միավորները, ընդ որում մարդու ներվային սիստեմի կազմակերպման տարբեր «մակարդակների» դեպքում այդ միավորները տարբեր են լինում. 1) մոտիվացիոն (motivational level) մակարդակի դեպքում, երբ առկա է ընդհանուր որոշման անհրաժեշտություն (խոսել թե չխոսել, հարց տալ, կարգադրել և այլն), որպես միավոր է ծառայում նախադասությունը, որովհետև հաճախ ապակողավորելու համար հարկավոր է մինչև վերջ լսել հաղորդումը (այլապես կարող է լինել ինտոնացիայի

սխալ ընկալում և համապատասխանաբար նախադասութեան բնույթի ոչ ճիշտ մեկնաբանում)։ 2) իմաստային մակարդակով, երբ առկա է իմաստային տարրերման անհրաժեշտություն, ա) կողավորման դեպքում որպես միավորներ կարող են ծառայել «ֆունկցիոնալ խմբերը» (իմա շարույթները՝ նոր մեքենա, լայն թևն ոցն Երով վերարկուն և այլն), որովհետև այդ խմբերը, ասենք զարգացած համաձայնություն ունեցող լեզուներում միավորվում են որպես միամբողջություն, բ) ապակողավորման դեպքում՝ այսպիսի կոչված միջուկը (nucleus)։ Եթե հաղորդողն արդեն գիտե, թե ի՞նչ պետք է ասի և առնում է ամբողջ «ֆունկցիոնալ խումբը», ապա ապակողավորողը աստիճանաբար է ընկալում հաղորդվող հատվածները և դրանք ձևափոխում՝ նոր հատվածների հանդես գալուն զուգընթաց։ որպեսզի հասկանանք «միջուկի» գաղափարը, հարկավոր է նկատի առնել հետևյալը։ փորձելով պարզել բառի սահմանը, ձևույթի և բառի փոխհարաբերությունը՝ լեզվահոգեբանները ելնում են «իրար փոխարինող մորֆերի խմբի» (ԻՓՄԽ) և «միջուկի» (nucleus) գաղափարներից։ ԻՓՄԽ-ն այնպիսի առանձնակի մորֆերի (խոսքի նվազագույն իմաստավոր միավորների) շարքն է, որոնք տվյալ կոնտեքստում սինտագմատիկորեն կարող են իրար փոխարինել։ Երկու կամ ավելի ԻՓՄԽ-երից բաղկացած այն շարքը, որ տվյալ առանձնակի ԻՓՄԽ-ին կարող է փոխարինել, կոչվում է «թեմատիկ շարք»։ Թեմատիկ շարքի մաս չհանդիսացող առանձնակի ԻՓՄԽ-ն և ԻՓՄԽ-ից կազմված «թեմատիկ շարքը» կոչվում են «միջուկ»։ միջուկի սահմանը կարող է համընկնել բառի սահմանի հետ կամ ոչ։ միջուկների միջև կարելի է մտցնել միայն սահմանափակ թվով միջուկներ, մինչդեռ բառերի միջև կարելի է մտցնել անսահմանափակ թվով միջուկներ։ միջբառային սահմանում միջուկների ընտրությունը սահմանափակված է (կարող է ընտրվել միայն որոշակի ձևական խմբի անդամ), որովհետև միջուկը կապված է նախորդ և հաջորդ միջուկների հետ, իսկ բառերի սահմանում ընտրությունը կախված է խոսողի կամքից (կատարվում է իմաստային ընտրություն՝ հաղորդման բովանդակության համապատասխան), որ և հնչունապես հաստատվում է դադարների դասավորությամբ։ այսպիսով, ստրուկտուրալիստական վերլուծության շարքը լրացվում է նոր գաղափարներով, և խորացվում է բառի իմաստավոր մասերի ուսումնասիրությունը։ 3) կարգասահմանչական մակարդակի դեպքում, երբ հարաբերություն է հաստատվում ասույթի փաստերի միջև հաղորդող և ընդու-

նող ծայրերում, որպես միավոր է ծառայում բառը. կողավորման առումով բառը առանձնանում է կցույթի համեմատաբար երկար բնույթով, քան ձևույթների դեպքում, և հնչույթների հերթագայության ունակությունների մշակվածությունը. ապակողավորման առումով բառերի իմաստային սահմանների տարբերիչը կցույթի երկարությունն է, որ գրութայան մեջ նշանակվում է բառային սահմանների միջև արանք թողնելով. 4) ամբողջականացող մակարդակի դեպքում, երբ գործ ունենք լեզվի ամենափոքր տարրերի հետ, ա) կողավորման ժամանակ որպես միավոր է ծառայում վանկը, որովհետև այս դեպքում այն հանդես է գալիս որպես շարժողական վարժության բնական նվազագույն բաղադրիչ (եթե խոսքը դանդաղեցնենք, ապա վանկերի կբաժանենք), բ) ապակողավորման ժամանակ՝ հնչույթը, որովհետև տարբեր հնչույթների գործածությունը իմաստային տարբերություն է առաջացնում և, հետևաբար, ապակողավորելիս դրանք շեն կարող շտաբերվել:

Պարզելով լեզվաբանական ու հոգեբանական միավորների փոխհարաբերությունը և սահմանելով լեզվահոգեբանական միավորների որոշ հիերարխիա՝ «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները անցնում են սինխրոնիկ և դիսխրոնիկ լեզվահոգեբանության հարցերին: Սինխրոնիկ լեզվահոգեբանության մեջ ևս տարբերվում են միկրոստրուկտուրայի և մակրոստրուկտուրայի հարցեր (համտ. միկրոլինգվիստիկա և մակրոլինգվիստիկա տերմինների արժեքը ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ներկայացուցիչների մոտ):

Միկրոստրուկտուրայի լեզվահոգեբանական քննությունը պարունակում է հաղորդակցման 3 տիպերի ու նրանց փոխհարաբերության հետ կապված հարցերը: Ինչպես հայտնի է, մարդկանց անմիջական հաղորդակցումը կարող է լինել 3 տիպի՝ 1) ձայնալսողական, 2) ժեստա-տեսողական և 3) ձեռնա-իրադրական (manipulational-situational): Սրանց լեզվահոգեբանական քննությունը պարունակում է հետևյալ հարցերը՝ սրանցից ամեն մեկի դեպքում ի՞նչ չափով է կողավորումը ընդհատական կամ անընդհատական, ի՞նչ չափով է բնական, ինչպիսի՞ն է կիրառվող կողի կազմակերպումը կամ կառուցվածքը, հաղորդման կազմի մեջ մտնող փաստերի ո՞ր խմբերն են արտացոլում մտադրության (ինտենցիայի) ընդհանրությունը, ի՞նչ հարաբերություն կա անընդհատ կողավորվող և ընդհատաբար կողավորվող ազդանշանների միջև: 1) Ձայնալսողական հաղորդակցման քննության

առնչությամբ «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները անհրաժեշտ են համարում 3 կարգի, այսինքն՝ հնչյունական, հնչույթային և հոգեբանական տարածությունների փոխհարաբերության պարզաբանումը: Հնչյունական տարածությունը «իրական» է (իմա՝ անփոփոխ, տվյալ լեզվի գոյությունը այն չի կարող փոխել) և անընդհատ (մի հնչյունը չի կարող բռնել մյուսի տեղը): հնչույթային տարածությունը փոփոխական է (որոշվում է տվյալ լեզվի կողմից որոշված բաժանումներով) և ընդհատական ու ներքնապես չկարգավորված (երկու հնչյուն կարող են պատկանել կամ նույն, կամ տարբեր խմբերի): Լեզվահոգեբանական քննության համար ամենակարևոր հարցը, այն է՝ լեզվաբանական միավորների նմանության հարցը այս երկուսից առաջինի դեպքում որոշվում է հնչյունների դիրքերի միջև եղած տարածության շափումով, իսկ երկրորդ դեպքում երկրորդ պլանի վրա՝ է գտնվում: Քանի որ ամեն մի լեզու ունի իր ընկալողական (պերցեպտիվ) սովորույթները, ուստի և հնչյունական ու հնչույթային տարածությունների միջև ճշգրիտ համապատասխանություններ չկան. տվյալ լեզուն հաշվի է առնում որոշ տարբերիչ հատկանիշներ և անտեսում մյուսները: Հոգեբանական տարածությունը հնչյունականի նման անընդհատ է, բայց հնչույթայինի նման փոփոխական: Հոգեբանական տարածության տարբերությունը հնչյունական և հնչույթային տարածություններից հնչյունների տեղաբաշխման փոխակերպման մեջ է, բայց առաջին դեպքում փոխակերպման հիմքում ընկած են տվյալ լեզվով խոսող կոլեկտիվի ընկալողական սովորույթները, երկրորդ դեպքում՝ տեղաբաշխման շափանիշները: Հոգեբանական տարածությունը սրանով իսկ ընկնում է հիշյալ երկու տարածությունների միջև, հնարավորություն է տալիս պարզելու հնչույթային վերլուծության էությունը, վերլուծության տարբեր տիպերի նպատակահարմարությունը: 2) Ժեստա-տեսողական հաղորդակցման հոգեբանական կողմի քննությունը պահանջում է նախ ժեստերի քննություն. այս բանը փորձել է կատարել Բիրդուիստելը¹՝ նկարագրական լեզվաբանական վերլուծության օրինակով ստեղծելով իր կինեսիկան (հմմտ. ֆոնեմիկա) և տարբերելով կիներ (հմմտ. ֆոն), կինեմաներ (հմմտ. ֆոնեմա) և ալլոկիններ (հմմտ. ալլոֆոն): Սակայն այս դիսցիպլինը լեզվաբանական վերլուծության

¹ R. L. Birdwhistell, Introduction to Kinesics. An Annotation System for Analysis of Body Motion Gesture, Washington, 1952.

սովորական եղանակներով կառուցելու դեմ խոսում է նախ՝ այն-
որ թերևս հնարավոր շլինի առանձնացնել ընդհատական միավոր-
ներ և երկրորդ՝ այն, որ հավանաբար «կինեմաները» բնական և
սլ թե ձեռքբերովի երևույթներ են: Լեզվահոգեբանության տեսան-
կյունից հարկավոր է պարզել, թե ժեստա-տեսողական հաղոր-
դակցումը ինքնուրու՞յն բնույթ ունի, թե՞ ավելորդային է մյուս եր-
կուսի նկատմամբ: 3) Չեռնա-իրադրական կապը առաջին հերթին
գրավոր հաղորդակցումն է, երբ գրողը (կողավորողը) ստեղծում է
ստարկայական այնպիսի իրադրություն, որին ռեագիրում է ըն-
թերցողը (ապակողավորողը): Հաղորդակցման 3 տեսակների
փոխհարաբերության հարցի քննությունը ամենից առաջ կապված
է դրանց՝ իրար հանդեպ ունեցած ավելորդայնության հարցի հետ.
ձայնա-լսողական և ժեստա-տեսողական կապերը կարող են կամ
իրար լրացնել, կամ իրար հակադրվել. նման հարաբերություններ
կարող են լինել նաև ձայնա-լսողական ու ձեռնա-իրադրական և
ձեռնա-իրադրական ու ժեստա-տեսողական տիպերի միջև՝ դրան-
ցից միաժամանակ օգտվելու դեպքում:

Մակրոստրուկտուրայի լեզվահոգեբանական քննությունը պա-
րունակում է հետևյալ հարցերը. 1) մոտիվացիոն վիճակների
ազդեցությունը կողավորման և ապակողավորման վրա. մոտիվա-
ցիոն վիճակները կարող են ազդել հաղորդման միավորների տե-
ղաբաշխման վրա (հմմտ. նախադասության ներգործական և կրա-
վորական կառուցվածքները, ստորոգյալի և այլ անդամների դիր-
քը և այլն՝ կախված խոսողի վերաբերմունքից): 2) Նշանակու-
թյան (իմաստի) բնույթը. ինչպես հայտնի է, Չ. Մոոխսը նշանի
ուսումնասիրության երեք կողմերը խմբավորել էր սեմանտիկայի,
սինտակտիկայի և պրագմատիկայի կամ, ինչպես նշում են, «իրա-
դրային», «լեզվական» և «վարմունքային» կողմերի. «Պսիխոլինգ-
վիստիկայի» հեղինակները այս եռակի բաժանումը փոխարինում
են զույգ հարաբերությունների սիստեմով՝ տարբերելով ա) «լեզ-
վականը» — «արտալեզվականը», բ) «իրադրայինը» — «վարմունքա-
յինը», այլև գ) «ներքինը» — «արտաքինը» և դ) «ընդհանուր կոն-
տեքստը» — «ընդհանուր կոնտեքստերի գումարը» — «այս բոլոր
կոնտեքստերին հատուկ տարբերիչ հատկանիշները»: Այս հարա-
բերություններին տալով տառային նշանակումներ՝ նրանք փորձում
են հասնել վերլուծության ավելի սպառիչ ու զիտական քննության
և բոլոր տեսակետների վերագնահատման: 3) Ինֆորմացիայի
փոխանցումը լեզվական հաղորդումների միջոցով. այս նպատակով

«Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները դիմում են ինֆորմացիայի տեսութեանը, այլև խոսում թարգմանության պրոբլեմների մասին: 4) Լեզու, գիտակցություն և կուլտուրա. «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակներն առաջարկում են տարբերել լեզուն որպես հաղորդումների կամ կոդիֆիկացիաների սիստեմ և գիտակցությունը որպես այդ լեզվից օգտվող «վիճակների» ամբողջություն. կուլտուրան որպես լայն տերմին «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները առաջարկում են փոխարինել ավելի նեղ «վարմունք» տերմինով: Նրանց կարծիքով՝ անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի փորձնական վիճակներ, որոնք հնարավորություն կտան պարզելու լեզվի, գիտակցության և վարմունքի փոխհարաբերությունը. այս 3 կողմի միահյուսումը հիմք է տալիս դրանք լավ շտաբերելու և իրար խառնելու համար (համտ. էթնոլինգվիստիկայի ամերիկյան ներկայացուցիչների, հատկապես Ուորֆի տեսությունը): Այս կապակցությամբ ձևավորվում են հետևյալ հիմնական դրույթները. ա) գիտակցության այն վիճակները, որոնք կապված են ազդակների հետ, ազդում են այդ ազդակների առաջացրած հակազդումների (ոեակցիաների) վրա. բ) այն վարմունքը, որ առաջանում է որոշակի ազդակներով, ազդում է գիտակցության՝ տվյալ ազդակների նշանների հետ զուգորդվող վիճակի վրա. գ) լեզվի այն հատկությունները, որոնք օգտագործվում են տվյալ ազդակների մասին խոսելու համար, ազդում են այդ ազդակների հետ կապված գիտակցության վիճակների վրա. դ) տվյալ ազդակների հետ կապված գիտակցության երևույթները ազդում են այն լեզվի կոդիֆիկացիայի ձևի վրա, որով խոսում են այդ ազդակների մասին:

Դիսխրոնիկ լեզվահոգեբանության հետ կապված՝ քննվում է 3 հարց. 1) առաջին (մայրենի) լեզվին տիրապետելը. լեզվահոգեբանության դիրքերից սա հանգում է նշանակությունների կազմավորման պրոցեսի քննությանը. 2) երկրորդ լեզվին տիրապետելը և երկլեզվությունը. երկրորդ լեզվին տիրապետելը կապված է կողավորման և ապակողավորման նոր կարգի ունակությունների կազմավորման հետ, ընդ որում դրանք որոշ հակասության մեջ են մտնում նախորդների հետ. երկրորդ լեզվի յուրացումը կարող է կատարվել երկու ձևով՝ կոմբինավորված ձևով և հարաբերակից լեզվաբանական սիստեմների ստեղծումով. առաջին դեպքում մեծ դեր է կատարում թարգմանությունը, երկրորդ դեպքում յուրացումը կատարվում է այլ լեզվական կոլեկտիվի կուլտուրայի մեջ խորանալու միջոցով. 3) լեզվական փոփոխու-

Թյունը. եթե լեզվաբանները մեծ նյութ են կուտակել լեզվի փոփոխության փաստերի կուտակման ուղղությամբ, ապա «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները փորձում են խորանալ այդ փոփոխությունների պատճառների մեջ. լեզվական փոփոխությունները կատարվում են ներքին դինամիկայի երևույթների կամ արտաքին ճնշման տակ. լեզվահոգեբանների քննության գլխավոր առարկան առաջինն է: Հնչյունական փոփոխությունները լինում են պայմանավորված և ոչ պայմանավորված. առաջին դեպքում փոփոխությունը տեղի է ունենում հնչույթների դիրքային տարբերակների (ալլոֆոնների)՝ հնչույթների վերածվելու, այսինքն՝ դիրքից անկախ դառնալու միջոցով. այդ դեպքում տարբերվում են կանոնավոր և սաղմնային փոփոխություններ: Կանոնավորների դեպքում գործում են հետևյալ կանոնները. ա) որպես պայմանավորող գործոն ավելի շատ հանդես է գալիս հաջորդող հնչույթը. բ) պայմանավորող գործոնը մեծ մասամբ գտնվում է փոփոխվող հնչյունի անմիջական հարևանությամբ. գ) առնմանական փոփոխություններն ավելի հաճախադեպ են, քան տարնմանականները. դ) վերջնային դիրքը ավելի հաճախ է հանդես գալիս որպես փոփոխող գործոն, քան առաջնայինը: Սաղմնային փոփոխությունների դեպքում գործում են հետևյալ կանոնները. ա) ամենից հաճախ փոփոխվում են r, l, m, n, s, չ հնչյունները. բ) պայմանավորող գործոնը ազդում է հեռվից (հմմտ. լատ. peregrinus > իտալ. pellegrino). գ) տարնմանման երևույթները նույնքան տարածված են, որքան առնմանման երևույթները: Ոչ պայմանավորված փոփոխությունը տեղի է ունենում մի տարբերիչ հատկանիշը մյուսով փոխարինելու միջոցով, ընդ որում կարող են առաջանալ կամ արդեն եղած հնչյուններ, կամ դեռ չեղածներ. երկրորդ դեպքում տեղի է ունենում հնչույթների ձուլում և լեզվի հնչույթների քանակի կրճատում. հնչույթների ձուլման համար նպաստավոր են՝ ա) հնչույթի արտակարգությունն ընդհանրապես, բ) նրա փոքր հաճախականությունը, գ) ձուլվող հնչույթների արտասանության կետերի մերձավորությունը: դ) նրանց համար մեծ թվով տարբերիչ հատկանիշների առկայությունը և ե) այդ հնչույթներով տարբերվող լեզվական ձևերի փոքրաքանակությունը: Ձևաբանական փոփոխության հիմնական գործոնը անալոգիան է, որի դեպքում՝ ա) կամ միևնույն ձևույթի (մորֆեմայի) հերթագայման միջոցով մի կաղապարը (մոդելը) փոխարինվում է մյուսով,

սովորաբար ավելի տարածվածով, բ) կամ հերթագայությունը ոչնչանում է ձևերի փոխանցման միջոցով:

Որպեսզի կարողանան բացատրել լեզվական փոփոխությունների պատճառները՝ «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակներն անհրաժեշտ են համարում դիմել ինֆորմացիայի տեսությանը և հատկապես հաղորդումների կառուցվածքի վիճակագրական վերլուծությանը: Այսպիսով, հաջորդային լեզվահոգեբանությունը գործ ունի առաջին հերթին հաջորդականությունների կառուցվածքային վերլուծության հետ, այն բանը պարզելու հետ, թե տվյալ կարգի միավորների (հնչույթների, ձևույթների և բառերի) հաջորդման ի՞նչ հավանականություն կա, տվյալ հնչույթին (ձևույթին, բառին) այլ հնչույթների (ձևույթների, բառերի) հաջորդման ի՞նչ հաճախականություն է առկա, ինչպիսի՞ զուգորդումներ են ավելի հավանական և հաճախադեպ:

Հաջորդային լեզվաբանությանը հատկացված բաժնում քննվում են հետևյալ հարցերը. 1) անցումային (հաջորդման) հավանականությունը, լեզվաբանական կառուցվածքը և սովորույթային (habit-family) հիերարխիայի սիստեմները. 2) հնչույթային հաջորդումների հավաստի (certain) բնութագրումները. 3) էնտրոպիայի շափերի կիրառումները (applications of entropy measures) հաջորդական կառուցվածքի պրոբլեմների նկատմամբ. 4) անցումային կազմակերպությունը՝ զուգորդային տեխնիկաները (association techniques). 5) կանալի կարողությունը (channel capacity) իմաստային ապակողավորման ժամանակ: Այս հարցերի հանգամանալից շարադրանքը մեզ շատ հեռու կտաներ և կպահանջեր բազմաթիվ կողմնակի տեղեկություններ. այդ պատճառով էլ մենք կբավարարվենք միայն որոշ մասնակի հարցերի մատանշմամբ:

1) Հաջորդման կառուցվածքային վերլուծության էությունը լեզվական տվյալ կարգի (հնչույթների, ձևույթների, բառերի) միավորների հաջորդման հավանականության պարզաբանումն է, այսինքն՝ տվյալ X միավորին Y թե Z հաջորդելու հավանականության աստիճանի որոշումը. այսպիսի հաշվումներ առայժմ ամենից ավելի կատարվել են տառերի նկատմամբ: Անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ կառուցվածքի վիճակագրական և լեզվաբանական վերլուծման նպատակները միևնույնը չեն. նախ՝ եթե վիճակագրական վերլուծության ժամանակ գլխավորը տվյալ միավորի հանդես գալու հավանականությունն է, և, հետևաբար, ուշա-

դրության կենտրոնում հաճախականութիւնն է, ապա լեզվաբանական վերլուծության առումով գլխավորը տվյալ միավորի հանդէս գալու հնարավորութիւնն է, ուստի և հաճախականութիւնը այս դեպքում ռելեանտ չափանիշ չէ. երկրորդ՝ եթե վիճակագրական վերլուծության համար կառուցվածքային մակարդակների և հերարխիայի հարցը կարևոր չէ, ապա լեզվաբանական վերլուծության համար խիստ կարևոր է (համտ. ամերիկյան լեզվաբանության մեջ ընդունված վերլուծութիւնը «անմիջական բազադրիչների» սկզբունքով). շնայած սրան՝ վիճակագրական վերլուծութիւնն օգնում է լեզվաբանականին, որովհետև պարզվել է, որ տարբեր կարգի միավորների որակապես տարբեր սահմանները տարբեր հաճախականութիւն ունեն: Այսպես կոչված «սովորույթային հիերարխիան» «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները սահմանում են որպէս «ասոցիացիաների մի փունջ, որի մեջ անդամներից մեկը՝ S կամ R (ստիմուլ կամ ռեակցիա—Վ. Զ.) ընդհանուր է»՝ կոնվերգենտ «սովորույթային հիերարխիայի» դեպքում՝ տարբեր ստիմուլները հանգեցնում են միևնույն ռեակցիային, դիվերգենտ «սովորույթային հիերարխիայի» դեպքում՝ միևնույն ստիմուլը զուգորդվում է տարբեր ռեակցիաների հետ: Զուգահեռ անցկացնելով ստիմուլ-ռեակցիա (հաղորդում-ընդունում) և կոդավորում-ապակոդավորում հասկացութիւնների միջև՝ «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները փորձում են օգտագործել ինֆորմացիայի տեսության տվյալները լեզվակառուցվածքի վերլուծության համար. պարզվում է, որ կոնվերգենտ «սովորույթային հիերարխիաների» դեպքում առկա է լինում համեմատաբար ցածր էնտրոպիայի անցում, դիվերգենտների դեպքում՝ ընդհակառակն (առաջինի համար կարող է օրինակ ծառայել բազմազան հիմքերին սահմանափակ թվով մասնիկների հաջորդելը): «Պսիխոլինգվիստիկայի» հեղինակները այս կապակցութեամբ հատուկ ուշադրութիւն են դարձնում կցույթի (juncture), դադարի և հապաղման երևույթների վրա՝ խստորեն տարբերակելով վերջին երկուսը և հաստատելով մի շարք (5) կանոններ, ընդ որում նշվում է, որ լեզվաբանական դադարները նախ՝ ավելի կարճ են, քան հապաղման երևույթները (hesitation phenomena) և երկրորդ՝ նրանց համար, ի տարբերութիւն հապաղման երևույթների, կարևոր չեն կոնկրետ իրադրութիւնից կախված հանգամանքները (խոսողի՝ նյութին ծանոթ լինելը թե չլինելը, կարգալը թե հրնթացս խոսելը):

¹ Psycholinguistics, 1954, էջ 96.

2) Հնչույթների հաջորդման հարցը տարբեր է խոսողի և լսողի դիրքերից քննելիս. խոսողի համար ամենահեշտ արտասանելին ամենից ավելի նման հնչույթների հաջորդումն է, լսողի համար ամենահեշտ հասկանալին՝ ամենից ավելի տարբեր հնչույթների հաջորդումը: Այս դեպքում, բնականաբար, խոսքը ջանքերի տնտեսման սկզբունքով կառուցելու դեպքում սպասելի է, որ ցածր հաճախականություն լինի և՛ շատ նման, և՛ շատ տարբեր հնչույթների համար:

3) Հնչույթների հաջորդման հարցի քննության համար հեղինակները դիմում են հավանականության տեսությանը և ինֆորմացիայի տեսությանը, հատկապես «Մարկովի պրոցեսների» հասկացությանը և այսպես կոչված ամբողջի կառուցվածքի մեթոդին (the cloze procedure):

4) Բնական խոսքի բնույթի վրա կարող են ազդել հետևյալ չորս կարգի գործոնները՝ 1) խոսողի վիճակը, 2) աուդիտորիայի բնույթը, 3) ռեֆերենտների (նշանակվող առարկաների) ներկայությունը կամ բացակայությունը, դրանց ծանոթ լինելու աստիճանը և այլն, 4) բառերի կապակցությունները, այսինքն՝ տվյալ բառի՝ հաջորդ բառերի ընտրության վրա ազդելու աստիճանը: Բառերի զուգորդման հավանականության հարցը պարզելու համար առաջարկվում է բառերի զուգորդման տեսող. տարբեր անձերի առաջարկվում են բառեր, և ըստ դրանց (որպես ստիմուլների) պատասխանելու համար օգտագործվող բառերի հաճախականության՝ պարզվում է տվյալ կուլտուրական խմբին պատկանողների համար բառերի հաջորդման հավանականությունը:

5) Կանալի կարողությունը, ըստ ինֆորմացիայի տեսության, տվյալ կանալի՝ տվյալ հաղորդումը նվազագույն աղավաղմամբ փոխանցելու առավելագույն արագությունն է. եթե արագությունը ավելին է, քան կանալի կարողությունը, ապա արագության ավելացմանը համապատասխան աճում է աղավաղումը: Այս երևույթը բնականաբար տարածվում է և լեզվական հաղորդակցման պրոցեսի վրա՝ առաջ բերելով լեզվահոգեբանական կարևոր հարցեր: Մարդկային անհատը որպես և՛ հաղորդող, և՛ ընդունող կանալ ենթակա է քննության այս առումով: Ամեն մի իմաստային սիստեմ, որ ներառում է հաղորդման և ընկալման սիստեմները, ունի 1) առավելագույն կարողություն և 2) ֆունկցիոնալ կարողություն. առաջինը նրա կարողությունն է լավագույն (իդեալական) պայմաններում, երկրորդը՝ տվյալ պայմաններում: Փունկցիոնալ կարողու-

թյունը (տարողությունը) կարող է կամ հավասար լինել առավելագույնին, կամ պակաս լինել նրանից, ընդ որում վերջինիս որոշման համար հատուկ դրույթներ են սահմանվում:

Լեզվական փոփոխության հիմքերի քննության հետ կապված քննվում են փոփոխության սեղի և պրոցեսի բնույթի հարցերը: Քննվում են փոփոխության պրոցեսի հետևյալ կողմերը. ա) փոփոխության իրականացումը, որ տարբեր խոսողների մոտ տարբեր շափ ունի (երեխանների ու մեծերի, տարբեր սերունդների մոտ, տարբեր պայմանների ազդեցության տակ և այլն)՝ ըստ ինքնավերահսկողության տարբեր աստիճանի. բ) հասարակական վերահսկողութայունը, որ իրականացվում է գերազանցապես ավագ սերնդի միջոցով (ավագներն ավելի շատ են ուղղում երիտասարդներին, քան վերջիններս, սրանք էլ ավելի ու ավելի շատ են ենթարկվում ինքնավերահսկողության). գ) հաղորդման մաս կազմող՝ շուղղված փոփոխությունները դառնալով սովորական, մրցում են մյուսների հետ, ընդ որում փոփոխությունը կարելի է կանխատեսել՝ նկատի ունենալով ինքնավերահսկողության թուլացման տվյալ կետերում կամ վայրերում փոփոխության պատրաստ լինելու աստիճանը. դ) սովորույթների ուժեղացմամբ նոր տենդենցները տարածվում են, ընդ որում ասղմնային փոփոխությունների՝ պայմանավորված դառնալուն նպաստող պայմանը հաճախականությունն է. ընդգծվող (էմֆատիկ) մասերը ավելի քիչ ենթակա կլինեն փոփոխության. ե) լեզվական փոփոխությունները տվյալ կոլեկտիվում աստիճանաբար են կուտակվում, ընդ որում հոգեբանները ենթադրում են երկու ձևերի տատանման շրջան (լեզվաբանները հոգեկան գործոնը և փոփոխության տարածումը միաժամանակյա են համարում). եթե դիմելու լինենք հաղորդման (ինֆորմացիայի) տեսությանը, ապա լեզուն կարելի է դիտել որպես անկայուն հավասարակշռության վիճակ արդյունավետության և ավելորդայնության գործոնների միջև. զ) որքան մեծ շափով է տվյալ լեզվական սիստեմի էնտրոպիան շեղվում արդյունավետության և ավելորդայնության գործոնների հավասարակշռության էնտրոպիայից, այնքան ավելի մեծ կլինի փոփոխության տենդենցը հավասարակշռության ուղղությամբ: Այդպիսի հավասարակշռության մոտավոր արդյունավետությունը 50 տոկոս է: Եթե լեզուն ունի բարձր արդյունավետություն, ապա տենդենց է նկատվում այն իջեցնելու և ընդհակառակն:

գ) էթնոլինգվիստիկա

Ներածական տեղեկություններ.— Էթնոլինգվիստիկայի առաջացումը ևս կապված է լեզվաբանության և մերձավոր դիսցիպլինների, տվյալ դեպքում՝ ազգագրության, կուլտուրայի պատմության, մարդաբանության և սոցիոլոգիայի միջև կապ ստեղծելու, մեկի տվյալները մյուսի համար օգտագործելու ձգտման հետ: Այս առումով էթնոլինգվիստիկան համարվում է մի նոր գիտական դիսցիպլին, որ ընկած է լեզվաբանության և նշված գիտությունների միջև: Էթն Սոսյուրը և ստրուկտուրալիստները խնամքով անջատում են ներքին լեզվաբանությունը արտաքինից, ապա էթնոլինգվիստիկան ուղադրության կենտրոնում է պահում հենց «արտաքին» լեզվաբանության հարցերը: Էթնոլինգվիստիկան որոշ իմաստով և՛ նոր գիտական դիսցիպլին է, և՛ նոր լեզվաբանական ուղղություն: Այս սահման տակ միավորվում են այն լեզվաբանական ուղղությունները, որոնք լեզուն ու նրա պատմությունը սերտորեն կապում են ժողովրդի ու նրա կուլտուրայի պատմության հետ: Սակայն լեզվի ժողովրդի, լեզվի հասարակության, լեզվի ու կուլտուրայի կապի ըմբռնումը կատարվում է տարբեր հիմքերի վրա. մի դեպքում հիմք են ծառայում կուլտուր-պատմական դպրոցի, հատկապես նրա ականավոր ներկայացուցիչ Հումբոլդտի դրույթները, մի այլ դեպքում՝ Սոսյուրի ուսմունքը լեզվի հասարակական բնույթի մասին. ոմանց մոտ էլ այդ երկու հիմունքներն էկլիկատիկորեն զուգորդվում են:

Էթնոլինգվիստիկայի վաղ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Սեպիրը նշանավորում է անցումը էթնոպսիխոլոգիզմից և սոցիոլոգիզմից ստրուկտուրալիզմին: Լեզվական կաղապարի նրա դրույթը տանում է մի կողմից՝ դեպի ամերիկյան ազգագրական լեզվաբանություն, մյուս կողմից՝ դեպի ստրուկտուրալիզմ. վերջինիս համար կարևոր դեր է խաղացել հնչյունական կաղապարի ուսմունքը ձևաբանականի վրա տարածելու միտքը: Ի տարբերություն ամերիկյան ստրուկտուրալիստների, որոնք աշխատում են լեզվաբանական քննությունից դուրս մղել իմաստը, էթնոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները ուղադրությունը կենտրոնացնում են հենց սրա վրա:

Ամերիկյան էթնոլինգվիստիկայի բուն ներկայացուցիչների (Ուորֆ, Դորոթի Լի, Թոմպսոն և ուրիշներ) հայացքները մեծ շահով ձևավորվել են ամերիկյան հնդիկների լեզուների ուսումնա-

¹ H. Basilius, Neo-humboldtian Ethnolinguistics, „Word“, 1952,

սիրութեան, այդ ուսումնասիրութեան արդյունքների իդեալիստական մեկնաբանութեան վրա:

Եվրոպական էթնոլինգվիստիկան ներկայացնում է կուլտուրալատմական դպրոցի սկզբունքների վերածնունդ, Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայական սկզբունքների կիրառութեան փորձ:

Որոշ հեղինակների մոտ Հումբոլդտի և էթնոլինգվիստիկայի դրույթները օգտագործվում են բացահայտ ուսայական նկատառումներով (է. Գլեսսեր և ուրիշներ):

էթնոլինգվիստիկական ուսումնասիրություններով Անգլիայում զբաղվում են Բաստոնը և Օ'Կոննորը:

ա) Եվրոպական (գերմանական) ճեսիումբոլդտական էթնոլինգվիստիկա

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Գերմանական էթնոլինգվիստիկան մի միատարր ամբողջություն չէ: Այս անվան տակ մենք պայմանականորեն միացնում ենք այն բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչներին, որոնք լեզուն սերտորեն կապում են այդ լեզվով խոսող ժողովրդի մտածողական առանձնահատկությունների և կուլտուրայի հետ: Գերմանական էթնոլինգվիստիկան այս լայն առումով ձևավորվել է ամենաբազմազան փիլիսոփայական, հոգեբանական և լեզվաբանական հոսանքների ազդեցության տակ: Փիլիսոփայական հոսանքներից նշելի են ամենից առաջ Հուստոլի ֆենոմենոլոգիական փիլիսոփայությունը և նեոկանտականությունը, որոնք արտահայտվել են հատկապես իմաստային վերլուծության հարցերի մեջ: Հոգեբանական հոսանքներից նշելի է առաջին հերթին գեշտալտ-հոգեբանությունը՝ իր մերձավոր հոսանքներով հանդերձ. այդ հոգեբանության ազդեցությունն արտահայտվում է հատկապես լեզուն որպես ամբողջություն, որպես միասնական մի սիստեմ քննելու մեջ, ընդ որում լեզվական ամբողջությունը դիտվում է որպես լեզվի կոնստիտուտիվ ուժ. այս հարցում որոշ շափով ազդել են նաև Հումբոլդտը (լեզվի սիստեմի իր դրույթով), Սոսյուրը և ավելի ուշ շրջանում՝ ստրուկտուրալիստները: Կարելի է ասել, որ գերմանական էթնոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները ստրուկտուրալիզմի ձևավորումից անկախ իմաստաբանական ուսումնասիրությունների մեջ կիրառել են ստրուկտուրալ վերլուծության սկզբունքները (Յ. Տրիբ, Լ. Վայսգերբեր, Վ. Պորցիգ, Գ. Իսլսեն): Ինչպես նշեցինք, գերմանական էթնոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները լեզուն դիտում

են որպես տվյալ ժողովրդի կուլտուրայի հետ սերտորեն կապված և որոշ առումով որպես տվյալ ժողովրդի մտածողական առանձնահատկությունները պայմանավորող գործոն. այստեղ երևան է գալիս Հումբոլդտի և Ֆինկի, այլև Վոեդեի և Ֆր. Մաուսների ազդեցությունը: Այս կապակցությամբ վերստին հանդես է գալիս «ներքին ձևի» պրոբլեմը, որի լուծման համար փորձել էր նախադրյալներ ստեղծել Կասսիրերը և որը լայն մեկնաբանության առարկա է դառնում Լ. Վայսգերբերի, Վ. Պորցիգի և այլոց աշխատություններում:

Գերմանական լեզվաբաններին հետաքրքրող լեզվական պրոբլեմները վերաբերում են բացի լեզվական ամբողջության «ներքին ձևի», լեզվի ու ժողովրդի, լեզվի ու կուլտուրայի փոխհարաբերության բնագավառներից՝ նաև իմաստաբանության և շարահյուսության բաժիններին, որոնց մեջ նրանց ունեցած նվաճումները, իրենց թերություններով հանդերձ, ակնհայտ են. այսուհանդերձ կարելի է ասել, որ այս պրոբլեմները շատ հեռու են վերջնական լուծում ստանալուց:

Բառիմաստի պրոբլեմը գերմանական լեզվաբաններին ամենից շատ զրադեցրած պրոբլեմներից մեկն է: Բացի Յ. Տրիրից, Լ. Վայսգերբերից, Վ. Պորցիգից, որոնց մասին առանձին ենք խոսելու, այդ հարցով զբաղվել են գերմանական զանազան փիլիսոփաներ և լեզվաբաններ: Սրանցից նշելի են Հ. Շպերբերը, Յ. Շտենցելը, Հ. Հացֆելդը, Օ. Մայզինգերը, Է. Շտրուկը, Հ. Կրոնասսերը, Է. Լայլին: Իմաստաբանական հետազոտությունների ուշադրության կենտրոնում են բառիմաստի և նրա փոփոխությունների պրոբլեմները:

Շարահյուսությունը, որպես մի բնագավառ, որ իմաստաբանության հետ միասին ամենից ավելի սերտորեն է կապվում լեզվի և նրանով խոսող ժողովրդի մտածողության եղանակի հարցի ու «ներքին ձևի» գաղափարի հետ, նույնպես ուշադրության առարկա

¹ H. Sperber, Einführung in die Bedeutungslehre, Bonn Leipzig, 1923. H. Hatzfeld, Leitfaden der vergleichenden Bedeutungslehre. J. Stenzel, Sinn, Bedeutung, Begriff, Definition. P. Matthes, Sprachform, Wort und Bedeutungskategorie und Begriff. O. Meisinger, Vergleichende Wortkunde. Beiträge zur Bedeutungslehre, München, 1932. E. Struck, Systematik der Bedeutungslehre, Leipzig Berlin, 1940. H. Kronasser, Handbuch der Semasiologie: kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre, Heidelberg, 1952. E. Leisi, Wortinhalt, seine Struktur in Deutschland und England, Heidelberg, 1953.

է մնում: Ռիսը 1931 թ. լույս է ընծայում մի նոր գիրք՝ այս անգամ նվիրված նախադասության պրոբլեմին: Շարահյուսության հարցերով զբաղվում են Վ. Պորցիգը, Կ. Բյուլերը, Վ. Հավերսը, Մ. Ռեգուլան, է. Զայդելը, Բ. Զոննեկը, է. Օտտոն և ուրիշն¹: Շարահյուսության հարցերը, ինչպես տեսանք, գրավում են նաև փիլիսոփատրամաբանների ուշադրությունը՝ տրամաբանական պոզիտիվիզմի հետ կապված (Ռ. Կառնապ):

Գերմանական նեոհումբոլդտական էթնոլինգվիստիկային հաբում են Լեո Վայսգերբերը, Յոստ Տրիրը, Գունտեր Իպսենը, Գեորգ Շմիդտ-Ռորը, Ֆրից Շտրոհը, որոշ առումով և Վ. Պորցիգը:

Ամենից ավելի ծայրահեղ դիրք գրավող լեզվաբաններից է Գ. Շմիդտ-Ռորը, որ լեզվին գրեթե միակ գործոնի դերն է հատկացնում ժողովրդի և մարդկության կազմավորման մեջ. իր «Լեզուն որպես ժողովուրդների կազմավորողը» գրքում² նա գտնում է, որ լեզուն պայմանավորում է մտածողության, զգացողության, գնահատման և գործողության յուրահատուկ եղանակը: Այն որոշում է աշխարհի ընկալման բնույթը: Ժողովուրդների և ազգերի գրեթե միակ տարբերիչը Շմիդտ-Ռորի համար լեզուն է. ազգը նա համարում է «մարդկության՝ մի որոշակի լեզվի միջոցով անհատականացած հոգևոր ձև»: Լեզվի և նրա բնույթի ըմբռնումը Շմիդտ-Ռորի մոտ կապվում է մասամբ Հումբոլդտի, մասամբ է. Կասսիրերի լեզվափիլիսոփայության հետ:

էթնոլինգվիստիկական ներկայացուցիչներ ունի և Եվրոպայի այլ երկրներում: Այսպես, շվեդացի լեզվաբան Ս. Օմանը ակնհայտ տուրք է տալիս դրան իր «Բառիմաստը և աշխարհի պատկերը» գրքում. այստեղ նա գրում է, որ «ոչ թե մարդն է ձևավորում լեզուն, այլ լեզուն է ձևավորում մարդուն»³:

¹ W. Porzig, Die Aufgaben der indogermanischen Syntax, „Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschrift für W. Streitberg“, Heidelberg, 1940. W. Havers, Handbuch der erklärenden Syntax: ein Versuch zur Erforschung der Bedingungen und Triebkräfte in Syntax und Stilistik, Heidelberg, 1931. M. Regula, Grundlegung und Grundprobleme der Syntax, Heidelberg, 1951. E. Seidel, Zur Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen, Jena, 1935. B. Soneck, Der Satz als Einheit und die Satzarten, AGP, XCIV, 1935. E. Otto, Sprache und Sprachbetrachtung: allgemeine Sprachlehre unter Berücksichtigung der Wortart, II հր., 1944.

² G. Schmidt-Rohr, Die Sprache als Bildnerin der Völker, Jena, 1932.

³ S. Ohman, Wortinhalt und Wortbild, Stockholm, 1951, էջ 351.

Գերմանական էթնոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները ևս լայն ուշադրություն են դարձնում լեզվի և փիլիսոփայական ըմբռնումների կապի հարցին (Յ. Շտենցել, Ա. Շտեոր և այլն). այսպես, Շտենցելը դեռևս 1921 թ. հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձնում հունարենի՝ փիլիսոփայական ըմբռնումների կազմավորման վրա ունեցած ազդեցության հարցը, լուծելով այն Ֆ. Մաուսների և հետագա էթնոլինգվիստական լեզվաբանության ներկայացուցիչների ոգով:

Դեռևս 1923 թ. Նաումանը լույս է ընծայում «Գերմաներեն լեզվի պատմության՝ որպես գերմանական ոգու պատմության փորձը»¹:

Ավելորդ չէ նշել, որ լեզվի և կուլտուրայի կապի դրույթը էթնոլինգվիստներից անկախ դնում են և նեոֆիլոլոգիայի ու նեոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները (հմմտ., օր., Լ. Շպիցերի ուսումնասիրությունները), որոնց և էթնոլինգվիստների միջև, չնայած տարբերություններին, կան և զգալի շփման կետեր. տարբերությունը հիմնականում սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ իդեալիզմի մեջ է: Այս ուղումով հատկանշական են Ֆոսլերի «Լեզվասոցիոլոգիայի սահմանները»² և Լ. Շպիցերի ուսումնասիրությունները, որոնք յուրատեսակ կամուրջ են գցում երկու ուղղությունների միջև. Շպիցերը ելնում է «ոճի» խիստ լայն ըմբռնումից (հմմտ. օր. «եվրոպական ոճ» և այլն)՝ փորձելով գտնել կուլտուրական ոճի և լեզվական ոճի համապատասխանությունները: Այս հարցում որոշ դեր է խաղացել և Ֆոսլերի ինդիվիդուալիզմի խիստ քննադատությունը: Ֆոսլերը լեզվի սոցիոլոգիական քննությունը ընդունում է միայն որոշ սահմաններում:

3. Լ. Վայսգերբեր.— Ժամանակակից եվրոպական նեոհումբոլդտական էթնոլինգվիստիկայի գլխավոր ներկայացուցիչը Յոհանն Լեո Վայսգերբերն է (ծնվ. 1899 թ.), որն իր բազմաթիվ աշխատություններում³ փորձում է վերակենդանացնել կուլտուր-

¹ Naumann, Versuch einer Geschichte der deutschen Sprache als Geschichte des deutschen Geistes, DVLG, I, 1923.

² K. Vossler, Grenzen der Sprachsoziologie: Hauptprobleme der Soziologie, „Erinnerungsgabe für Max Weber“, München und Leipzig, 1923.

³ J. L. Weisgerber, Muttersprache und Geistesbildung, Göttingen, 1929. Sprachwissenschaft und Philosophie zum Bedeutungsproblem, 1931. Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur, 1933. Muttersprachliche Bildung, 1932. Deutsches Volk und deutsche Sprache, 1939.

պատմական դպրոցի կոնցեպցիան, հատկապես Հումբոլդտի լեզվափիլիսոփայության կարևոր դրույթները և դրանք դարձնել կոնկրետ լեզվաբանական վերլուծության հիմք: Աշխատելով գերազանցապես գերմաներենի բնագավառում՝ Վայսգերբերը փորձում է բացահայտել գերմաներեն լեզվով խոսողների կուլտուրայի առանձնահատկությունները: Լեզվական իմաստների վերլուծության մեջ Վայսգերբերը մեծ չափով (հատկապես վաղ շրջանում) հենվում է Հուսեռի վրա¹:

Իր տեսական կառուցումների մեջ Վայսգերբերը հակադրվում է մի կողմից՝ երիտքերականներին, մյուս կողմից՝ Սոսյուրին:

Երիտքերականների կոնցեպցիան, նրանց տեսությունն ու պրակտիկան Վայսգերբերը խոցելի է համարում այն պատճառով, որ այդտեղ ուշադրությունը կենտրոնացվում է ձևական-հնչյունական զուգադիպումների վրա և ներքին-բովանդակային կողմը անհրաժեշտ ուշադրություն չի գրավում. միաժամանակ, երիտքերականների մոտ համեմատության ընթացքում հանդես է գալիս քրնէություն «ատոմիզմ», լեզուն մանրատվում է, դադարում իր ամբողջության մեջ որպես սիստեմ ըմբռնվելուց:

Վայսգերբերը սրան հակադրում է հումբոլդայան սկզբունքների վրա հենվող այնպիսի քննությունը, որի դեպքում լեզուները զուգադրվում են որպես լեզվական բովանդակությունների ամբողջական սիստեմներ: Համեմատական լեզվաբանության նպատակը Վայսգերբերը համարում է տարբեր լեզուների «աշխարհապատկերների» (Weltbild) կառուցվածքի և յուրահատկության ուսումնասիրությունը: Ամեն մի լեզու սերտորեն միահյուսված է տվյալ լեզվի ժողովրդի հոգեկան առանձնահատկություններին, հանդես է բերում այդ ժողովրդի ոգին, ստեղծում է աշխարհի այլ պատկեր, քան մյուս ժողովուրդների մոտ: Լեզուն Վայսգերբերի համար տվյալ հանրությանը պատկանողների կողմից աշխարհի՝ դարերի ընթացքում ստեղծված հասարակական օրյեկտիվ պատկերն է կամ կուլտուրական ունեցվածքը, որ որոշում է հանրությանը պատկա-

Die Entdeckung der Muttersprache im europäischen Denken, 1948. Der Sinn des Wortes „deutsch“, 1949. Die Sprache unter den Kräften des menschlichen Daseins, 1949. Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur, 1950. Die geschichtliche Kraft der deutschen Sprache, 1950. Das Tor zur Muttersprache, 1951. Von Weltbild der deutschen Sprache, II հր., Düsseldorf, 1953:

² Հմմտ. Sprachwissenschaft und Philosophie zum Bedeutungsproblem, BDPH, IV, 1930:

նող անհատների մտածողության եղանակը և պարտադրում նրան իր «ներքին ձևը», հասկացությունների և նախադասությունների կազմության իր եղանակը: Վայսգերբերը հատուկ ուշադրություն է դարձնում մայրենի լեզվի հարցերին, որովհետև ըստ Վայսգերբերի, մայրենի լեզուն է հենց այն բանալին, որով մարդիկ բացում են արտաքին աշխարհի դռները, ընկալում արտալեզվական իրականությունը: Լեզվական ընդհանրությունն է որոշում ազգային ընդհանրությունը. գերմանական deutsch «գերմաներեն, գերմանական» բառը սկզբնապես նշանակել է գերմանական լեզվական ընդհանրությունը, ապա միայն դարձել գերմանական ժողովրդի ընդհանուր անվանում: Վայսգերբերը ոչ թե ժողովրդի պատմությունն է դարձնում լեզվի պատմության հիմք, այլ լեզվի պատմությունը և առանձնահատկությունները՝ ժողովրդի ու նրա առանձնահատկությունների հիմք:

Նեոհումբոլդտական էթնոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչների, այդ թվում և Վայսգերբերի, կողմից փորձ է արվում Հումբոլդտի ուսմունքը ներկայացնելու որպես մի լեզվաբանական տեսություն, որի մեջ արդեն կան տրված հետազա լեզվաբանական տեսությունների, այդ թվում և Սոսյուրի, կոնցեպցիայի բոլոր կարևոր կողմերը: Այս առումով նրանք Սոսյուրի լեզվաբանական ուսմունքը քննադատում են որոշ մատերիալիստական տարրերի համար: Նրանք բառիմաստը դիտում են որպես լեզվական նշանի կառուցողական տարր, որպես ինքնին տրված իդեալական էություն, որ ոչ թե ածանցվում է իրերի հիման վրա, այլ, ընդհակառակն, հնարավորություն է տալիս դրանք իմաստավորելու, ըմբռնելու որպես «ոգու օբյեկտներ»: Եթե Սոսյուրի ուսմունքը հնարավորություն է տալիս բառիմաստն ածանցելու իրականությունից, ապա նեոհումբոլդտականների համար¹ այն որոշվում է «ոգու» առանձնահատկություններով, ածանցվում նրանից: Ըստ Վայսգերբերի՝ «...հայեցակետերն են միայն ընդհանրապես աշխարհի իրերն ու տվյալները (Gegebenheiten) որպես իմ գիտակցության «առարկաներ» ձևավորում»²:

Հենվելուով Հումբոլդտի իդեալիստական կոնցեպցիայի վրա՝ Վայսգերբերը լեզուն համարում է անընդհատ գործունեություն և

¹ Հմմտ. Fr. Sloty, Termini „Nennwert“ und „Deutwert“ in „Sprache“ und „Rede“, IF, LXI, 1954:

² L. Weisgerber, Vom Weltbild der deutschen Sprache, II Aufl., Düsseldorf, 1953, էջ 9:

աչ թե կանոնների ու ձևերի պատրաստի հավաքածու: Լեզվական այդ գործունեությունը ինքնակա պրոցես է, որի մեջ լեզուն հանդես է գալիս որպես ինքնասահմանող և ինքնագոյացող ստեղծագործ ուժ: Լեզուն իրականացնում է մարդու ներքնաշխարհի և արտաքին աշխարհի կապը, դրանց համադրումը, ընդ որում վճռական դերը պատկանում է ներքին կողմին: Լեզուն, resp. մայրենի լեզուն ոգի ստեղծող ուժ է, որ որոշիչ դեր է խաղում մարդու աշխարհըմբռնման մեջ, հնարավորություն տալիս արտաքին իրականությունը ձևափոխելու և ենթարկելու ոգուն: Եթե մարդը մտածում է, ապա մայրենի լեզուն է, որ «նրա համար մտածում է»¹։ այստեղից մի քայլ է մնում դեպի լեզվի՝ տվյալ լեզվով խոսողների համար ճակատագրական ուժ լինելու դրույթը, և Վայսգերբերը կատարում է այդ քայլը՝ նշելով, որ «...մայրենի լեզուն առանձինի համար ճակատագիր է, ժողովրդի լեզուն՝ ճակատագրական ուժ հանրության համար»¹։

Լեզվաբանության նպատակը Վայսգերբերը տեսնում է մի կողմից՝ լեզվի, որպես մարդու ներքնաշխարհը և արտաքին աշխարհը, սուբյեկտը և օբյեկտը կապող «միջնաշխարհի» (Mittewelt, Zwischenwelt), և մյուս կողմից՝ մայրենի լեզվի վրա հենվող աշխարհըմբռնման բացահայտման մեջ: Սրա հետ կապված՝ նա սահմանում է լեզվի 3 հիմնական օրենք՝ 1) լեզվական հանրության (այն է՝ մարդկության՝ լեզվական հանրությունների բաժանված լինելու), 2) մայրենի լեզվի (այն է՝ անհատի՝ մայրենի լեզվին ենթակա լինելու) և 3) լեզվով պայմանավորվող գոյի:

Ըստ Վայսգերբերի, լեզվաբանի ուշադրության կենտրոնում պետք է լինեն առաջին հերթին բառապաշարի և ապա կառուցման առանձնահատկությունների (շարահյուսական կառուցվածքի) ուսումնասիրությունը. բառապաշարի մեջ է, որ երևան են գալիս լեզվի ուսումնասիրության հետ կապված երեք շերտերը (բառահնչումը, գիտակցական աշխարհն ու իրական գոյը) և դրանց փոխհարաբերությունը: Լեզվի պատմական ուսումնասիրության նպատակը պետք է լինի առաջին հերթին լեզվի դարգացումը որոշող ուժերի հետազոտությունը:

Լեզվական ըմբռնումները ճիշտ սահմանազատելու նպատակով Վայսգերբերը տարբերում է 4 բան՝ 1) խոսքը (Sprechen), 2) անհատի լեզվական ունեցվածքը (der Sprachbesitz des ein-

¹ L. Weisgerber, Muttersprache und Geistesbildung, 1929, էջ 164:

zelenen), 3) լեզուն (Sprache) որպես մի հանրության կուլտուրական ունեցվածք և 4) լեզուն որպես մարդկության համար հատկանշական լեզվատունակություն, որպես համամարդկային սկզբունք: Սրանց միջև նա հաստատում է որոշ հիերարխիա՝ գտնելով, որ զգայականորեն ընկալելի խոսողական դրսևորումը (խոսքը) լոկ անհատի լեզվատունեցվածքի երևան գալու ձևն է, սա էլ՝ տվյալ ժողովրդի լեզվի արտադրողը (Ausprägung). Վերջինիս համար էլ որպես սկզբնաղբյուր, որպես «վերջին իրականություն» ծառայում է մարդու լեզվաընդունակությունը: Այսպիսով, ճիշտ սահմանազատում անցկացնելով՝ Վայսգերբերը հաստատում է իդեալիստական և ոչ դիալեկտիկական հարաբերություն. շկարողանալով ճիշտ կերպով լուծել կոնկրետի և աբստրակտի դիալեկտիկական կապը՝ Վայսգերբերը փորձում է ժխտել այն կարծիքը, որ հիշյալ աստիճանավորությունը տանում է դեպի ավելի բարձր աբստրակցիա. նրա կարծիքով՝ բարձր աբստրակցիան անիրական աշխարհն է, մինչդեռ այս դեպքում ևս մենք գործ ունենք իրականի հետ: Լեզվի՝ ինքնակա կուլտուրական ունեցվածք լինելու սկզբունքը Վայսգերբերի համար հաղորդակցման հնարավորությունը բացատրելու նույնպիսի բանալի է, ինչպես Հումբոլդտի համար՝ մարդկային բնության ընդհանրության և Ֆոսլերի համար լեզվական շնորհի մետաֆիզիկական սկզբունքները: Քանի որ լեզուն Վայսգերբերի համար առաջին հերթին կուլտուրական ունեցվածք է, աշխարհի օբյեկտիվ պատկեր և ոչ թե իրար հասկանալու միջոց, ուստի և վերջին հաշվով Վայսգերբերը լեզվական իմաստների ընդհանրությունը, իրար հասկանալու և հաղորդակցման հնարավորությունը բացատրում է հենց լեզվականով. ժխտելով մարդկանց՝ համատիպ հասկացողություններով ծնվելու և առանձին անհատների կողմից սեփական փորձով ու ապրումներով դրանց հասնելու հնարավորությունը՝ Վայսգերբերը ընդունում է միայն «երրորդ հնարավորությունը»՝ այն, որ «բովանդակությունների միատեսակությունը այնպես, ինչպես հնչյունական նշանների միատեսակությունը, միջնորդված է լեզվի միջոցով, այսինքն՝ որ այս բովանդակությունները պետք է դիտվեն որպես լեզվի կուլտուրական ունեցվածքի բաղկացուցիչ մասերը և սրանով իսկ ընդհանուր են որևէ լեզվական ընդհանրության պատկանողների համար»¹:

Բառի արտաքին ու ներքին կողմը Վայսգերբերը դիտում է որ-

¹ L. Weisgerber, Muttersprache und Gestesbildung, 1929, էջ 51.

պես անբաժանելի կապի մեջ գտնվող կողմեր. հնչյունական նշանի և նրա իմաստի միջև եղած կապը, ըստ Վալսգերբերի, «արտաբնական, ասոցիատիվ չէ, այլ երկուսն էլ անբաժանելիորեն իրար պայմանավորում են»¹. Վալսգերբերը բառի ներքին բովանդակությունը նույնացնում է հասկացության հետ: Բառը նշանակում է ոչ թե առարկան որպես այդպիսին, այլ նրա մասին ունեցած մեր հասկացական ըմբռնումը, ընդ որում բառը լեզվի մեջ ստանում է իր որոշակիությունը սիստեմի միջոցով, ուստի և բառի բնույթն ըմբռնելու համար պետք է ելնել լեզվական սիստեմից:

Վ. Պորցիգ. — Վ. Պորցիգը (ծնվ. 1895 թ.) աշխատում է հատկապես ընդհանուր լեզվաբանության և հնդեվրոպաբանության բնագավառում. նրա ուշադրության կենտրոնում գտնվում են նախադասության, բառիմաստի, հնդեվրոպական լեզուների դասակարգման և այլ հարցերը²:

Լեզվաբանությունը համարելով հասարակական գիտություն (Geisteswissenschaft)³ նա կարծում է, որ այն հիմնական հասարակական գիտությունն է, ինչպես մաթեմատիկան բնական գիտությունների մեջ: Այս ըմբռնումը պայմանավորվում է լեզվի բնույթի լիարժեք լեզվաբանական ընդհանուր ըմբռնմամբ. «Միայն (erst) նա է (== լեզուն — Գ. Զ.) հոգեկան պրոցեսները դարձնում մարդկային ապրումներ և հիմնադրում հասարակությունը, որի վրա կառուցվում է ողջ մարդկային կուլտուրան», գրում է Պորցիգը³. Ինչպես որ բնական գիտությունների նվաճումները իսկական գիտական արժեք ձեռք բերելու համար պետք է մաթեմատիկական ձևակերպում ստանան, այնպես էլ մարդկության հոգևոր նվաճումների (Leistungen) վերաբերյալ բոլոր գիտելիքները պետք է հանգեցվեն դրանց լեզուների կառուցվածքին և նվաճումին (Leistung)⁴: Պորցիգը ևս կարծում է, որ մարդկության բազմաթիվ լեզուներից ամեն մեկը կազմում է աշխարհի մի տարբեր պատկեր, ընդ որում լեզուների այդ տարբերությունները պայմանավորված են լեզվա-

¹ L. Weisgerber, Muttersprache und Geistesbildung, 1929, էջ 28.

² W. Porzig, Der Begriff der inneren Sprachform, 1923. Über die Aufgaben der indogermanischen Syntax, „Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschrift für W. Streitberg“, Heidelberg, 1924. Die Namen für Satzinhalte im Griechischen und im Indogermanischen, Berlin Leipzig, 1942. Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg, 1954. Das Wunder der Sprache, Bern, 1950. Sprachform und Bedeutung.

³ W. Porzig, Das Wunder der Sprache, Bern, 1950, էջ 7:

⁴ Նույն տեղը, էջ 366:

կան հանրութիւն մեջ ապրող հոգևոր ուժերով. «Ոչ միայն աշխարհի մի (առանձին) պատկեր, այլև սեփական հոգևոր գոյութիւն (Dasein) մի (առանձին) պատկեր են գծում ժողովուրդները իրենց լեզուների մեջ, հենց դրանով էլ նրանք դառնում են ժողովուրդներ»¹:

Պորցիգի կարծիքով՝ լեզվի զարգացումը տանում է դեպի այն, որ մտածողութիւնն ըմբռնում է ոչ միայն իրերի հարաբերութիւնները, այլև հարաբերութիւնների հարաբերութիւնները, մի աստիճան, որտեղ այն չի կարող յուրազնայ առանց սիմվոլների օգնութիւն (համտ. Կասսիրեր): Աբստրակցիայի պրոցեսը, բացի զգայական առարկաներից, ստեղծում է և «ավելի բարձր կարգի առարկաներ»:

Հասկանալի է, որ «ներքին ձևի» պրոբլեմը պետք է Պորցիգին հետաքրքրող գլխավոր պրոբլեմներից մեկը լինի: Դեռևս 1923 թ.² խոսելով «ներքին ձևի» մասին՝ Պորցիգն ընդգծում է սրա հետ կապված սիստեմայնութիւն (ամբողջայնութիւն) գաղափարներին ձևը Պորցիգը պատկերացնում է որպես լեզվի հայեցողական ձև (Anschauungsweise), ստատիկ և դինամիկ վիճակների մեջ առկա «իմանենտ սկզբունք», որ լեզվական երևույթներին տալիս է միասնութիւն (ամբողջականութիւն, սիստեմայնութիւն): Միաժամանակ ներքին ձևի գաղափարը, նրա կարծիքով, պետք է հնարավորութիւն տա պարզելու այն հարաբերութիւնը, որ լեզուն որպես «օբյեկտիվ հոգևոր արտադրանք» (objektive Geisteserzeugnis) ունի այնպիսի հոգևոր արտադրանքների հետ, ինչպիսիք են արվեստը, կրոնը և այլն: Տվյալ լեզվական հանրութիւն մեջ մտնող անհատների համար, ըստ Պորցիգի, «իր մայրենի լեզվի ձևերը ապրեցնեցիայի իսկական ապրիորիկ ձևեր են». ներքին ձևը բնականաբար Պորցիգի համար երևան է գալիս բուն իմաստային կողմի և շարահնչուութիւն մեջ, որոնք և նրա ուղարկութիւն կենտրոնում են:

Հենվելով Հուսեռլի՝ իմաստային բնագավառի՝ ամեն մի ֆիզիկականից անկախ լինելու ապացուցման փորձի վրա՝ Պորցիգը փորձում է նոր ձևով դնել բառիմաստի և շարահնչուութիւն հարցերը: Դեռևս 1924 թ.³ նա փորձում է հնդեւրոպական շարահնչուու-

¹ W. Porzig, Das Wunder der Sprache, Bern, 1950, էջ 306--307.

² W. Porzig, Der Begriff der inneren Sprachform, IF, IV, 1923.

³ W. Porzig, Über die Aufgaben der indogermanischen Syntax, Heidelberg, 1924.

թյունը քննել ֆենոմենոլոգիական հայեցակետից: Ըստ Պորցիգի՝ այս առումով մեզ պետք է հետաքրքրի ոչ թե արտասանվածքի (Ausspruch) հոգեկան կողմը, այլ նրա հարաբերությունը դեպի իրականությունը, այն, ինչ որ արտահայտությունը նկատի ունի (meint): Իմաստը, ըստ Պորցիգի, արտասանվածքի՝ իրականության մի կտոր նկատի ունենալու (meinen) կարողությունն է: Արտասանվածքի մեջ տարբերելով 3 կողմ՝ 1) արտաքին արտահայտությունը հնչյունների միջոցով, 2) այն հոգեկան իրականությունները (Geschehnisse), որ նա արտահայտում է (kundgibt) և 3) նրա իմաստը, — Պորցիգը համապատասխանաբար տարբերում է 1) քերականությունը (նկատի ունի միայն հնչյունաբանությունը և ձևաբանությունը՝ ներառյալ նաև բառակազմությունը), որին վերաբերում է արտաքին կողմի նկարագրությունը, մասամբ էլ հոգեբանական բացատրությունը, 2) լեզվի հոգեբանությունը և 3) իմաստի ուսմունքը (Bedeutungslehre): Իմաստի ուսմունքի մեջ նա տարբերում է երկու «դիսցիպլին»՝ իմաստաբանություն (Semasiologie կամ Semantik), որ զբաղվում է իմաստային բովանդակության մր (Bedeutungsinhalt) և շարահյուսություն, որ զբաղվում է իմաստային ձևերով (Bedeutungsweise):

Շարահյուսության բնագավառը Պորցիգը բաժանում է նախ՝ պարզ նախադասության կառուցվածքի (տիպերի), երկրորդ՝ իմաստային ֆունկցիաների, երրորդ՝ իմաստային կատեգորիաների և չորրորդ՝ նախադասությունների կապակցության քննության: Պորցիգը տարբերում է, բացի ստատիկ շարահյուսությունից, նաև պատմական և համեմատական շարահյուսություններ՝ փորձելով գտնել սրանց նպատակները և վերլուծության եղանակները: Նշելի է, որ մեկնակետ ընդունելով շարահյուսության ուսմունքը, բայց խմբագրելով այն ըստ հոանության ֆենոմենոլոգիայի, Պորցիգը գտնում է, որ ոչ միայն «բառը» և «բառակապակցությունը», այլև «ձևը» և «իմաստը» հակադիր հասկացություններ չեն:

Յոստ Տրիբլ և Նրա «իմաստային դաշտի» ուսմունքը.—

3. Տրիբլ իր մի շարք աշխատություններում՝ նպատակ է դնում կիրառել իմաստաբանական հետազոտության որոշակի եղանակներ: Սակայն իր ուսմունքը Տրիբլը կառուցում է Հերդերի և Հում-

¹ J. Trier, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes, Heidelberg, 1931. Sprachliche Felder, ZB, VIII, 1932. Das sprachliche Feld, NJWB. Deutsche Bedeutungsforschung, „GPh, Festschrift für Otto Behagel“, Heidelberg, 1934 և այլն:

բողոտի իդեալիստական ուսմունքների հիման վրա: Այդ ուսմունքի հիմքում ընկած է այն միտքը, թե նախ՝ ամեն մի լեզու յուրովի է կառուցում իրականությունը, և երկրորդ՝ բառերը մտքում մեկուսացված գոյություն չունեն, այլ գտնվում են սիստեմային հարաբերությունների մեջ: Որպեսզի կարողանանք բացահայտել այս կամ այն լեզվի մեջ առկա իմաստների բնույթի ու փոխհարաբերության առանձնահատկությունները, պետք է այդ լեզվի բառապաշարը բաժանենք առանձին «իմաստային դաշտերի», որոնց մեջ մտնող բառերը ունեն իմաստային այս կամ այն ընդհանրությունը (գույների, հագուստների ու զարդարանքների, բարոյական հատկությունների, մտավոր կարողությունների, կլիմայական եղանակի դաշտերը և այլն և այլն): Տրիերն իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է այն հարցի վրա, թե ինչպես պետք է առանձնացվեն այդ իմաստային դաշտերը, և տալիս է իմաստային դաշտի մեջ մտնող բառիմաստների վերլուծման օրինակներ: Տրիերը լեզուն դիտում է որպես գոյություն ունեցող ավտոնոմ (ինքնակա) ստրուկտուրա, որ բաժանվում է մասնակի սիստեմաների. լեզվի ողջ բովանդակությունը հանգեցվում է լեզվական բաղադրիչների հարաբերություններին. «Յուրաքանչյուր լեզու ընտրության սիստեմ է, որ գտնվում է օբյեկտիվ իրականությունից վեր և հակադրվում է նրան: Փաստորեն յուրաքանչյուր լեզու ստեղծում է իրականության ինքնաբավ և ամբողջական վերարտադրություն: Յուրաքանչյուր լեզու իրականությունը կառուցում է յուրովի, որին համապատասխան սահմանվում են և տվյալ լեզվի առանձնահատկությունը կազմող բաղադրիչները»¹

Եթե գնահատելու լինենք Տրիերի «իմաստային դաշտերի» ուսմունքը, ապա կարելի է ասել, որ այն ներկայացնում է իմաստաբանության նկատմամբ ստրուկտուրալ մեթոդի տարերային (դեռևս նախքան ստրուկտուրալիստական հոսանքի ձևավորումը) կիրառման փորձ. այդ էլ հենց որոշում է նրա դրական ու բացասական կողմերը: Այդ ուսմունքը հնարավորություն է տալիս նախ՝ բացահայտել տվյալ լեզվի իմաստային ստրուկտուրային առանձնահատկությունները սինխրոնիկ կտրվածքով, տվյալ էտապում, պարզել իմաստների քանակը, տիպերը և փոխհարաբերությունը, երկրորդ՝ ցույց տալ տվյալ լեզվի իմաստային կառուցվածքի մեջ կատարված պատմական տեղաշարժերը, «իմաստային դաշտերի»

¹ J. Trier, Das sprachliche Feld, NJWB, X, 1934, էջ 428.

տեսակաների, կազմի ու փոխհարաբերութեան փոփոխութեանները և երրորդ՝ տվյալ լեզվի իմաստային ստրուկտուրայի առանձնահատկութեանները այլ լեզուների համեմատությամբ: Սակայն այս դրական կողմերի հետ միասին՝ Տրիբի ուսմունքը ունի և իր բացասական կողմերը. նախ՝ ինչպես ստրուկտուրալիստները, Տրիբը ևս լեզվի իմաստային կառուցվածքը քննում է իմանենտորեն, կտրում արտաքին աշխարհից, դիտում լոկ ներքին հարաբերութեանների հիման վրա, մինչդեռ բառիմաստները ոչ այլ ինչ են, էթե ոչ առարկայական աշխարհի հասարակական նշանակումները. երկրորդ՝ այս իսկ պատճառով «իմաստային դաշտերի» առանձնացումը կատարվում է որոշ կամայական հատկանիշների հիման վրա, որոնք այս կամ այն նկատառումով առանձնացնում է հետազոտողը. երրորդ՝ անհրաժեշտ չափով հաշվի չեն առնվում հասարակական տարբեր խմբավորումների «իմաստային դաշտերի» կազմի և փոխհարաբերութեան տարբերութեանները:

«Իմաստային դաշտերի» ուսմունքի այս արժանիքներն ու թերութիւնները հիմք են տվել ոմանց քննադատական դիրք բռնելունրա նկատմամբ, ուրիշներին էլ՝ որոնելու ըստ «իմաստային դաշտերի» կատարվող ուսումնասիրութեան մեթոդիկական բարելավելու ուղիներ:

Տրիբի քննադատները նշում են, որ «իմաստային դաշտերը» ոչ թե օբյեկտիվ բնույթ ունեն, այլ սուբյեկտիվ արատրակցիաներ են (Թեց), որ դրանց միջև որոշակի սահմաններ չկան (Շայդվայլեր), որ Տրիբը հանդես է բերում բիոլոգիական ըմբռնում՝ Դարմըստետերի նման խոսելով բառերի, կյանքի ու մահվան մասին (Դոունզայֆ) և այլն:

Վայսգերբերը, սկզբնապես ընդունելով Տրիբի ուսմունքը, հետագայում հանդես է գալիս այն բարելավելու փորձով: Եթե Տրիբը բառապաշարի ուսումնասիրութեան հիմքում դնում է հասկացական (կոնցեպտուալ) և լեքսիկական «դաշտերի» տարբերակումը, ապա Վայսգերբերը հիմք է ընդունում «հնչյուն», «մտքի միջնորդավորող աշխարհ» և «իրական գոյ» եռանդամ հարաբերակցութիւնը. նա խոսում է «լեզվական դաշտի» մասին, այն դիտում շարժման մեջ որպես «դինամիկ իրականութիւն» և բառերի բաշխումը կատարում է ըստ «իրային խմբերի»:

Պորցիգը ի տարբերութիւն Տրիբի, որ ուշադրութիւն էր դարձնում այն բանի վրա, թե ինչպե՛ս պետք է տարբերվեն «իմաստային դաշտերը», փորձում է պարզել, թե ինչպե՛ս պետք է բառերը

մտցվեն այս կամ այն «իմաստային դաշտի» մեջ. Լթե Տրիրը ուսումնասիրում էր անունները, ապա Պորցիգը խոսում է և բայերի մասին, «իմաստային դաշտի» կենտրոնը համարում բայը կամ ածականը՝ որպես ստորոգելիի ֆունկցիա ունեցող և հետևաբար իմաստով ավելի որոշակի բառեր:

Նշելի է, որ Իպսենը և ուրիշները այսպիսի դաշտերի առանձնացման համար աշխատում են զուտ լեզվաբանական-ձևական շափանիշներ որոշել:

6) Ամերիկյան էթնոլինգվիստիկա

(ազգագրական լեզվաբանություն)

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Ազգագրական լեզվաբանությունը ժամանակակից ամերիկյան լեզվաբանության ամենատարածված ուղղություններից մեկն է: Այդ ուղղությանը զուգորդում են Սեպիրի դրույթները, հատկապես նրա կաղապարների ուսմունքը Հումբոլդտի հայացքների հետ՝ հանդես գալով որպես նեո-հումբոլդտականություն: Ինքը Սեպիրը հետագայում կրել է այդ ուղղության հակադարձ ազդեցությունը, մանավանդ իր ազգագրական ուսումնասիրություններում: էթնոլինգվիստիկայի ներկայացուցիչները սեպիրյան կաղապարների ուսմունքը տեղափոխում են ազգագրության բնագավառը՝ հասնելով ռասայական Լզրակացությունների: Նշելի է, որ էթնոլինգվիստիկան յուրահատուկ միջին ուղղություն է ազգագրության ու լեզվաբանության միջև, և նրա ներկայացուցիչները հաճախ նույն շափի ազգագրագետներ են, եթե ոչ ավելի, որքան և լեզվաբաններ:

Ազգագրական լեզվաբանության ձևավորման համար կարևոր դեր են խաղացել Օգդենի և Ռիչարդսի «Նշանակությունների նշանակությունը»¹ գրքում արծարծված գաղափարները՝ միացած ազգագրագետ Բ. Մալինովսկու ռասայական մեկնաբանությունների հետ: Օգդենը և Ռիչարդսը հենվում են մասամբ Ռասելի և Վիտգենշտայնի, մասամբ էլ Ֆ. Մաուսների հայացքների վրա և իրենց հերթին նշանակալից դեր են խաղացել սեմանտիկների հայացքների ձևավորման մեջ: Ըստ նրանց՝ լեզուն, որը նրանք դիտում են որպես «նշանային վարմունքի» ձևերից մեկը (արվեստի, փիլիսո-

¹ C. K. Ogden and I. A. Richards, The Meaning of Meanings, 1923. գրքին կցված է և Բ. Մալինովսկու հոդվածը:

փայլության, տրամաբանության հետ միասին), ոչ միայն նախորդել է մտածողությանը, այլև ստեղծել այն, ընդ որում լեզուն մտածողության պրոցեսի վրա բացասական ազդեցություն է գործում: Բ. Մալինովսկին այդ գրքին կցված «նշանակությունների պրոբլեմը նախնական լեզուններում» հոդվածում, փորձելով հաստատել Օգդենի և Ռիշարդսի հայացքները, համեմատում է նախնական և կուլտուրական ժողովուրդների լեզուները: Ըստ նրա՝ լեզուն ծագել է որպես աշխարհի ստիմուլների նկատմամբ մարդու ռեակցիաների հնչյունական արտահայտություն. հաղորդակցության ֆունկցիան երկրորդային է: Լեզվի այս նախնական բնույթով էլ Մալինովսկին բացատրում է նախնական ժողովուրդների լեզուների «սիտուացիոն» բնույթը: Ըստ Մալինովսկու՝ լեզուն որոշում է գիտակցության բնույթը: Մեր գիտակցության բոլոր ձևերը դիտվում են որպես լեզվի ստեղծագործություններ:

Ազգագրագետներ Ռ. Բենեդիկտը, Քլուկհոնը առաջիններից են, որ Սեպիրի «կաղապարների» ուսմունքը տեղափոխում են ազգագրության բնագավառը և անում ռասայական եզրակացություններ: Ըստ նրանց՝ ամեն մի ժողովուրդ կամ ցեղ ունի իր անփոփոխ կառուցվածքային «կաղապարներ», որոնք որոշում են նրա աշխարհըմբռնումը, նրա կուլտուրան, նրա հասարակական կազմակերպության ձևերը: Այսպես, հնդիկների հասարակական կազմակերպության ձևերը Բենեդիկտը դիտում է որպես «կուլտուրական-վարմունքային կաղապարների» արտահայտություն: Տարբեր ռասաները ունեն իրենց տարբեր «կուլտուրական-վարմունքային կաղապարները» և հետևաբար հավասարաբեռ չեն:

Բ. Ուոլֆ.—Բ. Ուոլֆը ազգագրական լեզվաբանության գլխավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Իր բազմաթիվ եզրակացությունները նա հիմնում է ամերիկյան բնիկների լեզուներից մեկի՝ հոպի լեզվի ուսումնասիրության վրա, նրա հոդվածներից հատկապես նշելի են «Չորս ուսումնասիրություն մետալինգլիստիկայից» շարքում միավորվածները (1949 թ.): Ուոլֆը ընդունելով Սեպիրի կաղապարների ուսմունքը՝ մերժում է, սակայն, նրա իմանենտիզմը և փորձում կապ հաստատել լեզվի և կուլտուրայի միջև: Այս առումով նա հակադրում է հոպի լեզվի «կաղապարային ստանդարտը» «եվրոպական ստանդարտին», իր վերլուծությամբ փորձում պարզել այն գծերը, որոնք դրանք տարբերում են իրարից: Հոպիների «կուլտուրական նորմաները» կապելով «լեզվական կաղապարների» հետ՝ Ուոլֆը նրանց ողջ աշխարհայեցողությունն ու

ապրելիակերպը որոշում է լեզվական կաղապարների բնույթով: Բնությունը մենք ընկալում ենք մեր լեզվական կաղապարին համապատասխան. զգայական փորձը ձևավորվում է մեր լեզվական կաղապարով, որը որոշում է և՛ «կուլտուրայի տիպը», և՛ վարմունքի ձևը: Քերականությունը համարվում է գաղափարների ստեղծողը: Ամեն մի կոնցեպտուալ սիստեմ հարաբերական բնույթ ունի և կախված է լեզվի բնույթից: Եթե այժմյան թուրքական կամ չինական գիտնականները նկարագրում են աշխարհը եվրոպացիների նման, ապա այդ լոկ նշանակում է, որ նրանք լիովին յուրացրել են եվրոպական եղանակը և ոչ թե բնածին հայեցակետով այն մշակել: Բ. Ուորֆի հայացքները իդեալիզմի և ուսիզմի յուրատեսակ խառնուրդ են:

II. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական տեղեկություններ. — Լեզվաբանական դիսցիպլիններից այս ենթաշրջանում ամենից ավելի շատ ուշադրություն են գրավում, ինչպես տեսանք, ընդհանուր լեզվաբանությունը և նկարագրական քերականությունը. ինչպես որ XIX դ. ընդհանուր լեզվաբանությունը հենվում էր համեմատական քերականության վրա, և այդ երկուսը զարգանում էին գիրկընդիստն, այս շրջանում էլ ընդհանուր լեզվաբանությունն ընթանում է նկարագրական քերականության հետ գիրկընդիստն: Քանի որ լեզվաբանության գլխավոր նպատակը համարվում է բոլոր լեզուների կառուցվածքի վերլուծության համար միասնական սկզբունքներ ստեղծելը, ուստի և այս շրջանում ընդհանուր լեզվաբանության հարցերը քննության են ենթարկվում նոր հիմունքների վրա դրված ընդհանուր քերականության, նկարագրական լեզվաբանության, գուգադրական ուսումնասիրությունների հետ կապված:

Առաջանում են լեզվաբանական դիսցիպլինների և լեզվաբանության բաժինների նոր ըմբռնումներ, դրանց դասակարգման նոր փորձեր, որոնք կապված են նոր մեթոդների արմատավորման հետ և որոնց մասին մասամբ խոսեցինք առանձին հոսանքների քննարկման հետ կապված: Նշենք, որ հատուկ կարևորություն է ձեռք բերում ֆոնոլոգիան (հնչույթաբանությունը), որը որպես ֆոնեմաների (հնչույթների) ուսմունք հակադրվում է հնչյունաբա-

նությանը որպես հնչյունների ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական նկարագրություն. հանդես է գալիս նաև այսպես կոչված հնչաշափությունը (ֆոնոմետրիա), որ հանգում է հնչյունաբանության մեջ վիճակագրական մեթոդների կիրառմանը: Տարբեր բաժինների ու դիսցիպլինների միջև հաստատվում են սահմանակից բաժիններ ու միջդիսցիպլիններ: Նոր զարգացում են ստանում մի շարք այլ դիսցիպլիններ ու բաժիններ՝ տոպոնիմիկական և օնոմաստիկական ուսումնասիրությունները, բառագիտական և իմաստաբանական ուսմունքները և այլն. գիտություն ու տեխնիկայի նոր ճյուղերի զարգացման հետ կապված ծագում են նոր հարցեր. առանձնապես նշելի են ինֆորմացիայի (կոմունիկացիայի) տեսության, կիրենոնետիկայի ու սրա հետ կապված մեքենայական թարգմանության հարցերը:

Նորագույն վերլուծական մեթոդներն արմատավորվում են նաև պատմա-համեմատական աշխատություններում, որոնց մեջ սկսում են հանդես գալ նոր տեխնիկաներ՝ կապված լեզվի սիստեմային ըմբռնման, լեզվաբանական աշխարհագրության տարածման, պատմա-համեմատական վերլուծման մեջ տարբեր ժամանակագրական շերտերի բացահայտման տեխնիկաների և ներքին վերականգնման մեթոդի կիրառման հետ:

Լեզվաբանության ինքնուրույնացման փորձերին զուգընթաց հանդես են գալիս լեզվաբանության և այլ գիտությունների միջև կամուրջ ստեղծելու, մեկի նվաճումները մյուսի նկատմամբ կիրառելու և միջակա դիսցիպլիններ ստեղծելու փորձեր. այդպիսի փորձերի հետ է կապված էթնոլինգվիստիկայի, պսիխոլինգվիստիկայի, մաթեմատիկական լեզվաբանության ստեղծումը և այլն:

Բացի ընդհանուր լեզվաբանական և ընդհանուր քերականական լինույթի այն աշխատություններից, որոնց մասին մենք առիթ ունեցանք առանձին խոսելու, այս ենթաշրջանում հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ այլ աշխատություններ. սրանցից հիշատակելի են Գրաֆի «Լեզուն և լեզուները», Գրեյի «Լեզվի հիմունքները», Կոհենի «Լեզու՝ կառուցվածքը և էվոլյուցիան», Սկոտի, Կառի և Ուիլկինսոնի «Լեզուն և նրա աճը», Պալմերի «Ժամանակակից լեզվաբանության ներածությունը», Վարտբուրգի «Լեզվաբանության պրոբլեմատիկայի և մեթոդիկայի ներածությունը», Ստուրտեանտի «Լեզվաբանական գիտության ներածությունը», Տալյավինիի «Լեզվաբանության ներածությունը», Վ. Պորցիգի «Լեզվի հրաշալիքը», Գյունտերտի և Շերերի «Լեզվաբանության հիմնական հարցերը»,

Պատոյի «Ընդհանուր լեզվաբանութեան վիճակը և խնդիրները», Էնտուիսի «Լեզվի հայեցակետերը», Ուատմոուի «Լեզուն», Գարսիա դե Դիեգոյի «Ընդհանուր և իսպանական լեզվաբանութիւնը» և այլն¹: Ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրներում լույս տեսած ընդհանուր լեզվաբանական աշխատութիւնների հեղինակները աշխատում են դրանք կառուցել դիալեկտիկա-մատերիալիստական հիմքերի վրա՝ զգտվելով սովետական լեզվաբանութեան նվաճումներից (Գ. Պեչ, Ա. Գրաուր և ուրիշներ)²: Լեզվաբանական տեսութեան կարևոր հարցեր են արծարծվում նաև մի շարք պարբերականներում³: 1928 թ. սկսած հրավիրվում են միջազգային լեզվաբանական կոնգրեսներ, որոնք կարևոր դեր են խաղում լեզվաբանական աշխատանքի կոորդինացիայի բնագավառում:

Սուբստրատի պրոբլեմը.—Սուբստրատի պրոբլեմն այս շրջանում զգալի առաջընթաց է կատարում: Նեոլինգվիստների հայացքների քննութիւնից տեսանք, որ սուբստրատի գաղափարը

¹ W. L. Graff, Language and Languages: an Introduction to Linguistics, New-York London, 1932. L. H. Gray, Foundations of Language, New-York, 1939. II հր., 1950. M. Cohen, Le langage: structure et évolution, Paris, 1950. H. F. Scott, W. L. Carr and G. T. Wilkinson, Language and its Growth: an Introduction to the History of Language, Chicago, 1935. L. R. Palmer, An Introduction to Modern Linguistics, London, 1936. W. von Wartburg, Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft, Halle, 1943. Ֆր. Թարգմ. Problèmes et méthodes de la linguistique, Paris, 1946. F. H. Sturtevant, An Introduction to the Linguistic Science, New Haven, 1947. C. Tagliavini, Introduzione alla glottologia, IV հր., Bologna, 1950. W. Porzig, Das Wunder der Sprache, Berne, 1950. H. Güntert und A. Scherer, Grundfragen der Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1956. E. Otto, Stand und Aufgabe der allgemeinen Sprachwissenschaft, Berlin, 1954. W. J. Entwistle, Aspects of Language, London, 1953. J. Whatmough, Language: a Modern Synthesis, London, 1956. V. Garcia de Diego, Lingüística general y española, Madrid, 1951, Հմմտ. և «Bibliographie linguistique publiée par la Comité international permanent de linguistes, Utrecht Bruxelles, 1949-1957» աշխատութիւնը:

² G. Pätsch, Grundfragen der Sprachtheorie Halle (Saale), 1955. A. I. Graur, Studii de lingvistică generală, București, 1955:

³ Bulletin de la Société de Linguistique de Paris (Փարիզում). Cahiers Ferdinand de Saussure (ժնկում). Lingua (Հառլեմում). Acta Linguistica (Կոպենհագենում և Բուդապեշտում). Word (Նյու-Յորքում). Language (Քալիֆորնիայում). Archivum Linguisticum (Գլազգոյում). Archivio glottologico italiana (Ֆլորենցիայում) և այլն:

ժամանակակից լեզվաբանության մեջ տարբերակվել է՝ հանգեցնելով օտար տարրերի երեք շերտի առանձնացմանը (սուբստրատ, սուպերստրատ, ադստրատ)։ այս բանում կարևոր դեր են խաղացել Վարտբուրգը և Բարտոլին։ Սուբստրատի տեսության ընդհանուր հարցերի մշակման և կիրառման փորձերի ուղղությամբ աշխատել են նաև Վ. Բրյունդալը, Ա. Շմիդտը, Վ. Բերտոլդին, Բ. Տեռաչինին, Յ. Պոկոռնին¹։ Վերջինս փորձում է ապացուցել իռլանդերենի մեջ հյուսիս-աֆրիկյան-քամական սուբստրատի առկայությունը, ընդ որում սուբստրատի հարցի քննությունը փորձում է կապել հասարակության կառուցվածքի վերաբերյալ բուրժուական սոցիոլոգիական պատկերացումների հետ։ Սուբստրատի տեսության և ստրուկտուրալիզմի փոխհարաբերության հարցը քննվել է ն. Ա. Նիելսենի կողմից²։ Սուբստրատի տեսության համար իսկական գիտական հիմքի ստեղծումը պահանջում է հնագիտական, մարդաբանական և ազգագրական տվյալների խստիվ հաշվառում, մի բան, որ փորձում են անել սուբստրատի տեսության ժամանակակից հետևորդները։

Հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն.— Հնչյունաբանությունը այս ենթաշրջանում ներկայացված է մի շարք դիսցիպլիններով՝ փորձառական և վիճակագրական հնչյունաբանությամբ, ստատիկ և պատմական հնչույթաբանությամբ։ Փորձառական հնչյունաբանությունը այս ենթաշրջանում հետագա քայլեր է կատարում նոր մեթոդների արմատավորման, հնչյունի և հնչույթի փոխհարաբերության հարցի մեկնաբանության ուղղությամբ և այլն։

Որոշ լեզվաբաններ հանդես են գալիս հնչույթաբանությունը հնչաչափությամբ (ֆոնոմետրիայով) փոխարինելու պահանջով։ Ըստ այս դիսցիպլինի հիմնադիր է. Յվիոնների³ և նրա հետևորդ-

¹ V. Brøndal, Substrater og laan, København, 1917. A. Schmidt, Die germanische Lautverschiebung und ihr Wert für die Frage nach Heimat der Indogermanen, „Hirts Festschrift“, II. V. Bertoldi, Substratprobleme: methodologischer Versuch auf dem prahistorischen Gebiete der Ortsnamen und des Wortschatzes, 1931. B. Terracini, Sostratto, „Scrittli in onore di A. Trombetti“, 1937. J. Pokorny, Das nichtindogermanische Substrat im Irischen, ZCPH, XVI, 1927. Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen, MAG, LVI, 1936.

² N. A. Nielsen, La theorie des substrats et la linguistique structurale, AL, VII, 1-2, 1952.

³ E. Zwirner, Aufgaben und Methoden der Sprachvergleichung durch Mass und Zahl, Phonometrie, ZM, II. E. Zwirner und K. Zwirner, Grundfragen der Phonometrie, Berlin, 1936.

ների՝ վիճակագրական վերլուծությունը պետք է դառնա և՛ հնչու-
նաբանական, և՛ ձևաբանական վերլուծության գլխավոր մեթոդը:
Նշելով, որ հնչույթի ուսմունքը գալիս է լեզվի հոգեբանական ըմ-
բռնումից՝ այս հեղինակները պահանջում են դեն նետել հոգեբա-
նական և տրամաբանական բոլոր կարգի պատկերացումները լեզ-
վական հարցերի ուսումնասիրության բնագավառից. նրանք որա-
կական տարբերություն չեն տեսնում հնչյունի և հնչույթի միջև,
ժխտում են ինչպես խոսքի և լեզվի, այնպես էլ հնչյունի և հնչույթի
տարբերման գիտական ու գործնական օգտակարությունը և աշ-
խատում միավորել հնչյունաբանությունն ու հնչույթաբանությու-
նը. հնչաչափական-վիճակագրական վերլուծության դեպքում, ըստ
նրանց, այս տարբերությունը դադարում է էական նշանակություն
ունենալուց: Ըստ է. Ցվիդների՝ կոնկրետ անհատական լեզվական
ակտերը ինքնին առնվաժ ոչ ոքի չեն հետաքրքրում. հնչաչափու-
թյունը պետք է դրանց ուսումնասիրությունը օգտագործի հնչյունի
միջին արժեքը և հնչյունական նորման որոշելու, հնչյունական
վարիացիաները պարզելու համար:

Ընդհանուր առմամբ նշելի է, որ վիճակագրական վերլուծու-
թյունը և քննության մաթեմատիկականացումը ամերիկյան
ստրուկտուրալիստների բնորոշ գիծն են: Զևավորվում է նաև մի
հատուկ դիսցիպլին՝ մաթեմատիկական լեզվաբանությունը:

Հնչյունաբանության հարցերում յուրահատուկ դիրք են բռնում
անգլիական հնչյունաբանները (Ջոունզը և ուրիշները):

Պատմական հնչույթաբանությունը հետագա զարգացում է
ապրում: Ստրուկտուրալ-հնչույթաբանական վերլուծությունը լեզվի
պատմության հարցերի նկատմամբ կիրառելը նշանակալից ար-
դյունքների է հասցնում: Պատմական հնչույթաբանության ստեղծ-
ման ուղղությամբ, ինչպես տեսանք, նշանակալից աշխատանք է
կատարում Ռ. Յակոբսոնը: Սակայն ֆրանսիացի լեզվաբան
Ա. Մարտինեն է պատկանում դիախրոնիկ հնչույթաբանության
ստեղծման առաջին լուրջ փորձը¹: Մարտինեն խոսում է հնչյունա-
կան փոփոխությունների մեջ տնտեսման սկզբունքի, փոփոխու-
թյունների շղթայաձևության և այլ երևույթների մասին:

Բառագիտություն և իմաստաբանություն.— «Սեմանտիկա»
անվան տակ այս ենթաշրջանում հասկանում են երկու տարբեր
բնագավառներ՝ լեզվաբանության բաժիններից մեկը, որ զբաղվում

¹ A. Martinet, Economie des changement phonétique. Traité de phonologie diachronique, Berne, 1955.

է գերազանցապես բառիմաստի ու նրա փոփոխութեան հարցերով և սեմանտիկայան փիլիսոփայութիւնը, որը փիլիսոփայական-տրամաբանական պրոբլեմները հանգեցնում է լեզվական-իմաստաբանական պրոբլեմներին¹: Սեմանտիկայան փիլիսոփայութեան երևան գալը բնականաբար ունենում է այն հետևանքը, որ լեզվաբանական իմաստաբանութեամբ զբաղվողները նեղացնում են իրենց քննութեան շրջանակը, ավելի ու ավելի սահմանափակվում բառիմաստների ներքին փոխհարաբերութիւնների և դրանց փոփոխութիւնների ուսումնասիրութեամբ: Այս բանն աջակցութիւն է գտնում ստրուկտուրալիստական հոսանքների կողմից, որոնք փորձում են սահմանազատել զուտ լեզվականը, իմաստաբանութեան մեջ ևս արմատավորել ստրուկտուրալիստական իմանենտիզմի սկզբունքները:

Չնայած ոչ լեզվաբանական իմաստաբանութեան հետապնդած նպատակների տարբերութեանը՝ այն հաճախ ազդում է բուն լեզվաբանական իմաստաբանութեան վրա: Այսպես, այս ենթաշրջանի լեզվաբանական մի շարք հարցերի մեկնաբանութեան մեջ կարևոր դեր են խաղում Օգդենի և Ռիչարդսի՝ արդեն հիշված եռակի տարբերակումը, Ա. Կորժիբսկու՝ վերացականութեան աստիճանների և հանգույցի բնույթի վերլուծութիւնը և այլն: Ա. Կորժիբսկին, մետաֆիզիկորեն նշելով, որ վերացական բառերը հեռանում են առարկայից, հաստատում է արատրակցիայի որոշ աստիճաններ. այս բանում նա հենվում է հանգույցի բնույթի վրա. ըստ նրա՝ է-ն, որ ծառայում է որպէս հանգույց և մեծ դեր խաղում տրադիցիոն տրամաբանութեան մեջ, իրականում արտաճայտում է 3 տարբեր իմաստ՝ նույնութիւն («Բողարը մագործի շունն է»), պատկանելութիւն մի որոշակի կատեգորիայի («Բողարը շուն-

¹ Որոշ լեզվաբաններ տարբերում են 3 տեսակ սեմանտիկա՝ լեզվաբանականի կողքին տոնանշնացնելով ոչ լեզվաբանական մտտեցման ոչ թե մեկ, այլ երկու բնադավառ՝ 1) լեզվաբանական՝ բառի և նրա ձևի ու իմաստի փոխհարաբերութիւնը, բառերի իմաստային հարաբերութիւնները, բառերի՝ իրենց ֆունկցիան ինչպէ՛ս կատարելու հարցը և այլն. 2) փիլիսոփայական՝ նշանի և իրականութեան փոխհարաբերութիւնը, այն հարցերը, թե ո՞ր սլայմաններում է նշանը կիրառելի օբյեկտին, ի՞նչ կանոններ են ապահովում ճշգրիտ նշանակումը (Կառնապ, Մորիս). 3) հոգեբանական-սոցիոլոգիական՝ այն հարցերը, թե ինչո՞ւ ենք հաղորդակցվում, ի՞նչ է նշանը, ի՞նչ է կատարվում մեր հոգում հաղորդակցման ժամանակ, ինչպիսի՞ն է նշանային հաղորդակցման հոգեբանական հիմքը և մեխանիզմը (Օգդեն և Ռիչարդս, Կորժիբսկի), հմտ. P. Guiraud, La sémantique, Paris, 1955:

կենդանի է») և առարկայից անջատված օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ հատկությունների վերագրում նրան («Բողարը սև է, գեղեցիկ է, շար է և այլն»)։

Լեզվաբանական իմաստաբանություն բնագավառում ստրուկտուրալիստական վերլուծության եղանակների արմատավորումը նշանավորվում է մի կողմից՝ ստատիզմով, պատմականությունից կատարվող նահանջով, մյուս կողմից՝ իմանենտիզմով, բառիմաստի գոտ լեզվաբանական քննության շահանիշներ սահմանելու որոնումներով։ Գեռևս 1938 թ. Ֆ. Ռ. Բլեյկը նշելով¹, որ մինչ այդ եղած իմաստաբանական ուսմունքները պատմական բնույթ են կրել, դնում է ստատիկ իմաստաբանության ստեղծման հարցը. բնականաբար այս դեպքում ծագող առաջին միտքն այն է, որ այդպիսի իմաստաբանության հիմքում պետք է դրվի տրամաբանական դասակարգումը. սակայն, քանի որ բոլոր իմաստները մեզ հայտնի չեն, ուստի և Բլեյկը խնդիր է դնում կատարելու ոչ թե դեդուկտիվ-տրամաբանական, այլ լեզվաբանական ուսումնասիրություն։

Սակայն ստրուկտուրալիստական իմաստաբանության ստեղծումը, որի մեջ, ինչպես տեսել ենք, կարևոր դեր են խաղացել և գերմանական նեոհումբոլդտականները, չի բացառում պատմական իմաստաբանության զարգացման ուղղությամբ կատարելիք որոնումները։ Լեզվաբանների մի նշանակալից թիվ աշխատում է իմաստափոխության տիպերի դասակարգման ավելի ռացիոնալ սկզբունքներ որոշելու ուղղությամբ, դրվում է պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունների մեջ իմաստաբանությանն ավելի շատ տեղ տալու հարցը։

Պատմական իմաստաբանության ամենից ավելի զբաղեցնող բնագավառը իմաստափոխության տիպերի դասակարգման և իմաստային օրինաչափությունների բացահայտման պրոբլեմն է։ Այս բնագավառում հիշատակելի են Զ. Գոմբոցի, Գ. Ստեռնի, Կ. Սանդենի, Ս. Ուլմանի աշխատությունները²։

¹ F. R. Blake, The Study of Language from the Semantic Point of View, IF, LVI, 1938.

² Z. Gombocz, Velentéstan, Pecs, 1926, և հետագա մի շարք հոգվածներ. G. Stern, Meaning and Change of Meaning, Göteborg, 1931. K. Sundén, A New Etymological Group of Germanic Verbs and their Derivatives, Göteborg, 1943. S. Ullmann, The Principles of Semantics, Glasgow, 1951.

Հունգարացի նշանավոր լեզվաբան, ֆիննաուգրագետ Գոմբոցը իր իմաստաբանական հետազոտությունների մեջ հենվում է մի կողմից՝ Օգդենի և Ռիչարդսի, մյուս կողմից՝ Բլումֆիլդի վրա: Տարբերելով անունը և իմաստը՝ վերջինիս նա տալիս է զուտ ֆունկցիոնալ մեկնաբանություն: Իմաստափոխության տիպերի գոմբոցյան մեկնաբանությունը վերջիվերջո հիմք է ընդունում անվան և իմաստի հարաբերության փոփոխությունը՝ դրանցից մեկի կամ մյուսի ասոցիատիվ կապերի հիման վրա. 1) անվան փոխանցում՝ իմաստների ասոցիացիայով՝ ա) ըստ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ նմանության և բ) ըստ առընթերության, 2) իմաստի փոխանցում՝ անվան ասոցիացիայով՝ ա) ըստ նմանության և բ) ըստ առընթերության:

Ստեռնը էկլեկտիկորեն դուգորդում է Հ. Պաուլի, Օգդենի ու Ռիչարդսի և է. Վելլանդերի տրամաբանական, հոգեբանական և պատմա-գեներտիկական սկզբունքները՝ փորձելով ստեղծել իմաստափոխության համապարփակ մի ուսմունք: Ստացվում է հետևյալ սխեման.

1) Արտաքին պատճառներ — Կարգ 1—սուբսախտուցիա

2) Լեզվաբանական պատճառներ

ա) Բառային հարաբերության փոփոխություն

— Կարգ 2 անալոգիա

Կարգ 3—համառոտում

բ) Առարկայական վերաբերության փոփոխություն

— Կարգ 4—անվանում (դիտումնավոր փոխանցում)

Կարգ 5—փոխանցում (ոչ դիտումնավոր փոխանցում)

դ) Սուբյեկտիվ վերաբերմունքի փոփոխություն

— Կարգ 6—տեղափոխություն

Կարգ 7—համեմատություն

Սանդենը, հենվելով Ստեռնի վրա, տալիս է հետևյալ դասակարգումը.

1) Բառիմաստի փոփոխություն.

1 կարգ— անալոգիայով կատարվող իմաստափոխություն.

2 կարգ— համառոտության դեպքում կատարվող իմաստափոխություն:

2) Արտահայտություն՝ մի ռեֆերենտից (անվանվող առարկայից) մյուսին փոխանցելու հետ կապված իմաստափոխություն.

3 կարգ— անվանման դեպքում կատարվող իմաստափոխություն.

4 կարգ— կանոնավոր փոխանցման դեպքում կատարվող իմաստափոխություն.

5 կարգ— նույնացման դեպքում կատարվող իմաստափոխություն:

3) Խոսողի կամ լսողի՝ ռեֆերենտի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի փոփոխության հետ կապված իմաստափոխություն.

6 կարգ— համեմատության դեպքում կատարվող փոփոխություն.

7 կարգ— տեղափոխության դեպքում կատարվող փոփոխություն.

8 կարգ— իմաստային ընդլայնման դեպքում կատարվող իմաստափոխություն:

Ուլմանը, խոսելով Հ. Շպերբերի և Ա. Մեյեի դասակարգումների արժեքավորության մասին, այնուամենայնիվ, փորձում է նոր դասակարգում տալ.

1) Լեզվաբանական պահպանողականությունից կախված իմաստափոխություններ (նշանակություններ)¹:

2) Լեզվաբանական նորագոյացումներից (իննովացիաներից) կախված իմաստափոխություններ (նշանակափոխություններ).

ա) անվան փոխանցում.

ա) իմաստների նմանությամբ,

բ) իմաստների առնթերությունամբ.

բ) իմաստի փոխանցում.

ա) անունների նմանությամբ,

բ) անունների առնթերությունամբ.

գ) խառը փոփոխություններ:

Ուլմանը այն կարծիքին է, որ գոյություն ունեն իմաստային օրենքներ, ընդ որում այդ օրենքները պանխրոնիկ բնույթ ունեն:

Ուլմանը տալիս է լեզվաբանության բաժինների ստորադասական խմբավորում. 1) ամենից առաջ ըստ «լեզվաբանական միա-

¹ Ուլմանը տարբերում է նշանակությունը և իմաստը՝ Վուենդտի և Շուխարդտի հետևողությամբ նշանակությունը դիտելով որպես անվան և իմաստի փոխհարաբերություն:

վորների շահման», այն է՝ ըստ լեզվի կառուցվածքային 3 միավորներից որի՝ հնչույթի, բառի թե սինտագմայի ուսումնասիրության՝ նա տարբերում է հնչույթաբանությունը, բառագիտությունը և շարահյուսությունը. 2) ըստ «ձևաիմաստային շահման»՝ նա տարբերում է՝ ա) բառային ձևաբանությունն ու բառային իմաստաբանություն և բ) շարահյուսական ձևաբանությունն ու շարահյուսական իմաստաբանություն. հնչույթի նկատմամբ ձևաիմաստային շահումը կիրառելի չի համարվում. 3) ըստ «տարածա-ժամանակային շահման»՝ հիշյալ բաժինները բաժանվում են սինխրոնիկ և դիսխրոնիկ տիպերի:

Այնպիսի հետազոտողների պատմական իմաստաբանությանը նվիրված աշխատությունները, ինչպիսիք են Լեո Շպիցերը, էթնոլինգվիստները և ուրիշներ, նպատակ ունեն իմաստափոխությունները կապելու կուլտուր-պատմական որոշ կարգի փոփոխությունների հետ: Շպիցերի համար բառերի պատմությունը նաև իդեալների պատմություն է: Զուգորդելով Շուխարդտի և Ֆոսլերի սկզբունքները՝ նա փորձում է բառիմաստների պատմությունը կապել քաղաքակրթությանն ու կուլտուրայի առանձնահատկությունների և տեղաշարժերի հետ. այսպես, եվրոպական լեզուների մեջ տեղի ունեցած իմաստափոխությունների քննությունը, Շպիցերի կարծիքով, պետք է բացահայտի քրիստոնեական քաղաքակրթության, յուդաիզմի կամ դասական կուլտուրայի «ոճերի» ազդեցությունը. «Պատմական իմաստաբանության տակ,— գրում է Շպիցերը,— ես հասկանում եմ այն որոշակի իմաստների մեկնությունը, որոնք կոնկրետ բառերն ստանում են որոշակի քաղաքակրթությունների «ոճի» ազդեցության տակ»¹: Շպիցերը փաստորեն ձգտում է «ընդհանուր եվրոպական» իմաստաբանություն ստեղծել, ընդ որում պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալներն անտեսում է:

Սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչ ֆրանսիացի Գ. Մատոնեն բառագիտությունը սահմանում է որպես «հասարակագիտական մի դիսցիպլին, որը օգտագործում է այնպիսի լեզվական նյութ, ինչպիսին բառերն են»²: Եթե Տրիբը և մյուս նեոհումբոլդտականները փորձում են բացահայտել ժողովրդի «ոգին», նրա հո-

¹ L. Spitzer, Essays in Historical Semantics, New York, 1948, էջ 1.

² G. Matoné, La methode en lexicologie, Domaine française, Paris, 1950, էջ 50.

գեկան կյանքը, այդ հոգեկան կյանքի այս կամ այն շրջանի պատկերը, ապա Մատտուն հետաքրքրվում է բառապաշարի «նյութական» կողմով, այն բանով, թե տվյալ շրջանի տնտեսական, տեխնիկական, քաղաքական երևույթները ինչպե՛ս են արտացոլվել բառապաշարի մեջ: Ըստ Մատտոնի՝ բառագիտական հետազոտությունը պետք է նպատակ դնի բառապաշարից ելնելով բացատրել հասարակությունը: Ֆրանսիայի պատմության մեջ վերածնությունից սկսած՝ առանձնացնելով 11 «հատված» (coupes), Մատտոն բառերի (նորաբանությունները և այլն) վկայություններով փորձում է պարզել այդ էտապներում եղած հասարակության հասկացողությունների շրջանակները և, այսպիսով, տալ ֆրանսիացիների հասկացողությունների շրջանակի պատմական փոփոխությունները:

Հաղորդակցման տեսության հանդես գալը առաջ է բերում իմաստաբանական նոր պրոբլեմներ¹: նշանի պարունակած հաղորդման քանակը, ինչպես հայտնի է, որոշվում է նրա հավանականությունամբ, այսինքն՝ հաղորդումը նշանի հավանականության չափն է: Բառերը ներդաշնակորեն բաշխվում են ըստ հանդիպման հաճախականության, որը հանդես է գալիս որպես հաստատուն մեծություն: Թվային կախում գոյություն ունի բառերի իմաստային ծավալի և նրանց հաճախականության միջև. բառերի հաճախականության փոփոխությունները կապված են նրանց իմաստային փոփոխությունների հետ: Այսպիսով, լեզվաբանական վիճակագրությունը հնարավորություն է տալիս լուծելու նաև ֆունկցիոնալ իմաստաբանության և պատմական իմաստաբանության մի շարք կարևոր հարցեր:

Բառարանագրության տեսության բնագավառում հիշատակելի է Խ. Կասարեսի «Փամանակակից բառարանագրության ներածությունը»²:

Շարահյուսություն. — Շարահյուսական նորագույն ուսմունքների զարգացման համար վճռական դեր են խաղացել լեզվի սիստեմայնության գաղափարի ներթափանցումը լեզվաբանական աշխատանքի մեջ, ստրուկտուրալիստական վերլուծության մեթոդնե-

¹ Հմտ. P. Guiraud, Les caractères statistiques ds vocabulaire. Essai de methodologie, PUF, 1954. Language et communication. Le substrat informationnel de la sémantisation, BSL, Paris, 1955. La sémantique, Paris, 1955:

² J. Casares, Introduction a la lexicographie moderna, Madrid, 1950. հուս. թարգմ. X. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958:

րի արմատավորումը, Կ. Բյուզերի կողմից հաղորդման խոսողական ակտի կառուցվածքի վերլուծությունը, Յոն Ռիսի կողմից շարահյուսության տեղի ու դերի պարզաբանումը:

Շարահյուսական կարևորագույն պրոբլեմներից մեկը նախադասության պրոբլեմն է: Յոն Ռիսը, որ խստորեն տարբերել է նախադասության ու բառազուգորդման ուսմունքները և բուն շարահյուսությանը հատկացրել բառազուգորդման ուսմունքը, հանդես է գալիս մի նոր աշխատությունում՝ «Ի՞նչ է նախադասությունը»¹: Բերելով նախադասության բազմաթիվ սահմանումները (150)² Ռիսը փորձում է դրանք խմբավորել և հանգել որոշ ընդհանուր շափանիշներին:

Նախադասության կառուցվածքի հիմքում ընկած հարաբերությունները երկու խմբի բաժանելը (խոսողի վերաբերմունք և օբյեկտիվ բովանդակություն) հատուկ է և այլ լեզվաբանների՝ Կ. Բյուզերին, Շ. Բալլին և ուրիշներին²: Դեռևս Պեշկովսկին տարբերում էր «օբյեկտիվ» և «օբյեկտիվ-սուբյեկտիվ» կատեգորիաներ: Մոտավորապես այս նույն սկզբունքով էլ Բյուզերը առանձնացնում է ցուցադաշտը և սիմվոլային դաշտը, Բալլին՝ մոդուսը (խոսողի վերաբերմունքի արտահայտությունը բովանդակության հանդեպ) և դիկտումը (արտահայտության բովանդակությունը):

Լեզվաբանները սկսում են կարևոր նշանակություն տալ լեզուների կառուցվածքային ամենից ավելի բնորոշ առանձնահատկությունների շարահյուսական բնութագրմանը, այլև աշխատում են բացահայտել այդ առանձնահատկությունների ձևավորման պատմական հիմքերը³: Նման բնութագրման ավելի կամ պակաս հաջողված փորձեր են կատարում անգլերենի համար Օ. Սպերսենը և Վ. Ացցալինոն, գերմաներենի համար է. Դրախը և Կ. Բոոստը, ֆրանսերենի համար՝ Շ. Բալլին և Վ. Վարտուրգը և այլն:

Լեզվի ստրուկտուրալիստական վերլուծության զանազան մեթոդները մեծ մասամբ բնութագրվում են նրանով, որ մեծ տեղ է տրվում շարահյուսական կողմին, վերլուծությունը սկսվում է առաջին հերթին տեքստի շարահյուսական անդամատումից: Շարահյուսական մոմենտին այսպիսի գերակշռություն տալը հատուկ է և՛ կոպենհագենյան, և՛ ամերիկյան ստրուկտուրալիստներին: Տեքստի

¹ I. Ries, Was ist ein Satz? Prag, 1931.

² Հմտ. В. Т. Адмони, Развитие синтаксической теории на западе в XX в. и структурализм, ВЯ, 1956, № 1, էջ 50—51.

³ Նույն տեղը, էջ 53—54.

անընդհատ երկատման սկզբունքը փաստորեն մի կողմն է թողնում նախ՝ նախադասության սուբյեկտիվ մոմենտի, խոսողի և լսողի հարաբերության վերլուծությունը, երկրորդ՝ նախադասության իմաստային կողմի վերլուծությունը: Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության միայն որոշ ներկայացուցիչներ են, որ քիչ թե շատ շեղվում են այս ընդհանուր տրադիցիայից (Չ. Կ. Ֆրիդի «Անգլերենի կառուցվածքը»)¹:

Ոճաբանություն.—Ոճաբանության մեջ այս շրջանում շարունակում են գործել երկու հակադիր կոնցեպցիաներ, որոնցից մեկը հենվում է Ֆոսլերի, մյուսը՝ Բալլիի առաջ քաշած սկզբունքների վրա: Ֆոսլերի հետևորդներից մեկը՝ Լեո Շպիցերը հանդես է գալիս ոճաբանական մի ուսմունքով, որ կոչում են «գրական ոճաբանություն», «նոր ոճաբանություն» կամ «ոճաբանական քննադատություն»: Իր ոճաբանական ուսմունքը Շպիցերը կառուցում է կրոչ-ֆոսլերյան սկզբունքների և Բերգսոնի փիլիսոփայական դրույթների յուրատեսակ զուգորդմամբ:

Ոճաբանությունը համարելով յուրատեսակ կամուրջ լեզվաբանության և գրականագիտության միջև՝ Շպիցերը փորձում է պարզել գրական երկի ոճաբանական քննադատության սկզբունքները և ստեղծել այդպիսի քննադատության որոշակի մեթոդ: Նա տալիս է իր մեթոդի հետևյալ կողմերը². 1) Ք ն ն ա դ ա տ ու թ յ ու ն ը ի մ ա ն ե ն տ է երկի նկատմամբ. այն պետք է ելնի հինց երկից և ոչ թե նրանից դուրս գտնվող ապրիորի սկզբունքներից. 2) ո ղ ջ երկը միամբողջություն է, որի կենտրոնում ընկած է այն ստեղծողի ոգին. 3) ա մ ե ն մ ի մ ա ն ը ա մ ա ս ն ու թ յ ու ն պ ե տ ք է հ ն ա ր ա վ ո թ ու թ յ ու ն տ ա թ ա փ ա ն ց ե լ ու երկի կենտրոնը. 4) երկի մեջ թափանցում են ինտուիցիայով, որ հավաստվում է դիտողություններով և դեդուկցիայով. 5) այս ձևով վերակառուցված երկը մտնում է միամբողջության մեջ (մեկ երկի կամ էպիպայի ամբողջության մեջ), կազմում է այդ ամբողջության մի մասը. 6) նման ուսումնասիրությունը ոճաբանական է, այն մեկնակետ է բնորոշում լեզվի բնույթը (հատկությունը). 7) բնորոշ գիծը (հատկությունը) անհատական

¹ Ch. C. Fries, The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences, New York, 1952. Ֆրիդի շարահյուսական սխառմի վերլուծությունը տե՛ս Աղմսնիի հիշված հոդվածում, ԲՊ. 1956, № 6, էջ 59—63.

² L. Spitzer, Linguistics and Literary History, 1948.

ոճական շեղում է. 8) ոճաբանությունը պետք է լինի համակրանքի բննադատություն:

Շպիցերի «գրական ոճաբանությունը» կողմնակիցներ է գրտնում հանձինս Դամասո Այոնսոյի, Տ. Շպյոտի, Ն. Ա. Հացֆելդի¹:

Ոճաբանությանը նվիրված աշխատություններից նշելի է Զայդերի «Ընդհանուր ոճաբանությունը»²:

Ընդհանուր դասակարգողական գործեր. — Այս ենթաշրջանում հիշատակելի են է. Կիկերսի «Երկրի լեզվաբաները»³ և Ա. Մեյեի ու Մ. Կոհենի խմբագրած «Աշխարհի լեզուների» երկրորդ լրացված հրատարակությունը (1952):

2. ՆԵՒԵՎՐՈՊՊԱԿԱՆ ԼԵՋՎՈՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական տեղեկություններ. — XX դ. 30—50-ական թվականները հնդերոպական լեզվաբանության պրոբլեմների աշխույժ հետազոտության տարիներ են. ճիշտ է, ստրուկտուրալ լեզվաբանության տիրապետությունը արտասահմանում և Մաուի ու նրա հետևորդների «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետությունը մեզ մոտ լեզվաբանների ուշադրությունը երկար ժամանակ կենտրոնացնում են արտասահմանում ստատիկ վերլուծության և մեզ մոտ՝ նախապատմական լեզվավիճակի հարցերի վրա, բայց և այնպես լեզվաբանների մի նշանակալից թիվ շարունակում է հնդերոպական լեզվաբանության կարևորագույն պրոբլեմների ուսումնասիրությունը: Լեզվի սիստեմային բնույթի ըմբռնումը և ստրուկտուրալ վերլուծության սկզբունքների առաջընթացումը հիմք են տալիս նոր հաջողությունների համար:

Այս ենթաշրջանի ընդհանուր բնույթի աշխատություններից առաջին հերթին հիշատակելի են է. Կիկերսի «Հնդերոպական լեզվաբանության ներածությունը», Ա. Վալդեի և Յու. Պոկոնիի «Հնդերոպական լեզուների համեմատական բառարանի» վերամշակումը Յու. Պոկոնիի կողմից, Ա. Դոգայի «Լեզվաբանական եվրո-

¹ Վերջինս կազմել է ոճաբանության հանգամանալից բիրլինգրաֆիա. H. A. Hatzfeld, A Critical Bibliography of the New Stylistics applied to the Romance Literatures, 1900—1952:

² H. Saidler, Allgemeine Stylistik, Göttingen, 1953.

³ E. Kieckers, Die Sprachtämme der Erde, Heidelberg, 1931.

պան», Կ. Դ. Բակի «Գլխավոր հնդերոպական լեզուների ընտիր հոմանիշների բառարանը»¹։

Յ. Կուրիլովիչի, է. Բենվենիստի, Ֆ. Շպեխտի, Վ. Գեորգիևի, է. Ն. Ստուրտկանտի և ուրիշների աշխատությունների մասին առիթ կունենանք խոսելու։

Այս ենթաշրջանում շարունակվում են փորձերը հնդերոպական լեզուները կապելու սեմա-քամական լեզուների (Լ. Հայլման), ֆիննա-ուգրական լեզուների (Ն. Պեդերսեն, Կոլլինդեր, Սովաժո, Միկկոլա, Պոստեկ), բասկերենի և էսկիմոսերենի հետ (Ուլենբեկ)։ Սակայն նկատի ունենալով այս կարգի կապերի բազմազանությունը՝ որոշ հետազոտողներ (Ուլենբեկ, Բարտոլի, Պիզանի) փորձում են դրանք բացահայտել ոչ թե ընդհանուր նախալեզվով, այլ լեզվաբանական աշխարհագրության դիրքերից, իզոգլոսսային կապերով, երևույթների նախնական ներթափանցմամբ։

Համեմատաբար սակավ ուշադրություն են գրավում հնդերոպական շարահյուսության հարցերը։ Եթե մի կողմ թողնենք Հիրտի «Հնդերոպական քերականության» մեջ շարահյուսությանը նվիրված մասը, ապա այս բնագավառի աշխատանքներից կարելի է նշել Ա. Շերերի հոդվածը՝ նվիրված հնդերոպական համաձայնության տարբերությանը դասանիշներ ունեցող լեզուների շարահյուսական կապակցության համապատասխան եղանակից և Վանդրիեսի, Հոլտի, Կոշմիդերի ու Հեմմանի ուսումնասիրությունները բայական կերպի վերաբերյալ²։

Այս ենթաշրջանում համեմատաբար ավելի մեծ ուշադրություն են գրավում հնդերոպական լեզուների օնոմաստիկայի (հատուկ անունների ուսումնասիրության) հարցերը, հիմնադրվում են օնոմաստիկական հանդեսներ³։

¹ E. Kieckers, Einführung in die Indogermanische Sprachwissenschaft, 1933. J. Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, Bern, 1948 4 59. A. Dauzat, L'Europe linguistique, Paris, 1940. C. D. Buck, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago, 1949.

² A. Scherer, Wesen und Entstehung der indogermanischen Kongruenz, „Gymnasium und Wissenschaft. Festschrift des Maximiliangymnasiums in München, 1950, էջ 140—155. J. Vendryes, Les notions de „boite“ et „manger“ en indoeuropéen et l'aspect verbal, BSL, 41, 1940, էջ 25—38. J. Holt, Etudes d'aspect, AJ, XV, 2, 1943. E. Koschmieder, Zu den Grundfragen der Aspekttheorie, IF, 53, 1935, էջ 262—264.

³ Onomastica, Lion, 1947—1948. Revue internationale d'onomastique, Paris, 1949 4 59. Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg, 1949 4 59.

ա) ԸՆԳԻՏՈՒՄ ԿՐՈՐԸ

Լեզվաբանական հնէաբանություն.— Լեզվաբանական հնէաբանության հարցերով այս շրջանում զբաղվում են Կրահեն, Գյունտերտը և ուրիշները: Սրանցից առաջինը 1935 թ. լույս է բնծայում Շոադերի գիրքը նոր վերամշակմամբ: Լեզվաբանական հնէաբանության կարևորագույն խնդիրն այս շրջանում լեզվաբանության տվյալները հնագիտության և այլ բնագավառների տվյալների հետ առնչելն է: Կրահեն հնդկերոպացիներին հատկացնում է ձիու և մարտական տապարի (Streitaxt) օգտագործումը, առանձին գերեզմանները և թելային կերամիկան (Schnurkeramik): Ըստ Կրահեի՝ Եվրոպայի հնագույն բնակիչների հնագիտական առանձնահատկությունները պետք է տարբեր եղած լինեն. Գերմանիայի հնագիտական տվյալներով սրանց հարավում հատուկ է եղել ժայռակերամիկան կերամիկան (Bandkeramik), հյուսիսում՝ մեգալիթային կուլտուրան՝ տապանաքարային ընդհանուր գերեզմաններով:

Օ. Շոադերի աշակերտ Ա. Ներինգը՝ հնդկերոպացիներին համարում է տրիպոլյան կուլտուրայի ստեղծողներ և ըստ այդմ նրանց սկզբնական տարածման կենտրոնը համարում աջափնյա Ուկրաինան և նրան հարող հարավարևելյան Եվրոպայի շրջանները:

Վ. Բրանդենշտայնը² փորձում է վերականգնել հնդկերոպացիների արտադրության եղանակների պատկերը: Նույն Բրանդենշտայնը գտնում է, որ հնդկերոպացիների սկզբնական «նախահայրենիքը» եղել է հյուսիսային Ղազախստանը, որտեղից նրանք, հնդիրանցիների անջատվելուց հետո, հարավային Ռուսաստանի տափաստաններով շարժվել են «հարավային Լեհաստան» (իմա՝ Բելոռուսիայի, Արևմտյան Ուկրաինայի և Վոլինի բռնած տարածությունը). այսպիսով, ըստ Բրանդենշտայնի, հնդիրանցիները երբեք Եվրոպայում չեն եղել:

Զ. Բոնֆանտեն և Յու. Պոկոռնին³ հնդկերոպացիների «նախա-

¹ A. Nehring, Studien zur Indogermantischen Kultur und Urheimat, WBKL, IV, 1936, էջ 10—220.

² W. Brandenstein, Die Lebensformen der „Indogermanen“, WBKL, IV, 1936, էջ 231—277. Die erste Indogermanische Wanderung, Wien, 1936.

³ G. Bonfante, La cuestión de los arios, AUV, II, 1937. J. Pokorny, Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen, MAGW, 66, 1936, էջ 60—81.

հայրենիքը» փորձում են որոշել ոչ-հնդկրոպական սուբստրատի հետքեր որոնելու հիման վրա: Ավելի ուշ շրջանում Պոկոունին հնդկրոպացիների սկզբնական բնակության կենտրոնը փնտրում է միջին Գերմանիայից մինչև Վոլգան ընկած տարածության մեջ և փորձում պարզել հնդկրոպացիների սկզբնական հարաբերությունները այլ լեզվաընտանիքների հետ:

է. Մեյերը հնդկրոպացիների սկզբնական բնակավայրը միասնության շրջանում (ըստ նրա՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերին) տեղավորում է միջին Եվրոպայում, ընդ որում նրանց հատկացնում է և՛ թելային, և՛ ժապավենային կերամիկաների կուլտուրան¹:

Ա. Շերերը, նշելով «նախահայրենիք» բառի մեջ դրվող 3 տարբեր իմաստները և տալով իր ըմբռնումը, որպես այդպիսին ընդունում է Ռուսաստանի միջին կամ հարավային մասը²:

Որոշ լեզվաբաններ (Մեյե, Դյումեզիլ և ուրիշներ) ընդունում են հնդկրոպացիների դասային, նույնիսկ հնդիկների կաստաները հիշեցնող բաժանում. քրմական դասին վերագրվում է բարձր ոճի գրական լեզվի օգտագործումը. այդ գիտական լեզվի և բանաստեղծական խոսքի տիպական տարրերի հետքերը փնտրում են վակերնագելը և Շպեխտը:

Հնդկրոպական լեզվամիասնության ժամանակի և տարածական բաշխման պրոբլեմները. Վ. Գեորգիև.— Լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների (այդ թվում իզոգլոսսների ուսմունքի) կիրառումը, իտալական «տարածական լեզվաբանության» հանդես գալը, հնդկրոպական նոր լեզուների հայտնագործումը և նրանց փոխհարաբերության հարցերի մեկնաբանումը, ներքին վերականգնման մեթոդի կիրառումը, հնդկրոպական և այլ լեզուների ցեղակցության հարցերի առաջադրումը և այլն,— այս բոլորը սրում են հետաքրքրությունը հնդկրոպական լեզվավիճակի նախնական տեղաբաշխման և ժամանակի հարցերի նկատմամբ: Այս բնագավառում նշանակալից աշխատանք են կատարում Մ. Բարտոլին, Վ. Պիզանին, Վ. Պորցիգը, Վլ. Գեորգիևը և ուրիշներ:

Ընդհանուր առմամբ հանդես են գալիս հնդկրոպական նախալեզվի վերականգնման առկա փորձերի բազմաթիվ քննադա-

¹ E. Meyer, Die Indogermanenfrage, Marburg, 1948.

² A. Scherer, Das Problem der indogermanischen Urheimat vom Standpunkt der Sprachwissenschaft, AK, 33, 1950, էջ 1—10.

տություններ: Լեյնը¹ նշում է, որ Բրուգմանի վերականգնած հնդկ-
 րոպական նախալեզուն հին հունարենի և հին հնդկերենի խառ-
 նուրդ է, իսկ Հիրտի աշխատության մեջ խեթերենի և թոխարերենի
 տվյալները հաշվի չեն առնված: Նեոլիթգլխտիկայի ներկայացու-
 ցիչները, հատկապես Պիդանին², հնդկրոպական նախալեզվի վե-
 րականգնման փորձերին հակադրում են այն տեսակետը, որ ա-
 մեն ինչ այս դեպքում հանգում է բոլոր հնդկրոպական լեզուներն
 ընդգրկող իզոգլոսներ հաստատելուն. նրանք ժխտում են ընդհան-
 րապես ինչպես հնդկրոպական, այնպես էլ նախագերմանական,
 նախասլավոնական և այլ նախալեզուներ վերականգնելու հնարա-
 վորությունը. նախալեզվի վերականգնումը ստրուկտուրային ընդ-
 հանրությունների սահմանմամբ փոխարինելու փորձ է նաև Տրու-
 բեցկոյի և մյուսների «լեզվամիության» գաղափարը: Ծ՛վ Պիդանին,
 և՛ Տրուբեցկոյի փորձում են հնդկրոպական նախալեզուն դիտել լոկ
 որպես անցողիկ ստադիա, որով անցնում են բոլոր հնդկրոպական
 լեզուները (Պիդանի), կամ տիպ, որ մոտ է մի կողմից՝ հյուսիսա-
 յին-կովկասյան, մյուս կողմից՝ ֆիննա-ուզրական և ալթայյան տի-
 պերին (Տրուբեցկոյ):

Երևան են գալիս բազմաթիվ աշխատություններ նվիրված
 հնդկրոպական լեզուների փոխհարաբերությանը հնդկրոպական
 «նախալեզվի» բարբառային տարբերակմանը, այդ բարբառների և
 հնդկրոպական լեզվաճյուղերի ու լեզուների փոխհարաբերությանը
 և այլն: Դրանց մասին մասամբ կխոսենք առանձին լեզուների ու-
 սումնասիրության արդյունքները քննարկելիս:

Բուլղարացի լեզվաբան Վլադիմիր Գեորգիևը զգալի դեր է կա-
 տարել հնդկրոպական լեզվաբանության մի քանի կարևոր պրոբ-
 լեմների ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Իր «նախահունական լեզվաբանությունը» աշխատության և
 մի շարք այլ գործերի մեջ³ Գեորգիևը առաջ է քաշում

¹ G. S. Lane, On the Present State of Indoeuropean Linguistics, „Language“, XXV, 1949, էջ 333-342.

² Հմմտ. В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, համանուն ժողովածուում, М., 1956, էջ 166-167.

³ V. Georgiev, Vorgriechische Sprachwissenschaft, I II, Sofia, 1941-1945. Etat actuel des études de linguistique préhellénique, Sl., 1948, № 2. Contribution à l'étude de la toponymie grecque, noms des lieux prétendus préhelléniques, Sofia, 1948. В. Георгиев, Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 1954, № 4. Проблема возникновения индоевропейских языков, ВЯ, 1956, № 1. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958 և այլն.

հնդերոպական լեզվամիասնության ժամանակի, սկզբնական տարածման, բարբառային տարբերակվածության և վաղ լեզվական փոխհարաբերությունների հարցերը: Ի տարբերություն նախորդ կարծիքների, որոնք հնդերոպական լեզուների առանձնացման սկիզբը դնում են մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերին և նույնիսկ վերջերին, Գեորգիեր գտնում է, որ այդ ժամանակը պետք է հետ տանել մինչև մ. թ. ա. V—IV հազարամյակները. իր այս տեսակետը Գեորգիեր հիմնավորում է նրանով, որ՝ 1) նախնադարյան հասարակարգում հասարակական կյանքի և լեզվի փոփոխությունների պրոցեսը «այնքան ավելի դանդաղ է տեղի ունենում, որքան մենք ավելի հեռու ենք թափանցում հազարամյակների խորքը»¹. 2) մ. թ. ա. III հազարամյակում որոշ հնդերոպական լեզուներ արդեն ձևավորված էին և, հետևաբար, պետք է են թաղրել, որ հնդերոպական ցեղերը հնում ընդարձակ տերիտորիա էին զբաղեցնում, որի մեջ երկար ժամանակի ընթացքում կարող էին տարբերակվել հնդերոպական լեզուները. 3) հնագիտական տվյալները ցույց են տալիս, որ մինչև մ. թ. ա. III հազարամյակը այժմյան ՍՍՌՄ-ի եվրոպական մասում արդեն առկա էին այն էթնիկական խմբերը, որոնք հայտնի են ուշ շրջանի պատմությանը. 4) լեզվական փաստերը, հատկապես տոպոնիմիկական (հիդրոնիմիկական) և անտիկ հեղինակների տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ բնակչությունը պետք է լիներ 2 լեզվաբանությանից պատկանող՝ հնդերոպական և ֆիննա-ուգրական. 5) XIX դարում նախահնդերոպական համարված շատ ցեղերի լեզուներ ավելի մերձավոր հետազոտությամբ հնդերոպական դուրս եկան կամ ամենայն հավանականությամբ այդպիսին են, թեև փաստերը ոչ միշտ են բավական այդ ապացուցելու:

Վլ. Գեորգիեր մեծ ծառայություն է մատուցել հնդերոպական լեզվաբանությանը «նախահունարենի» հայտնաբերման և կրետեմեքենյան տեքստերի լեզվի մեկնաբանության բնագավառում: Հունարենի՝ նախահունական բառերի և տեղանունների ուսումնասիրությամբ Գեորգիեր ցույց է տվել, որ «նախահունարենը», հակառակ ընդունված կարծիքների, եղել է հնդերոպական, և նրան հատուկ են բաղաձայնների տեղաշարժն ու $\bar{o} > \bar{a}$ անոտմը:

Ըստ Գեորգիերի՝ մ. թ. ա. V հազարամյակում հնդերոպական լեզուն արդեն բարբառային տարբերակվածություն ուներ, և կարելի է տարրերել 3 բարբառախումբ՝ 1) հյուսիսային (բալթիկ-սլա-

¹ В. Георгнев, Проблема возникновения индоевропейских языков, ВЯ, 1956, № 1, էջ 46.

վոնա-գերմանական), որ բնորոշվում է Մ պարունակող հոլովական վերջավորությամբ, 2) կենտրոնական՝ ա) արևմտյան (կելտական, իտալական, վենետական), որ բնորոշվում է եզ. սեռականի -i վերջավորությամբ ու բ) բուն կենտրոնական (հունական, թրակյան և հնդիրանական, ընդ որում հայերենը համարվում է հատուկ թրակյան բարբառ, իսկ փոյուգերենը՝ հունարենի և թրակերենի միջակա բարբառ), որ բնորոշվում է հնից պահպանված բնորոշ հատկանիշներով, այլև հնդիրանական-հունական $\eta > a$ անցմամբ, հուն. -ται. հի: հնդկ. -te վերջավորություններով և այլն, 3) հարավային [պելասգերեն կամ «նախահունարեն», լիկիերեն, հիերոգլիֆյան խեթերեն, էտրուկերեն, լիդիերեն (կարիերեն), լուվերեն և խեթերեն], որ բնորոշվում է բաղաձայնների տեղաշարժով, $\tilde{o} > \tilde{a}$ անցմամբ, կոկորդայինների պահպանմամբ և այլ ձևաբանական հատկանիշներով. հայերենը համարվում է կենտրոնական և հարավային խմբերի միջև անցումային բարբառ:

Գեորգիեր նոր ձևով է դնում նաև centum և satəm խմբերի փոխհարաբերության հարցը: Ըստ նրա՝ հնդերոպական միասնության շրջանում գոյություն է ունեցել շրթնայնացած և շրթնայնացած ետնալեզվայինների հակադրություն. քմայնացումը և քմայինների վերածումը շփականների ու կիսաշփականների՝ այսպես կոչված satəm խմբի լեզուների անկախ զարգացման արդյունք է՝:

Հնդերոպական լեզվակառուցվածքի արխայիկ շերտերի պոռթկումը. ստուրուտուրալ խրոնոլոգիզմ. «կոկորդայինների ճիպոթեզը». Յու. Կուրիլովիչ, է. Բենվենիստ, Ֆ. Շպեխտ. — Հնդերոպական լեզվակառուցվածքի առանձին կողմերի ուսումնասիրության մեջ առաջադրված նոր պրոբլեմները կապված են մի կողմից՝ նախորդ ենթաշրջանում հանդես եկած մի շարք ուսմունքների (գենետիկական պրոբլեմների առաջադրումը, հնդերոպական-սեմական ցեղակցության հարցը, լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների՝ հնդերոպական լեզվաբանության մեջ կիրառելը), մյուս կողմից՝ ստրուկտուրալ հետազոտության մեթոդների արմատավորման հետ: Այս նոր պրոբլեմների առաջադրման ու լուծման մեջ կարևոր դեր են խաղում հատկապես Յու. Կուրիլովիչը, է. Բենվենիստը և Ֆ. Շպեխտը:

Լեհ լեզվաբան Կուրիլովիչի աշխատությունները նվիրված են գերազանցապես հնդերոպական լեզվաբանության հարցերին: Նրա

¹ Հմտ. В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 27 և հլ.

ուշադրութեան կենտրոնում են եղել հատկապես հնդերոպական հնչույթաբանութեան, շեշտադրութեան, հերթագայութիւնների ծագման և արմատի կազմութեան հարցերը: Այս բոլոր դեպքերում Կուրիլովիչի քննութեան եղանակն աչքի է ընկնում սիստեմայնութեամբ և ժամանակագրական սկզբունքի հետևողական պահպանմամբ: Կուրիլովիչը լայն տարածում գտած «կոկորդայիների (լարինգալների) ուսմունքի» ակտիվ պաշտպաններից մեկն է:

Կուրիլովիչի առաջին ուսումնասիրութիւնը, որտեղ նա արծարծել է կոկորդայիներին հիպոթեզը, «Հնդերոպական *h*-ն և *h*իև՛ *h*-ն և *h*իև՛ *h*-ն» հոդվածն էր¹: Այս հարցին նա հետագայում անդրադարձել է իր «Հնդերոպական էտիմոլոգիան»², որոնց մեջ տեղ է տրուված հնդերոպական հնչունաբանութեան և ձևաբանութեան, հատկապես շեշտադրութեան և արմատի կազմութեան հարցերին: Հնդերոպական շեշտադրութեան հարցերը հատուկ քննութեան նյութ են դարձել նրա «Հնդերոպական լեզուների շեշտադրութիւնը»³ գրքում, որտեղ այդ հարցերը հեղինակը կապում է ձևաբանական պրոբլեմների հետ: Ավելի ուշ Կուրիլովիչը մի ընդարձակ աշխատանք է լույս ընծայում հնդերոպական հերթագայութեան մասին⁴:

Նշելի է, որ ձևաբանական հարցերին Կուրիլովիչն ընդհանրապես հնչունաբանական-հնչույթաբանական հիմնավորում է տալիս, դրանք քննում փոխկապակցութեան մեջ:

Խոսելով հնդերոպական հնչունաբանութեան ու ձևաբանութեան պրոբլեմների մասին՝ Կուրիլովիչը գտնում է, որ «ինչպես հնչունաբանական, այնպես էլ ձևաբանական փաստերի հարևարակական ժամանակագրութիւնը պետք է կազմի ամեն մի այնպիսի ուսումնասիրութեան կենտրոնական պրոբլեմը, որը նպատակ է դրել հնդերոպական մայր-լեզվի նկարագրութիւնը»⁵: Հնդերոպական հիմնալեզուն Կուրիլովիչը դիտում է որպես պատմական ամբողջութիւն: Այդ հիմնալեզվի վերականգնման հարցում Կուրիլովիչը

¹ J. Kurylowicz, *ə* indoeuropéen et *h* hittite, „Symbolae grammaticae in honorem Io. Rozwadowski“, Krakow, 1927

² J. Kurylowicz, *Études indoeuropéennes*, I, Krakow, 1935.

³ J. Kurylowicz, *L'accentuation des langues indoeuropéennes*, Krakow, 1952: Տե՛ս և Յ. Յ. ИВАНОВ-ի գրախոսութիւնը ВЯ-ում, 1954, № 4, էջ 125—136:

⁴ J. Kurylowicz, *L'apophonie en indo-européen*, Wroclaw, 1956.

⁵ J. Kurylowicz, *Études indo-européennes*, I, 1935, էջ III:

վիշն անհրաժեշտ է համարում «ներքին վերականգնման» մեթոդի կիրառումը, համեմատական ժամանակագրության հաստատումը, արխայիկ տարրերի բացահայտումը: Հնդկերուպական շեշտադրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ Կուրիլովիչը առաջ է քաշում ներքին վերականգնման մեթոդի այն սկզբունքը, ըստ որի նախալեզվային վիճակը երբեմն կարելի է վերականգնել մեկ լեզվի արխայիկ տարրերի հիման վրա՝ առանց դիմելու ցեղակից լեզուների տվյալներին: «Ներքին վերականգնման» սկզբունքն ընդհանրապես լայն հնարավորություններ է բաց անում հետազոտողների առջև՝ կատարելագործելով ու ճշտելով պատմա-համեմատական մեթոդը:

Իր վերլուծության մեջ Կուրիլովիչը ելնում է լեզվի սիստեմային բնույթի սկզբունքից և կիրառում ստրուկտուրայի՝ վերլուծության մեթոդները: Հնդկերուպական շեշտադրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ Կուրիլովիչը նշանակալից ազդեցություն է կրում կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստներից, հատկապես Ելմսլեից, ընդունում է ու փորձում կիրառել լեզվասիստեմի տարրերի հիերարխիայի, արտահայտության ու բովանդակության «իզոմորֆիզմի» (զուգաձևության) դրույթները: Իր «Լեզվաբանությունը և նշանների տեսությունը» հոդվածում՝ նա փորձում է որոշ օրինակափ կապ սահմանել նշանի բովանդակության և գործածության ոլորտի ծավալի միջև՝ տալով հետևյալ «սեմիոլոգիական» օրինքը. որքան նեղ է նշանային (սեմիոլոգիական) միավորի գործածության ոլորտը, այնքան հարուստ է նրա բովանդակությունը, և ընդհակառակն. այս օրենքը Կուրիլովիչը տարածելի է համարում և բովանդակության («պլերոլոգիական»)՝ ելմսլեյան իմաստով), և արտահայտության (ֆոնոլոգիական) պլանների վրա:

Լեզվի սիստեմայնության դրույթը 1945 թ. հետո հկող շրջանում Կուրիլովիչը փորձում է կապել լեզվի հասարակական բնույթի հետ: Նրա կարծիքով՝ պատմական հետազոտության հաջողության նախապայմանը լեզվի սիստեմայնության և հասարակական գործոնների հաշվառումն է. «Կոնկրետ քերականական սիստեմը, — գրում է նա, — որոշում է, թե ինչպիսի «անալոգիական» փոխակերպումներ են հնարավոր: Սակայն միայն հասարակական գոր-

¹ J. Kuryłowicz, Linguistique et théorie de signe, JP, 41, 1949.

ծոնն է որոշում, թե իրականանալու են արդյոք այդ հնարավորությունները և եթե իրականանալու են, ապա ո՞ր շափով»¹։

Կուրիլովիչի անունը հայտնի է դարձել առաջին հերթին որպես կոկորդայինների հիպոթեզի առաջին հիմնավորման փորձի հեղինակներից մեկի։ 1927 թ. Կուրիլովիչը ցույց է տալիս, որ Սոսյուրի առանձնացրած *A* հնչյունին խեթերենում համապատասխանում է *h*-ն. սրանով իսկ նախ՝ փորձ է կատարվում հնդերոպական լեզուների տվյալներով հիմնավորելու Սոսյուրի առանձնացրած հնչյունների առկայության փաստը և երկրորդ՝ ցույց է տրվում, որ այդ հնչյունները ոչ թե ձայնավորներ են եղել, ինչպես սովորաբար կարծում էին, այլ կոկորդային հնչյուններ. այսպես հունական-դորիական *μαλαγ*-ի դիմաց առկա է խեթական *mahlaš*-ը, որոնց համար վերականգնվում է, ըստ այս հիպոթեզի, **meo-l-o-s m* նախածրը։ Այս հիպոթեզը հետագա հիմնավորման է ենթարկվում «Հնդերոպական էտյոլոգիայի» «Անհետացած բաղաձայնական տարրերի մասին» գրում։

Հենվելով իր հայտնագործության վրա՝ Կուրիլովիչն առանձնացնում է *ʒ* տիպի *ə*, *ə*, և *ə*, ընդ որում այս դեպքում նա ևս հիմք է ընդունում հնդերոպական հերթագայության տիպերը. *ē*-ի հետ հերթագայվող *ə*-ն նշանակվում է որպես *ə*, *ā*-ի հետ հերթագայվողը՝ *ā*, *ē*-ի հետ հերթագայվողը՝ *ā*, *o*-ի հետ հերթագայվողը՝ *ō*, *o*-ի հետ հերթագայվողը՝ *ō* (վերջին դեպքում նկատի է առնվում *e*-ի հետ հերթագայվող *o*-ն)։ Այս տեսության մեր նա նախ՝ փորձում է բացատրել հնդերոպական երկար ձայնավորների ծագումը, երկրորդ՝ հնարավորություն է ստեղծում բացահայտելու հնդերոպական ձայնավորների պատմությունը, երրորդ՝ հիմք է տալիս հնդերոպական արմատի կազմության ուսմունքը վերանայելու համար։ Քանի որ բառակազմի կարճ ձայնավորների ծագումն էլ բացատրվում է որպես նույն նախնական կոկորդայինների անկման արդյունք, ընդ որում ենթադրվում է, որ *ə*-ի տարբեր տեսակները անհետացնալով՝ պետք է ազդեին հաջորդ ձայնավորի որակի վրա, — ուստի և Կուրիլովիչը նախքան հնդերոպական արմատի ձևավորվելը ենթադրում է միայն մեկ ձայնավորի՝ *e*-ի առկայությունը. սրա հետ կապված ենթադրվում է, որ

¹ J. Kurylowicz, La nature des procès dits analogique, „Acta linguistica“, Copenhagen, 1945--1949, V, 1, էջ 37.

նախահնդկերոպական արմատը ունեցել է բաղաձայն +e+բաղա-
ձայն տիպը:

Կոկորդայինների հետ կապված իր առաջ քաշած սկզբունքնե-
րը Կուրիլովիչը ձևակերպում է հետևյալ կերպ.

1) Բաղաձայնից առաջ գտնված դիրքում կարճ e-ի և նրան
հաջորդող $\text{՝}_1, \text{՝}_2, \text{՝}_3$ կոկորդայինների շատ հնում տեղի ունեցած
ամփոփման (կոնտրակցիայի) հետևանքով առաջացել են երկար
ձայնավորները. $\text{ալսինքն} \text{՝ } (\text{օ}_1) > \bar{e}, (\text{օ}_2) > \bar{a}, (\text{օ}_3) > \bar{o}$. Ե ձայնավորի հետ
հերթագայվող օ-ն ևս միանալով ՝_1 -ի հետ՝ տվել է օ:

2) Միջձայնավորային օ-ն անհետացել է՝ հանգեցնելով ի-
րար մոտ եղած (հորանջի մեջ գտնվող) ձայնավորների ամփոփ-
ման (կոնտրակցիայի):

3) Միջբաղաձայնական օ-ն անհետացել է՝ հետքեր թող-
նելով միայն հունարենում:

4) Բաղաձայնի և ձայնավորի միջև օ-ն անհետացել է՝ ա-
ռաջացնելով հաջորդ ձայնավորի թուլացում, այսինքն՝ վերածում
վանկային օ-ի, որը հետագայում տվել է \bar{a} կամ \bar{i} . p, t, k խուլ
սլաքականներին հաջորդող օ-ն հնդիրանական լեզուներում առա-
ջացրել է ph, th, kh շնչեղ-խուլ սլաքականները:

5) Բառասկզբում ձայնավորներին նախորդող օ-ն անհետա-
ցել է՝ ազդելով դրանց որակի վրա, այսինքն՝ $\text{՝}_1 e > e, \text{՝}_2 e > \bar{a},$
 $\text{՝}_3 e > \bar{o}$ (վերջինս՝ e-ի հետ չհերթագայվող օ-ի դեպքում). այսպիսով,
ձայնավորով սկսվող բոլոր հնդկերոպական արմատները նախապես
սկսվել են օ-ով. բաղաձայններից առաջ օ-ն անհետացել է՝ առանց
ազդելու դրանց որակի վրա:

6) Խեթական h -ն ՝_2 -ի ձևափոխություն արդյունք է, թեև
ոչ բոլոր դեպքերում է հնդկերոպական մյուս լեզուների \bar{a} -ին խե-
թերենում h համապատասխանում, վերջին դեպքում Կուրիլովիչը
հնարավոր է համարում ենթադրել մի օ-ի առկայություն, որը
e-ի հետ զուգորդվելիս բոլոր հնդկերոպական լեզուներում տվել է
 \bar{a} , մինչդեռ ՝_2 -ի զուգորդումը խեթերենում տվել է ոչ թե \bar{a} , այլ
 h : Կուրիլովիչը փորձում է որոշել և խեթական h -ի ու h -ի պատ-
մական տարբերությունը՝ համապատասխանեցնելով առաջինը
 ՝_2 -ին, երկրորդը՝ ՝_3 -ին:

Հնդկերոպական շեշտի հարցերը Կուրիլովիչը քննում է հատկա-
պես ձևաբանական հարցերի հետ կապված: Դեռևս 1925 թ. նա
լույս է ընծայում «Ավեստայի» շեշտին նվիրված իր ուսումնասի-
րությունը: Այս բնագավառում կատարածի հանրագումարը վերե-

վում նշված «Հնդերոպական լեզուների շեշտադրութունը» գիրքն է: Այս գիրքը մեծ չափով նպաստում է շեշտի հնչույթային (ֆոնոլոգիական) արժեքի ուսումնասիրությանը. սրա հետ է կապվում Կուրիլովիչի այն դրույթը, ըստ որի շեշտը հին հնդկերենում, հին հունարենում և բալթիկ-սլավոնական լեզուներում դրվում է բառի վրա ամբողջապես վերցրած և ոչ թե որոշում է առանձին վանկերը:

Նախահնդերոպական վիճակի շեշտը բնութագրելիս Կուրիլովիչը նշում է երկու կարևոր հատկանիշ՝ շարժական շեշտ և թույլ հոլովների շեշտման պարտադիր բնույթ: Այդ հին շեշտի փոխակերպումը Կուրիլովիչը կապում է հնչյունական և ձևաբանական գործոնների հետ. հնչյունական գործոններն են թուլացած ձայնավորների անհետացումը և ձայնորդների ֆունկցիայի փոփոխութունը, ձևաբանական գործոններ են թեքական ձևերի մեջ իրար հակադրվող վերջաշեշտավոր և ոչ-վերջաշեշտավոր տիպերի փոխազդեցութունը:

Ձևաբանական հարցերի քննության մեջ Կուրիլովիչը ուշադրութունը կենտրոնացնում է հնչյունական կողմի վրա, ձևաբանական պրոբլեմները վերածում հնչյունաբանական պրոբլեմների:

Հնդերոպական լեզվաբանության կենտրոնական պրոբլեմներից մեկը՝ արմատի պրոբլեմը փաստորեն վերածվում է հնչյունաբանական պրոբլեմի. ըստ Կուրիլովիչի՝ «արմատը զուտ հնչյունական հասկացութուն է»¹: Մոտենալով այս կերպ՝ Կուրիլովիչը բացառում է ածականների պրոբլեմը. արմատ է համարվում միայն այն հնչյունակոմպլեքսը, որ համապատասխանում է արմատի սահմանմանը որպես բաղաձայն + e + բաղաձայն զուգորդման. մնացած դեպքերը ժխտվում են: Այնպիսի վերականգնումները, ինչպիսիք են ուօլթ «գիշեր» և այլն, բացառվում են, որովհետև սրանց մեջ իրար կողքի հանդիպում են երկու պայթական, — մի բան, որ ըստ Կուրիլովիչի, չի համապատասխանում հնդերոպական արմատակազմության օրենքներին. «Արմատը, — գրում է Կուրիլովիչը, — բառի այն մասն է, որ պարունակում է՝ 1) սկզբնային բաղաձայնը կամ բաղաձայնների սկզբնային խումբը, 2) հիմնական ձայնավորը և 3) վերջին բաղաձայնը կամ բաղաձայնների վերջնային խումբը: Վերջնային խումբը կարող է բաղաձայն լինել ոչ ավելի քան երկու բաղաձայնական տարրերից, որոնցից առաջինն ավելի մեծ բացվածք ունի, քան երկրորդը: Այդ նշանակում է,

¹ J. Kurylowicz, Études Indoeuropéennes, I, 1935, էջ 122.

որ առաջին բաղաձայնական տարրը 1-ն, 2-ն, 3-ը, 4-ը, 5-ը և 6-ն են, իսկ երկրորդը՝ բաղաձայնը աչդ բառի նեղ իմաստով՝ պալթականը, 8-ը կամ կոկորդալինը (ճ, ճ, ճ)»¹:

Լեզվաբանների V կոնգրեսում Կուրիլովիչն առաջարկում է արմատի մի այլ՝ պատմական-ձևաբանական սահմանում, ըստ որի արմատը «բառի մասն է, որ չի պայմանավորված բառակազմության գործուն կամ կենդանի պրոցեսով»²:

Արմատների առաջացման հարցը Կուրիլովիչը, Հիրտի նման, կապում է շեշտի դիրքի փոփոխության հետ կապված՝ ձայնավորների հաջորդական թուլացումների հետ: Ըստ Կուրիլովիչի՝ արմատներն առաջացել են առաջին թուլացման հետևանքով՝ նախնական հնչյունական կոմպլեքսներից՝ «բազաններից», որոնք Կուրիլովիչը վերականգնում է Բ-ի մասին արած իր ենթադրությունների լույսի տակ և շեշտի առաջացրած հնարավոր փոփոխությունների հաշվառմամբ: Հետագա թուլացումները, ըստ նրա, առաջացնում են մի կողմից՝ հնչյունական-ձևաբանական կոմպլեքսների հետագա տարբերակումներ, դրանց հնչյունական կառուցվածքի հետագա փոփոխություններ, մյուս կողմից՝ իմաստային տարբերակումներ ու փոփոխություններ: Սրանց հիման վրա էլ տեղի է ունենում բառակազմական և բառաթեքական երևույթների՝ թեմատիկ ու աթեմատիկ հիմքերի, հոլովաձևերի, ածականների և այլն առաջացումը: Առանձնապես նշելի է հնդեվրոպականի ուղղականի առաջացումը կապելը նախկին «ակտիվ» հոլովի հետ, որ, ըստ Կուրիլովիչի, եղել է ենթակայի հոլով անցողական բայերի մոտ. այս դեպքում, սակայն, բավարար փաստական հիմնավորում չի տրվում: Նոր հոլովների առաջացումը բացատրվում է որպես մի հոլովական ձևի փոխարինում մի ուրիշով, մի հոլովաձևի ֆունկցիաների շրջանակի լայնացում մյուսի հաշվին: Նշելի է, որ ձայնավորների բնույթի (նրանց հերթագայության)՝ շեշտի դիրքի ու բնույթի հետ կապված լինելու և հատկապես բառի կազմիչների փոխհարաբերության՝ հնչյունական պատճառներ ունենալու այս տեսակետը ներկայացնում էր մի պրոբլեմի լուծման փորձ, որ դրվել էր դեռևս Բոպպի կողմից. սրան էր վերաբերում «վերջավորությունների ծանրության» օրենքը, որը Բոպպը ձևակերպել էր իր «Վոկալիզմը կամ լեզվահամեմատական քննադատություններ 3.

¹ J. Kurylowicz, Études indoeuropéennes, I, 1935, էջ 121.

² V-ième Congrès International des Linguistes, Premier publication, Réponses au questionnaires, Bruges, 1940, էջ 12:

Գրիմի «Գերմանական քերականության» և Գրաֆի «Հին վերին գերմանական բառազանձի մասին՝ ձայնդարձի մի նոր տեսության հիմնավորմամբ» ուսումնասիրության մեջ: 1956 թ. լույս ընծայած իր «Ձայնդարձը հնդերոպականում» աշխատության մեջ՝ Կուրիլովիչը նոր տեսակետ է հայտնում հնդերոպական ձայնավորների հերթագայության (ձայնդարձի) ծագման մասին՝ այն կապելով ձևաբանական պատճառների հետ:

Ինչպես Կուրիլովիչը, Բենվենիստը հնդերոպական արմատի քննության մեջ ելնում է կոկորդայինների հիպոթեզից և հարցը քննում հնչյունական կառուցվածքի առումով՝ ձևաբանական հարցերի մեկնաբանությունը կատարելով հնչյունաբանության դիրքերից: Բենվենիստի համար ևս արմատը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառի՝ որոշակի հնչյունական կառուցվածք ունեցող տարր: Իր «Հնդերոպական անվանական բառակազմության ծագումը» գրքում² Բենվենիստը ելնում է այն ենթադրությունից, որ *e-ն*, *ā-ն*, *ō-ն* (*e-ի* հետ չհերթագայվող) և *ē-ն*, *ā-ն*, *ō-ն* ներկայացնում են *e*, որին նախորդում կամ հաջորդում են *a-ի* երևք ձևերը. ալոպհոսով, $\partial_1 + e = \bar{e}$, $\partial_2 + e = \bar{a}$, $\partial_3 + e = \bar{o}$ և $e + \partial_1 = \bar{e}$, $e + \partial_2 = \bar{a}$, $e + \partial_3 = \bar{o}$: Ձևաբանական արժեք է հատկացվում միայն *e* օ հերթագայությա- նը, մնացածները դիտվում են որպես *e-ի* և *a-ի* տարրեր տեսակ- ների զուգորդումների արդյունք:

Այս առումով Բենվենիստը նախ՝ ժխտում է երկվանկ արմատ- ների գոյությունն ընդհանրապես, երկրորդ՝ փորձում է հստակ սահման անցկացնել ածականների («արմատի որոշիչների») ու ածանցյալների միջև և երրորդ՝ աշխատում է օրինաչափ կապ հաս- տատել արմատական և ածանցական ձևույթների հերթագայության տիպերի միջև³:

Իր վերլուծության մեջ Բենվենիստը ելնում է լեզվի սիստեմա- յին ամբողջականության և պատմականության գաղափարներից՝ տարածելով դրանք հնդերոպական լեզվի ուսումնասիրության վրա: Նրա գրքում, իր իսկ խոսքերով, «հնդերոպական լեզուն քննվում է ոչ թե որպես անփոփոխ սիմվոլիկ նշանների հավաքածու, այլ որ- պես լեզու իր զարգացման մեջ, որն իր ձևերի մեջ դրսևորում է

¹ J. Kurylowicz, L'apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956.

² E. Benveniste, Origines de la formation des noms en indo-européen, Paris, 1935. ռուս. թարգմ. Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, М. 1955:

³ Նույն տեղը, (ռուս. թարգմ.), էջ 148—149:

ժազման ու ժամանակագրության այնպիսի բազմազանություն, ինչպես պատմականորեն վկայված յուրաքանչյուր լեզու. այն քննվում է որպես լեզու, որը, թեկուզ և վերականգնված, բայց հնարավորություն է տալիս գենետիկական վերլուծություն կատարելու»¹:

Ածանցների և արմատների ձևաբանական կառուցվածքի փոխհարաբերության իր օրենքը Բենվենիստը կապում է ինքնուրույն բառերի՝ ածանցների վերածվելու և ձայնդարձի (ձայնավորների հերթագայության) պրոցեսների հետ: Ածանցը, ըստ Բենվենիստի, կարող էր ծագել միայն ձայնդարձի հնդերոպական տարրերի առաջացումից հետո. նախկին անկախ բառերի՝ ածանցների վերածվելու հետ կապված ձայնդարձի օրենքները տարածվում են և սրանց վրա: Այսպիսով, ածանցը որպես նոր, ձայնդարձի առաջացումից հետո ծագած տարր կարող էր ունենալ ձայնավորում, մինչդեռ աճականը, որը բառակազմական և բառաթեքական միջոց էր նախքան ձայնդարձի ծագումը, մնում է միշտ որպես բաղաձայնական տարր: Այստեղից էլ Բենվենիստը հաստատում է իր օրենքը արմատական և ածանցական տարրերի հերթագայության տիպերի փոխհարաբերության մասին. ըստ այդ օրենքի՝ արմատի ձայնավորման լիաձայն (e-ով և o-ով) աստիճանին կարող է համապատասխանել ածանցի միայն զրո ձայնավորումը և հակառակը:

Բենվենիստը բացահայտում է հնդերոպական արմատի կազմության հետևյալ կառուցվածքային գծերի ամբողջությունը.

1) Հնդերոպական արմատը միավանկ է, եռահնչյուն՝ բաղկացած երկու տարբեր բաղաձայնների միջև գտնվող հիմնական e-ից:

2) Բաղաձայն + Թ + բաղաձայն մշտական սխեմայի մեջ բաղաձայնները իրար կարող են հետևել ցանկացած կարգով, միայն թե տարբեր լինեն. բացառվում է միայն խուլի զուգորդումը շրնչեղ ձայնեղի հետ:

3) Արմատից ածանցի օգնությամբ կազմվում են երկու հերթագայվող հիմքեր՝ I. շեշտվող արմատի լիաձայն ձայնավորումը + ածանցի զրո աստիճանը. II. արմատի զրո աստիճանը + շեշտվող ածանցի լիաձայն աստիճանը:

4) Ածանցին կարող է միանալ միայն մեկ աճական, որը

¹ E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935. *ռուս. թարգմ.* Э. Бенвенист, *Индоевропейское именное словообразование*, М., 1955, էջ 26.

կամ ավելացվում է ածանցից հետո I հիմքին, կամ դրվում է արմատական տարրի և ածանցի միջև II հիմքի մեջ (միջածանցում):

5) Եթե արդեն ածանց և ածական պարունակող հիմքին ավելանում է մի ածական կամ մի ածանց ևս, ապա դրա հետևիվանքով պարտադիր կերպով առաջանում է անվանական հիմք:

Իր գրքի մեջ Բենվենիստը կանգ է առնում նաև տարահիմք (հետերոկլիտիկ) հոլովման հարցի վրա: Քննադատելով այդ հոլովման բացատրության փորձերը՝ Բենվենիստը դրանց ընդհանուր թերությունը համարում է այն, որ արխայիկ այդ երևույթը փորձել են բացատրել հաջորդ շրջանների նորմայով, կանոնավոր տիպերի հիման վրա, մինչդեռ դրանք պետք է քննվեն այն սիստեմի բնույթի հաշվառմամբ, որի մեջ նրանք գործել են: Բենվենիստը հաստատում է տարահիմք հոլովման 3 տիպ՝ 1) ուղղական-հայցականում արմատի մաքուր ձև, իսկ թեք հոլովներում՝ -Ո-ով հիմք. 2) ուղղական-հայցականում -Ե-ով և թեք հոլովներում՝ -Ո-ով հիմք. 3) ուղղական-հայցականում i-ով հիմք և թեք հոլովներում -Ո-ով հիմք. միաժամանակ i-ով և u-ով հոլովումների համեմատությամբ Բենվենիստը բացատրում է u/Ո հերթագայության գոյությունը:

Առանձին ուշադրություն է դարձնում Թենվենիստը նաև ներգոյական հոլովի հարցի վրա՝ Հիրտի նման այն կապելով «անորոշ հոլովի» հետ: Ներգոյականի զրո վերջավորությամբ ձևերը նա զուգադրում է Ե-ով շեղոք հիմքերի և Ո-ով մակբայական կազմությունների հետ, իսկ i վերջավորությամբ ձևերը՝ i-ով կազմությունների հետ. այսպիսով, այս բոլորը դիտվում են որպես նախաթեքական շրջանի անորոշ հոլովի մնացորդներ:

Բենվենիստի հետագա աշխատություններից նշելի է «Գործողի և գործողության հնդեւրոպական անունները» գիրքը¹:

«Կոկորդայիների հիպոթեզը» կողմնակիցներ է գտնում հանձինս Վ. Կուվրյորի, է. Սեպիրի, է. Ստուրտեանտի, Հենդրիկսենի, Լ. Զգուստայի և ուրիշների, ընդ որում սրանցից շատերը այդ հիպոթեզն ընդունում են այս կամ այն մեկնաբանությամբ:

է. Սեպիրը և է. Ստուրտեանտը պաշտպանում են շորորդ կոկորդայիների գաղափարը, որ առաջադրվել էր Կուրիլովիչի կողմից, ընդ որում Սեպիրը յ₁-ը և յ₄-ը համարում է պայթականներ, Յ₂-ը Յ₃-ը՝ շփականներ:

¹ E. Benveniste, Noms d'agents et noms d'action en indoeuropéen, Paris, 1948.

Սրան հակառակ, Թ. Մաուրերը ընդունում է երկու կակորդա-
քին՝ B և A, որոնցից երկրորդը, ըստ նրա, հարևան e-ն փոխում է
a-ի: Միաժամանակ սրա հիման վրա Մաուրերն աշխատում է նոր
ձևով բացատրել հնդկերոպական ձայնդարձը:

Կոկորդայինների հիպոթեզն ունի այնպիսի հակառակորդներ,
ինչպիսիք են Ջ. Բոնֆանտեն, Յու. Պոկոունին, Վ. Պետերսենը, Վ.
Շտրայտերբերգը և ուրիշները: Ջ. Բոնֆանտեն նշում է, որ խնթական
բառաւի: բային Է-ն կարող էր հնդկերոպական ժազում չունենալ,
իսկ բառամիջի Է-ն կարող էր լսկ ողղուպրական արժեք սենենալ:
Խնթական Է-ն ուշ ձևաքերում են համարում և այլ լեզվաբաններ:

Յուրատեսակ դիրք է բռնում շեխ լեզվաբան Լ. Ջգուստան:
Նախ՝ նա ընդունում է e, o, a ձայնավորների նախնականությունը՝
մերժելով դրանք e-ի հանգեցնելու փորձերը, եթևորդը՝ ընդունում է
միայն մեկ կոկորդային (H), որը ավելի հարմար է համարում կո-
շել «ձայնորդային գործակից», որովհետև դրա հնչյունական ար-
ժեքը լիովին պարզ չէ:

Յ. Շպեխտը, որին համարում են ուշ երիտքերականների ներ-
կայացուցիչ, իր «Հնդկերոպական հոլովման ժազումը» աշխատու-
թյան մեջ¹ տարբերում է հոլովման տիպերի ժամանակագրական
շերտեր: Շպեխտը լեզուն գիտում է կուլտուրայի հետ սերտորեն
կապված՝ հնդկերոպական հիմնալեզվի կրողներ համարելով թելա
յին կերամիկայի ստեղծողներին: Ըստ նրա՝ հնդկերոպացիներն
սկզբնապես ապրել են որսորդությամբ և ձկնորսությամբ, ապա ուշ
նեոլիթի շրջանում (III—II հազ. մ. թ. ա.) անցել անասնապահու-
թյան և հողագործության²:

Ըստ Շպեխտի՝ հնդկերոպական անունների հոլովման տարա-
հիմք տիպը, որին պատկանում են ավելի մեծ հնության հասկացու-
թյուններ արտահայտող բառեր (ու միայն շեզոք բառեր), նախոր-
գել է 0-ով և ā-ով հիմքերի կազմավորմանը: Վերջիններս սկզբնա-
պես կապված են եղել բայերի հետ, հանդես եկել որպես գործող
անձերի ու գործողության անուններ և վերացական բայանուններ:
O-ով և ā-ով հիմքերը աստիճանաբար ընդլայնում են իրենց պոր
ժաժության շրջանակները, ընդ որում մի շարք հիմքեր ժազում են

¹ F. Specht, Der Ursprung der indogermanischen Deklination, Göttingen, 1948.

² Շպեխտի այս հայացքները խառնվում են որոշ նացիոնալիզմի հետ
և առանձին կողմերով հերքվել են սովետական ու ու սովետական բազմաթիվ
հնագետների հետազոտություններով:

դերբայական ձևերից (հմմտ. *u|kuis «դիշատոյ դայլ»)։ այս հիմքերի տարածումը Շպեխտը կապում է անաունապահության և հոգաբորժություն հարավից գալու հետ։

Տարահիմք տիպի տարածման պայմաններում հնդերոպացին բոլոր առարկաները շնչավորում էր. սրա հիման վրա առաջանում է արական, իգական և շեզոք սեռերի հետագա տարբերակումը։ Տարահիմք տիպի տարածման շրջանում գոյություն է ունեցել միայն երկու «հոլով»՝ ուղիղ և թեք, ընդ որում ածանցի վերածված դերանունները ծառայել են նաև այս հոլովների տարբերակմանը։ Այս երկու «հոլովից» աստիճանաբար զարգացել է 7 կամ 8 հոլովանոց սիստեմը, որի ժամանակ ուղիղ և թեք «հոլովների»՝ տարահիմքությամբ հակադրվելու անհրաժեշտությունը վերացել է։ Շպեխտը ևս հոլովական իմաստների ծագման հարցում կանգնած է տարածական իմաստների նախնականության տեսակետի վրա։

բ) Առաճնից լեզուների և լեզվախմբերի ուսումնասիրությունը

Խեթական պրոբլեմը. լիկիերեն և լիդիերեն.— Այս ենթաշրջանում ավելի մեծ վեճերի տեղիք է տալիս խեթական պրոբլեմը, որ կարևոր նշանակություն ունի հնդերոպական լեզուների համեմատական քերականության համար։

1933 թ. ամերիկացի գիտնական է. Հ. Ստուրտևանտը հանդես է գալիս «Խեթերենի համեմատական քերականություն»¹ աշխատությամբ, որի մեջ փորձում է ապացուցել, թե հնում դոյություն է ունեցել մի հնդա-խեթական լեզու և թե նախահնդերուպերենն ու նախախեթերենը ներկայացնում են դրա հետագա ճյուղավորումները։ Այս տեսակետը լայն քննադատության է ենթարկվում Հ. Պեդերսենի և Ջ. Բոնֆանտեի կողմից։ Պեդերսենը իր «Խեթերենը և մյուս հնդերոպական լեզուները»² աշխատության մեջ ցույց է տալիս, որ խեթերենի ձևաբանական կառուցվածքի բոլոր տարրերը կարելի է բացատրել հնդերոպական հիմնալիզվի վերականգնված ձևերով՝ որոշ ձևերի կորուստ և այլ ձևերի նորագոյացում ենթադրելով հանդերձ։ Իր «Լիկիերենը և խեթերենը» աշխատության մեջ³

¹ E. H. Sturtevant, A Comparative Grammar of the Hittite Language, Philadelphia, 1933. II հր. 1931 թ.՝ E. A. Hahn-ի աշխատակցությամբ։

H. Pedersen, Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen, HFM, XXV, Köbenhavn, 1938.

³ H. Pedersen, Lykisch und Hittitisch, Köbenhavn, 1945.

այդ նույն հեղինակը փորձ է անում խեթերենը հին Փոքր Ասիայի հնդերոպական համարվող մյուս լեզուների հետ միասին միավորել մի «անատոլիական» խմբի մեջ՝ հայերենից անջատելով և մտցնելով այստեղ նաև փոյուգերենը:

Խեթական *h*-ի հարցին հատուկ աշխատություն է նվիրել Կուվրյորը¹: Ժյուրեի կազմած «Խեթերեն լեզվի ստուգաբանական բառարանը»², շնայած այս բնագավառում առաջին փորձը լինելուն, չի կարող հաջողված համարվել. այն լի է բազմաթիվ շհիմնավորված ստուգաբանություններով:

Այս ենթաշրջանում ցույց է տրվում խեթական տեքստերում հանդիպող որոշ այլ լեզուների՝ լուվերենի և պալայերենի հնդերոպական բնույթը: Կարաթափայում հայտնաբերված երկլեզվյան արձանագրությունների վերծանումից հետո հնարավոր դարձավ խոսել հիերոգլիֆյան խեթերենի հնդերոպական բնույթի մասին. ընդ որում այդ լեզուն համարվում է satəm խմբի լեզա³:

Խեթերենին և նրան մերձավոր ցեղակից հնդերոպական լեզուներին (այսպես կոչված «հին անատոլիական» հնդերոպական լեզուներին) կարևոր աշխատություններ են նվիրում նաև Յ. Ֆրիդրիխը, Ֆ. Ջոմմերը, Բ. Ռոզենկրանցը, Հ. Օտտենը, Հ. Կրոնասերը⁴:

Լիկիերենին և լիդիերենին նվիրված են նաև Գ. Դեետերսի, Պ. Մերիջիի ուսումնասիրությունները⁵:

Թոխարական պոբլեմը. — Թոխարական լեզուների ուսումնասիրությունը այս ենթաշրջանում հետագա քայլեր է անում: Զիգր և Զիգլինգը Շուլցեի աշխատակցությամբ հրատարակում են թոխարերեն A-ի հանգամանալից քերականությունը⁶: է. Բենվենիստը և

¹ W. Couvreur, Die hettitische *h*, Lieuwen, 1935.

² A. Juret, Vocabulaire étymologique de la langue hittite, Limoges, 1942.

³ G. Bonfante and J. J. Gelb, The Position of „Hieroglyphic Hittite“ among the Indo-European Languages, JAOS, LXV, 1945.

⁴ J. Friedrich, Hethitisches Elementarbuch, I—II, Heidelberg, 1940—1946, Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952. F. Sommer, Hethiter und Hethitisch, Stuttgart, 1947. B. Rosenkranz, Beiträge zur Erforschung des Luvischen, Wiesbaden, 1952. H. Otten, Zur grammatikalischen und lexikalischen Bestimmung des Luvischen, Berlin, 1953. H. Kronasser, Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg, 1956.

⁵ G. Deeters, Lykia (Sprache) և Lydia (Sprache und Schrift), RKA, էջ 2282—2291 և 2153—2161. P. Meriggi, Der Indogermanismus des Lykischen և Der indogermanische Charakter des Lydischen, „Festschrift für H. Hirt“, II, Heidelberg, 1936.

⁶ W. Schulze, F. Sieg und W. Siegling, Tocharische Grammatik, Göttingen, 1931.

Հ. Պեդերսենը կրկին առաջ են քաշում թոխարերենի՝ հնդերոպական լեզվաընտանիքի մեջ զրաված տեղի հարցը: Ըստ Բենվենիստի՝ թոխարերենը նախապատմական մի խմբի անդամ է, որին թիրևս պատկանելի է խեթերենը և որը սահմանակցել է մի կողմից՝ բալթիկ-սլավոնական, մյուս կողմից՝ հունական, հայկական և թրակա-փոյուզական լեզուներին¹:

Թոխարերենին նվիրված աշխատություններից հիշատակելի են նաև Վան Վինդեկենսի, Պեդերսենի, Կուվրյորի և Վ. Կրաուզերի աշխատությունները²:

Թրակա-փոյուզական լեզուներ, հայերեն. քրակերենի պորոլեմը. — Հնդերոպական լեզվաբանության զարգացման հետ կապված անհրաժեշտություն է զգացվում վերանայել թրակերենի հարցը: Իր «Թրակերենի բնութագիրը»³ աշխատության մեջ՝ փաստերի հնչյունական բազմակողմանի վերլուծության միջոցով բուլղարացի լեզվաբան Դեչևը ցույց է տալիս, որ թրակերենը satəm խմբի լեզու է և տարբերվում է տերիտորիապես մերձակից, բայց, ըստ Դեչևի, centum խմբին պատկանող իլիրերենից ու փոյուզերենից: Միաժամանակ Դեչևը ցույց է տալիս, որ թրակերենը ենթարկվել է բաղաձայնների տեղաշարժի, որ հիշեցնում է հայերենի բաղաձայնների տեղաշարժը⁴: Սակայն սրա հետ միասին Դեչևը հայտնում է կասկածելի մտքեր թրակա-իրանական սկզբնական մերձավոր ցեղակցության և թրակերենի՝ իրանականից ունեցած տարբերության՝ էտրուսկերենի ազդեցության արդյունք լինելու մասին:

¹ E. Benveniste, Tokharien et Indo-Européen, Hirt-Festschrift II, 1936, էջ 237.

² A. J. van Winkens, Indo-Europeasche bestanddeelen in de Tocharische Deklinatie, Lieuwen, 1940. Lexique étymologique des dialectes tokharien, Lieuwen, 1941. Morphologie comparée du tokharien, Lieuwen, 1944. H. Pedersen, Tocharisch von Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung, Copenhagen, 1941. Zur tocharischen Sprachgeschichte, Copenhagen, 1941. W. Couvreur, Hoofdaken van de Tochaarse klanken vormleer, Lieuwen, 1947.

³ Д. Дечев, Характеристика на тракийският език, София, 1952. *Sk'a nakh nra* „Die thrakische Sprachreste“-ն, Wien, 1957.

⁴ Այս և մի շարք փաստերի հիման վրա Ի. Դյակոնովը իր «Թեթերը, փոյուզացիները և հայերը» հոդվածում, ՆՍՄ ԳԱ Տեղեկագիր, 1956, № 11, վերստին առաջ է քաշում հայ-թրակա-փոյուզական մերձավոր կապերի հարցը, որ հայտնի էր հույն պատմիչների հաղորդումից:

⁵ Հմմտ. Б. И. Надэль-ի գրախոսությունը ВЯ-ում. 1955, № 2, էջ 138—143 և В. И. Абаев-ինը՝ ВДИ-ում, 1954, № 2, էջ 86—90.

Թրակերենին վերջերս մի կարևոր աշխատություն է նվիրել Վ. Գեորգիեր¹: Այստեղ Գեորգիեր հայտնում է հետևյալ կարծիքը. «Հայերենն ու փոյուզերենը հայ-փոյուզական լեզվախմբի երկու բարբառներն են. սրանով խոսել է (նախա)հայա-փոյուզական բնակչությունը, որը մ. թ. ա. III հազարամյակում բնակվելիս է եղել Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական մասում». շնայած իրենց մերձավորությանը՝ (հայա)-փոյուզերենը և թրակերենը երկու առանձին (ինքնուրույն) լեզուներ են եղել կամ իրարից էապես տարբերվող երկու բարբառներ: Գեորգիեր հենվում է հնդկաուպական օ-ի և ձայնավոր ձայնորդների՝ տվյալ լեզուներում արտացոլվելու աարբերությունների վրա. հմմտ. հայա-փոյուզերեն՝ * \bar{o} > օ և *լ, *բ, *ք, *ղ > al, ar, am. an. թրակերեն՝ * \bar{o} > a և *լ, *բ, *ք, *ղ > ul, ur, um, un:

Հայերենին այս կամ այն չափով անդրադառնում են և Ա. Մեյսեն, Հ. Պեդերսենը, է. Բենվենիստը, Ս. Լիոնեն, Մ. Լեբուան, Ֆր. Ֆեյդին, Ժ. Ֆուրկեն, Ջ. Բոնֆանտեն, Վ. Պիզանին, Ջ. Բոլոնեզին, Վ. Բելարդին, Հ. Ծնսենը, Հ. Ֆոգտը, Ռ. Գուսմանին, Ա. Ժ. Վան Վինդհեկենսը, Գ. Կյուենդեն, Գ. Ռ. Սոլտան, Հ. Կարսափնը, Ու. Օստինը, Ս. Կեռնսը, Բ. Շվարցը, Ու. Ուինտերը, Օ. Հասսը, է. Պոլոմեն, Լ. Բրնըրցանուն, Վ. Զարբոցկին՝ և ուրիշները²:

Հնդիրանական լեզուներ.— Այս ենթաշրջանում մի շարք կարևոր աշխատություններ են նվիրվում հին և միջին հնդկական լեզուներին, նոր հնդկական լեզուների հնագույն վիճակի ու զարգացման հարցերին, նախահնդկական լեզուների բնույթին և հին հնդկերենի հետ ունեցած կապերին, հնդիրանական ցեղակցությանը և

¹ В. Георгиев, Тракийският език, София, 1957: Փոյուզիացիների և թրակացիների ու նրանց լեզվի մասին տե՛ս նաև N. Jokl-ի հոդվածները („Phryger“ և „Thraker“) „Realexikon der Vorgeschichte“-ում, 10 և 13, 1927 և 1929:

² A Meillet, Esquisse d'une Grammaire comparée de l'arménien classique, II հր., 1936; G. Bonfante, Les isoglosses gréco-arméniennes, „Mélanges linguistiques offerts à H. Pedersen“, Copenhague, 1937, էջ 15—33; Armenians and Phrygians, „Armenian Quarterly“, I, 1, 1948; W. Austin, Is Armenian an Anatolian Language, „Language“, 1942, № 1; V. Pisani, La palatalizzazione armena, ASGM, I, 1948 (այլև Ricerche linguistiche, I, 1950, էջ 165—193); E. Polomé, Reflexes laringales en arménien, AIPHOS, 10, 1950; W. Winter, Problems in Armenian phonology, „Language“, 1954, № 2; H. Karstien, Das slawische Imperfekt und der armenische açe-Aorist, „Festschrift für Max Vasmer“, Wiesbaden, 1956 և այլն:

այլն¹: Հնդիրանական սահմանային լեզուներին է նվիրված Մոր-
գենշտիռնեի ծավալուն աշխատությունը²:

Իրանական լեզուներին նվիրված աշխատություններից նշելի
են Ա. Մեյեի «Հին պարսկերենի քերականության»՝ է. Բենվենիստի
կողմից վերամշակված հրատարակությունը, Ս. Կոնովի «Սակյան
ուսումնասիրությունները» և «Խոտանսակերենի քերականությու-
նը», Ի. Գերշևիչի «Մանիքեական սոգդերենի քերականությունը»,
Վ. Հինցի «Հին պարսկերենի բառագանձը», Ա. Գիլենի «Պարթևե-
րեն լեզվի ուրվագիծը»³ և այլն:

Բալթիկ-սլավոնական լեզուներին նվիրված ընդհանուր բնույթի աշխատություններից նշելի
է Շտանգի «Սլավոնական և բալթիական բայը»⁴:

Բալթիական լեզուներին են նվիրված Զենի և Ֆրենկելի աշխա-
տությունները⁵:

Բազմաթիվ աշխատություններ են նվիրվում սլավոնական լե-
զուների համեմատական քերականության և պատմության հարցե-
րին. դրանցից հիշատակելի են Վան Վեյկի, Վայանի, Տրաուտմա-

¹ L. Renou, Grammaire sanscrite, Paris, 1930. W. Wust, Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Alt-Indoiranischen, Heidelberg, 1935 և հջ. T. Burrow, Language of the Kharosthi Documents from Chinese Turkestan, Cambridge, 1937. R. L. Turner, Comparative and Etymological Dictionary of the Nepali Language, London, 1931. J. Bloch, L'Indo-aryen du veda aux temps modernes, Paris, 1934. F. B. J. Kuiper, Proto-Munda Words in Sanskrit, Amsterdam, 1948. M. N. Mehendale, Historical Grammar of Inscriptional Prakrits, Poona, 1948. G. V. Fagare, Historical Grammar of Apabhramśa, Poona 1948. B. Kakkati, Assamese, its Formation and Development, Gauhati, Assam, 1941. W. Geiger, A Grammar of the Sinhalese Language, Colombo, 1938.

² G. Morgenstierne, Indo-Iranian Frontier Languages on the Indo-Iranian Frontier, I -II, Oslo, 1929—1938.

³ A. Meillet E. Benveniste, Grammaire du vieux perse, Paris, 1931. S. Konow, Saka Studies, Oslo, 1932. Khotansakische Grammatik, Leipzig, 1941. J. Gershwitsh, A Grammar of Manichean Sogdian, Oxford, 1954. W. Hinz, Altpersischer Wortschatz, Leipzig, 1942. A. Ghilain, Essai sur la langue parthe, Louvain, 1939.

⁴ C. S. Stang, Das slavische und baltische Verbum, Oslo, 1942.

⁵ A. Senn, Handbuch der litauischen Sprache, Heidelberg, 1957. E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg—Göttingen, 1955 և հջ. Լենձելիների աշխատությունների մասին տե՛ս սովետա-
կան լեզվաբանությանը հատկացված հատվածում:

նի, Լեր-Սպլավինսկու, Նորալեկի, Նիդեռլեի, Նահտիգալի աշխատությունները¹:

Հին սլավոններենին կամ եկեղեցասլավոններենին նվիրված աշխատություններից նշելի են Վայանի, Վան Վեյկի և Սադնիկի ու Այցետմյուլլերի գրքերը²:

Արևելասլավոնական լեզուների ուսումնասիրությունը կենտրոնանում է գերազանցապես Սովետական Միությունում, և այդ մասին առիթ կունենանք խոսելու: Արտասահմանում ուսաց լեզվի ուսումնասիրության գործն ուժեղանում է հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Նշելի է Ֆասմերի «Ստուգաբանական բառարանը»³:

Արևմտասլավոնական և հարավսլավոնական լեզուների ուսումնասիրությունը կենտրոնանում է գերազանցապես ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրներում⁴. մի շարք կարևոր աշխատու-

¹ N. van Wijk, Les langues slaves: de l'unité a la pluralité, Paris, 1937. A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, Lyon, 1950. R. Trautmann, Die slavischen Völker und Sprachen; eine Einführung in die Slavistik, Cöttingen, 1947. T. Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczez'nie slowian, Poznan, 1946. T. Lehr-Splawinski, W Kuraskiewicz, F. Slawski, Przegląd i charakterystyka języko'w slowianskich, Warszawa, 1954. K. Horalek, Uvod do studia slovansky'ch jazyků, Praha, 1955. L. Niederle, Kukovšt slovansky'ch starožitnosti, Praha, 1953. R. Nahtigal, Slovanski jeziki, II հր., Ljubljana, 1952:

² A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948 (ռուս. թարգմ. А. Ваїан, Руководство по старославянскому языку, М., 1952). N. van Wijk, Geschichte der altkirchenslawischen Sprache, I, Berlin—Leipzig, 1931 (ռուս. թարգմ. Н. Ван-Веїк, История старославянского языка, М., 1957). L. Sadnik und R. Aizetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslawischen Texten, Heidelberg, 1955:

³ M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1950—1958.

⁴ T. Lehr-Splawinski, Język polski, II հր., Warszawa, 1951 (ռուս. թարգմ. Т. Лер-Сплавинский, Польский язык, М., 1954). W. Doroszewski, Podstawy gramatyki polskiej, I, Warszawa, 1952. St. Słon'ski, Historia języka polskiego w zarysie, Warszawa, 1953. St. Urbanczyk, Zarys dialektologii polskiej, Warszawa, 1953. F. Tra'vniček, Historická' mluvnice československa', Praha, 1935. Mluvnice spisovné češtiny, I, Praha, 1948 (ռուս. թարգմ. Фр. Травничек, Грамматика чешского литературного языка, I, М., 1950). B. Havranek, Na'reči česka', Wlastiváda, d. III, Praha, 1934. E. Pauliny, J. Ružič-

թյուններ են հանդես գալիս և մի շարք այլ երկրներում¹։
 Հունարեն.— Հունարենի ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են է. Շվիցերի, Ֆ. Բլասի, Ժ. Հումբերտի, Պ. Շանտրենի, Մ. Լեժյոնի, Հ. Ֆրիսկի, Գ. Զոլտերի, Յ. Բ. Հոֆմանի, Ա. Միրաբելի և այլոց աշխատություններն ու աշխատությունների նոր հրատարակությունները²։ որոնց մեջ ուսումնասիրվում են հունարենի տարբեր կողմերն ու տարբեր շրջանները։

Կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում նախահունական լեզուների ու ժողովուրդների շերտերի որոշման հարցը։ Վ. Գեորգիևը իր մի շարք աշխատություններում³ նախահունական բառերի շերտի և

ka, J. Stolic, Slovenska' gramatika, II հր., Martin, 1955. E. Pauliny, Dejiny spisovnej slovenčiny, Bratislava, 1948. V. Važny', Na'reči slavenska', Praha, 1934. F. Poljanec, Istorija srpskohrvatskoslovenačkog Književnog jezika, Zagreb, 1836. M. Rešetar, Mluvnice jazyka srbocharva'tského, թարգմ. սերբերենից, Praha, 1946. F. Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika, I, Ljubljana, 1936. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, (офия, 1944 (ռուս. թարգմ. Грамматика болгарского языка, М., 1949). К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1955. С. Стойков, Българска диалектология, София, 1955. К. Кепески, Македонска граматика, Скопје, 1950. Б. Конески, Граматика на македонскиот литературен јазик, I—II, Скопје, 1952—1954. J. Holub, F. Korečny, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952. F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1952—1958.

¹ P. Wowčerk, Kurzgefasste obersorbische Grammatik, Leipzig, 1951. B. Swela, Grammatik der niedersorbischen Sprache, Bautzen, 1952.

² E. Schwyzer, Griechische Grammatik, I—III, München, 1934—1953 (II հատորը A. Debrunner-ի, III-ը՝ D. J. Georgacas-ի աշխատակցությանը). F. Blass, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, IX հր., Göttingen, 1954. J. Humbert, Syntaxe grecque, Paris, 1945. P. Chantraine, Morphologie historique du grec, II հր., 1947 (ռուս. թարգմ. Т. Шантрэн, Историческая морфология греческого языка, М., 1953). Grammaire homérique (phonétique et morphologie), II հր., Paris, 1949. M. Lejeune, Traité de phonétique grecque, Paris, 1947. H. J. Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1954 և հջ. G. Soyter, Grammatik der neugriechisches Volks- und Schriftsprache, III հր., Wiesbaden, 1955. J. B. Hofmann, Etymologisches Wörterbuch des Griechischen, I, München, 1949. A. Mirabel, Grammaire du grec moderne, Paris, 1949.

³ V. Georgiev, Die Träger der kritisch-mykenischer Kultur, ihre Herkunft und ihre Sprache, I—II, Sofia, 1937—1938. Vorgriechische Sprachwissenschaft, I—II, Sofia, 1941—1945. տե՛ս նաև A. J. van Windekens, Le pélasgique. Essai sur une langue indoeuropéenne préhellénique, Louvain, 1952. Contribution à l'étude de l'onomastique pélasgique, Louvain, 1954.

տեղանունների ուսումնասիրության հիման վրա «նախահունարեններ», հակառակ ընդունված կարծիքների, սահմանում է որպես հնդկերոպական և նրան հատուկ համարում բաղաձայնների տեղաշարժն ու $\tilde{\alpha} > \tilde{\alpha}$ անցումը: 9. Կրեչմերը իր նոր աշխատությունում¹ առանձնացնում է նախահունական լեզուների և ժողովուրդների 5 շերտ՝ 1) անատոլիական, 2) դանուբյան կամ պելասգա-էտրուկյան, ընդ որում էտրուկերենը, հակառակ Գեորգիևի, համարում է ոչ-հնդկերոպական լեզու, բայց փաստորեն այն կապում է հնդկերոպական վիճակին նախորդող նախահնդկերոպական հիմքի հետ (այսինքն՝ ընդունում է էտրուկա-հնդկերոպական նախալեզու), 3) հունական, 4) վենետյան և 5) իլիրիական. վերջին երկուսը խստորեն տարբերվում են:

Հունարենի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն է ունենում կրետե-միքենյան այսպես կոչված B գծային գրի վերծանումը Մ. Վենտրիսի կողմից (1953 թ.)²: Այս բնագավառում վաստակ ունի նաև Վ. Գեորգիևը, թեև սկզբնապես նա զգալիորեն շեղվում էր ճիշտ ուղուց: Վերծանումը պարզեց, որ այդ գրի լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հունական մի բարբառ. սրանով իսկ հունարենի հուշարձանների հնությունը տեղափոխվեց մ. թ. ա. II հազարամյակը:

Կալլերիսը ընդարձակ աշխատություն է նվիրում մակեդոնացիներին, որոնց լեզվից մնացել են լոկ հատուկ անուններ և բառեր³:

Ալբաներեն, իլիրիական լեզուներ.—Ալբաներենին այս ենթաշրջանում նվիրված աշխատություններից հիշատակելի են Մաննի, Տալյավինիի և Ռոքեի գրքերը⁴:

Իլիրիական լեզուները քննվում են Քոնվեյի, Ուատմոուի ու

¹ Հմտ. հատկապես P. Kretschmer, Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten, „Glotta“, 28, 1938 և 30, 1943:

² Հմտ. M. Ventris and J. Chadwick, Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, JHS, 73, 1953:

³ J. N. Kallieris, Les anciens Macédoniens. Études linguistiques et historiques, I. Athènes, 1954.

⁴ S. E. Mann, Short Albanian Grammar, London, 1932. C. Tagliavini, L'albanese di Dalmazia, Florentia, 1937. M. Roquet, Recherches sur les anciens textes albanais, Paris, 1932. Le dictionnaire albanais de 1635, Paris, 1932.

Ջոնսոնի և Ն. Կրաեի ծավալուն աշխատություններում¹: Լեզվաբանների մոտ (Կրեյմեր, Պիզանի) նկատվում է վենետերենը մյուս իլիրիական լեզուներից առանձնացնելու տենդենց: Վենետերենին հատուկ աշխատություն է նվիրել Բիլերը²:

Որոշ լեզվաբաններ (Յու. Պոկոռնի³ և ուրիշներ) խիստ ընդարձակում են իլիրիացիների սկզբնական տարածման շրջանները: Իլիրիական սուբստրատի և կուլտուրայի հետքեր որոնվում են Եվրոպայի հնդկերոպական զանազան ժողովուրդների մոտ:

Իտալական լեզուներ.— Լատիներենին նվիրված աշխատություններից առանձնապես նշելի են էոնուի ու Մեյեի և Վալդեի ու Հոֆմանի «Լատիներեն լեզվի ստուգաբանական բառարանները», Դևոտոյի, Քենտի և Պիզանիի աշխատությունները⁴: Լատիներենին ցեղակից օսկ-ումբրյան լեզուները քննված են Քոնվեյի, Ուատմոուի և Ջոնսոնի՝ արդեն հիշված աշխատության մեջ:

Բազմաթիվ աշխատություններ են նվիրվում նոր-իտալական կամ ռոմանական լեզուներին. ֆրանսերենի բնագավառում՝ նշելի են էվերտի, Փոուպի, Գամիլիշեգի, Վալկհոֆի, Դոզայի, Կոհենի, Սիլվենի, Պիշոնի և Դամուրետի աշխատությունները⁵. Իսպաներեն-

¹ R. Conway, J. Whatmough, S. E. Johnson, *Præ-Italic Dialects of Italy*, I—III, Cambridge, USA, 1933. H. Krahe, *Die Sprache der Illyrer*. I. Die Quellen, Wiesbaden, 1955.

² M. S. Bealer, *The Venetic Language*, Berkley—Los Angeles, 1949.

³ J. Pokorny, *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrer*, Leipzig, 1938.

⁴ G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940. A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1932, III հր., 1951. A. Waide und J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, III neubearbeitete Auflage, I—III, Heidelberg, 1938—1956. K. G. Kent, *The Sounds of Latin*, III հր., Baltimore, 1945. *The Forms of Latin*, Baltimore, 1946. V. Pisani, *Grammatica latina storica e comparativa*, Torino, 1948.

⁵ A. Ewert, *The French Language*, London, 1933. M. Pope, *From Latin to Modern French*, Manchester, 1934. E. Gamillscheg, *Glossaire du parler français au Canada*, Quebec, 1930. M. Valkhoff, *Philologie et littérature wallonnes*, Groningen—Batavia, 1938. A. Dauzat, *Histoire de la langue française*, Paris, 1930 (*ռուս. թարգմ. А. Доза, История французского языка, М., 1956*). *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, 1938. *Les noms de famille de France*, Paris, 1947. M. Cohen, *Histoire d'une Langue: le français*, Paris, 1947. S. Sylvain, *Le créole haïtien*, Wetteren-Port-au-Prince, 1936:

նի բնագավառում՝ էնտվիսլի և Լապեսայի աշխատությունները¹. պորտուգալերենի բնագավառում՝ Վիլիամսի և էպիֆանիո դա Սիլվա Դիասի աշխատությունները². իտալերենի բնագավառում՝ Փեյի և Ռոլֆսի աշխատությունները³. ռումիներենի բնագավառում՝ Ռոսետտի աշխատությունը⁴: Ռոմանիստիկայի ընդհանուր քննությունն է նվիրված Ռոլֆսի «Ռոմանական ֆիլոլոգիան»⁵:

Կելտական լեզուներ.— Կելտական լեզուների բնագավառում նշելի են Լյուիսի և Պեդերսենի «Կելտական լեզուների համառոտ համեմատական քերականությունը» և Հարդիի, Վայսգերբերի, Օ'Նոլանի, Օ'Ռահիլիի, Ջոունզի, Թունսայզենի, Նինի, Մ. Գիեսի աշխատությունները⁶:

Գերմանական լեզուներ.— Գերմանական լեզուների փոխհարաբերության ընդհանուր ու մասնակի հարցերին նվիրված են Հիրտի, Պոսկոշի, Կոլլինգերի, Ֆոխնգսի, Կրաեի, Շվարցի, Շտրոհի աշխատությունները, Լյովեի աշխատության նոր հրատարակությունը⁷: Բարբառագրության զարգացման հետ կապված՝ նոր ձևով են

¹ W. J. Entwistle, The Spanish Language, together with Portuguese, Catalan, and Basque, London, 1936. R. Lapesa, Historia de la lengua española, Madrid—Buenos Aires, 1942.

² E. B. Williams, From Latin to Portuguese, Philadelphia, 1938. A. Epiphanyo da Silva Dias, Syntaxe histórica portuguesa. II հր., Lisbon, 1933. E. Pischon et J. Damourette, Essai de grammaire de la langue française, I—VII, Paris, 1929—1939.

³ M. Pei, The Italian Language, New-York, 1941. G. Rohffs, Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten, I—II, Bern, 1949.

⁴ A. Rossetti, Istoria limbii romana, I—III, Bucharest, 1938—1940.

⁵ G. Rohffs, Romanische Philologie, I—II, Heidelberg, 1950—1952.

H. Lewis and H. Pedersen, A Concise Comparative Celtic Grammar, Göttingen, 1937. (ռուս. թարգմ. Г. Льюис и Х. Педерсен, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954). D. W. F. Hardie, Handbook of Modern Breton (Armorican), Cardiff, 1948. L. Wiesgerber, Die Sprache der Festlandkelten, BRGKDAJ, XX, 1930, էջ 147—226. G. O'Nolan, New Era Grammar of Modern Irish, Dublin, 1934. T. F. O'Rahilly, Irish Dialects Past and Present, Dublin, 1932. J. M. Jones, Welsh Syntax, Cardiff, 1931 (անգլարտ). R. Thurneysen, A Grammar of Old Irish, Dublin, 1946. J. J. Kneen, A Grammar of Manx Language, Oxford, 1931. M. Guyesse, La langue bretonne, Quimper, 1936.

H. Hirt, Handbuch des Urgermanischen, I—III, Heidelberg, 1931—1934. R. Loewe, Germanische Sprachwissenschaft, IV հր., I—II, Berlin—Leipzig, 1933. E. Prokosch, Comparative Germanic Grammar,

դրվում գերմանական բարբառների ու լեզուների փոխհարաբերության, գերմանական լեզուների պատմության հարցերը:

Գերմանական առանձին լեզուների բնագավառում նշելի են հետևյալ աշխատությունները. զոթերենի բնագավառում՝ Ֆայստի «Գոթերենի համեմատական բառարանի» նոր հրատարակությունը և Մոսեի, Կրաբի, Կրաուզեի աշխատությունները¹. սկանդինավյան լեզուների բնագավառում՝ Սքոտուպի, Հելքվիստի, Գուտենբրունների, Յոհանեսսոնի, Հոլտհաուզենի աշխատությունները². անգլերենի բնագավառում՝ Բոուի, Մենքենի, Հոլտհաուզենի, Զիվերսի և Բրունների, այլև ստրուկտուրալիզմի նշանավոր դեմքերի՝ արդեն հիշված աշխատությունները³. գերմաներենի բնագավառում՝ Ֆայստի «Գերմաներեն լեզվի» երկրորդ հրատարակությունը, Ֆոխնգսի, Մաուսերի, Կարստինի, Ժոլիվեի և Մոսեի աշխատությունները⁴:

Philadelphia, 1939 (ռուս. թարգմ. Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954). B. Collinder, Urganische Lehnwörter im Finnischen. Upsala, 1932. Th. Frings, Germania-Romana. 1932. H. Krahe, Germanische Sprachwissenschaft, I-II, 1948. E. Schwarz, Goten. Nordgermanen. Angelsachsen, 1951. Deutsche und germanische Philologie, Heidelberg, 1951. F. Stroh, Handbuch der germanischen Philologie. Berlin, 1952:

¹ S. Feist, Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache, III հր., Leyden, 1939. F. Mossé, Manuel de la langue gothique, Paris, 1942. H. Krahe, Historische Laut- und Formenlehre des Gothischen, 1948. W. Krause, Handbuch des Gotischen, München, 1953.

² P. Skautrup, Det danske sprogshistorie. I, Köbenhavn, 1944. E. Hellquist, Svensk etymologisk ordbok. I II, Lund, 1935 1939. S. Gutenbrunner, Historische Laut- und Formenlehre des Altisländischen, Heidelberg, 1959. A. Johannesson, Isländisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1956. F. Holthausen, Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des altwestnordischen, Altnorwegisch-isländischen, Göttingen, 1948.

A. G. Baugh, History of the English Language, New-York, 1935. H. L. Mencken, The American Language, գերմանական հր., New-York, 1936. F. Holthausen, Altenglisches etymologisches Wörterbuch, Leipzig, 1934. E. Sievers und K. Brunner, Altenglische Grammatik, Halle, 1942:

⁴ S. Feist, Die deutsche Sprache, II հր., München, 1933. O. Mausser, Mittelhochdeutsche Grammatik, I-II, München, 1932-1933. C. Karstien, Historische deutsche Grammatik, I, Heidelberg, 1939. A. Jolivet et F. Mossé, Manuel de l'allemand du moyen âge, Paris, 1942. Th. Frings, Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache, 1948.

Սեմա-ֆամական լեզուներ. — Սեմա-քամական և մի շարք այլ լեզուների ուսումնասիրության բնագավառը աստիճանաբար թափանցում են հնդերոպական լեզվաբանության նորագույն գաղափարները: Հնդերոպական լեզվաբանության նոր մեթոդները սեմական լեզուների ուսումնասիրության նկատմամբ կիրառելու նման մի փորձ է Լ. Շ. Գրեյի «Սեմական համեմատական լեզվաբանության ներածությունը»¹: Քամա-սեմական լեզուներին կարևոր աշխատություններ են նվիրված Ա. էմբերի, Ֆ. Կալիսի և Շ. Բաբեցի, Մ. Կոհենի, Կ. Շ. Գորդոնի, Գ. Ռիկմանսի, Զ. Հաուսի, Յ. Ֆրիդրիխի և ուրիշների կողմից²:

«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ, ճապոներեն, կորեերեն. — Ֆիննա-ուգրական լեզուների ուսումնասիրությունը համընթաց է գնում հնդերոպական լեզուների ուսումնասիրության մեջ իշխող գաղափարներին: Գաբոր Օրբանի և ավելի ուշ Լ. Հակուլինենի՝ հունգարերենին և ֆիններենին նվիրված աշխատությունները³ ունեն նույն բնույթն ու կառուցվածքը, ինչ Օ. Սուպերսենի, Օ. Բեհագելի և Վ. Վարտբուրգի աշխատությունները՝ նվիրված անգլերենին, գերմաներենին և ֆրանսերենին⁴: Գրեթե համատիպ գործ է և Կ. Գրյոնբեկի «Թյուրքական լեզվակառուցվածքը» աշխատությունը⁵:

Լեզվաբանության մեջ ավելի ու ավելի տիրապետող է դառնում տարբեր ժամանակներում հանդես եկած այն գիտնականների կարծիքը, որոնք վիճարկում են ուրալյան և ալթայան լեզուները

¹ L. H. Gray, Introduction to Semitic Comparative Linguistics, New-York, 1934.

² A. Ember, Egypto-Semitic Studies, Leipzig, 1930. F. Calice und H. Babez, Grundlagen des ägyptisch-semitischen Wortgleichungen, Wien, 1936. M. Cohen, Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique, Paris, 1947. C. H. Gordon, Ugaritic Handbook, Rome, 1947. G. Ryckmans, Grammaire accadienne, Louvain, 1938. Z. S. Harris, Development of the Canaanite Dialects, New Haven, 1939. J. Friedrich, Phönizisch-punische Grammatik, Rome, 1951.

³ Gabor Orban, A magyar nyelv, 1935. L. Hakulinen, Suomen kielen rakene ja kehitys, Helsingissa, 1941 (ռուս. թարգմ. Л. Хакунинен, Развитие и структура финского языка, I—II, М., 1953—1955):

⁴ O. Jespersen, Growth and Structure of the English Language, 1919. O. Behagel, Die deutsche Sprache, 1935. W. Wartburg, Evolution et structure de la langue française, 1939.

⁵ K. Grönbeck, Der türkische Sprachbau, Copenhagen, 1936.

րի ցեղակցությունը և, ընդհակառակն, դնում են ուրալյան (Ֆիննա-ուգրական) և հնդկրոպական լեզուների ցեղակցության հարցը (Ն. Անդերսոն, Գ. Սվիտ, Կ. Բ. Վիկլունդ, Հ. Պասսոնեն, է. Ն. Սետելե, Բ. Կոլլինդեր, Գ. Ի. Ռամստեդտ): Գ. Ի. Ռամստեդտը, ֆիննա-ուգրական լեզուները կասելով հնդկրոպականների հետ, մյուս կողմից՝ ընդլայնում է ալթայյան լեզուների ցեղակցության շրջանը և ներառում նաև ճապոներենն ու կորեերենը: Ալթայյան լեզվաբանությանը նվիրված նրա բազմաթիվ աշխատություններից նշելի են «Ալթայյան լեզվաբանության ներածությունը» և «Կալմիկերեն բառարանը»¹. Վերջինս փաստորեն ալթայյան լեզուների համեմատական բառարան է: Այս բնագավառում նշելի է և Մ. Ռ. Ռյասանենի «Թյուրքական լեզուների հնչյունների պատմության նյութերը»²:

Ֆիննա-ուգրական լեզուների համեմատական քերականության և ցեղակցության հարցերին կարևոր աշխատություններ են նվիրվում Մ. Ժիրայի, Բ. Կոլլինդերի, ֆիննա-ուգրական և յուրբազիրյան ցեղակցության հարցին՝ Բ. Կոլլինդերի կողմից³:

Կովկասյան լեզուներ.— Կովկասյան լեզուների տվյալները հաճախ են օգտագործվում ստրուկտուրալիստների ընդհանուր լեզվաբանական կառուցումների մեջ (Յյմսլև, Տրուբեցկոյ): Հյուսիսային կովկասյան լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Գ. Դյումեզիլի «Համեմատական ուսումնասիրությունները հյուսիս արևմտյան կովկասյան լեզուների վերաբերյալ» և «Հյուսիսային կովկասյան լեզուների համեմատական քերականության ներածությունը»⁴:

¹ G. J. Ramstedt, Einführung in die altäische Sprachwissenschaft, Helsinki, 1952 (ռուս. թարգմ. Г. И. Рамстедт, Введение в алтайское языкознание, М., 1957). Kalmickisches Wörterbuch, Lexica societatis Fenno-Ugricae, 3, XXX:

² M. Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, „Studia Orientalia“, XV, Helsinki, 1949 (ռուս. թարգմ. М. Рясанен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955):

³ M. Zsirai, Magyar- finn összehasonlító nyelvtan, Budapest, 1936. Finnugor rokonságunk, Budapest, 1937. B. Collinder, Jukagirisch und Uralisch, Upsala, 1940. Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages, Stockholm, 1955.

⁴ G. Dumézil, Études comparatives sur les langues caucasiennes du nord-ouest, Paris, 1932. Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du nord, Paris, 1933.

Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ.— Հին փոքր-ասիական մի շարք լեզուներ այժմ լեզվաբանների կողմից հատկացվում են հնդերոպականներին¹: Մյուս կարգի լեզուներին նվիրված և ընդհանուր բնույթի աշխատություններից նշելի են Յ. Ֆրիդրիխի, Ֆ. Բորկի և ուրիշների գործերը²: էտրուսկերենին, որը ոմանք համարում են հնդերոպական, նվիրված են է. Ֆիզելի և Հ. Լ. Շտոյտենբերգի աշխատությունները³: Խուռոի լեզվին նվիրված է է. Ա. Սպեյզերի, շումերերենին՝ Ռ. Ժեստենի աշխատությունը⁴:

Չին-տիրեթական, դրավիդյան, բուրուշակի լեզուներ.— Շարունակվում է աշխատանքը շին-տիրեթական և հարավ-արևելյան բազմաթիվ լեզուների ուսումնասիրության ուղղությամբ՝ ինչպես տեղական, այնպես էլ եվրոպական ու ամերիկյան գիտնականների կողմից:

Չին-տիրեթական լեզուների բնագավառում նշելի են Վ. Սիմոնի, Կ. Վուլֆի և այլոց աշխատությունները⁵:

Դրավիդյան լեզուների ուսումնասիրության մեջ կարևոր ավանդ են մտցնում Ա. Ն. Նարասիմհան, Ժ. Բյոկը, Գ. Ս. Գեյը⁶:

Հնդկաստանի ծայր հյուսիս արևելքում գտնվող բուրուշակի լեզվին (վերջիկերենին, որ ոմանք համարում են դրավիդյան, մյուսները՝ մունդա լեզուներին ցեղակից) նվիրված է Դ. Լ. Ռ. Լորիմերի ծավալուն աշխատությունը⁷:

¹ Հմմտ. В. Георгиев, Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 1964, № 4, էջ 42—73. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958:

² J. Friedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Berlin, 1932. Hethitisch und kleinasiatische Sprachen, Berlin Leipzig, 1932. F. Bork, Das Ukirutische, unbekannte Sprache von Ras Schamra: Grundlagen der Entzifferung, Leipzig, 1938.

³ E. Fiesel, Etruskisch, Berlin-Leipzig, 1931. H. L. Stoltenberg, Etruskische Sprachlehre mit vollständigem Wörterbuch, Leverkusen, 1950. Etruskische Wortschatz. I. Etruskische Gottnamen, Leverkusen, 1957. Die Sprache der Etrusker, Leverkusen, 1958.

⁴ E. A. Speiser, Introduction to Hurrian, New-Haven, 1941. R. Jestin. Le verbe sumérien, Paris, 1943.

⁵ W. Simon, Tibetisch-chinesische Wortgleichungen, Berlin, 1930. K. Wulff, Chinesisch und Tai, Copenhagen, 1934.

⁶ A. N. Narasimha, Grammar of the Oldest Kanarese Inscriptions, Mysore, 1941. J. Block, Structure grammaticale des langues dravidiennes, Paris, 1946. G. S. Gai, Historical Grammar of the Old Kanada, Poona, 1946.

⁷ D. L. K. Lorimer, The Burushaki Language, I III, Oslo, 1936-1938.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

Քրուտյան Գ., Արդի ամերիկյան բուրժուական փոխաբանության սեպտեմբերին հոլթյունը, Երևան, 1954.

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

- Адмони В. Г., Развитие синтаксической теории на Западе в XX в. и структурализм, ВЯ, 1956, № 6, стр. 44—64.
- Ахманова О. С., Глоссематика Луи Ельмслева, ВЯ, 1953, № 3.
- Ахманова О. С. О психолингвистике, М., 1957.
- Ахманова О. С., Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
- Ахманова О. С., О разграничении слова и словосочетания, автореф. доктор. дисс., М., 1954.
- Ахманова О. С., Основные направления лингвистического структурализма, М., 1955.
- Ахманова О. С., О методе лингвистического исследования у американских структуралистов, ВЯ, 1952, № 5, стр. 92—105.
- Винокур Г. О., Эпизод идейной борьбы в западной лингвистике (о полемике между Л. Блумфилдом и Л. Шпицером), ВЯ, 1957, № 2, стр. 59—70.
- Граур А., Структурализм и марксистская лингвистика, ВЯ, 1958, № 1, стр. 62—64.
- Григорьев В. И., Несколько замечаний о структурализме и семантике, ВЯ, 1958, № 4, стр. 24—26.
- Гухман М. М., Лингвистический механицизм Л. Блумфилда и дескриптивная лингвистика, ТИЯ, 1954, стр. 111—189.
- Гухман М. М., Против идеализма и реакции в современном американском языкознании Л. Блумфилда и „дескриптивная“ лингвистика. ИАН ОЛЯ, 1952, № 4, стр. 281—294.
- Гухман М. М., Э. Сепир и „этнографическая лингвистика“, ВЯ, 1954, № 1, стр. 110—127.
- Жирмунский В. М., Теодор Фрингс как германист. ИАН ОЛЯ, XV, 4, 1956, стр. 363—373.
- Зарубежные отклики на дискуссию о структурализме. ВЯ, 1958, № 2, стр. 66.

- Звегинцев В. А., Семасиология, М., 1957.
- Звегинцев В. А., Проблема знаковости языка, М., 1956.
- Коэн М., Современная лингвистика и идеализм, ВЯ, 1953, № 2, стр. 57—65.
- Лешка О., К вопросу о структурализме, ВЯ, 1953, № 5, стр. 88—103.
- Макаев Э. А., Ларингальная теория и вопросы сравнительной грамматики индо-европейских языков, ТИЯ АН Груз. ССР, 2, 1957, стр. 55—71.
- Мельничук А. С., К оценке лингвистического структурализма, ВЯ, 1957, № 6, стр. 34—49.
- Микуш Ф., Обсуждение вопросов структурализма и синтагматической теории, ВЯ, 1957, № 1, стр. 27—34.
- Панфилов Е. Д., Против реакционной методологии современного структурализма, УЗ 1-го Ленинградского пед. ин-та иностран. языков, Новая серия, 1, 1954, стр. 246—258.
- Пиотровский Р. Г., Структурализм и языковедческая практика, ВЯ, 1957, № 4, стр. 26—35.
- Ревзин И. И., Структуральная лингвистика, семантика и проблемы изучения языка, ВЯ, 1957, № 2, стр. 31—41.
- Реформатский А. А., Что такое структурализм?, ВЯ, 1957, № 6, стр. 25—37.
- Родзевич Н. С., Реакційна суть сучасних буржуазних теорій у мовознавстві, Київ, 1954.
- Седельников Е. А., Несколько слов о синтагматической теории, ВЯ, 1958, № 4, стр. 51—54.
- Стеблин-Каменский М. И., Несколько замечаний о структурализме, ВЯ, 1957, № 1, стр. 35—40.
- Трика Б., Вахек И., Трост П. и др., К дискуссии по вопросам структурализма, ВЯ, 1957, № 3, стр. 44—52.
- Шаумян С. К., Против агностицизма в фонологии. Критика фонолог. теории Ельмслева, УЗМУ, 150, 1952, стр. 311—323.
- Шаумян С., Структурная лингвистика как имманентная теория языка, М., 1958.
- Шаумян С. К., О сущности структурной лингвистики, ВЯ, 1956, стр. 38—54.
- Шаумян С. К. Проблема фонемы, ИАН О.ТЯ, 1952, 4, стр. 324—343.
- Штибер З., Слово в дискуссии о структурализме, ВЯ, 1957, № 3, стр. 53—54.

З. ОШІР ІБІДНЬІМІОЧ

- Carroll J. B., The Study of Language. A Survey of Linguistics and Related Disciplines in America. Cambridge, Mass, 1953.
- Cassirer E., Structuralism in Modern Linguistics. „Word“, 1, 2, 1945.

- Catalan Menendez-Pidal D., La escuela lingüística española y su concepción del lenguaje. Madrid, 1955.
- Collinson W. E., Some Recent Trends in Linguistic Theory with Special Reference to Syntactics. „Lingua“, I, 3, 1948, էջ 306—332.
- Collinson W. E., An Account of De Groot's „Structurale Syntaxis“ in its Application to English, „Lingua“, III, 2, 1952.
- Congres international de linguistes. I VIII, 1928—1957.
- Dickenmann E., La linguistique en Suisse de 1938 à 1947. Bern, 1947.
- For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday. The Hague, Mouton, 1956.
- Guiraud P., La stylistique, Paris, 1955.
- Guiraud P., La sémantique, Paris, 1955.
- Guiraud P., La grammaire, Paris, 1958.
- Guiraud P., Bibliographie critique de la statistique linguistique, Utrecht-Anvers, 1954.
- Hall R. A. Jr., American Linguistics 1925—1950, AL, III—IV, 1951—1952.
- Hall R. A. Jr., In Memoriam Leonard Bloomfield, „Lingua“, II, 2, 1950. էջ 117—128.
- Hamm E. P., A Glossary of American Technical Linguistic Usage, 1925—1950.
- Haugen E., Directions in Modern Linguistics, „Language“, XXVII, 1951, № 3.
- Jakobson R., Nekrolog auf N. S. Trubetzkoy, AL, I, 1939.
- International Congress of Linguists. 1951. Congres...
- Klemperer V., Zur gegenwertigen Sprachsituation in Deutschland, Berlin, 1953.
- Kopal V., L'état actuel des études linguistiques en Tchécoslovaquie, „Lingua“, II, 2, 1950, էջ 226—236.
- Kronasser H., Handbuch der Semasiologie. Kurze Einführung in das Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre, Heidelberg, 1952.
- Müller H., Sprachwissenschaft auf neuen Wegen. Die beschreibende Linguistik den USA. ZPhAS, VII, 1953. ռուս. Քարդ. Г. Мюллер, Языкознание на новых путях... „Общее и индоевропейское языкознание“, М., 1956.
- Otto E., Stand und Aufgabe der allgemeinen Sprachwissenschaft, Berlin, 1954.
- Pätsch G., Grundfragen der Sprachtheorie, Halle (Saale), 1955.
- Pisani V., Linguistica generale e indoeuropea. Saggi e discorsi. Milano, 1947. ռուս. Քարդ. Allgemeine und vergleichende Sprachwissenschaft—Indogermanistik, WF, 2, 1953. ռուս. Քարդ. В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, Կամպանի ժողովածուներ, М., 1956.

- Recherches structurales 1949. Copenhagen, 1949.
- Schwidetzky G. W. A., Ergebnisse der ersten 30 Jahre biologischen Sprachforschung, Markleeberg, 1946.
- Siersema B. A., Study of Glossematics. Critical Survey of its Fundamental Concepts. The Hague, 1955.
- Sommerfelt A., V. Bröndal, „Lingua“. I. 2, 1948, 42 261—262.
- Spang-Hanssen H., Recent Teories on the Nature of the Language Sign, Copenhagen, 1954.
- Trávníček Fr., Český jazykoputný strukturalismus ve světle stalinova učení o jezyce, Praha, 1956.
- Trypućko J., La linguistique polonaise après la guerre. Essais de bibliographie, Stockholm, 1948.
- Togebly K., Structure immanente de la langue française, Copenhagen 1951.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սովետական լեզվաբանության ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները. Մարխսը, էնգելսը, Լենինը և լեզվի հարցերը.— Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ունույնցիան արմատական տեղաշարժեր առաջ բերեց իդեոլոգիական բնագավառում: Դիալեկտիկական մատերիալիզմը դարձավ միակ տիրապետող աշխարհայացքը: Առաջնահերթ խնդիր էր դրված, ի թիվս այլ հասարակական գիտությունների, վերակառուցել նաև լեզվաբանական գիտությունը դիալեկտիկական մատերիալիզմի փիլիսոփայական հիմքի վրա: Դիալեկտիկական մատերիալիզմի սկզբունքները լեզվաբանության մեջ կիրառելու նախկին հասուկենտ փորձերի փոխարեն, որոնց մեջ առանձին հիշատակության արժանի է Լաֆարգի «Լեզու և ունույնցիա» գիրքը, այժմ հանդես է գալիս սովետական լեզվաբանների հետևողական աշխատանքը: Անհրաժեշտ էին տեսական ստեղծագործական համառ ջանքեր, նախորդ լեզվաբանական ողջ ժառանգության քննադատական վերանայում և լավագույն կողմերի ստեղծագործական յուրացում: Սակայն լեզվաբանության մեջ մարքսիզմի արմատավորումը միանգամից ու հարթ կերպով տեղի չունեցավ: Հանդես եկան երկու կարգի ծայրահեղություններ, որոնց հաղթահարումը պահանջեց երկար ժամանակ և տեղի ունեցավ ջանքերի մեծ լարումով: Լեզվաբանների մի մասը՝ հերտությանմբ շէր կարող հրաժարվել այն իդեալիստական հայացքներից, որոնք բնկած էին նրանց լեզվաբանական կոնցեպցիաների հիմքում. փորձեր էին արվում մարքսիզմը հարմարեցնելու սեփական կոն-

ցեպցիաններին, էկլեկտիկորեն զուգակցելու դրանք մարքսիզմի հետ կամ նույնիսկ լուծված մանրացման մարքսիզմի կողքով՝ այն համարելով լեզվարանության հետ կապ չունեցող մի բան: Լեզվարանների մի այլ մասը հանդես էր գալիս լեզվի միանգամայն «նոր ուսմունքի» ստեղծման պահանջով, բոլոր կողմերով փորձում հակադրվել նախորդ լեզվարանությանը, սովետական լեզվարանությունը կտրել նախորդ ողջ լեզվարանական տրագիցիայից, փաստորեն հրաժարվում նախորդ լեզվարանական ժառանգությունից: Լեզվական երևույթների գիտական խոր վերլուծությունը այս լեզվարանների մեջ հաճախ փոխարինվում էր դեկլարացիաներով. այս դեպքում էլ մարքսիզմի հիմունքների ոչ խոր և ոչ ստեղծագործական յուրացումը հանգեցնում էր մարքսիզմի գոհակցված բմբրոնման, վուլգար սոցիոլոգիական մեկնաբանության: Այսուհանդերձ, սովետական լեզվարանությունը քայլ-առ-քայլ առաջ էր գնում՝ անցնելով երկու ծայրահեղությունների դեմ մղած պայքարի բովով:

Սովետական Միության կողքին ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների առաջացումը մարքսիստ լեզվաբանների բանակը համալրում է նոր ուժով և է՛լ ավելի լայն հնարավորություններ ստեղծում լեզվաբանության հարցերի մարքսիստական լուծման համար:

Մարքսիստական դիալեկտիկա-մատերիալիստական փիլիսոփայության ստեղծումը հեղաշրջում էր գիտության պատմության մեջ, միանգամայն նոր էտապ բնության, հասարակության և մտածողության զարգացման օրենքների գիտական բացատրության մեջ: Դիալեկտիկական մատերիալիզմի կիրառումը հասարակության նկատմամբ, այն է՝ պատմական մատերիալիզմի ստեղծումը, Մարքսի և Էնգելսի մեծագույն ծառայություններից մեկն էր: Պատմական մատերիալիզմը որակապես լիովին տարբերվում էր բուրժուական սոցիոլոգիայի ամենաբազմազան արտահայտություններից և առաջին անգամ իսկական գիտական բազա էր ստեղծում հասարակության զարգացման օրինաչափությունների ճանաչման համար: Այն հնարավորություն էր տալիս մինչև վերջ թափանցելու մի այնպիսի հասարակական երևույթի էության մեջ, ինչպիսին լեզուն է՝ լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը հակադրվում է առաջին հերթին ամեն կարգի իդեալիստական ու դուալիստական (վերջին հաշվով՝ նույնպես իդեալիստական) փիլիսոփայական հոսանքներին՝ որպես հետևողական մատերիալիստական մոնիզմ, որ ելնում

է աշխարհի նյութականութեան, մատերիայի առաջնութեան և գիտակցութեան ածանցանութեան ու երկրորդայնութեան զաղափարներէց: Ի տարբերութիւն ազնոստիկական զանազան հոսանքների՝ նա գտնում է, որ աշխարհը ճանաչելի է, որ կան միայն շճանաչված, բայց ոչ անճանաչելի երևույթներ: Տարածելով այս ըստիլըզբունքները հասարակութեան նկատմամբ՝ մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը գտնում է, որ հասարակութեան զարգացումը նույնպիսի օրինաչափ երևույթ է, ինչպես բնութեանը, որ մարդկանց հասարակական կեցութեանն է որոշում նրանց գիտակցութեանը, որ հասարակութեան օրենքները միանգամայն ճանաչելի են և օբյեկտիվ բնույթ ունեն: Պատմական մատերիալիզմը կընում է այն բանից, որ հասարակութեան զարգացումը որոշող վճռական գործոնը ոչ թէ աշխարհագրական միջավայրը կամ ազգաբնակչութեան խտութեանն են, այլ հասարակական արտադրութեան եղանակը, գոյամիջոցներ հայթայթելու եղանակը: «Իրենց կյանքի հասարակական արտադրութեան ժամանակ,— գրում է Կ. Մարքսը իր «Քաղաքատնտեսութեան քննադատութեան շուրջը» աշխատութեան առաջաբանում՝ տալով պատմական մատերիալիզմի հիմունքների շարադրանքը,— մարդիկ մտնում են որոշ, անհրաժեշտ, իրենց կամքից անկախ հարաբերութիւններ՝ արտադրական հարաբերութիւնների մեջ, որոնք համապատասխանում են իրենց նյութական արտադրողական ուժերի զարգացման որոշ աստիճանին: Այդ արտադրական հարաբերութիւնների ամբողջութեանը կազմում է հասարակութեան տնտեսական ստրուկտուրան, այն իրական բազիսը, որի վրա բարձրանում է իրավական ու քաղաքական վերնաշէնքը և որին համապատասխանում են հասարակական գիտակցութեան որոշ ձևեր: Նյութական կյանքի արտադրման եղանակը պայմանավորում է կյանքի սոցիալական, քաղաքական ու հոգեկան պրոցեսներն ընդհանրապես: Ոչ թէ մարդկանց գիտակցութեանն է որոշում նրանց կեցութեանը, այլ, ընդհակառակն, նրանց հասարակական կեցութեանն է որոշում նրանց գիտակցութեանը: Իրենց զարգացման որոշ աստիճանի վրա հասարակութեան նյութական արտադրողական ուժերը հակասութեան մեջ են ընկնում գոյութիւն ունեցող արտադրական հարաբերութիւնների կամ—ինչ որ դրա իրավաբանական արտահայտութեանն է միայն— սեփականութեան հարաբերութիւնների հետ, որոնց ներսում նրանք զարգանում էին մինչև այժմ: Արտադրողական ուժերի զարգացման ձևերից այդ հարաբերութիւնները վեր են ածվում

նրանց կապանքների: Այն ժամանակ սկսվում է սոցիալական ուժեղացումը՝ ճարտարապետական հիմքի փոփոխվելու հետ միասին շատ կամ քիչ արագ հեղաշրջում է տեղի ունենում ամբողջ վիթխարի վերնաշենքում»¹: Տարբերվում են նախնադարյան-համայնական, ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական և սոցիալիստական հասարակական ֆորմացիաներ (հասարակական արտադրական հարաբերությունների տիպեր): Նախնադարյան համայնական հասարակությունը դեռևս դասակարգային կառուցվածք չունի. դասակարգերը նրա ընդերքում զարգանում են աստիճանաբար. հետագա ֆորմացիաների պատմությունը դասակարգային հակամարտության, շահագործող և շահագործվող դասակարգերի պայքարի պատմությունն է. սոցիալիստական հասարակության մեջ վերանում են շահագործող և շահագործվող դասակարգերը:

Մատերիալիստական դիալեկտիկական մեթոդը հակադրվում է մետաֆիզիկային, որ երևույթները դիտում է որպես մեկընդմիջ տրված անփոփոխ էություններ, վուլգար էվոլյուցիոնիզմին, որ տեսնում է միայն աննկատ քանակական փոփոխություններ, և մուտացիոնիզմին, որ զարգացումը դիտում է որպես անընդհատ որակական թռիչքներ՝ առանց քանակական նախապատրաստման: Նա երևույթները դիտում է շարժման ու դարգացման մեջ, որտեղ քանակական փոփոխությունները հանգեցնում են որակական թռիչքների, որտեղ երևույթները ծնում են իրենց հակադրությունները, վերջիններս էլ՝ իրենց հակադրությունները՝ առանց սակայն, նույնանալու ելակետի հետ: Զարգացման աղբյուրը դիալեկտիկական տեսնում է հակադրությունների պայքարի, երևույթների ներքին հակասությունների մեջ. ամեն մի երևույթ հակասական է, ամեն մի երևույթ վերջիվերջո ներկայացնում է որոշ հակադրամիասնություն: Սակայն սրանով հանդերձ դիալեկտիկական հեռու է երևույթների պարզունակումից, սխեմատացումից և մեխանիցիզմից. նա երևույթները դիտում է որպես փոխադարձաբար պայմանավորվող տարրերի ամբողջություն, ամեն երևույթ քննում է իրեն շրջապատող երևույթների հետ կապված. սրանով դիալեկտիկական մեթոդը հենվում է երևույթների փոխապայմանավորված և պատճառական քննության վրա, բայց տարբերվում է նեղ ստրուկտուրա-

¹ Կ. Մ ա ռ ջ ա և Ֆ. Է ն գ ե լ ա, Ը ն տ ի ռ երկեր, հ. 1, Երևան, 1950, էջ 427—428:

լիստական մոտեցումից, որի դեպքում երևույթների փոխադարձ կախումը սխեմատացվում է և ձևականացվում: Դիալեկտիկական մեթոդը անհրաժեշտ է համարում երևույթների բազմակողմանի քննությունը, նրա բոլոր կարգի կապերի հաշվառումը: Նա ելնում է այն սկզբունքից, որ առանձինը և ընդհանուրը, ձևը և բովանդակությունը, երևույթը և էությունը, անհրաժեշտությունը և սլատահականությունը, հնարավորությունը և իրականությունը և այլն,— այս բոլորը բազմաթիվ անցումներով կապված են, փոխադարձաբար իրար պայմանավորում են, որոշակի հանադրամիասնություն են ներկայացնում: Դիալեկտիկական մոտեցումը խուսափել է տալիս դրանց հարաբերության ըմռնման միակողմանի ուղղագծությունից:

Մարքսիստական լեզվաբանության ընդհանուր փիլիսոփայական սկզբունքները ստեղծելու հետ միասին մարքսիզմի կլասիկները լեզվի մասին արած իրենց դիտողություններով դրել են այն հիմքերը, որոնց վրա պետք է կառուցվի մարքսիստական լեզվաբանության շենքը: Ինչպես տեսանք սույն աշխատության I հատորում, էնգելսը իր «Ցրանկյան բարբառով» ժամանակին տվել է բարբառագիտական ուսումնասիրության օրինակելի նմուշ:

Մարքսիզմի կլասիկները իրենց բազմաթիվ ասույթներում ելնում են ամենից առաջ այն դրույթից, որ լեզուն հասարակական երևույթ է, իսկ այն ուսումնասիրող գիտությունը՝ լեզվաբանությունը՝ հասարակական գիտություն: «Լեզուն,— գրում է Մարքսը,— որպես առանձին մարդու արտադրանք անմտություն է: Խոսքը որոշակի կոլեկտիվի արտադրանքն է»¹: Հասարակության էության ու զարգացման օրինաչափությունների գիտական-մարքսիստական մեկնաբանությունը հիմք է տալիս լեզվի էության ու զարգացման օրինաչափությունների իսկական գիտական ըմբռնման համար: Լեզվի և նրանով խոսող ժողովրդի պատմության կապի դրույթը սրանով իսկ հանդես է գալիս նոր լույսի տակ, հնարավորություն է ստեղծվում կատարելու լեզվի էության ու զարգացման օրինաչափությունների իսկական գիտական վերլուծություն: Լեզվի հասարակական բնույթի մարքսիստական դրույթը ուղղվում է, այսպիսով, մի կողմից՝ լեզվի ինդիվիդուալիստական մեկնաբա-

¹ К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству. „Пролетарская революция“, № 3, 1939, էջ 164.*

նությունների դեմ, որոնք երևան էին գալիս երիտքերականների մոտ, մյուս կողմից՝ լեզվի իմանենտ, ինքնակա, հասարակութայն պատմությունից կտրված այն քննութայն դեմ, որ առկա է ստրուկտուրալիստական լեզվաբանութայն որոշ հոսանքների մեջ. իհարկե, սա շի խանգարում օգտագործելու լեզվի պատմական և նտատիկ վերլուծութայն նրանց մեթոդները՝ դրանց բարելավման ու տեսական նոր մեկնաբանութայն պայմանով հանդերձ: Միաժամանակ մարքսիստական լեզվաբանությունը տարբերվում է և՛ Սոսյուրի ու նրա հետևորդների պսիխոսոցիոլոգիզմից, որ արտահայտվում է հասարակութայն հոգեբանական ըմբռնմամբ, հասարակականի ու անհատականի հակադրությամբ, դրանց փոխհարբերության ոչ մինչև վերջ հասցրած գիտական ըմբռնմամբ, և՛ ֆունկցիոնալիզմից, որը ֆունկցիայի գաղափարը վերջիվերջո ֆետիշացնում է և դարձնում ինքնակա մի բան, հակադրում նյութական ձևավորմանը: Մարքսիզմը ելնում է հասարակութայն բնույթի ու զարգացման դիալեկտիկա-մատերիալիստական ըմբռնումից, հասարակականի ու անհատականի փոխհարբերության դիալեկտիկական բնույթից, լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի՝ նրա էությունը որոշելու փաստից: «Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոցն է»,—գրում է Լենինը¹: Խոսելով լեզվի և հասարակութայն կապի մասին և միաժամանակ հասարակութայն զարգացման հիմքում դնելով տնտեսական պատճառները՝ մարքսիզմի կլասիկներն զգուշացնում են այս դրույթի գոնհակացումից. տնտեսականը վճռականն է, բայց ոչ միակը և ոչ միշտ է անմիջականորեն, առանց միջնորդող օղակների ազդում. «Հազիվ թե որևէ մեկին հաջողվի, առանց ծիծաղելի դրության մեջ ընկնելու,—գրում է Էնգելսը Բլոխին ուղղված նամակում,— տնտեսական տեսակետից բացատրել յուրաքանչյուր փոքր գերմանական պետութայն գոյությունն անցյալում և ներկայումս, կամ թե տնտեսական տեսակետից բացատրել հնչյունների վերին գերմանական տեղաշարժի ծագումը, տեղաշարժ, որը Սուտեմներից մինչև Տաունուս ձգվող լեռնաշղթայի ստեղծած աշխարհագրական բաժանումը լայնացրեց՝ հասցնելով մինչև մի իսկական ճեղքի, որն անցնում է ամբողջ Գերմանիայով»²:

Մարքսիզմի կլասիկները հանդես են գալիս լեզվի և գիտակ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 492—493:

² Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր, II, Երևան, 1960, էջ 629:

ցության դիալեկտիկական կապի դրույթով: Նրանք ելնում են այն փաստից, որ լեզուն և գիտակցությունը իրենց ծագմամբ ու ֆունկցիավորմամբ սերտորեն կապված են միմյանց հետ և պայմանավորում են միմյանց. «Լեզուն նույնքան հին է, որքան և գիտակցությունը,— գրում են Մարքսը և էնգելսը «Փերմանական իդեոլոգիայում».— լեզուն է գործնական, ուրիշ մարդկանց համար գոյություն ունեցող և միայն դրանով իսկ նաև հենց ինձ համար գոյություն ունեցող իրական գիտակցություն և, գիտակցության նման, լեզուն առաջանում է միայն կարիքից, այլ մարդկանց հետ հաղորդակցվելու ստիպողական անհրաժեշտությունից»¹: Մարքսի և էնգելսի այս դրույթը հնարավորություն է տալիս սահմանազատվելու լեզուն գիտակցությունից կտրելու և գիտակցության հետ նույնացնելու փորձերից, որոնց հիմքում ընկած է լեզվի և գիտակցության փոխհարաբերության դիալեկտիկական բնույթի անըմբռնողությունը: Լեզուն ու գիտակցությունը, յեզուն ու մտածողությունը կապված լինելով միմյանց հետ՝ ինքնակա, իմանենտ երեւույթներ չեն, այլ իրական կյանքի արտացոլումը: Դրանց բնութիւնը ու զարգացման օրինաչափությունները կարելի է հասկանալ միայն կյանքի հետ ունեցած կապի միջոցով. «Ոչ միտքը, ոչ էլ լեզուն,— գրում են Մարքսը և էնգելսը,— ինքնըստինքյան առանձին թագավորություն չեն կազմում... Նրանք միայն իրական կյանքի արտահայտություններն են»²: Լեզվական ձևը ինքնին վերցրած ոչինչ չի տալիս, եթե նկատի չի առնվում նրա հարաբերությունը դեպի առարկայական աշխարհի այս կամ այն կողմը: Անվանումը կապ չունի առարկայի բնույթի հետ, ուղղակիորեն չի դրսևորում իր նշանակած առարկայի բնութիւնը. «Որևէ իրի անվանումը,— գրում է Մարքսը «Կապիտալում»,— ոչ մի ընդհանուր բան չունի նրա բնության հետ: Ես բացարձակապես ոչինչ գիտեմ տվյալ մարդու մասին, եթե միայն գիտեմ, որ նրա անունը Հակոբ է»³:

«Մաքուր» մտածողություն գոյություն չունի. մտածողությունը արտահայտվում է նյութական-զգայական ձևերով: Իրենց գոյության հենց սկզբից գիտակցությունը և մտածողությունը նյութական ձևավորում են ստացել, կապվել զգայական էության հետ: «Նույնիսկ մտածողության հիմնական տարրը,— գրում են Մարքսը

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, IV, էջ 20—21 (II հր., էջ 29):

² Նույն տեղը, էջ 435:

³ Կ. Մարքս, Կապիտալ, I, 1954, էջ 110:

և էնգելսը, — այն տարրը, որի մեջ արտահայտվում է մտքի կյանքը՝ լեզուն՝ զգայական բնույթի է»¹: Մտածողությունը առանձնակի «մաքուր» բնագավառ է, ինչպես այն պատկերացվում է իդեալիստների մոտ. այն լեզվի հետ միասին կապվում է կյանքի հետ, որոշվում նրանով. «Փիլիսոփաների համար, — գրում են Մարքսը և էնգելսը, — ամենադժվարին խնդիրներից մեկն է մտքի աշխարհից իջնել իրական աշխարհը: Մտքի անմիջական իրականությունը լեզուն է: Քանի որ փիլիսոփաները առանձնացրել են մտածողությունը, ապա նրանք և լեզուն պետք է առանձնացնեին որպես մի ինչ-որ ինքնուրույն թագավորություն: Սրա մեջ է փիլիսոփայական լեզվի գաղտնիքը, որի մեջ մտքերը որպես բառեր ունեն իրենց սեփական բովանդակությունը: Մտքերի աշխարհից իրական աշխարհն իջնելու խնդիրը դառնում է լեզվից կյանք իջնելու խնդիր»²:

Լեզուն և մտածողությունը մարքսիզմի կլասիկները դիտում են որպես իրականության ընդհանրացնող արտահայտությունը. և է, որ հնարավորություն է տալիս բարձրանալու զգայական իմացության աստիճանից և ընդգրկելու ու արտահայտելու առարկայական աշխարհի անհուն բազմազանությունը. «Զգայությունները ցույց են տալիս իրականությունը. միտքը և բառը՝ ընդհանուրը», — նշված է Լենինի «Փիլիսոփայական տետրակներում»: — «Ամեն բառ (խոսքը) արդեն ընդհանրացնում է»³: Լեզվի և գիտակցության, լեզվի և մտածողության սերտ կապի սկզբունքի վրա է հիմնված Լենինի այն դրույթը, ըստ որի իմացության թեորիան և դիալեկտիկական կազմող գիտելիքների բնագավառի մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի լեզուն. լեզվի պատմությունը իմացության պատմության կարևոր բնագավառներից մեկն է:

Լեզվի ծագումն ու զարգացումը մարքսիզմի կլասիկները քննում են հասարակության ծագման ու զարգացման, գիտակցության ծագման ու զարգացման հետ կապված: Էնգելսը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել կապկի՝ մարդու վերափոխվելու պրոցեսի բնութագրմանը, լեզվի ծագումը կապում է մարդկանց համատեղ աշխատանքի հետ: Աշխատանքի պրոցեսում է, որ մարդիկ պահանջ զգացին «միմյանց ինչ-որ բան ասելու: Պահանջը ստեղծեց իր օրգանը, կապկի անզարգացած կոկորդը

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, III, էջ 630.

² Նույն տեղը, IV, էջ 434:

³ В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, էջ 236:

մողովյացիայի միջոցով դանդաղ, բայց անշեղորեն փոխակերպվում էր ավելի ու ավելի զարգացած մողովյացիայի համար, իսկ բերանի օրգաններն աստիճանաբար սովորում էին արտասանել մեկ հոդորոշ հնչյուն մյուսի հետևից»¹: Աշխատանքը և հետո դրա հետ միասին հողաբաշխ խոսքը ազդում են մարդկային ուղեղի զարգացման վրա, որն իր հերթին հակադարձ ազդեցություն է գործում աշխատանքի և լեզվի վրա: Կապկից զատվելուց հետո մարդու հետագա ողջ զարգացումը կապված է հասարակության հետ. «Տարբեր ժողովուրդների մոտ և տարբեր էպոխաներում աստիճանով և ուղղությամբ. տարբեր լինելով, երբեմն նույնիսկ ընդհարվելով տեղական ու հետագարձ շարժումներով, այդ զարգացումն ընդհանուր առմամբ և ամբողջությամբ հզոր քայլվածքով առաջ էր ընթանում, ստանալով, մեկ կողմից՝ նոր հզոր խթան, իսկ մյուս կողմից՝ ավելի որոշ ուղղություն այն բանի շնորհիվ, որ պատրաստի մարդու երևան գալով ի լրումն առաջացավ ևս մի նոր տարր՝ հասարակությունը»²:

Առարկաների անվանման պրոցեսը սերտորեն կապված է մարդու առօրյա կյանքի պահանջների հետ: Ամեն մի առարկա բավարարում է մարդկանց այս կամ այն պահանջը. տվյալ պահանջը բավարարող առարկաները մարդիկ սկսում են տարբերել մյուս կարգի առարկաներից, դրանց առանձին խմբերին առանձին անվանումներ են տալիս: Անվանման պրոցեսի ելակետը մարդկային պահանջների բավարարման պրոցեսն է. «Մարդիկ փաստորեն սկսում են նրանից, որ իրենց համար յուրացնում են արտաքին աշխարհի առարկաները որպես իրենց սեփական պահանջմունքները բավարարելու միջոցներ և այլն, և այլն. ավելի ուշ նրանք հանգում են այն բանին, որ բառայնորեն նշանակում են դրանք որպես իրենց պահանջմունքների բավարարման միջոցներ, — որպիսին դրանք նրանց համար արդեն ծառայում են պրակտիկ փորձում, — որպես առարկաներ, որոնք նրանց «բավարարում են»... Մարդիկ ոչ միայն պրակտիկայում են վերաբերվում նման առարկաներին որպես իրենց պահանջմունքների բավարարման միջոցների, այլև պատկերացման մեջ և այնուհետև բառային արտահայտության մեջ նշանակում են դրանք որպես առարկաներ, որոնք «բավարարում են» իրենց պահանջները և դրանով իսկ հենց իրենց»³:

¹ Կ. Մարքս և Ֆ. էնգելս, Ընտիր երկեր, II, 1950, էջ 96:

² Նույն տեղը, էջ 97:

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, XV, էջ 462:

Ինչպե՞ս է ընթանում լեզվի զարգացման և տարբեր լեզուների փոխհարաբերության պրոցեսը: Լեզուներին հատուկ են մի կողմից՝ ընդհանուր օրենքներ ու կատեգորիաներ, մյուս կողմից՝ առանձնահատուկ կողմեր. առանձին լեզուների զարգացումը կազմում է հենց այն տարբերությունը, որ կա առանձինի և ընդհանուրի միջև. «... թեև ամենից ավելի զարգացած լեզուները ունեն օրենքներ և սահմանումներ, որոնք ընդհանուր են ամենից ավելի քիչ զարգացածների հետ, բայց հենց տարբերությունը այդ համընդհանուրից և ընդհանուրից այն է, ինչ կազմում է նրանց զարգացումը»¹:

Լեզվի զարգացման բաժանող ու միասնականացնող տենդենցների բնույթն ու շարժումը տարբեր է լինում պատմական տարբեր էպոխաներում: Տոհմատիրական կարգերում իշխում է բաժանման, տրոհման պրոցեսը, որը հանգեցնում է լեզվական տարբերությունների գոյացման. «Բաժանման մը շտական տենդենցը,—գրում է Մարքսը,—արմատավորված էր տոհմական կազմակերպության տարբերի մեջ. այն ուժեղանում էր լեզվի մեջ տարբերությունների կազմավորման տենդենցով, որն անխուսափելի է նրանց (այն է՝ վայրենի ու բարբարոսական ցեղերի) հասարակական դրուժյամբ և նրանց զբաղեցրած տերիտորիայի ընդարձակութայամբ: Թեև բանավոր խոսքը հիանալի կերպով կայուն է իր բառային կազմով և է՛լ ավելի կայուն իր քերականական ձևերով, բայց այն չի կարող անփոփոխ մնալ, Տեղային մասնատվածությունը՝ տարածության մեջ՝ ժամանակի ընթացքում հանգեցնում էր լեզվական տարբերությունների երևան գալուն. սա էլ հասցնում էր շահերի առանձնացման և յիակատար ինքնուրույնության»²:

Առանձնապես կարևոր տեղ են հատկացնում մարքսիզմի կլասիկները ազգային լեզուների կազմավորման հարցերին: Մարքսը և էնգելսը ազգային լեզուների կազմավորման երեք տարբեր ուղի են նշում՝ կապված ազգերի կազմավորման պրոցեսի առանձնահատկությունների հետ. «...Յուրաքանչյուր ժամանակակից զարգացած լեզվում,—գրում են նրանք,—բնականորեն առաջացած

¹ К. Маркс, К критике политической экономии, 1953, էջ 105:

² К. Маркс, Конспект книги Льюиса Г. Моргана „Древнее общество“, Архив Маркса и Энгельса, IX, 1941, էջ 79:

խոսքը բարձրացել է մինչև ազգային լեզու մասամբ շնորհիվ լեզվի պատմական զարգացման պատրաստի նյութի, ինչպես ողմանական և գերմանական լեզուներում, մասամբ շնորհիվ ազգերի խաչավորման ու խառնման, ինչպես անգլերեն լեզվում, մասամբ շնորհիվ բարբառների համակենտրոնացման միասնական ազգային լեզվի մեջ՝ պայմանավորված տնտեսական ու քաղաքական համակենտրոնացմամբ»¹: Կապիտալիզմի՝ ֆեոդալիզմի դեմ տարած հաղթանակի էպոխան բնութագրվում է լեզվական միասնականացման ուժեղ տենդենցների առկայությամբ, որովհետև լեզվական միասնությունը կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտ պայմանն է: Կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման պրոցեսը ուղեկցվում է մեկ լեզվով խոսող տերիտորիաների միավորման ու լեզուն գրականության մեջ ամրապնդելու պրոցեսով. «Ամբողջ աշխարհում ֆեոդալիզմի դեմ կապիտալիզմի տարած վերջնական հաղթանակի շրջանը,— գրում է Լենինը,—կապված է ազգային շարժումների հետ: Այդ շարժումների տնտեսական հիմքն այն է, որ ապրանքային արտադրության վերջնական հաղթանակի համար անհրաժեշտ է, որ բուրժուազիան նվաճի ներքին շուկան, անհրաժեշտ է պետական համախմբում այն տերիտորիաների, որոնց բնակչությունը խոսում է միևնույն լեզվով, վերացնելով այդ լեզվի դարգացման և գրականության մեջ այն ամրապնդելու դեմ եղած բոլոր արգելքները: Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոց է: Լեզվի միասնությունը և անարգել զարգացումը իրոք ազատ ու լայն, ժամանակակից կապիտալիզմին համապատասխանող առևտրական շրջանառության, բնակչության ըստ բոլոր առանձին դասակարգերի ազատ և լայն խմբավորման կարևորագույն պայմաններից մեկն է, վերջապես սերտ կապի պայման է շուկայի և ամեն կարգի ու յուրաքանչյուր տնտեսատիրոջ և տնտեսատիրիկի, վաճառորդի և գնորդի միջև»²:

Նշելի է, որ մարքսիզմի կլասիկների համար լեզվի ուսումնասիրությունը սերտորեն կապվում է հասարակական պրակտիկայի հետ: Լեզվաբանությունը ոչ միայն պետք է նկարագրի ու բացատրի երևույթները, այլև օգնի հասարակության կոնկրետ խնդիրներին իրագործմանը, մշակի այն սկզբունքները, որոնցով պետք է ընթաց-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, IV, էջ 414 (II հր., էջ 427),

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 492—493:

նա ազգային գրական լեզուների զարգացման ու մշակման պրոցեսը: Լեզվական տեսություն սերտ կապ լեզվական պրակտիկայի հետ— ահա մարքսիստական լեզվաբանության կարևոր դրույթներից մեկը:

Սովետական լեզվաբանության զարգացման հիմնական էտապները.— Սովետական լեզվաբանությունը դիալեկտիկական մատերիալիզմի փիլիսոփայական հիմքերի վրա ձևավորվելու պրոցեսում անցնում է 3 հաջորդական էտապներ. 1) 1917—1923 թթ., երբ դեռևս առկա են գրեթե այն բոլոր ուղղությունները, որոնք գործում էին նախասովետական շրջանի Ռուսաստանում, այլև նկատվում է արտասահմանյան լեզվաբանության որոշ հոսանքների ազդեցությունը. սակայն սովետական գիտության մարքսիստական վերակառուցման ընդհանուր խնդրի հետ կապված՝ սկսում են հանդես գալ լեզվական երևույթների մարքսիստական մեկնաբանության և նախասովետական ու ժամանակակից արտասահմանյան լեզվաբանական ուղղությունների մարքսիստական քննադատության փորձեր: 2) 1924—1950 թթ., երբ իդեոլոգիական քնազավառի ընդհանուր տեղաշարժերի հետ կապված՝ ուժեղանում են մարքսիզմը լեզվաբանության մեջ արմատավորելու փորձերը, թեև զրանք ումանց մոտ հանգեցնում են մարքսիզմի գոհակացման և նախորդ լեզվաբանության նվաճումների նիհիլիստական ժխտման: Տիրապետող լեզվաբանական ուղղության՝ «լեզվի նոր ուսմունքի» ներկայացուցիչների ուշադրությունն ուղղված է լեզուների հնէաբանական վերլուծության և ստադիալ զարգացման ու տիպավորման հարցերի վրա, ընդ որում ստադիաների և ստադիալ անցումների ըմբռնման մեջ երևան է գալիս մատերիալիստական դիալեկտիկայի խեղաթյուրված մեկնաբանությունը: «Լեզվի նոր ուսմունքի» դրույթները ազդեցություն են գործում նույնիսկ այդ ուսմունքի նկատմամբ քննադատաբար տրամադրված անձերի վրա: 3) 1950 թ. մինչև մեր օրերը, երբ հաղթահարվում են «լեզվի նոր ուսմունքի» սխալները, աշխատանք է տարվում մարքսիզմը առանց խեղաթյուրումների լեզվաբանության մեջ արմատավորելու ուղղությամբ. մարքսիզմի ուղենիշ լույսի տակ ի մի են բերվում և քննադատաբար ու ստեղծագործաբար օգտագործվում լեզվաբանական ողջ ժառանգության լավագույն կողմերը:

Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը. սովետական լեզվաբանության գործնական ու տեսական խնդիրները.— Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայից անմիջապես

հետո սովետական լեզվաբանութեան առջև դրվեցին մի շարք գործնական ու տեսական խնդիրներ: Գործնական խնդիրները կապված էին առաջին հերթին նախկին ուսական կայսրութեան բազմաթիվ մեծ ու փոքր ժողովուրդների ազգային վերածնութեան և Սովետական պետութեան ազգային քաղաքականութեան հետ: Ոչ մի լեզվաբանութեան առջև դեռևս այդպիսի լայն մասշտաբի խնդիրներ չէին դրվել: Այդ գործնական խնդիրները հետևյալներն էին.

1) Նոր այբուբենների ստեղծում և ուղղագրական հարցերի մշակում.— Սովետական լայնածավալ երկրում գտնվող շատ ժողովուրդներ ընդհանրապես զուրկ էին գրից ու գրականութունից. այդպիսի գրագուրկ լեզուներից էին աբխազերենը, թաբասարաներենը, ադրգեյերենը, նանայերենը, շուկուտերենը, կոմին, տունգուսերենը, գոլդերենը և այլն: Անհրաժեշտ էր լայն աշխատանք ծավալել այդ լեզուների հնչյունական կառուցվածքի, հնչույթային կազմի ու առանձնահատկութունների ուսումնասիրութեան ուղղութեամբ. այս բանը հաջողութեամբ կատարելու համար կային բոլոր անհրաժեշտ նախապայմանները, մանավանդ որ մեր երկիրը ուներ որակյալ հնչյունագետներ և հնչույթի ուսմունքի հայրենիքն էր: Զգալի թիվ էին կազմում և այն ժողովուրդները, որոնք օգտվում էին իրենց լեզուների հնչյունական կառուցվածքը բավարար չափով շարտացոլող գրութունից (հատկապես արաբական գրութունից). զրանք գերազանցապես թյուրքական ժողովուրդներն են՝ ադրբեջանցիները, ուզբեկները, թաթարները և այլն: Այբուբենների ստեղծման ուղղութեամբ կատարված աշխատանքի հետևանքով շուրջ 50 ժողովուրդներ ստացան գրութեան համապատասխան սիստեմներ. արաբական գրութունից օգտվող ժողովուրդներն անցան լատինական, ապա ուսական հիմքի վրա կառուցված այբուբենների: Չին գիր ու գրականութուն ունեցող լեզուների ուղղագրութունը ժամանակակից արտասանութեանը մոտեցնելու նպատակով կատարվում են ուղղագրական բարեփոխութուններ Ռուսաստանում և Հայաստանում:

2) Նոր գրական լեզուների բարբառային հիմքի որոշում.— Գրի և գրականութեան ստեղծման աշխատանքը սերտորեն կապվում էր նոր գրական լեզուների բարբառային հիմքի որոշման աշխատանքի հետ: Այս խնդրի լուծումը իր հերթին պահանջում էր կատարել բարբառագիտական ընդարձակ ուսումնասիրութուններ, որոշել բարբառների տեսակարար կշիռը և առանձնահատկութունները, մշակել գրական լեզվի զարգացման անհրաժեշտ նորմաներ

և՛ ուղղագրութեան, և՛ ուղղախոսութեան, և՛ քերականութեան, և՛ բառակազմութեան ու բառափոխառութեան բնագալառների համար:

3) Նորմատիվ և նկարագրական քերականությունների ըստեղծում.— Նորագիր ժողովուրդների համար դպրոցական քերականությունների ստեղծումը առաջնահերթ անհրաժեշտություն էր: Սրա հետ միապին անհրաժեշտ էր գիտական քերականություններ ստեղծել այն լեզուների համար, որոնք թեև երկարատև գրական տրադիցիա ունեին, բայց չունեին գիտական քերականություններ: Պետք է նշել, որ դպրոցական և գիտական քերականությունների ստեղծման աշխատանքը զերծ չի մնում որոշ թերություններից. առանձնապես նշելի է ռուսական քերականությունների մեխանիկական ընդօրինակման փաստերի առկայությունը. սրա հետևիվանքով որոշ դեպքերում անհրաժեշտ լուսաբանություն չեն ստանում տվյալ լեզուների կառուցվածքային որոշ առանձնահատկությունները և, ընդհակառակն, ներմուծվում են այնպիսի հասկացություններ ու տերմիններ, որոնք այդ լեզուների համար ավելորդ են:

4) Բառարանների տարբեր տիպերի ստեղծում.— Բառարանագրական աշխատանքի ծավալումը սովետական լեզվաբանության կարևոր խնդիրներից մեկն էր: Ռուսաց լեզվի կուլտուրական կարևոր գերր անհրաժեշտ էր դարձնում ռուսերենի հետ առընչվող թարգմանական բառարանների ստեղծումը: Սրա հետ միասին ազգային գրական լեզուների զարգացումը պահանջում էր ստեղծել բացատրական, տերմինաբանական, ուղղագրական և այլ տիպի բառարաններ: Այս աշխատանքը լուրջակցվում է բառարանագրական-բառագիտական տեսական խնդիրների մշակման հետ:

5) Ռուսաց լեզվի և սեփական գրական լեզվի ուսուցման մեթոդիկայի մշակում.— Ազգային դպրոցներում ռուսաց լեզվի ուսուցումը, այլև ազգային գրական լեզուների դասավանդումը անհրաժեշտարար կապվում էին դասավանդման մեթոդիկայի մշակման խնդրի հետ: Հարկավոր էր խոր կերպով ուսումնասիրել ռուսաց լեզվի և տվյալ ազգային լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, մշակել ազգային գրական լեզուների դասավանդման ռացիոնալ մեթոդներ, մասնավոր որ խնդիր էր դրվում անգրագիտության վերացման և գրագիտության մասսայական տարածման: Կարևոր էր նաև օտար լեզուների դասավանդման հարցերի մշակումը, որչափով որ օտար լեզուների ուսուցումը կապվում էր սովետական կրթական սիստեմի անհրաժեշտ մասը:

6) Բուհական դասագրքերի ու ձեռնարկների և լեզվաբանական տրակավորումը բարձրացնող աշխատությունների ստեղծում.— Նախկին հատուկենտ բուհերի փոխարեն համալսարանների ու ինստիտուտների (մանավանդ ազգային ուսուցիչականներում) լայն ղանցի առաջացումը, այլև լեզվաբանական կադրերի քանակական ևճը պահանջում էին ստեղծել համապատասխան դասագրքեր, ձեռնարկներ ու աշխատություններ, հրապարակել մասսայական ամսագրեր: Ստեղծվում են ընդհանուր լեզվաբանության, լեզվի պատմության, համեմատական քերականության, գրական լեզվի պատմության, գիտական քերականության դասագրքեր, մշակվում ևճն առանձին հարցեր, թարգմանվում են լեզվաբանական կարևորագույն բազմաթիվ աշխատություններ և այլն: Լեզվական հարցերին տեղ է տրվում ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի և առանձին ուսուցիչականների տեղեկագրերում, «Русский язык в школе» և «Иностраный язык в школе» ամսագրերում: 1952 թ. սկսած՝ լույս է տեսնում «Вопросы языкознания» երկամսյա պարբերական հանդեսը:

7) Օգնություն այլ գիտություններին.— Սովետական լեզվաբանության կարևոր գործնական խնդիրներից մեկն էլ մյուս գիտություններին գործնական օգնություն ցույց տալն էր նրանց ամենօրյա աշխատանքում:

Սովետական լեզվաբանության առջև դրված տեսական խնդիրները կապվում էին մի կողմից՝ իդեոլոգիական բնագավառում կատարվող ընդհանուր տեղաշարժերի, մյուս կողմից՝ հիշված գործնական խնդիրների լուծման հետ. նախորդ լեզվաբանության տեսական հիմունքների քննադատական վերանայման և մարքսիզմի արմատավորման աշխատանքը սովետական լեզվաբանների մոտ շէր կարող սնրոտրեն չգուզակցվել գործնական խնդիրների հետ, որոնց իրագործումը պահանջում էր համապատասխան տեսական բազա: Սովետական լեզվաբանության առջև դրված տեսական խնդիրները հետևյալներն էին.

1) Մարքսիզմի արմատավորում լեզվաբանության մեջ, լեզվաբանական տեսության և սլրակտիկայի վերակառուցում մարքսիզմի պահանջներին և սովետական կուլտուրական շինարարության խնդիրներին համապատասխան.— Այս խնդրի լուծումը, ինչպես նշվեց, հարթ չընթացավ. երկար ժամանակ տիրապետություն հաստատեց Ն. Յա. Մառի և նրա հետևորդների վուլգար սոցիոլոգիական «լեզվի նոր ուսմունքը». սրա հետ միասին շատ

լեզվաբաններ շարունակում էին մարքսիզմի ինքնուրույն ստեղծագործական կիրառման աշխատանքը, որն աննախընթաց ծավալ ու թափ է ստանում «Պրավդա» թերթում սովետական լեզվաբանության փիլճակին նվիրված դիսկուսիայից (1950 թ.) հետո, երբ վուլգար սոցիոլոգիզմը վերջնականապես հաղթահարվում է: Ե՛վ «լեզվի նոր ուսմունքի», և՛ մարքսիզմի ինքնուրույն ստեղծագործական կիրառման փորձերի մասին կխոսենք բուն շարադրանքի մեջ:

2) Պատմական ու ստատիկ վերլուծության եղած մասնահատուկ մեթոդների մշակում ու կատարելագործում, դրանց համապատասխանեցում դիալեկտիկական մեթոդի պահանջներին, լեզվաբանական վերլուծության նոր մեթոդների ստեղծում.— Այս խնդիրը սովետական լեզվաբանության ամենակարևոր խնդիրներից մեկն էր, և սրա լուծումը խիստ անհրաժեշտ էր սովետական լեզվաբանության հիշված գործնական խնդիրների լուծման համար: Այս մասին ևս կխոսենք առաջիկայում:

3) Արտասահմանյան լեզվաբանական հոսանքների իդեալիստական հիմքերի քննադատություն, նրանց ազդեցության հաղթահարում, նրանց նվաճումների քննադատական օգտագործում.— Այս խնդրի իրագործման հետ կապված լույս են տեսնում բազմաթիվ հոդվածներ ու գրքեր, որոնց մեջ արծարծվում են արտասահմանյան լեզվաբանական հոսանքների քննադատական օգտագործման հարցերը, տրվում է լեզվական հարցերի իդեալիստական ու մեխանիկական մեկնաբանությունների քննադատությունը: Հրավիրվում են դիսկուսիաներ՝ նվիրված լեզվաբանության զանազան ակտուալ հարցերին:

4) Հայրենական լեզվաբանության նվաճումների քննադատական օգտագործում, գոյություն ունեցող լեզվաբանական հոսանքների իդեալիստական կողմերի հաղթահարում, այդ հոսանքներին հարող լեզվաբանների հայացքների մարքսիստական վերակառուցում, նրանց ներքաշում սովետական լեզվաբանության առջև դրված տեսական և գործնական խնդիրների լուծման մեջ.— Սովետական լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում եղած կարևոր խնդիրներից մեկը հայրենական լեզվաբանության նվաճումների, այդ թվում և ուսուցիչի դեմոկրատների լեզվաբանական ժառանգության քննադատական օգտագործումն է: Սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, բացի այն ուղղությունից, որ հենվում էր մարքսիզմի վրա և աստիճանաբար տիրապետող դառ-

նում, կային նաև լեզվաբանական այլ կոնցեպցիաներ, մեթոդոլոգիական այլ հիմքեր ունեցող հոսանքներ: Սովետական շրջանում աշխատանք է տարվում այս ուղղությունների մեթոդոլոգիական-փիլիսոփայական հիմքերի իդեալիստական կողմերի հաղթահարման և լեզվաբանական տեսության ու մեթոդների բնագավառում նրանց ձեռք բերած նվաճումների օգտագործման գծով: Այդ աշխատանքը գնում է մասամբ իրենց իսկ՝ այս կամ այն ուղղության հարող հեղինակների հայացքների էվոլյուցիայի և սեփական իդեոլոգիական սխալների հաղթահարման, մասամբ էլ սովետական այլ գիտնականների կողմից ծավալված քննադատության միջոցով: Վերջին դեպքում ուշադրության են առնվում ոչ միայն կենդանի լեզվաբանների աշխատանքները, այլև նախորդ լեզվաբանական ժառանգության քննադատական վերանայման հարցերը: Այս աշխատանքը լայն ծավալ է ստանում հատկապես «լեզվի նոր ուսմունքի» հաղթահարումից հետո, երբ վերացվում են նախորդ լեզվաբանական ժառանգության նկատմամբ նիհիլիստական վերամոտմունքի հետքերը:

5) Սերտ համագործակցություն այլ գիտությունների ու գիտական դիսցիպլինների հետ.— Սովետական լեզվաբանները շեն կարող չգործակցել գրականագետների, հոգեբանների, ազգագրագետների, փիլիսոփաների, տրամաբանների, հնագետների և այլ մասնագետների հետ: Նշելի է, որ լեզվի ծագման, լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության ու այլ հարցերում սովետական լեզվաբաններին փոխադարձաբար օգնում են հնագետները, հոգեբանները և այլն:

Սովետական լեզվաբանության առջև դրված տեսական խնդիրները միանգամից լուծում ստանալ չէին կարող: Պահանջվում էր որոշ ժամանակ, մինչև որ լեզվաբանների հին սերունդը անհրաժեշտ չափով կծանոթանար դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմի հիմունքներին, մաքսիզմը կդարձներ լեզվաբանական հարցերի մեկնաբանության հիմք, կհրաժարվեր նախորդ կոնցեպցիաներից, կկարողանար քննադատական լուրջ վերաբերմունք ցույց տալ ամեն կարգի իդեալիստական մեկնարանությունների հանդեպ: Ոչ պակաս ժամանակ էր պահանջվում լեզվաբանական այնպիսի նոր կադրերի հանդես գալու համար, որոնք ոչ միայն կյուրացնեին մաքսիզմը և կփորձեին այն հետևողականորեն կիրառել լեզվաբանության մեջ, այլև կյուրացնեին լեզվաբանության նախորդ նվաճումները, անհրաժեշտ լեզվաբանական պատրաստա-

կանութիւնն կստանային՝ սովետական լեզվաբանութեան տեսական և գործնական խնդիրներէ լուծման նախաձեռնութիւնը իրենց ձեռքը վերցնելու համար: Սրանց միանում էր և այն, որ սովետական լեզվաբանութեան առջև դրված գործնական խնդիրներէ վիթխարի ծավալը սկզբնապես կարծես փոքր-ինչ ավելի ետին պլանն էր մղում տեսական հարցերը. լեզվաբանների հին ու նոր սերունդների ներկայացուցիչները գործնական հարցերի լուծման որոնումների մեջ կարծես մոռանում էին տեսական հարցերի սրութեան մասին, կիրառական լեզվաբանութիւնը դառնում էր լեզվաբանների ուշադրութեան գլխաւոր առարկան: Սակայն այս վիճակը երկար շարունակվել չէր կարող. շուտով տեսական հարցերը սկսում են գրավել իրենց արժանի տեղը, թեև դրանց լուծումը սկզբնապես դեռ շատ հեռու էր մարքսիզմի իսկական պահանջներին համապատասխանելուց:

Լեզվաբանութեան վիճակը սովետական կարգերի գոյութեան սկզբնական շրջանում.— 1917 թ. հետո շարունակվում է հայրենական լեզվաբանութեան մեջ գոյութիւն ունեցող լեզվաբանական հոսանքների գործունեութիւնը, այլև հանդես է գալիս արտասահմանյան լեզվաբանական նորագույն կոնցեպցիաների ազդեցութիւնը: Եթե ոմանք փորձում են դրանց նվաճումներն օգտագործել անհրաժեշտ մարքսիստական քննադատութիւնից հետո, ապա մշտաները պարզապես նույնութեամբ յուրացնում են այդ կոնցեպցիաները կամ լոկ էկլեկտիկական զուգորդում են կատարում: Քննարկվող շրջանում գործում են մի կողմից՝ հայրենական լեզվաբանութեան այնպիսի հոսանքների ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են պսիխոէսթետիզմը (պոստբնյայականութիւնը), պսիխոֆունկցիոնալիզմը (Բոգուն-դե-Կուրտենեի դրպրոցը), պսիխոլոգիզմը (Շախմատովը և նրա հետևորդները), պսիխոֆորմալիզմը և ֆորմալիզմը (Ֆորտունատովի հետևորդները), Պեշկովսկին ու նրա աշակերտները), մյուս կողմից՝ արտասահմանյան լեզվաբանութեան այնպիսի ուղղութիւնների հետևորդները, ինչպիսիք են սոցիոլոգիզմը (սոսյուրականութիւնը), էսթետիզմը (ֆոսլերականութիւնը): Հաճախ հանդես են գալիս սրանց սկզբունքները էկլեկտիկորեն զուգորդելու փորձեր, ինչպես, օրինակ՝ Պեշկովսկու մոտ, որ աշխատում է հաղթահարել սկզբնական ծայրահեղ ֆորմալիզմի թելութիւնները: Այս ուղղութիւնների ազդեցութիւնը շարունակում է գործել և հաջորդ ենթաշրջանում: Քանի որ այս ենթաշրջանի լեզվաբանական հիշյալ կոնցեպցիաները ա-

աւանձին օրիգինալութիւն շունեն, ուստի և ավելորդ ենք համարում նրանց հանգամանալից բնութագիրը. կբավարարվենք դրանց համառոտ տեսութայամբ:

Այս շրջանում հնից եկող լեզվաբանական հոսանքների մեջ մամենից ավելի ազդեցիկն ու նշանավորը Բողունեն-դե-Կուրտենեի դպրոցն էր: Սովետական տարիներին շարունակում էին դեռևս գործել ոչ միայն ինքը Բողունեն-դե-Կուրտենեն և Բոգորոդիցկին, այլև Շչերբան և Պոլիվանովը, որոնց լեզվաբանական գործունէութիւնը լայն թափ ու ծավալ է բնդունում հենց Սովետական իշխանութայան տարիներին: Այս ուղղութայան ներկայացուցիչների մոտ 1920-ական թվականների կեսերից հետո բեկում է նկատվում. փորձեր են արվում սուբյեկտիվ հոգեբանական ըմբռնումը հաղթահարել, լեզվի նկատմամբ կիրառել դիալեկտիկական ու պատմական մատերիալիզմի հիմնական սկզբունքները, հետևողականորեն անցկացնել լեզվի հասարակական ըմբռնումը: Այս ուղղութայան ներկայացուցիչները մեծ դեր են խաղացել կիրառական լեզվաբանութայան զարգացման, սովետական լեզվաբանութայան գործնական խնդիրների լուծման ուղղութայամբ:

Տեղական հիմքեր ունեցող հոսանքների ներկայացուցիչներից Բողունեն-դե-Կուրտենեի ազդեցութիւնը հանդես էր գալիս հնատկայես ընդհանուր տեսական և հնշյունաբանական հարցերի լուսաբանութայան, Պոտերնայի ազդեցութիւնը՝ քերականագիտութայան, գրական լեզվի պատմութայան և ոճաբանութայան, Ֆորտունատովի և Պեշկովսկու ազդեցութիւնը՝ քերականութայան և պատմահամեմատական հետազոտութայան բնագաւառում:

Պսիխոֆորմալիզմի և ֆորմալիզմի ազդեցութիւնը առանձնապես տեղական բնույթ է բնդունում քերականութայան բնագաւառում: Պեշկովսկին, Մ. Ն. Պետերսոնը, Գ. Ն. Ուշակովը և ուրիշները հանդես են գալիս լեզվական հարցերի նեղ «ձևական»-ձևաբանական ըմբռնմամբ: Քերականական հարցերի շուրջը 1920-ական թվականներին ծավալվում են սուր վեճեր ու դիսկուսիաներ, որոնց մասնակցում են Ա. Մ. Պեշկովսկին, Գ. Ն. Ուշակովը, Մ. Ն. Պետերսոնը, Լ. Վ. Շչերբան, Ն. Ն. Դուռնովոն և ուրիշները: Պեշկովսկու կոնցեպցիան քննադատութայան է ենթարկվում Բուդդիի և Բուլախովսկու կողմից: Չնայած սրան՝ ձևական ուղղութայան ներկայացուցիչները կարողանում են հասնել այն բանին, որ դպրոցում

նրանց սկզբունքները ամուր հիմքեր են գցում. Ռուսաստանում լուսժողովատուր հատուկ ցուցում է տալիս ուսուցչությանը «ձեվական» ուղղության սկզբունքների կիրառման, քերականության ուսուցման մեջ դրանք արմատավորելու մասին: Ֆորմալիզմը իր ծայրահեղությանն է հասնում Պետերսոնի աշխատություններում¹:

Պետերսոնը առանձին բառեր է համարում միևնույն բառի քերականական տարբեր ձևերը, առաջարկում բառերի խմբերը տարբերելիս հիմք ընդունել միայն ձևական հատկանիշները և այն էլ չուրաքանչյուր դեպքում միայն մեկը: «Մաքուր» ձևը ֆեռտի-շացվում է և լիովին խզվում իմաստից. լեզվի և մտածողության, ձևի և բովանդակության խզումը հասնում է իր վերջին աստիճանին: Եթե Ֆորտունատովը և նրա հետևորդները գեռևս գտնվում էին լեզվի հոգեբանական ըմբռնման ազդեցության տակ, հաճախ տատանվում ձևական և հոգեբանական ըմբռնումների միջև, ապա Պետերսոնը դեն է նետում լեզվի հոգեբանական ըմբռնման ամեն մի նշույլ. իր «Ռուսաց լեզվի շարահյուսության ուրվագծում» (1923 թ.) նա հրաժարվում է նախադասության զաղափարից՝ այն համարելով ոչ թե լեզվական, այլ հոգեբանական կառուցորիա. շարահյուսության ուսմունքը Պետերսոնը կառուցում է բառակապակցության ձևերի ուսմունքի հիման վրա:

Ձևական քերականությունը սովետական դպրոցներում իշխում է մինչև դպրոցի վերաբերյալ պարտիայի և կառավարության 1931—1932 թթ. որոշումները:

Սովետական կարգերի հաստատումից մեկ տարի առաջ լույս է տեսնում Սոսյուրի գիրքը: Քանի որ մարքսիստական լեզվաբանությունը ելնում էր լեզվի հասարակական բնույթի ըմբռնումից, ուստի և սովետական լեզվաբանները լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության հարցի որոնումների մեջ շէին կարող լուծյամբ անցնել սոցիոլոգիական դպրոցի ներկայացուցիչների հայացքների կողքով: 1920-ական թվականներին, երբ «լեզու և հասարակություն» թեման ընդհանուր ուշադրության առարկա է դառնում, նկատվում են այդ դպրոցի ազդեցության

¹ М. Н. Петерсон, Очерк синтаксиса русского языка, М., 1923. Русский язык, пособие для преподавателей, М., 1925.

տարբեր դրսևորումներ. այդ ազդեցությունն արտահայտվում է մասամբ սոցիոլոգիական դպրոցի դրույթների անքննադատ յուրացման, մասամբ նրա սկզբունքները էկլեկտիկորեն այլ սկզբունքների հետ զուգորդելու ձևով. սակայն արդեն նկատվում է հետևողական մարքսիզմի դիրքերից այդ ուղղությունը գնահատելու և քննադատորեն օգտագործելու ձգտում:

Սոսյուրականության և Բողոքեն-դե-Կուրտենների ազդեցությունը արտահայտվում է նաև այն բանում, որ ոմանց կողմից ակնհայտ գերադասություն է տրվում սինխրոնիկ հետազոտությանը դիախրոնիկի հանդեպ: Քանի որ սովետական լեզվաբանության գործնական խնդիրները առաջին հերթին կապվում էին սինխրոնիկ հետազոտության հետ, ուստի և ոմանց մոտ ընդհանրապես նկատվում է նեղ պրակտիցիզմի և նեղ սինխրոնիզմի զուգորդման տենդենց: Սրան շուտով միանում է և այն, որ Մաոը և նրա հետևորդները ընդհանրապես բացասական դիրք են բռնում պատմա-համեմատական մեթոդի նկատմամբ:

Այս ենթաշրջանի հուզող հարցերի մեջ նշելի են լեզվի ֆունկցիոնալ տարբերակների, բանաստեղծական լեզվի, արձակի լեզվից ու խոսակցական լեզվից նրա ունեցած տարբերության, լեզվի կուլտուրայի հարցերը: Այս հարցերով զբաղվում են տարբեր լեզվաբաններ՝ սրանով իսկ հանգելով լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի խորացված ուսումնասիրության: Լ. Պ. Յակուբիչսկու հոդվածը դիալոգային խոսքի, Բ. Ա. Լարինի հոդվածը գեղարվեստական խոսքի տարբերակների, Վ. Վ. Վինոգրադովի հոդվածը ոճաբանության խնդիրների մասին սրա լավագույն նմուշներից են¹: Պատահական չէ, որ ժամանակակից ինֆորմացիոն տեսության մշակողները մեծ արժեք են տալիս սովետական շրջանի այս տեսություններին²: Ոճաբանությանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում և Պեշկովսկին, որը փորձում է բացահայտել իր ժամանակի լեզվական ճաշակի նորմաները, մշակել նորմատիվ ոճաբանության հարցերը³:

¹ Русская речь, Сборник, 1, 1923.

² Նմտ. G. P. Springer, Early Soviet Theories in Communication, Cambridge, Mass., 1956:

³ А. М. Пешковский, Методика, лингвистика, статистика. Сб. статей, М., 1923.

«ԼԵԶՎԻ ՆՈՐ ՌԻՍՄՈՒՆՔԻ» ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԷՏԱՊ (1924—1950 թթ.)

I. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿՈՆՑԵՊՑԻԱՆԵՐ— ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅՔՆԵՐԻ ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱ—ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՔԵՐ ՓՈՐՁԵՐ

1. ՎՈՒԼԳԱՐ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԶՄ («ԼԵԶՎԻ ՆՈՐ ՌԻՍՄՈՒՆՔ»)

«Լեզվի նոր ուսմունքի» ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները.— Մարքսիզմի արմատավորումը սովետական լեզվաբանության մեջ հարթ ու հավասար չի կատարվում: Քառորդ դարից ազլելի տիրապետող ուղղություն է դառնում Ն. Յա. Մառի ստեղծած «լեզվի նոր ուսմունքը», որը իր բնույթով վուլգար սոցիոլոգիական ուսմունք էր, մարքսիզմի հիմունքների գոեհիկ մեկնաբանություն լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում: Վուլգար սոցիոլոգիզմի՝ սովետական լեզվաբանության մեջ տիրապետող դիրքեր հաստատելը կապված էր մի շարք հանգամանքների հետ:

1) Ն. Յա. Մառի մինչ այդ դավանած լեզվաբանական ուսմունքի՝ «հարեթարանության» մեջ, որ 1923 թ. վերջերից վերամկրտվում է «լեզվի նոր ուսմունք» անունով, արդեն առկա էին լեզվի վուլգար սոցիոլոգիական մեկնաբանության սաղմեր և ընդհանրապես այն սկզբունքների տարրերը, որոնք կազմում են «լեզվի նոր ուսմունքի» հիմքը: Այսպես, օրինակ, դեռևս 1903 թ. իր «Հին հայերենի քերականություն» աշխատության մեջ նա գրում էր. «Գծագրվում են փաստեր հօգուտ այն բանի, որ նա (հին հայկական գրական լեզուն, գրարարը—Գ. Զ.) առաջներում ծառայել է որպես կենդանի հաղորդակցության գործիք, որ մշակվել է քաղաքականորեն իշխող հասարակության շրջանում հայ արքունիքի, քուրմերի և տեղական իշխանների, նախարարների հեթանոսականորեն կրթված դասի խոսքի միջոցով»¹: Հասկանալի է, որ այս ըմբռնումը հեշտ էր հետագայում վերածել լեզվի դասակարգայնության գաղափարի, գրարարը համարել ֆեոդալական դասակարգի լեզուն և այն հակադրել գյուղացիական լեզու-բարբառներին: Այդ նույն ձևով էլ Ն. Յա. Մառի սկզբնական ուսմունքի մեջ արդեն կային լեզուների զարգացման պրոցեսում լեզուների ու բարբառ-

¹ Н. Я. Марр, Грамматика древнеармянского языка, СПб., 1903, էջ XXIII:

ների անընդհատ նվազման, լեզուների խաշավորման դերի շահագանցված ըմբռնման, բոլոր լեզուների խառն ու խաշավորված լինելու, հարեթական լեզուների հատուկ դերի և ընդհանրահանութայն դրույթների սաղմերը: Սրան միանում էր և այն, որ Մառը երբեք հետևողականորեն չի կիրառել պատմա-համեմատական մեթոդը, դեռ շատ վաղուց դիմել է կամայական ստուգաբանութունների և այսպես կոչված էլեմենտային վերլուծութայն: Այսպիսով, Մառի նախորդ գործունեությունը, մարքսիզմը կիսատ-պռատ յուրացնելու պայմաններում, նրան հնարավորություն էր տալիս իր նախորդ ուսմունքը հայտարարելու տարերային «մարքսիստական» ուսմունք: 1923 թ. վերջերին նա ի լուր մասնաբի հայտարարում է հարեթաբանութայն մեջ կատարված նոր շրջադարձի մասին, որով, ըստ նրա, այն լիովին սկսում է համընկնել մարքսիզմի հետ: Հարեթաբանությունը վերանվանվում է «լեզվի նոր ուսմունք»: Այս «շրջադարձը» սկսում են ներկայացնել իբրև մարքսիստական լեզվաբանութայն սկիզբը:

2) Վուլգար սոցիոլոգիզմը իր երկվորյակներն ուներ նաև այլ բնագավառներում՝ պատմագրութայն, գրականագիտութայն, արվեստագիտութայն մեջ: Պատահական չէ, որ Մառի «լեզվի նոր ուսմունքը» մեծ դրվատանքով ընդունեցին այդ բնագավառների այնպիսի հեղինակութուններ, ինչպիսիք էին Պոկրովսկին, Ֆրիշեն և ուրիշները: Պոկրովսկին, որ հայտնի էր պատմութայն հարցերի վուլգար սոցիոլոգիական իր ըմբռնմամբ, «Իվվեստիա» թերթի 1928 թ. մայիսի 23-ի համարում գրում էր. «Եթե էնգելսը դեռևս ապրելիս լիներ մեր մեջ, Մառի տեսութայամբ այժմ կգբաղվեր ամեն մի կոմբուհական, որովհետև այն կմտներ պատմութայն մարքսիստական ըմբռնման երկաթյա կահույթի մեջ»: Նույնպիսի դրվատանքով էր խոսում Մառի «լեզվի նոր ուսմունքի» մասին նաև դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմի հարցերի մեկնարանութայն մեջ իր իդեալիստական շեղումներով հայտնի Դերորինը: Մառն ինքը մարքսիզմի և մարքսիստական փիլիսոփայութայն հիմունքները «յուրացրել» էր ոչ այնքան մարքսիզմի կլասիկներից, որքան Բուխարինի, Դերորինի, Ֆրիշեի և այլոց աշխատութուններից: Մառի հաջողությունն ապահովում էր և այն, որ նա իր բոլոր կարգի լեզվաբանական մարզանքները քողարկում էր բարձրագույն մարքսիստական ֆրազներով՝ ստեղծելով մարքսիստական լեզվաբանութայն մշակման պատրանք:

3) Օգտագործելով սովետական լեզվաբանութայն մեջ իդեա-

լիզմի հաղթահարման ուղղութիւնով տարվող պայքարը՝ Մառը և նրա հետևորդները աստիճանաբար ղեկավարող գիրքեր ևն գրավում սովետական լեզվաբանական կարևորագույն հիմնարկներում, «լեզվի նոր ուսմունքը» հրամցնում որպէս լիովին մարքսիստական ուսմունք, ճնշում նրա դեմ ուղղված քննադատութեան ամեն մի փորձ: Մայրահեղութեան հասնելով այս պայքարի մեջ, «լեզվի նոր ուսմունքի» դեմ ուղղված ամեն մի քննադատութիւնն ներկայացնելով որպէս բուրժուական գիրքերից եկող քննադատութիւն՝ Մառը և նրա «աշակերտները» փաստորեն սկսում են մի կույտի մեջ նետել նախորդ լեզվաբանութեան, այդ թվում և հայրենական լեզվաբանութեան դրականն ու բացասականը, հրաժարվել նախորդ քոլոր նվաճումներից, բոլոր դեպքերում նախորդ լեզվաբանութիւնը փոխարինել սեփականով: Մարքսիստական էր համարվում այն բոլորը, ինչ այս կամ այն շափով հակադրվում էր նախորդ լեզվաբանութեանը, լինէր այն ճիշտ թէ սխալ, փաստերով հիմնավորված թէ անհիմն: Մառին և սրա հետևորդներին հատուկ էր ծայրահեղ նիհիլիզմը. լեզվաբանական գրեթէ ողջ ժառանգութիւնը հայաւարարվում էր բուրժուական, դատապարտվում նրանից օգտվելու ամեն մի փորձ, հավասար մակարդակի վրա էին դրվում նախորդ գրեթէ բոլոր լեզվաբանները, անպետք էր համարվում ոչ միայն ողջ նախորդ լեզվաբանական տեսութիւնը, այլև մեթոդը. պատմահամեմատական մեթոդը համարվում էր ֆորմալիստական մեթոդ: Մառի «լեզվի նոր ուսմունքի» տարածմանը նպաստում է և այն, որ սովետական իրականութեան մեջ դեռևս հնից մնացած լեզվաբանական ուղղութիւնների ներկայացուցիչների մի մասը հեռու էր կանգնած մարքսիզմից և ակնհայտ անբարյացակամութեամբ էր վերաբերվում լեզվաբանութեան մեջ մարքսիզմի արմատավորման փորձերին, երկրորդ մասը մարքսիզմը իր լեզվաբանական կոնցրետացիային հարմարեցնելու վեհերոտ փորձեր էր կատարում միայն, վերջապէս երրորդ մասը թեև շարժվում էր դեպի մարքսիզմ, բայց դանդաղ կերպով: Սրանց հակառակ Մառի կատարած կրտրուկ շրջադարձը նրան դրեց ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ: Քերականութեան բնագաւառում ֆորմալիզմի դեմ տարվող պայքարը է՛լ ավելի ամրացրեց Մառի և նրա հետևորդների գիրքերը, որոնք սկսեցին այդ պիտակից շատ ավելի օգտվել իրենց հակառակորդների դեմ պայքարելիս, քան պետք է:

Այս բոլորով հանդերձ, մարքսիզմի անբավարար յուրացումը և լեզվի վուլգար սոցիոլոգիական ըմբռնումը Մառին ու նրա հետե-

վորդներին հիմք են տալիս յուրացնելու բուրժուական արևմուտքի այնպիսի փրկիսոփայական, լեզվաբանական ու այլ կարգի կոնցեպցիաներ, որոնք նրանց թվում են մարքսիզմին մոտ: Մառն ինքը յուրացնում է դե-Տրիզի մուտացիաների տեսությունը որպես դիալեկտիկական բնույթի ուսմունք, մեծ շափով օգտագործում նեոկանտական իդեալիստ փրկիսոփա Կասսիրերին, Ֆրանսիացի սոցիոլոգ Լեի-Քրյուլին և ուրիշներին: Մառի հետևորդները ևս այս հարցում զերծ չէին իրենց ուսուցչի դյուրահավատությունից. նրանք հաճախ էին դիմում Սեպիրի, Ուլենբեկի, Սոմմերֆելտի և ուրիշների բերած փաստերին ու եզրակացություններին, լեզվի ստադիալ-թոխշթաձև զարգանալու ուսմունքը փորձում հիմնավորել նրանց տվյալներով: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ «լեզվի նոր ուսմունքը» բավարար հիմքեր չէր տալիս արտասահմանյան բուրժուական լեզվաբանական ուսմունքների քննադատության համար, և այդ ուսմունքի տիրապետության շրջանում դրանց կազմակերպված քննադատություն չէր տարվում:

Վուլգար սոցիոլոգիզմի վերջնական հաղթահարումը կատարվում է 1950 թ. «Պրավդայի» դիսկուսիայից հետո, որի մասին կիսուսներ ստորև: Սակայն մարքսիզմի գեոհկացման, դիալեկտիկական մատերիալիզմի վուլգար-սոցիոլոգիական մեկնարանության դեմ պայքարելու փորձեր առկա էին դեռևս «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում, մինչև 1950 թ.: Այդպիսի փորձեր առանձնապես շատ էին տեղի ունենում 1920—1930-ական թվականներին (մանավանդ 1920-ական թթ. վերջերին և 1930-ական թթ. սկզբներին), երբ «լեզվի նոր ուսմունքը» նոր էր տիրապետող դիրքեր գրավում: Սակայն այդ շրջանում «լեզվի նոր ուսմունքի» քննադատության փորձերը չհասցրին նրա վուլգար սոցիոլոգիական սխալների հաղթահարմանը. բացի այն բանից, որ լեզվաբանական վուլգար սոցիոլոգիզմը աշակցություն էր գտնում պատմության, արվեստի, փրկիսոփայության բնագավառի որոշ հեղինակավոր անձնավորությունների կողմից, այսուհեղ դեր խաղացին նաև մի շարք այլ հանգամանքներ:

ա) «լեզվի նոր ուսմունքի» դեմ պայքարը սկզբնապես տարվում էր հատկապես զանազան իդեալիստական հոսանքների և մարքսիզմը մինչև վերջ չյուրացրած լեզվաբանների կողմից: Այս դեպքում պետք է նշել հատկապես սուբյեկտիվ հոգեբանական ուղղության ներկայացուցիչներին (Ե. Դ. Պոլիվանով և ուրիշներ): Հասկանալի է, որ այդ պայմաններում «լեզվի նոր ուս-

մունքի» ներկայացուցիչների համար հեշտ էր նման պայքարը և քննադատությունը ներկայացնել որպես մարքսիստական լեզվաբանություն ստեղծելու փորձերի դեմ ուղղված պայքար:

բ) «Լեզվի նոր ուսմունքի» քննադատությունը մի շարք սովետական երիտասարդ լեզվաբանների կողմից նույնպես հաջողությամբ չպսակվեց, որովհետև այդ լեզվաբանները նախ՝ շունեին անհրաժեշտ հեղինակություն և լեզվաբանական պատրաստականություն, երկրորդ՝ իրենք էլ պայքարի ընթացքում թույլ էին տալիս սխալներ, հասնում ծայրահեղությունների, հանդես չէին բերում անհրաժեշտ հետևողականություն: Այսպիսի բնույթ ունեն, օրինակ, «լեզվաճակատայինների» պայքարը: «Լեզվաճակատը» («Языковедение и фронт» կամ կրճատ՝ «Языкфронт») մի շարք երիտասարդ լեզվաբանների (Ի. Աբաև, Կ. Ալավերդով, Ս. Բելիցկի, Մ. Գուս, Ք. Գանիլով, Է. Դրեզեն, Ե. Կոմարովա, Ֆ. Կուրե, Տ. Լոմտև, Յա. Լոյա) խմբավորում էր, որը պայքար էր մղում «լեզվի նոր ուսմունքի» դեմ՝ գտնելով, որ տվյալ էտապում այն ավելի մեծ խոչընդոտ է իսկական մարքս-լենինյան լեզվաբանության ճանապարհին, քան «ջարդված հնդկրոպաբանության մնացորդները»:

«Լեզվաճակատայինները» ճիշտ կերպով նշում էին, որ «լեզվի նոր ուսմունքը» բավարար չափով կապված չէ ժամանակակից լեզուների ուսումնասիրության և սովետական լեզվաբանության գործնական հարցերի հետ: Նրանք նշում էին, որ Ն. Յա. Մաուր և նրա հետևորդները ուշադրությունը կենտրոնացնում են լեզվի նախապատմության և հնէաբանական վերլուծության վրա՝ աչքաթող անելով ստատիկ ուսումնասիրության հարցերը:

«Մեր լեզվաբանական ճակատի արդի վիճակը, — գրում էին «լեզվաճակատայինները» դեռևս իրենց մանիֆեստում (1930 թ.), — ակնհայտորեն անբարեհաջող է: Լեզվի տեսության բնագավառում, այլև մեր դպրոցներում ու բուհերում, մինչև այժմ տիրապեսում են իդեալիստական ու ֆորմալիստական ուղղությունները և նրանցից աճող անսկզբունք է կլեկտիզմը (հնդկրոպական դպրոցը):»

Պրոլետարական դիկտատուրայի գոյությունը, իհարկև, անհետևանք չանցավ լեզվաբանական գիտության համար: Սովետական Միության մեջ առաջացավ լեզվի նոր ուսմունքը մատերիալիստական հիմքի վրա (հարեթական տեսությունը): Սակայն այդ ուսմունքը դեռևս դիալեկտիկա-մատերիալիստական կառուցում չէ, այլ միայն առաջին քայլը դեպի այդ կառուցումը:

Լեզվաբանական ճակատի վիճակը անհրաժեշտություն է ստեղծում ամենավճճական, անքզոք պայթար մղելու հնդերուպարանություն և ամեն տեսակ էկլեկտիզմի դեմ՝ մի կողմից և ծավալուն հարձակման անցնելու ժամանակակից լեզվաբանության մեխանիստական տենդենցների դեմ՝ մյուս կողմից: Միայն ժամանակակից լեզվաբանության մեջ եղած մեխանիստական տենդենցների հաղթահարումն է. ապահովում իսկական հաղթանակը իդեալիզմի, ֆորմալիզմի դեմ և հող է մաքրում լեզվի իսկական դիալեկտիկա-մատերիալիստական գիտության ստեղծման համար՝ լեզվաբանական մտքի ողջ նախորդ նվաճումների հաշիւառումով¹:

Սակայն ճիշտ քննադատությունը միանում էին (ինչպես մասամբ երևաց և քաղվածքից) նիհիլիստական մոտեցումը լեզվաբանական ժառանգությանը, նեղ պրակտիցիզմի սլաշտպանությունը, ազգային հարցում թույլ տված սխալները, սովետական հասարակության դասակարգային կառուցվածքի սխալ ըմբռնումը և այլն (Ք. Գանիով և ուրիշները): Այս բանը հենց հնարավորություն տվեց «լեզվի նոր ուսմունքի» ներկայացուցիչներին հեշտությամբ հաշիվ մաքրելու «լեզվաճակատայինների» հետ: 1930 թ. աշնանը Մոսկվայի կոմ. ակադեմիայի լեզվի և գրականության սեկցիայում տեղի ունեցած դիսկուսիան անհաշոդ է վերջանում «լեզվաճակատայինների» համար:

Մասամբ էլ այս նույն սլաշտպանությունը պետք է բացատրել հարեթաբանության և մարքսիզմի շուրջը Բաքվի դիսկուսիայի արդյունքները: 1929 թ. Բաքվում Ի. Ի. Մեշչանինովի կարգացած «Հարեթաբանություն և մարքսիզմ» թեմայով զեկուցման² և 1930 թ. Մաոի այս կապակցությամբ ունեցած ելույթի³ առթիվ խոսողները, հարեթաբանության դրական գնահատման փորձերի հետ միասին, Մաոին քննադատում էին քառատարր վերլուծության չհիմնավորման, լեզվի մոգական ծագման սխալ դրույթի առաջադրման, դասակարգի մարքս-լենինյան ըմբռնման ուղիղի և այլ հարցերի մեջ: Մաոի պատասխանները ոչ միայն չկարողացան ինչպես հարկըն է բացասել նրան ուղղված քննադատության ճշտությունը,

¹ Обращение группы „Языковедный фронт“. ЛИ, 1930, № 1.

² И. И. Мещанинов, Яфетидология и марксизм (доклад проф. И. И. Мещанинова и прения по нему на заседании НИИМ-а при АЗТНИИ 18-го октября 1929 года), Баку, 1930.

³ Н. Я. Марр, К бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме, Баку, 1932.

այլև փաստորեն ցույց տվեցին քննադատութեան իրավացիութիւնը: Այնուամենայնիվ, Մառին ու նրա հետևորդներին հաջողվեց ճշնշել «հարեթաբանութեան» հակառակորդներին ու քննադատներին գիմադրութիւնը:

գ) Անկախ «լեզվի նոր ուսմունքին» հարելուց կամ չհարելուց՝ լեզվի վերնաշենքայնութեան դրույթը մինչև 1950թ. ընդունվում էր բոլոր սովետական լեզվաբանների կողմից: Լեզվաբանները կարծում էին, որ հասարակական երևույթները կարող են հատկացվել կամ բազիսին, կամ վերնաշենքին և որ Մարքսի և էնգելսի ցուցումները հիմք են տալիս խոսելու լեզվի՝ վերնաշենքային կատեգորիա լինելու մասին: Միաժամանակ լեզվաբանների մեծ մասը սրա հետ կապված ընդունում էր լեզվի դասակարգայնութեան դրույթը, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում այդ ըմբռնելով այնպիսի գոհնիկ ձևով, ինչպես Մառը. այս դեպքում մատնանշում էին սովորաբար կամ այն, որ լեզուն (հատկապես գրական լեզուն) ծառայում է առաջին հերթին այս կամ այն դասակարգի շահերին, կամ այն, որ տարբեր դասակարգերը տարբեր կերպ են վերաբերվում լեզվին, տարբեր իմաստ դնում բառերի մեջ: Կային և լեզվաբաններ, որոնք ընդունելով լեզվի վերնաշենքայնութեան դրույթը՝ ժխտում էին լեզվի դասակարգային երևույթ լինելու կարծիքը. այսպես, Ա. Զիբոբազան լեզուն համեմատում էր հրացանի հետ, որ հավասարապես կարող է ծառայել հակառակորդ դասակարգերին:

Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ սովետական լեզվաբաններին զբաղեցնող կարևոր հարցերից էին տարբեր հասարակական ֆորմացիաներում լեզվի զարգացման օրինաչափութիւնների և հասարակական տարբերակվածութեան հարցերը, որոնք ամենաբազմազան մեկնաբանութիւնների տեղիք էին տալիս: Լ. Պ. Յակուբինսկին և Վ. Մ. Ժիրմունսկին¹ առաջին անգամ լուրջ ուշադրութիւն են դարձնում ազգային լեզուների կազմավորման հարցերին: Յակուբինսկին նկարագրում է լեզվական փոփոխութիւնները ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելիս, աշխատում բացահայտել լեզվի զարգացման հասարակական պայմանների պատկերը. ֆեոդալական հասարակութեան լեզվական կատեգորիան նա համարում է բարբառը, բուրժուական հասարակու-

¹ А. Иванов, Л. Якубинский, Очерки по языку, М., 1932. В. М. Жирмунский, Национальный язык и социальные диалекты, М., 1936.

թյանը՝ ազգային լեզուն: Սրա հետ միասին տրվում է լեզվի բնութագիրը կապիտալիզմի զարգացման տարբեր էտապներում, գրծվում կապիտալիստական հասարակութայն լեզվական տարբերակումների պատկերը: Լ. Պ. Յակուբինսկու տեսակետը լեզվի շարահյուսական կառուցվածքի փոփոխությունների բնույթի մասին մեծ շահով ազդում է «լեզվի նոր ուսմունքի հետևորդների» ստադիալ-շարահյուսական կոնցեպցիայի ձևավորման վրա:

Մեծ թիվ էին կազմում սովետական այն լեզվաբանները, որոնք «լեզվի նոր ուսմունքի» նկատմամբ քննադատական դիրք էին գրավում, չէին ընդունում նրա հիմնական դրույթներից գոնե մի քանիսը, որոնում էին մարքսիստական լեզվաբանութայն ստեղծման ինքնուրույն ուղիներ: Եթե «լեզվի նոր ուսմունքի» կողմնակիցների գլխավոր ջանքերն ուղղված էին լեզուների ստադիալ դասակարգման և լեզուների մեջ տարբեր ստադիաների հանկանիշներ որոնելու գործին, ապա նրանց հակառակորդները ձրգտում էին պահպանել լեզվաբանութայն նախորդ ժառանգութայնից մնացած լավագույնը՝ առնելով այն, ինչ համապատասխանում է դիալեկտիկական մատերիալիզմի սկզբունքներին. կարելի է ասել, որ «լեզվի նոր ուսմունքի» հակառակորդների և նրանից շեղվողների ջանքերն ուղղված էին լեզվի տարբեր ֆունկցիաների, նրա հաղորդակցական և արտահայտչական կողմերի բազմակողմանի ուսումնասիրութայնը: Թերևս «լեզվի նոր ուսմունքի» նկատմամբ քննադատական դիրք գրաված լեզվաբանների հիմնական ուղղութայնը կարելի լինի որակել որպես մատերիալիստական սոցիոլոգիզմ, թեև ոչ բոլորն էին հետևողականորեն հանգում սրան:

«Լեզվի նոր ուսմունքի» զարգացման մեջ կարելի է տարբերել 2 փուլ. 1) 1924—1934 թթ., երբ դեռ կենդանի էր Ն. Յա. Մառը և ուղղութայն էր տալիս «լեզվի նոր ուսմունքի» հետևորդների-գործունեութայնը. այս փուլում լեզվի ստադիալ զարգացման պրոցեսը բնութագրվում է ձևաբանական կառուցվածքի բնորոշ գծերով, կիրառվում են Մառի ուսմունքի գրեթե բոլոր կողմերը. 2) 1935—1950 թթ., երբ Մառի «աշակերտները» ուշադրութայնը կենտրոնացնում են շարահյուսական տիպոլոգիայի հարցերի վրա, գրեթե դադարում Մառի քառատարր վերլուծութայն մեթոդին դիմելուց. այս փուլում Ն. Յա. Մառի «լեզվի նոր ուսմունքը» ներկայացվում է որպես միակ մարքսիստական ուսմունքը, և նույնիսկ նրան շհետևորդները այս կամ այն շահով տուրք են տալիս այդ ուսմունքին:

«Լեզվի նոր ուսմունքի» հետևորդները ուշադրությունը կենսա-
րոնհացնում են լեզվաբանական հնէաբանության, իմաստաբանու-
թյան և շարահյուսության հարցերի վրա. լեզուների դասակար-
գումը և ձևաբանական ու շարահյուսական տիպավորումը ձևոք են
բերում առաջնակարգ պրոբլեմների նշանակություն: Մտոր և նրա
«աշակերտները» համեմատաբար հեռու էին կանգնած հնչյունա-
բանության ու ձևաբանության հարցերից, քիչ էին ուշադրություն
գարձնում դպրոցական քերականության հարցերին. սրանք մշակ-
վում են գերազանցապես «լեզվի նոր ուսմունքին» անմիջականորեն
չհարող լեզվաբանների կողմից:

Ն. Յա. Մառ.— Մտոի գիտական գործունեության մեջ տար-
բերում են երկու շրջան, որոնց բաժանման կեսը համարվում է
1924 թ.: Այս թվականին նա լույս է բնծայում իր «Միջերկրածովքի
հնդերոսպական լեզուները» հաղորդումը, որ նա արել էր 1923 թ.
նոյեմբերի 21-ին: Այստեղ նա հայտնում է այն միտքը, թե հրեդ-
ևրոպական լեզուները փոխարինել են հարեթական լեզուներին
իբրև նոր ստադիա, և այդ ստադիալ փոփոխությունը կապում է
արտադրանքանակի փոփոխության հետ. այս շրջանից էլ
սկսում են խոսել «լեզվի նոր ուսմունքի» գոյության մասին՝ հա-
կադրելով այն ողջ նախորդ լեզվաբանությանը:

Մառն իր գործունեությունն սկսել էր դեռևս նախորդ դարի
80-ական թվականների վերջին՝ հանդես գալով վրացերենի և սե-
մական լեզուների ազգակցության գաղափարով: Հետագայում նա
է՛լ ավելի է ծավալում այդ գաղափարը և աշխատում խոսել այս-
պես կոչված նոյական նախալեզվի մասին, որի ժառանգներն են
հանդիսանում, նրա կարծիքով, և՛ Կովկասի հարեթական, և՛ սե-
մական լեզուները: Այս շրջանում, ինչպես տեսնում ենք, նա հան-
դես է գալիս հնդերոպական լեզվաբանության հետազոտության
միևնույն եղանակներով, թեև հենց սկզբից աչքի է բնկնում պատ-
մա-համեմատական մեթոդի սկզբունքների ոչ հետևողական կի-
րառմամբ. նրա նշած համապատասխանությունները հնչյունական
որոշակի օրինաչափությունների շեն ենթարկվում, մեծ մասամբ
բռնազբոսիկ բնույթ ունեն և հենվում են բառարմատների կամա-
յական մեկնաբանությունների վրա: Համեմատությունների այս
կամայական բնույթն էլ հետագայում հիմք է տալիս նրա էլեմեն-
տային վերլուծության եղանակի համար, որտեղ այդ կարգի հա-
մեմատությունները հասցվում են ծայրահեղության:

Նախապես զբաղվելով հայ-վրացական բանասիրութեամբ, այդ թվում և հայ-վրացական լեզվական կապերով՝ Մառը աստիճանաբար ընդհանում է իր ուսումնասիրած լեզուների շրջանակը: Ունենալով վրացերենի և սեմական լեզուների ցեղակցութեան գաղափարը, հենվելով լեզուների ծննդաբանական դասակարգման վրա և «գուագործելով աստվածաշնչի անվանումները՝ Մառը վրացերենը՝ նրան ցեղակից մենգրելերենի, ճաներենի և սլաներենի հետ միասին անվանում է հաբեթական լեզվաճյուղ, և այդ լեզվաճյուղը հայտարարում սեմական լեզուներին ցեղակից (հմմտ. Նոյի և նրա որդիների՝ Սեմի, Քամի և Հաբեթի անունները): Հետագայում նա հաբեթական է համարում նաև արխազերենը, ադրգեյերենը և Դաղստանի լեզուները: Է՛լ ավելի ուշ Մառը հաբեթական լեզուներ է որոնում Կովկասի սահմաններից դուրս (բասկերենը Պիրենյան թերակղզում և վերջիկերենը Պամիրում) և հին մեռած լեզուների մեջ (էտրուսկերենը, պելասգերենը, խեթերենը, ուրարտերենը, էլամերենը): 1920 թ. Մառը հանգում է այն մտքին, թե հաբեթական տարրը միջերկրածովյան կուլտուրայի ստեղծման մեջ եղել է ճրրորդը՝ հնդեգրոպականի և սեմականի հետ միասին՝ ժամանակագրականորեն նախորդելով նրանց:

Սակայն Մառի հաբեթական տեսութեանը բախտ էր վիճակված հայտարարվելու ընդհանուր լեզվաբանական տեսություն և վերամկրտվելու «լեզվի նոր ուսմունք» անունով: 1924 թ. Մառը ի լուր ամենքին հայտարարում է հաբեթական տեսութեան մեջ կատարված շրջադարձի մասին. հաբեթական լեզուները դիտվում են իբրև լեզուների զարգացման մի ստադիա, և սրանով նախկին ծննդաբանական դասակարգումը փոխարինվում է ստադիալ դասակարգմամբ, որի էությունը մինչև վերջ էլ մնաց չպարզված: Մառը և նրա «աշակերտները» անընդհատ փոխում էին լեզվի ստադիալ դասակարգման սխեմաները՝ չկարողանալով հասնել քիչ թե շատ հստակ, որոշակի ու միասնական բմբունման: Սակայն ստադիալ դասակարգման դրույթին անհրաժեշտորեն միանում էին և այլ դրույթներ, որոնք կապված էին մի կողմից՝ Մառի նախորդ լեզվաբանական պրակտիկայի, մյուս կողմից՝ նախորդ լեզվաբանութեան դրույթների վերանայման պահանջի հետ: Մառի կարծիքով, «նոր ուսմունքը» պետք է բոլոր մնացած կետերում ևս հակադրվեր հին լեզվաբանութեանը, մասնավորապես որ ստադիալ դասակարգման դրույթը և հաբեթական լեզուները աշխարհի բոլոր լեզուներին

ցեղակից հայտարարելը պահանջում էին վերանայել այդ լեզվաբանություն մեթոդը և ունեցած պատկերացումները:

Հայտնի է, որ մարքսիզմ-լենինիզմը լեզուն դիտում է իբրև հասարակական կատեգորիա: Մառը շէր կարող շքնդունել այս դրույթը: Բայց ընդունելով այն՝ նա պետք է պարզեր այն տեղը, որ լեզուն բռնում է մյուս հասարակական կատեգորիաների շարքում: Մառն այս հարցում չկարողացավ մինչև վերջ որոշակի միասնական կարծիք հայտնել. նա մեծ մասամբ պաշտպանում էր այն միտքը, թե լեզուն վերնաշենքային երևույթ է, սակայն գտնում էր, որ նախքան հնչյունական լեզվի տիրապետությունը, երբ, ըստ նրա, գործում էր ձեռք-լեզուն, այն դեռ չէր առանձնացել իբրև վերնաշենք և ուներ արտադրության գործիքի արժեք: Մի կողմից՝ նա լեզուն և մտածողությունը դիտում էր որպես վերնաշենքային ամենապարզ կատեգորիաներ, որոնց հիման վրա և որոնցից աստիճանաբար ձևավորվել են հասարակական իդեոլոգիաների ավելի բարդ ձևերը, մյուս կողմից՝ գտնում էր, որ «լեզուն նույնպիսի վերնաշենքային հասարակական արժեք է, ինչպես գեղարվեստը և ընդհանրապես արվեստները»¹: Լեզուն վերնաշենքային կատեգորիա համարելու դրույթի հետ կապված՝ անհրաժեշտ էր պարզել մի շարք հարցեր, որոնք սակայն Մառի և նրա հետևորդների մոտ հարկ եղած լուսաբանությունը չստացան: Առանձնապես կարևոր էր լուծել հետևյալ հարցերը: 1) Հայտնի է, որ արտադրության պրոցեսը և արտադրական հարաբերությունները անհնար են առանց մարդկանց հաղորդակցման. այսպիսով, լեզուն թափանցում է ոչ միայն վերնաշենքային կատեգորիաների մեջ, այլև անհրաժեշտ է մարդկանց հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի, այդ թվում և արտադրական հարաբերությունների համար. հետևաբար լեզուն հավասարապես կապված է ոչ միայն վերնաշենքի, այլև բազմապիսի՝ արտադրական հարաբերությունների հետ և երևան է գալիս այն բոլոր դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է հաղորդակցությունը: մտքերի փոխանակությունը: Զգալով լեզվի վերնաշենքայնության դրույթի ու լեզվի հասարակական այս համապարփակ ֆունկցիայի միջև եղած հակասությունը և ցանկանալով ազատվել այս հակասությունից՝ Մառի որոշ հետևորդներ լեզվին հատկացնում էին երկու ֆունկցիա՝ հաղորդակցական և իդեոլոգիական: Վերջին դեպքում լեզուն դիտվում էր իբրև իդեոլոգիաների գոյություն ձև և դրո-

¹ Н. Я. Марр, Избранные работы, II, էջ 107.

վում էր վերնաշենքային երևույթների շարքը՝ որպես ամենալայն վերնաշենքային կատեգորիան: Մառի որոշ այլ հետևորդներ գրեթե նույն էին, որ «սկզբնապես նախնադարյան համայնքի զարգացման նախնական էտապում մարդկանց նյութական գործունեության հետ լեզվի և մտածողության ունեցած անմիջական կապի շնորհիվ՝ տրամաբանական և քերականական կատեգորիաները համընկնում էին: Դասակարգային հասարակության մեջ, լեզվի՝ վերնաշենքի վերածվելու շնորհիվ, քերականական ձևերը և մտածողության ձևերը հակասության մեջ են ընկնում ինչպես իրար, այնպես էլ նրանց ոեալ բովանդակության հետ»¹: Այնուամենայնիվ, այս դրույթը չէր խանգարում Մառին և նրա հետևորդներին քերականական կատեգորիաները անմիջաբար կապելու դասակարգային հասարակության բոլոր կարգի հարաբերությունների հետ: 2) Լեզուն իբրև վերնաշենք դիտելը անհրաժեշտ էր դարձնում պարզել լեզվի տեղը վերնաշենքային այլ կարգի կատեգորիաների մեջ: Անհրաժեշտ էր պարզել լեզվի և իդեոլոգիական վերնաշենքերի տարբերությունն ու ընդհանրությունը, ցույց տալ լեզվի, մտածողության և իդեոլոգիաների փոխհարաբերությունը, այլև մտածողության, իդեոլոգիաների և աշխարհայացքի կապն ու տարբերությունը. այնպես լեզվի վերնաշենքային էությունը մնում էր լոկ հայտարարություն: Այս առավել ևս զգվարանում էր այն պատճառով, որ լեզուն մի կողմից՝ դիտվում էր որպես հասարակական գիտակցության որոշ ձևերի՝ որոշ կարգի իդեոլոգիաների գոյության ձև, մյուս կողմից՝ որպես գիտակցության և մտածողության գոյության ձև: Այս հարցի լուծման որոնումների մեջ Մառը և սրա հետևորդները ջնջում էին սահմանը մտածողության, գիտակցության, իդեոլոգիայի ու աշխարհայացքի միջև:

Լեզվի և վերնաշենքի, բազիսի ու արտադրության, լեզվի և մտածողության, գիտակցության, իդեոլոգիայի ու աշխարհայացքի փոխհարաբերությունների մասին ունեցած խառնաշփոթ պատկերացումները Մառի և նրա հետևորդների մոտ կապվում էին լեզվա-քերականական կատեգորիաների վուլգար սոցիոլոգիական բմբռնման հետ: Լեզվի քերականական կառուցվածքի և քերականական կատեգորիաների փոփոխությունները անմիջաբար բխեցվում էին բազիսում կատարված տեղաշարժերից, արտադրության

¹ Проф. Н. Ф. Яковлев, Грамматика литературного кабардино-черкесского языка, 1948, էջ 36.

և արտադրական հարաբերությունների յուրաքանչյուր փոփոխություն անմիջապես կապվում էր քերականական կատեգորիաների հետ. «Էկզոն իր ողջ կազմով, — գրում էր Մառը, — մարդկային կոլեկտիվի ստեղծագործությունն է, ոչ միայն նրա մտածողության, այլև նրա հասարակարգի և տնտեսության արտացոլումն է տեխնիկայի և կառուցվածքի, հավասարապես և իմաստաբանության մեջ»¹. ապա՝ «Ոչ միայն բառերով արտահայտված հասկացողությունները, այլև իրենք լառերն ու նրանց ձևերը, նրանց փաստական կերպարանքը բխում են հասարակական կառուցվածքից, նրա վերնաշենքային աշխարհներից և նրանց միջոցով՝ էկոնոմիկայից, տնտեսական կյանքից»²:

Այստեղից էլ բխում է գոյություն ունեցող տրադիցիոն «ձեռագրական» քերականությունը դեն նետելու, այն իդեոլոգիական դարձնելու և լեզվի կառուցվածքի դինամիկայի շարադրմամբ փոխարինելու պահանջը: Ձեռքումայ իդեալիստական ուսմունքը, որի վրա կառուցված է այսպես կոչված քերականությունը, — գրում է Մառը, — բացարձակապես չի հարմարեցված ո՛չ իսկական կենդանի խոսքի, ո՛չ նրա (խոսքի) բազայի, արտադրության և արտադրական հարաբերությունների և ո՛չ էլ նրանց հետ աճող հասարակության և աշխարհայացքի հետ ունեցած աղերսին»³: Իրականում սա հանգում էր քերականական կատեգորիաները իրրև անմիջական իդեոլոգիական արտահայտություններ բազիսի հետ առնչելու, բազիսի մեջ կատարված բոլոր կարգի տեղաշարժերն ու շրջադարձերը անմիջապես լեզվի մեջ «ցույց տալու» պահանջին: Այս ուղղությամբ էլ բնթանում էին Մառի քերականական «հետազոտությունները»: Լեզվի դարգացումը ըստ Մառի, իր ստադիալ փոխանցումներով, իր անջատական, կցական և թեքական ստադիաներով առնչվում է բազիսում կատարված փոփոխությունների հետ. նախադասության անդամների համաձայնությունն արտացոլում է «արտադրական կազմակերպության անդամների» համաձայնեցվածությունը, ուղիղ և թեք հոլովները՝ «կոլեկտիվի երկու տարբեր կատեգորիաները», համեմատության աստիճանները՝ հասարակության դասային և դասակարգային տարբերությունները, հոգնակի թիվը՝

¹ Н. Я. Марр, Избранные работы, II, էջ 421:

² Նույն տեղը, IV, էջ 46:

³ Նույն տեղը, II, էջ 374—375:

տվյալ հասարակական խմբավորումը՝ այս կամ այն առարկայի
տիրողին և այլն: Այսպիսով, քերականական բոլոր կատեգորիա-
ներն ստանում էին վուլգար սոցիոլոգիական մեկնաբանություն,
անպայմանորեն և անմիջաբար կապվում հասարակական արտա-
դրական հարաբերությունների, հասարակության դասակարգային
և դասային կառուցվածքի, հասարակական կյանքում կատարվող
տեղաշարժերի հետ, ընդ որում Մառն ուներ այդ տեղաշարժերի
յուրօրինակ մուտացիոնիստական ըմբռնում:

Լեզուն իդեոլոգիաների հետ միասին դնելով վերնաշենքի մեջ՝
Մառը բնականաբար պետք է դիմեր հաջորդ քայլին և ընդուներ
այն իրրև դասակարգային երևույթ: Բայց այս դեպքում էլ Մառը
դիմում էր ծայրահեղության՝ լեզվին հաղորդելով դասակարգային
բնույթ նույնիսկ նախադասակարգային հասարակության մեջ:
Լեզվի դասակարգային բնույթի իր ըմբռնման մեջ Մառն այնքան
էր հեռու գնում, որ վերանայման էր ենթարկում մարքսիզմի
դրույթները դասակարգերի ու նրանց ծագման և լեզվի ընդհանուր
հասարակական բնույթի մասին:

ա) Հարեթարանության և մարքսիզմի վերաբերյալ Բաքվի
դիսկուսիայում Մառին առարկում էին «դասակարգ» բառը ոչ
մարքսիստական իմաստով գործածելու մեջ: Մառը դրան պատաս-
խանում էր. «Ծս լիովին համաձայն եմ ձեզ հետ, բայց ընկել եմ
դժվարին դրության մեջ: Ծս տեսնում եմ, որ դուք նկատի ունեք դա-
սակարգի մարքսիստական ըմբռնումը: Բայց ես, իհարկե, նկատի
չունեմ դասակարգի այնպիսի սահմանում, ինչպես այժմ, երբ
ասում են «դասակարգ»: Ծս տերմին եմ փնտրում, և ոչ ոք չի կա-
րող ինձ այն նշել: Երբ կար ոչ արյան վրա հիմնված կոլեկտիվ կազ-
մակերպություն, ապա այստեղ ես գործածում էի «դասակարգ»
տերմինը, ահա թե լանն ինչումն է: Այստեղ կոլեկտիվը կազմվել
է արտադրության պրոցեսում... Իայց ոչ այն պատճառով, որ կար
ցեղակցական կապ: Այստեղ զուտ տնտեսական հիմունքներ են, և
լեզուն մեզ այդ ազդանշում է... Ծս համառոտության համար
ցանկանում էի կոչել հասարակական-տնտեսական կամ արտա-
դրական խմբավորում: Բայց այդ չափազանց դժվար է: Ծս վերջ-
նում էի այդ տերմինը և օգտագործում այլ նշանակությամբ: Ինչո՞ւ
այն չգործածել: Այդպիսին է իսկական վիճակը և ոչ թե ցանկու-

թյուն կա հակադրել իմ դասակարգերը նրանց՝ մարքսիստորեն սահմանված ըմբռնմանը»¹:

բ) Դասակարգի այս ոչ մարքսիստական ըմբռնումը Մաոին հնարավորություն է ընձեռում խոսել դասակարգերի առկայության մասին նախադասակարգային հասարակության մեջ: Մարքսիզմը դասակարգերը դիտում է իբրև պատմական կատեգորիա, նրանց ծագումը կապում է տոհմատիրական կարգերի քայքայման հետ: Բայց այս բանը ակնհայտորեն հակասում էր Մաոի այն դրույթին, թե «չի կարելի ոչ միայն լռել, այլև անվճռականորեն խոսել այն մասին, որ արտադասակարգային լեզու մինչև այժմ չի եղել, լեզուն դասակարգային է եղել իր ծագման մոմենտից... այդ եղել է այն էպոխաների արտադրության բոլոր գործիքներին, այդ թվում և մոգություն-արտադրությանը տիրապետած դասակարգի լեզուն»²: Իմանալով այս դրույթի ակնհայտ հակասությունը մարքսիզմին՝ Մաոը գրում էր. «Հաբեթարանության լեզվաբանական եզրակացությունները ստիպում են նրան ամենավճռական ձևով ասել, որ էնգելսի այն հիպոթեզը, թե դասակարգերը ծագել են տոհմատիրական կարգի քայքայման հետևանքով, կարիք է ղգում լուրջ ուղղումներին»³:

գ) Հնչյունական լեզուն հենց իր ծագման սկզբից դիտելով իբրև քուրմերի և մոգերի սեփականությունը՝ Մաոը ելնում էր լեզվի՝ ի սկզբանե հաղորդակցման միջոց լինելու մարքսիստական ըմբռնման դեմ: Նրա կարծիքով՝ լեզվի մոգական ֆունկցիան նախորդել է հաղորդակցական ֆունկցիային. «...Ամենախորթ թյուրիմացություն է, երբ լեզվի սկիզբը դնում են հնչյունական խոսքի ծագումից, բայց ոչ պակաս էական մոլորություն է, երբ լեզուն ենթադրում են հենց սկզբից այժմ առաջնային՝ խոսակցական ֆունկցիայով: Լեզուն մոգական միջոց է, արտադրության գործիք՝ մարդու կողմից կոլեկտիվ արտադրություն ստեղծելու առաջին էտապներում, լեզուն արտադրության գործիք է: Լեզուն իբրև հաղորդակցման միջոց օգտագործելու պահանջն ու հնարավորությունը հետագա գործ է»⁴:

¹ Н. Я. Марр, К бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме, Баку, 1982, էջ 30;

² Նույն տեղը, էջ 10;

³ Н. Я. Марр, Избранные работы, III, էջ 75;

⁴ Н. Я. Марр, К бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме, էջ 7;

դ) Այս բոլորից հետո Մառն ակնհայտորեն պետք է հանդես գար տոհմի, ժողովրդի, ազգի լեզվի ըմբռնման դեմ՝ այդ ըմբռնումները համարելով ֆիկցիա. միակ իրականը նա համարում էր դասակարգային լեզուները: Եթե մարքսիզմի կյասիկները խոսում էին ազգային լեզվի մասին, ապա Մառը գրում էր. «Չկա ազգային, համազգային լեզու, այլ դասակարգային լեզու, և տարբեր երկրների միևնույն դասակարգերի լեզուները, հասարակական կառուցվածքի նույնության դեպքում, ավելի շատ տիպոլոգիական հարակցություն (сродство) են հանդես բերում, քան միևնույն երկրի, միևնույն ազգի տարբեր դասակարգերի լեզուները»¹:

Լեզվի դասակարգայնության դրույթը, իհարկե, չէր հիմնվում լեզվական լուրջ ապացույցների վրա. Մառն այս դեպքում մի կողմից՝ հիմք էր ընդունում գլխավորապես բարբառային տարբերակների առկայությունը լեզվի մեջ՝ այդ տարբերակները դիտելով իբրև դասակարգային լեզուներ, մյուս կողմից՝ արհամարհում էր նյութական նույնություններն ու նմանությունները և հենվում տիպոլոգիական նմանությունների վրա:

Լեզվական տիպերի պատմական փոփոխություններն էլ նա կապում էր հասարակության դասակարգային տեղաշարժերի և բազիսում կատարվող հեղաշրջումների հետ: Լեզվի այս կամ այն տիպը, արտահայտության այս կամ այն եղանակը համարելով այս կամ այն դասակարգին հատուկ՝ Մառը հեշտությամբ այդ տիպի կամ այդ եղանակի փոփոխությունը կապում էր դասակարգային հեղաշրջման հետ: Դասակարգային տարբերությունները Մառը փորձում էր արտացոլված տեսնել քերականական կատեգորիաների մեջ (համեմատության աստիճաններ և այլն): Այստեղից էլ բխում է «հին, բուրժուական քերականությունը»՝ «նոր, պրոլետարական քերականությամբ» փոխարինելու պահանջը:

Լեզվի վերնաշենքային և դասակարգային բնույթի մառական ըմբռնման հետ սերտորեն զուգակցվում է Մառի ստադիալականության ուսմունքը: Քանի որ լեզուն վերնաշենքային երևույթ է, որը մեխանիկորեն արտացոլում է բազիսում կատարված փոփոխությունները, քանի որ յուրաքանչյուր դասակարգ ունի իր լեզուն, — ուստի և արտադրական հարաբերությունների մեջ կատարված փոփոխությունն տեղաշարժերը, մի դասակարգի՝ մյուս դասակարգի դեմ տարած հաղթանակը պետք է համապատասխանորեն արտահայտվի լեզվի մեջ: Լեզուն, այսպիսով, ըստ Մառի, զարգանում է

¹ Н. Я. Марр, Избранные работы, II, էջ 415.

Թոնիչքածև, ստադիալ Թոնիչքներով: Լեզվի ստադիալ զարգացման իր դրույթը նա աշխատում էր ներկայացնել որպես մատերիալիստական դիալեկտիկայի կիրառման փորձ: Սակայն իրականում լեզվի զարգացման պրոցեսը նա պատկերացնում էր իբրև լեզվի անընդհատ արմատական վերակառուցումների պրոցես: Ստադիալ անցումը նա ներկայացնում էր որպես լեզվի հին կառուցվածքի փոխարինում միանգամայն նորով, լեզվի հին կառուցվածքի պայթյունի և արմատական հեղաշրջման պրոցես: Մառի մոտ փաստորեն հանդես է գալիս դիալեկտիկայի խեղաթյուրված բմբռնում.

ա) դասակարգային «լեզուները», ինչպես տեսանք, նա դիտում է իբրև միանգամայն տարբեր տիպոլոգիայի կրողներ. ըստ այդ բմբռնման՝ այս կամ այն դասակարգի համար փաստորեն մեկընդմիջտ կանխորոշված է այս կամ այն լեզվական տիպը, այսինքն՝ տվյալ «դասակարգային լեզուն» մնում է իբրև հաստատուն և անփոփոխ, կանխորոշված կառուցվածքով մեծություն. այդ դասակարգային լեզուն էլ սոցիալական հեղաշրջման մեջ ոչ թե փոխակերպվում է, այլ պարզապես իր տեղը զիջում մի այլ դասակարգային լեզվի, որը ունի նրանից տարբեր տիպոլոգիա. պարզ է, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք լեզվական պրոցեսի բացահայտ մետաֆիզիկ բմբռնման հետ. բ) ըստ Մառի՝ լեզուները գտնվում են ստադիալ զարգացման տարբեր աստիճանների վրա, ընդ որում Մառը հաճախակի փորձեր էր անում որոշելու աշխարհի լեզուների գրաված դիրքը ստադիալ հաջորդականության այս կամ այն աստիճանում. այս բմբռնման համաձայն աշխարհի տարբեր լեզուները, ներկայացնելով համաշխարհային լեզվական պրոցեսի այս կամ այն աստիճանը, փաստորեն քարացել են այդ աստիճանի հատուկ տիպի մեջ և այլևս ոչ մի զարգացում չեն ապրում. շինարներ ներկայացնում է, օրինակ, ըստ Մառի, լեզուների ստադիալ տիպոլոգիայի ամենաստորին աստիճանը և այդպիսին էլ մնում է. պարզ է, որ ստադիալ տիպոլոգիայի այս բմբռնումը ոչ մի ընդհանուր բան չունի լեզուների զարգացման իրական պատմական ընթացքի հետ. գ) քանի որ յուրաքանչյուր լեզվական տիպ, յուրաքանչյուր դասակարգային լեզու զրկվում է ներքին զարգացումից, դառնում մեկընդմիջտ ձևավորված և կայուն հատկանիշներով տիպ, ուստի և լեզուների զարգացման պրոցեսը Մառը դիտում է իբրև շնախապատրաստված Թոնիչքների ու հեղաշրջումների մի շղթա. ստադիալ անցումները չեն պայմանավորվում այդ ստադիայի մեջ կատար-

ված քանակական աստիճանական փոփոխություններով: Այսպիսով, Մառը դիալեկտիկական նենգափոխում է մուտացիոնիզմով, մի տեսությամբ, որ ընդունում է միայն թռիչքները՝ առանց այդ թռիչքների միջև փոխանցիկ օղակներ որոնելու: և իրոք, Մառը չէր ժխտում, որ իր ստադիալականության ուսմունքի հիմքում ընկած է դե-Տրիգի մուտացիաների բիոլոգիական ուսմունքը, որը հանդես էր եկել որպես դարվինիզմի էվոլյուցիոն զարգացման ուսմունքի հակադրությունը: նա գտնում էր, որ «մուտացիոն կարգի հեղաշրջումային շարժումները» հանգեցնում են «լեզվի վերամիավորմանը հերթական նորագույն տիպի մեջ»¹: «Այդ հեղաշրջումային տեղաշարժերը, — գրում էր նա, — այնքան հզոր, այնքան վիթխարի են տեղաշարժերից հետո ստեղծագործող փոփոխություններով (по создающимся за сдвигам изменениями), որ նոր սերունդները թվում են այլ աշխարհից եկած՝ այն նախորդների համեմատությամբ, որոնցից նրանք առաջացել են»². դ) ստադիալ «ինժեմաները Մառը կառուցում էր միանգամայն ֆանտաստիկ ձևով՝ անկախ լեզուների կոնկրետ պատմությունից. լեզուների կոնկրետ պատմությունը հակադրվում էր ստադիալ տիպոլոգիային, և վերջինս զրկվում էր ամեն մի պատմականությունից՝ դառնալով վերերկրային, ժամանակից ու տարածությունից դուրս մի բան. «Հարեթական տեսությունը, — գրում էր Մառը, — իր լեզվաբանական հետազոտություններում լիովին սահմանազատվում է պատմականությունից», նրա ստադիալ որակումները սահմանվում են «կուլտուրական և գրային լեզուների ժամանակագրական նորմաներից անկախ»³:

Լեզվի զարգացման դիալեկտիկական Մառը փորձում էր պատկերացնել հեզելյան տրիադայի ձևով՝ փաստորեն հանգելով, սակայն, լեզվի և մտածողության իդեալիստական խզման: Լեզվի զարգացման մեջ նա տարբերում էր 3 հիմնական շրջան՝ ձեռք-լեզվի («կինետիկ», «գծային» լեզվի) շրջան, հնչյունական լեզվի շրջան և «ապագա լեզվի՝ մտածողության շրջան, որն աճում է բնական մատերիայից ազատ տեխնիկայի մեջ»⁴: Ի միջի այլոց նշենք, որ այս տրիադան Մառի մոտ խախտվում է. որոշ դեպքերում նա խոսում է հնչյունական լեզվին էլ «կոմպլեքս լեզվի», շղիֆերենցված

¹ Н. Я. Марр, Избранные работы, I, էջ 236:

² Նույն տեղը, III, էջ 96:

Նույն տեղը, II, էջ 187:

⁴ Նույն տեղը, III, էջ 121:

չեզվական վիճակի նախորդելու մասին: Առանձնացնելով լեզվի զարգացման այդ 3 շրջանները (ստադիաները)՝ Մաուր փորձում է ստադիաներ հաստատել նաև հնչյունական լեզվի զարգացման մեջ: Սակայն, մինչև վերջ էլ Մաուր և նրա աշակերտները չկարողացան որևէ միասնություն հասնել ոչ ստադիաների թվի, ոչ էլ լեզուների ստադիալ դասակարգման հիմունքի որոշման մեջ: Մաուր տալիս էր մերթ 3 ստադիա, մերթ 4, նրա աշակերտները թվում էին 3—7 ստադիա և այլն: Լեզուների ստադիալ դասակարգման համար Մաուր հիմք էր ընդունում մերթ ձևաբանական տիպերը (անջատական, կցական, թեքական), մերթ լեզուների ծննդաբանական դասակարգմամբ հաստատված ընտանիքները՝ շարելով դրանք ծագման որոշ հաջորդականությամբ, մերթ էլ միաժամանակ և՛ այս, և՛ այն. նրա «աշակերտները», ինչպես կտեսնենք, ստադիալ դասակարգման հիմքում դրեցին շարահյուսական սկզբունքը: Չկարողանալով դուրս գալ ստադիալ տիպոլոգիայի փորձերի կախարդական շրջանակից և ընկնելով անելանելի դրություն մեջ՝ Մաուր և նրա հետևորդներն ստիպված էին խոսել անցումային ստադիայի լեզուների (ինչպես հայերենը), միջանցիկ ստադիան լաց թողած լեզուների (ինչպես գերմաներենը), «բազմաստադիալ» լեզուների մասին (ինչպես հաբեթական լեզուները) և այլն: Չկար որոշակիություն և ստադիալ սիստեմում լեզուների ունեցած հաջորդականության մասին. հաբեթական լեզուները մերթ դիտվում էին իբրև նախապամական՝ բոլոր լեզուների զարգացմանը նախորդած շրջանի մնացորդներ, մերթ դրվում էին սեմական ու հնդեվրոպական լեզուներից անմիջապես առաջ և մյուս բոլոր լեզուներից հետո (քամական լեզուների հետ): Մաուրի ստադիալ սխեմաներում նրանք մի դեպքում ստադիալ դիրքով նախորդում են ֆիննա-ուգրական, թյուրքական և մոնղոլական լեզուներին, մի այլ դեպքում, ընդհակառակը, հաջորդում: Ավելորդ չէ նշել, որ լեզվի զարգացման անջատական, կցական և թեքական ստադիաները Մաուր փորձում էր կապել հասարակության տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերի հետ՝ դրսևորելով ակնհայտ վուլգար սոցիոլոգիզմ:

Քանի որ լեզուն մտածողության հետ միասին դիտվում էր որպես վերնաշենքային երևույթ, ուստի և բնականաբար համապատասխան ստադիալ տեղաշարժեր էին հաստատվում և մտածողու-

¹ Հմտ. В. В. Виноградов, Критика концепции стадильности в развитии языка и мышления, „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании“, I, 1951:

թյան զարգացման մեջ: Զունենալով հարցի դիալեկտիկական ըմբռնում՝ Մառը լեզուն մերթ նույնացնում էր մտածողության հետ, մերթ լիովին անջատում. «Լեզուն պարզապես հնչում չէ, այլև մտածողություն, — գրում էր Մառը, — բայց ոչ միայն մտածողություն, այլ մտածողության հերթափոխումների, աշխարհայացքի հերթափոխումների կուտակում»¹: Մառի մոտ ինչպես լեզվի, այնպես էլ մտածողության ստադիալ զարգացման միասնական ըմբռնում չկար. ընդհանուր առմամբ նա հենվում էր իդեալիստ գիտնական Լևի Բրյուլի սխեմայի վրա, ըստ որի մտածողությունը իր զարգացման պրոցեսում անցնում է 2 փուլ՝ նախատրամաբանական և տրամաբանական: Մառը տարբերում է տոտեմական, կոսմիկական և տեխնոլոգիական (ֆորմալ տրամաբանական) մտածողության ստադիաներ, որոնցից առաջին երկուսը համապատասխանում են Լևի Բրյուլի նախատրամաբանական փուլին, երրորդը՝ տրամաբանականին: Տոտեմական շրջանը Մառի մոտ ընդհանուր առմամբ համընկնում է ձեռք-լեզվի տիրապետության շրջանի հետ, թեև Մառը, այս հարցում ևս հետևողական չլինելով, մերթ այն հասցնում է մինչև հնչյունական լեզվի շրջանը, մերթ, ընդհակառակն, կոսմիկական մտածողությունը բերում մինչև ձեռք-լեզվի շրջանը: Տոտեմական շրջանում, ըստ Մառի, մարդիկ դեռևս չունեն տրամաբանական մտածողություն, առարկայական աշխարհն ընկալում են ֆանտաստիկ ձևով, արտադրողական ուժերն ըմբռնում դիցաբանորեն, հասարակական կոլեկտիվն իր արտադրական-մոգական գործունեությամբ դիտում իբրև տոտեմի մարմնացում: Կոսմիկական մտածողության ստադիայում նախնական շղիֆերենցված մտածողությունը տարբերակվում է, և երևան է գալիս տարբերակված պատկերացումը վերին երկնքի, ներքին երկնքի և ստորին երկնքի մասին (= բուն երկինք, գետին և ջուր), որոնց հետ կապվում են երկնքի, գետնի և ջրի հետ առնչվող առարկաները և համապատասխան անվանում ստանում: Միաժամանակ, հենվելով Կասսիբերի վրա, Մառը կարծում է, որ այս շրջանում մարդը իր մարմնի մասերով ու հատկություններով՝ իբրև միկրոկոսմոս զուգադրվում է մակրոկոսմոսին՝ բուն կոսմոսին, և առարկաներին անալոգիական անուններ են տրվում: Վերջապես, տեխնոլոգիական ստադիայում երևան է գալիս ֆորմալ տրամաբանական մտածողու-

¹ Н. Я. Марр. Язык и современность, Известия ГАИМК, 1932, вып. 60, էջ 9.

Քյունը: Այս սխեման Մառը փորձում է հարմարեցնել ոչ միայն չեզոքական ստադիաներին, այլև հասարակության զարգացման փուլերին, թեև, ինչպես բոլոր դեպքերում, կապում է մեկ այս, մեկ այն շրջանի հետ. այսպես, օրինակ, տեխնոլոգիական մտածողությանը նա կապում է դասակարգային հասարակության հետ, լայց այդ չի խանգարում դասակարգային տարբերություններ որոնելու շեղվի ծագման հենց սկզբից, և սրանով խախտելու սխեման:

Մառի այս ստադիալ սխեման ակնհայտորեն հակասում է Տարբերվածի կլասիկների ասույթներին: ա) Ամենից առաջ՝ ի հակադրություն լենինյան արտացոլման տեսության, ըստ որի մարդկային մտածողությունն ընդհանուր առմամբ ճիշտ է արտացոլում արտաքին աշխարհը, թեև արտացոլման պրոցեսի զիզզագաձևության պատճառով այն ունի իր մեջ երևակայության՝ իրականությանից կտրվելու հնարավորություն,— Մառը ընդունում է մարդկային մտածողության մեջ զարգացման մի երկարատև շրջան (շատ ավելի մեծ, քան տրամաբանական մտածողության շրջանը), հրք մարդկային մտածողությունն ընդհանուր առմամբ ֆանտաստիկ ձևով էր արտացոլում իրականությունը. պարզ է, որ այս դեպքում անհնար է պատկերացնել արտադրական պրոցեսի հնարավորությունը¹: բ) Խոսելով Հեգելի այն դրույթի մասին, թե միայն դիալեկտիկական մտածողությունն է բնական, էնգելսը գրում է. «Մեզ և կենդանիներին ընդհանուր են դատողական գործունեության բոլոր տեսակները՝ ի ն դ ու կ ց ի ա ն, դ ե դ ու կ ց ի ա ն, հետևաբար և ա բ ս տ ր ա հ ու մ ը (սեռային հասկացությունները. Դիդրոյի մոտ՝ շորքոտանիներ և երկոտանիներ), անժանոթ առարկաների անալիզը (ընկույզը ջարդելն արդեն անալիզի սկիզբ է), ս ի ն թ ե զը (կենդանիների խորամանկ արարքների դեպքում) և, իբրև այդ երկուսի միացում, է ք ս պ ե բ ի մ ե ն տ ը (նոր խոշընդոտների և դժվարին դրությունների դեպքում): Ըստ տիպի այս բոլոր մեթոդները ուրեմն սովորական տրամաբանության կողմից ճանաչված՝ դիտական հետազոտության բոլոր միջոցները,— միանգամայն նույնն են մարդու և բարձր կենդանիների մոտ: Միայն աստիճանով (համապատասխան մեթոդի զարգացմամբ) նրանք տարբեր են: Մեթոդի հիմնական գծերը նույնն են մարդու և կենդանու մոտ և

¹ Հմմտ. Б. А. Серебренников, Сравнительно-исторический метод и критика так называемого четырехэлементного анализа Н. Я. Марра, „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, 1950. էջ 168—169.

հասցնում են միևնույն արդյունքներին, որքանով երկուսն էլ դիտվում և բավարարվում են միայն այդ տարրական մեթոդներով: Ընդհակառակն, դիալեկտիկական մտածողությունը,— հենց այն պատճառով, որ նա իբրև նախադրյալ ունի իրենց հասկացությունների բնության ուսումնասիրությունը,— հնարավոր է միայն մարդու համար, և այն էլ վերջինիս միայն համեմատաբար բարձր զարգացման աստիճանի վրա (բուդդհայականները և հույները) և լիակատար զարգացման է հասնում միայն նշանակալիորեն ավելի ուշ՝ նորագույն փիլիսոփայության մեջ¹: Հասկանալի է, որ անհնար է հաշտեցնել այս տեսակետը Մաոի կարծիքի հետ. եթե նույնիսկ կենդանիներին հատուկ են տրամաբանական դատողության եղանակները, ապա ինչպե՞ս կարելի է մարդուն զրկել զրանցից երկարատև ժամանակաշրջանում. մյուս կողմից, ինչպե՞ս կարելի է մտածողության զարգացման ողջ վերջին շրջանը բնութագրել իբրև ֆորմալ տրամաբանության շրջան՝ ոչինչ չասելով դիալեկտիկական մտածողության մասին:

Լեզվի զարգացման մառական ըմբռնումը չէր կարող չհանգեցնել պատմա-համեմատական մեթոդի լիակատար բացասման, որովհետև, Մաոի կարծիքով, ի հակադրություն ստադիալականության ուսմունքի՝ վերջինս հենվում է լեզվական պրոցեսի աստիճանականության դրույթի վրա, միևնույն լեզվախմբին պատկանող լեզուները դիտում է իբրև տարբերակումների աստիճանական խորացման արդյունք. «Համեմատական մեթոդը,— գրում է Մաոը,— ընդհանրապես խաբուսիկ է, հնդկրոպաբանների գոյությունն ունեցող մեթոդն էլ դուրս եկավ լուկ ձևական ուսմունք, որը մոռանում է որ մարդկությունը փոխել է ձևերը, լեզվի հենց տիպերը, նրանց հետ փոխել է ոչ միայն բառերի նշանակությունները, այլև նշանակությունների բաշխման հիմունքները և նույնիսկ նրանց ստեղծագործումները կապված տնտեսական և հասարակական կյանքի ամատական վերակառուցումից, կախված մտածողության սիստեմաների փոփոխության հետ»²: Իր գործունեության սկզբնական շրջանում իսկ հետևողականորեն շփրառելով այդ մեթոդը և հետագայում հանգելով ստադիալականության ուսմունքին՝ Մաոը «ձևական» հայտարարված պատմա-համեմատական մեթոդին հակադրվում է քառատարր վերլուծության «հնչաբանական» մեթոդով:

¹ Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1941, էջ 178.

² Н. Я. Марр, Избранные работы, V, էջ 326.

ա) Եթե պատմա-համեմատական մեթոդը ելնում է հնչյունական օրենքները խտրիվ կերպով պահպանելու սկզբունքից, արմատների և քերականական մասնիկների համեմատությունը կատարում է որոշակի հնչյունական համապատասխանություններ հաստատելու հիման վրա, ապա այսպես կոչված քառատարր վերլուծությունը ներկայացնում է այդ կարգի ամեն տեսակ օրինաչափությունների բացասում: Բառերի համեմատությունը կատարվում է նրանց կամայական տրոհումների և այդ տրոհվող մասերը իրար հետ զուգադրելու հիման վրա, ընդ որում Մառի մոտ յուրաքանչյուր հնչյուն կարող է համեմատվել մյուսի հետ՝ անկախ տեղից, ժամանակից և սլաշմաններից: բ) Պատմա-համեմատական մեթոդը հենվում է լեզուների կոնկրետ պատմության տվյալների վրա, արմատների վերլուծությունը կատարում պատմական հիմունքով, փաստերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ: Այդ մեթոդը ելնում է լեզուների ցեղակցության դադափարից, նրանով օգտվողները նպատակ են դնում բացահայտել ցեղակից լեզուների ընդհանրությունները՝ ամենայն խնամքով առանձնացնելով եկամուտ տարրերն ու տվյալ լեզվին հատուկ նորագոյացումները: Մառը համեմատությունները կատարում է անկախ լեզուների ցեղակցությունից, առանց հաշիփ առնելու ցեղակցության մոտ կամ հեռավոր բնույթը, արհամարհելով լեզուների կոնկրետ պատմության տվյալները: Նրա մոտ յուրաքանչյուր լեզվի յուրաքանչյուր բառ կարող է համեմատվել մի այլ լեզվի որևէ բառի հետ՝ կախված համեմատողի քմահաճույքից: գ) Պատմա-համեմատական մեթոդը հենվում է համեմատվող արմատների կամ քերականական մասնիկների իմաստի նույնության կամ նմանության վրա, ընդ որում իմաստի փոփոխություններն ու տարբերությունները բացատրվում են հայտնի օրենքներով (բառիմաստի նեղացում կամ լայնացում, նմանության, առընթերության և հակադրության զուգորդություններ), ինչպես և ժողովուրդների ու նյութական կուլտուրայի պատմության հայտնի տվյալներով: իհարկե, շատ հարցերում պատմա-համեմատական մեթոդի կողմնակիցները ստիպված են խոստովանել, որ իմաստային փոփոխությունների բոլոր տիպերը չեն որոշվել, և դեռևս չկան լիովին գոհացուցիչ իմաստաբանական ուսմունքներ:

Մառը, ունենալով մտածողության զարգացման վերաբերյալ միանգամայն ֆանտաստիկ սխեմաներ, իրար հետ է համեմատում բոլոր կարգի իմաստները: Այդ առավել ևս հեշ-

տացնում էին Մառի «հաստատած» համընդհանուր իմաստարանական «օրենքները»՝ 1. նշանակությունների բևեռացման օրենքը, այն է՝ շղիֆերենցված իմաստից բևեռային (հակադիր) իմաստների առաջացման հնարավորությունը, 2. մասն ըստ ամբողջի կոչելու և 3. պատկերավոր մտապատկերի ամբողջություն օրենքները, ըստ որոնց հնարավոր էր դառնում բոլոր անվանումները կապել 3 տարերքի՝ օդի (երկնքի), հողի (գետնի) և ջրի (ծովի) հետ, 4. ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն օրենքը, որը հնարավոր էր դարձնում միացնել ֆունկցիայի միասնությամբ կապված առարկայական իմաստները. կամայականությունն է՛լ ավելի էր խորացնում ստադիալականության ուսմունքը, որով իմաստային բոլոր կտրուկ անցումները կարող էին դիտվել որպես ստադիալ տեղաշարժերի հետևանք: Եթե պատմա-համեմատական մեթոդը հենվում էր հրնչյունական օրենքների վրա, ապա Մառը, այդ համարելով ֆորմալիզմ, արհամարհում էր հնչյունական օրենքները և բառերի համեմատության դեպքում շեշտը դնում իմաստի վրա՝ դիմելով իր ֆանտաստիկ սխեմայից բխող մերձեցումներին:

Ո՞րն էր քառատարր վերլուծության էությունը: Մառը գտնում էր, որ աշխարհի բոլոր լեզուների բոլոր բառերի բոլոր արմատները և իմաստակիր մասերը կարելի է հանգեցնել 4 շտարորոշված էլեմենտի, որոնք նա պայմանականորեն նշանակում էր A, B, C, D տառերով կամ ս ա լ, բ ե ռ, յ ո ն, ո ո շ անվանումներով: Այս շորս նախնական էլեմենտները հատուկ են եղել, ըստ Մառի, մարդկային հասարակական բոլոր նախնական խմբավորումներին, և բոլոր լեզուների բոլոր բառերը ներկայացնում են այդ տարրերի ձևափոխությունները, կրկնություններն ու խաչավորումները: Այդ էլեմենտների թվի հարցը (ինչո՞ւ 4 և ոչ թե ավելի կամ պակաս) Մառը թողնում էր անբացատրելի՝ բավարարվելով հայտարարությամբ «այդ այդպես լինելու» մասին: Նախապես Մառը ընդունում էր էլեմենտների ավելի մեծ թիվ, բայց աստիճանաբար պակասեցնում է դրանք՝ կանգնելով 4 թվի վրա: Երբեմն միայն Մառը փորձ է անում բացատրելու այդ թիվը նրա նախնական մոզական բնույթով: Այդ էլեմենտների առանձնացումը Մառը կատարել էր ցեղանունների մեջ հաճախ հանդիպող հնչյունական զուգորդումների հիման վրա, բայց հետո դրանք սկսեց դիտել որպես նախնական դիֆուզ տարրերի պայմանական նշանակումներ: Անբացատրելի մնաց նաև այն, թե ինչու բոլոր հասարակական խմբավորումներին պետք է հատուկ լինեին հենց այդ էլեմենտները և ոչ ուրիշները:

այդ բանը տնտեսական պայմանների նույնությամբ բացատրելը լոկ վուլգար սոցիոլոգիական տրյուկ էր:

Իր էլեմենտային վերլուծությունների մեջ Մաոն ակնհայտորեն արհամարհում կամ անգիտանում էր լեզուների կոնկրետ պատմությունը. նրա որոշ տրոհումները առաջին իսկ հայացքից զարմացնում են ծայրահեղ անմտությամբ ու ֆանտաստիկությամբ. այսպես, օրինակ, նա բերում էր py-ka, «ձեռք», pc-ka «գետ» և py-caл-ka «ջրահարս, հավերժահարս» շարքը, որոնց առաջին էլեմենտները դիտում էր որպես ո ո շ էլեմենտի վարիացիաները և ըստ իմաստի կապում ձ ե ո ք—ջ ու ր—կ ի ն շարքի հետ՝ իբր որպես ձեռք-լեզվի և նախնական կոսմիկական մտածողության փուլի գոյության ապացույց. այն հանգամանքը, որ py-ka բառի py մասը, ըստ պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալների, նախապես հնչել է phon, Մաոին չի շփոթեցնում: Այդպես էլ նա համեմատում է ոուս. доp «խիտ փշտոներե անտառ» և լատ. arbor «ծառ» բառերը՝ անտեսելով, որ arbor-ը նախապես ունեցել է *arbos ձևը և հետագայում ենթարկվել է ոտտացիզմի: Այս նույն ձևով համեմատվում են թուրք. гун «օր», հայ. կ ի ն, ոուս. о-кун-ать «ընկղմել», око «աչք», кон-ура «շան բույն», о-гонь «կրակ», конь «ձի, նժույգ», գերմ. Hund «շուն» բառերը որպես С կամ ј ո ն էլեմենտի տարբերակները՝ իրար հետ կապված կոսմիկական մտածողությամբ և ֆունկցիոնալ իմաստով:

Լեզուների այսպիսի խառը համեմատությունը անկախ ցեղակցական կապերից, բոլորովին սուրբեր տիպի լեզուների բառերի մեջ միևնույն էլեմենտի տարատեսակներ փնտրելը, ոչ ցեղակից լեզուների միջև կամայական ընդհանրություններ հաստատելը՝ քերականական և բառապաշարային անսխտեմ և անօրինաչափ զուգադրությունների հիման վրա, միայն դասակարգային լեզուներն իրական համարելը, լեզուների ստադիալ փոխակերպումների ուսմունքը,—այս բոլորը Մաոի մոտ սերտորեն առնչվում էին լեզուների ցեղակցության բնույթի ու խաչավորման արդյունքների յուրօրինակ ըմբռնման հետ: ա) Պատմա-համեմատական մեթոդը ելնում էր այն բանից, որ լեզուների ցեղակցությունը արդյունք է նրանց՝ մի նախնական աղբյուրից ծագելու, որ ցեղակից լեզուների ընդհանուր տարրերը ավելի հին են, քան տարրերիչ գծերը. Մաոն ժխտում է այս տեսակետը և առաջ քաշում լեզուների ընդհանրու-

1 Հմտ. Б. А. Серебряков, Նիշ. աշխ., էջ 106 168.

թյունների՝ հետագա ձեռքբերում լինելու տեսակետը. «Լեզվի բնական հատկությունները կամ որակները,— գրում էր նա,— ժառանգական գծեր չեն,— այլ ձեռքբերումներ»¹: Մի այլ տեղ, ավելի ընդարձակելով իր այս միտքը, նա գրում էր. «Մի շարք ցեղերի ընդհանուր լեզուն, առաջիկ ևս միասնական լեզուն, հետագա նվաճում է, որը, ի միջի այլոց, լիովին չի իրականացել, այլ տվել է լեզուների տարբեր ընտանիքներ: Լեզուների ընտանիքի կազմավորումն ինքը լեզուների զարգացման հետնազույն ստադիա է»²: բ) Ծթե պատմա-համեմատական մեթոդը ենթադրում է, որ ցեղակից լեզուները պատմական զարգացման ընթացքում պահպանում են ընդհանուր աղբյուրից ժառանգած քերականական և բառապաշարային հիմնական ընդհանրությունները, որ սուբստրատային ազդեցությունները, խաչավորումներն ու խառնուրդները չեն խախտում նրանց ժազումաբանական ինքնատիպությունը,— այս Մառը, ոչ առանց Շուխարդտի և այլոց ազդեցության, հայտնում է այն միտքը. թե աշխարհի բոլոր լեզուները խաչավորված են, թե խաչավորումը տալիս է նոր լեզու, նոր լեզվական որակ՝ լինելով լեզուների սուաչացման և զարգացման հիմնական գործոնը. «Լեռանց խաչավորման շէր կարող ծագել ոչ մի լեզու,— գրում է նա,— առավել ևս շէր կարող հետագա զարգացում ունենալ որևէ լեզու»³: Արանով փաստորեն ժխտվում է լեզուների զարգացման ներքին գործոնների դերը, և այդ զարգացման հիմնական շարժիչը որոնվում է արտաքին գործոնների՝ խաչավորման ու փոխազդեցության մեջ: Լեզուների ինքնատիպության դրույթը մերժվում է, և յուրաքանչյուր լեզվի քերականության ու բառապաշարի բոլոր տարրերը դիտվում են որպես տարբեր աղբյուրներից եկող ձեռքբերումներ՝ կապվելով որակական ստադիալ ձևափոխումների հետ. «Լեզուների ամբողջական կազմավորումներ չկան,— գրում էր Մառը,— լեզուն խաչավորված է, հյուսված բազմաթիվ թելերից, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին արտադրական-հասարակական առանձին խալի ներդրումն է, և մի շարք լեզուների, ամբողջ խմբի, ամբողջ այսպես կոչված ընտանիքի ընդհանուր բառերը մի հետագա խա-

¹ Գաղվածքն ըստ В. А. Миханкова-ի «Н. Я. Марр» գրքի, 1949, էջ 448.

² Н. Я. Марр. Избранные работы, II, էջ 3—4.

³ Նույն տեղը, II, էջ 399.

վի, հետագա հասարակական խմբավորման ներդրումն են»¹։
Կ) Եթե պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը սուլորաբար
ընդունում է սահմանափակ թվով լեզվաընտանիքներ՝ դրանց մեջ-
մտնող լեզուները կապելով սկզբնական ընդհանրություններ, ապա
Մաուր միակողմանիորեն բացասում է լեզուների տարբերակման ու
միևնույն աղբյուրից ծագելու հնարավորությունը և, հակառակ
պատմական ամեն կարգի փաստերի (հմմտ. սլավոնական և ումա-
նական լեզուների ծագումը), ընդունում միայն լեզուների միավոր-
ման ու խաչավորման ռեալությունը. լեզուների խաչավորումն էլ,
ըստ Մաուրի, տալիս է լեզվական նոր որակ՝ իր զարգացման նոր
օրինաչափություններով։ Լեզուների զարգացման համաշխարհային
պրոցեսը Մաուր միակողմանիորեն դիտում է իրրև լեզուների թվի-
անընդհատ նվազեցման և բազմալեզվայնությունից դեպի միալեզ-
վայնություն գնացող պրոցես, որի ընթացքում հին լեզուները որա-
կական վերախմբավորումների ու վերակառուցումների միջոցով
փոխվում են նոր լեզուների։

Այս բոլոր դրույթները Մաուր մոտ վերջիվերջո հանգում էին
մի ընդհանուր դրույթի՝ «համաշխարհային լեզվաստեղծական
պրոցեսի միասնության» դրույթին, որ կազմում էր Մաուր ուսմուն-
քի հիմքը։ Ունենալով այն վուլգար սոցիոլոգիական ըմբռնումը, թե
լեզվի զարգացումը մեխանիկորեն արտացոլում է բազիսում կա-
տարված փոփոխությունները՝ Մաուր բնականաբար մտածում է,
թե ինչպես որ կան հասարակական-տնտեսական տարբեր ֆորմա-
ցիաներ, որոնցով որոշվում են ժողովուրդների պատմության հա-
մաշխարհային պրոցեսի ընդհանուր օրինաչափությունները, այն-
պես էլ պետք է լինեն լեզուների զարգացման ընդհանուր ստադիա-
ներ. լուրջ լեզուները, ըստ Մաուրի, անկախ տեղից ու դիրքից, անց-
նում են այդ ստադիաները և հանդես գալիս որպես համաշխար-
հային միասնական լեզվապրոցեսի այս կամ այն ստադիայի ար-
տահայտությունը։ Լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները
դիտվում են իրրև միևնույն հասարակական-տնտեսական հարաբե-
րությունների արդյունք, տարբերությունները՝ կապվում են նրանց
գոյություն հասարակական-տնտեսական պայմանների տարբերու-
թյունների հետ։

Լեզուների զարգացման համաշխարհային պրոցեսի միասնու-
թյան դրույթը Մաուրի մոտ վերացական և սխեմատիկ բնույթ ունի։

¹ Մաուր արիվից. բազմաժբն ըստ „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании“ ժողովածուի առաջաբանի, 1, էջ 6—7.

ա) Ըստ այդ դրույթի լեզուները համարվում են միևնույն էլեմենտային առադձից ծագած. բոլոր լեզուների քերականական և բառապաշարային տարրերին հատկացվում է միևնույն էլեմենտային (մառական իմաստով) ծագումը, և բոլոր լեզուների հիմքում դրվում են 4 ընդհանուր էլեմենտները: Պայքարելով նախալեզուների գաղափարի դեմ՝ Մառը փաստորեն ավելի հեռու է գնում և նախալեզվային ընդհանրության գաղափարը փոխարինում էլեմենտային ընդհանրության գաղափարով: բ) Բոլոր լեզուներին, ըստ Մառի, հատուկ են ձևաբանական, շարահյուսական և իմաստային միևնույն կարգի օրինաչափությունները, և նրանց տարբերությունները ներկայացնում են այս կամ այն ստադիային հատուկ դրսևորումները: Բոլոր լեզուների զարգացմանը նախորդել է ձեռք-լեզվի փուլը, բոլոր լեզուներն անցել են մտածողության միևնույն ստադիաները, բոլոր լեզուների մեջ կարելի է գտնել միևնույն իմաստային օրինաչափությունների դրսևորումները, բոլոր լեզուները գտնվում են այս կամ այն տիպոլոգիական ստադիայում: գ) Վերջապես, ըստ Մառի, բոլոր լեզվական ընդհանրությունների և տարբերությունների հիմքը կազմում են արտադրական հարաբերությունների, հասարակական-տնտեսական պայմանների ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Դրանց հեղաշրջումներն էլ առաջ են բերում լեզվական ստադիալ անցումներ, որակական վերակազմումներ:

Մառի «լեզվի նոր ուսմունքի» այս հիմնական դրույթները բացասական ազդեցություն են թողնում լեզվաբանական ընդհանուր մի շարք սկզբունքների, առանձին լեզուների պատմության, ժամանակակից լեզուների ուսումնասիրության հարցերի գիտական հետազոտության վրա. 1) Մառի ֆանտաստիկ լեզվա-մտածողական սխեմաները, անընդհատ զբաղվելը լեզվի ծագման, լեզվական ընդհանուր տարրերի և իմաստային օրենքներ որոնելու հարցերով՝ բացասաբար էին անդրադառնում առանձին լեզուների ուսումնասիրության կոնկրետ հարցերի լուծման վրա, ժամանակակից լեզուների ուսումնասիրության սկզբունքները մնում էին չպարզաբանված. 2) քերականությունը դատարկ ձևականություն համարելը հանգեցնում էր քերականությունն արհամարհելուն, բուն քերականական որոշակի հարցերով զբաղվելու փոխարեն առանձին լեզուների ստադիալ սխեմաներ հաստատելու փորձերին. 3) շնջվում էր լեզվի մեջ գլխավորի և երկրորդականի սահմանը, լեզվի բոլոր տարրերը դիտվում էին որպես հավասարաբաժնի բաներ, քերակա-

նությունը և բառապաշարը, այլև բառապաշարի բոլոր մասերը դիտվում էին միևնույն ձևով. 4) իմաստաբանությունը դիտվում էր իբրև լեզվաբանական գլխավոր դիսցիպլինը. մնացած բաժինների մեջ գլխավոր դերը հատկացվում էր շարահյուսությանը, որովհետև լեզվի շարահյուսական կառուցվածքը համարվում էր հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների ընդօրինակումը. ձևաբանությունը Մառի համարում էր շարահյուսության, իսկ հնչյունաբանությունը՝ ձևաբանության տեխնիկան:

Ներածական ընդհանուր տեղեկություններ Ն. Յա. Մառի նետևորդների գործունեության մասին.— Ն. Յա. Մառի հաբեթաբանությունը, վերամկրտվելով «լեզվի նոր ուսմունք» անունով և ներկայացվելով որպես միակ մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունքը, մեծ թվով հետևորդներ ունեցավ. նույնիսկ ընդհանրապես նրան չհետևող սովետական լեզվաբանները ստիպված էին տուրք տալ նրա առանձին դրույթներին: Մառի կենդանության օրոք նրա հետևորդներն ու աշակերտները ընդունում էին «նոր ուսմունքի» գրեթե բոլոր կողմերը՝ փորձելով «զարգացնել» դրանք կամ կիրառել ստանձին լեզուների ուսումնասիրության նկատմամբ: Սակայն Մառի մահից հետո, 1930-ական թվականների կեսերից ըսկրած, նկատվում է որոշ փոփոխություն նրա հետևորդների հետաքրքրության շրջանակների մեջ: Զգալով Մառի քառասարկ վերլուծության անպտղությունը, բայց շհամարձակվելով հրածարվել նրանից,— որովհետև Մառի ուսմունքի մի շարք դրույթները (լեզվաստեղծական արոցեսի միասնության, հնչաբանական վերլուծության և այլն) հենվում էին հենց նրա վրա,— Մառի հետևորդների մեծ մասը դադարում է այն կիրառելուց. սրանով իսկ նահանջ է կատարվում Մառի հաբեթաբանությունից, և մի կողմ թողնելով Մառի ձևաբանական ստադիալ տիպոլոգիան: Մառի հետևորդները ուշագրությունը կենտրոնացնում են գերազանցապես շարահյուսական ստադիալ տիպոլոգիայի հարցերի վրա՝ շարունակելով իսկական պատմականությունից հեռանալու գիծը. շարահյուսությունն առաջին պլանի մղելը նրանք հիմնավորում են Մառի դրույթով շարահյուսության առաջնության մասին՝ նշելով, որ Մառը մտադիր էր խորացնել հենց այդ կողմը: Նրանք զուգադրում են ամենատարբեր կառուցվածքի լեզուները, փորձում ըստ շարահյուսական հատկանիշների դրանք դասավորել որոշ հաջորդական գծի վրա և պարզել այս կամ այն ստադիայից մյուսին անցնելու տնտեսական հիմքերն ու մտածողության ստադիալ փոփոխությունները,

քնդ որում մտածողութունը շարունակում են նույնացնել իդեոլոգիայի հետ: Լեզուների ստադիալ-շարահյուսական տիպալորմանը զուգընթաց աշխատանք է տարվում այս կամ այն ստադիային հատկացվող առանձին լեզուների և լեզվախմբերի մեջ նախորդ ստադիաների մնացորդները որոնելու ուղղությամբ: Զկարողանալով լեզուները մտցնել իրենց ստադիալ կաղապարների մեջ՝ Մառի հետևորդները ստիպված են լինում խոսել բազմաստադիալականության և անցողիկ ստադիալ տիպերի մասին:

1930-ական թվականների կեսերից հետո տարվող աշխատանքը կապված էր դեռևս 1930-ական թվականների առաջին կեսում կատարված մի շարք ուսումնասիրությունների հետ: Ինչպես հայտնի է, այսպես կոչված հարեթական լեզուների կարևոր հատկանիշը համարվում է էրզատիվ կառուցվածքը. կովկասյան «հարեթական» լեզուներում, բասկերենում, Ասիայի և Ամերիկայի որոշ լեզուներում անցողական բայի ենթական դրվում է ոչ թե ուղղականով (ինչպես անանցողական բայերի դեպքում), այլ այսպես կոչված էրզատիվ հոլովով, իսկ ուղիղ խնդիրը դրվում է ուղղականով. էրզատիվ կառուցվածքի լեզուներում հայցական հոլովը բացակայում է. այս կառուցվածքը գրավել է Ա. Մ. Դիոնի, Հ. Շուխարդտի, Հ. Կ. Ուլենբեկի, Ա. Սոմմերֆելտի և ուրիշների ուշադրությունը¹: Ն. Յա. Մառը այդ կառուցվածքը կապում է «հասարակական պասսիվի» հետ²: Դեռևս 1930—1934 թթ. գրած իր մի շարք հոդվածներում³ Ս. Լ. Բիխովսկայան տարբերում է երկու ստադիա՝ էրզատիվ և նոմինատիվ (ուղղական)՝ երկրորդը համարելով առաջինի ձևափոխությունը (տրանսֆորմացիան): Հենվելով Ուլենբեկի վրա՝ նա պնդում է, որ հնդեվրոպական ուղղական ու հայցական հոլովները ծագում են նախկին ակտիվ ու պասսիվ հոլովներից. սակայն էրզատիվ կառուցվածքը նա բնորոշում է ոչ թե որպես պասսիվ, այլ որպես ակտիվ-պասսիվ, որտեղ դիֆուզորեն տրված են և՛ ակտիվությունը, և՛ պասսիվությունը: էրզատիվ և նոմինատիվ կա-

¹ Հմտ. Эргативная конструкция предложений, составил Е. А. Бокарев, вступительная статья проф. А. С. Чикобава, М., 1950:

² Հմտ. В. В. Виноградов, Критика концепций стадияльности в развитии языка и мышления, „Против вулгаризации и извращения марксизма в языкознании“, I, М., 1951, էջ 107:

³ С. Л. Быховская, Падежи в грузинском и армянском древнеилитературных языках в палеонтологическом освещении, ЯС, VI, 1930. К вопросу о трансформации языка, „Доклады АН СССР“, 1930. Пассивная конструкция в ифетических языках, „Язык и мышление“, II, 1934.

ոււցվածքներին Բիխովսկայան 1934 թ. նախորդել է տալիս մե-
նախնական ստադիա, երբ մարդը բայերը զուգորդում է ըստ կոնկ-
րետ բովանդակության՝ տարբերելով, այսպիսով, 3 կառուցվածք՝
յգացական բայերի (հմմտ. МНЕ ХОЧЕТСЯ), գործողության բայերի
և վիճակի բայերի հետ:

Վ. Ի. Աբաևը Ն. Յա. Մառի հետևորդների միտքն ուղղում է
այսպես կոչված «իդեոսեմանտիկայի» հարցերի կողմը՝ հենվելով
մտածողության և իդեոլոգիայի նույնացման մառական սկզբունքի
վրա: Նրա ուշադրության կենտրոնում են ստադիալ բառագիտու-
թյան հարցերը, թեև նա ավելի ուշ (1948 թ.) հնարավոր է համա-
րում «իդեոսեմանտիկայի» սկզբունքները կիրառել և ձևաբանու-
թյան ու շարահյուսության նկատմամբ: 1934 թ. սկսած իր մի շարք
հոդվածներում՝ Աբաևը, լեզուն համարելով իդեոլոգիա և նշելով,
որ իդեոլոգիան պատասխանում է ոչ թե «ինչ», այլ «ինչպես»
հարցին, լեզվի այս «իդեոլոգիական ֆունկցիան» հակադրում է
հաղորդակցականին, գտնում, որ լեզվի գործածության ընդհա-
նումը, նրա գործածությունը որպես հաղորդակցման մեխանիզմի
հանգեցնում է ապաիդեոլոգացման, ապաիմաստավորման, տեխ-
նիկացման (ТЕХНИЗАЦИЯ), երբ կարևոր է դառնում «ինչը»։ «Ամեն
մի լեզվական կազմավորման՝ բառային, ձևաբանական, շարա-
հյուսական՝ իդեոլոգիական բովանդակությունը,— գրում է Աբաևը,
— գիտակցվում է խոսողի կողմից միայն նրա գոյության առաջին
շրջանում, քանի դեռ ուժի մեջ է մնում հասարակական պրակտի-
կայի և աշխարհայացքի նրան սնող սիստեմը: Դրանից հետո խոս-
քային կազմավորման իդեոլոգիան մահանում է (ОТЖИВАЕТ) և
մոռացվում, իսկ ինքը կազմավորումը, նրա նյութական ձևը կա-
րող է դեռ անորոշ երկար ժամանակ շարունակել իր գոյությունը,
բայց արդեն ուժասույառ (ВЫДОХШИЙСЯ), արաիմաստավորված,
տեխնիկացված տեսքով»²: Քերականության գոյությունը Աբաևը
համարում է հենց տեխնիկացման հետևանք. ինքնուրույն բառերի
վերածումը սպասարկու մասնիկների այդ տեխնիկացման արտա-
հայտություններից մեկն է. ձևաբանության վերակառուցումն էլ

¹ В. И. Абаев, Язык как идеология и язык как техника, «Язык и мышление», II, 1934. Еще о языке как идеологии и как технике, «Язык и мышление», VI—VII, 1936. Понятие идеосемантики. «Язык и мышление», XI, 1948. հմմտ. В. В. Виноградов, հիշ. աշխ. էջ 117—121:

² В. И. Абаев, Язык как идеология и язык как техника, էջ 39—

հանգեցնում է շարահյուսության տեխնիկացման: Լեզվի զարգացումը, Արաևի կարծիքով, որոշվում է երկու կարգի գործոններով՝ հասարակականացման օրենքով (լեզվի փոփոխությունը հասարակական գործոնների, հատկապես խաչավորման ազդեցությամբ) և ժառանգորդության օրենքով (законы социализации и преемственности): Իր «տեսությունը» Աբաևը փորձում է դիալեկտիկական բացասման բացասումի օրենքով (թեզիս-անտիթեզիս-սինթեզ) ներկայացնել որպես լեզվաբանության վերջին նվաճումը (սինթեզ)՝ ձևական-համեմատական քերականությունից (թեզիս) և խոսքի հնչարանությունից (անտիթեզիս) հետո: Լեզուն մյուս իդեոլոգիաներից Աբաևը տարբերում է նրանով, որ նրանց մեջ տեսնում է ապահմաստավորում, բայց ոչ տեխնիկացում, տեխնիկական օգտագործում. ասլաիմաստավորումն էլ հանգեցնում է այդ իդեոլոգիաների կորստին. լեզուն սրանով իսկ, ըստ Աբաևի, մոտենում է նյութական կուլտուրայի առարկաներին:

Ստադիալ-շարահյուսական տիպոլոգիզմի զարգացումը կապված էր նաև երկու այլ հանգամանքի հետ՝ պալեոասիական լեզուների տվյալների օգտագործման և արտասահմանյան լեզվաբանների՝ Ուլենբեկի, Սոմմերֆելտի, Սեպիրի և այլոց ազդեցության: Ուլենբեկի ազդեցությունը նկատվում է էրզատիվ և նոմինատիվ կառուցվածքների փոխհարաբերության մեկնաբանման, Սոմմերֆելտինը՝ լեզվի և հասարակության վաղ շրջանի կապի ըմբռնման, Սեպիրինը՝ էական (ներգործողի և ներգործվողի) և ոչ էական շարահյուսական հարաբերությունների տարբերակման, շարահյուսական կառուցվածքի «միջուկի» (ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերության) գաղափարի առաջադան մեջ և այլն: Մառի միջնորդությամբ կամ առանց դրա շարունակում են ազդեցություն գործել նաև Լևի Բրյուլը, Կասսիրերը և ուրիշները: Ավելորդ չէ նշել, որ Մառի հետևորդների տիպոլոգիական վերլուծությունը, լեզվի ուսումնասիրության բաժինների փոխհարաբերության ըմբռնումը և այլն, զուգահեռներ ունեն արտասահմանյան լեզվաբանության, հատկապես ստրուկտուրալիստների մի շարք որույթների հետ. Մառի ու նրա հետևորդների խաչավորման դրույթը հարաբերակից է Պրագայի ստրուկտուրալիստների «լեզվամիություն» դրույթին, մառականների ստադիալ տիպոլոգիան՝ ստրուկտուրալիստների մոտացիոնիզմին, պանխրոնիային, ունիվերսալիզմին, տիպոլոգիական զուգադրման պահանջին, մառականների՝ լեզվաբանության բաժինների փոխհարաբե-

րության վերանայումը՝ ստրուկտուրալիստների համատիպ փորձերին և այլն: «Լեզվի նոր ուսմունքի» որոշ հետևորդներ առանձին մանրամասների մեջ զերծ չեն հետաքրքիր մտքերից և երբեմն հանգել են դրական արդյունքների¹:

Ստադիալ-շաբախյուսական տիպոլոգիայի և ֆեռականության գլխավոր հարցերը Ի. Ի. Մեշչանինովի, Ս. Գ. Կացնելյսոնի, Ա. Պ. Ռիֆտինի աշխատություններում.— Մեշչանինովի ուշադրության կենտրոնում եղել են շաբախյուսության հարցերը: Իր աշխատություններում² նա պաշտպանել ու զարգացրել է Ն. Յա. Մառի «Լեզվի նոր ուսմունքի» կարևորագույն դրույթները:

1930-ական թվականների 1-ին կեսին գրած իր աշխատություններում Մեշչանինովը գրեթե նույնությամբ ընդունում է Ն. Յա. Մառի ուսմունքի բոլոր կողմերը, այդ թվում քառատարր վերլուծությունը և ձևաբանական ստադիալականությունը. լեզուն համարելով վերնաշենք՝ անձև, կցական և թեքական տիպերը Մեշչանինովը կապում է նախնադարյան հասարակարգի, ստրկատիրական ու ֆեոդալական բազիսների հետ, ընդ որում նշում է, որ բուրժուական հասարակության մեջ շարունակվում է թեքական ստադիան՝ շնորհիվ վերնաշենքի զարգացման որոշ ինքնուրույնություն³: Սրա հետ միասին նա փորձում է ապացուցել, որ անզիբրեն ու ֆրանսերեն լեզուների վերլուծական կառուցվածքը ներկայացնում է կապիտալիստական հասարակարգի զարգացման պահանջի դրսևորման ցուցանիշ: Նկատի առնելով նաև նախապատրաստական դիֆուզ տիպը և անցումային տիպերը՝ Մեշչանինովը սահմանում է 7 ստադիա՝ 1) ազդանշանային, նույնը և դիֆուզ,

¹ Հետաքրքիր է նշել, որ Է. Բենվենիստր և Ս. Գ. Կացնելյսոնը նշված պահանջադասական թվականների և համեմատության աստիճան կազմող մասնիկների ուսումնասիրության մեջ հասել են միատեսակ արդյունքների հմտ. Пути развития советского языкознания, ВЯ, 1957, № 5, էջ 13:

² И. И. Мещанинов, К вопросу о языковых стадиях, ИАН ОЛЯ, 1931, № 7. К вопросу о стадильности в письме и языке.— Изв. ГАИМК, 1931, VII, 5-6. Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, IV изд., М.—Л., 1935. Новое учение о языке, стадильная типология, Л., 1936. Общее языкознание, к проблеме стадильности в развитии слова и предложения, Л., 1940. Члены предложения и части речи, М., 1945. Глагол, М. Л., 1949 և այլն:

³ Հմտ. В. В. Виноградов, Критика концепций стадильности в развитии языка и мышления, „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании“, I, М., 1951, էջ 91 և 92:

երր ատկա են ազդանշան հանդիսացող բառ-ֆրազները («զա՛նգ, հեռախո՛ս» տիպի). 2) անձև-համադրական, երբ բառերն անձև են, և նրանց իմաստը որոշվում է տեղով. 3) անձև-կցական կամ որոշչային (детерминирующая), երբ ատկա են սպասարկու բառեր (օրինակ՝ հեռավոր արևելյան լեզուները, աբխազերենը՝ հաջորդ ստադիային անցնելու նշաններով). 4) կցական, երբ սպասարկու բառերի մի մասը, կորցնելով շեշտը, կցվում է հիմնական բառերին (օրինակ՝ թյուրքական լեզուները՝ հաջորդ ստադիային անցնելու նշաններով). 5) մասնիկավոր, երբ սպասարկու բառերը վերածվում են մասնիկների (օրինակ՝ ուսերենը՝ հաջորդ ստադիային անցնելու նշաններով). 6) թեքական, երբ հանդես է գալիս ներքին թեքումը (օրինակ՝ մի կողմից՝ գերմաներենը՝ մասնիկավորման, կցականության և նույնիսկ համադրականության տարրերով, մյուս կողմից՝ սեմական լեզուները). 7) նախդրավոր, այն է՝ վերլուծական, որի մեջ նախորդ ստադիաների գծեր կան, բայց «որակապես» ձևափոխված (օրինակ՝ ֆրանսերենը և անգլերենը):

Իր «Լեզվի և գրի ստադիայականության հարցի շուրջը» աշխատության մեջ Մեղչանինովը տալիս է լեզուների ստադիալ խումբավորման նոր փորձ՝ աշխատելով լեզվի և նրա զարգացման ստադիաները կապել հնագիտական տվյալների հետ:

Իր «Լեզուների դասակարգման պրոբլեմը լեզվի նոր ուսմունքի լույսի տակ» հոդվածում Մեղչանինովը լեզուների ծագումաբանական դասակարգմանը հակադրում է ստադիալ-շարահյուսական տիպոլոգիան: Հենվելով Ս. Լ. Բիխովսկայայի կառուցումների վրա՝ նա տարբերում է նախադասությունների կառուցվածքային-զարգացման 3 շրջան՝ 1) ակտիվ-դիցաբանական, 2) էրգատիվ կամ ակտիվ-պասսիվ և 3) նոմինատիվ կամ ակտիվ-տրամաբանական:

Ավելի ուշ «Լեզվի նոր ուսմունքը, ստադիալ տիպոլոգիա» աշխատության մեջ (1936 թ.) Մեղչանինովը ուսումնասիրության մեջ է ներքաշում պալեոասիական լեզուները և փոփոխություն մտցնում հիշյալ սխեմայի մեջ: Մեղչանինովի կարծիքով՝ լեզվի զարգացման ստադիաները նույնությամբ չեն համընկնում մտածողության ստադիաների հետ, որովհետև լեզուն բնորոշվում է իր «ձևական մասով» և որպես ձև ետ է մնում բուրնադակությունից: Հենվելով լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնության դրույթի վրա՝ Մեղչանինովը լեզվի ստադիաները կապում է հասարակական-տնտեսական կառուցվածքի փոփոխությունների հետ: Իր նախորդ ստա-

դիալ-շարահյուսական սխեմայի մեջ Մեղչանինովը որոշ փոփոխություն է մտցնում. էրգատիվ կառուցվածքը բնութագրելով որպես պասսիվորեն ակտիվացված ստադիա՝ նա առանձնացնում է ակտիվ-պասսիվ ստադիան որպես երկրորդ ստադիա. ակտիվ-դիցաբանական ստադիայի գերապրուկ է համարվում Հյուսիսային Ամերիկայի հնդկացիների որոշ լեզուների մեջ առկա ներմարմնավորումը՝ նախադասության արտահայտությունը մեկ բառով. ակտիվ-պասսիվ ստադիան բնութագրվում է որպես սինթետիզմ, երբ ներմարմնավորված ամբողջությունը տրոհվում է մասերի, ինչպես պալեոասիական որոշ լեզուներում, և այդպիսով առանձնանում են սուբյեկտը, օբյեկտն ու ստորոգյալը և համապատասխանաբար անունն ու բայը՝ երկու հոլովի առկայությամբ:

«Ընդհանուր լեզվաբանություն, բառի և նախադասության զարգացման ստադիալականության շուրջը» աշխատության մեջ (1940 թ.) Մեղչանինովը իր կառուցումների հիմքում դնում է շարահյուսական այնպիսի մի հատկանիշ, ինչպիսին է սուբյեկտաօբյեկտային հարաբերությունը: Ընդհանուր առմամբ այստեղ նկատվում է ձևաբանությունը վերացնելու տենդենց. լեզվի գլխավոր միավորները համարելով բառը և նախադասությունը՝ Մեղչանինովը տարբերում է քերականության երկու բաժին՝ 1) լեքսիկան, որի մեջ մտցվում են իմաստաբանությունը ու ձևաբանության՝ բառակազմությունը ուսումնասիրող մասը, և 2) շարահյուսությունը, որի մեջ մտցվում է նախադասության իմաստի և ձևի վերաբերյալ ուսմունքը: Այսպիսով, ըստ Մեղչանինովի, ընդհանուր առմամբ պետք է տարբերել 1) հնչյունարանությունը (ուսմունքը հասարակայնորեն նշանակավոր (значимый) հնչյունների մասին), 2) լեքսիկան (ուսմունքը առանձին բառի և լեքսիկական կարգի բառագույնությունների մասին) և 3) շարահյուսությունը (ուսմունքը բառի մասին նախադասության մեջ և նախադասության մասին՝ ամբողջությամբ վերցրած)¹: Լեզուների ստադիալ-շարահյուսական տիպոլոգիան ձեռք է բերում ֆորմալիստական ակրնհայտ երանգ, կտրվում լեզուների պատմությունից, դառնում նախադասությունների կառուցվածքային տիպերի արտաժամանակային զուգադրում: Մեղչանինովը տարբերում է հետևյալ կառուցվածքային տիպերը՝ 1) ներմարմնավորում, որից տրոհմամբ առաջանում է մասնակի ներմարմնավորումը. 2) ենթակայի և ստորոգ-

¹ И. И. Мещанинов, Общее языкознание, 1940, էջ 37:

յալի ներմարմնավորված ամբողջությունների առկայություն. 3) նախադասության հետագա զարգացում ստացական (պոսեսիվ) և էրգատիվ կառուցվածքների ուղիով. 4) նոմինատիվ կառուցվածք, որ ծագում է էրգատիվ կառուցվածքից: Ինչպես նշում էին և «լեզվի նոր ուսմունքի» մյուս հետևորդները՝ ստադիալ տիպոլոգիայի առումով այստեղ որևէ նորություն չկար նախորդ գրքի համեմատությամբ:

«Ընդհանուր լեզվաբանության» մեջ արդեն առկա են այն հայացքի սահմերը, որ հետագայում հանդես է գալիս Մեշչանինովի «նախադասության անդամները և խոսքի մասերը» և «Բայ» աշխատություններում. «Բայը դուրս է եկել անունից և բայ դարձել այն պատճառով, որ ստորոգյալն ամրացրել է նրան իր ցուցիչները, որոնք հետո դարձել են լրայական»¹: Այդ աշխատությունների մեջ Մեշչանինովը որոշ նահանջ է կատարում ստադիալ-շարահյուսական տիպոլոգիայի հարցերից և զբաղվում նախադասության անդամների ու խոսքի մասերի բնույթի ու կազմավորման հարցերով: Ելնելով Մառի ուսմունքից և այն էկլեկտիկորեն զուգորդելով նախադասության անդամների ու խոսքի մասերի ուսմունասիրության այլ հայեցակետերի հետ², Մեշչանինովը խոսքի մասերը բխեցնում է նախադասության անդամներից. խոսքի մասերը, ըստ Մեշչանինովի, «ներկայացնում են լեքսիկական մի խմբավորում, որը բնորոշվում է հարմապատասխան շարահյուսական հատկություններով: Դրանք ձևեր են բերվում նրանց կողմից նախադասության մեջ, որտեղ բառերի մի որոշակի խումբ հարմարեցվում է առավելապես հանդես գալու այս կամ այն նախադասության անդամի նշանակությամբ կամ մտնում է նրա կազմի մեջ: Միաժամանակ, ինչպես նախադասության անդամը, այնպես էլ խոսքի մասը ունեն իրենց հատկությունները, որոնցով և նրանք առանձնանում են՝ նախադասության անդամը՝ նախադասության մեջ, խոսքի մասը՝ լեզվի լեքսիկական կազմի մեջ: Նրանք երկուսն էլ ունեն իրենց իմաստային նշանակումը և իրենց ձևական տարբերությունները: Նրանց իմաստային նշանակումը հանդես է գալիս որպես նրանց ընդհանուր հատկանիշը՝ հատուկ բոլոր լեզուներին, որոնց մեջ գոյություն ունեն նախադասության և լեզվի բա-

¹ И. И. Мещанинов, Общее языкознание, 1940, էջ 235:

² Հմտ. М. Н. Петерсон, Эклети́зм взглядов И. И. Мещанинова на члены предложения и части речи, „Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании“, I, М., 1952, էջ 383—397:

րապաշարի տվյալ տիպի անդամատումները: Այդ ընդհանուր հատկանիշները երևան են գալիս ամեն մի լեզվում առանձին և այդտեղ ուղեկցվում են լրացուցիչ, ամեն մի լեզվում նրանց բնորոշող հատկանիշներով, որոնք այդ լեզվում հանդես են գալիս»¹: Այդ բնորոշ հատկանիշները հենց քերականական կատեգորիաներն են: Սա-
 չայն քերականական կատեգորիաները Մեշչանինովը տարբերում է այսպես կոչված «հասկացական կատեգորիաներից» (понятийные категории). «Հասկացական կատեգորիաներով սրվում են իր իսկ լեզվի մեջ տվյալ հասարակական միջավայրում գոյութուն ունեցող հասկացութունները: Այդ հասկացութունները շեն նկարագրվում լեզվի մեջ, նրա բառապաշարի և քերականական կա-
 ուցվածքի մեջ: Այն հասկացական կատեգորիաները, որոնք լեզվի մեջ ստանում են իրենց շարահյուսական կամ ձևաբանական ձևը, դանոնում են, ինչպես վերևում նշվել է, քերականական կատեգորիաներ»²: Այսպես, օրինակ, տրամաբանական սուբյեկտը և պրեդիկատը հասկացական կատեգորիաներ են, որոնք հանդես գալով նախադասության մեջ՝ դանոնում են ենթակայի և ստորոգյալի քերականական կատեգորիաներ: Հասկացական կատեգորիաները գիտակցության կատեգորիաներ են և միաժամանակ լեզվական կատեգորիաներ, որչափով հանդես են գալիս լեզվի մեջ: Հանգելով լեզվի ու գիտակցության մետաֆիզիկական խզման՝ Մեշչանինովը պնդում է, որ «առանց լեզվի մեջ երևան գալու, դրանք մնում են գիտակցության բնագավառում»³:

Իր այս աշխատության մեջ Մեշչանինովը հատուկ ուշադրութուն է դարձնում շարահյուսական հարաբերութունների արտահայտման եղանակներին՝ այս դեպքում, սակայն, առանց դրանց ստադիալ հաջորդականության հարցի սրման: Միաժամանակ Մեշչանինովը այդ միջոցների այլ կարգի խմբավորումներ չի կատարում՝ ի մի բերելով ամենատարբեր բնույթի երևույթները: Որպես այդպիսի միջոցներ նշվում են՝ 1) լրիվ ներմարմնավորումը (инкорпорирование полное), 2) մասնակի ներմարմնավորումը (инкорпорирование частичное), 3) սինթետիզմը, այն է՝ բառերի կապն արտահայտող հատուկ մասնիկների (դասանիշների) գործածությունը, 4) համաձայնությունը, 5) ներփակումը (замыка-

¹ И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи. М. 7.Л., 1945, էջ 11:

² Նույն տեղը, էջ 108:

³ Նույն տեղը, էջ 108:

րիս), այն է՝ նախադասության անդամի բաժանումը իր կազմիչ տարրերին (հոդ և գոյական, նախդիր և գոյական և այլն) և զրանց միջև տվյալ անդամին վերաբերող բառերի ներմուծումը (համատղերմ. der natürliche Kasus), 6) հարումը (примыкание), այն է՝ շարահյուսական կապի արտահայտումը շարադասական պարզ առդրության մեջ, 7) վարումը (խնդրառություն, հոլովառություն, управление), 8) առանձնացումը (сепаратизация), այն է՝ նախադասության ինքնուրույն անդամների առանձնացումը շարադասության մեջ, 9) տեղաբաշխումը (локализация, местоположение), այն է՝ բառերի շարադասական բաշխումը, 10) ռիթմիկ խմբերը և շարույթները (ритмические группы и синтагмы), այն է՝ նախադասության անդամների խմբավորումները հնչյունական և իմաստային որոշ հատկանիշներով, 11) ինտոնացիան: Սրանց մեջ տարբերվում են այն միջոցները, որոնք ծառայում են ողջ նախադասության ձևավորմանը, և այն միջոցները, որոնք հանդես են գալիս առանձին խմբավորումների մեջ՝ 1) լրիվ ներմարմնավորում և մասնակի ներմարմնավորում, 2) սինթետիզմ և համաձայնություն, 3) առանձնացում և վարում (խնդրառություն), 4) տեղաբաշխում և հարում, 5) ինտոնացիա և շարույթ. ներփակումը ֆունկցիայով հարարերակից է համարվում մասնակի ներմարմնավորմանը:

Առանձին օրիգինալություններ աչքի չեն ընկնում «լեզվի նորումունքի» մյուս տեսաբանների, հատկապես Ս. Դ. Կացնելսոնի, Ա. Պ. Ռիֆտինի և ուրիշների ստադիալ կառուցումները:

Ս. Դ. Կացնելսոնը իր «Նորմատիվ նախադասության ծագման շուրջը» և «Լեզվաբանության համառոտ ուրվագիծ» աշխատություններում՝ գծում է ստադիալ-շարահյուսական 3 ստադիա, փորձելով համապատասխան կապ ստեղծել մտածողության զարգացման ստադիաների հետ՝ 1) բառ-նախադասության ստադիա՝ տոտեմական մտածողությամբ, 2) էրգատիվ ստադիա՝ պատկերավոր-դիցաբանական մտածողությամբ և գործողության ակտիվ սուբյեկտի ու վիճակի պասսիվ սուբյեկտի, անվան ու բայի, բայի անցողականության ու անանցողականության տարբերակմամբ, 3) նոմինատիվ ստադիա. վերջինիս մեջ Կացնելսոնը տարբերում է 2 աստիճան՝ վաղ և ուշ. եթե այս երկու աստիճանի տարբերման

¹ С. Д. Кацнельсон, К генезису номинативного предложения, М.—Л., 1936. Краткий очерк языкознания, Л. 1941.

հիմքում ընկած է Պոտերնյայի ուսմունքը, ապա նոմինատիվ ստա-
դիայի առաջացման հարցում Կացնելսոնը հենվում է Դոյչբայնի
այն կարծիքի վրա, թե նախադասության նոմինատիվ կառուցվածքը
ժագել է իրականության առարկաները որպես սուբստանցիաներ
գիտակցելու հետ կապված¹:

Իր «Քերականական կատեգորիայի մասին» և «Պատմա-քե-
րականական հետազոտություններ» աշխատություններում² Կաց-
նելսոնը հանդես է գալիս քերականության մի շարք տեսական
գործնական հարցերի մշակման փորձով: Հենվելով Մառի ու Մեշ-
չանինովի վրա և գերադասություն տալով նախադասությանը բառի
հանդեպ՝ նա փաստորեն վերացնում է ձևաբանությունը: Ըստ Կաց-
նելսոնի՝ բառը առաջանում է կապակցված խոսքից, նախադասու-
թյունից, բառագուգորդումից. հետևաբար բառի առանձնակի քըն-
նությունը պետք է հանգեցվի նախադասության կառուցվածքային
քննության: Դեռևս «Լեզվաբանության համառոտ ուրվագծում»
Կացնելսոնը գրում էր, որ «բառի ձևը բառակապակցության ձևի
մասնակի դեպքն է» և որ, հետևաբար, այն «պետք է հանգեցվի բա-
ռակապակցության ձևերին, այնպես, ինչպես ձևաբանությունը
ամբողջովին ենթակա է շարահյուսությանը հանգեցվելու»³: Այս-
տեղից էլ Կացնելսոնը քերականական կատեգորիաները կապում է
ոչ թե առանձին բառերի, այլ լեզվակառուցվածքի հետ: Նա առաջ է
քաշում «շարահյուսական ձևաբանության» գաղափարը և հակա-
դրում «թեքական ձևաբանության» տրադիցիոն գաղափարին. նրա
կարծիքով՝ «շարահյուսական ձևաբանության» խնդիրը պետք է լի-
նի բառաձևերի հանգեցումը բառագուգորդման ձևերին. այս հար-
ցում Կացնելսոնը հետևում է Մեշչանինովին, որը «Ընդհանուր լեզ-
վաբանության» մեջ վերացնելով ձևաբանությունը՝ այն հատկաց-
նում էր մասամբ լեքսիկային («լեքսիկական ձևաբանություն»),
մասամբ՝ շարահյուսությանը («շարահյուսական ձևաբանություն»):
Վերջինիս հատկացվում էր այն ձևույթների վերլուծությունը, որոնք
հանդես են բերում բառի փոփոխությունները՝ կախված նրա դե-
րից նախադասության մեջ: Շարահյուսական ձևաբանության հետ

¹ M. Deutschbein, Satz und Urtheil, Kötten, 1919, էջ 35.
հմտ. և В. В. Виноградов, հիշ. աշխ., էջ 129—130:

² С. Д. Кацнельсон, О грамматической категории, ВЛУ,
1948, № 2. Историко-грамматические исследования, I, М. Л., 1949.

³ С. Д. Кацнельсон, Краткий очерк языкознания, Л., 1941,
էջ 34:

է կապվում Կացնելսոնի փորձը՝ լայնացնելու սպասարկու բառերի և սուպրետիվիզմի շրջանակը: Միաժամանակ պայքարելով՝ «ձեռ-
կան քերականության» դեմ և փորձելով քերականական կատեգո-
րիաները կապել ստադիալ վերլուծության ու իդեոլոգիական փո-
փոխությունների հետ՝ Կացնելսոնը հանգում է «լեզվի իմացաբա-
նության» ստեղծելու գաղափարին¹: «Քերականական կատեգորիա-
ների կամ, որ նույնն է, քերականական իմաստների մասնահա-
տուկ վերլուծությունը,— գրում է նա,— պետք է աջակցի նրանց
հիմքում ընկած մտածողության կատեգորիաների և տվյալ լեզվում
նրանց դրսևորման սպեցիֆիկ առանձնահատկությունների բացա-
հայտմանը: Մտածողության կատեգորիաների առանձնացմամբ
սլետք է, վերջապես, սկսվի «լեզվի իմացարանության» հարցերի
մշակումը, քերականական ձևերի իմացաբանական էության պար-
զաբանումը որպես աշխարհի օրինաչափ կապի յուրատեսակ ար-
տացուման»²:

Ա. Պ. Ռիֆտինը ևս ստադիաներն առանձնացնում է սուբյեկ-
տի, օբյեկտի և նրանց փոխհարաբերության ըմբռնման հիման
վրա³: Նա տարբերում է 4 ստադիա՝ 1) նախադասության «երկ-
սուբյեկտային» կառուցվածք՝ տոտեմային մտածողությամբ և
ակտիվ սուբյեկտի ու պասսիվ սուբյեկտի միջև նույնության-պատ-
կանելության հարաբերության արտահայտությամբ (օրինակ՝ Ա.
Սոմմերֆելտի վերլուծած ավստրալիական արանտա լեզուն, որ-
տեղ օբյեկտը դիտվում է որպես պասսիվ «սուբյեկտ»): 2) «նա-
խադասության օբյեկտային» կառուցվածքը, երբ և՛ սուբյեկտը, և՛
օբյեկտը դիտվում են որպես օբյեկտ, սուբյեկտը կախված է զգում
իրեն օբյեկտից, անտեսանելի աշխարհը իշխում է տեսանելիի վրա:
3) նախադասության էրգատիվ կառուցվածք՝ սուբյեկտի և օբյեկտի
որակական խիստ հակադրությամբ, ընդ որում անանցողական գոր-
ծողության գործողը դիտվում է որպես օբյեկտ (Ռիֆտինը սրա
համար տիպական է համարում ոչ թե կովկասյան լեզուների, այլ

¹ Կացնելսոնից առաջ «իմացարանական քերականության» ստեղծման
փորձով հանդես է եկել հայ լեզվաբան Գ. Սևակը իր «Պոսթի մասերի ուս-
մունքը» աշխատության մեջ (1939 թ.), որտեղ խոսքի մասերի և նախադա-
սության անդամների տարրերությունը կապվում է լեզու-խոսք հակադրու-
թյան հետ:

² С. Д. Кацнельсон. Историко-грамматические исследования, էջ 21:

³ А. П. Рифтин, Основные принципы построения теории стаций в языке, „Труды юбилейной научной сессии ЛГУ“ 1946.

շումերերենի կառուցվածքը). 4) նախադասության նոմինատիվ կառուցվածք՝ սուբյեկտի և օբյեկտի միասնության մեջ և ձևական տարբերակմամբ: Այս ստադիաները Ռիֆտինը փորձում է կապել հասարակական-տնտեսական զարգացման փուլերի հետ:

Զգալի ազդեցություն է գործում Ռիֆտինի մշակած դրույթը բարդ նախադասության առաջացման երկու ուղիների մասին՝ 1) պարզ նախադասությունների միացման և 2) պարզ նախադասության մեջ գտնվող դերբայական դարձվածների ծավալման ուղիով (ոչ առանց Լ. Պ. Յակուբինսկու ազդեցության):

2. ԱՅԼ ԿՈՆՑԵՊՏԻՈՆՆԵՐ

Ընդհանուր տեղեկություններ. — Այս վերնագրի տակ մենք միավորում ենք այն բոլոր լեզվաբանների ուսմունքները, որոնք չէին հարում «լեզվի նոր ուսմունքին» կամ քննադատաբար էին նայում նրա զանազան սկզբունքներին: Այս լեզվաբանների մեջ կային ինչպես հին, այնպես էլ նոր սերնդի ներկայացուցիչներ: Հին սերունդի լեզվաբանների մի մասը, ծանոթանալով մարքսիզմին, փորձում էր նրա սկզբունքները ինքնուրույն կերպով արմատավորել լեզվաբանության մեջ, խուսափել «լեզվի նոր ուսմունքի» ակընհայտ գոհակացումներից և դեկլարատիվությունից: Սակայն որոշ մասն էլ «լեզվի նոր ուսմունքին» հակադրվում էր ոչ թե մարքսիզմի, այլ նախկին լեզվաբանական կոնցեպցիաների դիրքերից: Նոր սերնդի ներկայացուցիչները տեսնում էին Մառի և նրա հետևորդների ակնհայտ վրիպումներն ու շեղումները, փորձում ցույց տալ դրանք, ստեղծել իսկական մարքսիստական լեզվաբանություն: Այն հանգամանքը, որ «լեզվի նոր ուսմունքի» հակառակորդների միջև չկար միասնականություն, և որ նրանք ոչ բոլոր դեպքերում էին ելնում մարքսիզմի շահերից, մեծ շափով թուլացնում էր նրանց ընդհանուր դիրքերը և հնարավորություն տալիս «լեզվի նոր ուսմունքի» ներկայացուցիչներին իրենց դիրքերն ամրապնդելու:

Դեռևս 1920-ական թթ. կեսերից սովետական գրեթե բոլոր լեզվաբանների մեջ արմատանում է լեզվի հասարակական բնույթ-

¹ Л. П. Рифтин, О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке, „Советское языкознание“, III, Л., 1937: Գնահատությունը տե՛ս Գ. Մ. Կնարիի „Еще раз о двух путях развития сложного предложения“ հոդվածում, ВЯ, 1955, № 1, էջ 108—116:

չի լմբռնումը: Այս բանը կատարվում է մարքսիզմի բազայի վրա, քայց սկզբնապես նշանակալից ազդեցութիւնն է գործում նաև Սոս-
 ցուրի ու Մեյքի սոցիոլոգիզմը: Գրեթէ բոլոր լեզվաբանական հո-
 սանքների ներկայացուցիչների մոտ շրջադարձ է կատարվում դե-
 պի լեզվի հասարակական ըմբռնումը. բացառութիւն չեն կազմում
 և հոգեբանական դպրոցի ներկայացուցիչները, հատկապես Ի. Ա.
 Բոգուն-դե-Կուրտենեն, Լ. Վ. Շչերբան, Ե. Գ. Պոլիվանովը և ուրիշ-
 ները, որոնցից վերջին երկուսը կարևոր աշխատանք էն կատարում
 սովետական լեզվաբանութիւնն առջև դրված տեսական ու գործնա-
 կան խնդիրների լուծման ուղղութիւնը: Որոշ լեզվաբանների
 մոտ էլ, ինչպես, օրինակ, Ա. Մ. Պեշկովսկու աշխատութիւննե-
 րում, հանդես է գալիս տարբեր լեզվաբանական հոսանքների և
 դործադրվող մեթոդների էկլեկտիկական զուգորդման փորձ: «Լեզու
 և հասարակութիւն» թեման զբաղեցնում է գրեթէ բոլոր սովետա-
 կան լեզվաբանների միտքը. սլայքար է տարվում սուբյեկտիվիզմի
 և ինդիվիդուալիզմի դեմ, փորձ է արվում օգտագործելու սոսյու-
 րական սոցիոլոգիզմի նվաճումները մարքսիստական լեզվաբանու-
 թիւնն ստեղծման ճանապարհին: Այս հարցերն առանձին սրու-
 թյամբ դրվում են Ռ. Օ. Շորի, Մ. Ն. Պետերսոնի, Յա. Վ. Լոյալի,
 Ա. Մ. Սելիշչևի, Գ. Օ. Վինոկուրի և այլոց աշխատութիւններում:
 Ն. Յա. Մառի հետ միասին ընդունելով լեզվի վերնաշենքայ-
 նութիւնն, մասամբ և լեզվի դասակարգայնութիւնն գրույթները՝ սո-
 վետական լեզվաբանների՝ «Լեզվի նոր ուսմունքին» շահարող կամ
 այն վերապահումներով ընդունող մասը լեզվի վերաշենքայնու-
 թիւնն գրույթը ոչ միշտ էր հասկանում այնպես, թե բազիսում կա-
 տարված փոփոխութիւնները անմիջական արտացոլում են գրու-
 նում լեզվի մեջ և թե լեզուն իր բոլոր կողմերով հավասարապես է
 կապված բազիսի հետ. նշվում էր լեզվի հարաբերական անկա-
 խտութիւնը, լեզվի ու բազիսի կապի բարդ դիալեկտիկական

¹ P. O. Шор, Язык и общество. М., 1926. Кризис современной лингвистики, „V яфетический сборник“, Л., 1927. М. Н. Петерсон, Язык как социальное явление, „Ученые записки ИЛЯ РАНИОН“, Т. Я. В. Лоя, Против субъективного идеализма в языковедении, „Языковедение и материализм“ 1. 1929, էջ 131—217. А. М. Селищев, Язык революционной эпохи. М., 1928. Г. О. Винокур, Культура языка, М., 1925, II հր. 1930. П. Я. Черных, 1. Современные течения в лингвистике. 2. Русский язык и революция. Иркутск, 1929.

բնույթը, փորձ էր արվում ճշտելու լեզվի տեղը մյուս փերնաշեն-
քային կատեգորիաների մեջ:

Լեզվի դասակարգայնության դրույթն ընդունող լեզվաբաննե-
րի մի զգալի մասն էլ այսուհանդերձ նախ՝ ելնում էր դասակարգի
մարքսիստական ըմբռնումից և դասակարգային լեզվի մասին խո-
սում էր միայն դասակարգային հասարակության հետ կապված.
երկրորդ՝ դասակարգային լեզվի ըմբռնումը չէր բացարձա-
կացնում և չէր հասցնում տոհմի, ցեղի, ժողովրդի, ազգի համար
ընդհանուր լեզվի ժխտման. երրորդ՝ ի տարբերություն Մառի և
նրա սրող հետևորդների՝ դասակարգային տարբերությունները
տեսնում էր գերազանցապես բառապաշարի, բառերի իմաստի,
լեզվի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի, գրական լեզվի մշակ-
ման սկզբունքների տարբերության մեջ:

Լեզվի հասարակական ըմբռնման հետ կապված՝ վերանայ-
վում են որոշ կարևոր տեսական ու մեթոդական հարցեր: Այսպես,
արմատական վերանայման է ենթարկվում հնչույթի ուսմունքը:
Դեռևս 1920-ական թվականներին Ն. Ֆ. Յակովլևը, որը «լեզվի նոր
ուսմունքին» հարելով հանդերձ՝ գերծ չէ դրական հայացքներից,
հրաժարվում է հնչույթի գաղափարի հոգեբանական մեկնաբանու-
թյունից¹: 1930-ական թվականներին այս հայացքը դառնում է
տիրապետող: Նշելի է միայն, որ սովետական ոչ բոլոր լեզվա-
բաններն են միասնական կարծիք հայտնում հնչույթի ուսմունքի
զանազան կողմերի մասին: Եթե Մոսկվայի հնչույթաբանները՝
Ռ. Խ. Ավանեսովը, Վ. Ն. Սիդորովը, Պ. Ս. Կուզնեցովը, Ա. Ա.
Ռեֆորմատսկին կազմում են մի թևը, ապա մյուս թևում հանդես
են գալիս Շչերբան և նրա աշակերտներն ու հետևորդները՝ Լ. Ռ.
Ջինդերը, Ս. Ի. Բեռնշտեյնը, Մ. Ի. Մատուսկիչը: Հնչույթաբանու-
թյան բնագավառում զգալի տարբերություններ են հանդես գա-
լիս նաև Ա. Ի. Սմիռնիցկու, Գ. Ա. Ախվլեդիանու և ուրիշների հա-
յացքների մեջ:

Լեզվի հասարակական ըմբռնման հետ կապված՝ սովետական
լեզվաբանները առաջին պլանի վրա են քաշում լեզվի հաղորդակ-
ցական ֆունկցիայի առաջնության հարցը: Եթե Մառը և նրա

¹ Н. Ф. Яковлев, Таблицы фонетики кабардинского языка, «Труды подварада исследования северокавказских языков при Ин-те востоковедения в Москве», вып. I, М., 1923. Математическая формула построения алфавита, «Культура и письменность Востока», I, М., 1928.

հետևորդները հաղորդակցական ֆունկցիան համարում էին ոչ սկզբնական, խոսում էին լեզվի՝ սկզբնական մոզական բնույթի մասին, ապա սովետական լեզվաբանների գրեթե ողջ մնացած մասը շեշտը դնում էր լեզվի հենց այս հաղորդակցական ֆունկցիայի վրա, որպես լեզվի հասարակական էությունը որոշող ֆունկցիայի: Այս կապակցությամբ սովետական լեզվաբանների ձեռք բերած արդյունքները կանխում են արտասահմանյան լեզվաբանության մեջ ինֆորմացիայի տեսության հետ կապված ուսումնասիրությունները լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի բնագավառում¹: 1950 թ. սկսած՝ լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի առաջնության գրույթը ընդհանուր ճանաչում է գտնում:

Լեզվի հասարակական ըմբռնումը անհրաժեշտ է դարձնում Սոսյուրի կողմից դրված լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության քննությունը: Սովետական լեզվաբանները փորձում են այս հարցը լուծել դիալեկտիկական մատերիալիզմի դիրքերից և այստեղ մեծ մասամբ տեսնում են ընդհանուրի և առանձինի դիալեկտիկան: Այս հարցի լուծումը Սմիռնիցկու մոտ կքննվի նրա լեզվաբանական գործունեության բնութագրման հետ կապված: Հայ լեզվաբան Գ. Սևակը փորձում է խոսքի մասերի և նախադասության անդամների փոխհարաբերության հարցը լուծել լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության պլանով: Ընդհանուր առմամբ ճիշտ դնելով այդ երկու կարգի կատեգորիաները հստակ կերպով տարբերակելու անհրաժեշտության հարցը՝ Գ. Սևակը, սակայն մի կողմից՝ գրեթե անտեսում է դրանց լեզվական սպեցիֆիկան և փորձում հարցը լուծել միայն «իմացաբանական» հիմունքով, մյուս կողմից՝ բավարար չափով հաշվի չի առնում դրանց անցումները, դնում է կողք-կողքի, անջատում իրարից, խստորեն հակադրում միմյանց:

Գ. Կ. Դանիլովը, քննադատելով Սոսյուրին, նրա ուսմունքի սմենից ավելի խոցելի կողմերից մեկը համարում է այն, որ լեզվական պրոցեսների նյութական-ֆիզիոլոգիական հիմքը Սոսյուրը չի պարզաբանում, այլ մնում է հոգեբանական մեկնաբանության ահամաններում: Դանիլովի կարծիքով՝ լեզվական պրոցեսների նյութական կողմի պարզաբանումը կազմում է «մարքսիստական սոցիոլոգիայի» գլխավոր խնդիրը, ընդ որում այդ նյութական կողմի պարզաբանման հիմքում նա դնում է Պավլովի ռեֆլեքսները

¹ Հմտ. G. P. Springer, Early Soviet Theories in Communication, Cambridge, Mass., 1956:

ուամունքը: Սոսյուրի «լրացումը» չի խանգարում Դանիլովին գրեթե նույնությամբ յուրացնելու լեզվի սոսյուրյան սահմանումը. նա լեզուն սահմանում է որպես որոշակի կարգի պայմանական այն նշանների (բառերի, ժեստերի և միմիկական նշանների) սիստեմը, որոնք ընդհանուր են տվյալ մարդկային կոլեկտիվի համար¹:

Պավլովի ռեֆլեքսների ուսմունքը (ռեֆլեքսոլոգիան) լեզվի նկատմամբ կիրառելու փորձեր կատարում են և ուրիշները՝ Ա. Բոգդանովը, Ի. Պրեզենտը, Ս. Մ. Դոբրոգաևը²: Սակայն եթե մի կողմից՝ այս փորձերը գիտական արժեք էին ներկայացնում խոսքի ֆիզիոլոգիական հիմունքների ուսումնասիրության տեսակետից (Ս. Ի. Դոբրոգաև), ապա մյուս կողմից՝ որոշ դեպքերում դրանց մեջ հանդես էր գալիս բիոլոգիզմը մարքսիզմի հետ էկլեկտիկորեն զուգորդելու տենդենց: Այս հեղինակները խոսքը դիտում են որպես պայմանական ռեֆլեքսների պարզ կոմպլեքս: Որոշ տուրք է տրվում նաև Նուարեի՝ լեզվի աշխատանքային ծագման տեսությանը: Այս է պատճառը, որ նրանք քննադատության են ենթարկվում և՛ մառականների, և՛ ոչ մառականների կողմից. Շորը Դոբրոգաևի ուսմունքը դիտում է որպես սոցիոլոգիզմի և բիոլոգիզմի էկլեկտիկական զուգորդում, Ասմուլը Բոգդանովի և Պրեզենտի ուսմունքը որակում է որպես վուլգար սոցիոլոգիական նատուրալիզմ:

Ռ. Օ. Շորը իր «Լեզու և հասարակություն» գրքում Սոսյուրի սոցիոլոգիզմի փոխարեն առաջ է քաշում Մեյեի սոցիոլոգիզմը՝ այն ամենից ավելի մոտ համարելով մարքսիզմին: Մեյեի սոցիոլոգիզմը լրացվում է նրանով, որ վերջինիս նշած կուլտուրական գործոնի կողքին տեղ է հատկացվում և տնտեսական գործոնին: Շորի աշխատությունը ևս ներկայացնում է արտասահմանյան սոցիոլոգիզմի և մարքսիզմի դրույթների էկլեկտիկ զուգորդման փորձ: Դեռ ավելին, Շորը նեոկանտական Մաութների համարում է մա-

¹ Г. К. Данилов, К вопросу о марксистской лингвистике, Л.—М., 1928.

² А. Богданов, Учение о рефлексах и загадки первобытного мышления, ВКА, 1925, № 10. И. Презент, Происхождение речи и мышления, М., 1928. С. М. Доброгаев, Физиологический и социальный элементы в учении о речи человека, „Труды лаборатории физиологии речи ИЛЯЗВ“, Л., 1929. Учение о рефлексе в проблемах языковедения, „Языковедение и материализм“, вып. II, Л., 1931. տե՛ս 4 Речевые рефлекссы, М. Л., 1947:

տերիալիստ՝ նշելով, որ վերջինս քերականական կատեգորիաների մեջ որոնում է հասարակական-տնտեսական կողմը:

Պետերսոնը քերականության բնագավառում Ֆորտունատովի վերլուծության սկզբունքները հասցնելով ծայրահղության՝ լեզվի հասարակական բնույթի մեկնաբանության մեջ հենվում է Սոսյուրի վրա: Նա փորձում է Սոսյուրին հաշտեցնել ֆորմալիստների հետ:

Որոշ լեզվաբաններ էլ, Սոսյուրի ուսմունքը դիտելով որպես ֆորմալ-իմանենտային ուսմունք՝ փորձում են օգտագործել Ֆոսլերի ուսմունքի դրական կողմերը (լեզվի և կուլտուրայի կապի, գրական լեզվի և ոճի հարցերի դրումը և այլն) մարքսիստական լեզվաբանություն կառուցելու հարցում: Այստեղ առաջին հերթին պետք է հիշել Վ. Մ. Վոլոշինովին, որ հատուկ տեղ է նվիրել նաև լեզվի նշանայնության գաղափարի մատերիալիստական հիմնավորման փորձին. սրա հետ միասին նա տուրք է տալիս իդեոլոգիական երևույթների նշանայնության գաղափարին, Լենինի կողմից քննադատված հիերոգլիֆիզմին¹:

Հասկանալի է, որ պայքար էր գնում ոչ միայն «լեզվի նոր ուսմունքի» հետևորդների ու հակառակորդների, այլև այս բոլոր կարգի հայացքների կողմնակիցների միջև. այսպես, Շչերբան և ուրիշները հանդես էին գալիս քերականության հարցերի նեղ ձևավական-ձևաբանական ըմբռնման դեմ. Շորը և մյուսները քննադատում էին Վոլոշինովին՝ մարքսիզմից թույլ տված շեղումների համար և այլն:

Ավելորդ չէ նշել, որ Սոսյուրի և մասամբ Բոդուեն-դե-Կուրտենի որոշ հետևորդներ հարձակումներ էին գործում պատմա-համեմատական լեզվաբանության դեմ, առաջ քաշում սինխրոնիկ ուսումնասիրության առաջնության հարցը:

Հետագա քննության մեջ կանգ կառնենք այն լեզվաբանների վրա, որոնք առանձնահատուկ դեր են խաղացել սովետական լեզվաբանության պատմության մեջ:

Լ. Վ. Շչերբա.—Լ. Վ. Շչերբայի (1880—1944) լեզվաբանական գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու շրջանի՝ 1900-ական թվականներից մինչև 1920-ական թվականների կեսերը և հետագա տարիները՝ մինչև մահը: Առաջին շրջանում նա հանդես է գա-

¹ В. И. Волошинов, Марксизм и философия языка, Л. 1930.

լիս որպէս սուրյեկտիվ պսիխոլոգիզմի հետևորդ և լեզվաբանական հետազոտութեան գլխավոր մեթոդը համարում սուրյեկտիվ մեթոդը. սրա նպատակը Շչերբան համարում է տվյալ լեզվով խոսող անհատների խոսքային գործունեութեան հոգեկան-գիտակցական պայմանների պարզաբանումը: Երկրորդ շրջանում նա հաղթահարում է սուրյեկտիվ պսիխոլոգիզմը և աստիճանաբար կանգնում լեզվի դիալեկտիկա-մատերիալիստական ըմբռնման դիրքերի վրա, ելնում լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի առաջնութեանից, լեզուն դիտում որպէս հասարակական երևույթ, դնում լեզվի և մտածողութեան դիալեկտիկական կապի հարցը, հնչույթի ուսմունքը վերանայում այդ սկզբունքների լույսի տակ: Շչերբան այս շրջանում մեծ դեր է տալիս լեզունների խառնմանը և դնում տիպոլոգիական համեմատութեանների կարևորութեան հարցը: Հիմք ընդունելով լեզվի սիստեմայնութեան գաղափարը՝ Շչերբան պահանջում է լեզվի տարրերի փոխկապակցված քննութեան, լեզվական սիստեմը դիտում է անընդհատ շարժման մեջ, լեզվական նորմայի անընդհատ փոփոխութեան մեջ, փնտրում լեզվի նկարագրութեան ռացիոնալ եղանակներ:

Շչերբայի գլխավոր ծառայութեանը լեզվաբանութեանը հընչույթի ուսմունքի հետագա մշակման մեջ է: Ծիշտ է, Շչերբան երկար ժամանակ մնում է հնչույթի հոգեբանական ըմբռնման դիրքերում՝ որպէս հնչունի պատկերացման, բայց դեռևս 1911—1912 թթ. նա տալիս է հնչույթի իմաստային բնութագիրը, նշում հնչույթի իմաստատարբերիչ ֆունկցիան, կարևոր դեր հատկացնում հնչույթի ֆունկցիոնալ կողմին: 1911 թ. նա խոսում է «իմաստատարբերիչ ուժի»¹ հնչույթի գլխավոր հատկանիշ լինելու մասին, իսկ հաջորդ տարին հնչույթը սահմանում է որպէս «տվյալ լեզվի նվազագույն ընդհանուր հնչունական պատկերացում, որն ի վիճակի է զուգորդվել իմաստային պատկերացումների հետ ու տարբերակել բառերը և կարող է առանձնացվել խոսքից՝ առանց բառի հնչունական կազմի աղավաղման»²:

Իր գործունեութեան երկրորդ շրջանում Շչերբան վերանայում է հնչույթի ուսմունքը դիալեկտիկական մատերիալիզմի դիրքերից: Ընդդնելով հնչունի 3 կողմ՝ ֆիզիկական, բիոլոգիական և լեզվա-

¹ L. Ščerba, Court exposé de la prononciation russe, 1911, էջ 2:

² Л. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, СПб. 1912, էջ 14:

բանական կամ հասարակական՝ Շչերբան հնչույթը դիտում է հենց՝ այդ հասարակական կողմի դիրքերից: Այս առումով Շչերբան տարբերում է հնչույթը, որպես հնչյունի հասարակական կողմը, հնչույթի տարբերակից (վարիանտից), որպես այդ հնչույթի կոնկրետ իրացումից՝ դրանց միջև տեսնելով ընդհանուրի և առանձինի դիալեկտիկական կապ: Հնչույթի տարբերակները, ըստ Շչերբայի, «իրապես արտասանվող տարրեր հնչյուններն են, որոնք հանդիսանում են այն մասնավորը, որի մեջ իրացվում է ընդհանուրը (հնչույթը)»: Հնչույթը, որպես արտասանվող տարբերակների ընդհանուր կողմ, հնարավորություն է տալիս հաղորդակցման արոցեսում տարբերակելու բառերն ու բառաձևերը, ըստ իմաստային ֆունկցիայի ընդհանրություն՝ արտասանական տարբերակները միավորելու մեկ հնչույթի մեջ: Միաժամանակ Շչերբան նշում է տվյալ լեզվի հնչույթների սիստեմայնությունը, հակադրությունների որոշ սիստեմ կազմելը. «Ամեն մի հնչույթ որոշվում է նրանով, — գրում է Շչերբան, — ինչ նրան տարբերում է միևնույն լեզվի ուրիշ հնչույթներից: Դրա շնորհիվ յուրաքանչյուր տվյալ լեզվի հնչույթները կազմում են հակադրությունների մի միասնական սիստեմ, որտեղ ամեն մի անդամ որոշվում է տարբեր հակադրությունների շարքով, ինչպես առանձին հնչույթների, այնպես էլ դրանց խմբերի»²: Շչերբան խոսում է նաև հնչույթների հերթագայության մասին: Ավելորդ չէ նշել, որ Շչերբան բողոքում է հնչյունի և հնչույթի, հնչյունաբանության և հնչույթաբանության մետաֆիզիկական այն հակադրության դեմ, որ անցկացվում է ստրուկտուրալ լեզվաբանության ներկայացուցիչների կողմից՝ «Ինչի դեմ հարկավոր է ամեն կերպ բողոքել այդ՝ հնչույթաբանությունը հնչյունաբանությունից, այդ բառի նեղ իմաստով, կրտրելու դեմ է: Ուսումնասիրել տվյալ լեզվի հնչույթների սիստեմը, որոշել նրանցից ամեն մեկի «իմաստավորված» («семантизированные») հատկանիշները, կարելի է միայն տվյալ լեզվի կոնկրետ արտառանության, այդ արտասանության առանձին տարրերի ոչ պակաս կոնկրետ պատճառական կապերի ուսումնասիրության միջոցով»³:

¹ Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, II кн., 1939, էջ 17 (1 հրատարակությունը՝ 1937 թ.):

² Նույն տեղը, էջ 18:

³ Л. В. Щерба, Очередные проблемы языковедения, ИАН О.ТЯ, IV, 6, 1945, էջ 185—186:

Շչերբայի հնչույթաբանական ուսմունքը գնահատելիս՝ նրա հետևորդները նշում են 3 կողմ՝ 1) հնչույթի նոր սահմանում տալը, 2) հնչույթի երանգների ուսմունքը և 3) հնչույթի պատմականության հաշվառումը¹։

Հնչյունաբանության հարցերի հետ միասին Շչերբան կարևոր տեղ է տվել նաև լեզվի ընդհանուր տեսության ու բառագիտության, մասամբ և շարահյուսության հարցերին։ Քերականության մեջ Շչերբան առանձնացնում է 4 բաժին՝ 1) բառակազմությունը, 2) ձևակազմությունը, 3) շարահյուսությունը և 4) խոսքի մասերի կամ բառա-քերականական կատեգորիաների ուսմունքը։ Տարբերելով լեզուն և խոսքը՝ Շչերբան նշում է, որ խոսքի մեջ առանձին բառերը չեն տրված. «խոսք-մտքի»՝ «առանձին առարկաներ» արտահայտող և տվյալ իրադրության մեջ այլևս չբաժանվող (նվազագույն-кратчайшие) միավորները շարույթներն են (սինտագմաները), որոնք կազմված են բառակապակցություններից կամ բառերից. «լեզվի» մեջ դրանց համապատասխանում են բառերը՝ որպես լեզվի՝ այլևս չբաժանվող միավորներ և տվյալ կոնկրտիվի մեջ մշակված առանձին հասկացությունների արտահայտություններ։

Ե. Դ. Պոլիվանով². — Ե. Դ. Պոլիվանովը եղել է այն լեզվաբաններից մեկը, որոնք Սովետական իշխանության տարիներին բռնել են մարքսիստական լեզվաբանության զարգացման ինքնուրույն ուղիներ, ակտիվ պայքար մղել «լեզվի նոր ուսմունքի» վուլգար սոցիոլոգիական դրույթների դեմ և զերծ եղել անցյալի լեզվաբանական ժառանգության օգտագործման հարցում Ն. Յա. Մառի ու նրա հետևորդների ցուցաբերած նիհիլիզմից։ Պոլիվանովն զբաղվել է և՛ ընդհանուր լեզվաբանության (հատկապես հնչույթաբանության տեսության) հարցերով, և՛ առանձին լեզվախմբերի ու լեզուների ուսումնասիրությամբ. նա եղել է աչքի ընկնող սյուրիզլոտ, մեծ դեր կատարել չինարենի, ճապոներենի, կորեերենի, թյուրքական լեզուների (հատկապես ուզբեկերենի), ռուսերենի և այլ լեզուների

¹ Հմմտ. Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, докторская диссертация, 1954, էջ 691a: Զինդերը վիճարկում է Տրուբեցկոյի այն կարծիքը, թե Շչերբան առաջինն է նշել հնչյունի բառատարրերի ֆունկցիան՝ այդ համարելով վաղուց հայտնի մի բան։

² Հմմտ. В. В. Иванов, Лингвистические взгляды Е. Д. Поливанова, ВЯ, 1937, № 3, էջ 55—73. հոդվածին կցված է Պոլիվանովի գիտական աշխատությունների ցանկը, էջ 73—76։

ուսումնասիրության մեջ: Տեսական խոր գիտելիքները նա գուզորդել է գործնական աշխատանքի հետ:

Պոլիվանովի ընդհանուր տեսական աշխատություններից հիշատակելի են հատկապես «Լեզվաբանության ներածություն և ընդհանուր հնչյունաբանության կոնսպեկտ» (վերահրատարակված «Լեզվաբանության ներածություն և ընդհանուր հնչյունաբանության դասախոսություններ» վերնագրի տակ)¹, «Լեզվաբանության ներածություն արևելագիտական բուհերի համար»², «Հանուն մարքսիստական լեզվաբանության»³ աշխատությունները և այլն:

Պոլիվանովի լեզվաբանական գործունեության մեջ ևս կարելի է տարրերել 2 շրջան: Առաջին շրջանում, գտնվելով Բոդունեն-դե-Կուրտենեի և Շչերբայի լեզվաբանական հայացքների ազդեցության տակ, նա դեռևս հանդես է գալիս որպես սուբյեկտիվ պսիխոլոգիզմի հետևորդ: Նշելի է, որ հնչույթաբանության բնագավառում Շչերբայի ավելի վաղ է ազատվում պսիխոլոգիզմի ազդեցությունից, քան Պոլիվանովը, որը մինչև 1937 թ. շարունակում էր հնչույթը դիտել որպես «հնչյունապատկերացում», հնչույթաբանությունը՝ որպես «պսիխոֆոնետիկա»: Պոլիվանովի գործունեության առաջին շրջանը, սակայն, գերծ չէ ուսանելի կողմերից. պատահական չէ, որ Պրագայի լեզվաբանական խմբակի ներկայացուցիչները, հատկապես Տրուբեցկոյը, հնչույթաբանական տեսության զարգացման մեջ Բոդունեն-դե-Կուրտենեի և Շչերբայի հետ միասին հիշատակում են և Պոլիվանովին: Իր գործունեության այս շրջանում է, որ Պոլիվանովը Սոսյուրից միանգամայն անկախ կերպով առաջ է քաշում լեզվական արժեքի գաղափարը, ընդ որում այդ գաղափարը հիմնում է լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի վրա. «Հարկավոր է նկատի առնել, — գրում է նա, — որ 1) հնչյունների ոչ բոլոր ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական տարբերությունները (այսինքն՝ տարբերություններն ըստ հնչարտադրական և ակուստիկական կազմի) միևնույն արժեքն ունեն լեզվի համար որպես հաղորդակցման միջոցի և որ 2) տարբեր լեզուներում երկու հնչյունների որևէ տարբերության արժեքը կարող է տարբեր լինել»⁴:

¹ Е. Д. Поливанов, Конспект лекций по введению в языкознание и общей фонетике, читанных в 1915-1916 уч. году, I, Петроград, 1916. Лекции по введению в языкознание и общей фонетике, Берлин, 1923.

Е. Д. Поливанов, Введение в языкознание для востоковедных вузов, Л., 1928.

³ Е. Д. Поливанов, За марксистское языкознание, М., 1931.

⁴ Е. Д. Поливанов, Конспекты лекций по введению в языкознание и общей фонетике, I, 1916, էջ 87.

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական ուսուցիցիայից հետո, իր պորժոնեություններից երկրորդ շրջանում Պոլիվանովը աստիճանաբար հեռանում է լեզվական երևույթների սուբյեկտիվ հոգեբանական մեկնաբանությունից և կանգնում լեզվի հասարակական բմբրոնման հողի վրա: Այդ առանձնապես ցայտուն կերպով երևան է պալիս «Հանուն մարքսիստական լեզվաբանության» հոդվածների յոդավածում:

Նշելով, որ նախորդ շրջանի լեզվաբանները եթե ուշադրություն էլ դարձրել են լեզվի հասարակական բնույթի վրա, ապա լեզվաբանական պրակտիկայում այդ կողմը անուշադրության են մատնել, Պոլիվանովը պոկետական լեզվաբանության առանձնահատկությունը տեսնում է ծանրության կենտրոնը լեզվի ուսումնասիրության սոցիոլոգիական կողմի վրա տեղափոխելու մեջ: Այս կապակցությամբ լեզվի գոյության պայմանը և նպատակը նա տեսնում է հասարակության հաղորդակցական կարիքների բավարարման մեջ և լեզվական նշանները համեմատում է հաղորդակցման ծառայող այլ կարգի նշանների հետ: Լեզուն Պոլիվանովի համար հասարակական հաղորդակցման նշանների մի սիստեմ է:

Ի տարբերություն «լեզվի նոր ուսմունքի» ստադիալականության տեսաբանների՝ Պոլիվանովը գտնում է, որ լեզվական փոփոխությունները կատարվում են աննկատ, որով և հնարավոր է դառնում հաղորդակցումը տարբեր սերունդների միջև: Հասարակական տեղաշարժերի դեպքում լեզուն արմատական հեղաշրջման չի ենթարկվում: Լեզվի ոչ բոլոր կողմերն են հավասարապես զգայուն հասարակական տեղաշարժերի հանդեպ: Եթե բառապաշարը և դարձվածաբանությունը ամենազգայուն բնագավառներն են, ապա նույնը չի կարելի ասել հնչյունական և քերականական կողմերի մասին: Հասարակական-տնտեսական դործոնները վերջին դեպքում նախ՝ որոշում են ոչ թե հնչյունական կամ ձևաբանական կոնկրետ փաստերը, այլ տվյալ փոփոխության՝ տվյալ կոլեկտիվում իրականանալու հնարավորությունը (կատարվելը կամ չկատարվելը) և երկրորդ՝ ձևափոխում են լեզվական փոփոխության ելակետները: Լեզվի պատմության և հասարակության պատմության կապը Պոլիվանովը պահանջում է հիմնել փաստերի կոնկրետ ուսումնասիրության վրա:

Պոլիվանովը որոշ իմաստով փորձում է Բողոեն-դե-Կոնրտենի հոգեբանական դպրոցի դրույթները վերաիմաստավորել մարք-

սխտական տեսանկյունից: Եթե Բողոեներ խոսում էր «անհատական խոսվածքների» (ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ГОВОРЫ) մասին, ապա Պոլիվանովը դրանց միավորման հիմքում դնում է «կոլեկտիվի կոռուպերատիվ սլանգանջմունքը»: Նա ընդունում է լեզվի փոփոխության 3 գործոն՝ ֆիզիոլոգիական, հոգեբանական և կոլտուրական. վերջինիս կապակցությամբ նա խոսում է նաև այնպիսի գործոնների ազդեցության մասին, ինչպիսիք են դասակարգային պայքարը, արտադրական հարաբերությունների փոփոխությունը և այլն: Ֆիզիոլոգիական գործոնի կապակցությամբ Պոլիվանովը, ոչ առանց Եսպերսենի ազդեցության, խոսում է շարժման տնտեսման՝ արտասանական փոփոխության վճռական գործոն լինելու մասին:

Պոլիվանովը մեծ ուշադրություն էր հատկացնում հասարակական բարբառագիտության հարցերին՝ հասարակա-խմբային բարբառներ համարելով ծածկալեզունները (крипто-талические жаргоны), դասակարգային և մասնագիտական (պրոֆեսիոնալ) խոսվածքները. սակայն, որոշ դեպքերում, Պոլիվանովը սրանց շարքն էր դասում ժողովրդի ընդհանուր ստանդարտ լեզուն՝ կոյնեն, որպես գերազանցապես տիրապետող դասակարգի կողմից օգտագործվող լեզու: Փնտրելով բարբառների ուսումնասիրության նոր մեթոդներ՝ Պոլիվանովը հանգում է բարբառագիտական վիճակագրության և բարբառագիտության մեջ մաթեմատիկական մեթոդների (ֆունկցիաների տեսության) կիրառման գաղափարին: Բարբառների ստատիկ նկարագրությունը Պոլիվանովը կապում է պատմական զարգացման հետագա սաղմերի ուսումնասիրության հետ, անհրաժեշտ համարում որոշել այն հակասությունները, որոնք հանգեցնում են լեզվական փաստերի փոփոխությանը, որպես հակասության լուծման:

Պոլիվանովը հատուկ ուշադրություն է դարձնում պատմահամեմատական հետազոտության հարցերին, պաշտպանության տակ առնում պատմա-համեմատական մեթոդը, անհրաժեշտ համարում պատմա-համեմատական լեզվաբանության նվաճումների օգտագործումը սովետական լեզվաբանության կողմից: Այս տեսակետից նա հակադրում է պատմա-համեմատական մեթոդը Մառի բառատարը վերլուծությանը՝ ցույց տալով այս վերջին «մեթոդով» կատարված ստուգաբանությունների անհեթեթությունը: Սրա հետ միասին նա պահանջում է պատմա-համեմատական ուսումնասիր-

րության արդյունքները, հատկապես «հնդկրոպական հնությունները» գնահատել սոցիոլոգիական տեսանկյունով: Պոլիվանովի պատմա-համեմատական հետազոտությունների համար բնորոշ են՝ 1) պատմա-համեմատական հետազոտությունների մեջ նկարագրական լեզվաբանության արդյունքների, այլև երևույթների հարաբերական ժամանակագրության հաստատման ու ներքին վերականգնման սկզբունքների կիրառումը, 2) պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալները սուբստրատի, խաչավորման ու սրա հետ կապված՝ «լեզվամիությունների» տեսությունը լրացնելու պահանջը, 3) լեզվամիատեմների զուգադրական ուսումնասիրության միջոցով երևույթների՝ տվյալ սիստեմների մեջ ունեցած տեղի պարզաբանման ձգտումը:

Լեզվական էվոլյուցիայի պատճառները որոշելիս Պոլիվանովը, հետևելով Բոդունին, առանձին տեղ է տալիս լեզվական միջոցների տնտեսման սկզբունքին: Այս սկզբունքի դրսևորումը նա կապում է լեզվի հաղորդակցական ֆունկցիայի հետ՝ նշելով, որ լեզվական միջոցների տնտեսումը և ջանքերի խնայումը կիրառվում են այն շահով, որ շահով չեն խանգարում հաղորդակցմանը՝ խոսողական գործունեության նպատակին: Հնչյունական բնագավառում Պոլիվանովն ընդհանուր տենդենց էր համարում նեղ ձայնավորների անկումը, ձայնեղ բաղաձայնների ավելի արագ շփանացումը, քան խուլերինը և այլն:

Կարևոր են Պոլիվանովի նվաճումները հնչույթաբանության բնագավառում: Նա ոչ միայն կիրառել է Բոդունինի, Շչերբայի հրնչույթաբանական սկզբունքները բազմազան լեզուների նկատմամբ, այլև առաջ տարել հնչույթաբանական տեսությունը. նա դեռևս 1925 թ. прут-пруд տիպի զուգադրման հիման վրա առաջ է քաշում «պոտենցիալ» բառատարբերման գաղափարը, որը կանխում է Պրագայի լեզվաբանական խմբակի հնչույթաբանական հակադրությունների շեղբացման դրույթը. նա առաջին հնչույթաբանն է, որ զբաղվել է վանկի հնչույթաբանական դերի բնութագրմամբ. հենվելով Շչերբայի վրա՝ նա որոշել է հնչույթի ոչ պարտադիր (ֆակուլտատիվ) և զուգորդային (կոմբինատոր) տարբերակների փոխհարաբերությունը: Պոլիվանովը հատուկ ուշադրություն է դարձրել շեշտի դերի հնչույթաբանական բնութագրմանը՝ զարգացնելով Բոդունինի հայացքները: Առանձնապես կարևոր է Պոլիվանովի դերը պատմական հնչույթաբանության սկզբունքների

մշակման մեջ. այստեղ նա հետագա մշակման է ենթարկում դիվերգենցիայի և կոնվերգենցիայի ուսմունքը՝ դրանց միջև սահմանելով փոխադարձ կախման հարաբերություն. այս ուսմունքն օգտագործվելով Ռ. Յակոբսոնի կողմից, հետագայում լայն ընդունելություն է գտել: Հնչույթները դիտելով որպես փոխկապակցված սիստեմի տարրեր, Պոլիվանովը նախ՝ ցույց է տալիս, որ մի փոփոխությունը պայմանավորում է մյուսը (հետագայում Ա. Մարտինի՝ «շղթայաձև ռեակցիա» կոչած երևույթը). երկրորդ՝ օգտագործում է վիճակագրական տվյալները՝ հնչույթների տարբերակման կարողության աստիճանը (հետագայում «ֆունկցիոնալ բեռնավորում» կոչված երևույթը) որոշելու համար. երրորդ՝ հենվելով հնչույթների սիստեմային շարքերի վրա՝ դիմում է ներքին վերահանգման եղանակին, որոշում բացակայող անդամը:

Լեզվի ուսումնասիրության մյուս բաժինները ևս գրավել են Պոլիվանովի ուշադրությունը. հնչույթաբանական վերլուծության արդյունքները նա փորձում է կիրառել ձևաբանական վերլուծության նկատմամբ, քերականական երևույթների ուսումնասիրությունը կապում հնչյունական սիստեմի ուսումնասիրության հետ: Պոլիվանովը տարբերում է ձևույթների երկու տիպ՝ բառային և ձևավական (лексические и формальные), ընդ որում սրանց տարբերակման համար հիմք է ընդունում ինչպես իմաստը, այնպես էլ բառերի մեջ մասնակցելու, կամ, ինչպես ինքն է կոչում, ֆունկցիայի, հաճախականությունը: Խոսքի մասերի դասակարգումը Պոլիվանովը կատարում է ըստ բառային ձևույթների՝ տարբեր ձևական ձևույթների հետ զուգորդվելու առանձնահատկությունների, ընդ որում հաշվի է առնում և խոսքի մասերի փոխանցումները: Պոլիվանովը բառը տարբերում է ձևույթից, նախ՝ նրանով, որ բառը մեկուսացման (ИЗОЛЯЦИЯ) պոտենցիալ ընդունակություն ունի և երկրորդ՝ նրանով, որ բառը որպես շարահյուսական միավոր հնչյունական որոշ հատկություններով այս կամ այն լեզվում առանձնանում է:

Լեզվի ուսումնասիրության բաժինների մեջ, բացի հնչյունաբանությունից, ձևաբանությունից, շարահյուսությունից և բառագիտությունից (лексика), Պոլիվանովն առանձնացնում է նաև դարձվածաբանությունը: Միաժամանակ Պոլիվանովը հատուկ ուշադրություն է դարձնում այսպես կոչված «կիրառական լեզվաբանությունը»՝ սովետական լեզվաբանության գլխավոր առանձնահատկություններից մեկն էլ համարելով գործնական աշխատանքը

այբուբենների ստեղծման, բառարանների, ձեռնարկների, դասագրքեր կազմելու ուղղությամբ: Ինքը Պոլիվանովը նշանակալից աշխատանք է կատարել այբուբենների ստեղծման և բարեփոխման գործում: Նշելի է նաև այն հետաքրքրությունը, որ Պոլիվանովը ցուցաբերում էր դեպի ոճի հարցերը, հատկապես դեպի բանաստեղծական լեզուն:

II. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական տեղեկություններ.— Ընդհանուր լեզվաբանության հարցերին նվիրված դասագրքերում, մենագրություններում ու հոդվածներում այս ենթաշրջանում ավելի ու ավելի է զգացվում «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունը: Ի. Ի. Մեշչանինովի «Ընդհանուր լեզվաբանությունը», Ս. Դ. Կացնելսոնի «Լեզվաբանության համառոտ ուրվագիծը», Լ. Ա. Գորբուչինայի և Վ. Գ. Յակովլևի «Լեզվաբանության տարերքը», Ռ. Օ. Շորի և Ն. Ս. Չեմոդանովի «Լեզվաբանության ներածությունը», է. Աղայանի «Լեզվաբանության ներածությունը ըստ լեզվի նոր ուսմունքի» աշխատությունը և այլն¹,— այս բոլորը ներկայացնում են «լեզվի նոր ուսմունքի» կիրառման փորձեր. ճիշտ է, նրանցից ոչ մեկին չի հաջողվել և չէր էլ կարող հաջողվել, «լեզվի նոր ուսմունքի» սկզբունքները հետևողականորեն տարածել լեզվաբանության բոլոր հարցերի վրա, բայց և այնպես հեղինակների մեծ մասի մոտ այդպիսի ձգտում առկա է: Սրանց կողքին առկա են ընդհանուր լեզվաբանության այնպիսի դասագրքեր և ամփոփիչ շարադրանքներ, որոնց մեջ կամ բացահայտ հակադրություն կա «լեզվի նոր ուսմունքի» հանդեպ, կամ այն անտեսված է, կամ նրան տուրք է տրված միայն այն շափով, որ շափով հեղինակները ստիպված են եղել այդ անելու: Այսպիսի աշխատություններից հիշատակելի են Ե. Դ. Պոլիվանովի «Լեզվաբանության ներածությունը», Մ. Ն. Պետերսոնի «Լեզվաբանության ներածությունը», Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվա-

¹ И. И. Мещанинов, Общее языкознание, Л., 1940. С. Д. Кацнельсон, Краткий очерк языкознания, Л., 1941. Л. А. Горбушина и В. Г. Яковлев, Элементы языкознания и сведения из истории русского языка и письма, М. 1941. Р. О. Шор и Н. С. Чемоданов, Введение в языковедение, М., 1945. է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածությունը ըստ լեզվի նոր ուսմունքի, Երևան, 1949.

բանությունը», Ա. Զիքորբալայի «Ընդհանուր լեզվաբանությունը», Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու «Լեզվաբանության ներածությունը» և այլն¹։

Մեծ թիվ են կազմում ընդհանուր լեզվաբանական դանազան հարցերին նվիրված մենագրություններն ու հոդվածները՝ մեծ մասամբ գրված «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցության տակ։ Շատ հարցեր տեղիք են տալիս աշխույժ վեճերի և մեկնաբանությունների, հանդես են գալիս տարբեր մեկնաբանության փորձեր։ Հատկապես լայն վեճեր են առաջացնում հնչույթի և սինտագմայի հարցերը, որոնց մասին անհրաժեշտ ենք համարում առանձնապես խոսել. նշենք, որ հնչույթի հարցը լուծելիս Մառի հետևորդները ելնում էին իրենց ուսուցչի պատահական մի սահմանումից (որ հնչույթը «հասարակայնորեն մշակված հնչյուն» է), իսկ սինտագմայի հարցը թողնում էին առանց լուրջ միջամտության, որովհետև ալ այստեղ Ն. Յա. Մառի ցուցումը չկար։

1930-ական թվականներին ուսերեն են թարգմանվում և առաջարաններով ու առանձին մեկնություններով լույս տեսնում Ֆ. դը-Սոսյուրի, Ժ. Վանդրիեսի, Ա. Մեյեի, Է. Սեպիրի կարևորագույն աշխատությունները²։ Առաջարանների մեջ տրվում էր այդ լեզվաբանների կոնցեպցիայի գնահատականը և լեզվաբանական մեթոդի վերլուծությունը։ Այդ թարգմանությունները կարևոր դեր խաղացին սովետական լեզվաբանական կադրերի դաստիարակման գործում։

Հնչույթի ուսմունքը.— Հնչույթի բնույթի հասարակական մեկնաբանության առաջին փորձը, ինչպես նշել ենք, տվել է Ն. Յ.

¹ Е. Д. Поливанов. Введение в языковедение для востоковедческих вузов, Л., 1928. М. Н. Петерсон. Введение в языковедение, задания 1—16, М., 1928—1929. Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Երևան, 1939։ Ա. Զիքորբալայ, Ընդհանուր լեզվաբանություն, I—II, Թրիխտի, 1947—1952 (պրացերեն)։ А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1947։

² Ф. де-Соссюр. Курс общей лингвистики, под. ред. и примеч. Р. О. Шор, вводная статья Л. Н. Введенского. М., 1933. Ж. Вандриес. Язык. лингвистическое введение в историю. примеч. П. С. Кузнецова, под. ред. и предисл. Р. О. Шор, М., 1937. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, под. ред. и примеч. Р. О. Шор, вступит. статья М. Сергиевского. М. Л., 1938. Э. Сепир. Язык, введение в изучение речи, пер с англ., примеч. и вводн. статья А. М. Сухотина, предисл. С. Л. Белевицкого, М.—Л., 1934.

Յակովլևը: Հետագայում կարելի է նկատել հնչույթի հարցի նկատմամբ 3 տարբեր մոտեցում:

«Լեզվի նոր ուսմունքի» ներկայացուցիչները փորձում են հրնչույթի գաղափարը մեկնաբանել լեզվի վերնաշենքայնության և դասակարգայնության դիրքերից: Նման մեկնաբանության վաղ փորձերից մեկը պատկանում է Ի. Սունցովային, որը 1934 թ. գրում էր. «Հնչույթը հասարակայնորեն-իմաստավոր տիպ է, դասակարգային լեզվի ակուստիկորեն և ֆիզիոլոգիապես մերձավոր մի շարք խոսքային հնչյունների ընդհանրացում, որ, այդ ձևով է հարաբերում իր մասնակիներին և կարող է տարբերակել ու քանդել բառիմաստը»¹: Մառի մյուս հետևորդները ևս այս կամ այն չափով սուրբ են տալիս հնչույթի՝ նման ըմբռնմանը, փորձում հնչույթի ողջ ուսմունքը կառուցել Մառի՝ ի միջի այլոց հայտնած կարծիքի հիման վրա, ըստ որի հնչույթը «հասարակայնորեն մշակված հնչյունն» է: Այս մոտեցումը հանդես է եկել հնչույթի շուրջը ծավալված դիսկուսիաներում ու վեճերում:

Լ. Վ. Շչերբան, ոչ առանց Յակովլևի և Սունցովայի ազդեցության, վերանայելով իր նախկին հոգեբանական մոտեցումը, հասնում է հնչույթի բնույթի, հնչույթի և հնչյունի դիալեկտիկական փոխհարաբերության ըմբռնմանը՝ առանց վուլգար սոցիոլոգիական շեղումների:

Ինչպես նշել ենք, Լ. Վ. Շչերբայի և նրա հետևորդների հրնչույթաբանական ուսմունքը առարկության է հանդիսում Մոսկվայի հնչույթաբանների կողմից, որոնց հայացքների շարադրանքը կարելի է գտնել Ռ. Ի. Ավանեսովի և Վ. Ն. Սիդորովի «Ռուսաց դրական լեզվի քերականության ուրվագիծ», Ռ. Ի. Ավանեսովի «Ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվի հնչյունաբանություն» և Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու «Լեզվաբանության ներածություն» և այլ աշխատություններում²: Լ. Լ. Շչերբայի և նրա հետևորդների հա-

¹ И. Сунцова. Фонема, „Мовознавство“, 1934, № 2, էջ 123:

² Р. И. Аванесов и В. Н. Сидоров. Очерк грамматики русского литературного языка, М., 1945. Р. И. Аванесов, К вопросу о фонеме, ИАН ОЛЯ, 1952. XI. Фонетика современного русского литературного языка, М., 1956. Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы, „Вопросы грамматического строя“, М., 1955. А. А. Реформатский, Проблема фонемы в американской лингвистике, УЗНТПИ, 1941, V. Введение в языкознание, М., 1947, II հր. 1955. К проблеме фонемы и фонологии, ИАН ОЛЯ, 1952, XI. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии), „Вопросы грамматического строя“, М., 1955 և այլն:

չացքների շարադրանքը տրված է Լ. Վ. Շչերբայի «Ֆրանսերենի հնչյունաբանություն», Մ. Ի. Մատուսևիչի «Ընդհանուր հնչյունաբանության ներածություն», Լ. Ռ. Զինդերի «Հնչյունաբանության հարցերը» և այլ աշխատություններում¹։ Հնչույթի շուրջը տարվող վեճերն արտացոլված են ՍՍՌՄ ԳԱ «Տեղեկագրի» լեզվի և գրականության շարքում և ավելի ուշ «Вопросы языкознания» հանդեսում։

Մոսկվայի հնչույթաբանական դպրոցի ներկայացուցիչների և Շչերբայի ու նրա հետևորդների գլխավոր տարբերությունը լեզվական մեկնակետային միավորների ընտրության մեջ է, մի հանգամանք, որ իբր հերթին կապված է այլ կարգի հարցերի հետ։ Շչերբայի և նրա հետևորդների մեկնակետը բառաձևն է, Մոսկվայի հնչույթաբանական դպրոցի ներկայացուցիչներինը՝ ձևույթառաջինները կողմնորոշվում են հնչույթների ֆիզիոլոգիական-ակուստիկական արժեքի ընդհանրություններով ու տարբերություններով, երկրորդները՝ հնչույթների ֆունկցիոնալ ընդհանրություններով ու տարբերություններով. առաջինները հատուկ ուշադրություն չեն դարձնում հնչյունական հերթագայությունների վրա, երկրորդները, ընդհակառակն, ելնում են հենց դրանց առկայության փաստից. առաջինները ուշադրություն չեն դարձնում ուժեղ և թույլ դրություններում (сильные и слабые позиции)² հնչույթների ցուցաբերած տարբերությունների վրա, երկրորդները խիստ կարևոր են համարում այդպիսի տարբերությունները. այսպես, օրինակ, Շչերբայի և նրա հետևորդների համար միևնույն հնչույթն է առկա тот, так բառերի սկզբում և тот, сад [сат] բառերի վերջում, մինչդեռ բառասկզբում բաղաձայն հնչույթները չեն փոխվում, իսկ բառավերջի դիրքում կարող են փոխվել։ Մոսկվայի հնչույթաբանները сад-ի т-ն նույնը չեն համարում тот-ի т-ի հետ, որովհետև առաջին դեպքում т-ն ստացվում է միայն բառավերջում՝ д-ից, այսինքն՝ առկա է д/т հերթագայությունը։

¹ Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, Л.—М., 1937, V հր., 1955. М. И. Матусевич, Введение в общую фонетику, Л. 1941, II հր., 1948. Л. Р. Зиндер и М. И. Матусевич, К истории учения о фонеме. ИАН ОЛЯ, 1953. Л. Р. Зиндер, Вопросы фонетики, Л., 1948. Существуют ли звуки речи? ИАН ОЛЯ, 1948, VII. Общая фонетика, Л., 1960.

² Հմմտ. Р. И. Аванесов, Кратчайшая звуковая единица..., էջ 133 և հր.

Երկու ուղղութիւններն էլ ունեն թերութիւններ: Շէրբայի և նրա հետևորդների մոտ՝ 1) բաղադրար շափով հաշվի չեն առնրվում հնչյունական հերթագայութիւնները, ուժեղ և թույլ դիրքերը. 2) անհրաժեշտ ուշադրութիւն չի հատկացվում հնչույթների հերթագայութեան ընթացքում ծագած տարբերակների ֆիզիոլոգիական-ակուստիկական տարբերութիւնների վրա. այսպես *взд* *а*-ի *а*-ն և *а*-ն համարվում են միևնույն *а* հնչույթը. 3) հնչույթային կողմը կտրվում է քերականական կառուցվածքից և բառապաշարից: Մոսկվայի հնչույթաբանների մոտ չկա հնչույթի հստակ ըմբռնում, հնչույթը դառնում է ֆունկցիայով նույնական, բայց ամենատարբեր ակուստիկական բնութագիր ունեցող տարբերակների գումար. այստեղ զգացվում է Պրագայի ստրուկտուրալիստների ազդեցութիւնը, և նկատվում է հնչույթի իր հնչյունական հիմքից խզելու վտանգ: Մոսկվայի հնչույթաբանները տարբերում են հնչույթի տարբերացումները (вариации) և տարբերակները (варианты). տարբերացումներ են կոչվում հնչույթի դիրքային փոփոխակները կամ նրբերանգները, հիմնական տիպից կատարվող շեղումները, այլ կերպ ասած՝ «հնչյունական հոմանիշները». այսպես, օրինակ, ուսերենում *ы*-ն *и*-ի դիրքային տարբերացումն է. տարբերակներ են կոչվում տարբեր հնչույթների՝ տվյալ դիրքում համընկնող արժեքները, այլ կերպ ասած՝ «հնչյունական համանունները». այսպես, օրինակ, *ә*-ն և *а*-ն ներկայացնում են *а*-ի և *о*-ի ընդհանուր տարբերակները *таковой* [тəкəвə'оу] և *токовой* [тəкəвə'оу] բառերի մեջ: 'Կերչիվերջո՝ Մոսկվայի հնչույթաբանների մոտ հնչյունների տարբերակիչ ֆունկցիան ենթարկվում է դիրքերին, և հնչույթները տարբերակելիս հիմք ընդունվում միայն մեկ դիրքը (ինչպես Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու մոտ):

Սինտագմայի (շարույթի) ուսումնէր.— «Սինտագմա» տերմինը գործածութեան մեջ է մտել դեռևս նախասովետական շրջանում¹. Բողուեն-դե-Կուրտենեն «սինտագմա» ասելով հասկանում էր բառը կապակցված խոսքի մեջ՝ ի տարբերութիւն մեկուսացված կերպով առնված բառի՝ «լեքսեմայի»: Ֆ. դր-Սոսյուրը, ինչպես նշել ենք, տարբերում էր ասոցիատիվ ու սինտագմատիկ հա-

¹ Հմտ. А. Н. Гвоздев, Обладают ли позиции различительной функцией?, ВЯ, 1957, № 6, էջ 59—63.

² Հմտ. В. В. Виноградов, Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка, „Вопросы синтаксиса современного русского языка“ М., 1950.

րաբերութիւններ և «սինտագմա» անվանում լրացուցչի և լրացյալի հարաբերության մեջ գտնվող հետևողական միավորները (լինեն դրանք ծածանցյալ բառերի, բարդութիւնների, բառակապակցութիւնների թե բարդ նախադասութիւնների կազմիչներ):

Սովետական շրջանում Սոսյուրի ըմբռնումը արտացոլում է գտել Ս. Ի. Կարցևսկու «Ռուսաց լեզվի կրկնողական դասընթացում»¹: Այսպես տարբերվում են որոշչային, խնդրային և պարագայական սինտագմաներ, իսկ նախադասութիւնը սահմանվում է որպես ստորոգյալ (կամ նրան համարժեք անորոշ դերբայ) ունեցող սինտագմա: Կարցևսկու հայացքին մերձ է Ա. Ա. Ռեֆորմատսկու հայացքը, որ շարադրված է նրա «Լեզվաբանութեան ներածութեան» մեջ²: Վերջինս օգտվելով նաև Շախմատովից, սինտագման դիտում է որպես «հաղորդման (կոմունիկացիայի) հատիկ»։ նախադասութիւնը նա սահմանում է որպես «ստորոգելիական (պրեդիկատիվ) սինտագմա»: Միաժամանակ փորձելով հաշտեցնել սոսյուրյան սինտագմայի ուսմունքը միակազմ և երկկազմ նախադասութիւնների շախմատովյան ուսմունքի հետ՝ Ռեֆորմատսկին խոսում է թաքնված սինտագմաների մասին, որոնք կարող են կազմված լինել հաղորդում պարունակող մեկ բառից («Морозит», «Пожар» և այլն) և որոնց մեջ լրացուցչի դեր են խաղում քերականական միջոցները (ներառյալ և ինտոնացիան)։ բառերի զուգորդում ներկայացնող սինտագման համարվում է արտաքին, բաղադրյալ բառ ներկայացնողը՝ ներքին:

«Սինտագմա» տիրմինի այլ գործածութիւն է առկա Լ. Վ. Շչերբայի մոտ, որը թեև իր ուսմունքը կառուցում է Բոդուեն-դե-Կուրտենեի և Գրամմոնի որոշ ազդեցութեան տակ, սակայն այդ տերմինին հաղորդում է այլ արժեք՝ այն դիտելով որպես իմաստաշարահյուսական միավոր: Դեռևս 1927 թ. նա օգտագործում է այդ տերմինը «պարզագույն շարահյուսական ամբողջութիւնը» նշանակելու համար³: Ավելի ուշ այն սահմանում է որպես «հնչունական այնպիսի միասնութիւն, որ խոսք-մտքի պրոցեսում արտահայտում է միասնական իմաստային ամբողջութիւն և կարող

¹ С. И. Карцевский, Повторительный курс русского языка, М., 1928.

² А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1947, II հր., 1953:

³ Л. В. Щерба. О частях речи в русском языке. „Русская речь“, вып. I, 1927.

է բաղկանալ բառից, բառազուգորդումից և նույնիսկ բառազուգորդումների խմբից»¹: Շչերբայի հայացքների ոչ բավարար պարզությունը հիմք է տվել տարբեր մեկնաբանությունների համար. ոմանք այն գրեթե նույնացնում են խոսողական տակտի հետ (речево́й такт)²՝ որպես խոսքի հնչյունական վերլուծման միավորի, ուրիշները՝ բառազուգորդման, երրորդները՝ նախադասության անդամի հետ (լինի այն մեկ թե մի քանի բառով արտահայտված):

Սինտագմայի ուսմունքը հատուկ քննության նյութ է դարձրել Վ. Վ. Վինոգրադովը, որի կարծիքի մասին կխոսենք հետո:

Նշենք միայն, որ սինտագման, սովետական լեզվաբանության մեջ ընդունված առումով, պետք է տարբերել բառակապակցությունից. նախ՝ սինտագման կարող է մեկ բառով արտահայտվել, բառակապակցությունը՝ ոչ. երկրորդ՝ սինտագման արտահայտում է միայն ստորադասական հարաբերություն, բառակապակցությունը՝ նաև համադասական. երրորդ՝ սինտագման կապված է նախադասության կոնկրետ կառուցվածքի հետ և ինտոնացիոն ձևավորվածություն ունի, բառակապակցությունը կապված է բառի հետ ևս, անվանական արժեք ունի, կարող է դիտվել և նախադասությունից դուրս:

2. ՀՆԻԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածական տեղեկություններ. — Ն. Յա. Մառի կենդանության օրերին նրա և մյուս մառականների ուշադրության կենտրոնում գտնվում էին Կովկասի «հարեթական» լեզուները, այլև Կովկասից դուրս գտնվող այն լեզուները, որոնք «հարեթական» էին համարվում: Նրա մահից հետո, իրենց ջանքերը կենտրոնացնելով ստադիալ-շարահյուսական տիպոլոգիայի հարցերի վրա, «լեզվի նոր ուսմունքի» հետևորդները սկսում են մեծ ուշադրություն հատկացնել նաև պալեոասիական լեզուներին (Ի. Ի. Մեշչանինով), մասամբ էլ ներքաշել ամերիկյան ու ավստրալիական բնիկների լեզուների տվյալները (Ա. Պ. Ռիֆտին, Ս. Գ. Կացնելսոն)³՝ վերջին դեպքում ոչ անմիջական ուսումնասիրությամբ: Այս բոլոր լեզուները օպտագործվում են գերազանցապես ընդհանուր լեզվաբանական ուսմունք ստեղծելու, հնէաբանական վերլուծութուն և ստադիալ տիպոլոգիայի նկատառումով: Սակայն բավական մեծ թիվ են

¹ Л. В. Шерб а, Фонетика французского языка, 1937, էջ 80.

կազմում այն աշխատությունները, որոնք նպատակ ունեն առանձին լեզուների ուսումնասիրության մեջ կիրառելու «լեզվի նոր ուսմունքի» սկզբունքները:

Պատմական հետազոտության բնագավառում կատարված ուսումնասիրությունները մեծ արդյունքների չէին կարող հասցնել, որովհետև մի կողմից՝ քառասարը վերլուծությունը գիտական որևէ հավաստի եզրակացության չէր կարող հանգեցնել, մյուս կողմից՝ հետազոտական պրակտիկայից դուրս էր մղվում պատմա-համեմատական մեթոդը որպես «ֆորմալիստական» մեթոդ: Առանձին դեպքերում միայն տիպոլոգիական զուգադրումները և սուբստրատի տեսության կիրառումները որոշ ուշագրավ արդյունքներ են տալիս: Ստատիկ ուսումնասիրության բնագավառում ևս որոշակի մեթոդներ չկային: Մառն ընդհանրապես հեռու էր ստատիկ վերլուծության նկատմամբ որևէ հետաքրքրություն ցուցաբերելուց և բավարարվում էր միայն առանձին նշումներով: «Լեզվի իմացաբանություն» ստեղծելու բնագավառում նրա աշակերտների որոնումները, ձևաբանությունը վերացնելու փորձերը, լեզվաբանության բաժինների փոխհարաբերության խառնաշփոթ ըմբռնումները և այլն, — այս բոլորը նույնպես չէին կարող ապահովել ստատիկ ուսումնասիրությունների քիչ թե շատ բարձր մակարդակ:

Հնդկերոպական լեզուների համեմատական քերականության ընդհանուր հարցերը գրեթե դադարում են ուշադրություն գրավելուց, մի հանգամանք, որ հանգեցնում է այդ բնագավառում ձեռք բերված ընդհանուր արդյունքների անտեսմանը: 1938 թ. լույս է տեսնում Ա. Մեյի «Հնդկերոպական լեզուների համեմատական քերականության ուսումնասիրության ներածությունը», բայց այն այլևս չէր կարող ազդել ընդհանուր տրամադրության վրա: Սակայն հնդկերոպական առանձին լեզուների և լեզվաճյուղերի ուսումնասիրության աշխատանքը ոչ միայն կանգ չի առնում, այլև շատ դեպքերում նշանակալից արդյունքներ է տալիս: Այս լեզուների մեջ առանձնապես հիշատակելի են սլավոնական լեզուները:

Մառի և սրա հետևորդների ազդեցությունը լեզուների համեմատական ուսումնասիրության և ծագման ու զարգացման հարցերի մեկնաբանության մեջ արտահայտվում է նրանով, որ պայքար է տարվում նախալեզվի գաղափարի և լեզուների զարգացման ու պոստհարաբերության իշխող պատկերացումների դեմ, փորձեր են

արվում այդ հարցերը քննել խաչավորման, ստադիալ զարգացման, տիպոլոգիական և հնէաբանական վերլուծութայան սկզբունքներով:

Սլավոնական լեզուներ.— Սլավոնական լեզուներից ուշադրութայան կենտրոնում են բնականաբար ՍՍՌՄ տերիտորիայում գտնվողները՝ ռուսերենը, ուկրաիներենը, բելոռուսերենը: Զի դադարում նաև սլավոնական լեզուների ընդհանուր հարցերի մշակման աշխատանքը: Սլավոնական լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրութայան բնագավառում աշխատում են Ն. Ս. Գերժավինը, Ա. Մ. Սելիշչևը, Ն. Ն. Դուռնովոն, Գ. Ա. Իլյինսկին, Լ. Ա. Բուլախովսկին, Պ. Ս. Կուզնեցովը, Ս. Բ. Բեռնշտեյնը և ուրիշները¹: Հատուկ հիշատակութայան արժանի են սլավոնական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութայան սելիշչևյան փորձը², բուլղարական պատմական բարբառագիտութայան հարցերի ուսումնասիրությունը Սելիշչևի և Բեռնշտեյնի կողմից, շեշտադրութայան հարցերի մշակումը Բուլախովսկու կողմից և այլն: Սլավոնական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութայան բնագավառը զերծ չի մնում «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունից, որ նկատվում է, օրինակ, Ն. Ս. Գերժավինի աշխատություններում:

«Լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունը ռուսաց լեզվի ուսումնասիրութայան բնագավառում արտահայտվել է առաջին հերթին ռուսաց լեզվի ծագման, զարգացման և բարբառների փոխհարաբերութայան հարցերի մեկնարանութայան, այլև շարահյուսական ու բառագիտական հարցերի քննութայան մեջ: Ռուսաց լեզվի ծագման ու զարգացման հարցերի մառական մեկնարաններից առանձնապես հիշատակելի է Ֆ. Պ. Ֆիլինը³: Մառականութայան ազդեցու-

¹ Ներկա աշխատութայան ծավալը չափից ավելի չընդարձակելու նպատակով այստեղ և այլուր խուսափում ենք հիշատակված լեզվաբանների աշխատությունների մանրամասն թվարկումից՝ բավարարվելով միայն մասնակի նշումներով: Այդ պարտականությունից մեզ ազատում է նաև այնպիսի բերլինգրաֆիկ աշխատութայան գոյությունը, ինչպիսին է «Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957 г.» (вып. 1, М., 1957):

А. М. Селанцев, Славянское языкознание, I, М., 1941 (հաջորդ երկու հատորները լույս չեն տեսել):

³ Ф. П. Филин, Генетические взаимоотношения русского языка с языками других народностей СССР в работах Н. Я. Марра, «Все-союзный Центральный Комитет нового алфавита Н. Я. Марру», 1936. Н. Я. Марр и изучение русского языка, ЯМ, VII, 1937. Очерк истории русского языка, Л., 1940. К вопросу о происхождении аканья, «Диалектологический сборник», II, Вологда, 1942. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи, Л., 1949.

թյունը նկատելի է նաև հնագետների, պատմաբանների, ազգագրագետների՝ սլավոնական ժողովուրդների հին շրջանին նվիրած հետազոտություններում (Գերժավին, Տրեսյակով, Արցիխովսկի, Տոլստով, Ուդալցով և ուրիշներ)։ «Լեզվի նոր ուսմունքի» սկզբունքները փորձում են կիրառել ռուսական շարահյուսության բնագավառում Ա. Գ. Ռուդնևը, Վ. Վ. Մատվեևա-Խաևան և ուրիշները, բարբառագիտության բնագավառում (ոչ առանց լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների ազդեցության)՝ Ֆ. Պ. Ֆիլինը, Մ. Գ. Մալցևը, Ն. Պ. Գրինկովան, բառագիտության բնագավառում՝ Ֆ. Պ. Ֆիլինը, Ն. Պ. Գրինկովան և ուրիշներ¹։

Ռուսական բարբառների ուսումնասիրության մեջ հանդես են գալիս նոր գծեր, առաջ քաշվում նոր պրոբլեմներ ու խնդիրներ։ Այս տեսակետից առաջին հերթին պետք է նշել քաղաքային բարբառների, ժարգոնների և արգոնների ուսումնասիրությունը (Բ. Ա. Լարին, Ն. Մ. Կարինսկի և ուրիշներ), այսպես կոչված «սոցիալական բարբառների» ու պրոֆեսիոնալ լեզուների զարգացման հարցերի, վերջիններիս բառապաշարի հետազոտությունը, ռուսական բարբառագիտական առյուծկալի կազմման նախապատրաստումը։ Ռուսական բարբառների ուսումնասիրության ու նկարագրության հարցերով զբաղվում են, բացի արդեն հիշվածներից, Ա. Մ. Սելիշևը, Վ. Ի. Չեռնիշևը, Պ. Յա. Չեռնիխը, Պ. Ա. Ռաստորգովը, Ի. Գ. Գոլանովը, Ռ. Ի. Ավանեսովը, Պ. Ա. Կուզնեցովը, Վ. Գ. Օսլովը, Վ. Ն. Սիդորովը և ուրիշները։ 1947 թ. Ռ. Ի. Ավանեսովը լույս է ընծայում «Ռուսական բարբառագիտության ուրվագծերի» առաջին մասը², որտեղ փորձում է ի մի բերել ռուսական բարբառների ուսումնասիրության արդյունքները։

Ռուսաց լեզվի պատմության հարցերի մեջ հատուկ ուշադրության առարկա են դառնում ռուսաց լեզվի ծագման և ռուս գրական լեզվի ծագման ու զարգացման հարցերը։ Ռուսաց լեզվի ծագման հարցում նկատվում են երկու հակադիր տենդենցներ, որոնցից մեկը սկիզբ է առնում ռուսաց լեզվի ծագման նախորդ տեսակետներից (Ա. Ի. Սոբոլևսկի և ուրիշներ), մյուսը հենվում է «լեզվի նոր ուսմունքի» վրա (Ն. Յա. Մառ, Ֆ. Պ. Ֆիլին)։ Ռուսաց գրական լեզվի ծագման հարցում, անկախ «լեզվի նոր ուսմունքից», դրսևորվում են նույնպես երկու տեսակետներ. տրադիցիոն հայեցակետը գալիս

¹ Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, I, М., 1951, էջ 208—264։

Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии, I, М., 1949։

էր Ա. Ա. Շախմատովից, ըստ որի հին ռուսական գրական լեզվի հիմքում ընկած է հին սլավոններենը. նոր տեսակետը զարգացնում է Ս. Պ. Օբնորսկին. հենվելով Շախմատովի տեսակետի հիմունքները խախտող ուսումնասիրությունների և իր սեփական հետազոտության արդյունքների վրա՝ նա գալիս է այն եզրակացության, որ ռուսաց գրավոր լեզվի կուլտուրան գոյություն ունի դեռևս X—XI դդ. և որ նրան սկզբնապես խորթ էր բուլղարա-բյուզանդական կուլտուրայի ազդեցությունը. վերջինս երևան է գալիս XIV դարից ոչ վաղ: Ռուսաց գրական լեզվի ինքնատիպության, սկզբնապես «լիովին ռուսական կերպարանք» և ժողովրդական խոսակցական հիմունքներ ունենալու տեսակետը Օբնորսկին վերջնականապես ապացուցել է իր «Ռուսաց գրական լեզվի պատմության ուրվագծերում»¹: Ռուսաց գրական լեզվի դարգացման պրոցեսի ուսումնասիրության առաջին լուրջ քայլը կատարել է Յակուբինսկին, որ հատուկ աշխատություն է նվիրել նաև հին ռուսերենի ուսումնասիրությանը²: Ռուսաց գրական լեզվի պերիոդիզացիայի և պատմական զարգացման հարցերը գրավել են առաջին հերթին Վ. Վ. Վինոգրադովի ուշադրությունը, որը մշակել է հատկապես ռուսաց գրական լեզվի նոր շրջանի պատմությունը: Վինոգրադովի ծառայությունը մեծ է նաև եկեղեցասլավոնիզմների դերի վերաբերյալ նոր հարցադրման, գրողների լեզվի և ոճի ուսումնասիրության բնագավառում³: Ռուսաց լեզվի պատմության, պատմական քերականության և հնչյունաբանության հարցերը քննության են ենթարկվում Ս. Պ. Օբնորսկու, Վ. Վ. Վինոգրադովի, Ե. Ֆ. Կարսկու, Ե. Ս. Իստրինայի, Ա. Մ. Սելիշևի, Լ. Ա. Բուլախովսկու, Լ. Պ. Յակուբինսկու, Թ. Ի. Ավանեսովի, Պ. Յա. Չեռնիխի, Վ. Ի. Բորկովսկու և ուրիշների աշխատություններում:

Ժամանակակից ռուսաց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում ևս նշանակալից աշխատանք է կատարվում:

Ռուսաց լեզվի հասարակական-քաղաքական և կուլտուրական կարևոր նշանակությունը հիմք է տալիս նրա ուսումնասիրության հարցերը սովետական (և ոչ միայն սովետական) լեզվաբանների

¹ Акад. С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка, М. Л., 1946.

² Հրատարակվել է հետմահու. Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953:

³ Վ. Վ. Վինոգրադովի աշխատությունների ընդհանուր բնութագրերը կտրվի հաջորդ էտապի կապակցությամբ:

ուշադրութեան կենտրոնում պահելու համար: Ռուսաց լեզվի գիտական ուսումնասիրութեան սկզբունքները կարևոր դեր են խաղում նաև այլ ժողովուրդների լեզուների համապատասխան հարցերի մշակման համար, մանավանդ որ ռուսաց լեզվի ուսումնասիրությունը երկարատև տրադիցիա և մեծ փորձ ունի:

Ռուսաց լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրութեան հարցում կարևոր ավանդ են մտցրել առաջին հերթին բացատրական բառարանները՝ Գ. Ն. Ուշակովի խմբագրած «Ռուսաց լեզվի բացատրական բառարանը»¹, Ս. Ի. Օժեգովի «Ռուսաց լեզվի բառարանը»²: Ուշակովի բառարանի բերած նորությունն այն է, որ նա կառուցված է նորմատիվ հիմունքներով: Մեծ թիվ են կազմում ռուսաց լեզվի հետ առնչվող երկլեզվյան ընդհանուր և մասնագիտական բառարանները, այլև տերմինաբանական, հանրագիտական, ուղղագրական և այլ կարգի բառարանները:

Ռուսագետների մեծաքանակ մի կողմից աշխատում է ռուսաց լեզվի բառագիտութեան, քերականութեան, հնչյունաբանութեան բնագավառում:

Սովետական տարիներին լույս են տեսնում շարահյուսական այնպիսի կապիտալ աշխատություններ, ինչպիսիք են Ա. Ա. Շախմատովի «Ռուսաց լեզվի շարահյուսությունը», Պեշկովսկու շարահյուսական աշխատութեան արմատապես վերամշակված 3-րդ հրատարակությունը, Պետրեսոնի շարահյուսական աշխատությունները. Վ. Վ. Վինոգրադովի «Ժամանակակից ռուսաց լեզու» և «Ռուսաց լեզու» աշխատությունները հանրագումարի են բերում ռուսաց լեզվի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրութեան արդյունքները: Վեճեր են գնում արտասանութեան՝ Մոսկվայի նորմաների հարցի շուրջը:

Նշանակալից աշխատանք է տարվում նաև ուկրաիներենի ու բելոռուսերենի ուսումնասիրութեան ուղղությամբ: Ուկրաինական ուղղագրութեան մշակումն ու միասնականացումը, միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցների դասագրքերի կազմումը, բարբառների ուսումնասիրությունն ու բարբառագիտական ատլասի կազմման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները, բազմազան տիպի բառարանների կազմումը, ուկրաինական գրողների լեզվի ուսումնասիրությունը, ուկրաիներենի պատմութեան հարցերի մշակումը,—

¹ Толковый словарь русского языка, под ред. Д. Н. Ушакова, I—IV, М., 1935—1940.

Словарь русского языка, составил С. И. Ожегов, М., 1949.

ահա այն գլխավոր խնդիրները, որոնք զբաղեցնում են ուկրաինագետներին՝ Լ. Ա. Բուլախովսկու, Ֆ. Տ. Ժիլկոյի, Ն. Կ. Գրունսկու, Վ. Կ. Դեմյանշուկի, Ա. Ե. Կրիմսկու, Մ. Յա. Յալինովիչի և ուրիշների ուշադրությունը: Ժիլկոյի «Ուկրաինական բարբառագիտությունը», այդ բնագավառում կատարված աշխատանքի յուրատեսակ ամփոփման փորձ էր: Բելոռուսերենի ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Ե. Ֆ. Կարսկու, Պ. Ա. Ռաստորգուևի, Ե. Ռ. Ռոմանովի աշխատությունները:

Ռումանա-գերմանական լեզուներ. — Ռոմանական և գերմանական լեզուները, հատկապես ֆրանսերենը, իսպաներենը, անգլերենը և գերմաներենը դառնում են բուհական ուսուցման առարկա: Այս կապակցությամբ առաջնահերթ խնդիրներ են դառնում բուհական դասագրքերի ստեղծումը և ռոմանա-գերմանական լեզվաբանության կարևորագույն հարցերի մշակումը: Գերմանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում աշխատում են Վ. Մ. Ժիրմունսկին, Ա. Ի. Սմիռնիցկին, Մ. Մ. Գուխմանը, Ս. Դ. Կացնելսոնը, Ա. Վ. Դեսնիցկայան, Լ. Ռ. Զինդերը, Տ. Վ. Ստրոկա-Սոկոլսկայան, Ն. Ս. Զեմոդանովը, Բ. Ա. Իլյիշը, Վ. Ն. Յարցևան և ուրիշները, ռոմանական լեզուների բնագավառում՝ Վ. Ֆ. Շիշմարյովը, Լ. Վ. Շչերբան, Մ. Վ. Սերգիևսկին, Օ. Ի. Բոգոմոլովան, Ռ. Ա. Բուդաղովը, Կ. Ա. Գանշինան, Մ. Ն. Պետերսոնը և ուրիշները: Այս երկու բնագավառն էլ, հատկապես գերմանագիտությունը, գերծ շին մնում «լեզվի նոր ուսմունքի» ընդհանուր ազդեցությունից. Մ. Մ. Գուխմանը, Ս. Դ. Կացնելսոնը, Ա. Վ. Դեսնիցկայան և ուրիշները, հետևելով Մառին, շարունակում են գերմանական լեզուների ստադիալ-տիպոլոգիական մեկնաբանությունը, փորձում նրանց նկատմամբ կիրառել «լեզվի նոր ուսմունքի» րսկրզբունքները, իրենց ընդհանուր լեզվաբանական դրույթները հիմնավորել նրանց պատմությունից բերած տվյալներով:

Իսասական լեզուներ. — Այն հանգամանքը, որ դասական լեզուները մեզ մոտ միջնակարգ դպրոցի ուսումնասիրության առարկա չեն, իջեցնում է գործնական հետաքրքրությունը նրանց նկատմամբ: Սակայն այդ լեզուների բուհական ուսուցումը և լեզվաբանական հարցերի լուծման մեջ նրանց ունեցած կարևորությունը անհրաժեշտորեն նպաստում են այդ լեզուների ուսումնասիրությանը: Այս բնագավառում հատուկ հիշատակության արժանի են Ս. Ի. Սոբոլևսկու աշխատությունները: Կատարվում են հունարենի

և լատիներենի պատմական քերականության առանձին կողմերին նվիրված մի շարք աշխատությունների թարգմանություններ:

Հնդիրանական լեզուներ.— Հնդիրանական լեզուներից բազմակողմանի ուսումնասիրության և մշակման առարկա են դառնում հատկապես ՍՍՌՄ տերիտորիայում գտնվածները:

Հնդկական լեզուներից բնականաբար ուշադրություն է գրավում առաջին հերթին սանսկրիտը, որը հաստուկ կարևորություն ունի հնդերոպական լեզվաբանության, հնդկական լեզուների ու Հնդկաստանի պատմության, հնդկական կուլտուրայի ուսումնասիրության մեջ: Զգալի ծավալ է ընդունում սանսկրիտական տեքստերի հրատարակումը: Թեև սանսկրիտից ավելի պակաս շահով, բայց և այնպես ուսումնասիրվում են և նոր հնդկական լեզուները: Սովետական հնդկագիտության զարգացման մեջ առաջին հերթին պետք է նշել Ա. Պ. Բարաննիկովին:

Իրանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Ի. Ի. Զարուբինի, Վ. Ի. Աբակի, Բ. Վ. Միլլերի, Ծ. է. Բերտելսի, Ա. Ա. Ֆրեյմանի, Ա. Կ. Արենդսի, Ն. Ա. Բելզորոդսկու, Լ. Ի. Փիրկովի, Վ. Ս. Սոկոլովայի, Ա. Ա. Ռոմասկևիչի և այլոց աշխատությունները: Մեռած իրանական լեզուների ուսումնասիրության ուղղությամբ նշանակալից աշխատանք են կատարել Ա. Ա. Ֆրեյմանը, Ս. Ի. Կլիմչիցկին, Ֆ. Ա. Ռոզենբերգը: Հանդես են գալիս և տեղական կադրեր, որոնք աշխատանք են ծավալում տաջիկական, օսական, քրդական քերականության, բարբառագիտության և այլ կողմերի ուսումնասիրության ու մշակման ուղղությամբ: Ընդհանուր առմամբ իրանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում աշխատանք են տանում՝ ա) տաջիկերենի քերականության բնագավառում՝ Ի. Ի. Զարուբինը, Ա. Ա. Սեմյոնովը, Օ. Ա. Սուխարևան. բարբառագիտության բնագավառում՝ Ի. Ի. Զարուբինը, Մ. Ս. Անդրեևը, Ն. Ա. Կիսլյակովը, Ա. Զ. Ռոզենֆելդը, Լ. Բուզուրգոզյան, Օ. Զալիլովը, Բ. Նիյազմուհամեդովը, Վ. Ս. Ռաստորգուևան, հնչյունաբանության բնագավառում՝ Ի. Ի. Զարուբինը, Վ. Կ. Օրֆինսկայան, Լ. Բուզուրգոզյան, Վ. Ս. Սոկոլովան. բ) օսերենի բնագավառում՝ Վ. Ի. Աբակը, Ա. Մ. Կասակը, Կ. Ծ. Գագակար, Վ. Ֆ. Միլլերը. գ) քրդերենի բնագավառում՝ Ի. Գ. Ցուկերմանը, Օ. Լ. Վիլևսկին, Կ. Կ. Քուրդուրը, Բ. Վ. Միլլերը. դ) Պամիրի իրանական լեզուների բնագավառում՝ Ի. Ի. Զարուբինը, Ս. Ի. Կլիմչիցկին. ե) բելուջերենի բնագավառում՝ Ի. Ի. Զարուբինը. զ) թալիշերենի բնագավառում՝ Բ. Վ. Միլլերը. է) թա-

թերենի բնագավառում՝ Վ. Ֆ. Միլլերը, Բ. Վ. Միլլերը. ր) պարսկերենի բնագավառում՝ Ա. Ա. Ռոմասկեիչը (պարսկական բարբառագիտություն), Ն. Յա. Մառը, Բ. Վ. Միլլերը, Ե. է. Բերտելսը, Լ. Ի. Ժիրկովը. թ) աֆղաներենի բնագավառում՝ Ե. է. Բերտելսը, Մ. Գ. Ասլանովը. ժ) մեռած իրանական լեզուների բնագավառում Ֆ. Ա. Ռոզենբերգը (սոգդերեն), Ա. Ա. Ֆրեյմանը (Սամարղանդի մոտ՝ Մուգ լեռան վրա գտնված սոգդերեն տեքստերի վերծանում 1933 թ., խորեզմերեն, պահլավական բառարանագրություն, ավեստայի լեզվի, միջին և նոր պարսկերենի ստուգաբանություն, իրանա-սլավոնական լեզվական կապեր և այլն), Ս. Ի. Կլիմչիցկին (սոգդերենի և յաղնոբերենի հարաբերությունը):

Իրանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառը ևս զերծ չի մնում «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունից (Վ. Ի. Աբաև, Ի. Գ. Յուկերման). իր «Օսական լեզուն և ֆոլկլորը» աշխատության մեջ՝ Վ. Ի. Աբաևը, քննելով օսերենի լեզվական կապերը, հատկապես օսերենի նախորդը համարվող սկյութերենի հետ նրա ունեցած հարաբերությունը, գալիս է այն եզրակացություն, որ «օսերենը իրանական լեզու է՝ ձևավորված կովկասյան սուբստրատի հիման վրա, իրանական և կովկասյան տարրերի խաչավորմամբ»: Ավելորդ չէ, սակայն, նշել, որ օսերենի իրանական բնույթը որոշելիս նա ելնում է «հիմնական բառային ֆոնդի» (основной лексический фонд) և քերականական կառուցվածքի բնույթից:

Հայերեն.— Հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են առաջին հերթին Հ. Աճառյանի աշխատությունները, հատկապես «Հայերեն արմատական բառարանը» (I—VII, 1926—1935) և «Հայոց լեզվի պատմությունը» (I—II, 1940—1951). Հ. Աճառյանը ելնում է հայերենի հնդեվրոպական բնույթից և շարունակում ու զարգացնում Հ. Հյուբշմանի, Ա. Մեյերի սկզբունքները: Հայերենի ծագման հարցի լուծման մեջ հանդես են գալիս երկու այլ կարծիքներ ևս. Ն. Յա. Մառը և նրա հայ հետեւորդները՝ Ա. Ղարիբյանը և ուրիշները նշում են հայերենի խառն-խաչավորված բնույթը (հնդեվրոպական և կովկասյան տարրերով). Գ. Ղափանցյանը, հայերենի խաչավորված բնույթը նշելով հանդերձ, գտնում է, որ հայերենի մեջ գերակշռում են փոքրասիական («ասիանիկ») տարրերը. և՛ մեկ, և՛ մյուս կողմերի կարծիքները զուրկ

¹ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, М.—Л., 1939.

են լուրջ գիտական հիմնավորումից, թեև անկախ սրանից՝ Գ. Ղափանցյանի աշխատությունները որոշ արժեք ունեն հայ-խեթական, հայ-ուրարտական, հայ-ակկադական կապերի ուսումնասիրության տեսակետից:

Բարբառագիտության բնագավառում նշելի են Հ. Աճառյանի, Ա. Ղարիբյանի, է. Աղայանի աշխատությունները: Ա. Ղարիբյանը հենվելով Հ. Աճառյանի ձևաբանական դասակարգման վրա (ըստ ներկայի կազմության), փորձում է հաստատել հայ բարբառների մի նոր՝ շորրորդ ճյուղի առկայությունը:

Փամանակակից հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են առաջին հերթին Մ. Աբեղյանի, այլև Ա. Ղարիբյանի, Գ. Սևակի և այլոց աշխատությունները:

3. ՈՉ-ՀՆՒԹԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆիննա-ուգրա-սամոյեդական լեզուներ. — Ֆիննա-ուգրական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում բեղմնավոր աշխատանք է կատարում սովետական ֆիննա-ուգրագիտության հիմնադիր Գ. Վ. Բուբրիխը: Նա զբաղվում է ֆիննա-ուգրական լեզուների ներքին և արտաքին կապերի համեմատական ուսումնասիրությամբ, աշխատություններ նվիրում առանձին լեզուների պատմության, քերականության ու բարբառագիտության հարցերին: «Լեզվի նոր ուսմունքի» և Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ազդեցության տակ նա առաջ է քաշում ֆիննա-ուգրական լեզուների «կոնտակտի» դրույթը՝ փորձելով խուսափել նախալեզվի ըմբռնումից: Նրա խմբագրությամբ ու գործուն մասնակցությամբ են լույս տեսել «Սովետական ֆիննա-ուգրագիտություն» ժողովածուները: Նա տվել է ֆիններենի, ուղմուրտերենի, էրզյաներենի պատմական քերականությունների ուրվագծերը:

Ֆիննա-ուգրա-սամոյեդական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշանակալից աշխատանք են կատարում նաև Վ. Ի. Լիտկինը (կոմի, հին պերմերեն), Ա. Զուբովը, Ա. Ս. Սիդորովը (կոմի), Պ. Արիստեն, Ի. Ի. Մայշևը, Վ. Ա. Մոլոդցովը, Պ. Ն. Պերևոլշիկովը, Վ. Մ. Վասիլևը, Գ. Գ. Կարամզինը, Ն. Մ. Տերեշենկոն, Գ. Ն. Պրոկոֆևը և ուրիշները:

Ալթայան (թյուրքական, մոնղոլական, տունգուսա-մանջուրական) լեզուներ. — Սովետական Միության տերիտորիայում և նրանից դուրս գտնվող բազմաթիվ թյուրքական լեզուների պատ-

մա-համեմատական ուսումնասիրությունը սովետական լեզվաբանության կարևոր խնդիրներից մեկն էր, մանավանդ որ ուսական լեզվաբանությունն այդ լեզուների ուսումնասիրության մեծ տրադիցիա ուներ: Ինչպես տեսանք, թյուրքական լեզուների ուսումնասիրության մեջ նշանակալից ավանդ են մտցրել ուս լեզվաբաններ Բոգորոդիցկին, Պոլիվանովը և ուրիշները: Պոլիվանովը առաջիններից մեկն է եղել, որ մատնացույց է արել կորեերենի և «ալթայական» լեզուների ցեղակցության հարցի վրա¹, մի հարց, որ, ինչպես նշել ենք, մանրամասն քննության է ենթարկվել Ֆինն լեզվաբան Գ. Ի. Ռամստեդտի աշխատություններում:

Սովետական թյուրքագիտության ուշադրության կենտրոնում գտնվում են առաջին հերթին սովետական մի շարք ռեսպուբլիկաների և ավտոնոմ ռեսպուբլիկաների լեզուների քերականության և տերմինաբանության հարցերը: Նշանակալից ուշադրություն են գրավում նաև թյուրքական լեզուների պատմության ու բարբառագիտության, հին գրավոր հուշարձանների հրատարակության և ուսումնասիրության հարցերը: Այս բոլոր հարցերի լուծման մեջ սովետական թյուրքագիտության բնագավառում աշխատում են նաև տեղական կադրերը՝ Ադրբեջանում՝ Մ. Ա. Շիրալիևը, Ա. Դեմիրչի-զադեն, Ղազախստանում՝ Ս. Կ. Կենեսբաևը, Ն. Տ. Սաուրանբաևը, Մ. Բ. Բալկաևը, Ս. Ա. Ամանժոլովը, Քուրբամենստանում՝ Պ. Ա. Ազիմովը, Մ. Ն. Խրզրովը, Ուզբեկստանում՝ Ա. Գ. Գուլյամովը, Ֆ. Կ. Քյամալովը, Կարակալպակիայում՝ Ն. Դ. Գավկարաևը, Կ. Ա. Այմբետովը, Ա. Կ. Կրզրբաևը, Քաթարիայում՝ Լ. Զալյայը, Ռ. Ա. Հաքիմովը, Բաշկիրիայում՝ Կ. Զ. Ահմեդովը, Տ. Գ. Բախչևը, Ա. Ի. Խարիսովը, Կիրգիզիայում՝ Բ. Մ. Յունուսալիևը, Ժ. Շ. Շուքուրովը, Հ. Կ. Կարասաևը և ուրիշներ:

Ժամանակակից թուրքերենի (օսմաներենի) քերականության հարցերով, այլև օսմանական տեքստերի հրատարակությամբ ու թարգմանությամբ են զբաղվում Վ. Ա. Գորդլևսկին, Ն. Կ. Դմիտրիևը, Ա. Ն. Կոնտնովը և ուրիշներ: Ս. Ե. Մալովը հրատարակում է հին թյուրքական գրական մի շարք հուշարձաններ, ույղուրական բարբառագիտական տեքստեր, աշխատություններ նվիրում ղազախերենի և կարակալպակերենի պատմության հարցերի ուսումնասիրությանը:

Սովետական Միության տերիտորիայում գտնվող թյուրքական

¹ Բ. Դ. Поляванов, К вопросу о родственных отношениях корейского и „алтайских“ языков, ИАН СССР, 1927, էջ 1193—1204:

լեզուների պատմության ու բարբառագիտության հարցերով զբաղվում է լեզվաբանների մի նշանակալից թիվ՝ Մ. Ա. Շիրալիևը, Ն. Ի. Աշմարինը (ադրբեջաներեն), Ն. Կ. Դմիտրիևը, Թ. Գ. Բախշևը (բաշկիրերեն), Կ. Կ. Յուզախինը, Ի. Ա. Բաթմանովը (կիրգիզերեն), Վ. Վ. Ռեշետովը (ուզբեկերեն), Ն. Ա. Բասկակովը (նողայերեն), Ս. Ա. Ամանժոլովը (ղազախերեն), Լ. Զալյայը (Զալյալետդինովը) (թաթարերեն), Ն. Գ. Դոմոժակովը, Ա. Ինկիժեկովը (խակասերեն) և ուրիշներ:

Ժամանակակից լեզուների քերականության հարցերով զբաղվում են Ն. Կ. Դմիտրիևը (բաշկիրերեն և կումիկերեն), Ի. Ա. Բաթմանովը (կիրգիզերեն), Վ. Ա. Բոգորոդիցկին (թաթարերեն և այլ թյուրքական լեզուներ), Ս. Վ. Յաստրեմսկին, Ե. Ի. Ուբրյատովը (յակուտերեն), Ն. Ա. Բասկակովը (նողայերեն, կարակալպակերեն), Ե. Դ. Պոլիվանովը, Ա. Ն. Կոնոնովը, Վ. Վ. Ռեշետովը (ուզբեկերեն), Ն. Ա. Դիոնենկովան (ալթայերեն, շորերեն, խակասերեն), Ն. Տ. Սաուրանբաևը, Ս. Կ. Կենեսբաբաևը (ղազախերեն), Ա. Դեմիրչի-զադեն (ադրբեջաներեն), Պ. Ի. Ազիմովը, Մ. Ն. Խրչերովը (թուրքմեներեն) և ուրիշներ:

Մեծ թափ է ընդունում բառարանագրությունը, հատկապես առաջին հատ առնչվող բառարանների կազմումն ու հրատարակումը:

Թյուրքական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառը և՛ զերծ չի մնում «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունից: Այսպես, ադրբեջանական լեզվաբանները, չափազանցնելով տեղական շերտի և խաչավորման դերը, սկսում են խոսել ադրբեջաներենի մեղական (մարական) ծագման մասին, այն դեպքում, երբ ադրբեջաներենը իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով և հիմնական բառաֆոնդով տիպիկ թյուրքական լեզու է:

Մոնղոլական լեզուների և բարբառների ուսումնասիրության բնագավառում աշխատում են Բ. Յա. Վլադիմիրցևը, Ն. Ն. Պոպպեն, Գ. Դ. Սանժևեր, Ի. Ա. Կլյուկինը և ուրիշները: Սրանց ուշադրության կենտրոնում են գտնվում համեմատական քերականության, հին գրական լեզվի և ժամանակակից լեզուների քերականության, մոնղոլական բարբառագիտության հարցերը:

Տունգուսա-մանջուրական լեզուների բնագավառում աշխատում են Վ. Ա. Ավրորինը, Օ. Պ. Սունիկը, Վ. Ի. Ցինցիուսը, Տ. Ի. Պետրովան, Ա. Ֆ. Բոյցովան, Գ. Մ. Վասիլևիչը, Մ. Կ. Մակսիմովան, Վ. Ի. Լևինը և ուրիշները: «Լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցու-

թյունը մեծ շահով զգացվում է այս լեզուների ուսումնասիրության մեջ, հատկապես Ավրորինի և Սունիկի աշխատություններում:

Կովկասյան լեզուներ.— Կովկասյան լեզուները, որոնք Ն. Յա. Մառի և նրա հետևորդների կողմից կոչվում էին հաբեթական, ինչպես նշեցինք, գտնվում էին ուշադրության կենտրոնում: «Լեզվի նոր ուսմունքի» կողմնակիցները իրենց ընդհանուր տիպոլոգիական մարզանքների մեջ հաճախ էին դիմում նրանց: Սակայն կողք-կողքի գործում էին նաև այն լեզվաբանները, որոնք հեռու էին կանգնած «լեզվի նոր ուսմունքից»:

Կովկասյան լեզուների ցեղակցության հարցերը դեռևս բավարար չափով չեն լուծված: Ոչ միայն այդ լեզուների ներքին փոխհարաբերության, այլև արտաքին կապերի մասին հաճախ են հայտնվել ոչ բավարար չափով հիմնավորված կարծիքներ:

Կովկասյան լեզուների և Առաջավոր Ասիայի ու Միջերկրածովքի ոչ-հնդերոպական լեզուների, փոխհարաբերության հարցերով զբաղվել են Ն. Յա. Մառը, Ի. Ա. Զավախիշվիլին, Ա. Ս. Զիքոբավան, Ս. Ն. Զանաշիան, Գ. Վ. Մերեթելին: Կովկասյան լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում նշանակալից աշխատանք են կատարում Ի. Ա. Զավախիշվիլին, Ա. Ս. Զիքոբավան, Ս. Ն. Զանաշիան: Կովկասյան լեզուների ցեղակցությունը համարելով հավաստի փաստ՝ վրացի լեզվաբանները դրանք միավորում են «Իբերա-կովկասյան ընտանիք» անվան տակ, մի անվանում, որ տարածվել է և այլուր: «Իբերա-կովկասյան» լեզուների ցեղակցության հարցերին են նվիրվում հատուկ ժողովածուներ:

Կովկասյան լեզուները գրի և գրականության առումով ներկայացնում են խայտաբղետ պատկեր: Հին գիր և գրականությունները վրացերենի կողքին կան նորագիր լեզուներ: Հասկանալի է, որ երևան են գալիս դրանց ուսումնասիրության և մշակման հարցերի միանգամայն տարբեր մոտեցումներ: Տարբեր խորությամբ են ուսումնասիրված կովկասյան տարբեր լեզվախմբերի ցեղակցական փոխհարաբերությունները: Այս տեսակետից ամենից ավելի նպաստավոր վիճակում են քարթվելական լեզուները՝ վրացերենը, մենգրելաճաներենը և սվաներենը, որոնց ցեղակցությունը ակնհայտ է և լավ ուսումնասիրված: Քարթվելական և ընդհանրապես կովկասյան լեզուների մեջ հատուկ տեղ է բռնում վրացերենը, որի քերականության, հնչյունաբանության, բարբա-

տագիտութեան, պատմութեան հարցերը հանգամանալից մշակման են ենթարկվում: Հրատարակվում են բարբառագիտական բառաքաններ և ուսումնասիրութուններ: Հնչյունաբանութեան ուսումնասիրութեան բնագավառում հատուկ վաստակ ունի Գ. Ս. Ախվիզիանին: Վրացերենի քերականութեան ուսումնասիրութեան բնագավառում նշանակալից ավանդ են մտցնում Ն. Յա. Մառը, Ի. Ա. Ափշիճեն, Ա. Ս. Զիբորբաբան, Ա. Գ. Շանիճեն, Վ. Տ. Թոփուրիան, Կ. Դ. Դոնդուան, Վ. Գ. Ռուդենկոն: Սովետական տարիներին լայն ծավալ է ընդունում բառարանագրական-տերմինաբանական աշխատանքը:

Մյուս կողմասյան լեզուների ուսումնասիրութեան բնագավառում ևս աշխատում է լեզվաբանների մի մեծ բանակ՝ մշակման ենթարկելով բարբառագիտութեան, քերականութեան, բառապաշարի և այլ հարցեր: Աբխազա-ադրգեյական լեզուների բնագավառում աշխատում են Ն. Յա. Մառը, Ի. Ա. Զավախիշվիլին, Դ. Ի. Գուլիան, Ս. Ն. Զանաշիան, Ա. Ս. Զիբորբաբան, Կ. Վ. Լոմթատիճեն, Գ. Վ. Ռոզժվան, Ա. Ն. Գենկոն, Ն. Ֆ. Յակովլևը, Դ. Ա. Աշխամաֆը, Գ. Ֆ. Տուրչանինովը, Գ. Պ. Սերգյուչենկոն և ուրիշները: Բացբիա-կիստինյան (վեյնախյան) լեզուների բնագավառում աշխատում են Զ. Կ. Մալսագովը, Ն. Ֆ. Յակովլևը, Յու. Դ. Դեշիրիևը, Դ. Ս. Իմնայշվիլին, Ռ. Ռ. Գագուան և ուրիշները: Դաղստանյան լեզուների բնագավառում աշխատում են Ա. Ս. Զիբորբաբան, Լ. Ի. Ժիրկովը, Վ. Տ. Թոփուրիան, Ա. Ա. Բոկարյովը, Ե. Ա. Բոկարյովը, Ս. Լ. Բիխովսկայան, Ռ. Մ. Շահումյանը, Ի. Ի. Յերցվաճեն, Վ. Ն. Պանչվաճեն, Շ. Գ. Գափրինդաշվիլին, Ե. Ֆ. Զեյրանիշվիլին, Է. Ա. Լոմթատիճեն, Տ. Ե. Գուդաբան, Ա. Ա. Մահումետովը, Մ. Մ. Հաջիևը, Ս. Ն. Աբդուլաևը, Գ. Բ. Մուրկեյինսկին, Մ. Ս. Սաիդովը, Շ. Ի. Միքայիլովը և ուրիշները:

«Լեզվի նոր ուսմունքի» դրույթները կողմասյան լեզուների նկատմամբ կիրառելու մեջ առանձին ջանքեր են թափում Ի. Ի. Մեշչանինովը, Ս. Լ. Բիխովսկայան, Ն. Ֆ. Յակովլևը, Լ. Ի. Ժիրկովը, Գ. Պ. Սերգյուչենկոն:

Պալեոասիական լեզուներ.— Պալեոասիական լեզուների համար գրի ու գրականութեան ստեղծման և դպրոցների հիմնադրման աշխատանքը անհրաժեշտ է դարձնում մտածել դասագրքերի և ուսուցչական կադրերի մասին: 1922 թվից հանդես են գալիս դասագրքեր, այս լեզուները դառնում են բուհական ուսուցման առարկա, հիմնադրվում է Հյուսիսի ժողովուրդների ինստիտուտը:

Պալեոասիական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում աշխատում են Վ. Գ. Բոգորազր, Ս. Ն. Ստեբնիցկին, Գ. Մ. Կորսակովը, Ե. Ա. Կրեյնովիչը, Պ. Յա. Սկորիկը և ուրիշները: Պալեոասիական լեզուների տվյալները լայն կերպով օգտագործվում են «լեզվի նոր ուսմունքի» զարգացման երկրորդ էտապում, հատկապես Ի. Ի. Մեշչանինովի աշխատություններում:

Զին-տիրեթական լեզուներ. ճապոներեն. կորեերեն.— Զին-տիրեթական լեզուներից ամենից ավելի շատ ուսումնասիրվողը չինարենն է: Այս բնագավառում, բացի Ե. Գ. Պոլիվանովից, աշխատում են Ա. Ա. Դրագունովը, Վ. Մ. Ալեքսեևը, Ա. Ի. Իվանովը, Ա. Վ. Մարակուևը, Բ. Կ. Պաշկովը, Ի. Մ. Օշանինը, Ն. Ն. Կորսակովը, Վ. Ս. Կոլոկոլովը և ուրիշները: Օշանինը, Պաշկովը, Կորսակովը փորձեր են կատարում չինագիտական հարցերի ուսումնասիրության մեջ արմատավորել «լեզվի նոր ուսմունքի» սկզբունքները: Մյուս լեզուներից նշելի է վյետնամերենը (աննամերենը), որի նկարագրության փորձ է կատարում Յա. Կ. Շուցկին:

Ճապոնագիտության մեջ առաջին հերթին նշելի են Ե. Գ. Պոլիվանովի և Ի. Ն. Կոնոադիի անունները: Մյուս հետազոտողներից հայտնի են Ե. Մ. Կոլպակչին (լեզվի պատմություն), Ա. Ա. Խոլոդովիչը, Ն. Ի. Ֆելդմանը, Ա. Ա. Պաշկովսկին, Գ. Մ. Պոզդնևկը (քերականություն), Օ. Պ. Պետրովան, Ե. Լ. Նավրոնը և ուրիշները: Մեծ չափով տուրք է տալիս «լեզվի նոր ուսմունքին» Ա. Ա. Խոլոդովիչը, որը, բացի ճապոներենից, զբաղվում է և կորեերենի ուսումնասիրությամբ:

Սեմա-ֆամական, աֆրիկյան և ավստրալա-օվկիանյան լեզուներ.— Սեմա-քամական կենդանի լեզուներից ամենից ավելի մեծ ուշադրություն գրավողը արաբերենն է, որը բուհական ուսումնասիրության առարկա է: Սովետական արաբագիտությունը տալիս է մի շարք անուններ՝ Ի. Յու. Կրաչկովսկի, Գ. Վ. Սեմյոնով, Կ. Վ. Օդե-Վասիլևա, Ն. Վ. Յուշմանով: Սրանք զբաղվում են քերականությամբ ու բարբառագիտությամբ, տեքստերի հրատարակությամբ և այլն: Այս բնագավառը ևս գերծ չի մնում «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունից. այսպես, Ն. Վ. Յուշմանովը զբաղվում է արաբերենի քերականության ստադիալ շերտավորման հարցով: Ի. Յու. Կրաչկովսկին և Ն. Վ. Յուշմանովը մշակում են նաև եթովպական լեզուների հետ կապված հարցեր:

Որոշ աշխատանք է կատարվում նաև հին եգիպտերենի և սրա հետնորդի՝ ղպտերենի ուսումնասիրության բնագավառում:

Հաուսա լեզվին առանձին աշխատանքներ են նվիրում Գ. Ա. Օլդեռոզգեն և Ն. Վ. Յուլմանովը, որոնք զբաղվում են և աֆրիկյան այլ լեզուների (սուահիլի, զուլու և այլն) ուսումնասիրության հարցերով: 1937 թ. հրատարակված «Africana» ժողովածուում տեղ գտած հոդվածների հեղինակները (Ի. Լ. Սնեգիրյով, Ն. Վ. Յուլմանով) աշխատում են այս բնագավառում կիրառել «լեզվի նոր ուսմունքի» դրույթները: Ընդհանրապես նշելի է, որ սուահիլին, զուլուն, հաուսան և ամհարերենը բուհական դասավանդման և գիտական մշակման առարկա են դառնում Լենինգրադում (Գ. Ա. Օլդեռոզգեն, Ն. Վ. Յուլմանով, Պ. Ս. Կուզնեցով, Ի. Պ. Ստրոգանովա):

Փոֆր Ասիայի և Միջագետքի հին լեզուներ.— Այս լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում ուժեղ կերպով արտահայտվում է «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունը: Առանձնապես լայն ուշադրության առարկա է ուրարտերենը (խալդեերենը), բրին նվիրվում են Ն. Յա. Մառի, Ի. Ի. Մեշչանինովի, Գ. Ա. Ղափանցյանի, Գ. Վ. Մերեթելու աշխատանքները:

ԱՐԳԻ ԷՏԱՊ

(1950 թ. մինչև մեր օրերը)

Ի. ՎՈՒԼԳԱՐ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎՈՂԱԿԱՆ ՄԱՐՔՄԻՍՏԱԿԱՆ ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱ—ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿՈՆՑԵՊՑԻԱՅԻ ԱՐՄԱՏԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ընդհանուր տեղեկություններ. «Պրավդայի» 1950 թ. դիսկուսիան լեզվաբանության հարցերի շուրջը. սովետական լեզվաբանության վիճակը դիսկուսիայից հետո.— Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը չէին կարող երկար ժամանակ աչք փակել սովետական լեզվաբանության մեջ տիրող անբարեհաջող վիճակի հստակեցման: «Լեզվի նոր ուսմունքի» երկարամյա տիրապետությունը մեծ վնաս էր հասցնում լեզվաբանական աշխատանքին և լեզվաբանական կադրերի պատրաստմանը, վտանգի տակ դնում լեզվի ուսուցման գործը, խանգարում մարքս-լենինյան լեզվական քաղաքականության իրականացմանը, դրժվարացնում լեզվաբանական գործնական հարցերի լուծումը: «Լեզ-

վի նոր ուսմունքի» վուլգար սոցիոլոգիական դրույթների հաղթահարման և մարքսիզմը անբասիր կերպով լեզվաբանության մեջ արմատավորելու գործում բացառիկ դեր խաղաց «Պրավդայի» էջերում 1950 թ. մայիսի 9-ից մինչև հուլիսի 4-ը տևող դիսկուսիան: Բանալով դիսկուսիան՝ «Պրավդայի» խմբագրությունը գրում էր. «Այն անբավարար վիճակի կապակցությամբ, որի մեջ գտնվում է սովետական լեզվաբանությունը, խմբագրությունը անհրաժեշտ է համարում «Պրավդա» թերթի էջերում կազմակերպել ազատ դիսկուսիա այն նպատակով, որ քննադատության և ինքնաքննադատության ճանապարհով հաղթահարվի սովետական լեզվաբանության լճացումը և ճիշտ ուղղություն տրվի այդ բնագավառի հետագա գիտական աշխատանքին»:

Դիսկուսիան սկսվեց Ա. Զիքորբավայի «Սովետական լեզվաբանության մի քանի հարցերի մասին» հոդվածով, որն ուղղված էր «լեզվի նոր ուսմունքի» հիմնական դրույթների դեմ: Նշելով, որ «ն. Յա. Մառի անվիճելի ծառայությունը սովետական լեզվաբանությանը լեզվի վերնաշենքային բնույթի պրոբլեմի դրումն է», Զիքորբավան առարկում էր այս դրույթի վուլգար սոցիոլոգիական մեկնաբանության, լեզվի բոլոր տարրերը անմիջականորեն բազիսի հետ կապելու, լեզուն արվեստի հետ հավասարեցնելու դեմ: Նա մարքսիզմի հետ անհամատեղելի էր համարում լեզվի դասակարգայնության դրույթը՝ նշելով, որ մարքսիզմը ելնում է ազգային լեզվի՝ ողջ ազգի համար միասնական լինելու փաստից: Զիքորբավան հատկապես խիստ կերպով էր քննադատում քառատարր վերլուծության մեթոդը, ձեռք-լեզվի առաջնության, լեզվի՝ սկզբնաճիւղ մոզական նարարողությունների միջոց լինելու, լեզվաստեղծական պրոցեսի միասնության, լեզվի ստադիալ զարգացման դրույթները:

Զիքորբավայի հոդվածին հետևեց Ի. Ի. Մեշչանինովի «Ակադեմիկոս ն. Յա. Մառի ժառանգության ստեղծագործական զարգացման համար» հոդվածը, որի մեջ հեղինակը, նշելով Մառի ուսմունքի մի շարք խոցելի կողմերը, թերություններն ու անմշակ հայրցերը, այնուամենայնիվ, կարծում էր, որ սովետական լեզվաբանությունը պետք է զարգանա այդ ուսմունքի հիման վրա:

Զիքորբավայի և Մեշչանինովի հոդվածներից հետո լույս տեսան «լեզվի նոր ուսմունքի» հակառակորդների ու քննադատների և կողմնակիցների ու հետևորդների մի շարք այլ հոդվածներ: Ն. Յա. Մառի ուսմունքի քննադատությամբ հանդես եկան մաս-

նավորապես Վ. Վինոգրադովը, Լ. Բուլախովսկին, Բ. Սերբերեննիկովը, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշները. պաշտպանության դերը իրենց վրա վերցրեցին Ն. Զեմոդանովը, Ֆ. Ֆիլինը և ուրիշները:

Հունիսի 20-ին «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ» հոդվածով հանդես եկավ Ի. Վ. Ստալինը՝ փորձելով պատասխան տալ հետևյալ 4 հարցին. 1) ճի՞շտ է արդյոք, որ լեզուն վերնաշենք է բազիսի վրա. 2) ճի՞շտ է արդյոք, որ լեզուն միշտ եղել է և մնում է դասակարգային, որ հասարակության համար ընդհանուր ու միասնական ոչ դասակարգային, համաժողովրդական լեզու գոյություն չունի. 3) որո՞նք են լեզվի բնորոշ հատկանիշները. 4) ճի՞շտ վարվեց արդյոք «Պրավդան»՝ ազատ դիսկուսիա բանալով լեզվաբանության հարցերի շուրջը: Դիսկուսիոն հոդվածին հետևեցին «Լեզվաբանության մի քանի հարցերի շուրջը» և «Պատասխան ընկերներին» հոդվածները, որոնց մեջ նա պատասխան էր տալիս լեզվաբանության վերաբերյալ՝ իրեն ուղղված որոշ հարցերի: Այդ բոլոր հոդվածները միավորվեցին «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» ընդհանուր խորագիրը կրող աշխատության մեջ: Ի. Վ. Ստալինի գլխավոր նպատակներից մեկը այն բանի հիմնավորման փորձն էր, թե չի կարելի լեզուն համարել վերնաշենք բազիսի վրա, որ լեզուն որպես հասարակական երևույթ ունի իր ուրույն տեղը և տարբեր է բազիսից ու վերնաշենքից: Լեզվի և վերնաշենքի տարբերության դրույթը հիմնավորվում է հետևյալ կերպ.

1) Ամեն մի բազիս ունի իր համապատասխան վերնաշենքը. նոր բազիսի ստեղծման հետ միասին ստեղծվում է նոր վերնաշենք. հին բազիսի լիկվիդացման հետ միասին լիկվիդացվում է հին վերնաշենքը. մինչդեռ լեզուն մնում է հիմնականում նույնը՝ պահպանելով իր քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառային ֆոնդը:

2) Վերնաշենքը ակտիվորեն օգնում է նոր բազիսին հին բազիսի դեմ, օգնում է մի դասակարգին մյուսի դեմ. մինչդեռ լեզուն հավասարապես սպասարկում է ինչպես հին բազիսին, այնպես էլ նորին, ինչպես իշխող դասակարգին, այնպես էլ մյուսներին:

3) Վերնաշենքը արդյունք է մեկ դարաշրջանի, երբ գործում է տվյալ բազիսը. լեզուն արդյունք է մի շարք դարաշրջանների և ապրում է ավելի երկար, քան որևէ բազիս և որևէ վերնաշենք:

4) Վերնաշենքը արտադրության հետ կապված է ոչ թե ան-

միջականորեն, այլ բազիսի միջոցով. մինչդեռ լեզուն ինչպես մարդու արտադրական գործունեության, այնպես էլ նրա գործունեության այլ բնագավառների հետ կապված է անմիջականորեն:

Ի. Վ. Ստալինը ժխտում է նաև լեզվի դասակարգայնության դրույթը: Ըստ նրա՝ լեզուն համաժողովրդական բնույթ ունի, և չի կարելի խոսել առանձին դասակարգային լեզուների գոյության մասին: Լավագույն դեպքում կարելի է խոսել դասակարգային բարբառների կամ ժարգոնների մասին, որոնք արմատապես տարբերվում են տերիտորիալ բարբառներից. դասակարգային բարբառները (ժարգոնները), ի տարբերություն տերիտորիալների, չունեն սեփական քերականական կառուցվածք ու հիմնական բառային ֆոնդ (այդպիսիները փոխ են առնում համաժողովրդական լեզվից) և չեն կարող ընկնել ազգային լեզուների կազմավորման հիմքում:

Հենվելով վաղուց ի վեր հայտնի դրույթների վրա՝ Ի. Վ. Ստալինը նախ՝ նշում է լեզվի և հասարակության սերտ կապը, երկրորդ՝ գտնում է, որ լեզվի էությունը որոշում և նրա կայունությունն ապահովում են քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը, երրորդ՝ ժխտում է լեզվի հանկարծակի հեղաշրջումների և լեզվական «պայթյունների» հնարավորությունը, չորրորդ՝ նշում է, որ լեզուների խաչավորումը չի հանգեցնում նոր որակի լեզվի ստեղծման, այլ պահպանում է լեզուներից մեկը, որը, հարևանալով պարտված լեզվի հաշվին, շարունակում է զարգանալ իր զարգացման ներքին օրենքներով:

Ի. Վ. Ստալինի հողվածներում, «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում անտեսվող մի շարք հանրահայտ ճշմարտությունների հետ միասին, քիչ չէին հակասական տեղերն ու բավարար չափով չհիմնավորված դրույթները, ակնհայտ սխալներն ու վրիպումները: Իր գլխավոր դրույթի՝ լեզվի և վերնաշենքի տարբերության հարցի հիմնավորման մեջ Ի. Վ. Ստալինը հանդես է բերում միակողմանի մոտեցում, անհրաժեշտ չափով հաշվի չի առնում բազիսի և վերնաշենքային կատեգորիաների փոխհարաբերության ողջ բազմազանությունը, մեխանիկորեն է պատկերացնում բազիսում տեղի ունեցած փոփոխությունների՝ վերնաշենքում արտացոլվելու պրոցեսը, գրեթե լիովին անտեսում է վերնաշենքի տարբեր տեսակների սպեցիֆիկ կողմերը, լեզուն քննում է ընդհանուր կերպով՝ առանց նրա պատմական և հասարակական տարբերակումների բնույթի հաշվառման և այլն: Այս նույն ձևով էլ, լեզվի դասակարգայնության հարցը քննելիս նա հաշվի չի առնում՝

տարբեր լեզուների պատմության տվյալները, հարկ եղած չափով չի բացահայտում համաժողովրդական լեզվի ներսում զրական և այլ տարրերակների գոյության հասարակական հիմքերը, կամայական ձևով է մեկնաբանում Մարքսի, էնգելսի և Լենինի մտքերը և այլն և այլն: Սրանց միանում են լեզվի զարգացման հարցերի ուղղագիծ ու պարզեցված մեկնաբանությունը, համաժողովրդական լեզվի և լեզվի զարգացման ներքին օրենքների հասկացությունների գործածության, այլև նախալեզվի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի անհստակությունը, պատմա-համեմատական մեթոդի թերությունների վերաբերյալ դրույթի անպարզորոշությունը, ուսաց ազգային լեզվի բարբառային հիմքի և լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերության հարցերում թույլ տրված սխալները և այլն¹: Անհատի պաշտամունքի պայմաններում այս թերությունները առիթ են տալիս հակասական կարծիքների ու մեկնաբանությունների համար, տեղ են գտնում նույնիսկ սխալ դրույթները հիմնավորելու փորձեր:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ «լեզվի նոր ուսմունքը» տիրապետող դիրքերից զրկելը մեծապես նպաստում է սովետական լեզվաբանության ընդհանուր վերելքին: Անհատի պաշտամունքի հետևանքների լիկվիդացիայից հետո այդ վերելքը աննախընթաց բնույթ է ստանում: Կարճ ժամանակում արվում է այնքան բան, որ սովետական լեզվաբանությանը հնարավորություն է տալիս քայլելու համաշխարհային լեզվաբանության առաջավոր դիրքերում:

Սովետական լեզվաբանության զարգացման այս էտապի համար ամենից ավելի բնորոշ է իր ունեցած սխալների գիտական քննադատությունն ու հաղթահարումը, նախորդ լեզվաբանական ժառանգության և ժամանակակից արտասահմանյան լեզվաբանության (առաջին հերթին ստրուկտուրալիզմի) քննադատական վերագնահատումը, լեզվաբանական գիտության նվաճումների համադրումն ու քննադատական օգտագործումը՝ մարքսիստական դիալեկտիկա-մատերիալիստական փիլիսոփայության սկզբունքների լույսի տակ: Պատմական և ստատիկ վերլուծության բոլոր մեթոդների գնահատման հիմքը մատերիալիստական դիալեկտիկական մեթոդն է, լեզվաբանական բոլոր կոնցեպցիաների գնահատման հիմքը՝ դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Դիալեկտի-

¹ Այս թերություններն ու սխալները հանգամանորեն քննված են գեռևս 1956 թ. գրված մեր «О некоторых вопросах марксистского языкознания» հոդվածում, որ հանձնված է տպագրության:

կական մատերիալիզմը սովետական լեզվաբանության ընդհանուր փիլիսոփայական հիմքն է:

Մարքսիստական դիալեկտիկա-մատերիալիստական փիլիսոփայությունը դառնում է լեզվաբանական հայացքների հիմք նաև ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրներում: Լեզվական երևույթների մարքսիստական մեկնաբանության փորձերն առկա են և այլ երկրների որոշ լեզվաբանների մոտ. որպես օրինակ կարելի է նշել Ֆրանսիացի կոմունիստ-լեզվաբան Մարսել Կոհենին¹:

Չնայած «Պրավդայի» դիսկուսիայից հետո եկող շրջանի՝ դեռևս կարճ ժամանակ ընդգրկելուն, կարելի է տարբերել երկու փուլ. 1) 1950—1955 թթ., երբ սովետական լեզվաբանության մեջ իշխում է ընդհանրապես դոգմատիկ մոտեցում Ի. Վ. Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատության նկատմամբ. անհատի պաշտամունքի պայմաններում բացակայում է որևէ քննադատական վերաբերմունք, բոլոր դրույթներն ընդունվում են առանց որևէ վերապահության. 2) 1956 թ. մինչև այժմ, երբ XX համագումարի որոշումներից և «Պրավդայի»՝ անհատի պաշտամունքի դեմ ուղղված հոդվածներից հետո սկսվում է գոյություն ունեցող դոգմատիկ մոտեցման հաղթահարումը, վերանայվում են առանձին սխալ դրույթներ, ավելի մեծ տեղ է սկսում տրվել այն հարցերին, որոնք մինչև այդ հեռու են գտնվել սովետական լեզվաբանների ուշադրությունից:

Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը մնում են հիմնականում նույնը, բայց նշանակալից տեղաշարժ է կատարվում նրանց տեսակարար կշռի մեջ: Հնչյունաբանական և ձևաբանական հարցերը կրկին գրավում են իրենց պատշաճ տեղը, անհրաժեշտ պայմաններ են ստեղծվում համեմատական և պատմական քերականության հարցերի զարգացման համար:

Սովետական լեզվաբանության գլխավոր օրգանը դառնում է 1952 թ. լույս տեսնող «Вопросы языкознания» երկամսյա հանդեսը:

Սովետական լեզվաբանության կարևորագույն պրոբլեմների թվում շարունակվում են առաջնակարգ տեղ գրավել լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության պրոբլեմները: Հաղթահարե-

¹ M. Cohen, Linguistique et materialisme dialectique, 1948. La discussion sur la linguistique en Union Soviétique, „L'Humanité“, 1950, հունիս, և այլն: Հմտ. M. Cohen, Cinquante années de recherches, Paris, 1955:

լով լեզվի զարգացման պրոցեսի՝ հասարակության զարգացմանը լիովին համընթաց փոխվելու վուլգար սոցիոլոգիական տեսակետը, ընդունելով լեզվի զարգացման ներքին օրենքների դրույթը և միաժամանակ ղեկավարելով լեզվի ու հասարակության սերտ կապի դրույթը՝ սովետական լեզվաբանությունը անհրաժեշտաբար պետք է լուծեր այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են համաժողովրդական լեզվի բնույթի և համաժողովրդական խոսակցական լեզվի, գրական լեզվի ու բարբառների փոխհարաբերության ու փոխազդեցության, տարբեր պատմական էպոխաներում նրանց ունեցած տեսակարար կշռի ու օրինաչափությունների, էթնիկական և ազգային լեզունների ծավալի և կազմավորման պրոցեսի առանձնահատկությունների, հասարակության սոցիալական տարբերակումների ու դրանց փոփոխության պրոցեսի լեզվական արտացոլման, լեզունների պատմական փոխհարաբերության ու փոխազդեցության, լեզունների պատմության, այդ թվում և գրական լեզունների պատմության պերիոդիզացիայի, լեզվական նորմայի բնույթի ու փոփոխության հարցերը: Այս հարցերի լուծումը ունի հաճախ ոչ միայն տեսական, այլև գործնական, քաղաքական ու կուլտուրական կարևոր նշանակություն, եթե նկատի ունենանք Սովետական Միության բազմաթիվ ժողովուրդների զարգացման բնույթն ու առանձնահատկությունները: Այս հարցերը հատուկ կարևորություն են ստանում նաև այն տեսակետից, որ նախորդ լեզվաբանության կողմից դրանք կամ չեն լուսաբանվել, կամ անբավարար չափով են լուսաբանվել, իսկ «լեզվի նոր ուսմունքի» կողմնակիցների կողմից «լուծվել են» ուղղագիծ միակողմանիությամբ, սխալ կերպով և հաճախ միայն դեկլարատիվորեն. մինչդեռ դրանց լուծումը պահանջում է երկարատև ու բազմակողմանի աշխատանք, բազմաթիվ լեզունների մանրակրկիտ ուսումնասիրություն և այդ ուսումնասիրության արդյունքների անկողմնակալ ընդհանրացում: Այս կապակցությամբ անցկացվում են դիսկուսիաներ ու քննարկումներ, լույս են տեսնում մենագրական ուսումնասիրություններ ու հոդվածներ, ընդ որում հանդես են գալիս պրոբլեմների պարզաբանման ամենաբազմազան փորձեր, հայտնվում են հակադիր ու հակասական կարծիքներ: Հարցերի լուծումը հաճախ բարդանում է նրանով, որ ոչ բոլոր լեզուններն են հավասար չափով ու խորությամբ ուսումնասիրված:

Սովետական լեզվաբանության մեջ վեճերի տեղիք է տալիս հենց համաժողովրդական լեզվի գաղափարի ծավալի ու բովան-

դակության, պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում նրա ունեցած բնույթի հարցը: Համաժողովրդական լեզվի հարցը տարբեր ձևով է լուծվում պատմական տարբեր ժամանակաշրջանների և տարբեր լեզուների համար՝ կապված դրանց զարգացման բնույթի առանձնահատկությունների հետ, մանավանդ որ ոչ բոլոր դեպքերում գոյություն ունեն հասարակական տարբեր միավորների (տոհմ, ցեղ, ցեղային միություն, էթնոս, ազգ) սահմանազատման որոշակի չափանիշներ, դրանց գոյացման ժամանակի վերաբերյալ ճշգրտորեն որոշված տվյալներ:

Լեզվի զարգացումը կապելով հասարակության զարգացման հետ՝ մարքսիստական լեզվաբանությունը այդ զարգացումը չի դիտում որպես հասարակության զարգացմանը համընթաց ավտոմատ տեղաշարժեր: Լեզուն ունի իր զարգացման ներքին և արտաքին գործոնները, ընդ որում գլխավորը ներքին գործոններն են՝ կապված լեզվի հասարակական ֆունկցիայի, լեզվաստիստեմի ներքին հակասությունների հետ. արտաքին գործոնները (խաչավորումն ու խառնումը) խաղում են լոկ եղած պրոցեսներն արագացնողի կամ տարածողի դեր, այլև ազդում լեզվի որոշ կողմերի վրա՝ առանց անմիջական որակական փոփոխություններ առաջ բերելու՝ նրա մեջ: Լեզվի զարգացումն ընթանում է երկու հակադիր տենդենցների փոխազդեցության տակ՝ տարբերակում (դիֆերենցիացիա) և միասնացում (ինտեգրացիա). սրանց տեսակարար կշիռ տարբերությունները կապված են հասարակության զարգացման բնույթի ու աստիճանի հետ: Լեզվի զարգացումն ընթանում է անհավասարաչափ, լեզվի կառուցվածքային տարբեր կողմերը փոփոխվում են ոչ նույն տեմպով. այս հանգամանքը հանգեցնում է լեզվաստիստեմի անընդհատ հակասությունների, լեզվի մեջ միշտ լինում են անցյալի հետքեր և ապագայի սաղմեր: Դնելով լեզվի մեջ քանակական աննկատ փոփոխությունների որակական անցումներ, տալու հարցը՝ մարքսիստական լեզվաբանությունը այդ անցումները չի հասկանում որ որպես ստիստեմի «պայթյուն», ոչ էլ որպես մուտացիոն փոփոխություններ:

Առանձնապես մեծ վեճերի տեղիք է տալիս ազգային լեզվի բնույթի ու զարգացման առանձնահատկությունների հարցը: «Լեզվի նոր ուսմունքի» ներկայացուցիչները, ելնելով ազգերի՝ կապիտալիստական հասարակության ծնունդ լինելու դրույթից, ազգային լեզուն դիտում էին որպես միանգամայն նոր ֆորմացիա, լեզվի զարգացման նոր ստադիա. նրանք չափազանցնում էին ազգա-

յին լեզվի՝ էթնիկական լեզվից ունեցած տարբերությունները և, ընդհակառակն, անտեսում կառուցվածքային բազմաթիվ ընդհանրությունները: 1950 թ. հետո սովետական լեզվաբանները ստիպված էին պայքարել և՛ այս վուլգար սոցիոլոգիական տեսակետի, և՛ բուրժուական լեզվաբանության շատ ներկայացուցիչների այն տեսակետի դեմ, թե բացակայում է որևէ կապ լեզվի և հասարակության զարգացման միջև: Սովետական լեզվաբանների մի մասը, տարվելով «լեզվի նոր ուսմունքի» քննադատությամբ և ծայրահեղության հասցնելով Ի. Վ. Ստալինի դրույթը, հայտնում է այն միտքը, որ ազգային լեզուն իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով, իր քերականական կառուցվածքով և հիմնական բառային ֆոնդով ընդհանրապես չի տարբերվում էթնիկական լեզվից¹: Սակայն սովետական լեզվաբանների մեծ մասը հանգում է այն մտքին, որ ազգային լեզուն, իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով էապես (որակապես) շտարբերվելով էթնիկական լեզվից, այնուամենայնիվ, որոշ տարբերություն ունի, որ ազգային լեզուն էթնիկական լեզվի համեմատությամբ ավելի է զարգանում ու կատարելագործվում նաև իր կառուցվածքով²:

Ազգային լեզվի գաղափարի մեկնաբանության հարցում հայտնելով են սխալ տեսակետներ ու կարծիքներ: Ոմանք ազգային լեզու ասելով հասկանում են լոկ ազգային գրական լեզուն. սրանով նեղացվում է ազգային լեզվի ըմբռնումը, բարբառներով խոսողները փաստորեն հանվում են ազգային լեզվով խոսողների ու հետևաբար ազգը կազմողների թվից, և ազգը զրկվում է լեզվական միասնության հատկանշից: Երկրորդները ազգային լեզուն դիտում են որպես գրական լեզվի և բարբառների պարզ միխանիկական գումար. սխառնով էլ ջնջվում է ազգային և էթնիկական լեզուների տարբերությունը, ժխտվում ազգի որակապես նոր բնույ-

¹ Հմմտ. Г. Д. Санжеев, Образование и развитие национальных языков в свете учения И. В. Сталина, „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, М., 1952, էջ 332. И. С. Миллер, К вопросу о формировании польской буржуазной нации, ВИ, 1952, № 7, էջ 53:

² Հմմտ. Р. И. Будагов-ի և В. Н. Ярцева-ի գրախոսականը „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“ ժողովածուի մասին, ВЯ, 1952, № 4, էջ 112—113. В. И. Панов, Об отличиях национального языка от языка народности, ВЯ, 1952, № 6, էջ 120—125. „К вопросу о развитии от языка народности к национальному языку“, ВЯ, № 6, էջ 126—135 և այլն:

թը, ազգային լեզվի կազմավորման հարցը դիտվում է ուղղագիծ պարզությամբ: Հաղթահարելով «լեզվի նոր ուսմունքի» դրույթը՝ ազգային լեզվի՝ լոկ բուրժուական դասակարգի ստեղծագործություն լինելու մասին, այլև մերժելով թված տեսակետները՝ սովետական լեզվաբանների մեծ մասը կատարած աշխատանքի հետևանքով զարգացնում է այն միտքը, որ «ազգային լեզուն ներկայացնում է լեզվի ֆունկցիոնալ-ոճական, հասարակական և տերիտորիալ տեսակետից որակապես տարբերվող ձևերի բարդ ճյուղավորված սիստեմ՝ լեզվի գրականորեն մշակված տիպի՝ որպես ազգային լեզվի բարձրագույն ձևի գլխավորությունը, որի կազմի մեջ միաժամանակ մտնում է բանավոր-խոսակցական լեզվի (речь) ողջ բազմազանությունը: Ազգային լեզվի համաժողովրդական բնույթը կայանում է նրանում, որ նա հանդիսանում է տվյալ ազգի բոլոր անդամների սեփականությունը, որոնք գործնականապես օգտվում են պատմականորեն պայմանավորված նրա մի քանի տարատեսակներից»¹:

Լեզվի և հասարակության կապի պրոբլեմի հետ սերտորեն առնչվում է լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցը: Այս հարցի լուծումը կարևոր նշանակություն ունի այս կամ այն լեզվի պատմության պրոցեսի գիտական մեկնաբանության համար: Սովետական Միության և ժողովրդագրամոկրատական երկրների լեզվաբանական գրականության մեջ հանդես են եկել այս հարցի լուծման երկու կարգի տենդենցներ: Լեզվաբանների մի մասը, ելնելով լեզվի և հասարակության պատմության սերտ կապի դրույթից, առաջարկում է պերիոդիզացիայի հիմք ընդունել լեզվի «արտաքին» պատմության փուլերը, այսինքն՝ որպես լեզվի պատմության պերիոդներ դիտել նրա զարգացումը որպես ցեղային, էթնոկական և ազգային լեզու: Լեզվաբանների մի այլ խումբ (այդ թվում բուլղարացի լեզվաբան Վլ. Գեորգիևը) գտնում է, որ այս կամ այն լեզվի պատմական զարգացումը տալիս պետք է ելնել տվյալ լեզվի կրած առանձնահատուկ փոփոխություններից, նկատի առնելով առաջին հերթին լեզվի կառուցվածքի փոփոխությունները: Որոշ լեզվաբաններ էլ պերիոդիզացիայի հիմքում դնում են մեկից ավելի հատկանիշներ՝ ավելի կամ պակաս սերտ կապ

¹ Вопросы советской науки. Закономерности исторического развития общенародного разговорного языка и местных диалектов. Составили Р. И. Аванесов, Н. А. Баскаков, Е. А. Бокарев, М. М. Гухман, Ю. Д. Деширнев, М., 1958, էջ 12.

հաստատելով դրանց միջև: Հետազոտողների մեծ մասը հայտնում է այն կարծիքը, որ այս հարցը լուծելիս պետք է նկատի առնել համաժողովրդական խոսակցական լեզվի և գրական լեզուների տարբերությունը, այն հանգամանքը, որ վերջինիս զարգացումը ենթակա է գիտակցական միջամտության. «Համաժողովրդական լեզվի զարգացումը հատկապես հնագույն ժամանակաշրջաններում և նրա անգիր ձևում ամբողջովին վերաբերում է լեզվի ներքին զարգացման ոլորտին, այլև—որոշակի պատմական պայմաններում— միջլեզվային փոխազդեցություններին (սուբստրատի ազդեցությունը): Հնչյունական օրենքները, քերականական պրոցեսները, անալոգիայի ազդեցությունը վերաբերում են ամենից առաջ համաժողովրդական լեզվի զարգացմանը: Իսկ գրական լեզվի՝ որպես կոլտուրայի սպեցիֆիկ՝ երևույթի զարգացման համար բնորոշ են ամենից առաջ այնպիսի գործոններ, ինչպես ընտրությունը և կանոնարկումը (регламентация)՝ տվյալ լեզվի նորմաների կազմի մեջ որոշակի շրջանում որոշ երևույթների ներմուծումը և նրանցից համապատասխան այլ երևույթների բացառումը: Սրանով, իհարկե, չի հանվում գրական լեզվի՝ իր ներքին օրենքներով զարգանալու հարցը, միայն թե պետք է դրվի այն հարցը, թե գրական լեզվի կառուցվածքի ո՞ր կողմերում և ի՞նչ շափով է տեղի ունենում նրա զարգացումը ըստ, իր ներքին օրենքների»¹:

Այս բոլոր հարցերը բնականաբար սուր կերպով կապվում են լեզվի զարգացման ներքին օրենքների բնույթի պարզաբանման խնդրի հետ: Այս պրոբլեմին նվիրված զանազան աշխատություններում և դիսկուսիաներում լեզվաբանները փորձում են լուծել այն ինչպես մարքսիզմի ընդհանուր տեսական սկզբունքների, այնպես

¹ Вопросы советской науки... М., 1958, էջ 13—14: Այս կապակցությամբ ավելորդ չենք համարում նշել հետևյալը: Դեռևս 1956 թ. մեր շաղկապ լեզվի պատմության պեբիոդիզացիայի հարցերը հողվածում, ՊՆԹ, հ. 57, I մաս, հայ համաժողովրդական լեզվի պատմության պեբիոդիզացիան մենք առաջարկել ենք հիմնել նրա բոլոր տարատեսակների փոխհարաբերության հաշվառման վրա. այս պեբիոդիզացիայի հիմքում մենք դնում ենք լեզվի զարգացման օրենքները. միաժամանակ ինչպես այստեղ, այնպես էլ մեր շաղկապական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը՝ ղոկտորական դիսերտացիայում մենք սահմանազատում ենք համաժողովրդական լեզվի և գրական լեզվի պատմության պեբիոդիզացիայի սկզբունքները. գրական լեզվի պատմության պեբիոդիզացիայի հիմքում մենք դնում ենք շերտ ֆունկցիաների ընդլայնման պրոցեսը և այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում նրա մեջ զարգացման և մշակման ընթացքում:

էլ առանձին լեզուների կոնկրետ նյութի ուսումնասիրության արդյունքների բազմակողմանի համադրման հիման վրա (Վ. Վ. Վինոգրադով, Ա. Ս. Զիրբորավա, Վ. Ա. Զվեգինցև, Բ. Ա. Սերբերենիկով, Վ. Ն. Յարցևա, Վ. Մ. Ժիրմունսկի, Մ. Մ. Գուլման և ուրիշներ)¹: լեզվի զարգացման ներքին օրենքների ընդհանուր պրոբլեմի հետ կապված՝ քննվում են հետևյալ հարցերը. 1) «լեզվաբանական օրենք» և «լեզվի զարգացման ներքին օրենք» հասկացությունները մարքսիստական լեզվաբանության ընդհանուր սիստեմում. 2) լեզուների զարգացման ընդհանուր և մասնակի ներքին օրենքների հարաբերակցությունը՝ կապված լեզուների ինքնատիպության և նրանց զարգացման ուղիների հետ. 3) լեզվի տարբեր կողմերի զարգացման, նրանց փոխկապակցության և փոխալսման ավորվածության առանձնահատկությունները. 4) լեզվի զարգացման ներքին օրենքների և լեզվի ֆունկցիավորման հարաբերակցությունը սիստեմի մեջ. 5) լեզվի զարգացման ներքին օրենքների ուսումնասիրությունը ժողովրդի պատմության հետ անխզելիորեն կապված. 6) ցեղակից լեզուների ընտանիքում լեզվի զարգացման ներքին օրենքների դրսևորման հարցը. 7) լեզվի մեջ զարգացման տենդենցների և առանձին փոփոխությունների հարաբերակցությունը կոնկրետ լեզվի զարգացման ներքին օրենքների հետ²: լեզվի զարգացման ներքին օրենքների հետ կապված հարցերի քննարկման հետևանքով արվում են հետևյալ ընդհանուր եզրակացությունները. 1) լեզվի զարգացման ներքին օրենքները լեզվի կառուցվածքի տարբեր օղակների փոփոխության փոխկապակցության դինամիկ օրենքներ են. ուստի և չի կարելի սահմանափակվել միայն լեզվի պատմության առանձին փաստերի հավաստմամբ՝ առանց պարզելու լեզվի բոլոր կառուցվածքային կողմերի կապերը. 2) լեզվի զարգացման ներքին օրենքները

¹Վեճ. հատկապես Постановление Ученого совета Института языкознания АН СССР от 7 февраля 1952 г., ВЯ, 1952, № 3, էջ 148—149, ալև В. В. Виноградов, Понятие внутренних законов развития в общей системе марксистского языкознания, ВЯ, 1952, № 2, էջ 3—41. В. А. Звегинцев, Понятие внутренних законов развития в свете работ И. В. Сталина по языкознанию, „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, М., 1952, էջ 183—217. Внутренние законы развития языка, М., 1954 և ալև: Տե՛ս նաև լեզվի զարգացման ներքին օրենքների շուրջը տեղի ունեցած դիսկուսիայի վերաբերյալ հաղորդումը ВЯ-ում, 1953, № 3, էջ 141—149.

² ВЯ, 1953, № 3, էջ 148—149.

չնդգրկում են լեզվի կառուցվածքի բոլոր տարրերը՝ հնչյունական, քերականական, լեքսիկական, բայց ոչ ամեն մի առանձին փոփոխություն կամ նույնիսկ զարգացման ավելի ընդհանուր տենդենց է վերաճում զարգացման օրենքի։ 3) լեզվի զարգացման ներքին օրենքները, որպես դինամիկ օրենքներ, պետք է սահմանադատել լեզվի ֆունկցիավորումից՝ սիստեմի մեջ, բայց ֆունկցիավորման օրենքները չի կարելի կտրել լեզվի զարգացման ներքին օրենքներից, որոնց հետևանքն են հանդիսանում դրանք, այնպես ինչպես զարգացման ներքին օրենքների ուղղությունն ինքը որոշվում է տվյալ լեզվի առկա սիստեմով։ 4) լեզվի զարգացման ներքին օրենքները ապահովում են առանձին լեզուների զարգացման ազգային ինքնատիպությունը և որոշում նրանց որակը։ լեզվի զարգացման ընդհանուր ներքին օրենքները որոշում են լեզվի կառուցվածքի փոփոխությունների ընդհանուր ուղղությունն ու տիպը՝ դրսևորվելով ամեն մի կոնկրետ լեզվի նյութի և ձևի մեջ և ձևավելով նրա զարգացման ներքին օրենքների հետ։ ուստի և հիմք չկա խզելու լեզվի զարգացման ընդհանուր և մասնակի ներքին օրենքները։ 5) լեզվի զարգացման ուսումնասիրությունը պետք է անցկացվի ժողովրդի՝ այդ լեզուն կրողի և ստեղծողի պատմության հետ անխզելիորեն կապված։ այստեղ միևնույն ձևով անընդունելի են ինչպես Մաոի ու նրա հետևորդների վուլգար սոցիոլոգիզմը, այնպես էլ այդ պատմական օրինաչափությունների սահմանումից հակապատմական հրաժարումը, որ բնորոշ է ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանությանը։ հարկավոր է հիշել, որ անցումը տոհմային լեզուներից ցեղայինների, ժողովուրդների լեզուներից ազգայինների՝ կապված է տարբեր ժանրերի ու ոճերի մշակման հետ, որոնք անմիջականորեն արտացոլում են հաղորդակցման ձևերի զարգացումը հասարակության փոխակերպման պայմաններում։ 6) ցեղակից լեզուների զարգացման ներքին օրենքների ուսումնասիրությունը պետք է դառնա պատմա-համեմատական լեզվաբանության անբաժան մասը¹։

Ընդհանուր առմամբ, խոսելով լեզվի զարգացման ներքին օրենքների մասին, սովետական լեզվաբանները կարծում են, թե լեզվի զարգացումը կատարվում է այնպիսի ուղղությամբ, որ համապատասխանում է հասարակության զարգացմանը, կուտակում է այնպիսի տարրեր, որոնք օգնում են նրան ավելի լավ կատարելու իր ֆունկցիան²։

¹ ВЯ, 1953, № 3, էջ 140.

² Вопросы советской науки..., М., 1958, էջ 9.

լեզվի զարգացման պրոցեսի լուսաբանության մեջ կարևոր տեղ են բռնում բարբառների բնույթի ու փոփոխության, ազգային լեզվի բարբառային հիմքի, լեզուների փոխազդեցության, տարբերակման ու միասնականացման պրոցեսների՝ տարբեր պատմական էպոխաներում ունեցած տեսակարար կշռի, սուբստրատի պրոբլեմները: Վերջին հարցը դառնում է հատուկ դիսկուսիայի առարկա և տեղիք է տալիս հակադիր կարծիքների բախման համար:

Բարբառների զարգացման հարցի լուսաբանության մեջ մեծ դեր են խաղացել Ռ. Ի. Ավանեսովի աշխատությունները: Բարբառները համարելով պատմական կատեգորիա՝ նա քննում է դրանց փոխհարաբերությունը համաժողովրդական լեզվի հետ՝ պատմական տարբեր պայմաններում: Նա տարբերում է ցեղային բարբառները հետագա տերիտորիալ բարբառներից: Ֆեոդալիզմի պայմաններում Ավանեսովը նշում է երկու կարգի պրոցեսների առկայությունը՝ մի կողմից՝ եղած բարբառների տարբերակումը. մյուս կողմից՝ նույն ֆեոդալական միավորի կազմում գտնվող բարբառների միավորումը:

Սուբստրատի տեսության գնահատման հարցում կարևոր նշանակություն ստացավ 1955 թ. փետրվարին տեղի ունեցած դիսկուսիան¹: Այստեղ հանդես են գալիս Բ. Ա. Սերբերեննիկովի և Վ. Ի. Աբաևի հակադիր տեսակետները սուբստրատի հարցի մասին: Սերբերեննիկովը պաշտպանում է այն միտքը, որ «մի լեզվի ազդեցությունը մյուսի վրա սուբստրատ-լեզվի ազդեցության պայմաններում ըստ էության ոչնչով չի տարբերվում լեզուների ազդեցության մյուս տիպերից»²: Ըստ Սերբերեննիկովի՝ իրականության մեջ երբեք տեղի չի ունենում մի լեզվական հարթության դրում մյուսի վրա, մի լեզվի մակաշերտում (наслаивание) մյուսի վրա, այլ պարզապես լեզուների շփում (контактирование) և փոխազդեցություն: Սերբերեննիկովը տարբերում է լեզուների շփման երկու տիպ՝ եզրային (маргинальное контактирование) և միջերկրային (внутрирегиональное контактирование). առաջին դեպքում տեղի է ունենում եզրային շփում (ուստի և տոպոնիմիկայի ընդհանրություն չի նկատվում), երկրորդ դեպքում՝ էթնիկական ներթափանցում. առաջինի համար օրինակ են ծառայում՝ ուղմուրտերենն ու թաթարերենը, երկրորդի համար՝ մարիերենն ու

¹ Հմմտ. ДСИЯ, IX, 1956 և ВЯ, 1955, № 5, էջ 170—176:

² ДСИЯ, IX, 1956, էջ 52:

շուվաշերենը: Սուբստրատ-լեզուն կարող է անհետանալ լիովին
կամ մասամբ: Սերիերեննիկովի կարծիքով՝ սուբստրատի հար-
ցը գտնվում է բուն պատմա-համեմատական լեզվաբանության
սահմաններից դուրս և պետք է ուսումնասիրվի լեզվաբանության
հատուկ դիսցիպլինների կողմից (համեմատական իմաստաբա-
նության, համեմատական փորձառական հնչյունաբանության և
լեզունների փոխազդեցության տարբեր տիպերի արդյունքներն ու-
սումնասիրող հատուկ դիսցիպլին):

Վ. Ի. Աբաևը ելնում է այն գաղափարից, որ սուբստրատի ե-
րևույթը հակադրվում է լեզունների փոխազդեցության երկու այլ
տիպերին՝ ցեղակցությանը և փոխառությանը՝ միջանցիկ դիրք
գրավելով նրանց միջև: Հենց դրանով էլ սուբստրատի հարցը լեզ-
վական արժեք է ստանում. իսկ ընդհանրապես սուբստրատի գա-
ղափարը լեզվաբանական գաղափար չէ, սուբստրատի մասին
կարելի է խոսել այն դեպքում, երբ տեղի է ունենում էթնիկական
խառնման և բնակչության տեղափոխման պրոցես. սուբստրատը
իր էությունը էթնոգենետիկական պրոցես է, որ ունենում է և լեզ-
վական հետևանքներ: Լեզվական սուբստրատը միշտ ենթադրում
է էթնիկական սուբստրատ: Սուբստրատի երևույթը հանդես է
գալիս այն դեպքում, երբ տեղի է ունենում տեղական բնակչու-
թյան կողմից օտար լեզվի մասսայական յուրացում՝ որպես հե-
տևանք նվաճման, էթնիկական կլանման, քաղաքական տիրապե-
տության, կուլտուրական գերակշռության և այլն: Սուբստրատի
հարցը սովետական լեզվաբանության համար հատուկ նշանակու-
թյուն ունի որպես լեզվի պատմության և ժողովրդի պատմության,
սերտ կապի դրսևորումներից մեկը: Սուբստրատը տարբերվում
փոխառությունից որպես ավելի խոր ներթափանցման պրոցես.
սուբստրատը՝ ցեղակցության նման և ի հակադրություն փոխա-
ռության՝ էթնոգենետիկ պրոցես է ենթադրում. այն տողորում է
լեզվի ողջ կառուցվածքը (այդ թվում և ձևաբանական տիպը, թեև
ոչ ձևաբանական մասնիկները), մինչդեռ փոխառությունը ընդգր-
կում է լոկ բառապաշարի որոշ շերտեր. ի տարբերություն փոխա-
ռության՝ այն ենթադրում է երկարատև երկլեզվայնություն:

Լեզվաբանների գերակշռող մեծամասնությունը պաշտպա-
նում է Աբաևի տեսակետը:

Սովետական լեզվաբանության կարևորագույն պրոբլեմներից
են գլոտոգոնիական և էթնոգլոտոգոնիական, մարդկային լեզվի և
լեզվաբանության, լեզվախմբերի ու առանձին լեզուների ծագ-

ման հարցերը: Այս հարցերի լուծման մեջ սովետական լեզվաբանները փորձում են սերտ կոնտակտ հաստատել փիլիսոփաների, պատմաբանների, հնագետների, մարդաբանների և ազգագրագետների հետ:

Լեզվի ծագման հարցը լուծելիս սովետական լեզվաբանները ելնում են էնգելսի ցուցումներից, լեզվի ծագումը կապում մարդու հասարակական աշխատանքային գործունեության հետ: Սովետական լեզվաբանները գտնում են, որ լեզուն ու մտածողությունը ծագել են միաժամանակ, և պայքարում են լեզուն մտածողության և մտածողությունը լեզվին նախորդել տալու փորձերի դեմ: Ի տարբերություն «լեզվի նոր ուսմունքի»՝ սովետական լեզվաբանությունը զարգացման արդի էտապում առաջնային է համարում հնչյունական լեզուն, մերժում է հնչյունական լեզվի ծագման հենց սկզբից դասակարգային բնույթ ունենալու հակագիտական տեսակետը: Քննադատության ենթարկելով լեզվի ծագման ինդիվիդուալիստական, իդեալիստական ու մեխանիստական ուսմունքները՝ սովետական լեզվաբանները ելնում են լեզվի և մտածողության, լեզվի և հասարակության կապի դիալեկտիկական բնույթից, օգտագործում Ի. Պավլովի ուսմունքը լեզվի երկրորդ ազդանշանային սխեմեմ հանդիսանալու մասին¹:

Սովետական մարդաբան Վ. Վ. Բունակը² ելնելով լեզվի (խոսքի) և մտածողության սերտ կապի, առաջին բառերի՝ մտածողության հետ միաժամանակ ծագելու գաղափարից՝ փորձել է գծել լեզվի ծագման հիմունքների և զարգացման սկզբնական ստադիաների պատկերը: Մարդը, ըստ Բունակի, անցնելով գործիքների մտադրված պատրաստմանը՝ հասնում է ընդհանրացման և վերլուծության զարգացման այն աստիճանին, որն արտահայտվում է ընդհանուր հասկացությունների ձևավորման ընդունակության մեջ. վերջիններիս ձևավորումն էլ տեղի է ունենում խոսողալսողական և ձայնա-շարժողական գրգռումների հիման վրա: Առաջին

¹ Հմմտ. Н. А. Кондрашов и А. Г. Спиркин, Происхождение языка и мышления, „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, М., 1952, էջ 372-410. А. Г. Спиркин, Происхождение языка и его роль в формировании мышления, „Мышление и язык“, М., 1957, էջ 3-72. Ի. Բ. Աղայան, Լեզվի ծագման հարցը ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի լույսի տակ, ԵՊՀՊԱ, XXXIV, էջ 41-83:

² В. В. Бунак, Происхождение речи по данным антропологии. „Происхождение человека и древнее расселение человечества“, М., 1951, էջ 205-290.

բառերը ծագում են կապիկների փոխակերպված կենսական աղ-
մուկներից՝ հնչյունական ազդանշանների այն հատուկ կատեգո-
րիայից, որ տարբերվում է հուզական ճիշերից: Պետք է տարբե-
րել առաջնային և երկրորդային ժեստեր. առաջնային ժեստերը
ծագել են լեզվի հետ միաժամանակ: Սկզբնական խոսքը կազմված
է եղել առանձին ասույթներից (речения), որոնք ունեցել են բո-
վանդակության լրիվություն, միաժամանակ արտահայտել գոր-
ծողության առարկան, նպատակը և միջոցը: Մասնագիտացված
մանր գործիքների պատրաստումը նշանավորում է լեզվի (խոսքի)
զարգացման երկրորդ փուլը, երբ մարդը ձեռք է բերում առանձին
հասկացություններ և, հետևաբար, բառերը կապակցելու ունա-
կություն: Լեզվի (խոսքի) հնչյունական և իմաստային կողմերը
զարգանում են միաժամանակ: Առաջին փուլը համապատասխա-
նում է ստորին պալեոլիթին, երկրորդը՝ վերին:

Լեզվախմբերի, լեզվաընտանիքների և առանձին լեզուների
ծագման հարցերը լուծելիս սովետական լեզվաբանները պայքա-
րում են ինչպես «լեզվի նոր ուսմունքի» ու նրա ուղիղիվների,
այնպես էլ երիտքերականական միակողմանիության դեմ, նշում
լեզուների ցեղակցական կապերի ողջ բազմազանությունը: Դրո-
վում են նախալեզվի կամ հիմնալեզվի և նրա հետ կապված հիմ-
նածողովորդի պրոբլեմը, հնարավոր է համարվում լեզուների՝ մեկ
աղբյուրից ծագելը: Մերժվում է սովետական ազգագրագետ
Տոլստովի «սկզբնական լեզվական անընդհատականության» տե-
սակետը, որը «լեզվի նոր ուսմունքի» հարցադրման մի տարա-
տեսակն է:

Լեզվի և մտածողության, ձևի և բովանդակության, տրամա-
բանական, հոգեբանական և լեզվական կատեգորիաների, հասկա-
ցության և բառի (բառիմաստի), դատողության և նախադասու-
թյան փոխհարաբերության հարցերը միշտ էլ գտնվել են սովետա-
կան լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում, արժարժվել ինչ-
պես ընդհանուր լեզվաբանության դասագրքերում ու ձեռնարկնե-
րում, այնպես էլ զանազան մենագրություններում ու հոդվածնե-
րում: Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության հարցը լուծե-
լիս մարքսիստ լեզվաբանները նախ՝ խնդիր են դնում տարբերա-
կել այնպիսի կատեգորիաները, ինչպիսիք են մտածողությունը, գի-
տակցությունը, իդեոլոգիան և աշխարհայացքը, մի բան, որ չէ՞ր
կատարվում Մառի ու նրա հետևորդների մոտ. երկրորդ՝ ելնում
են լեզվի և մտածողության ինչպես նույնացման, այնպես էլ իրա-

րից կտրելու դրսևորումների դեմ, ծագմամբ ու գոյությամբ դրանք պայմանավորում միմյանցով, նշում դրանց կապի դիալեկտիկական բնույթը. երրորդ՝ խոսելով մարդու մտածողության զարգացման մասին՝ նրանք ժխտում են նախամարդու կողմից աշխարհը սկզբնապես միայն ֆանտաստիկ ձևով արտացոլելու դրույթը, գտնում, որ իրականության ավելի ու ավելի առաջ գնացող ճանաչողության զարգացումը մարդու գոյության անհրաժեշտ պայմանն է:

Բառի և հասկացության, նախադասության և դատողության, լեզվի նշանային բնույթի հարցերն արծարծված են Սմիռնիցկու, Գալկինա-Ֆեդոտուկի, Զվեգինցևի, Ախմանովայի և ուրիշների աշխատություններում, թեև չի կարելի ասել, թե այդ հարցերը լուծված են հավապար խորությամբ և հաջողությամբ¹: Այս հարցերը լուծելիս լեզվաբաններն աշխատում են հենվել մատերիալիստական դիալեկտիկայի վրա՝ օգտագործելով լեզվաբանության և այլ գիտությունների նվաճումների արդյունքները:

Լեզվի պատմական և ստատիկ վերլուծության մեթոդների հետ կապված հարցերը, պատմա-համեմատական և ստրուկտուրալ վերլուծության մեթոդների նկատմամբ մարքսիստական լեզվաբանության ունենալիք վերաբերմունքի հարցերն արծարծված են Սմիռնիցկու, Սերբերեննիկովի, Ախմանովայի, Գուխմանի, Գորնունգի, Վ. Վ. Իվանովի և ուրիշների աշխատություններում:

Սովետական լեզվաբանները, ստատիկ ուսումնասիրության մեջ կարևոր տեղ հատկացնելով ձևույթային վերլուծությանը, այնուամենայնիվ, կարծում են, որ լեզվաբանական հետազոտության գլխավոր միավորը բառն է, որպես այս կամ այն լեզվով խոսողների կողմից իրապես գիտակցվող միավոր. բառը, ի տարբերություն ձևույթի, հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն քերականական (ձևաբանական) միավոր, մինչդեռ ձևույթը այդպիսի ինքնուրույնություն չունի և կարող է որպես անկախ միավոր հանդես գալ միայն որպես բառ ձևավորվելով: Իհարկե, բառի և ձևույթի փոխհարաբերության հարցը դեռևս վերջնական լուծում ստացած հարց չի կարելի համարել: Բառի այս մեկնակետային բնույթի ըմբռնումը արտահայտվել է Ա. Ի. Սմիռնիցկու հետևյալ տողերում. «... բառը, — գրում է նա, — հանդես է գալիս որպես լեզվի անհրաժեշտ միավոր և՛ լեքսիկայի (բառային կազմի), և՛ քե-

● ¹ Նմտ., օրինակ, Գալկինա-Ֆեդոտուկի «Суждение и предложение» բրոշյուրի զբախոսականը՝ զբված Ն. Ի. Կոնզակովի կողմից, ВФ, 1957, № 5:

քականության քերականական կառուցվածքի բնագավառում, և հետևաբար բառը պետք է համարվի ընդհանրապես հիմնական լեզվական միավորը. լեզվի բոլոր մյուս միավորները (օրինակ՝ ձևվույթները, դարձվածաբանական միավորները, այլևայլ քեղականական կառուցումները) այս կամ այն կերպ պայմանավորված են բառի առկայությամբ և, հետևաբար, ենթադրում են այնպիսի միավորի գոյությունը, ինչպիսին բառն է»¹:

Սրանով սովետական դիալեկտիկա-մատերիալիստական լեզվաբանությունը հակադրվում է և ստրուկտուրալիստական ձևական վերլուծությանը, որի մեջ զլխավոր միավոր է դարձել ձևույթը, և «լեզվի նոր ուսմունքին», որի մեջ փորձ էր արվում այդպիսի հիմնական միավոր դարձնել նախադասությունը:

Բառի ուսմունքը անմիջականորեն կամ միջնորդված կերպով առնչվում է մի շարք հարցերի հետ, որոնք անհրաժեշտաբար զրավում են սովետական լեզվաբանների ուշադրությունը՝ բառի իմաստային և հնչյունական, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ, լեզվական և խոսքային, լեքսիկական և քերականական կողմերի փոխհարաբերությունը, բառիմաստի պրոբլեմը, խոսքի մասերի ուսմունքը և այլն:

Ի տարբերություն ամերիկյան ստրուկտուրալիստների ամենտալիստական կամ մեխանիստական ըմբռնման, սովետական լեզվաբանները բառիմաստը համարում են բառի անհրաժեշտ մասը: Սակայն նշելի է, որ բառիմաստի և հասկացության փոխհարաբերության հարցում հանդես են գալիս երկու հակադիր տեսակետներ. ոմանց կարծիքով բառիմաստը համընկնում է հասկացության հետ, մյուսների կարծիքով՝ ոչ:

Սովետական լեզվաբանները նոր մեկնաբանություն են տալիս շարույթի (սինտագմայի) և բառազուգորդման ուսմունքին, շարահյուսության մեջ առանձնացնում բառազուգորդումների, պարզ նախադասությունների և բարդ նախադասությունների ուսմունքը: Բառը համարելով լեզվական վերլուծության մեկնակետը՝ որոշ հնչույթաբաններ, այնուամենայնիվ, հնչույթաբանական վերլուծության մեջ ելնում են ձևույթից:

Պատմա-համեմատական հետազոտության մեջ կարևոր տեղ տալով պատմա-համեմատական մեթոդին՝ մարքսիստական լեզվաբանությունը նախ՝ ելնում է ստատիկ և պատմական վերլու-

¹ А. И. Смирницкий, Лексическое и грамматическое в слове, „Вопросы грамматического строя“, М. 1955, էջ 11.

ծության ոչ թե հակադրությունից, այլ փոխադարձ կապից, երկրորդ՝ անհրաժեշտ է համարում պատմա-համեմատական մեթոդի կատարելագործումը, երրորդ՝ այդ մեթոդի տված արդյունքները գնահատում է դիալեկտիկական մատերիալիզմի լույսի տակ, փորձում սերտորեն շաղկապել լեզվաբանության տված արդյունքները պատմության, հնագիտության, ազգագրության և այլ դիսցիպլինների տվյալների հետ:

1954 թ. հուլիսին տեղի ունեցած դիսկուսիան խոսքի մասերի հարցի շուրջը հանդես է բերում երկու հակադիր տեսակետ. Ն. Ս. Պոսպելովը և ելույթ ունեցողների մեծ մասը պաշտպանում են խոսքի մասերի՝ բառերի լեքսիկա-քերականական կարգեր լինելու գաղափարը. Ա. Բ. Շապիրոն խոսքի մասերը նույնպես դիտում է որպես բառերի լեքսիկա-քերականական խմբեր, բայց նրանց առանձնացման հիմքում դնում է ձևաբանական հատկանիշները, պաշտպանում Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովի մոտեցումը: Ընդհանրապես սովետական լեզվաբանության մեջ իշխում է այն կարծիքը, որ խոսքի մասերը բառա-քերականական (լեքսիկա-քերականական) կատեգորիաներ են, այն է՝ բառախմբեր, որոնք տարբերվում են և՛ բառիմաստային, և՛ քերականական իմաստով: Այս տեսակետից անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ քերականական իմաստը բառային իմաստից կտրված մի բան չէ, այլ սերտորեն կապված է նրա հետ:

Այժմ անցնենք սովետական մի քանի ականավոր լեզվաբանների հայացքների բնութագրմանը:

Վ. Վ. Վինոգրադով.— Ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովը զբաղվում է գլխավորապես ռուսաց լեզվի հարցերով: Սակայն ռուսաց լեզվին նվիրված իր աշխատություններում նա արժարժում է լեզվաբանական տեսության բազմաթիվ կարևոր հարցեր. քիչ չեն և նրա այն ուսումնասիրություններն ու հոդվածները, որոնց մեջ նա զբաղվում է մարքսիստական լեզվաբանության պրոբլեմներով: Վ. Վ. Վինոգրադովը հատուկ ուշադրություն է դարձնում գրական լեզվի (հատկապես ռուսաց գրական լեզվի) պրոբլեմներին և ոճի հարցերին: Իր աշխատություններում նա փաստորեն ի մի է բերել, վերագնահատել և համադրել ռուս լեզվաբանական մտքի, հատկապես ռուսական քերականագիտության կարևորագույն նվաճումները: Վինոգրադովը կարևոր դեր է խաղացել «լեզվի նոր ուսմունքի» վուլգար սոցիոլոգիական դրույթների քննադատության ու լիկվիդացման գործում:

Ակադ. Վ. Վինոգրադովի՝ ժամանակակից ռուսաց լեզվին նվիրված աշխատություններից նշելի են «Ժամանակակից ռուսաց լեզուն», «Ռուսաց լեզուն», «Մեծ ռուսաց լեզուն» և այլն¹: Վինոգրադովը մասնակցել է և ռուսաց լեզվի ակադեմիական քերականությունը գրելուն ու խմբագրելուն²:

Ռուսաց գրական լեզվի պատմությանը նվիրված աշխատություններից հիշատակելի են «XVII—XIX դդ. ռուսաց գրական լեզվի պատմության ուրվագծերը», «Պուշկինի լեզուն», «Պուշկինի ոճը» և այլն³:

Ռուսական լեզվաբանության պատմությանը Վ. Վ. Վինոգրադովը անդրադարձել է ինչպես «Ժամանակակից ռուսաց լեզվի» 1-ին մասում, այնպես էլ բազմաթիվ հոդվածներում՝ նվիրված Շախմատովի, Շչերբայի, Պեղկովսկու, Ֆակուբինսկու և ուրիշների հայացքների բնութագրմանը. զգալի տեղ է տալիս Վինոգրադովը նաև առանձին հարցերի ուսումնասիրության պատմությանը:

Նշանակալից թիվ են կազմում լեզվաբանական տեսության առանձին հարցերին, հատկապես բառի հետ կապված հարցերին, բառակազմությանը, ոճի հարցերին, դարձվածաբանությանը նվիրված ուսումնասիրությունները⁴:

Վինոգրադովը հետևողականորեն անց է կացնում գրական լեզվի՝ լեզվի ընդհանուր պատմությունից առանձնացնելու գաղափարը: Նշելով գրական լեզվի պատմության կապը լեզվի պատմության բոլոր կողմերի հետ՝ նա միաժամանակ ընդգծում է գրա-

¹ В. В. Виноградов, Современный русский язык, I II, 1938. Русский язык, 1947. Великий русский язык, М., 1945.

² Грамматика русского языка, М., I II, 1953—1954.

³ В. В. Виноградов, Очерки истории русского литературного языка XVII—XIX вв., 1938. Язык Пушкина, 1935. Стиль Пушкина, М. 1941.

⁴ В. В. Виноградов, Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. „Труды юбилейной сессии ЛГУ“, Л., 1946. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, сборник „А. А. Шахматов“, 1947. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. „Вопросы синтаксиса современного русского языка“, 1950. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка. „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, 1952. Основные типы лексических значений слова, ВЯ, 1953, № 5. Основные вопросы синтаксиса предложения. „Вопросы грамматического строя“, 1955 և այլն:

կան լեզվի՝ որպես տվյալ լեզվի մշակված ձևի, ուսումնասիրության կարևորությունը և մատնանշում առանձին գրողների՝ այս հարցում կատարած դերը: Այս առումով Վինոգրադովը հատուկ ուշադրություն է դարձնում ոճաբանության հարցերին՝ այդ հարցերի հաշվառումը կարևոր համարելով ոչ միայն գրական լեզվի պատմության, այլև քերականության ու բառապաշարի ուսումնասիրության համար: Գրական լեզուն փոխկապակցված հարաբերակից ոճերի սիստեմ է, և նրա պատմությունը մեծ շահով նաև ոճական տարբեր ուղղությունների ձևավորումների, փոխազդեցությունների ու տեղաշարժերի պատմություն է. գրական լեզվի պատմության մեջ էլ հատուկ ուշադրություն պետք է գրավեն գեղարվեստական գրականության լեզվի (լեզվի, որպես գեղարվեստական գրականության հիմնական գործիքի) հարցերը:

Վինոգրադովի լեզվա-քերականական վերլուծության մեկնակետը բառն է. ժամանակակից ռուսաց լեզվի կառուցվածքի վերլուծությունը նա կատարում է բառի ուսմունքի հիման վրա, ընդ որում պայթարում է բառի ինչպես նեղ ձևաբանական (ձևական), այնպես էլ սուբյեկտիվ հոգեբանական ըմբռնումների դեմ. «Բառը որպես ձևերի և իմաստների սիստեմ,—գրում է Վինոգրադովը,— լեզվի քերականական կատեգորիաների միավորման և փոխազդեցության կիզակետն է»¹: Բառը դիտվում է հնչյունական և իմաստային կողմերի անխզելի կառուցվածքային միասնության, բառային և քերականական, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերի փոխկապակցության մեջ: Այն սահմանվում է որպես «բառային (лексический) և քերականական իմաստների ներքին, կառուցվածքային միասնություն»¹. սակայն սրանով բառի էությունը չի սպառվում. բառը արտահայտում է նաև կոլեկտիվ կամ անհատական սուբյեկտի գնահատականը, այլ կերպ ասած՝ հանդես է գալիս նաև որպես արտահայտչականություն կրող: Վինոգրադովը անհրաժեշտ է համարում տարբերել բառի իմաստը և գործածությունը. «Ի մ ա ս տ ն եր ր կայուն են և ընդհանուր բոլորի համար, որոնք տիրապետում են լեզվասիստեմին: Գ ո Ր Ժ ա Ժ ու թ յ ու ն ր բառի իմաստներից մեկի միայն հնարավոր կիրառությունն է, երբեմն շատ անհատական, երբեմն ավելի կամ պակաս տարածված»³: Վինոգրադովը առանձնացնում է բառերի 4 իմաս-

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, էջ 15:

² Նույն տեղը, էջ 18:

Նույն տեղը, էջ 21:

տա-քերականական կատեգորիա՝ 1) բառ-անվանումներ կամ խոսքի մասեր, 2) սպասարկու բառեր կամ խոսքի մասնիկներ, 3) եղանակիչ բառեր և 4) միջարկութուններ: Այս խմբավորումը նա դնում է բառերի խոսքի մասային դասակարգման հիմքում՝ նշելով, որ այս դասակարգումը կատարելիս պետք է նկատի առնվեն բառի կառուցվածքի բոլոր կողմերը, որ քերականութունը միշտ կառուցվածքային է (конструктивный) և ենթակա չէ մեխանիկական բաժանումների, որ քերականական ձևերն ու իմաստները սերտ փոխազդեցության մեջ են գտնվում բառային (лексический) իմաստների հետ:

Զգալի ազդեցություն է գործել սովետական լեզվաբանության մեջ կատարվող դարձվածաբանական ուսումնասիրությունների վրա դարձվածաբանական զուգորդումների այն դասակարգումը, որ տվել է Վինոգրադովը: Այս դասակարգումը հիմնված է դարձվածաբանական զուգորդման կառուցվածքի անդամների կապի սերտության աստիճանի վրա: Նա տարբերում է դարձվածաբանական սերտաճումներ (фразеологические сращения) (իդիոմները), դարձվածաբանական միասնություններ (фразеологические единства) (ասացվածքներ, առածներ և այլն) և դարձվածաբանական զուգորդումներ (фразеологические сочетания) (բառերի ոչ ազատ զուգորդումները):

Քերականության մեջ առանձնացնելով ձևաբանությունը և շարահյուսությունը՝ Վինոգրադովը առաջինին հատկացնում է բառաձևերի և բառակազմության ուսմունքը, երկրորդին՝ բառակապակցության և նախադասության ուսմունքը: Բառակապակցության ուսմունքի՝ որպես շարահյուսության առանձին բաժնի տարբերումը Վինոգրադովի շարահյուսական ուսմունքի առանձնահատուկ կողմն է: Բառակապակցությունը Վինոգրադովը անհրաժեշտ է համարում տարբերել շարույթից (սինտագմայից՝ վերջին տերմինին սովետական լեզվաբանության մեջ տրվող իմաստով և ոչ թե սոսյուրյան առումով): «Շարույթը, — գրում է նա, — խոսքի իմաստային-շարահյուսական միավոր է, որ արտացոլում է «իրականության մի կտորը»՝ լի տվյալ հաղորդման ինտոնացիայով և կենդանի արտահայտչականությամբ. նա գտնվում է սերտ իմաս-

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, էջ 21:

տային կապի մեջ նույն այդ ասույթի (высказывание), նույն այդ խոսքի մյուս բոլոր այդպիսի իմաստային-շարահյուսական միավորների հետ»¹: «Շարույթը և բառակապակցությունը տարբեր շարահյուսական պլանների հասկացություններ են: Բառակապակցության ուսմունքը բառի և նախադասության քերականական ուսմունքի անհրաժեշտ լրացումն է: Այն սերտորեն կապված է ուսաց լեզվի կազմում դարձվածաբանական միավորների բառաիմաստային ուսումնասիրության հետ: Բառակապակցության ուսմունքն անհրաժեշտ է ուսաց լեզվում շարույթների տարբեր տեսակների կառուցվածքային (конструктивный) յուրահատկությունները հասկանալու համար»²: Բառակապակցությունը, ըստ Վինոգրադովի, կարող է դիտվել խոսքից դուրս՝ որպես երկու կամ ավելի բառերից բաղկացած կապակցություն, որ նախադասության համար ծառայում է որպես շինանյութ. «Բառակապակցությունները միայն նախադասության կազմում և նախադասության միջոցով են մտնում լեզվի հաղորդակցական միջոցների սիստեմի մեջ: Բայց նախադասությունից դուրս դիտված, որպես նրա շինանյութ, բառակապակցությունները նույնպես, ինչպես բառերը, պատկանում են լեզվի անվանական միջոցներին, առարկաների, երևույթների, պրոցեսների և այլնի նշանակման միջոցներին»³: Խոսքի մեջ, նախադասության կազմի մեջ բառակապակցությունը կարող է հանդես գալ ոչ միայն որպես մեկ շարույթ, այլև բաժանվել երկու շարույթի կամ մտնել մի այլ շարույթի կազմի մեջ՝ նրա հետ ավելի բարդ շարույթ կազմելով. այսպես, о пленнике с ногами в путях բառակապակցությունը հետևյալ նախադասության «կենդանի շարույթային գործածության մեջ» կարող է բաժանվել երկու մասի՝ «Печальные, с осунувшими лицами, (с ногами в путях), гонимые «незнаемую» странкою, (мучимые жаждой и голодом) пленники со слезами говорили друг другу...

Ա. Ի. Սմիռնիցկի. — Ա. Ի. Սմիռնիցկին զբաղվել է ինչպես

¹ Акад. В. В. Виноградов, Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка, „Вопросы синтаксиса современного русского языка“, М., 1950, էջ 253:

² *Նույն տեղը*, էջ 254:

³ Грамматика русского языка, II, 1, М., 1954, էջ 10:

լեզվաբանության բնագիտությունը տեսական հարցերով¹, այնպես էլ անգլերենի պատմության ու տեսության խնդիրներով²:

Իր «լեզվի գոյության օբյեկտիվությունը» ուսումնասիրության մեջ ճիշտ համարելով լեզվի և խոսքի սոսյուրյան տարբերակումը՝ Սմիռնիցկին, սակայն, քննադատում է լեզվի բնույթի և լեզվի ու խոսքի փոխհարաբերության սոսյուրյան ըմբռնումը. ըստ Սոսյուրի՝ լեզուն հոգեկան երևույթ է, գոյություն ունի խոսողների հոգեկանի (психика) մեջ, որովհետև լեզվական նշանի երկու կողմն էլ՝ և՛ իմաստը, և՛ ակուստիկական պատկերը, հոգեկան են. սրանով իսկ Սոսյուրը հանդես է գալիս որպես իդեալիստ. Ելմսլեի մոտ լեզվական նշանը զրկվում է նաև հոգեկան հիմքից, վերածվում «մաքուր» հարաբերությունների կամ ձևերի միացության. Սմիռնիցկին, աշխատելով հաղթահարել և՛ Սոսյուրի, և՛ ստրուկտուրալիստների իդեալիզմը, հարցը լուծում է այն ձևով, որ լեզուն գոյություն ունի խոսքի մեջ որպես օբյեկտիվորեն տրված հասարակական երևույթ, որը, սակայն, կարող է առանձնացվել խոսքից հատուկ լեզվաբանական քննության համար. լեզուն այլ կերպ չի կարելի ուսումնասիրել, քան խոսքային դրսևորումների մեջ: Բնութագրելով Սոսյուրի և իր մեկնաբանությունների տարբերությունը՝ Սմիռնիցկին գրում է. «Տարբերություն կար արդեն այն բանի մեջ, թե ի՞նչն է առաջ քաշվում որպես կարևորագույն հարաբերակցություն. դր-Սոսյուրի մոտ՝ langue-parole, մինչդեռ այստեղ՝ խոսք-լեզու, որ ավելի շուտ համապատասխանում է դր-սոսյուրյան langage-langue-ին: Հետևաբար դր-Սոսյուրի մոտ langage-ը հանդես է գալիս գերազանցապես որպես langue-ի և parole-ի միացում (թեև նա սկսում է այդ միացության քննությունից որպես ամբողջի, l'ensemble du langage). իսկ այստեղ այն, ինչ կա խոսքի մեջ (այսինքն՝ մոտավորապես դր-սոսյուրյան langage-ի իմաստով), բացի լեզվից, որպես այդպիսինից, քննվում է հենց որպես որոշ «մնացորդ», այսինքն՝ որպես մի բան,

¹ А. И. Смирницкий, К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании, ВЯ, 1952, № 4. Об особенностях обозначения направления движения в отдельных языках, ИЯШ, 1953. Объективность существования языка, М., 1954. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства, М., 1955. Значение слова, ВЯ, 1955, № 2. Лексическое и грамматическое в слове, «Вопросы грамматического строя», 1955.

² А. И. Смирницкий, Древнеанглийский язык, М., 1955. Лексикология английского языка, М., 1956. Синтаксис английского языка, М., 1957. Морфология английского языка, М., 1959.

որ լեզվաբանական տեսակետից չի բնութագրվում ինչ-որ դրական հատկանիշներով, այլ առանձնացվում է որպես իսկական իմաստով լեզվին չվերաբերող բան»¹։ Սոսյուրյան լեզուն ավելի շուտ լեզվի իմացումն է, քան բուն լեզուն։ Լեզվի ամեն մի միավորի գոյությունը նրա կանոնավոր վերարտադրությունն է հասարակական մասշտաբով։ Լեզվի և խոսքի մեջ առկա է փոխադարձ կապ, ընդ որում շարժում է կատարվում խոսքից լեզու. «խոսքի առանձին հատկությունները կարող են վերածվել լեզվի գծերի և լեզվի առանձին արտադրանքները (ПРОИЗВЕДЕНИЯ)— խոսքի մեջ կազմող նոր բառերից մինչև ամբողջ նախադասությունները— կարող են դառնալ խոսքի միավորներ»²։

Ինչպես տեսանք, Սմիռնիցկին ևս լեզվական մեկնակետային միավոր է համարում բառը։ Այս կապակցությամբ նրան զբաղեցնում են բառիմաստի, բառի բառային և քերականական կողմերի փոխհարաբերության և այլ հարցեր։ Եթե Սոսյուրի համար լեզվական նշանը, լինելով հոգեկան երևույթ, ունի երկու կողմ՝ հասկացություն և ակուստիկական պատկեր, ապա Սմիռնիցկին անհրաժեշտ է համարում այնպիսի մի հարցի լուծումը, ինչպիսին բառի հնչման (ЗВУЧАНИЕ СЛОВА) և բառի հնչապատկերի (այդ հնչման՝ գիտակցության մեջ արտացոլվելու) փոխհարաբերության հարցը. բառիմաստը կապված է և՛ առաջինի, և՛ երկրորդի հետ, բայց բառիմաստի կապը հնչման հետ («արտաքին խոսքի» ժամանակ) առաջնային է, հնչապատկերի հետ («ներքին խոսքի ժամանակ»)՝ երկրորդային. սրանով իսկ Սմիռնիցկին բառիմաստի և բառի արտաքին կողմի փոխհարաբերության հարցը փորձում է լուծել մատերիալիստական դիրքերից։ Սրա հետ կապված՝ Սմիռնիցկին կարևոր է համարում դնել այն հարցը, թե բառիմաստը արդյոք բառի կազմի մեջ է մտնում, թե նրա նկատմամբ ինչ-որ արտաքին բան է. այս հարցը Սմիռնիցկին փորձում է լուծել՝ հենվելով նախորդ հարցադրման վրա. «... բառիմաստը ունի հնչման և գիտակցության մեջ սրա արտացոլման հետ ունեցած կապով կարծես թե երկրորդ կապ է ստեղծում մեկի ու մյուսի միջև և բառի հնչապատկերին տալիս, այսպես ասած, ավելի մեծ ֆունկցիոնալ կշիռ, քան այն, որը սովորաբար հատուկ է գիտակցության մեջ որևէ երևույթի արտացոլմանը։ Սրա շնորհիվ՝

¹ А. И. Смирницкий, Объективность существования языка. 1954, էջ 13 14.

² Նույն տեղը, էջ 30:

բառիմաստը ոչ թե պարզասլես «կապված» է նրա հնչման (և հըն-
 շապատկերի) հետ, այլ կարծես «ընդերված» հենց բառի կառուց-
 վածքի մեջ»¹: Այս բոլորի հետ կապված՝ Սմիռնիցկին արժարժում
 է բառի արտաքին և ներքին կողմերի (հնչման և իմաստի) կապի
 հարցը. այդ կապը համարելով պայմանական, կամայական,
 հնչման և իմաստի բնույթով շորոշվող՝ նա միաժամանակ նշում
 է, որ «այդ կապի պայմանականությունը, իհարկե, պայմանակա-
 նություն է իրենց իսկ երևույթների բնույթի տեսակետից, նրանց
 ֆիզիոլոգիական և տրամաբանական-հոգեբանական կողմից: Հա-
 սարակական-պատմական կողմից լեզվի գոյություն ամեն մի
 տվյալ մոմենտում այդ կապը պայմանավորված է լեզվի նախորդ
 պատմությամբ»²: Պատմականությունը, չպատճառաբանվածությու-
 նը, ըստ Սմիռնիցկու, վերաբերում է անվերլուծելի միավորներին՝
 ձևություններին, իսկ մյուս դեպքերում հանդես է գալիս պատճառա-
 բանվածությունը. իհարկե, և՛ պայմանականությունը, և՛ պատ-
 ճառաբանվածությունը հարաբերական բնույթ ունեն: Նկատի առ-
 նելով այս բոլորը՝ Սմիռնիցկին բառիմաստը սահմանում է որպես
 «գիտակցության մեջ առարկայի, երևույթի կամ հարաբերության
 արտացոլում [կամ իր բնույթով անալոգիական հոգեկան գոյա-
 ցում՝ կազմված (конструированный) իրականության առանձին
 տարրերի արտացոլումներից], որ մտնում է բառի կառուցվածքի
 մեջ որպես նրա այսպես կոչված ներքին կողմը, որի նկատմամբ
 բառի հնչումը հանդես է գալիս որպես նյութական թաղանթ՝ ան-
 հրաժեշտ ոչ միայն իմաստի արտահայտման և այն ուրիշներին
 հաղորդելու, այլև հենց նրա առաջացման, ձևավորման, գոյու-
 թյան և զարգացման համար»³: Այս առումով բառիմաստի հաս-
 կացությունը Սմիռնիցկին ընդլայնում է՝ դնելով այստեղ և այն,
 ինչ արտահայտվում է միջարկություններով:

Բառը, լինելով լեզվի հիմնական միավոր և՛ բառապաշարի,
 և՛ քերականական կառուցվածքի տեսակետից, ըստ Սմիռնիցկու,
 հանդես է գալիս որպես բառային և քերականական կողմերի
 միասնություն: Բառային կողմով բառը Սմիռնիցկին համե-
 մատում է թվաբանական մեծության հետ (1, 2, 3 և այլն), քերա-
 կանական կողմով՝ հանրահաշվական մեծության հետ (a

¹ А. И. Смирницкий, Значение слова, ВЯ, 1955, № 2, էջ 86-87:

² Նույն տեղը, էջ 87:

³ Նույն տեղը, էջ 89:

կամ x և այլն), որը կոնկրետ թիվ չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, թիվ է ներկայացնում: Բառի բառային և քերականական կողմերի հարաբերության բնույթից բխում է բառագիտության և քերականության փոխհարաբերության բնույթը. Եթե քերականությունը,— գրում է Սմիռնիցկին,— բերում է կոնկրետ բառերը որպես նյութ կամ օրինակներ, ապա բառագիտությունը պետք է բերի տվյալ բառերի հետ կապված քերականական փաստերը այն շափով, որ շափով այդ փաստերը բնութագրում են այդ բառերը որպես այդպիսիք կամ որպես բառերի այս կամ այն խմբի, կարգի կամ տիպի մեջ մտնողներ¹:

Սմիռնիցկին տարբերում է շարահյուսական կապակցության 3 տիպ՝ որոշչային (атрибутивная связь), խնդրային (комплективная связь) և ստորոգելիական (предикативная связь): Սրանցից առաջինը միշտ ներկայանում է բառակապակցության մեջ, երրորդը՝ միշտ նախադասության մեջ, երկրորդը յուրատեսակ միջին դիրք է գրավում կապակցության երկու տիպերի միջև. սրա դեպքում կապակցության կազմիչներն ավելի ազատ կապի մեջ են, քան մյուսների դեպքում. այս կապակցությունը գործում է ստորոգելիի հետ պրոցեսա-առարկայական հարաբերությամբ կապվող երկրորդական անդամ ներմուծելու դեպքում:

Իր «Լեզվաբանության մեջ պատմա-համեմատական մեթոդի հարցի շուրջը» և «Պատմա-համեմատական մեթոդը և լեզվական ցեղակցության որոշումը» ուսումնասիրությունների մեջ Սմիռնիցկին քննության է առնում լեզվի պատմական հետազոտության կարևորագույն հարցերը. ցեղակից լեզուների՝ նույն ժագումն ունեցող տարրերի համար Սմիռնիցկին գործածության մեջ է մտցրել «գենետիկական նույնության» գաղափարը: Պատմա-համեմատական մեթոդը Սմիռնիցկին հասկանում է նեղ առումով, նույնացնելով այն վերականգնման եղանակի հետ: «Պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ այդ տիրմինի մասնահատուկ իմաստով շամրագրված նախկին լեզվական փաստերի վերականգնման (ռեկոնստրուկցիայի) եղանակն է՝ այն երկու կամ մի քանի կոնկրետ լեզուների նյութապես իրար համապատասխանող ավելի ուշ փաստերի պլանաշափ համեմատության ճանապարհով, որոնք հայտնի են գրավոր հուշարձաններով կամ ան-

¹ А. И. Смирницкий, Лексическое и грамматическое в слове, „Вопросы грамматического строя“, 1955, էջ 53:

միջական կենդանի գործածությամբ բանավոր խոսքի մեջ»¹: Այս կապակցությամբ Սմիռնիցկին պատմա-համեմատական մեթոդից տարբերում է այսպես կոչված «հնչաձևույթաբանական վերլուծության մեթոդը» (метод фономорфологического анализа), որը փաստորեն նույնանում է ներքին վերականգնման մեթոդի հետ²: Սմիռնիցկին մատնանշում է և հնչյունական ու ձևաբանական պրոցեսների փոխհարաբերության ողջ բարդությունը՝ տալով այս դրույթի համար օրինակներ գերմանական լեզուներից³:

Ա. Զիբորավա. — Վրացի լեզվաբան Ա. Զիբորավան զբաղվում է լեզվաբանական ընդհանուր տեսական հարցերով՝ և կովկասյան լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերության պրոբլեմով: Զիբորավան այն լեզվաբաններից մեկն է, որ գրեթե իր ողջ գործունեության ընթացքում պայքարել է Ն. Յա. Մառի վուլգար սոցիոլոգիական դրույթների դեմ՝ զուգորդելով այդ պայքարը արտասահմանյան իդեալիստական լեզվաբանական ուղղությունների քննադատության հետ: Ինչպես նշել ենք, «Պրավդայի» 1950 թ. դիսկուսիան բացվեց հենց նրա հոդվածով:

Ըստ Զիբորավայի՝ լեզուն այնպիսի նշանների սեստեմ է, որոնք նյութով ֆիզիկական են (հնչյունը), նշանակմամբ (значимость) և օգտագործմամբ՝ հասարակական (հաղորդակցման միջոց հանդիսանալը): Առարկայի և բառ-անվանման կապը պայմանավորված է ոչ թե առարկայի բնույթով, այլ հասարակական կոլեկտիվի տրադիցիայով: Լեզուն սիստեմային երևույթ է, ընդ որում այդ սիստեմայնությունը երևան է գալիս նաև լեզվի առանձին կողմերում՝ ինչպես նյութական, այնպես էլ կառուցվածքային. այսպես, Զիբորավան խոսում է հնչյունական սիստեմի, լեքսիկական սիստեմի մասին և այլն: Լեզվի սիստեմային բնույթն է հենց, որ որոշում է լեզվի ներքին ամբողջականությունը:

¹ А. И. Смирницкий, Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства, 1955, էջ 11:

² Հմտ. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков, 1955, էջ 53:

А. И. Смирницкий, Редукция гласных и история грамматической системы имени в германских языках, ИАН ОЛЯ, 1951, X, 1.

Ա. Զիբորավա, Լեզվաբանության ներածություն (վրացերեն), Քրիիսի, 1952: Ընդհանուր լեզվաբանություն (վրացերեն), Քրիիսի, 1947: А. Чикобава, Введение в языкознание, I, М., 1952. К вопросу об историзме в языкознании, «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании», II, М., 1952. Проблема языка как предмета языкознания, М., 1959 և այլն:

Զիբոբբավան տարբերում է լեզվի երկու ֆունկցիա՝ հաղորդակցական և արտահայտչական. վերջին անվան տակ նա հասկանում է լեզվի ֆունկցիան որպես մտածողության միջոցի: Ելնելով լեզվի հասարակական բնույթի մարքսիստական դրույթից՝ Զիբոբբավան այս ֆունկցիաներից առաջնային է համարում հաղորդակցականը, որպես լեզվի էությունը որոշող ֆունկցիայի: Այս տեսակետից նա քննադատության է ենթարկում ինչպես Ֆոստերի ինդիվիդուալիստական կոնցեպցիան, որի մեջ առաջնությունը տրվում է արտահայտչական ֆունկցիային, այնպես էլ Բյուրերի ուսմունքը լեզվի 3 ֆունկցիաների մասին՝ նշելով, որ այսպես կոչված շարահրժան ֆունկցիան (Darstellungsfunktion) ներառվում է արտահայտչական ֆունկցիայի մեջ¹: Նշելի է, սակայն, որ Զիբոբբավան լեզվի երկու ֆունկցիաների փոխհարաբերության հարցը անհրաժեշտ չափով չի պարզաբանում, որով ստացվում է դրանք խզելու տպավորություն. միաժամանակ նա կարծես հակում ունի մերժելու լեզվի և խոսքի տարբերման անհրաժեշտությունը, թեև հենվում է այն ճիշտ դրույթի վրա, որ խոսքի մեջ ոչ բոլորն է անհատական, և որ լեզուն երևան է գալիս անհատներին խոսքային գործունեության մեջ:

Լեզվի մարքսիստական տեսության կարևոր կողմերից մեկը՝ Զիբոբբավան համարում է հետևողական պատմականության սկզբունքի անցկացումը: Լեզվի ժամանակակից ստատիկ ուսումնասիրությունը (նկարագրական լեզվաբանությունը) ոչ միայն չի հակասում այս սկզբունքին, այլ ներկայացնում է նրա անհրաժեշտ լրացումը. այս դեպքում ընտրվում է լեզվի զարգացման մի որոշակի մոմենտ և դրանով իսկ հենակետ տալիս պատմական ուսումնասիրության համար²: Սակայն, Զիբոբբավայի կարծիքով, չնայած լեզվի պատմական զարգացման գաղափարի՝ գիտական լեզվաբանության կարևոր սկզբունքը լինելուն, դեռևս չի մշակված լեզվի պատմական զարգացման տեսությունը:

Լեզվի զարգացումը, ըստ Զիբոբբավայի, պայմանավորված է հասարակության զարգացմամբ. լեզվի զարգացման ընդհանուր տեմպը կախված է հասարակության զարգացման տեմպից: Սա-

¹ А. Чикобава, Учение И. В. Сталина о языке как общественном явлении, „Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина“, 1952, էջ 94-96.

² А. Чикобава, К вопросу об историзме в языкознании. „Против вульгаризации“. II, 1952, էջ 43.

կայն լեզվի զարգացումն ավտոմատ կերպով չի արտացոլում հասարակության զարգացման էտապները. լեզուն ունի իր զարգացման ներքին օրենքները, որոնք վերջին հաշվով պայմանավորված են հասարակության զարգացմամբ: Լեզվի զարգացման ներքին օրենքները հակադրվում են «արտաքին օրենքներին», որոնք առաջանում են այլ լեզուների ազդեցությամբ: Լեզվի զարգացման օրենքները լինում են ընդհանուր՝ բոլոր լեզուներին հատուկ և մասնակի՝ միայն տվյալ լեզվին կամ տվյալ լեզվախմբին հատուկ. որպես լեզվի զարգացման գլխավոր ընդհանուր օրենք Չիքորսվան նշում է բառապաշարի և քերականական կառուցվածքի անհավասարաչափ զարգացման օրենքը: Այս անհավասարաչափ զարգացման հետ են կապված լեզվի սիստեմի հակասությունները, որոնք կազմում են լեզվի զարգացման էությունը: Լեզվի զարգացումն ընթացում է տարբերակման և միասնականացման սյուրեքներով, ընդ որում սրանց տեսակարար կշիռը տարբեր է պատմական էպոխաներում: Լեզուների խաչավորումը միասնականացման պրոցեսի մասնակի դեպքն է:

II. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական տեղեկություններ.— 1950 թ. լեզվաբանական դիսկուսիայից հետո լույս են ընծայվում բազմաթիվ ժողովածուներ, հոդվածներ, մենագրություններ՝ նվիրված մասամբ սովետական լեզվաբանության մի շարք կարևորագույն հարցերի և դրույթների շարադրմանը, պարզաբանմանն ու մասսայականացմանը, մասամբ էլ. «լեզվի նոր ուսմունքի» քննադատությամբ: Աստիճանաբար հանդես են գալիս նաև ընդհանուր լեզվաբանության և լեզվաբանության ներածության ամփոփիչ աշխատություններ ու դասագրքեր ինչպես ռուսերեն, այնպես էլ այլ լեզուներով, ընդ որում դրանց մի մասը ներկայացնում է նախկին աշխատությունների վերամշակումը: Այս կարգի աշխատություններից են Ա. Ս. Չիքորսվայի, Լ. Ա. Բուլախովսկու, Ռ. Ա. Բուլդազովի, Մ. Ն. Պետերսոնի, Ա. Ա. Ռեֆորմատուկու, է. Բ. Աղայանի և այլոց դասագրքերն ու ձեռնարկները¹:

¹ А. С. Чикобава, Введение в языкознание, ч. I, М., 1952.
Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, М., 1953.
Л. А. Булаховский, Нариси з загального мовознавства, Київ, 1955.

Քարգմանվում և լույս է ընծայվում Շ. Բալլիի «Ընդհանուր լեզվաբանություն և ֆրանսիական լեզվաբանություն» գիրքը:

Կիրառական լեզվաբանություն. մեքենայական թարգմանության հարցը.— 1955 թ. սկսած՝ մեքենայական թարգմանության փորձեր են արվում մեզ մոտ: Այդ կապակցությամբ աշխատանք է տարվում թարգմանվող լեզուների կողավորման սկզբունքները որոշելու ուղղությամբ: Մեքենայական թարգմանության վերաբերյալ պարբերական նյութեր են տպվում «Вопросы языкознание» հանդեսում, 1957 թ. սկսած՝ լույս է տեսնում «Бюллетень объединения по машинному переводу» պարբերականը: 1958 թ. սկզբներից ՍՍՌՄ ԳԱ Ակուստիկայի հանձնաժողովի խոսքի ուսումնասիրության սեկցիային կից ստեղծվում է կիրառական լեզվաբանության կոմիտե, որի առաջին իսկ նիստում որոշվում է այդ բնագավառի պրոբլեմների շրջանակը՝ 1) մաթեմատիկական մեթոդները կիրառական լեզվաբանության մեջ. 2) լեզվաբանական վիճակագրություն. 3) մեքենայական թարգմանության ալգորիթմների մշակումը. 4) փորձառական հնչյունաբանությունը. 5) ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական մեթոդները կիրառական լեզվաբանության մեջ. 6) տառադարձությունը, գրադարձությունը և փորձառական ուղղագրությունը. 7) արհեստական լեզուներն ու կոդերը¹:

Հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն.— Այս ենթաշրջանում հետազոտ քայլեր է անում փորձառական հնչյունաբանությունը: Փորձառական ուսումնասիրության շրջանակի մեջ են առնվում ՍՍՌՄ բազմաթիվ լեզուներ: Օտար լեզուների ուսուցումը, այլև ուսաց լեզվի ուսուցումը ազգային դպրոցներում պահանջ են առաջադրում մի կողմից՝ անգլերենի, գերմաներենի, ֆրանսերենի հնչյունական առանձնահատկությունների բացահայտման, մյուս կողմից՝ ուսաց լեզվի և ՍՍՌՄ մյուս ազգային լեզուների հնչյունական զուգադրման: Զգալի աշխատանք է տարվում փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիաներում: Մոսկվայի Օտար լեզուների պետական մանկավարժական ինստիտուտին կից Փորձառական հնչյունաբանության և խոսքի հոգեբանության լաբոր-

Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию. М., 1953. Введение в науку о языке. М., 1958. М. Н. Петерсон, Введение в языкознание, М., 1952 (բազմացնող ապարատով). А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1952 (ուսու. թարգմ. 1960):

¹ ВЯ, 1958, № 3. էջ 136-137:

րատորիան, որը մինչև 1950 թ. հրատարակում է օտար լեզուների ուսուցման հարցերին նվիրված ընդամենը 2 ժողովածու, 1950 թ. լույս է ընծայում մի քանի ժողովածու՝ ավելի լայն բովանդակությամբ: Գրվում են բազմաթիվ դիսերտացիաներ՝ նվիրված օտար լեզուների և ՍՍՌՄ լեզուների հնչյունական առանձնահատկությունների փորձառական ուսումնասիրությանը¹: Այս բնագավառի գործերից հատկապես հիշատակելի է Վ. Ա. Արտյոմովի «Փորձառական հնչյունաբանությունը»:

Հանդես են գալիս ընդհանուր հնչյունաբանության հարցերին նվիրված աշխատություններ՝ Ախվլեդիանիի աշխատությունը վրացերեն և Լ. Ռ. Զինդերի «Ընդհանուր հնչյունաբանություն» ղոկտորական դիսերտացիան:

Հնչույթաբանության (ֆոնոլոգիայի) բնագավառում երևան են գալիս նոր աշխատանքներ: Հնչույթի և հնչույթաբանության ըմբռնման մեջ շարունակվում են եղած տարածայնությունները՝ Շչերբայի հետևորդների և Մոսկվայի հնչույթաբանական դպրոցի ներկայացուցիչների միջև: Ֆոնոլոգիական հարցերի մեկնաբանության Ֆայրահեղ գիծ է նկատվում Ս. Կ. Շահումյանի մոտ, որը դեռևս 1952 թ. ընդունելով հնչույթների տարբերիչ հատկանիշների ակուստիկական բնութագրման անհրաժեշտությունը², հետագայում հանդես է գալիս հնչույթի ուսմունքը և ֆոնոլոգիան իրարից լիովին տարբերակելու պահանջով, ֆոնոլոգիական հարցերի ուսումնասիրության մեջ հիմք է ընդունում Ելմսլի լեզվաբանական կոնցեպցիան, հնչյունները և իմաստները ինքնին վերցրած համարում լեզվի նկատմամբ արտաքին մի բան³:

2. ԸՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական դիտողություններ. — «Լեզվի նոր ուսմունքի» վուլգար սոցիոլոգիական դրույթների հաղթահարումից հետո պատմա-համեմատական մեթոդը վերստին գրավում է իր արժանի

¹ Հմտ. սրանց ցանկը В. А. Артемов-ի „Экспериментальная фонетика“ գրքում, М., 1956, էջ 221-223:

² С. К. Шаумян, Проблемы фонемы. ИАН ОЛЯ, 4, էջ 330,

³ С. К. Шаумян, О сущности структурализма, ВЯ, 1956, № 5. S. K. Schaumjan, Der Gegenstand der Phonologie, ZPhAS, X, 3, 1957: Շահումյանի հայացքների քննադատությունը տե՛ս В. И. Григорьев-ի „Несколько замечаний о структурализме и семантике“ հոդվածում, ВЯ, 1958, № 4. Նշելի է, սակայն, որ Գրիգորևը զանց է առել Շահումյանի գերմաներեն հոդվածը:

տեղը լեզվաբանական հետազոտության մեջ: Երևան են գալիս հնդերոպական և ոչ-հնդերոպական լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ, մենագրություններ և դիսերտացիաներ: Միաժամանակ է՛լ ավելի լայն թափ է ստանում ՍՍՌՄ-ում և նրա սահմաններից դուրս գտնվող լեզուների ստատիկ ուսումնասիրությունը:

Սլավոնական լեզուներ.— Սլավոնական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության հարցերը այս ենթաշրջանում ուժեղացված քննության առարկա են: Այս հանգամանքը բացատրվում է մի կողմից՝ պատմա-համեմատական մեթոդի նկատմամբ «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում գոյություն ունեցող ժխտողական վերաբերմունքի հաղթահարմամբ, մյուս կողմից՝ Սովետական Միությունից դուրս գտնվող սլավոնական երկրներում ժողովրդա-դեմոկրատական կարգերի հաստատման հետ կապված՝ այս բնագավառի աշխատանքի կոորդինացման հնարավորությունների աճմամբ: Հատուկ դեր խաղաց 1958 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցած սլավոնագետների միջազգային համագումարը, որտեղ ի մի բերվեցին սլավոնական լեզուների ուսումնասիրության արդյունքները և նշվեցին սլավոնագիտության առաջատար պրոբլեմները:

Սլավոնական լեզուներին և նրանց համեմատական քերականության հարցերին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են նվիրվում (Լ. Ա. Բուլախովսկի, Ս. Բ. Բեռնշտեյն, Ա. Ն. Կոնդրաշով, Ա. Գ. Շիրոկովա և ուրիշներ), թարգմանվում են Լ. Գ. Անդրեյչիչի, Տ. Լեր-Սպլավինսկու, Ֆ. Տրավնիչեկի աշխատությունները՝ նվիրված բուլղարերենին, լեհերենին, շեխերենին: Լույս են տեսնում սլավոնական լեզուների ուսումնասիրության հարցերին նվիրված ժողովածուներ, թարգմանվում է Ա. Մեյեի գիրքը՝ նվիրված սլավոնական լեզուների համեմատական քերականությանը: Լույս են տեսնում մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական գործեր՝ հին սլավոներենին նվիրված:

Ռուսաց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում նույնպես աննախընթաց աշխուժություն է տիրում: Արագ լիկվիդացվում են «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում տարածված սխալ պատկերացումները, հրատարակվում են ռուսաց լեզվի պատմության, համեմատական քերականության, բարբառագիտության, ժամանակակից ռուսաց լեզվի քերականության, հնչյունաբանության, բառապաշարին, բարբառագիտությանը նվիրված

բազմաթիվ աշխատություններ: Հատուկ հիշատակության արժանի են «Ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվի բառարանը», որի 15 հատորներից մի քանիսը արդեն լույս են տեսել, ռուսաց լեզվի ակադեմիական քերականությունը, «Մոսկվայից արևելք ընկած կենտրոնական շրջանների ռուսական ժողովրդական խոսվածքների ատլասը»¹ և այլն:

Ռուսաց լեզվի պատմության ու պատմական քերականության և ռուսաց լեզվի պատմության բնագավառի աշխատություններից նշելի են Լ. Պ. Յակուբիչի «Հին ռուսերենի պատմության» հետմահու հրատարակությունը, այլև Վ. Վ. Վինոգրադովի, Լ. Ա. Բուլախովսկու, Պ. Յա. Չեռնիխի, Պ. Ս. Կուզնեցովի, Տ. Պ. Լոմտևի, Ս. Գ. Նիկիֆորովի, Բ. Ա. Լարինի, Ա. Ի. Եֆիմովի և ուրիշների աշխատությունները: Ռուսաց լեզվի պատմության համար հատուկ արժեք ունենին Նովգորոդի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված գրությունները կեչակեղևի վրա:

Ժամանակակից ռուսաց գրական լեզվի հնչյունաբանության և ուղղախոսության բնագավառում նշելի են առաջին հերթին Ռ. Ի. Ավանեսովի, քերականության բնագավառում՝ Վ. Վ. Վինոգրադովի, Ս. Պ. Օբնորսկու, Ե. Մ. Գալկինա-Ֆեդոտովի, Ն. Ս. Պոսպելովի աշխատանքները, ռճաբանության և առանձին հեղինակների լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում՝ Վ. Վ. Վինոգրադովի, Ա. Ն. Գվոզդևի, Ա. Ի. Եֆիմովի և ուրիշների, ուղղագրության բնագավառում՝ Ա. Ն. Գվոզդևի, Մ. Ն. Պետերսոնի, Ա. Բ. Շապիրոյի և ուրիշների աշխատությունները:

Այլ հնդեվրոպական լեզուներ.— Սովետական Միության հրեղևրոպական լեզուների ուսումնասիրության հարցերը «լեզվի նոր ուսմունքի» լիկվիդացիայից հետո ավելի լայն ուշադրության ու մեկնաբանության են արժանանում: Սլավոնական լեզուներին մերձավոր ցեղակից բալթիական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում հատուկ վաստակ ունի էնձելինը, որը 1951 թ. լույս տեսած իր «Լիտվերեն լեզվի քերականություն» աշխատության մեջ² ի մի է բերում բալթիական և սլավոնական լեզուների բնագավառում իր կատարած աշխատանքը: Ավելի վաղ

¹ Словарь современного русского литературного языка, I և հջ., М.—Л., 1950 և հջ. Грамматика русского языка, I—II, 1953—1954. Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы, М., 1957.

² J. Endzeliņš, Latviešu valodas Gramatika, Rīga, 1951.

(1944 թ.) նա լույս է բնծայել իր «Հին պրուսերենի քերականությունը»¹:

Ռոմանա-գերմանական լեզուների բնագավառում լիկվիդացվում է «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունը, լույս են տեսնում այդ լեզուների համեմատական քերականությունը, պատմության և ժամանակակից վիճակներին նվիրված մի շարք ինքնուրույն ու թարգմանական գործեր: Գերմանական լեզուների բնագավառում նշելի են Վ. Մ. Ժիրմունսկու, Ա. Ի. Սմիռնիցկու, Մ. Մ. Գուխմանի, Մ. Ի. Ստերլին-Կամենսկու, Վ. Դ. Արակինի, Օ. Ս. Ախմանովայի, Վ. Գ. Ադմոնիի, Մ. Գ. Ստեպանովայի է. Ա. Մակակի, Ի. Ի. Ռեզինի և ուրիշների աշխատությունները: Ռոմանական լեզուների բնագավառում նշելի են Վ. Ֆ. Շիշմարյովի, Մ. Վ. Սերգիևսկու, Վ. Ն. Անդրեևայի, Մ. Մ. Գերշենզոնի և ուրիշների աշխատությունները:

Հին հունարենի և լատիներենի ուսումնասիրության բնագավառը հարստանում է Ա. Ա. Բելեցկու, Պ. Վ. Եննշտեդտի, Ի. Մ. Տրոնսկու և այլոց աշխատություններով:

Հնդիրանական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում ևս զգալի աշխուժացում է նկատվում. հրատարակվում են սանսկրիտի և նոր հնդկական լեզուների դասագրքեր ու բառարաններ, գրվում են մենագրություններ ու հոդվածներ: Իրանական լեզուների հնչյունաբանության, բարբառագիտության, քերականության բնագավառը հարստանում է նոր գործերով՝ Վ. Ս. Սոկոլովայի, Ա. Ա. Ֆրեյմանի, Բ. Ս. Ռաստորգուևայի, Ա. Դ. Ջալալովի, Բ. Նիյազ-Մուհամեդովի, Դ. Թ. Թաջիևի, Բ. Վ. Միլլերի, Վ. Ի. Աբաևի, Գ. Ե. Գագկաևի և ուրիշների աշխատություններով:

Հայոց լեզվի պատմության և պատմա-համեմատական քերականության բնագավառը հարստանում է Հ. Աճառյանի, է. Բ. Աղայանի, Ս. Ղազարյանի, Գ. Ջահուկյանի, Ա. Ա. Աբրահամյանի աշխատություններով, որոնց մեջ դրվում և լուծվում են մի շարք պրոբլեմներ:

Հայ բարբառագիտության բնագավառում երևան են գալիս նոր աշխատություններ (Հ. Աճառյանի, Ա. Ղարիբյանի, է. Աղայանի, Հ. Մկրտչյանի, Ս. Բաղդասարյանի և ուրիշների), այլև կատարվում է հայ բարբառների դասակարգման նոր փորձ: Բարբառների նոր ճյուղեր երևան գալու կապակցությամբ է. Աղայանը և Ա. Ղարիբյանը առաջարկում են տարբերել 2 բարբառա-

¹ J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, Riga, 1944.

խումբ՝ գրաբարատիպ-նախամասնիկավոր (գրաբարատիպ կր-ով, կա-ով, հա-ով) և դերբայակազմ (ու-ով, -ել-ով, -ս-ով)¹:

Լայն վեճերի տեղիք է տալիս հայ բարբառների ծագման հարցը²:

Ժամանակակից գրական լեզվի և նրա պատմության բնագավառում հանդես են գալիս նոր աշխատություններ՝ Գ. Սևակի, Ա. Մուրվալյանի, Գ. Զահուկյանի, Վ. Առաքելյանի և այլոց հեղինակությամբ:

3. ՈԶ-ԸՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆինեա-ուգրա-սամոյեդական, քյուրֆական, մոնղոլական և տուրքուսա-մանջուրական լեզուներ. — Այս լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում ևս «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցության վերացումը նպաստում է լեզվաբանական աշխատանքի նորմալ պայմանների հաստատմանը, այդ լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության վիճակի բարելավմանը: Թարգմանվում են ուրալա-ալթայան լեզուների ցեղակցության հարցի նվիրված Ռամստեդտի աշխատությունը, ֆիննա-ուգրական լեզուների և քյուրքական լեզուների վերաբերյալ պատմա-համեմատական և այլ կարգի ուսումնասիրություններ (Հակուլինենի, Ռյասյանենի, Հ. Բալաշայի), գրվում են բազմաթիվ ինքնուրույն աշխատություններ, հրատարակվում են Բուրբիխի և այլոց գործերը:

Ֆիննա-ուգրական լեզուների բարբառագիտության, պատմության, քերականության բնագավառում հիշատակելի են է. Պյալլի, Վ. Ի. Լիտկինի, Ա. Ս. Սիդորովի, Բ. Ա. Սերբերենիկովի, Կ. Ե. Մայտինսկայայի և այլոց աշխատությունները:

Քյուրքական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում կարևոր էտապ պետք է համարել այդ լեզուների հա-

¹ Հետագայում Ա. Ղարիբյանը առանձնացնում է իրարից գրաբարատիպ և նախամասնիկավոր խմբերը: Մեր «Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը» հոդվածում, ԳՀԱԺ, 1956, 1 մաս, էջ 86, այս բաժանումները մենք փորձել ենք հիմնավորել պատմականորեն՝ 1) սրանց համար օգտագործելով նախկին «արևմտահայ և արևելահայ բարբառներ» անվանումները՝ ըստ պատմական-աշխարհագրական բաժանման և 2) միաժամանակ առաջարկելով՝ ճյուղերը տարբերելիս հիմք ընդունել ծագման մեկնակետային ձևաբանությունը և ոչ թե նրանց ձևափոխումները (կու և ոչ թև կր, ել-ալ և ոչ լ, լիս և ոչ ս):

² Հմտ. Ա. Ղարիբյանի, Է. Աղայանի, Գ. Սևակի, Գ. Զահուկյանի հոդվածները ԳՀՀ-ում, 1 3, 1958 1959, ՏԵ՛ս և ԵՅ, 1958—1961:

մեմատական հնչյունաբանությունը և ձևաբանությունը նվիրված ժողովածուները¹, որոնք նպատակ ունեն ամփոփ գաղափար տալու հիշատակվող բնագավառների կարևորագույն հարցերի մասին: Թյուրքական լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Ն. Կ. Դմիտրիևի, է. Վ. Սևորդյանի, Ն. Ա. Բասկակովի, Ֆ. Գ. Իսխակովի, Ս. Պ. Գորսկիի, Վ. Գ. Եզորովի և ուրիշների անունները: Շարունակվում է հին թյուրքական տեքստերի հրատարակության և ուսումնասիրության գործը (Ս. Ե. Մալով), հրատարակվում են ժամանակակից լեզուների քերականությունները և բարբառագիտությունները նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, մշակվում են թյուրքական և ռուսական զուգադրական քերականության հարցերը, գրվում են բառարաններ, գրվում են տերմինաբանական հարցեր (Մ. Ա. Շիրալիև, Ս. Ա. Զաֆարով, Տ. Գ. Բաիշև, Ն. Կ. Դմիտրիև, Ռ. Ն. Տերեգուլովա, Կ. Զ. Ախմետով, Մ. Բ. Բալակաև, Հ. Հ. Մահմուդով, Գ. Գ. Մուսաբաև, Ն. Ա. Բասկակով, Ն. Ա. Ալպիև, Ի. Ա. Բաթմանով, Կ. Դիյկանով, Բ. Օ. Օրուզբաևա, Ք. Ք. Սարթբաև, Դ. Շուքուրով, Բ. Մ. Յունուսալիև, է. Մ. Ախունզյանով, Ռ. Ս. Գազիզով, Լ. Զ. Զալյայ (Զալյայետդինով), է. Վ. Սևորդյան, Ա. Գ. Գուլյամով, Ի. Ա. Կիսսեն, Վ. Վ. Ռեշետով, Ֆ. Գ. Իսխակով, Ս. Պ. Գորսկի, Ն. Ա. Ռեզյուկով, Պ. Պ. Բարաշկով, Լ. Ն. Խարիտոնով և ուրիշներ):

Մոնղոլական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում նշելի է առաջին հերթին Գ. Դ. Սանժեևի «Մոնղոլական լեզուների համեմատական քերականությունը»²:

Տունգուսա-մանջուրական լեզուների քերականության բնագավառում նշելի են Բ. Կ. Պաշկովի, Վ. Ա. Ավրոդինի և ուրիշների աշխատությունները:

Կովկասյան լեզուներ.— Կովկասյան լեզուների ցեղակցության հարցը տեղի է տալիս դիսկուսիայի՝ «Вопросы языкознания» հանդեսի էջերում: Գրվում են կովկասյան լեզուների առանձին խմբերին նվիրված պատմա-համեմատական ուսումնասիրություններ, մշակվում են առանձին լեզուների բարբառագիտության, քերականության հարցերը, գրվում են զանազան տիպի

¹ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, под общей редакцией Н. К. Дмитриева, I—II. М., 1955—1956.

² Г. Д. Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, М., 1953.

բառարաններ. վերջիններիս մեջ հատուկ հիշատակության արժանի է Վրացական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի կողմից հրատարակվող՝ վրացերենի բացատրական բառարանը (7 հատորով): Կովկասյան լեզուներից վրացերենի բնագավառում շարունակում է աշխատել լեզվաբանների մի ստվար թիվ:

Աբխազա-աղբգեյական լեզուների բնագավառում նշելի են Գ. Պ. Սերգյուլենկոյի, Մ. Կ. Դելբայի, Բ. Մ. Կարդանովի և ուրիշների, բացբիա-կաստրինյան և դադստանյան լեզուների բնագավառում՝ Յու. Դ. Դեշիրիևի, Ս. Աբդուլլաևի, Ե. Ա. Բոկարյովի, Կ. Բ. Մուրկելինսկու և ուրիշների աշխատությունները:

Պալեոասիական լեզուներ.— Նշանակալից աշխատանք է տարվում այս լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերության հարցերի ճշտման և «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում տարածված պատկերացումների հաղթահարման ուղղությամբ: Լույս է տեսնում Ե. Ս. Ռուբցովայի աշխատությունը՝ նվիրված էսկիմոսերենի չապլինյան բարբառին: Ի. Ս. Վդովինը գրում է պալեոասիական լեզուների ուսումնասիրության պատմությունը¹:

Չին-տիբեթական լեզուներ, ճապոներեն, կորեերեն.— Չինական ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի և Կորեական ժողովրդա-դեմոկրատական Ռեսպուբլիկայի ստեղծումը նոր ազդակ են ծառայում չինարենի ու կորեերենի ուժեղացված ուսումնասիրության համար: Հրատարակվում են այդ լեզուների և ռուսերենի հետ առնչվող երկլեզվյան ընդարձակ մի շարք բառարաններ, գրվում չինարենի ու կորեերենի քերականություններ ու դասագրքեր, բազմաթիվ աշխատություններ են նվիրվում դրանց պատմության ու քերականության հարցերին: Չինագիտական կարևորագույն հետազոտություններից նշելի են Ա. Ա. Դրագունովի, Ի. Մ. Օշանինի, Ն. Ի. Կոնոպի, Ս. Ե. Յախոնտովայի, Տ. Պ. Զադոյենկոյի, Վ. Մ. Սոլնցևի, Բ. Իսայենկոյի աշխատությունները: Հատուկ ուշադրության առարկա են խոսքի մասերի և բառի սահմանների պրոբլեմները:

Կորեերենի բնագավառում հիշատակելի են Ա. Ա. Խոլոպովիչի, Յու. Ն. Մագուրի աշխատանքները:

Ճապոներենի բնագավառում նշելի են Ա. Ա. Խոլոպովիչի, Ն. Ի. Ֆելդեմանի, Ե. Մ. Կոլպակչիի աշխատանքները:

Սեմա-ֆամական, աֆրիկյան, ավստրալա-օվկիանյան, ամե-

¹ И. С. Вдовин, История изучения палеоазиатских языков, М. Л. 1954.

րիկյան հնդիկների լեզուներ. — Սեմա-քամական լեզուների բնագավառը հարստանում է մի շարք նոր աշխատություններով: Հրատարակվում են Ի. Յու. Կրաչկովսկու «Թուսական արաբագիտության պատմության ուրվագծերը», «Եթովպական ֆիլոլոգիայի ներածությունը» և երկերի ժողովածուի առաջին հատորը¹: Լույս են տեսնում Գ. Վ. Մերեթելու, Գ. Շարբաթովի բարբառագիտական գործերը, Խ. Կ. Բարանովի «Արաբերեն-ռուսերեն բառարանը», Գ. Ա. Օլդեոտզգեի «Հաուսա լեզուն», Ն. Ս. Պետրովսկու «Եգիպտերեն լեզուն»² և այլն:

Աֆրիկյան լեզուների ուսումնասիրության բնագավառի նորույթներից նշելի է Ի. Պ. Ստրոգանովայի «Սուահիլի լեզվի քրեստոմատիան»³:

Ամերիկյան հնդկացիների ուսումնասիրության բնագավառում հատկապես պետք է նշել Յու. Վ. Կնոոզովին, որը վերծանել է մայա կոշված ժողովրդի հին գրությունը:

Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ. — Լույս են տեսնում Փոքր Ասիայի և Միջագետքի լեզուներին նվիրված մի շարք աշխատություններ, որոնց հեղինակները աշխատում են հաղթահարել «լեզվի նոր ուսմունքի» ազդեցությունն այս բնագավառում և ի մի բերել այդ լեզուների գիտական հետազոտության արդյունքները: Հին փոքրասիական հնդերոպական լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում նշելի են Վ. Վ. Իվանովի, Ա. Վ. Գեսնիցկայայի, Ի. Մ. Դունակակայայի և ուրիշների աշխատությունները:

Ուրարտերենի բնագավառում նշելի են Գ. Ա. Մելիքիշվիլու, Ի. Ի. Մեշչանինովի, Գ. Վ. Մերեթելու, Ի. Մ. Դյակոնովի, Ն. Հարությունյանի, Մ. Իսրայելյանի, Տ. Վ. Գամկրելիձեի աշխատանքները:

Ակկադերենի բնագավառում նշելի է Լ. Ա. Լիպիևի «Ակկադերեն լեզուն»⁴:

¹ И. Ю. Крачковский, Очерки по истории русокоий арабистики, М.—Л., 1950. Введение в эфиопскую филологию, Л. 1955. Избранные сочинения, I, М.—Л., 1955.

² Г. В. Меретели, Арабские диалекты в Средней Азии, М. 1954. Арабские диалекты Средней Азии, I, Тбилиси, 1956. Г. Шарбатов, Хрестоматия по египетскому диалекту, М., 1954 (բազմաշնոգ ապարատով). Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1957. Д. А. Ольдерогге, Язык хауса, Л. 1954. Н. С. Петровский, Египетский язык, Л., 1954:

³ И. П. Стрoганова, Хрестоматия языка суахили, I, Л., 1950.

⁴ Л. А. Липиев, Аккадский язык, I—II, Л., 1957.

**ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԼԵՋՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱՐՅԵՐՅԱԼ՝**

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

- Աղայան Է., Հայ լեզվաբանությունը 25 տարում, ՀԳԱՏ, 1946, 1, էջ 61-73:
- Աղայան Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1, Երևան, 1958:
- Հրաչյա Հակոբի Աճառյան. ներածականը պրոֆ. Է. Աղայանի, Երևան, 1956:
- Պասպարյան Գ., Սովետահայ բանարանագրությունը, ԼԻԱԺ, II, Երևան, 1948, էջ 295-310:
- Լեզվաբանության հարցերը, Երևան, 1952:
- Հայ լեզվաբանությունը Սովետական Հայաստանում 40 տարում, «Լեզվի և ոճի հարցեր», 1, Երևան, 1960, էջ 7-49:
- Ղազարյան Ս., Բազմափաստակ հայագետը (Հ. Աճառյան), ՊՀԳԱ, Երեվան, 1954, էջ I-XVII:
- Ղազարյան Ս., Լեզվաբանական գիտության գորգացումը Սովետական Հայաստանում, ԼԻԱԺ, III, Երևան, 1948, էջ 65-124:
- Ղարիբյան Ա., Հին և նոր հայագիտություն, ԼԻԱԺ, 1, Երևան, 1946, էջ 51-76:
- Ղարիբյան Ա., Մանուկ Արեղյանի քերականագիտական ժառանգությունը, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», Երևան, 1946, էջ 149-160:
- Ղարիբյան Ա., Հայագիտության պատմության հիմնական փուլերը, ՀԳԱՏ, 1945, № 1-2, էջ 35-57:
- Գրիգոր Այվադի Ղափանցյան. ներածականը Կոստանյանի, Երևան, 1959:
- Ղափանցյան Գ., Մասը և հնդկրոպաբանությունը, ՄԱԿԱ, № 1, Երևան, 1945, էջ 1-34:
- Մեշանիսիսով Ի. Ի., Լեզվի նոր ուսմունքը զարգացման արդի փուլում, ԼԻԱԺ, III, Երևան, 1948, էջ 5-40:

¹ Ցանկում բերվում են նաև «Լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում լույս տեսած մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնք օգտագործելիս քննականաբար պետք է քննադատական մտեցում հանդես բերել:

- Մ ի խ ա ն կ ո վ ա Վ. Ա., Լեզվի հին և նոր ուսմունքները, ԼԻԱԺ, 1, Երևան, 1946, էջ 7—50:
- Մ ո վ ա ի ս յ ա ն Ա. Ն., Ն. Յա. Մ առի կյանքն ու գործունեությունը, Երեվան, 1946:
- Ջ ա հ ու կ յ ա ն Գ., Հայոց լեզվի պատմության պերիոդիզացիայի հարցերը, ՊՀԳԱ, № 57, մաս 1, 1956, էջ 42—102:
- Բ. Հ. Վ կ ե ղ յ ա ն, Վ. Ա. Ք ո ս յ ա ն, Սովետահայ լեզվաբանությունը 40-տարում, ՊԲՀ, 1960, № 4, էջ 79—91:
- Տ ե ռ - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Մանուկ Արեղյան, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», Երևան, 1946, էջ 9—21:

2. ԹԻՒՍԵՐԵՆ

- Аврорин В. А., Очередной этап развития „теории“ стадинальности, ДСИЯ, 3, 1953, стр. 32—50, 106—106.
- Аврорин В. А. и Щербак А. М., И. И. Мещанинов, ИАН ОЛЯ, XVII, 5, 1958, стр. 461—467.
- Агаян Э. Б., Языкознание в Армении, ВЯ, 1952, № 5, стр. 110—116.
- Академику В. В. Виноградову к его шестидесятилетию. Сборник статей, М., 1956, стр. 299—309.
- Алекберли Г. Г., Идеалистическая основа понимания фонемы в концепции Л. В. Щербы и его последователей, УЗ Аз. ин-та, № 4, 1955, стр. 91—97.
- Аптекарь В. Б., Современное положение на лингвистическом фронте и очередные задачи марксистов-языковедов, М.—Л., 1931.
- Бархударов С. Г., Академик С. П. Обнорский, ВЯ, 1958, № 4, стр. 63—77.
- Батманова Л. В., История изучения киргизского языка, автореф. канд. дисс., Л., 1952.
- Белодед И. К., А. А. Булаховский. К 70-летию со дня рождения. ИАН ОЛЯ, XVII, 2, 1958, стр. 176—182.
- Бескровный В. М. и Кальянов В. И., Памяти академика А. П. Баранникова (1870—1952), ИАН ОЛЯ, XII, 1, 1958, стр. 78—83.
- Борковский В. И., Семидесятилетие Л. А. Булаховского, ВГ, 1958, № 2, стр. 81—86.
- Борковский В. И., С. П. Обнорский, РЯШ, 1958, № 3, стр. 99—106.
- Боровков А. К., Изучение языков народов Средней Азии и Казахстана, УЗИБ, IV, 1952, стр. 126—146.
- Бухене Т. И., Языкознание в Советской Литве, ВЯ, 1954, № 1, стр. 173—175.

- Виноградов В. В., Языковедческая деятельность акад. С. П. Обнорского, ИАН ОЛЯ, XVII, 3, 1958, стр. 247—262.
- Виноградов В. В., Вступительное слово на расширенном заседании Уч. совета Ин-та языкознания АН СССР по обсуждению книги И. М. Мещанинова „Члены предложения и части речи“, ДСИЯ, 3, 1953, стр. 7—19, 108—110.
- Виноградов В. В., Изучение русского литературного языка за последние десятилетия в СССР, М., 1955.
- Виноградов В. В., Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского культурного языка, М., 1958.
- Виноградов В. В. и Бархударов С. Г., Итоги перестройки языковедческой работы в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, ВАН, 1952, № 1, стр. 16—31.
- Виноградов В. В., Проф. Л. П. Якубинский как лингвист и его история древнерусского языка (Л. П. Якубинский, История древнерусского языка. М., 1953).
- Виноградов В. В. и Серебренников С. А., О состоянии и задачах советского языкознания, ИАН ОЛЯ, XIII, 4, 1954, стр. 317—329.
- Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина, 1950, II изд., 1952.
- Гаджиева Н. З., Азербайджанское языкознание за 40 лет, ИАН Аз. ССР, 1957, № 12, стр. 208—217.
- Галкина-Федорук Е. М., Антимарксистские пороки грамматической концепции И. И. Мещанинова, ДСИЯ, 3, 1953, стр. 20—31, 107.
- Галкина-Федорук Е. М., К 60-летию акад. В. В. Виноградова, РЯШ, 1955, № стр. 78—82.
- Галкина-Федорук Е. М., Успехи русского языкознания за 40 лет Советской власти, РЯШ, 1957, № 5, стр. 8—16.
- Гарибян А. С., Развитие арменистики в советский период, ИАН ОЛЯ, XVII, 1, 1958, стр. 27—31.
- Гинзбург Р. З., Заседание Учен. Совета отделения языкознания филологического ф-та МГУ, посвященное памяти проф. А. И. Смирницкого, ИЯШ, 1954, № 5, стр. 113—117.
- Деширнев Ю. Д., Развитие младописьменных языков народов СССР в советскую эпоху, ВЯ, 1957, № 5, стр. 18—30.
- Деширнев Ю. Д., Развитие младописьменных языков народов СССР, М., 1958.
- Десницкая А. В., О влиянии „Нового учения“ о языке на исследование вопросов сравнительной грамматики индоевропейских языков, ИАН ОЛЯ, 1952, 4, стр. 305—323.
- Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. Збірник статей, Київ, 1957.
- Дурново Н. Н., Общее и славянское языкознание в России с 1914 по 1925 год. „Јужнословенски филолог“, V, Београд, 1925—1926, стр. 240—297.

- Звегинцев В. А., Языкознание в Московском университете после Великой Октябрьской революции, ИЯШ, 1955, № 3, стр. 8—20.
- Зиндер Л. Р. и Матусевич М. И., К истории учения о фонеме, ИАН ОЛЯ, XII, 1, 1953, стр. 62—75.
- Иванов В. В., Лингвистические взгляды Е. Д. Поливанова, ВЯ, 1957, № 3, стр. 55—76.
- Иванов П. Г., Вопросы языка в высказываниях Маркса, Энгельса, Ленина, академика Марра и Максима Горького, Саранск, 1934, II изд., 1935.
- Исаев М. И., М. И. Абаев как крупнейший иранист-осетиновед. Известия Юго-Осет. Научно-исследоват. ин-та, 9, 1958, стр. 396—414.
- Калянов В. И., Об изучении санскрита в Советском Союзе. ВЛУ, 1957, № 8, стр. 23—36.
- Карский Е. Ф., Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР, Л., 1926.
- Каск А. Х., Состояние эстонского языкознания и задачи языковедов республики..., „Труды“ Ин-та языка и лит. АН Латв. ССР, 2, 1953, стр. 23—32.
- Кенесбаев С. К. и Сырыбаев Ш. Ш., Казахское языкознание за 40 лет. ВАН Казахской ССР, 1957, № 11, стр. 55—66.
- Колпанов А. П., Языкознание в Таджикистане, ОЯ, 1957, № 5, стр. 156—158.
- Копыленко М. М., Теории сложноподчиненного предложения в русском языкознании, автореф. канд. дисс., Одесса, 1954.
- Кунин А. В., Достижения советской англистики в области лексикологии. ИЯШ, 1958, № 2, стр. 3—14.
- Ларин Б. А., Состояние и задачи литовского языкознания..., „Труды“ Ин-та языка и литературы АН Латв. ССР, 2, 1953, стр. 33—45.
- Мельничук А. С., Понятие предложения в Советском языкознании, автореф. канд. дисс., Киев, 1952.
- Мещанинов И. И., Очерки по истории АН—Лингвистические и литературоведческие науки. М.—Л., 1945.
- Михайлов Г. И., Послевоенные работы советских филологов-монголистов. КСИБ, 24, 1958, стр. 17—31.
- Михальчи Д. Е., Языкознание в Академиях союзных республик и в филиалах АН СССР, ВЯ, 1957, № 1, стр. 161—169.
- Миханкова В. А., Н. Я. Марр, Очерк его жизни и научной деятельности, М.—Л., 1948.
- Момджян Х., Лафарг и некоторые вопросы языкознания, ИАН Арм. ССР, 1952, № 5, стр. 45—59.
- Ниязмухамедов Б. Н. и Эдельман А. С., Развитие таджикской филологии за 25 лет, ИООН АН Тадж. ССР, 6, 1954, стр. 11—28.

- Обращение группы „Языковедный фронт“, ЛИ, 1930, № 1.
- Озол А., Выдающийся латинский лингвист (к 85-летию со дня рождения Я. Эндзелина), „Коммунист Сов. Латвии“, 1958, № 2, стр. 53—57.
- Орузбаева Б., Киргизская языковедческая наука за 40 лет, „Труды“ Ин-та языка и лит. АН Киргизской ССР, 9, 1957, стр. 5—14.
- Очерки по истории языкознания в СССР. Проспект, М., 1953.
- Памяти академика Л. В. Щербы (1880—1944), М., 1951.
- Панов В. И., Об отличиях национального языка от языка народности, ВЯ, 1952, № 6, стр. 120—125.
- Пельше А. А., Состояние латышского языкознания и задачи языковедов республики..., „Большевик Сов. Латвии“, 1952, № 5, стр. 7—24 и „Труды“ Ин-та языка и лит. АН Латв. ССР, 1953, № 2, стр. 5—22.
- Поспелов Н. С., В. В. Виноградов, ИАН ОЛЯ, XIV, 1, 1955, стр. 83—92.
- Попов А. И., Памяти Д. В. Бубриха, УЗЛУ, № 157, вып. 2, 1953, стр. 237—245.
- Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, ч. I—II, М., 1951—1952.
- Пути развития советского языкознания (передовая), ВЯ, 1957, № 5, стр. 3—17.
- Решетов В. В., Узбекское языкознание на новом этапе развития. ИАН Уз. ССР, 1953, № 4, стр. 19—26.
- Реформатский А. А., А. И. Смирницкий (1903—1954), ИАН ОЛЯ, XIII, 6, 1954, стр. 571—573.
- Рыт Е. М., Ленин о языке и язык Ленина, М., 1936.
- Санжеев Г. Д., Монгольское языкознание в СССР, LP, IV, 1953.
- Сантадзе Р. О., Основные этапы истории арменистики, автореф. канд. дисс., Ереван, 1951.
- Сарыбаев Ш. Ш., Языкознание в Казахстане. ВЯ, 1958, № 2, стр. 140—144.
- Сборник статей по языкознанию. Проф. Московск. ун-та академику В. В. Виноградову, М., 1953.
- Севортян Э. В., Советская тюркология в последискуссионные годы (1950—1953), ИАН ОЛЯ, XII, 6, 1953, стр. 510—519.
- Севортян Э. В., Языкознание в Узбекистане. ВЯ, № 5, стр. 116—121.
- Севортян Э. В., Из истории развития советской тюркологии (памяти Н. К. Дмитриева), ИАН ОЛЯ, XIV, 2, 1955, стр. 156—162.
- Севортян Э. В., Н. К. Дмитриев и советская тюркология, ВЯ, 1956, № 3, стр. 101—107.
- Серебрянников Б. А., О марксистских ошибках в трудах В. И. Абаева по вопросам языкознания, ДСИЯ, 3, 1953, стр. 112—134.

- Сорок лет советской филологической науки (передовая), ИАН ОЛЯ, XVI, 1957, стр. 397—406.
- Степанов Г. В., История изучения романских языков в России и в СССР, УЗЛУ, № 232, 35, 1953, стр. 165—184.
- Тридцать пять лет Октября и советское языкознание (передовая), ВЯ, 1952, № 6, стр. 7—24.
- Туров Т., Хрестоматия по языковедению. Вып. 1. Высказывания классиков марксизма-ленинизма о языке, Благовещенск, 1952.
- Чикобава А. С., Церетели Г. В. и Беридзе В. М., Языковедческая работа в Советской Грузии, ВЯ, 1952, № 2, стр. 138—151.
- Чистякова А. Л., Марксистско-ленинское учение о языке, М., 1957.
- Шор Р. О. На путях к марксистской лингвистике, М.—Л., 1931.

3. ՕՏԱՐ ԸԵՁՈՒՆԵՐՈՎ

- Knobloch J., La situation actuelle de la linguistique soviétique, „Lingua“, III, 2, 1952, էջ 219—223.
- Manning C. A., Japhetidology, „Language“, 7, 1931, էջ 143—146.
- Manning C. A., Nikolay Marr and Armenian Studies, AQ, I, էջ 214—220.
- Matthews W. K., The Japhetic Theory, SER, XXVII, 68, էջ 172—192.
- Mihaila G., Aspecte din linguistica sovietica, Bucuresti, 1958.
- Milewski T., LP, I, 1949.
- Murra J. V., Hankin R. M. and Holling F., The Soviet Linguistic Controversy, New York, 1951.
- Rubenstein H., The Recent Conflict in Soviet Linguistics, „Language“, 27, 1951, էջ 281—287.
- Sauvageot A., Linguistique et marxisme. „A la lumière du marxisme“, I, էջ 160—168.
- Springer G. P., Early Soviet Theories in Communication, Cambridge, Mass., 1956.
- Tagliavini C., La linguistica nell'Unione Sovietica, „Scienza e cultura nell'URSS“, 1951, էջ 222—276.
- Thomas L. L., The Linguistic Theories of N. Ja. Marr, Berkley-Los Angeles, 1957 (գրախոսակաճը „Language“-ում, 1958, 34, № 1, էջ 89—91).
- Unbegaun B. O., Some Recent Studies in the History of the Russian Language, OSP, V, 1954, էջ 117—132.
- Vendryes J., La theorie japhétique de M. Marr, RC, XII, 1921, էջ 291—293.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. ՀԱՅԵՐԵՆ

ՀԻՈԺ—ՀՍՍԻ ԳՈԱ Լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու:

ՀԳԱՏ—ՀՍՍԻ ԳՈԱ «Տեղեկագիր», հասարակական գիտություններ:

ՄԱԿԱ—Երևանի Գետական համալսարանի Ն. Մատի անվան կարիների աշխատություններ:

ԳՀԲ—Գատմարանաիրական հանդես:

ԳՀԳԱ—Երևանի Գետական համալսարանի գիտական աշխատություններ:

2. ՌՈՒՍԵՐԵՆ

ВАН—Вестник Академии Наук.

ВИ—Вопросы истории.

ВКА—Вестник Коммунистической Академии.

ВЛУ—Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы.

ВСЯ—Вопросы славянского языкознания.

ВЯ—Вопросы языкознания.

ДСИЯ—Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР.

ИАН ОЛЯ—Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка.

ИООИА—Известия Общества обследования и изучения Азербайджана.

ИООН—Известия Отделения общественных наук.

ИОРЯЛ АН—Известия Отделения русского языка и литературы Академии наук.

ИЯЗ—Иностранные языки в школе.

КСИВ—Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР.

КСИС—Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР.

ЛИ—Литература и искусство.

ЛМ—Литература и марксизм.

ТИЯ—Труды Института языкознания АН.

РЯШ—Русский язык в школе.

СФ—Советское финноугроведение.
УЗ—Ученые записки.
УЗИВ—Ученые записки Института востоковедения АН СССР.
УЗЛУ—Ученые записки Ленинградского университета. Серия филологических наук.
УЗМУ—Ученые записки Московского университета. Серия филологических наук.
ЯЛ—Язык и литература.
ЯМ—Язык и мышление.
ЯС—Яфетический сборник.

3. ՅԱՐԸ ԸՅՁՈՒՆԵՐՈՎ

AA—American Antropologist.
AIPHOS—Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves.
AJ—Acta Jutlandica.
AK—Archiv für Kulturgeschichte.
AL—Archivum Linguisticum.
AL—Acta linguistica.
ALASH—Acta linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae.
AQ—Armenian Quarterly.
ARANL—Atti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei.
ARION—Annali del Reale Istituto Orientale di Napoli.
AS—Année Sociologique.
ASGM—Atti del sodalizio glottologico Milanese.
ASNSL—Archiv für das Studium der neueren Sprach- und Literatur.
ASNSP LSF—Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Lettere, storia e filosofia.
AUV—Anales de la Universidad de Valencia.
BSTJ—Bell System Technical Journal.
CFS—Cahiers Ferdinand de Saussure.
CQ—Classical Quarterly.
DVLG—Deutsches Vierteljahrbuch für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte.
FS—Englische Studien.
GRM—Germ. R. Monatsschrift.
GUMSLT—Georgetown University Monograph Series on Linguistics and Language Teaching.
HFM—Historisk-filologiske Meddelelser.
HO—Handbuch der Orientalistik.
IF—Indogermanische Forschungen.
JASP—Journal of Anormal and Social Psychology.
JP—Journal de Psychologie.
LM—Language Monographs.

- LP—Lingua Posnaniensis.
 LV—Langues vivantes.
 NGAW—Nachrichten der Göttingischer Akademie der Wissenschaften,
 Philologisch-historische Klasse.
 OSP—Oxford Slavonic Papers.
 PF—Prace filologiczne.
 PL—Psychologie du langage.
 RC—Revue celtique.
 RKA—Realencyclopädie der klassischen Altertumskunde.
 RLR—Revue des langues romanes.
 RM—Revue du mois.
 SL—Studia linguistica.
 SMS—Sbornik Metiske Slovenskej.
 SR—The Slavonic and East-European Review.
 TCPH—Transactions of the Cambridge Philological Society.
 TPhS—Transactions of the Philological Society.
 TNTL—Tydschrift v. Nederlandche Taal- en Letterkunde.
 VR—Vox romantica.
 WF—Wissenschaftliche Forschungsberichte (geisteswissenschaftliche Reihe).
 WM—Westermanns Monatshefte.
 WS—Wörter und Sachen.
 ZAAK—Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft.
 ZFEU—Zeitschrift für französischen und englischen Unterricht.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաև Վ. Ի. 391, 432, 458, 459, 495,
496, 516, 517, 538, 546, 547:
- Աբդուլլահ Ս. Ն. 501, 541:
- Աբեղյան Մ. 187, 497, 543, 544:
- Աբրահամյան Ա. Ա. 538:
- Ադամնի Վ. Գ. 370, 371, 403, 538:
- Ազիմով Պ. Ա. 498, 499:
- Ալավերդով Կ. Ա. 432:
- Ալեկսեբրլի Գ. Գ. 544:
- Ալեքսեև Վ. Մ. 502:
- Ալոնսո Դամասո 372:
- Ալպիև Ն. Ա. 540:
- Ախամեովա Թ. Ս. 234, 266, 319, 331,
403, 520, 538:
- Ախմետով Կ. Զ., տե՛ս Ահմեդով Կ. Զ.:
- Ախվեդիանի Գ. Ս. 204, 470, 501,
535:
- Ախունզյանով Է. Մ. 540:
- Ակկերման 14:
- Ահմեդով (Ախմետով) Կ. Զ. 498, 540:
- Աղայան Է. Բ. 199, 482, 497, 518,
533, 534, 538, 539, 543, 544:
- Ահառյան Զ. Զ. 77, 187, 496, 497,
538, 543:
- Ամանժյով Ս. Ա. 498, 499:
- Այմբետով Կ. Ա. 498:
- Ալցեամուլյեբ Ռ. 394:
- Անբիզոն Բ. Օ. 548:
- Անդերսոն Ն. 401:
- Անդրեյիև Լ. Գ. 395, 536:
- Անդրեև Մ. Ս. 495:
- Անդրեև Ն. Գ. 316:
- Անդրեևա Վ. Ն. 538:
- Աշմարին Ն. Ի. 499:
- Աշխամաֆ Դ. Ա. 501:
- Ապտեկար Վ. Բ. 544:
- Առաքելյան Վ. Դ. 539:
- Առնց Զ. 174:
- Ասլանով Մ. Գ. 496:
- Ասկոլի Գ. Ի. 62, 64, 65:
- Ասմուս Վ. Ֆ. 9, 12, 472:
- Ավանեսով Ռ. Ի. 470, 484, 485, 491,
492, 512, 516, 537:
- Ավգուստինոս 74:
- Ավե Լ. 189:
- Ավրորին Վ. Ա. 499, 500, 540, 544:
- Արակին Վ. Դ. 538:
- Արենդս Ա. Կ. 495:
- Արենս Զ. 321:
- Արիստե Պ. 497:
- Արիստոտել 35, 131, 208:
- Արտյոմով Վ. Ա. 535:
- Արցիխովսկի Ա. Վ. 491:
- Ացցալինս Վ. 370:
- Բարեց Զ. 400:
- Բազիլիոս Զ. 343:
- Բաթմանով Ի. Ա. 499, 540:
- Բաթմանով Լ. Վ. 544:
- Բահշև Տ. Գ. 498, 499, 540:
- Բալաշա Յ. 539:
- Բալակյան Մ. Բ. 498, 540:
- Բալլի Շ. 75, 76, 79, 93—99, 142,
162, 171, 199—201, 204, 235,
370, 371, 534:
- Բակ Կ. Դ. 189, 190, 373:
- Բաղդասարյան Ս. Զ. 538:

- Բառու Թ. 393:
 Բասկակով Ն. Ա. 499, 512, 540:
 Բասսոն 344:
 Ջարանիկով Ա. Պ. 495, 544:
 Բարաշկով Պ. Պ. 540:
 Բարանով Խ. Կ. 542:
 Բարանովսկի Ա. 184:
 Բարթոլոմե Կ. 182, 183:
 Բարխուդարով Ս. Գ. 544, 545:
 Բարտոլի Մ. 62, 63, 64, 66, 71, 73,
 74, 75, 117, 165, 191, 362, 373,
 375:
 Բաուեր Հ. 194:
 Բաումլեր Ա. 200:
 Բեզեկե Գ. 193:
 Բելարդի Վ. 392:
 Բելգորոսկի Ն. Ա. 495:
 Բելեցկի Ա. Ա. 538:
 Բելեվիցկի Ս. Լ. 133, 199, 432, 483:
 Բելիշ Ա. Ի. 213:
 Բելյակ Մ Վ. 199:
 Բելոդեդ Ի. Կ. 544:
 Բելով Ա. Ի. 199:
 Բելստեյ Ֆ. 189:
 Բեկկեր Հ. 234:
 Բեհազել Օ. 144, 148, 193, 400:
 Բենդեր Հ. Հ. 183:
 Բենեդիկտ Ռ. 358:
 Բեննի Տ. 185, 186:
 Բենվենիստ Հ. 75, 109, 183, 204, 373,
 378, 385, 386, 387, 390—393,
 460:
 Բեռնեկեր Հ. 184:
 Բեռնշտեյն Ն. Ս. 199:
 Բեռնշտեյն Ս. Բ. 490, 536:
 Բեռնշտեյն Ս. Ի. 156, 470:
 Բեսկրովնի Վ. Մ. 544:
 Բերգսոն Ա. 9, 371:
 Բերիսե Վ. Մ. 549:
 Բերտելս Ե. Հ. 495, 496:
 Բերտոլդի Վ. 362:
 Բերտոնի Զ. 62, 63, 64, 190, 191:
 Բեց 356:
 Բեցցենբերգեր Ա. 173:
 Բընըցյանու Լ. 392:
 Բիլեր Մ. Ս. 397:
 Բիդնի Դ. 200:
 Բիխովսկայա Ս. Լ. 457, 458, 461,
 501:
 Բիրդուխտել Ռ. Լ. 286, 335:
 Բլաս Ֆ. 395:
 Բլեյկ Ֆ. Ռ. 365:
 Բլոխ Բ. 272, 287—290, 300, 303—
 309, 412:
 Բլոկ Ժ. 182, 393, 402:
 Բլումֆիլդ Լ. 20, 45, 47, 131, 135,
 204, 213, 269, 271, 272—285,
 288, 290, 294, 300, 303, 305,
 309, 319, 366, 403:
 Բլուխանս Է. 200, 204:
 Բյուլեր Կ. 153, 209, 214, 319—330,
 346, 370, 532:
 Բոաս Ֆ., տե՛ս Բոուրգ Ֆ.:
 Բոգդանով Ա. Ա. 472:
 Բոգոմոլովա Օ. Ի. 494:
 Բոգորազ Վ. Գ. 502:
 Բոգորոդիցկի Վ. Ա. 22, 425, 498,
 499:
 Բոդիշ Զ. 192:
 Բոդուեն-դե-Կուրտենե Ի. Ա. 22, 155,
 224, 225, 227, 230, 238, 424,
 425, 427, 469, 473, 477—480,
 486, 487:
 Բոեր Ռ. Կ. 192, 193:
 Բոլինշեր Դ. Հ. 285:
 Բոլոնեզի Զ. 392:
 Բոկարյով Ա. Ա. 501:
 Բոկարյով Ե. Ա. 457, 501, 512, 541:
 Բոյցովա Ա. Ֆ. 499:
 Բոնֆանտե Զ. 62, 63, 65, 66, 67, 69,
 70, 74, 374, 388, 389, 390, 392:
 Բոսստ Կ. 370:
 Բոպպ Ֆ. 161, 173, 174, 176, 178,
 384:
 Բորկ Ֆ. 402:
 Բորկովսկի Վ. Ի. 492, 544:
 Բորովկով Ա. Կ. 544:
 Բոու Ա. Գ. 399:
 Բուրգ (Բոաս) Ֆր. 127, 197, 198,
 269, 270, 272:

- Բոուժան Ա. Կ. 23:
 Բրանդենշտեյն Վ. 374:
 Բրաուն Ա. 195:
 Բրենտանո Ֆր. 20, 23, 24, 26:
 Բրիտտոն Կ. 203:
 Բրյունդալ Վ. 149, 244—252, 254, 256, 362:
 Բրյուկներ Ա. 185, 186:
 Բրյունո Ֆ. 36, 38, 97:
 Բրոխ Օ. 184:
 Բրոկելման Կ. 194:
 Բրուզման Կ. 79, 223, 376:
 Բրուններ Կ. 399:
 Բրուտյան Գ. 403:
 Բուազակ է. 185, 188:
 Բուրբիխ Դ. Վ. 497, 539, 547:
 Բուզա Կ. 183:
 Բուդաղով Ռ. Ա. 199, 494, 511, 533, 534:
 Բուդդե Ե. Ֆ. 425:
 Բուզուրզզողա լ. 495:
 Բուլ Զ. 14:
 Բուլախովսկի լ. Ա. 425, 490, 492, 494, 505, 533, 536, 537, 544:
 Բուխարին Ն. 429:
 Բուխենն Տ. Ի. 544:
 Բունակ Վ. Վ. 518:
 Բուրսիե է. 191:
 Գարեյնեյ Գ., ֆոն դեր 83, 144:
 Գազկան Կ. Ե. 495, 538:
 Գազուա Ռ. Ռ. 501:
 Գազիզով Ռ. Ս. 540:
 Գայլե Յ. Հ. 193, 194:
 Գայկինա-Ֆեդոտով Ե. Մ. 204, 520, 537, 545:
 Գամիլչեզ է. 165, 190, 397:
 Գամկրելիձե Տ. Վ. 542:
 Գալգեր Վ. 182, 393:
 Գանդինա Կ. Ա. 494:
 Գասպարյան Գ. 543:
 Գարդիներ Ա. Հ. 204, 320:
 Գարտներ Ք. 185, 191:
 Գափրինդաշվիլի Շ. Գ. 501:
 Գելբ Զ. Զ. 390:
 Գեյ Գ. Ս. 402:
 Գենկո Ա. Ն. 501:
 Գեորգիև Վլ. 373, 375—378, 392, 395, 396, 402, 512:
 Գերշենզոն Մ. Մ. 538:
 Գերշեիլ Ի. 393:
 Գիես Մ. 398:
 Գիրբերտ Դ. 14:
 Գիլեն Ա. 393:
 Գիլեն Ֆ. Զ. 196, 197:
 Գինզբուրգ Ռ. Զ. 545:
 Գիրո Պ. 162, 364, 369:
 Գլեսսեր է. 344:
 Գյունսեր Հ. 201:
 Գյունսերտ Հ. է. 360, 361, 374:
 Գոթոն Ռ. 183, 184:
 Գոլանով Ի. Գ. 491:
 Գոմբոց Զ. 195, 365, 366:
 Գորբուշինա լ. Ա. 482:
 Գորդլսկի Վ. Ա. 498:
 Գորդոն Կ. Հ. 400:
 Գորկի Մ. 546:
 Գորնուց Բ. Վ. 520:
 Գորսկի Ս. Պ. 540:
 Գվոզդև Ա. Ն. 486, 537:
 Գրամմոն Մ. 76, 123—125, 487:
 Գրանդչենա Զ. Հ. 190, 191:
 Գրուեր Ա. 361, 403:
 Գրաֆ Վ. լ. 360, 361, 385:
 Գրեյ լ. Հ. 285, 293, 360, 361, 400:
 Գրիգորև Վ. Ի. 403, 491, 535:
 Գրիերսոն Գ. Ա. 196:
 Գրիմ Յ. 167, 384—385:
 Գրիմե 194:
 Գրինկովա Ն. Պ. 491:
 Գրիշենկո 185:
 Գրիֆիթ Ֆ. լ. 197:
 Գրյուբեր Գ. 191:
 Գրյուբներ 137:
 Գրյունբեկ Կ. 400:
 Գրյունբեկ Վ. 195:
 Գրոտտ Ա. Վ., դե 213, 214:
 Գրունսկի Ն. Կ. 494:
 Գուգենհայմ 213:
 Գուդափա Տ. Ե. 501:

- Գուլիա Դ. Ի. 501:
 Գուլյամով Է. Գ. 498, 540:
 Գուլաման Մ Մ. 135, 274, 282, 285,
 293, 296, 403, 494, 512, 514,
 520, 538:
 Գուս Մ. 432:
 Գուսման Ռ. 392:
 Գուտենբրուններ Զ. 399:

 Դալուուպ Վ. 193:
 Դամուրետ Ժ. 397, 398:
 Դանիելսոն 173:
 Դանիտով Գ. Կ. 432, 433, 471, 472:
 Դա Սիլվա Դիաս է. 398:
 Դավեսարան Ն. Դ. 498:
 Դարմատետեր Ա. 356:
 Դարվին Զ. 286:
 Դաուգատ Ա. 373:
 Դերրրին Ա. Մ. 429:
 Դերրուններ Ա. 188:
 Դեգտերևա Տ. Ա. 147, 230:
 Դե Դեեգո Գ. 190, 361:
 Դեետերս Գ. 187, 196, 390:
 Դեյաֆոս Մ. 197:
 Դեյրա Մ. Կ. 541:
 Դելլորուկ Բ. 22:
 Դեմիդի-գադե Ա. 498, 499:
 Դեմյանուկ Վ. Կ. 494:
 Դենի Ժ. 195:
 Դենսուսիանու 191:
 Դեհրիե Յու. Դ. 501, 512, 541, 545:
 Դեչև Դ. 391:
 Դեսնիտոլյա Ա. Վ. 177, 494, 542,
 545:
 Դր Սոսյուր Ֆերդինանդ, տե՛ս Սոս-
 յուր Ֆ.:
 Դերժավին Ն. Ս. 490, 491:
 Դե-Ֆրիզ Հ. 16, 204, 431, 445:
 Դիո Ա. Մ. 195, 196, 457:
 Դիոնենկովա Ն. Ա. 499:
 Դիմարիկ Ն. Կ. 498, 499, 540, 547:
 Դյակոնով Ի. Մ. 391, 540, 542:
 Դյուի Զ. 12:
 Դյումեզիլ Գ. 375, 401:

 Դյուրկհեյմ է. 15, 16, 75, 79, 82, 84,
 88, 91, 119, 143:
 Դորրոգան Ս. Մ. 472:
 Դոզա Ա. 165, 372, 397:
 Դոկինս Ռ. Մ. 189:
 Դոմոժակով Ն. Գ. 499:
 Դոյլբայն Մ. 36, 37, 466:
 Դոնգուս Կ. Դ. 501:
 Դոոնգայֆ Ֆ. 356:
 Դոտտին Գ. 191, 192:
 Դորիչ Ա. 184:
 Դորոշևսկի Վ. 394:
 Դրագանու Ն. 28, 37, 43:
 Դրագունով Ա. Ա. 502, 541:
 Դրախ է. 370:
 Դրեզեն է. 432:
 Դրեբսել Ա. 197:
 Դունանսկայա Ի. Մ. 542:
 Դուռնովո Ն. Ն. 425, 490, 545:
 Դևոտո Գ. 397:

 Եգորով Վ. Գ. 540:
 Եյլինսկ Մ Ն. 192:
 Եյմսյև Լ. 201, 204, 206, 242, 244,
 245, 253—268, 284, 291, 292,
 299, 310, 311, 380, 401, 403,
 404, 427, 535:
 Ենսեն Հ. 197, 392:
 Եոնշտեդտ Պ. Վ. 538:
 Եսպերսին Ո. 36, 38—48, 200, 259,
 250, 370, 400, 479:
 Եֆիմով Ա. Ի. 537:

 Զարրոզկի Վ. 392:
 Զադոյենկո Տ. Պ. 541:
 Զայլախտոհինով, տե՛ս Զայլայ Լ. Զ. +
 Զայլա (Զայլախտոհինով) Լ. Զ. 498,
 499, 540:
 Զայդել է. 346:
 Զայդեր Հ. 372:
 Զարուրին Ի. Ի. 495:
 Զգուստա Լ. 387, 388:
 Զեն Ա. 393:
 Զիգ Ֆ. 180, 390:
 Զիգլինգ Վ. 180, 390:

- Զինդեր Լ. Ռ. 470, 476, 485, 494,
 535, 546:
 Զիվերս է. 399:
 Զյուտտերլին Լ. 22, 36:
 Զոմմեր Ֆ. 189, 390:
 Զոյտեր Գ. 395:
 Զոնենկ Բ. 346:
 Զվեգինցե Վ. Ա. 199, 204, 404, 514,
 520, 546:
 Զուբատի Ի. 214:
 Զուբով Ա. 497:

 Էդելման Ա. Ս. 546:
 Էմբեր Ա. 400:
 Էմբրսոն Օ. Ֆ. 193:
 Էնգելս Ֆ. 407, 409, 410—417, 429,
 434, 442, 448, 449, 507, 518,
 546:
 Էնձեյին Յ. 183, 184, 393, 537, 538,
 547:
 Էնտուիս Վ. Զ. 361, 398:
 Էռնու Ա. 109, 189, 397:
 Էվերտ Ա. 397:
 Էրդման Կ. 169:
 Էրինգա Ս. 200:

 Քալհայմեր Ա. 197:
 Քաչին Դ. Ք. 538:
 Քեյլոր Լ. Ֆ. 196:
 Քոզերյու Կ. 254:
 Քոմաս Լ. Լ. 548:
 Քոմպտոն 343:
 Քորնդայկ է. Լ. 210:
 Քոփուրիա Վ. Տ. 501:
 Քրեյչեր Զ. Լ. 230, 272, 285, 287—
 290, 300, 301, 303—309:
 Քուլբ Ա. 188, 189:
 Քուոդելլ Ու. Ֆ. 288:
 Քուռնայզեն Ռ. 192, 398:

 Ժեստեն Ռ. 402:
 Ժիլո Ֆ. Տ. 494:
 Ժիլբրոն Ժ. 62, 64, 115, 163—166:
 Ժիրայ Մ. 401:
 Ժիրար Յ. 38:

 Ժիրկով Լ. Ի. 495, 496, 501:
 Ժիրմունսկի Վ. Մ. 403, 434, 494,
 514, 538:
 Ժյուրե Ա. 390:
 Ժյուրե Կ. 189:
 Ժուլդե Ա. 399:

 Իլլինսկի Գ. Ա. 490:
 Իլլիշ Բ. Ա. 494:
 Իմնայշլիլի Դ. Ս. 501:
 Ինկիժեկով Ա. 499:
 Իպսեն Գ. 201, 344, 346, 357:
 Իսայենկո Բ. 541:
 Իսակ Մ. Ի. 546:
 Իսխակով Ֆ. Գ. 540:
 Իստրինա Ե. Ս. 492:
 Իսրայելյան Մ. 542:
 Իվանով Վ. Վ. 241, 379, 434, 476,
 502, 520, 542, 546:

 Լազիցիուս Յ. Վ. 329:
 Լալանդ 209:
 Լալի է. 345:
 Լապեսա Ռ. 398:
 Լարին Բ. Ա. 427, 491, 537, 546:
 Լաֆարդ Պ. 407, 546:
 Լաֆոն-Քվեյնո Ս. Ա. 197, 198:
 Լեանդեր Պ. 194:
 Լեժյոն Մ. 395:
 Լե-Կյերկ Լ. 192:
 Լեյն Գ. Ս. 376:
 Լեյտե դե Վաստոնսեյուս Ժ. 190:
 Լենբրտ Մ. 148, 153:
 Լենին Վ. Ի. 407, 412, 414, 417, 473,
 507, 546, 547:
 Լեյի Կ. 210:
 Լեշկա Օ. 214, 220, 222, 236, 242,
 404:
 Լեոտտի Ա. 187:
 Լեոկին Ա. 185, 186, 223:
 Լեի-Քրյուլ Լ. 126, 127, 431, 447,
 459:
 Լեի Ս. 180, 182:
 Լեին Վ. Ի. 499:
 Լեր-Սալավինսկի Տ. 186, 394, 536:

- Լեբի 0. 51, 204:
 Լեբուա Մ. 392:
 Լի Դ. 343:
 Լիբեր Պ. 253:
 Լիդեն է. 180, 186:
 Լիոնն Ս. 392:
 Լիպիև Լ. Ա. 542:
 Լիտվին Վ. Ի. 497, 539:
 Լյուվե Ռ. 398:
 Լյոֆշտեդտ է. 189:
 Լյուիկ 151:
 Լյուդվիգ Ա. 176, 177, 178:
 Լյուիս Հ. 398:
 Լոմթատիձե է. Ա. 501:
 Լոմթատիձե Կ. Վ. 501:
 Լոմտև Տ. Պ. 432, 537:
 Լոյա Յ. Վ. 432, 469:
 Լոյման 189:
 Լոս Յ. 185, 186:
 Լորենց Ֆր. 185, 186:
 Լորիմեր Դ. Լ. Ռ. 183, 402:

 Խարխտով Ա. Ի. 498:
 Խարխտոնով Լ. Ն. 540:
 Խլղրրով Մ. Ն. 498, 499:
 Խոլոդովիչ Ա. Ա. 502, 541:

 Մերեթեյի Գ. Վ. 500, 503, 542, 548:

 Կալիպկի Բ. 21:
 Կալի Ֆ. 407:
 Կալլերիս Յ. Ն. 396:
 Կալյանով Վ. Ի. 544, 546:
 Կակատի Բ. 393:
 Կալնց Ֆ. 318, 319:
 Կանաձավա Մ. Ս. 195:
 Կանտ է. 12, 15, 16, 82, 127, 320:
 Կանտոր Գ. 318:
 Կառ Վ. Լ. 360, 361:
 Կառլբրեն Ի. Բ. 196:
 Կառնապ Ռ. 203—206, 208, 346, 364:
 Կառնուա Ա. 190:
 Կասարես Խ. 369:
 Կասաև Ա. Մ. 495:

 Կասկ Ա. Խ. 546:
 Կասսիրեր է. 12, 125, 127—132, 200, 203, 204, 320, 371, 345, 346, 353, 431, 447, 559:
 Կարամզին Գ. Գ. 497:
 Կարասաև Հ. Կ. 498:
 Կարդանով Բ. Մ. 541:
 Կարինսկի Ն. Մ. 491:
 Կարսկի Ծ. Ֆ. 185, 492, 494, 546:
 Կարստ Յ. 187:
 Կարստեն Տ. Ծ. 192:
 Կարստին Կ. 399:
 Կարստին Հ. 392:
 Կարցևսկի Ս. 75, 200, 204, 214, 215, 223, 234, 235, 236:
 Կացնելսոն Ս. Դ. 460, 465, 466, 467, 482, 488, 494:
 Կենեսերաև Ս. Կ. 499, 546:
 Կեպսկի Կ. 395:
 Կեռես Ս. 392:
 Կրզրբրաև Ա. Կ. 498:
 Կիկերս է. 192, 372, 373:
 Կիսլյակով Ն. Ա. 495:
 Կիսսեն Ի. Ա. 540:
 Կլիմիցկի Ս. Ի. 495, 496:
 Կլյուկին Ի. Ա. 499:
 Կլուգե Ֆ. 192:
 Կլունենոե Գ. 392:
 Կլուրաև Օ. 320:
 Կլունի Ա. 178, 179, 188:
 Կլուվիե Ժ. 210:
 Կնարե Գ. Ս. 468:
 Կնորոխ Յ. 548:
 Կնոռզով Յ. Վ. 542:
 Կոլլինդեր Բ. 45, 373, 398, 399, 407:
 Կոլման Ժ. է. 313:
 Կոլոկոլով Վ. Ս. 502:
 Կոլպակով Ա. Պ. 546:
 Կոլպակչի Ծ. Մ. 502, 541:
 Կոհեն Մ. 12, 75, 108, 127, 131, 171, 194, 360, 361, 372, 397, 400, 404, 508:
 Կոմչիլովա Ծ. 432:
 Կոն Ի. Ս. 498, 499:

- Կոնդակով Ն. Ի. 520:
 Կոնգրաշով Ա. Ն. 518, 536:
 Կոնեսկի Բ. 395:
 Կոնոնով Ա. Ն. 498, 499:
 Կոնով Ս. 393:
 Կոնոպի Ի. Ն. 502, 541:
 Կոնտ Օ. 84, 100:
 Կոշմիդեր է. 373:
 Կոպիլենկո Մ. Մ. 546:
 Կոպլեն Վ. Ի. 200:
 Կոստանյան Հ. Հ. 543:
 Կորժիբսկի Ա. 364:
 Կորժինսկի Ի. Մ. 214:
 Կորոտկով Ն. Ն. 502:
 Կորսակով Գ. Մ. 502:
 Կոխմսկի Ա. 185:
 Կրաե Ն. 187, 374, 397, 398, 399:
 Կրաչկովսկի Ի. Յ. 502, 542:
 Կրապ Գ. Պ. 193:
 Կրասիլոս 74:
 Կրասով Օ. Ա. 201:
 Կրասով Վ. 391, 399:
 Կրեյնովիչ Ս. Ա. 502:
 Կրեյմեր Պ. 396, 397:
 Կրիգ Մ. 201:
 Կրիմսկի Ա. Ս. 185, 494:
 Կրոնասեր Հ. 345, 390:
 Կրոչի Բ. 48, 49, 52, 53, 62, 64, 66, 95, 132, 199:
 Կուզրյավսկի Դ. Ն. 21, 22, 155, 200:
 Կուզնեցով Պ. Ս. 470, 483, 490, 491, 503, 537:
 Կուլրակին Ս. 185, 186:
 Կուլպեր Ֆ. Բ. Ի. 393:
 Կուն Ա. 63:
 Կունին Ա. Վ. 546:
 Կուսկյան Հ. Կ. 543:
 Կովրյոր Վ. 387, 390, 391:
 Կուրասկեվիչ Վ. 394:
 Կուրե Ֆ. 432:
 Կուրիլովիչ Յ. 213, 236, 299, 373, 378—385, 387:
 Հասս Օ. 392:
 Հալ Ռ. Ա. 289, 290:
 Հալլե Մ. 126, 239, 240:
 Հակուլինեն Լ. 400, 539:
 Հայզ Կ. Վ. 246:
 Հայլման Լ. 373:
 Հանկին Ռ. Մ. 548:
 Հանսեն Ֆ. 173, 190:
 Հանտեր 210:
 Հաչին Մ. Մ. 501, 545:
 Հաչինա Ն. Զ. 545:
 Հառիս Զ. 272, 282, 287—297, 299, 400:
 Հավերս Վ. 346:
 Հավրանսկի Բ. 214, 394:
 Հարդի Դ. Վ. Ֆ. 398:
 Հարությունյան Ն. Վ. 542:
 Հացդիակիս Գ. Ն. 144:
 Հացֆելդ Հ. Ա. 345, 372:
 Հարիմով Ռ. Ա. 498:
 Հեզել Գ. Վ. Ֆ. 279, 284, 448:
 Հելրվիստ է. 399:
 Հենդրիկսեն 387:
 Հեռյանդ 137:
 Հեսելինգ Դ. Կ. 194:
 Հերդեր Յ. Գ. 354:
 Հերցոգ 190:
 Հեֆներ Ռ.-Մ. Ս. 285:
 Հինց Վ. 393:
 Հիրտ Հ. 147, 172, 173, 175—178, 187, 188, 193, 201, 373, 376, 384, 387, 398:
 Հյուբշման Հ. 496:
 Հյուշոն Ռ. 193:
 Հոգեն է. 286, 288, 291, 292, 304:
 Հոլդեր Ա. 191:
 Հոլինգ Ֆ. 548:
 Հոլլ է. 300:
 Հոլտ ժ. 373:
 Հոլտհասովեն Ֆ. 193, 399:
 Հոլուբ Յ. 395:
 Հոմբուրգեր Լ. 197:
 Հոմմել Ֆր. 195:
 Հոպիներ 358:
 Հոռն Վ. 144, 146, 148, 149—153:
 Հորալսկ Կ. 394:

- Հոքետ Չ. Ֆ. 272, 288, 289, 290,
 297, 298, 299, 309, 316:
 Հոֆման Յ. Բ. 395, 397:
 Հոֆման Օ. 188, 189:
 Հոոզնի Բ. 181:
 Հումբեր Ժ. 395:
 Հումբոլդտ Վ., ֆոն 25, 52, 58, 62,
 86, 119, 125, 126, 129, 130, 322,
 324, 325, 343—346, 348, 349,
 351, 354—355, 357:
 Հուսեռլ է. 9—12, 36, 203, 204, 236,
 245, 256, 320, 344, 348, 353:
 Դազարյան Ս. Ղ. 543:
 Դարիթյան Ա. Ս. 496, 497, 538, 539,
 543, 545:
 Դափանցյան Գ. Ա. 482, 483, 496,
 497, 505, 543:
 Դիփշիձե Ի. Ս. 501:
 Իազուր Յու. Ն. 541:
 Իգլիհեովսկի Բ. 357, 358:
 Իալով Ս. Ե. 498, 540:
 Իալսազով Ջ. Կ. 501:
 Իայցե Մ. Գ. 491:
 Իախ է. 13, 14:
 Իակակ է. Ա. 146, 404, 538:
 Իակ-Քեյն Ա. 192:
 Իակոնալդ Գ. 197:
 Իակոնեյլ Ա. 182:
 Իակսիմովա Մ. Կ. 499:
 Իահուզով Ն. Ն. 540:
 Իահումեստով Ա. Ա. 501:
 Իայեր է. 188:
 Իայեր Կ. Ն. 148:
 Իայեր Ռ. Մ. 171:
 Իայզինգեր Օ. 345:
 Իայնհոֆ Կ. 194, 197:
 Իայշե Ի. Ի. 497:
 Իայտինսկայա Կ. Ե. 539:
 Իանինգ Ս. Ա. 548:
 Իանյեն Վ. 188:
 Իանն Ս. է. 396:
 ԻԼաո Ն. Յ. 17, 37, 126, 127, 139,
 141, 195, 196, 231, 255, 372,
 427—460, 463, 466, 468, 469,
 470, 476, 479, 483, 484, 488—
 491, 494, 496, 500, 501, 503,
 504, 515, 519, 531, 543, 544,
 546, 548:
 Իասուլով-Լաշանսկայա Ս. Ս. 38:
 Իատեզիուս Վ. 214, 220, 221, 222:
 Իատթես Ռ. 345:
 Իատթյուս Ու. Կ. 548:
 Իատոռե Գ. 368, 369:
 Իատովեև-Խակա Վ. Վ. 491:
 Իոտուսիշ Մ. Ի. 470, 485, 546:
 Իարակուս Ա. Վ. 502:
 Իարկով Ա. Ա. 341:
 Իարտի Ա. 11—12, 20, 21, 23—27,
 35, 200, 201, 320:
 Իարտինե Ա. 213, 226, 240, 363,
 481:
 Իարուզո Ժ. 75:
 Իարքս Կ. 407—417, 434, 507, 546:
 Իատթես Ֆ. 131, 136, 345, 347,
 357, 472:
 Իատսեր Օ. 399:
 Իատրեր Թ. 388:
 Իեհնեդեյլ Մ. Ն. 393:
 Իելիշ Յ. 195:
 Իելիքիշվիլի Գ. Ա. 542:
 Իելնիշուկ Ա. Ս. 404, 546:
 Իեյե Ա. 64, 75, 76, 77, 108—118,
 121, 124, 125, 171, 180, 181,
 182, 184, 186, 188, 189, 192,
 200, 367, 372, 375, 392, 393,
 397, 469, 472, 483, 489, 496,
 536:
 Իեյեր է. 375:
 Իեյեր-Լյուպկե Վ. 54, 65, 144, 188,
 190, 191:
 Իենենդես Պիդայ Ռ. 190:
 Իենրեն Ն. Լ. 399:
 Իեշանիևով Ի. Ի. 231, 255, 433,
 460—464, 466, 482, 488, 542—
 546, 501—504:
 Իերինգեր 167, 168, 169:
 Իերիշի Պ. 390:
 Իիլեր Բ. Վ. 495, 496, 538:

- Միլլեր Ի. Ս. 511:
 Միլլեր Վ. Ֆ. 182, 495, 496:
 Միլսկի Թ. 548:
 Միխալչի Դ. Ե. 546:
 Միխայլա Գ. 548:
 Միխայլով Գ. Ի. 546:
 Միխանկովա Վ. Ա. 453, 544, 546:
 Միկկոլա Յ. 194, 373:
 Միկուշ Ֆ. 213, 404:
 Միչիոդ Ֆ. Լ. 197:
 Միրաբել Ա. 395:
 Միրչև Կ. 395:
 Միքայիլով Շ. Ի. 501:
 Մլադենով Ստ. 186:
 Մկրտչյան Հ. Մ. 538:
 Մյուլլեր Հ. 178, 179:
 Մյուլենբախ Կ. 183, 184:
 Մյուլլեր Գ. 271:
 Մյուլլեր Վ. Ֆ. 180, 188:
 Մոլոդցով Վ. Ա. 497:
 Մոմչյան Խ. 546:
 Մոռիս (Մորիս) Չ. 204, 208, 319, 364:
 Մոսե Ֆ. 399:
 Մովսիսյան Ա. Ն. 544:
 Մորգան Ա. 14:
 Մորգան Գ. Լ. 416:
 Մորգենշտրոնե Գ. 393:
 Մորգե 315:
 Մորիս Չ., տե՛ս Մոռիս Չ.:
 Մոուլթոն Հ. 188:
 Մուսարև Գ. Գ. 540:
 Մուրկելինսկի Գ. Բ. 501, 541:
 Մուրվալյուն Ա. Ա. 539:
 Մուռա Ջ. Վ. 548:

 Յաբերգ Կ. 51, 165, 201:
 Յագիշ Ի. Վ. 184:
 Յալինովիչ Մ. Յա. 494:
 Յախոնտովա Ս. Ե. 541:

 Յակոբսոն Ռ. 214, 215, 223, 234, 236, 237—241, 363, 481:
 Յակովև Ն. Ֆ. 439, 470, 484, 501:
 Յակովև Վ. Գ. 482:

 Յակուբինսկի Լ. Պ. 427, 434, 435, 468, 492, 523, 537, 545:
 Յաստրեմսկի Ս. Վ. 499:
 Յավնիս Կ. 183:
 Յարցևա Վ. Ն. 494, 511, 514:
 Յոկլ Ն. 392:
 Յոհանեսսոն Ա. 193, 399:
 Յոհանսոն 173:
 Յոսելին դը Յոնգ Յ. Պ. Բ. 194, 201:
 Յորգենսեն Յ. 204:
 Յորդան Յ. 64:
 Յուդախին Կ. Կ. 499:
 Յունե Ռեն Չառ 214:
 Յունուսայիև Բ. Մ. 498, 540:
 Յուլմանով Ն. Վ. 502, 503:

 Կադել Բ. Ի. 391:
 Կահարալ Ռ. 394:
 Կայրա Յու. Ա. 272, 290:
 Կավիլ Ա. 100:
 Կավրոն Ե. Լ. 502:
 Կատորպ Պ. 12, 127:
 Կարասիմիա Ա. Ն. 402:
 Կաուման 347:
 Կեմերովսկի Մ. Յա. 199, 200:
 Կելրատ 206:
 Կենչոնի Չ. 201:
 Կերիհնգ Ա. 374:
 Կերեուի Լ. 184, 394:
 Կիդերման Մ 189:
 Կիկսեն Ն. Ա. 362:
 Կիկիֆորով Ս. Դ. 537:
 Կիլազմուհամեդով Բ. Ն. 495, 538, 546:
 Կին Չ. Չ. 398:
 Կիշ Կ. 185, 186:
 Կիրոպ Կ. 190:
 Կորեն Ա. 36, 38, 143, 250:
 Կուրե Լ. 472:
 Կունիս Ժ. Ժ. 190:

 Շախմատով Ա. Ա. 31, 32, 33, 158, 185, 199, 200, 424, 487, 492, 493, 523:
 Շախմատով-Կոպլեն Օ. Ա. 200:

- Շահումյան Ռ. Մ. 501:
 Շահումյան Ս. Կ. 404, 535:
 Շայդալյան Ֆ. 356:
 Շանիձե Ա. Գ. 501:
 Շաննոն Կ. է. 316:
 Շանտրեն Պ. 188, 395:
 Շապիրո Ա. Բ. 522, 537:
 Շարբաթով Գ. 542:
 Շաց Յ. 193:
 Շելլի Պ. Բ. 67:
 Շերեր Ա. 360, 361, 373, 375:
 Շերեր Վ. 144, 167:
 Շերսպիր Վ. 67:
 Շիլլեր Ֆ. 12:
 Շիշմարյով Վ. Ֆ. 494, 538:
 Շիրալիև Մ. Ա. 498, 499, 540:
 Շիրոկովա Ա. Գ. 536:
 Շլալիաներ Ա. 27, 67, 150, 230:
 Շլեզել Ա. 44:
 Շլիկ Մ. 204:
 Շմալց 189:
 Շմիդտ Ա. 362:
 Շմիդտ-Կոպպերս 137, 138:
 Շմիդտ-Ռոբր Գ. 346:
 Շմիդտ Վ. 115, 137—141, 167, 171,
 196, 197, 201:
 Շյոնֆելդ Մ. 194:
 Շյուռ 51:
 Շոր Ռ. Օ. 77, 130, 200, 469, 472,
 473, 482, 483, 548:
 Շչերբա Լ. Վ. 22, 155, 215, 425, 469,
 470, 473, 474, 475, 477, 480,
 484—488, 494, 523, 535, 544,
 547:
 Շչերբակ Ա. Մ. 544:
 Շպեխտ Ֆ. 173, 184, 373, 375, 378,
 388, 389:
 Շպիրեր Շ. 23, 169, 345, 367:
 Շպենցեր Բ. 197:
 Շպիցեր Լ. 51, 61, 62, 168, 190, 191,
 271, 272, 347, 368, 371, 372,
 403:
 Շպյոռի Տ. 372:
 Շպրենգլեր 204:
 Շոադեր Օ. 174, 374:
 Շոեոդեր է. 14:
 Շվարց Բ. 392, 398:
 Շվիցեր է. 395:
 Շտայնթալ Շ. 20, 25, 26, 35, 41, 129,
 319:
 Շտանգ Կ. Ս. 393:
 Շտելլեր Վ. 194:
 Շտենցել Յ. 345, 347:
 Շտեոբ Ա. 347:
 Շտեոնբերգ Լ. Յա. 137:
 Շտիրեր Չ. 404:
 Շտյոկլյան 169:
 Շտյոսենբերգ Շ. Լ. 402:
 Շտոլց Յ. 395:
 Շտոլց Ֆ. 189:
 Շտրալտերգ Վ. 172, 201, 388:
 Շտրոհ Ֆ. 346, 398, 399:
 Շտրոմայեր 96:
 Շտրուկ է. 345:
 Շուխարդտ Շ. 16, 35, 40, 62, 64, 71,
 168, 196, 367, 368, 453, 457:
 Շուլցե Վ. 390:
 Շուցկի Յա. Կ. 502:
 Շուքուրով Գ. 540:
 Շուքուրով Ժ. Շ. 498:
 Չադվիկ Չ. 396:
 Չատերջի Ս. Կ. 182:
 Չեմոդանով Ն. Ս. 482, 494, 505:
 Չեոնիխ Պ. Յա. 200, 469, 491, 492,
 537:
 Չեոնիշե Վ. Ի. 491:
 Չիբրոավա Ա. Ս. 223, 434, 457,
 483, 500, 501, 504, 514, 531—
 533, 548:
 Չիստյակովա Ա. Լ. 548:
 Պասսոնեն Շ. 401:
 Պադոա 14:
 Պալմեր Լ. Ռ. 360, 361:
 Պալլարո Ա. 201:
 Պանինի 277, 290:
 Պանով Վ. Ի. 511, 547:

- Պանշվաձե Վ. Ն. 501:
 Պանֆիլով Ե. Դ. 404:
 Պաշկով Բ. Կ. 502, 540:
 Պաշկովսկի Ա. Ա. 502:
 Պասսով-Կրյունբեր 188:
 Պավլով Ի. Պ. 471, 472, 518:
 Պարիս Գ. 60, 164:
 Պատվ Ն. 22, 29, 35, 52, 169, 366, 373:
 Պատլինի է. 394—395:
 Պեանո 14:
 Պեդերսեն Ն. 179, 180, 181, 186, 373, 389, 391, 392, 398:
 Պելլե Ա. Ա. 547:
 Պեկմեցի Գ. 187:
 Պեշկովսկի Ա. Մ. 155—161, 185, 199, 370, 424, 425, 427, 469, 493, 523:
 Պեշ Գ. 130, 131, 321, 323, 361:
 Պեստալոցցի Ռ. 201:
 Պետերսեն Վ. 388:
 Պետերսոն Մ. Ն. 425, 426, 463, 469, 473, 482, 483, 493, 494, 533, 534, 537:
 Պետրովա Տ. Ի. 499:
 Պետրովա Օ. Պ. 502:
 Պետրովսկի Ն. Ս. 542:
 Պերսսոն Պ. 176:
 Պերևոլչիկով Պ. Ն. 497:
 Պիզանի Վ. 31, 62, 63, 65, 69, 99, 152, 237, 246, 253, 373, 375, 376, 392, 397:
 Պիկե Կ. Լ. 285, 288, 289, 290:
 Պիշոն է. 397, 398:
 Պիտրովսկի Ռ. Գ. 404:
 Պիրս Չ. 12, 14:
 Պիրսոն ժ. 190:
 Պլակա Յ. 183:
 Պլանկ Մ. Կ. է. Լ. 210:
 Պլատոն 11:
 Պլեխանով Գ. Վ. 16:
 Պլալ է. 539:
 Պոզդնեև Դ. Մ. 502:
 Պոլիվանով Ե. Դ. 195, 211—212, 238, 425, 431, 469, 476—483, 498, 499, 502, 546:
 Պոլյանեց Յ. 395:
 Պոլոմե է. 392:
 Պոկոռնի Յ. 172, 180, 181, 362, 372—375, 388, 397:
 Պոկրովսկի Մ. Ն. 429:
 Պոպով Ա. Ի. 547:
 Պոպով Ն. Ն. 499:
 Պոս Վ. 214:
 Պոսպետով Ն. Ս. 200, 234, 522, 537, 547:
 Պոստեկ 373:
 Պոտերնյա Ա. Ա. 20, 21, 22, 33, 35, 146, 158, 160, 161, 425, 466:
 Պորժեպինսկի Վ. Կ. 156, 184:
 Պորցիգ Վ. 250, 320, 344, 345, 346, 352, 353, 354, 356, 357, 360, 361, 375:
 Պոռկոշ է. 175, 398, 399:
 Պսալտես Ս. Բ. 188:
 Պրեզենտ Ի. 472:
 Պրեյդլից Վ. 188:
 Պրեորրաժենսկի Ա. 185:
 Պրյոլե Վ. 195:
 Պրոկոֆև Գ. Ն. 497:
 Պրժիուսկի Յ. 182:
 Պուշկին Ա. Ս. 523:
 Ջալալով Ա. 538:
 Ջալիլով Օ. 495:
 Ջահուկյան Գ. Բ. 538, 539, 544:
 Ջանաշիա Ս. Ն. 500, 501:
 Ջավախիշվիլի Ի. 500, 501:
 Ջաֆարով Ս. Ա. 540:
 Ջեյրանիշվիլի Ե. Յ. 501:
 Ջեներ Ն. 192:
 Ջենտիլե 64:
 Ջոնսոն Ն. Ն. 197:
 Ջոնսոն Ս. է. 397:
 Ջոռնոջ Ջ. Մ. 192, 363, 398:
 Ջուս Մ. 285, 286, 291:
 Ռաբլե Յ. 61:

- Մամոնի Զ. 186, 395:
 Մամասեղտ Գ. Ի. 401, 498, 539:
 Մայիսի 2. 183:
 Մայտ Զ. 187, 188, 192, 193:
 Մասել Բ., տե՛ս Ռասսել Բ.:
 Մասսել Բ. 14, 203, 205, 357:
 Ռաստորգուկ Պ. Ա. 491, 494:
 Մաստորգուկա Բ. Ս. 495, 538:
 Ռատցել Զր. 137:
 Ռեզուլա Մ. 346:
 Ռեզուլուով Ն. Ա. 540:
 Ռեզնիկով Լ. Օ. 204:
 Ռեյ Ս. 2. 197:
 Ռենու Լ. 393:
 Ռեշետար Մ. 395:
 Ռեշետով Վ. Վ. 499, 540, 547:
 Ռեվզին Ի. Ի. 404, 538:
 Ռեֆորմատսկի Ա. Ա. 229, 230, 404,
 470, 483, 484, 486, 487, 533,
 534, 547:
 Ռեկկերտ 2. 12:
 Ռիկմանս Գ. 400:
 Ռիչարդս Ի. Ա. 135, 136, 170, 171,
 357, 358, 364, 366:
 Ռիս Յ. 250, 283, 327, 346, 370:
 Ռիտ Ե. Մ. 547:
 Ռիֆտին Ա. Պ. 460, 465, 467, 468,
 488:
 Ռյասանեն Մ. Ռ. 401, 539:
 Ռոզավա Գ. Վ. 501:
 Ռոձևիչ Ն. Ս. 404:
 Ռոզենբերգ Ֆ. Ա. 495, 496:
 Ռոզենկրաց Բ. 390:
 Ռոզենֆելդ Ա. Զ. 495:
 Ռոզվադովսկի Յ. 22, 23, 185, 186:
 Ռոյֆ Գ. 398:
 Ռոմանով Ռ. 494:
 Ռոմասկևիչ Ա. Ա. 495, 496:
 Ռոսետտի Ա. 398:
 Ռոքս Մ. 396:
 Ռուբենշտեյն 2. 548:
 Ռուբցովա Ե. Ս. 541:
 Ռուդենկո Վ. Գ. 501:
 Ռուդենկ Ա. Գ. 491:
 Ռուժիկա Յ. 394:
 Ռուսլո Պ.-Ժ. 123:
 Ռուսո ժ. ժ. 43:
 Սադնիկ Լ. 394:
 Սահրով Մ. Ս. 501:
 Սամուել Մ. Լ. 285:
 Սանդեն Կ. 365, 366:
 Սանժես Գ. Դ. 499, 511, 540, 547:
 Սանտաձե 2. Օ. 547:
 Սաուրանբակ Ն. Տ. 499:
 Սարթբակ Բ. Ք. 540:
 Սարիբակ Շ. Շ. 547:
 Սեդնիկով Ե. Ա. 404:
 Սելիշչև Ա. Մ. 184, 469, 490, 491,
 492:
 Սեմյասն Զ. 182:
 Սեմյոնով Ա. Ա. 495:
 Սեմյոնով Դ. Վ. 502:
 Սեշեն Ա. 22, 35, 36, 75, 76, 79, 99—
 108, 142, 201, 204:
 Սեպիր է. 77, 131—137, 199, 200,
 201, 213, 269, 271, 272, 273,
 278, 282, 300, 320, 343, 357,
 358, 387, 403, 431, 459, 583:
 Սեվորոյան է. Վ. 540, 547:
 Սետել է. Ն. 401:
 Սերգիևսկի Մ. Վ. 164, 200, 483, 494,
 538:
 Սերգյուչենկո Գ. Պ. 501, 541:
 Սերբերենիկով Բ. Ա. 241, 448, 452,
 505, 514, 516, 517, 520, 539,
 545, 547:
 Սիրիոկ Թ. Ա. 319, 331:
 Սիդորով Ա. Ս. 470, 484, 491, 497,
 539:
 Սիլվեն Ս. 397:
 Սիմոն Վ. 402:
 Սինիեյ Յ. 195:
 Սիրիբակ Շ. Շ. 546:
 Սլավսկի Ֆ. 394, 395:
 Սլոնսկի Ստ. 394:
 Սլոտի Ֆ. 349:
 Սլյուսարևա Ն. Ա. 297:
 Սլոբոժնին Ի. 77:
 Սկալիչկա Վ. 214, 234, 242, 243:

- Սկիթ Վ. Վ. 193:
 Սկոտ Ֆ. 360, 361:
 Սկորթկ Պ. Յա. 502:
 Սմալ-Շտոկի Ս. 185:
 Սմիթ Հ. 285, 287—290, 300, 301, 304—308:
 Սմիռնիցկի Ա. Ի. 470, 471, 494, 520, 521, 526—531, 538, 545, 547:
 Սմիռնով Ս. Վ. 200:
 Սյեբցեմա Բ. 254, 266:
 Սյորենսեն Հ. 242:
 Սյուբտ Հ. 224:
 Սնեգիրյով Ի. Լ. 503:
 Սնեյլ Բ. 330:
 Սորոլեակի Ա. Ի. 185, 491:
 Սորոլեակի Ա. Ս. 32:
 Սորոլեակի Ս. Ի. 494:
 Սոլմսեն Ֆ. 172:
 Սոլագովնիկով Վ. Վ. 313:
 Սոլնցև Վ. Մ. 541:
 Սոլաս Գ. Ռ. 392:
 Սոկոլովա Վ. Ս. 495, 538:
 Սոմմերֆելտ Ա. 77, 192, 431, 457, 459, 467:
 Սոսյուր Ֆ. 20, 21, 27, 42, 75—78, 80—92, 94, 96, 98, 99, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 118, 125, 136, 141, 142, 143, 153, 158, 165, 171, 199, 203, 204, 216, 217, 222, 224, 225, 227, 228, 230, 245, 247, 255—258, 260, 263, 267, 269, 274, 276, 278, 280, 282, 310, 320, 321, 322, 324, 325, 343, 344, 349, 361, 381, 412, 426, 469, 471, 472, 473, 477, 483, 486, 487, 527, 528:
 Սովաժո Ա. 373, 548:
 Սպանզ-Հանսեն Հ. 204:
 Սպեյզեր Ա. 402:
 Սպենսեր Բ. 197:
 Սպիրիթս Ա. Գ. 518:
 Սպրինչեր Զ. Պ. 427, 471, 548:
 Սվեյա Բ. 395:
 Սվիտ Գ. 401:
 Ստալին Ի. Վ. 505, 506, 508, 511, 514, 518, 323, 532, 545:
 Ստապլետոն Վ. Հ. 197:
 Ստեբլին-Կամենսկի Մ. Ի. 404, 538:
 Ստեբլիցկի Ս. Ն. 502:
 Ստեպանով Գ. Վ. 548:
 Ստեպանովա Մ. Դ. 538:
 Ստեռն Գ. 365, 366:
 Ստետսոն Ռ. Հ. 285:
 Ստոյկով Ս. 395:
 Ստրոգանովա Ի. Պ. 502, 542:
 Ստրոկա-Սոկոլսկայա Տ. Վ. 494:
 Ստուրտկանտ Է. Հ. 360, 361, 373, 387, 389:
 Սուխարևա Օ. Ա. 495:
 Սուխոտին Ա. Մ. 133, 200, 483:
 Սունիկ Օ. Պ. 499, 500:
 Սունցովա Ի. Պ. 484:
 Սուոդեշ Մ. 288, 290:
 Սրոտուպ 399:
 Սևակ Գ. Գ. 467, 471, 497, 539:
 Վազներ Մ. Լ. 191:
 Վաժնի Վ. 395:
 Վալդե Ա. 172, 189, 190, 372, 397:
 Վալկհոֆ Մ. 397:
 Վախեկ Յ. 404:
 Վակերնագել Յ. 149, 179, 375:
 Վայան Ա. 393, 394:
 Վայգանդ Գ. 187:
 Վայդաուեր Ֆ. 202:
 Վայագերբեր Յ. Լ. 204, 321, 344—352, 356, 398:
 Վան-Գրենեկեն Յ. 21, 22, 27—31, 97, 201:
 Վանդերիես Ժ. 45, 75, 118—123, 188, 189, 192, 200, 373, 483, 548:
 Վան-Վելյկ Ն. 183, 213, 393, 394:
 Վան-Վինդեկենս Ա. Յ. 391, 392, 395:
 Վասիլև Վ. Մ. 497:
 Վասիլևիչ Գ. Մ. 499:
 Վարտուրգ Վ., ֆոն 71, 190, 400, 360, 361, 362, 370:

- Վրացիներ ի. Ս. 541:
 Վերդյան Բ. Հ. 544:
 Վելլանդեր է. 169, 170, 366:
 Վելլա Ե. Պ. 202:
 Վեյս Ա. 210, 273:
 Վենկեր Գ. 167, 202:
 Վենտրիս Մ. 396:
 Վեռներ Ա. 196, 197:
 Վեստերման Դ. 197:
 Վիաննա Գ. 190:
 Վիդոստի Զ. 62, 63:
 Վիլիամս է. Բ. 398:
 Վիլլեսկի Օ. Լ. 495:
 Վիլյունդ Կ. Բ. 401:
 Վինդելրանդ Վ. 12:
 Վինդիշ 223:
 Վինկլեր է. 202:
 Վինկլեր Հ. 181, 195, 196:
 Վինոգրադով Վ. Վ. 37, 156, 199,
 427, 446, 457, 458, 460, 466,
 486, 488, 492, 493, 505, 514,
 522—526, 537, 544, 545, 547:
 Վինոկուր Գ. Օ. 77, 403, 469:
 Վիտգենշտայն Լ. 205, 357:
 Վլադիմիրցև Բ. Յա. 499:
 Վոլոշինով Վ. Մ. 473:
 Վոյֆենդեն Ս. 196:
 Վոնդոակ Վ. 184, 185:
 Վովչերկ Պ. 395:
 Վոնդ Զ. 163, 167, 345:
 Վվեդենսկի Դ. Ն. 141, 199, 483:
 Վուդգեր Զ. Հ. 312:
 Վուլֆ Կ. 402:
 Վունդտ Վ. 20, 22, 25, 100, 125, 127,
 129, 130, 169, 319, 367.
 Վուստ Վ. 393:
 Տալլավիլի Կ. 201, 360, 361, 396,
 548:
 Տարդ Գ. 16, 71:
 Տեգներ 143:
 Տեռաշինի Բ. 362:
 Տերաշև Լ. Ա. 202:
 Տերեգուովա Ռ. Ն. 540:
 Տերեշենկո Ն. Մ. 497:
 Տեր-Մինասյան Ե. Գ. 544:
 Տոլստով Ս. Պ. 491, 519:
 Տորպ Ա. 192, 193:
 Տոնկա Բ. 214, 215, 216, 404:
 Տրավնիչեկ Ֆ. 394, 536:
 Տրատտման Ռ. 183, 184, 393, 394:
 Տրեռայակով Պ. Ն. 491:
 Տրիբ Զ. 344, 345, 346, 354—357,
 368:
 Տրոմբետտի Ա. 171, 199, 201, 202:
 Տրոնսկի Ի. Մ. 538:
 Տրոստ Պ. 404:
 Տրուբեցկոյ Ն. Ս. 186, 196, 214, 215,
 222—233, 297, 329, 376, 401,
 476, 477:
 Տուռներ Ռ. Լ. 393:
 Տուրով Տ. 548:
 Տուրլանինով Գ. Ֆ. 501:
 Ցառներ Ա. 191:
 Ցերցվաձե Ի. Ի. 501:
 Ցիմենն Հ. 194:
 Ցիցցիուս Վ. Ի. 499:
 Ցիպֆ Գ. Կ. 286:
 Ցյուլարց է. 197:
 Ցոյս Ի. Կ. 191:
 Յվիոներ է. 362, 363:
 Յվիոներ Կ. 362:
 Ցուկերման Ի. Գ. 495, 496:
 Ուայթհեդ Ա. Ն. 14, 207, 208:
 Ուայլդ Հ. Կ. 193:
 Ուբրյատով Ե. Ի. 499:
 Ուդալցով Ա. Դ. 491:
 Ուելս Ռ. Ս. 202, 272, 288, 289, 290,
 292, 300:
 Ուիլկինսոն Գ. Տ. 360, 361:
 Ուիկլի է. 193:
 Ուիներ Ն. 113:
 Ուինտեր Ու. 392:
 Ուիվեր Ու. 316:
 Ուլաշին Հ. 185, 186, 213, 229, 230:
 Ուլդալ Հ. Ց. 253, 254, 267, 268:

- Ուլենբեկ Խ. Կ. 196, 197, 201, 373, 431, 459:
 Ուլման Ս. 365, 367:
 Ուշակով Դ. Ն. 156, 157, 425, 493:
 Ուոտմոու Ջ. 361, 396, 397:
 Ուոտսոն Ջ. Բ. 210:
 Ուորթ Բ. 137, 337, 343, 358, 359:
 Ուրբան Ու. Մ. 204, 207, 208:
 Ուրբանշիկ Ստ. 394:
 Փայկ Բ. Ն. 272, 285, 289, 291, 300:
 Փեյ Մ. 398:
 Փիտման Ռ. Ս. 289, 291:
 Փոուպ Մ. 397:
 Քալդեր Գ. 192:
 Քենտ Կ. Գ. 397:
 Քլուկհոն 358:
 Քլամալով Ֆ. Կ. 498:
 Քոնվեյ Ռ. 396, 397:
 Քոսյան Վ. Ա. 544:
 Քրիստենսեն Ա. 183:
 Քուրդոն Կ. Կ. 495:
 Օբնորսկի Ս. Պ. 492, 537, 544, 545:
 Օգդեն Կ. Ա. 135, 136, 170, 171, 203, 357, 358, 364, 366:
 Օդե-Վասիլեա Կ. Վ. 502:
 Օզոլ Ա. 547:
 Օժեզով Ս. Ի. 493:
 Օլդեռոզգե Դ. Ա. 503, 542:
 Օ'Կոննոր 344:
 Օման Ս. 346:
 Օ'Նոլան Գ. 398:
 Օշանին Ի. Մ. 502, 541:
 Օ'Ռաշիլի Տ. Ֆ. 398:
 Օսլով Վ. Գ. 491:
 Օսպուդ Չ. Է. 319, 331:
 Օստին Ու. 392:
 Օվսյանիկո-Կուլիկովսկի Դ. Ն. 21, 22, 35, 158, 160:
 Օտտեն Ն. 390:
 Օտտո Է. 201, 346, 361:
 Օրբան Գ. 400:
 Օրուզբահա Բ. Օ. 540, 547:
 Օրֆինսկայա Վ. Կ. 495:
 Ֆագարե Գ. Վ. 393:
 Ֆայկ Ն. Ս. 192, 193, 293:
 Ֆայստ Ն. 200:
 Ֆայստ Ջ. 192, 399:
 Ֆայդի Ա. 187:
 Ֆանտ Գ. Գ. Մ. 239:
 Ֆասմեր Մ. 184, 194:
 Ֆելդեն Ֆ. 195:
 Ֆելդման Ն. Ի. 502, 541:
 Ֆելդի Ֆ. 392:
 Ֆիլպեյ Է. 402:
 Ֆիլին Ֆ. Պ. 490, 491, 505:
 Ֆինկ Ֆ. 125, 126, 171, 173, 176, 178, 345:
 Ֆիշեր-Յորգենսոն Է. 254:
 Ֆլոգելին Ս. 272, 287, 290, 304:
 Ֆոգտ Ն. 392:
 Ֆոյգ Ն. 204:
 Ֆոն Վարտբուրգ Վ., տե՛ս Վարտբուրգ Վ.:
 Ֆոնադ Ի. 40:
 Ֆոսլեր Կ. 49—62, 64, 66, 95, 126, 153, 162, 165, 200, 201, 202, 347, 351, 368, 371, 473, 532:
 Ֆորտունատով Ֆ. Ֆ. 33, 154—160, 173, 184, 185, 223, 230, 256, 424, 425, 426, 473, 522:
 Ֆոեզե 14:
 Ֆոիկս Թ. 398, 399:
 Ֆրանկ-Կամենեցկի Ի. Գ. 200:
 Ֆրանկ Յ. 194:
 Ֆրանկ Ֆ. 204:
 Ֆրեյ Ա. 76, 142, 143, 144, 204:
 Ֆրեյդ Չ. 23, 169:
 Ֆրեզեր Չ. Գ. 187:
 Ֆրեյման Ա. Ա. 180, 495, 496, 538:
 Ֆրենկել Է. 172, 183, 393:
 Ֆրիդրիխ Յ. 390, 400, 402:
 Ֆրիդ Չ. Կ. 288, 371:
 Ֆրինգս Թ. 167, 403:
 Ֆրիշե Վ. Մ. 429:
 Ֆրիսկ Ն. 395:
 Ֆուկե Օ. 26, 27, 200:
 Ֆուրկե Ժ. 392:

ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԼԵԶՎԱՆՄԵՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արխագա-ադրգեյական լեզուներ 541, 501:
- Արխագերեն 419, 437, 461:
- Ադրգեյերեն 419, 437:
- Ադրբեջաներեն 499:
- Ալթաներեն 187, 396:
- Ալգոնկինյան լեզուներ, տե՛ս հնամեն-
րիկյան լեզուներ:
- Ալթայական (ալթայան) լեզուներ 400,
401, 497, 498:
- Ալթայան լեզուներ, տե՛ս ալթայա-
կան լեզուներ:
- Ալթայերեն 499:
- Ակկադերեն 181, 542:
- Ամերիկյան բնիկների լեզուներ, տե՛ս
ամերիկյան լեզուներ:
- Ամերիկյան լեզուներ 132, 197, 198,
215, 269—270, 273, 343, 358,
457, 488, 541—542:
- Ամերիկյան հնդիկների (հնդկացիներ-
ի) լեզուներ, տե՛ս ամերիկյան
լեզուներ:
- Ամհարերեն 503:
- Անատոլիական լեզուներ 396:
- Անգլերեն 39, 40, 47, 57, 69, 111,
148, 152, 193, 209, 240, 260,
285, 289, 300, 303, 304, 306,
308, 315, 370, 371, 399, 400,
460, 461, 494, 534:
- Անգլիական բարբառներ 193:
- Անհամերեն, տե՛ս վյետնամերեն:
- Անտիլյան նեգրերի հոլլանդերեն 194:
- Աշխարհաբար 513:
- Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ 402,
500, 503:
- Ասիայի լեզուներ 457:
- Ասիանիկ լեզուներ, տե՛ս հին փոք-
րասիական լեզուներ 402:
- Ավեստայի լեզու (ավեստերեն) 183,
496:
- Ավստրալա-օվկիանյան լեզուներ 197,
502, 541:
- Ավստրալիական բնիկների լեզուներ,
տե՛ս ավստրալիական լեզուներ:
- Ավստրալիական (ավստրալիական բը-
նիկների, Ավստրալիայի) լեզուներ
139, 488:
- Ավստրալիայի լեզուներ, տե՛ս ավս-
տրալիական լեզուներ:
- Արարերեն 70, 502, 542:
- Արանտա լեզու 467:
- Արևելագերմանական լեզուներ 192,
193:
- Արևելասլավոնական լեզուներ 185,
394:
- Արևելյան կովկասյան լեզուներ 233:
- Արևմտասլավոնական լեզուներ 185,
394:
- Աֆղաներեն (փուշտու) 183, 496:
- Աֆրիկյան լեզուներ 197, 502, 503,
541, 542:
- Բայթիական լեզուներ 183, 393, 537:
- Բայթիկ-սլավոնական լեզուներ 183,
383, 391, 393:

«Բալկանյան» լեզվախումբ («լեզվա-
միութիւն») 233:

Բաշկիրերին 499:

Բասկերին 195, 196, 373, 437, 457:

Բացբիա-կիստինյան (վեյնախյան) լե-
զուներ 501:

Բելուսներին 185, 490, 493, 494,
541:

Բելուշերին 495:

Բիրմայի լեզուներ 196:

Բրիտական լեզուներ 192:

Բուլղարերին 148, 186, 536:

Բուլղիճի խոսվածք 184:

Բուրուշակի լեզու, տե՛ս վերջիկերին:

Գաելական լեզուներ 191:

Գալլերին 191:

Գերմանական բարբառներ 399:

Գերմանական լեզուներ 173, 192, 398,
399, 494, 531, 538:

Գերմաներին 70, 148, 183, 193, 211,
347, 348, 349, 370, 399, 400,
446, 461, 494, 534, 535:

Գոթերին 192, 399:

Գոլդերին 419:

Գրաբար (տե՛ս և հին հայերին, դա-
սական հայերին) 187, 428:

Դալմատերին 191:

Դակոտայի լեզու 131:

Պաղստանի լեզուներ, տե՛ս դաղստան-
յան լեզուներ:

Պաղստանյան լեզուներ 437, 501, 541:

Դանիերին 193:

Դանուբյան (պելասգա-էտրուսկյան)
լեզուներ 396:

Դասական լեզուներ 118, 494:

Դասական հայերին (տե՛ս և գրաբար)
186:

Դրավդիդյան լեզուներ 196, 402:

Եգիպտերին 542:

Եթովպական լեզուներ 502:

Եկեղեցասլավոներին, տե՛ս հին սլա-
վոներին:

«Եվրասիական լեզվամիութիւն» 234:
Եվրոպական լեզուներ 95, 368:

Ջուլու լեզու 503:

էլամերին 437:

էսկիմոսա-ալեուտյան լեզուներ 197:

էսկիմոսերին 373:

էսկիմոսերների շապլինյան բարբառ
541:

էտրուսկա-հնդերոպական նախալեզու
396:

էտրուսկերին 378, 391, 396, 402, 437:

էրզլաներին 497:

Քարասարաներին 419:

Քաթարերին 499, 516:

Քաթերին 495—496:

Քալիշերին 495:

Քասամանիայի լեզուներ 139:

Քյուրբական լեզուներ 195, 233, 401,
446, 461, 476, 497, 498, 499,
539, 540:

Քոխարական լեզուներ (քուշա-կարա-
շարյան լեզուներ, Քոխարերին A
և B) 117, 180, 181, 182, 204,
376, 390, 391:

Քոխարերին A և B, տե՛ս Քոխարա-
կան լեզուներ:

Քրակա-փոյուզական լեզուներ 181,
187, 391:

Քրակերին 378, 391, 392:

Քուրքերին (օսմաներին) 243:

Քուրքմեններին 499:

ժամանակակից անգլերին 193:

ժամանակակից թուրքերին (օսմանե-
րին) 498:

ժամանակակից թյուրքական լեզուներ
499:

ժամանակակից հայերին 187:

ժամանակակից ռոմանական բարբառ-
ներ 164:

ժամանակակից ռուսաց գրական լեզու
537:

- Փամանակակից ուսաց լեզու 156, 492, 493, 523, 524, 536:
- Փողոզրդական լատիներեն 115, 190:
- Իբերա-կովկասյան լեզուներ, տե՛ս կովկասյան լեզուներ:
- Իբերա-կովկասյան ընտանիք (տե՛ս և կովկասյան լեզուներ) 500:
- Իլիրերեն 391, 396:
- Իլիրիական լեզուներ 187, 396, 397:
- Իլիրիական լեզու, տե՛ս իլիրերեն:
- Իռլանդերեն 362:
- Իսպաներեն 70, 190, 397, 494:
- Իտալական լեզուներ 397:
- Իտալա-կելտական լեզուներ 117, 181:
- Իտալերեն 69, 70, 190, 398:
- Իրանական լեզուներ 182, 393, 495, 496, 538:
- Լատիներեն 70, 74, 115, 117, 164, 188, 189, 190, 397, 494, 538:
- Լատվերեն 183:
- Լեհերեն 185, 536:
- Լիդիերեն 389, 390:
- Լիկիերեն 378, 389, 390:
- Լիտվական բարբառներ 184:
- Լիտվերեն 183, 537:
- Լուվերեն 181, 378, 390:
- Խաթերեն, տե՛ս նախախեթերեն:
- Խալդերեն, տե՛ս ուրարտերեն:
- Խակասերեն 499:
- Խաոն (Հիբրիդային) լեզուներ 42:
- Խեթերեն 117, 181, 182, 204, 376, 378, 381, 382, 389, 390, 391, 437:
- Խեթերեն լեզու, տե՛ս խեթերեն:
- Խոտանասկերեն 393:
- Խորեզմերեն 496:
- Խուռ(ռ)ի լեզու 181, 402:
- Ֆուռ(ռ)ի-միտաներեն, տե՛ս խուռ(ռ)ի:
- Կարարգինա-չերքեզերեն 439:
- Կաշուերեն (պոմորյաներեն) 185, 186:
- Կատալաներեն 191:
- Կարակալպակերեն 498, 499:
- Կարաշարերեն (Քոխարերեն A) 180:
- Կարիերեն 378:
- Կելտական լեզվախմբեր 191:
- Կելտական լեզուներ 118, 181, 191, 398:
- Կիրգիզերեն 499:
- Կոմի լեզու 419, 497:
- Կոյնե (ստանդարտ լեզու) 479:
- Կովկասի (կովկասյան) «հարեթական» լեզուներ, տե՛ս կովկասյան լեզուներ:
- Կովկասյան (իբերա-կովկասյան) լեզուներ (լեզվաընտանիք) 195, 196, 223, 232, 401, 457, 467, 488, 500, 501, 531, 540, 541:
- Կորեերեն 195, 400, 401, 476, 498, 502, 541:
- Կրետե-միքենյան հունական բարբառ 377:
- Կումիկերեն 499:
- Հարեթական լեզվաճյուղ 437:
- Հարեթական լեզուներ 139, 429, 436, 437, 446, 457:
- Հայ բարբառներ 187, 497, 538, 539:
- Հայ-փոյուզական լեզվախումբ 392:
- Հայերեն (հայոց լեզու) 117, 181, 186, 187, 199, 233, 237, 378, 390, 391, 392, 446, 496, 538, 544:
- Հայկական լեզու, տե՛ս հայերեն:
- Հայոց լեզու, տե՛ս հայերեն:
- Հարավային կովկասյան լեզուներ 187:
- Հարավ-արևելյան լեզուներ 402:
- Հարավսլավոնական լեզուներ 186, 394:
- Հաուսա լեզու 503, 542:
- Հեռավոր արևելյան լեզուներ 461:
- Հիերոգլիֆյան խեթերեն 378, 390:
- Հին անգլերեն 152, 193:
- Հին բարելերեն 115:

- Հին բուլղարերեն (հին եկեղեցասլավոններեն. տե՛ս նաև հին սլավոններեն) 185:
- Հին եգիպտերեն 115, 502:
- Հին եկեղեցասլավոններեն, տե՛ս հին բուլղարերեն:
- Հին իտալական լեզուներ 189:
- Հին հայերեն (տե՛ս և գրաբար) 186, 428:
- Հին հնդկական լեզուներ 392:
- Հին հնդկերեն 376, 383, 392:
- Հին հունարեն 376, 383, 538:
- Հին պարսկերեն 183, 393:
- Հին պերսերեն 497:
- Հին պրուսերեն 183, 538:
- Հին ռուսերեն 492, 537, 545:
- Հին սաքսոներեն 193, 194:
- Հին սլավոններեն 184, 185, 394, 492, 536:
- Հին սկանդինավերեն 193:
- Հին վերին գերմաներեն 193:
- Հին փոքրասիական հնդկարոպական լեզուներ (տե՛ս և անատոլիական լեզուներ) 402, 542:
- Հին ֆրիզերեն 194:
- Հյուսիսային գերմանական (սկանդինավյան) լեզուներ 192, 193, 399:
- Հյուսիս-արևմտյան կովկասյան լեզուներ 401:
- Հյուսիսային Ամերիկայի հնդկացիների լեզուներ 462:
- Հյուսիսային կովկասյան լեզուներ 196, 259, 401:
- Հնամերիկյան (ալգոնկինյան) լեզուներ 139:
- Հնասիական լեզուներ, տե՛ս պալեոասիական լեզուներ:
- Հնդա-խեթական լեզու 389:
- Հնդկարոպական բարբառներ 65, 108, 377—378:
- Հնդկարոպական լեզվաընտանիք 377:
- Հնդկարոպական լեզվախմբեր (լեզվաճյուղեր) 172, 180, 489:
- Հնդկարոպական լեզվաճյուղեր, տե՛ս հնդկարոպական լեզվախմբեր:
- Հնդկարոպական լեզվի արևմտա-կենտրոնական բարբառներ (կելտական, իտալական, վենետական) 378:
- Հնդկարոպական լեզվի բուն-կենտրոնական բարբառներ (հունական, թրակյան և հնդիրանական) 378:
- Հնդկարոպական լեզվի կենտրոնական բարբառախումբ 378:
- Հնդկարոպական լեզվի հարավային բարբառախումբ (պելասգերեն, լիկիերեն, լիդիերեն, լուվերեն և խեթերեն) 378:
- Հնդկարոպական լեզվի հյուսիսային բարբառախումբ (բալթիկ-սլավոնա-գերմանական) 377—378:
- Հնդկարոպական լեզու (հիմնալեզու, նախալեզու, մայր-լեզու, հնդկարոպերեն) 65, 69, 115, 117, 178, 179, 181, 376, 377, 379, 384, 388:
- Հնդկարոպական լեզուներ 65, 69, 74, 77, 108, 109, 115, 116, 156, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 194, 195, 204, 232, 269, 352, 372, 373, 375, 376, 377, 379, 381—383, 389, 390, 400, 401, 404, 436, 437, 446, 488, 489, 535, 536, 537, 545:
- Հնդկարոպական հիմնալեզու, տե՛ս հրնդկարոպական լեզու:
- Հնդկարոպական մայր-լեզու, տե՛ս հրնդկարոպական լեզու:
- Հնդկարոպական նախալեզու, տե՛ս հրնդկարոպական լեզու:
- Հնդկարոպական նոր լեզուներ 375:
- Հնդկարոպերեն, տե՛ս հնդկարոպական լեզու:
- Հնդիրանական լեզուներ 182, 392, 393, 495, 538:
- Հնդկական լեզուներ 182, 196, 495:
- Հուլանդերեն (նիդերլանդերեն) 194:

- Հոպի լեզու 358:
 Հոտենտոտա-բուշմենյան լեզուներ 139:
 Հրո երկրի լեզուներ 139:
 Հունական բարբառներ 189:
 Հունական լեզու, տե՛ս հունարեն:
 Հունարեն 70, 187, 188, 208, 377, 378, 391, 395, 396, 400, 494:
 Ղազախերեն 498, 499:
 Ղպտերեն 502:
 Ծառուկներին 195, 400, 401, 437, 476, 502, 541:
 Մակեդոներին 189:
 Մանիթեական սոգդերեն 393:
 Մարիերեն 516:
 Մենգրեջերեն 437:
 Մենգրելա-ճանիերեն 500:
 Մեռած իրանական լեզուներ 495, 496:
 Միջագետքի հին լեզուներ 503, 542:
 Միչերկրածովյի ոչ-հնդիրոպական լեզուներ 500:
 «Միջին եվրոպական լեզվամիություն» 233:
 Միջին Հայերեն 187:
 Միջին հնդկական լեզուներ 182, 392:
 Միջին պարսկերեն 496:
 Մոնղոլական լեզուներ 195, 446, 497, 499, 539, 540:
 Մոն-քմեր լեզուներ (լեզվաբնութագր) 196:
 Մունդա լեզուներ 402:
 Յակուտերեն 499:
 Յուրագիրյան լեզուներ 401:
 Նախագերմանական նախալեզու 376:
 Նախագերմաներեն 174, 192:
 Նախախեթերեն (պրոտոխեթերեն, խաթերեն) 181, 389:
 Նախահնդերոպերեն 389:
 Նախահնդկական լեզուներ 392:
 Նախահունական լեզուներ 395, 396:
 Նախահունարեն 377, 378, 396:
 Նախասլավոնական նախալեզու 376:
 Նախասլավոներեն 184:
 Նանայերեն 419:
 Նեգրական հոլլանդերեն 194:
 Նիդերլանդերեն, տե՛ս հոլլանդերեն:
 Նոդայերեն 499:
 Նոյական նախալեզու 436:
 «Նոստրատիկ լեզուներ» 179:
 Նոր իտալական լեզուներ 397:
 Նոր հնդկական լեզուներ 182, 392, 495, 538:
 Նոր պարսկերեն 496:
 Շորերեն 499:
 Շումերա-ակկադական լեզուներ 195:
 Շումերերեն 402, 468:
 Չեխերեն 536:
 Չինարեն 129, 131, 156, 444, 476, 502, 541:
 Չին-տիբեթական լեզուներ 196, 402, 502, 541:
 Չուկոտերեն 419:
 Չուվաշերեն 517:
 Պալայերեն 181, 390:
 Պալեոասիական (հնասիական) լեզուներ 215, 223, 459, 461, 462, 488, 501, 502, 541:
 Պահլավերեն 183:
 Պամիրի իրանական լեզուներ 495:
 Պապուասների լեզու 139:
 Պարսկական բարբառներ 183:
 Պարսկերեն 496:
 Պելասգա-էտրուսկյան լեզուներ, տե՛ս դանուրյան լեզուներ:
 Պելասգերեն 378, 437:
 Պոլարերեն 186:
 Պոմորյաներեն, տե՛ս կաշուրերեն:
 Պորտուգալերեն 190, 398:
 Պրոտոխեթերեն, տե՛ս նախախեթերեն:
 Ռետո-ռոմաներեն 191:
 Ռոմանա-գերմանական լեզուներ 494, 538:

Միումանական լեզուներ 51, 63, 115,
190, 191, 397, 454, 494, 538,
548:

Միումիներեն 70, 191, 398:

Մուսական բարբառներ 491:

Մուսաց գրական լեզու 491, 492, 522,
545:

Մուսաց գրավոր լեզու 492:

Մուսաց լեզու, տե՛ս ուսերեն:

Մուսերեն (ուսաց լեզու) 32, 70, 86,
157, 158, 183, 185, 199, 227,
234, 315, 394, 461, 476, 490,
492, 493, 499, 523, 526, 533,
534, 536, 537, 541, 542, 546:

Սամոյեդական լեզուներ 139:

Սանսկրիտ 117, 180, 495, 538:

Սարդիներեն 191:

Սեմական լեզուներ 178, 179, 194,
232, 400, 436, 437, 446, 461:

Սեմա-քամական լեզուներ 179, 194,
373, 400, 502, 541, 542:

Սեմիտերեն 179:

Սերբոխորվաթերեն 186:

Սլավոնական լեզուներ 181, 184, 185,
221, 393, 454, 489, 490, 536,
537:

Սլավոներեն 70, 186:

Սլովիներեն 185:

Սկանդինավյան լեզուներ, տե՛ս հյուսիսային գերմանական լեզուներ:

Սկյութերեն 496:

Սոգդերեն 183, 496:

Սվաներեն 437, 500:

Ստորին գերմանական բարբառներ
194:

Ստորին գերմաներեն 194:

Սուահիլի լեզու 503, 542:

Սուզանա-գվինեյան լեզուներ 197:

Վեդայական հնդկերեն 182:

Վեյնախյան լեզուներ, տե՛ս բացքիա-կիստիսյան լեզուներ:

Վենետերեն 396, 397:

Վենետյան լեզու, տե՛ս վենետերեն:

Վերշիկերեն (բուրուշակի) 402, 437:

Վլախամերեն (աննամերեն) 502:

Վրացերեն 436, 437, 500, 501, 535,
541:

Տաշիկերեն 495:

Տունգուսա-մանչուրական լեզուներ
195, 497, 499, 539, 540:

Տունգուսերեն 419:

Ուղմուրտերեն 497, 516:

Ուզբեկերեն 476, 499:

Ուկրաիներեն 185, 490, 493:

Ուրալա-ալթայան լեզուներ 179, 195,
232, 233, 400, 539:

Ուրալյան (ֆինա-ուգրական) լեզու-
ներ 400, 401:

Ուրարտերեն (խալդերեն) 437, 503,
542:

Փոքր Ասիայի հին լեզուներ 402:

Փռյուգերեն 187, 378, 390, 391, 392:

Փուշտու, տե՛ս աֆղաներեն:

Քամական լեզուներ 194, 446:

Քամա-սեմական լեզուներ, տե՛ս սեմա-քամական լեզուներ:

Քարթվելական լեզուներ 500:

Քրդերեն 495:

Փուլա-կարաշարյան լեզուներ, տե՛ս թոխարական լեզուներ:

Փուլերեն (թոխարերեն B) 180:

Օսերեն 495, 496:

Օսկ-ումբրյան լեզուներ 70, 190, 397:

Օսկա-ումբրերեն, տե՛ս օսկ-ումբրյան լեզուներ:

Օսմաներեն, տե՛ս թուրքերեն:

Ֆիննա-ուգրական լեզվաընտանիք, տե՛ս ֆիննա-ուգրական լեզուներ:

**Ֆիննա-ուգրական լեզուներ (լեզվաբն-
տանիք) 195, 223, 373, 377, 400,
401, 446, 497, 539:**

**Ֆիննա-ուգրա-սամոյեդական լեզուներ
497, 539:**

Ֆիննական լեզուներ 232:

Ֆիններեն 400, 497:

Ֆրանկերեն 70:

Ֆրանսերեն 51, 60, 61, 69, 70, 86,

95, 190, 245, 370, 397, 400, 460.

461, 494, 534:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գ

ՍԻՍՏԵՄԱՅԻՆ-ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

(Նորագույն լեզվաբանություն, XX դար)

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՎԱԾ

ՆԱԽԱՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ
(1900—1920-ական թվականներ)

Եջ

Ֆունկցիոնալիստական սինխրոնիզմ	7
Ներածական տեղեկություններ .	7
Ենթաշրջանի լեզվաբանական ուղղութիւնները և նրանց ձեւավորման նախադրյալներն ու պայմանները	7
Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	19
I. Լեզվաբանական ուղղություններ և կոնցեպցիաներ	20
1. Պսիխոլոգիզմ և պսիխոֆիզիոլոգիզմ	20
Ընդհանուր տեղեկութիւններ	20
Անտոն Մարտի	23
Յա. Վան-Գիննեկեն	27
Ա. Ա. Շախմատով	31
2. Լոգիցիզմ	34
Ընդհանուր տեղեկութիւններ	34
Օ. Եսպերսեն	38
3. Էսթետիզմ	48
Ընդհանուր տեղեկութիւններ. Բ. Կրոչե	48
ա) Իդեալիստական նեոֆիլոլոգիա	50
Կարլ Ֆոսլեր	50

	<i>Լեո Շպիցեր</i>	61
բ)	<i>Նեոլիթիզմի ստիկա (տարածական լեզվաբանություն)</i>	62
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	62
	<i>Մ. Բարսոյի, Ջ. Բերտոնի, Ջ. Վիդոսսի, Ջ. Բոնֆանտե, Վ. Պիզանի</i>	62
4.	Սոցիոլոգիզմ	75
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	75
ա)	<i>Ժնեի դպրոց</i>	77
	<i>Ֆերդինանդ դը-Սոսյուր</i>	77
	<i>Շառլ Բալի</i>	93
	<i>Ալբեր Սեշե</i>	99
բ)	<i>Փարիզի դպրոց</i>	108
	<i>Անտուան Մեյե</i>	108
	<i>Ժակ Վանգրիես</i>	118
	<i>Մորիս Գրամմոն</i>	123
5.	Կուլտուր-էթնոլոգիզմ և էթնոպոլիտոլոգիզմ	125
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	125
	<i>Է. Կասսերեր</i>	127
	<i>Ֆ. Մաութներ</i>	131
	<i>Էդուարդ Սեպեր</i>	131
	<i>Վ. Շմիդտը և նրա «կուլտուրական շրջանների» ուսմունքը</i>	137
6.	Ֆունկցիոնալիզմ	141
ա)	<i>Շվեյցարական ֆունկցիոնալիզմ</i>	141
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	141
	<i>Անրի Ֆրեյ</i>	143
բ)	<i>Գերմանական ֆունկցիոնալիզմ</i>	144
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	144
	<i>Վ. Հոոն</i>	149
	Ֆորմալիզմ	154
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	154
	<i>Ա. Մ. Պեշկովսկի</i>	157
II.	Լեզվաբանական աշխատանքի առանձին բնագավառներ	161
1.	Ընդհանուր լեզվաբանություն	161
	<i>Ներածական տեղեկություններ</i>	161
	<i>Լեզվաբանական աշխարհագրություն (բարբառագրություն)</i>	
	<i>Ժիլյերոն, Վոնգե</i>	163
	<i>«Իրերի և բառերի» պրոբլեմը</i>	167
	<i>Իմաստաբանություն</i>	169
	<i>Լեզուների ընդհանուր դասակարգմանը նվիրված աշխատություններ</i>	171
2.	Հնդկարոպական լեզվաբանություն	172
	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	172
ա)	<i>Հնդկարոպաբանության ընդհանուր պրոբլեմները</i>	172
	<i>Գինետիկական պրոբլեմների առաջաշումը. հնդկարոպական լեզվապաշտության արխայիկ շերտերի պրոբլեմը. Հերման Հիրտ</i>	172

Հնգերոպական-սեմական ցեղակցության պրորիեմը, «կո- կորդայինների հիպոթեզի» առաջքաշումը. Հ. Մյուլ- լեր, Ա. Կյունի	178
Շարահյուսութուն	179
գ) Հնգերոպական առանձին լեզուների և լեզվախմբերի ու- սումնասիրութունը	180
«Թոխարական» լեզուների հայտնագործումը	180
Խեթական տեքստերի հայտնագործումն ու վերծանումը. Բ. Հոոզնի	181
Հնգիրանական լեզուներ	182
Բալթիկ-ալավոնական լեզուներ	183
Հայերեն	186
Խրակա-փոյուզական լեզուներ	187
Իլլիրիական լեզուներ	187
Ալբաներեն	187
Հունարեն	187
Իտալական լեզուներ	189
Կելտական լեզուներ	191
Ֆերմանական լեզուներ	192
3. Ոչ-հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	194
Սեմա-քամական լեզուներ	194
«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ, ճապոներեն, կորեերեն	195
Կովկասյան լեզուներ. բասկերեն	195
Չին-տիբեթական, դրավիդյան, մոն-քմեր լեզուներ	196
Ամերիկյան, ավստրալո-օվկիանյան և աֆրիկյան լեզուներ	197
Փրականութուն առաջին ենթաշրջանի վերաբերյալ	199

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՆԹԱՇՐՋԱՆ

(1920-ական թվականների վերջերից մինչև այժմ)

Կառուցվածքային (ստրուկտուրային) դիլիմիտացիոնիզմ

Ներածական տեղեկություններ .	203
Մեթաշրջանի լեզվաբանական հասանքների ձևավորման նախադրյալները և պայմանները	203
Լեզվաբանական ուսմունքների զարգացման էտապները	212
1. Լեզվաբանական ուղղություններ և կոնցեպցիաներ	212
1. Ստրուկտուրալիզմ (ներստրուկտուրալիստիկա կամ «միկրո- լինգվիստիկա»՝ իմանեցեո լեզվաբանություն)	212
Հնգհանուր տեղեկութուններ	212
ա) Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ֆունկցիոնալ ստրուկ- տուրալիզմը	214
Պրագայի լեզվաբանական խմբակի ձևավորումը	214
Պրագայի լեզվաբանական խմբակի թեզիսները	216
Վ. Մատեդիուս	220
Ն. Ս. Տրուբեցկոյ	222

Ս. Կարցևսկի	234
Թ. Յակոբսոն	236
Վ. Սկալիչկա	242
բ) Կոպենհագենյան ստրուկտուրալիստական ընդհանրական քերականությունը և գլոսսեմատիկան (հարաբերությունների լեզվաբանությունը)	243
Կոպենհագենի լեզվաբանական խմբակի ձևավորումը	243
Վ. Բրյոնդալ	244
Լ. Նլմսլե	253
դ) Ամերիկյան ամենալիստական նկարագրական (գեոհերիպտիվ) լեզվաբանությունը	269
Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության ձևավորումը	269
Մենտալիստները և մեխանիստները (ամենալիստները) ամերիկյան լեզվաբանության մեջ	271
ա) Մեխանիցիզմ (ֆիզիկալիզմ)	272
Լ. Բլումֆելդ	272
Ե) Ֆորմալ-անալիտիզմ	284
Ֆորմալ-անալիտիզմի ուղղության ձևավորումը	284
Ջ. Հաոխս	292
Ջ. Հոքես	297
Ջ. Թրեյնբեր, Բ. Բլոխ, Հ. Սմիթ	300
Ստրուկտուրալիստական գլխավոր հոսանքների ընդհանրություններն ու տարբերությունները	309
2. Լեզվաբանական միջդիսցիպլիններ (արտաստրուկտուրալիստիկա կամ «մակրոլինգվիստիկա»)	311
Ներածական տեղեկություններ	311
ա) Կիրառական լեզվաբանություն. տեխնոլինգվիստիկա	313
Կիրեննետիկան, ինֆորմացիայի տեսությունը և լեզվաբանությունը. մեքենայական թարգմանության պրոբլեմը	313
բ) Լեզվի հոգեբանություն (պսիխոլինգվիստիկա)	318
Ընդհանուր տեղեկություններ	318
Կ. Բյուլերի ռացիոնալիստական պսիխոաքսիոմատիզմը	319
Հաղորդման տեսությունը և լեզվահոգեբանական (պսիխոլինգվիստիկական) պրոբլեմները	330
դ) Էթնոլինգվիստիկա	343
Ներածական տեղեկություններ	343
ա) Եվրոպական (գերմանական) նեոհոմոլոգատիկան էթնոլինգվիստիկան	344
Ընդհանուր տեղեկություններ	344
Յ. Լ. Վալսգերբեր	347
Վ. Պոլցից	352
Յոստ Տրիբլը և Նրա «Իմաստային գաղտնի» ուսմունքը	354
Ե) Ամերիկյան էթնոլինգվիստիկան (ազգագրական լեզվաբանությունը)	357

	<i>Ընդհանուր տեղեկություններ</i>	357
	<i>Բ. Ուորթ</i>	358
II. Լեզվաբանական աշխատանքի առանձին բնագավառներ		359
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն		359
	<i>Ներածական տեղեկություններ</i>	359
	<i>Սուբստրատի պրոբլեմը</i>	361
	<i>Հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն</i>	362
	<i>Բառագիտություն և իմաստաբանություն</i>	363
	<i>Շարահյուսություն</i>	369
	<i>Ոճաբանություն</i>	371
	<i>Ընդհանուր դասակարգողական պրոբլեմ</i>	372
2. Հնդեւրոպական լեզվաբանություն		372
	<i>Ներածական գիտողություններ</i>	372
	<i>ա) Ընդհանուր պրոբլեմներ</i>	374
	<i>Լեզվաբանական հնէաբանություն</i>	374
	<i>Հնդեւրոպական լեզվամիասնության ժամանակի և տարածական բաշխման պրոբլեմները. Վ. Գեորգիե</i>	375
	<i>Հնդեւրոպական լեզվակառուցվածքի արխայիկ շերտերի պրոբլեմը. ստրուկտուրալ խրոնոլոգիզմ. Վեդեր-զայինների հիպոթեզը. Յու. Կուրիլովիչ, Է. Բենվենիստ, Ֆ. Շպեխտ</i>	378
	<i>բ) Առանձին լեզուների և լեզվախմբերի ուսումնասիրությունը</i>	389
	<i>Խեթական պրոբլեմը. լիկիերեն և լիդիերեն</i>	389
	<i>Թուրքական պրոբլեմը</i>	390
	<i>Քրակա-փոյուզական լեզուներ. հայերեն. թրակերենի պրոբլեմը</i>	391
	<i>Հնդիրանական լեզուներ</i>	392
	<i>Բալթիկ-սլավոնական լեզուներ</i>	393
	<i>Հունարեն</i>	395
	<i>Ալբաներեն. իլիրիական լեզուներ</i>	396
	<i>Իտալական լեզուներ</i>	397
	<i>Կելտական լեզուներ</i>	398
	<i>Գերմանական լեզուներ</i>	398
3. Ոչ-հնդեւրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը		400
	<i>Սեմա-քամական լեզուներ</i>	400
	<i>«Ուրալա-ալթայան» լեզուներ, ճապոներեն, կորեերեն</i>	400
	<i>Կովկասյան լեզուներ</i>	401
	<i>Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ</i>	402
	<i>Չին-տիբեթական, զրավիդյան, բուրուշակի լեզուներ</i>	402
	<i>Գրականություն երկրորդ ենթաշրջանի վերաբերյալ</i>	403

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական տեղեկություններ	407
Սովետական լեզվաբանության ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները. Մարքսը, Էնգելսը, Լենինը և լեզվի հարցերը	407
Սովետական լեզվաբանության զարգացման հիմնական էտապները	418
Լեզվաբանական աշխատանքի բնույթն ու տիպերը. սովետական լեզվաբանության գործնական ու տեսական խնդիրները	418
Լեզվաբանության վիճակը սովետական կարգերի գոյության սկզբնական շրջանում	424
«Լեզվի նոր ուսմունքի» ձևավորման և տիրապետության էտապ (1924—1950 թթ.)	
I. Լեզվաբանական կոնցեպցիաներ—լեզվական երևույթների դիալեկտիկա-մատերիալիստական մեկնաբանության տարբեր փորձեր	
1. Վուլգար մատերիալիստական սոցիոլոգիզմ (լեզվի նոր ուսմունք)	428
«Լեզվի նոր ուսմունքի» ձևավորման նախադրյալներն ու պայմանները	428
Ն. Յա. Մառ	436
Ներածական ընդհանուր տեղեկություններ Ն. Յա. Մառի հետեորդների գործունեության մասին	456
Ստադիալ-շարահյուսական տիպոլոգիայի և քերականության գլխավոր հարցերը Ի. Վ. Մեշչանինովի, Ս. Դ. Կացնիսոնի, Ա. Գ. Ռեֆտինի աշխատություններում	460
2. Այլ կոնցեպցիաներ	468
Ընդհանուր տեղեկություններ	468
Լ. Վ. Շչերբա	473
Ծ. Դ. Գոլիվանով	476
II. Լեզվաբանական աշխատանքի առանձին բնագավառներ	482
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն	482
Ներածական տեղեկություններ	482
Հնչույթի ուսմունքը	483
Միասագմայի (շարույթի) ուսմունքը	486
2. Հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	488
Ներածական տեղեկություններ	488
Սլավոնական լեզուներ	490

<i>Ռոմանա-գերմանական լեզուներ</i>	494
<i>Դասական լեզուներ</i>	494
<i>Հնդիրանական լեզուներ</i>	495
<i>Հայերեն</i>	496
3. Ոչ-հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	497
<i>Ֆիննա-ուգրա-սամոյեդական լեզուներ</i>	497
<i>«Ալթայան» (թյուրքական, մոնղոլական, տունգուսա-մանջուրական) լեզուներ</i>	497
<i>Կովկասյան լեզուներ</i>	500
<i>Պալեոասիական լեզուներ</i>	501
<i>Չին-տիբեթական լեզուներ. ճապոներեն, կորեերեն</i>	502
<i>Սեմա-բամական, աֆրիկյան և ավստրալա-օվկիանյան լեզուներ</i>	502
<i>Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ</i>	503

Արդի էտապ
(1950 թ. մինչև մեր օրերը)

I. Վուլգար մատերիալիստական սոցիոլոգիզմի հաղթահարումը և հետե-վողական մարքսիստական դիալեկտիկա-մատերիալիստական լեզվաբանական կոնցեպցիայի արմատավորումը	503
<i>Ընդհանուր տեղեկութուններ. «Գրավալի» 1950 թ. դիս-կուսիան լեզվաբանական հարցերի շուրջը. սովետա-կան լեզվաբանության վիճակը դիսկուսիայից հետո</i>	503
<i>Վ. Վ. Վինոգրադով</i>	522
<i>Ս. Ի. Սմոնիցկի</i>	526
<i>Ա. Զիրորավա</i>	531
II. Լեզվաբանական աշխատանքի առանձին բնագավառներ	533
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն	533
<i>Ներածական տեղեկութուններ</i>	533
<i>Կիրառական լեզվաբանութուն. մեքենայական թարգմա-նության հարցը</i>	534
<i>Հնչյունաբանութուն և հնչույթաբանութուն</i>	534
2. Հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	535
<i>Ներածական դիտողութուններ</i>	535
<i>Սլավոնական լեզուներ</i>	536
<i>Այլ հնդիրոպական լեզուներ</i>	537
3. Ոչ-հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	538
<i>Ֆիննա-ուգրա-սամոյեդական, թյուրքական, մոնղոլական և տունգուսա-մանջուրական լեզուներ</i>	538
<i>Կովկասյան լեզուներ</i>	540
<i>Պալեոասիական լեզուներ</i>	541
<i>Չին-տիբեթական լեզուներ. ճապոներեն, կորեերեն</i>	542

<i>Սեմա-քամական, աֆրիկյան, ավստրալա-օվկիանյան, ամերիկյան հնդիկների լեզուներ</i>	541
<i>Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ</i>	542
<i>Գրականութուն սովետական լեզվաբանության վերաբերյալ</i>	543
<i>Համառոտագրությունների ցանկ</i>	549
<i>Վնձնանունների ցանկ</i>	552
<i>Վեզուների և լեզվախմբերի ցանկ</i>	567
<i>Ճ և Յ հատորների բովանդակությունը ռուսերեն</i>	592

<i>Ռումանա-գերմանական լեզուներ</i>	494
<i>Դասական լեզուներ</i>	494
<i>Հնդիրանական լեզուներ</i>	495
<i>Հայերեն</i>	496
3. Աշ-հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	497
<i>Ֆիննա-ուլրա-սամոյեդական լեզուներ</i>	497
<i>«Ալթայան» (թյուրքական, մոնղոլական, տունգուսա-մանջուրական) լեզուներ</i>	497
<i>Կովկասյան լեզուներ</i>	500
<i>Պալեոասիական լեզուներ</i>	501
<i>Չին-տիբեթական լեզուներ. ճապոներեն, կորեերեն</i>	502
<i>Սեմա-բամական, աֆրիկյան և ավստրալա-օվկիանյան լեզուներ</i>	502
<i>Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ</i>	503

Արդի էտապ
(1950 թ. մինչև մեր օրերը)

I. Վուլգար մատերիալիստական սոցիոլոգիզմի հաղթահարումը և հետե-վողական մարքսիստական դիալեկտիկա-մատերիալիստական լեզվաբանական կոնցեպցիայի արմատավորումը	503
<i>Ընդհանուր տեղեկություններ. «Գրավալի» 1950 թ. դիս-կուսիան լեզվաբանական հարցերի շուրջը. սովետա-կան լեզվաբանություն վիճակը զիսկուսիայից հետո</i>	503
<i>Վ. Վ. Վինոգրադով</i>	522
<i>Ս. Ի. Սմիռնիցկի</i>	526
<i>Ա. Զիբորավա</i>	531
II. Լեզվաբանական աշխատանքի առանձին բնագավառներ	533
1. Ընդհանուր լեզվաբանություն	533
<i>Ներածական տեղեկություններ</i>	533
<i>Կիրառական լեզվաբանություն. մեքենայական թարգմա-նություն հարցը</i>	534
<i>Հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն</i>	534
2. Հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	535
<i>Ներածական դիտողություններ</i>	535
<i>Սլավոնական լեզուներ</i>	536
<i>Այլ հնդիրոպական լեզուներ</i>	537
3. Աշ-հնդիրոպական լեզուների ուսումնասիրությունը	539
<i>Ֆիննա-ուլրա-սամոյեդական, թյուրքական, մոնղոլական և տունգուսա-մանջուրական լեզուներ</i>	539
<i>Կովկասյան լեզուներ</i>	540
<i>Պալեոասիական լեզուներ</i>	541
<i>Չին-տիբեթական լեզուներ. ճապոներեն, կորեերեն</i>	542

<i>Սեմա-քամական, աֆրիկյան, ավստրալա-օվկիանյան, ամերիկյան հնգիկնների լեզուներ</i>	541
<i>Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ</i>	542
<i>Գրականութուն սովետական լեզվաբանության վերաբերյալ</i>	543
<i>Համառոտագրությունների ցանկ</i>	549
<i>Անձնանունների ցանկ</i>	552
<i>Վեզուների և լեզվախմբերի ցանկ</i>	567
<i>Ճ և ի ի հատորների բովանդակությունը ռուսերեն</i>	582

ОГЛАВЛЕНИЕ

I ТОМ

Введение

	Стр.
<i>1. Краткий обзор историографии языкознания</i>	VII
История языкознания и вопросы ее изучения	VII
Работы по общей истории языкознания	VII
Работы по отдельным периодам истории языкознания	XII
Вопросы истории языкознания в общезыковедческих работах и пособиях	XIV
Работы по истории частных языкознаний	XV
Монографии и статьи по отдельным вопросам истории языкознания	XVII
<i>2. Вопросы периодизации истории языкознания</i>	XVIII
Традиционная периодизация истории языкознания	XVIII
Принципы периодизации истории языкознания в настоящей работе	XX
Характерные черты трех периодов истории языкознания	XXX
<i>3. Доязыковедческие представления человечества о языке</i>	XXXVII
Представления о языке в устном народном творчестве	XXXVII
Мифы о происхождении языка	XXXVIII
Мифы о происхождении многообразия языков и представления об их взаимоотношении	XL
Представления о „языке“ („языках“) животных и его отношении к человеческому языку	XLIII
Представления о сущности, роли и свойствах языка	XLV
Представления о взаимоотношении вещи и имени	XLV
Представления о взаимоотношении слова-названия и его значения. Ранние попытки этимологии	XLVI

ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ СТАТИЧЕСКИ- АНАЛИТИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(Старое языкознание—с возникновения языковедческих
знаний до конца XVIII в.)

ПЕРВЫЙ ПОДПЕРИОД (Древние века)

Апостериористический изоляционизм

Вводные замечания	3
Предпосылки и условия возникновения самостоятель- ных языковедческих центров	3
Этапы развития языковедческих учений	5
Характер и виды языковедческой работы	5
<i>I. Египетское языкознание</i>	8
<i>1. Общие сведения</i>	8
Предпосылки возникновения языковедческих знаний	8
Египетское письмо	9
<i>2. Дидактическое и филологическое языкознание</i>	10
Обучение египетскому письму (грамоте)	10
Обучение другим аспектам родного языка	10
Обучение иностранным языкам	10
Развитие языковедческих знаний	11
<i>II. Шумеро-аккадское языкознание</i>	12
<i>1. Общие сведения</i>	12
Предпосылки возникновения языковедческих знаний	12
Система письма	12
<i>2. Дидактическое и филологическое языкознание</i>	14
Графика	14
Лексикография	14
Филологическо-грамматическое толкование текстов	15
Библиотечное дело	16
<i>III. Китайское языкознание</i>	16
<i>1. Общие сведения</i>	16
Предпосылки возникновения языковедческих знаний	16
Китайское письмо	17
<i>2. Иероглифистическо-филологическое языкознание</i>	17
Китайская иероглифика	17
Лексикография	18

3. <i>Философское языкознание</i>	19
Общие сведения	19
Языковые вопросы в мистической философии	19
IV. <i>Индийское языкознание</i>	21
1. <i>Общие сведения</i>	21
Значение индийского языкознания	21
Веды и их роль в возникновении индийского языкознания	21
2. <i>Филологическое языкознание</i>	22
Вопросы языка в ведангах	22
Панини	23
Толкователи Панини—Катьяяна, Патанджали, Бхар- трхари	25
Общая характеристика индийской грамматической системы	25
Лексикография	30
Вопросы стилистики	30
3. <i>Философское языкознание</i>	30
Вопросы языка в индийских философских системах	30
Джайнизм	32
Философия ньяя	33
Философия санкхья	35
Философия миманса	35
V. <i>Античное (греко-римское) языкознание</i>	36
1. <i>Философское языкознание</i>	36
а) Споры о φύσις и θέσις в древней Греции	36
Предпосылки возникновения языковедческих учений и их первоначальный характер	36
Споры о φύσις и θέσις:	38
Гераклит	39
Школа элеатов (элейская школа)	39
Демокрит	40
Платон и его диалог „Кратил“	40
Аристотель	41
Стоики	41
Скептики	42
Эпикурейцы	42
Попытки обобщения и классификации	43
б) Споры аналогистов и аномалистов в эпоху эллинизма	44
Сущность спора	44
Значение спора для формирования греческой грам- матики	44
Попытки примирения спорящих сторон	45
в. Теории происхождения языка (имен) в древней Греции	45
Зачатки теории междометий	45

Зачатки теории звукоподражания	46
Зачатки теории социального происхождения языка	46
Вопрос о приобретенности или прирожденности языка	47
г. Вопросы философского языкознания в древнем Риме	47
Греческое влияние	47
Отголоски споров о φύσις и θέσις, аналогии и аномалии в древнем Риме	48
Вопрос о происхождении языка у Лукреция Кара	49
д. Патристико-теологическое языкознание	50
Вопрос о взаимоотношении имен и вещей. Августин	50
Вопрос о происхождении языка	51
е. Этимологические учения	52
Условия возникновения этимологических учений	52
Недостатки античной этимологии	52
Сторонники φύσις и θέσις и этимология	53
Попытки этимологии у греческих философов	53
Особенности этимологического анализа у древних греков	54
Этимология в древнем Риме	55
Принципы античной этимологии	55
2. Вопросы языка и стиля в риторике („риторическое искусство“)	57
Обучение родному языку и „риторическое искусство“	57
Роль элеатов и софистов в развитии риторики и стилистики	57
Пособия Исократ и Анаксимена по риторике	58
Аристотель	59
Теофраст	61
Вопросы риторики и стилистики в эпоху эллинизма	62
Вопросы риторики и стилистики в древнем Риме	66
3. Грамматика („грамматическое искусство“)	68
а. Грамматические вопросы в греческом дидактическом и философском языкознаниях	68
Греческая грамматика и предпосылки ее возникновения	68
Обучение грамоте и „учение о буквах“	69
Демокрит	71
Платон	72
Аристотель	72
Стоики	76
б. Филологическая грамматика в эпоху эллинизма	79
Филологическая работа и ее роль в формировании грамматики	79
Пергамская и александрийская грамматические школы	90

Дионисий Фракийский и его „Грамматическое искусство“	81
Последующие грамматисты в эпоху эллинизма	86
Аполлоний Дискол и его работа „О синтаксисе“	87
в. „Грамматическое искусство“ в древнем Риме	90
Первые сведения по грамматике у римлян	90
Варрон	91
Реммий Палемон. Применение системы александрийской грамматики к латинскому языку	91
Последующие грамматисты латинского языка. Донат и Присциан	91
Особенности латинской грамматики	93
Попытки критики античной грамматической теории. Секст Эмпирик	97
4. Разработка диалектологических вопросов	98
Греческие диалекты и первые диалектологические понятия у древних греков	98
Диалектологические исследования	98
Литература по первому подпериоду	100

ВТОРОЙ ПОДПЕРИОД (Средние века)

Априористический догматизм

<i>Вводные замечания</i>	103
Предпосылки и условия образования ограниченных сфер языковедческого влияния	103
Этапы развития языковедческих знаний	108
Характер и типы языковедческой работы	110
<i>I. Сфера латинского влияния</i>	111
1. <i>Дидактическо-филологическое языкознание</i>	111
Обучение языку	111
Средневековая грамматика	113
Лексикография	116
2. <i>Схоластическо-философское языкознание</i>	117
Общие сведения	117
Споры номиналистов, реалистов и концептуалистов	119
Философские „спекулятивные“ грамматики	120
Вопрос об искусственном языке	123
3. <i>Генетическое естественно-историческое языкознание</i>	123
Языковедческая деятельность Данте	123
Роджер Бекон	125

<i>II. Сфера греко-византийского влияния</i>	126
1. <i>Греко-византийское языкознание</i>	126
Грамматика и риторика	126
Диалектологические работы	127
2. <i>Армянское языкознание</i>	127
Предпосылки возникновения армянского языкознания	127
Отражение споров о <i>φύσις</i> и <i>θέσις</i>	128
Перевод „Грамматического искусства“ Дионисия Фракийского и первые его толкования	128
Грамматические и орфографические работы в XI—XV вв.	128
Толкование вопроса о многообразии языков	129
3. <i>Сирийское языкознание</i>	130
Сирийский язык и литература	130
Возникновение сирийской грамматики	131
Сирийские грамматики и словари в VII—XI вв.	131
Попытки применения арабской грамматической системы к сирийскому языку	132
4. <i>Славянское языкознание</i>	132
Храбр Черноризец и его „Сказание о письменах славянских“	132
Грамматические работы	133
Списки слов	133
Вопросы орфографии	133
<i>III. Сфера арабского влияния</i>	133
1. <i>Арабское языкознание</i>	133
А. Теории происхождения языка	133
Вопрос о происхождении арабского языка	133
Б. Дидактическо-филологическое языкознание	135
а. Грамматика	135
Арабское языкознание и предпосылки его возникновения	135
Особенности арабской грамматической системы	137
Арабские грамматисты до Сибавейги	139
Школы Басры и Куфы	140
Сибавейги и его деятельность в области грамматики	142
Арабская грамматика в X—XII вв.	143
Арабская грамматика в XIII—XV вв.	145
б. Лексикография	146
Арабская лексикография и ее значение	146
Словари аль-Джаухари и аль-Герави	146
Словари аль-Фирузабади	146
Недостатки арабской лексикографии	147
2. <i>Изучение неарабских языков</i>	147
а. Еврейское языкознание	147
Общие сведения	147

Еврейская грамматика и лексикография	150
б. Изучение тюркских, монгольского, персидского языков	152
Общие сведения	152
Махмуд аль-Кашгари и его роль в тюркологии	153
Изучение монгольского языка	154
IV. Сфера индийского влияния	154
1. Изучение индийских языков (индийское языкознание)	154
Грамматика и лексикография	154
2. Изучение неиндийских языков	157
Изучение дравидских языков	157
V. Сфера китайского влияния	157
1. Китайское языкознание	157
Вопросы фонетики	157
Вопросы лексикологии и семантики, грамматики и стилистики	158
2. Изучение некитайских языков	159
Японское языкознание	159
Корейское языкознание	163
Литература по второму подпериоду	164

ТРЕТИЙ ПОДПЕРИОД
(Эпоха Возрождения и XVII—XVIII вв.)

Эмпирико-технический и рационалистический универсализм

Вводные замечания	167
Предпосылки и условия ликвидации языковедческой ограниченности	167
Этапы развития языковедческих знаний	170
Характер и типы языковедческой работы	170
I. Филологическое нормативно-описательное языкознание	176
1. „Палеофилология“	176
а. Классическая филология	176
Изучение греческого языка	176
Изучение латинского языка	177
б. Славянская филология	179
Изучение старославянского языка	179
2. Неофилология	182
Латинотипные и нелатинотипные грамматики	182
а) Романская филология	182
Первая грамматика, словарь и правила орфографии испанского языка, составленные Антониом де-Лабрихом	182
Первые итальянские грамматисты—Фортунио, Бембо, Буоматтеи	183

Первые грамматисты французского языка—Пальсграв, Жак Дюбуа, Мегре, Рамус	184
Вопросы письменной нормализации романских языков. Лексикография	185
б) Германская филология	186
Первые грамматисты, лексикографы и теоретики немецкого языка—Клаус, Шоттель, Готтшед, Аделунг	186
Грамматисты, лексикографы и теоретики английского языка в XVI—XVIII вв.—Гилл, Уоллис, Джонсон и др.	188
Первая грамматика и первый словарь голландского языка	189
Свидетельство о крымском готском языке	189
Грамматисты, лексикографы и теоретики датского языка в XVI—XVIII вв.	189
Граматики и словари шведского языка в XVII—XVIII вв.	190
г) Неославянская филология	190
Граматики и словари польского языка XVI—XVIII вв.	190
Граматики и словари чешского языка	191
Граматики, словари и работы по орфографии русского языка в XVII—XVIII вв. „Российская грамматика“ Ломоносова. „Словарь Академии Российской“	191
д) Изучение других языков Европы	192
Индоевропейские языки	192
Неиндоевропейские языки	193
3. <i>Восточная и „колониальная“ филология</i>	194
а) Семитская филология	194
б) Арменистика	195
в) Индоиранистика	197
г) Китаеведение	198
д) Японоведение	199
е) Изучение других восточных языков	199
ж) Американистика и африканистика, изучение океанийских языков	200
<i>II. Этимологизирующе-классифицирующее языкознание</i>	201
1. <i>Этимологические учения</i>	201
2. <i>Еврейская гипотеза и учение о „гармонии языков“</i>	202
Постановка вопроса о еврейском происхождении языков в XVI в.	202
Попытки доказать положение о еврейском происхождении языков в XVII—XVIII вв.	204

3. Ранние попытки сравнительно-исторического изучения родственных языков	205
а) Индоевропейские языки	205
Романские языки	205
Германские языки	207
Славянские языки	208
Вопрос об общих элементах армянского и других языков	209
Постановка вопроса о родстве санскрита с некоторыми европейским языками	209
б) Неиндоевропейские языки	211
Вопрос о родстве семитских языков. И. Лудольф	211
Вопрос о родственных связях „урало-алтайских“ языков. Ф. Страленберг. С. Дьярмати	211
4. Работы по собиранию и сопоставлению языковых фактов	212
Собирание и сопоставление фактов разных языков	212
Многоязычные словари П. С. Палласа. Рецензия Х. Ю. Клауса	213
5. Попытки общей географическо-генеалогической классификации языков	215
Попытки классификации языков Европы	215
Лейбниц и его идея восстановления „праязыка“	217
Работа Эрваса по общей классификации языков	218
III. Логико-философское языкознание	219
1. Философско-глоттогонические учения	219
а) Эмпирико-материалистические учения XVII в.	219
Вводные замечания	219
Френсис Бэкон	220
Гоббс	221
Джон Локк	221
б) Рационалистическо-идеалистические учения в XVII в.	225
Вводные замечания	225
Вопросы языка в картезианской философии. Декарт	226
Лейбниц	227
в) Механистические учения XVII в.	230
Вводные замечания	230
Кондильяк	230
Де-Бросс	234
Попытки создания „общего (философского) языка“	236
г) Историко-антропологические учения в XVIII в.	236
Вводные замечания	236
Жан Жак Руссо	238
Мопертюи	241
Адам Смит	242
Монбоддо	243
Гердер	244

Тидеман	248
Тетенс	248
Зюльцер	249
Аделунг	249
Дж. Вико	250
2. <i>Универсально-философские грамматики</i>	251
Вводные замечания	251
Грамматика Пор-Рояля	252
Универсально-философские и рационально-логические грамматики в XVIII в. Жирар, Бозе, Гаррис, Пристли, Горн Тук	254
Литература по третьему подпериоду	259

Б

ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ СРАВНИТЕЛЬНО- ИСТОРИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(Новое или „классическое“ языкознание—XIX век)

ПЕРВЫЙ ПОДПЕРИОД

(I половина XIX века)

Генетический компаративизм

<i>Вводные замечания</i>	265
Языковедческие концепции подпериода, общие пред- посылки и условия их формирования	265
Этапы развития языковедческих учений	269
Характер и виды языковедческой работы	270
Работы по общей классификации языков в начале XIX в. Аделунг и Фатер	274
Изучение санскрита. Морфологическая классификация языков. Ф. и А. Шлегели	275
Статически-аналитическое языкознание в I половине XIX в. Логическая грамматика	278
А. Ф. Бернарди и его общезыковедческое и грамма- тическое учение	281
Грамматическое учение К. Беккера	283
I. <i>Заложение основ сравнительно-исторического языкознания.</i>	
<i>Языковедческие направления и концепции</i>	287
1. <i>Механистический натурализм</i>	287
Вводные замечания	287
Франц Бопп	289
2. <i>Культурно-историческое направление</i>	301

Вводные замечания	301
Расмус Раск	303
Яков Гримм	313
Вильгельм фон-Гумбольдт	325
Критика концепции Гумбольдта Чернышевским	349
3. <i>Филологизм</i>	350
Александр Христофорович Востоков	350
II. <i>Отдельные области языковедческой работы</i>	353
1. <i>Общее языкознание и философия языка</i>	353
Учения о развитии языка. Я. Н. Бредсдорф, И. Н. Мадвиг, Ф. Вюльнер	353
Фонетика	356
2. <i>Индоевропейское языкознание</i>	356
а) Изучение общих вопросов	356
Вопросы этимологии индоевропейских языков. А. Ф. Потт	356
Заложение основ лингвистической палеонтологии. Адальберт Кун	358
Изучение индоевропейских фонетических чередований и ударения	359
б) Изучение отдельных языков и групп	360
Индо-иранские языки. Расшифровка древнеперсидских клинообразных надписей	360
Армянский язык	362
Классические языки (древнегреческий и латинский)	362
Романские языки. Ф. Диц	363
Германские языки	365
Балтийско-славянские языки	365
Албанский язык	366
3. <i>Изучение неиндоевропейских языков</i>	367
Хамито-семитские языки. Расшифровка египетских иероглифов и ассирийской клинописи. Зарождение египтологии и ассириологии	367
„Урало-алтайские“ языки. Вопрос о родстве финно-угорских и самоедских языков	369
Другие языки	369
Литература по первому подпериоду	371

ВТОРОЙ ПОДПЕРИОД (III четверть XIX в.)

Реконструктивный компаративизм

<i>Вводные замечания</i>	374
Языковедческие направления подпериода, предпосылки и условия их формирования	374

Этапы развития языковедческих учений	377
Характер и виды языковедческой работы	378
I. Языковедческие направления и концепции	378
1. <i>Натурализм и биологизм</i>	378
Вводные замечания	378
а) Биологический натурализм	381
Август Шлейхер	381
б) Биологизм	400
Макс Мюллер	400
2. <i>Психологизм</i>	405
Вводные замечания	405
Гейман Штейнталь	406
Александр Афанасьевич Потебня	419
3. <i>Культурно-эволюционистическое направление</i>	427
Уильям Дуайт Уитни	427
Вильгельм Шерер	430
Федор Иванович Буслаев	433
Арсен Айтынян	433
Погос Овнанян	436
II. Отдельные области языковедческой работы	438
1. <i>Общее языкознание</i>	438
Фонетика. Брюкке	438
2. <i>Индоевропейское языкознание</i>	439
а) Изучение общих вопросов	439
Лингвистическая палеонтология	439
Сравнительная фонетика. Закон Грассмана	440
б) Изучение отдельных языков и групп	441
Индо-иранские языки	441
Греческий и латинский языки. Г. Курциус	443
Германские языки	447
Кельтские языки	447
Армянский язык	448
Балтийско-славянские языки	450
3. <i>Изучение неиндоевропейских языков</i>	451
Хамито-семитские языки	451
„Урало-алтайские“ языки	451
Другие языки	452
Литература по второму подпериоду	453

ТРЕТИЙ ПОДПЕРИОД
(Последняя четверть XIX в.)

Номотетический эволюционизм

<i>Вводные замечания</i>	455
Господствующее направление подпериода, предпо- сылки и условия его формирования	455

Этапы развития языковедческих знаний	459
Характер и виды языковедческой работы	459
<i>I. Языковедческие направления и концепции</i>	460
1. <i>Психофизиологизм</i>	460
а) Младограмматики и их критики	460
а) Младограмматики (неограмматизм)	460
Вводные замечания	460
Роль А. Лескина, Э. Зиверса, К. Вернера, Г. Асколи в формировании младограмматического направления. Закон Вернера	461
Предисловие к „Морфологическим исследованиям“ Г. Остгофа и К. Бругмана	466
Карл Бругман	470
Герман Остгоф	477
Бертольд Дельбрюк	478
Герман Пауль	482
Общие выводы	495
β) Критики младограмматиков	497
Вводные замечания	497
Г. Курциус	501
Фр. Мистели, Л. Тоблер	502
Г. И. Асколи	502
Иоганн Шмидт и его „теория волн“	504
Гуго Шухардт	507
б) Московская лингвистическая школа	516
Филипп Федорович Фортунатов	516
в) Казанская лингвистическая школа	525
И. А. Бодуэн-де-Куртенэ	525
Н. В. Крушевский	537
В. А. Богородицкий	540
2. <i>Этнопсихологизм</i>	542
Вильгельм Вундт	542
<i>II. Отдельные области языковедческой работы</i>	555
1. <i>Общее языкознание</i>	555
Попытка обобщения достижений и классификации проблем общего языкознания. Г. фон дер Габеленц	555
Теории происхождения языка. Л. Нуаре	556
Проблема субстрата	556
Фонетика. Экспериментальная фонетика	558
Синтаксис. И. Рис	559
Семантика. М. Брэаль, М. М. Покровский	562
Диалектология. Начало работы над немецким и французским диалектологическими атласами. Г. Вен-	

кер и Ж. Жильерон. „Франкский диалект“ Ф. Энгельса	564
Работы по общей классификации языков. Фр. Мюллер. Фр. Мистели	570
2. <i>Индоевропейское языкознание</i>	571
а) Изучение общих вопросов	571
Вопросы этимологии, фонетики и морфологии индоевропейских языков в работах А. Фика и С. Тервишяна	571
Лингвистическая палеонтология и проблемы прародины и культуры индоевропейцев. Исследования О. Шрадера, И. Шмидта и др.	573
Принцип адаптации А. Людвига	575
Вопросы изучения индоевропейского ударения. Я. Вакернагель, Ф. Ф. Фортунатов, А. Бецценбергер, Ф. Ганссен. „Закон Михельса“	576
б) Изучение отдельных языков и групп	577
Пересмотр принципов сравнительных и исторических грамматик отдельных языков и групп	577
Индо-иранские языки	578
Армянский язык	579
Албанский язык	581
Балтийско-славянские языки	581
Фракийский язык	582
Греческий язык	583
Италийские языки	583
Кельтские языки	585
Германские языки	585
3. <i>Изучение неиндоевропейских языков</i>	586
Семито-хамитские языки	586
„Урало-алтайские“ языки	587
Китайско-тибетские и „австроазиатские“ языки	587
Другие языки	589
Литература по третьему подпериоду	591
Список сокращений	593
Указатель имен	597
Список языков и языковых групп	613

II ТОМ

В

ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМО-
АНАЛИТИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(Новейшее языкознание—XX век)

Первый раздел

Досоветское и зарубежное языкознание

ПЕРВЫЙ ПОДПЕРИОД
(1900—1920-ые годы)

	Стр.
<i>Функционалистический синхронизм</i>	
<i>Вводные замечания</i>	7
Языковедческие направления подпериода, предпо- сылки и условия их формирования	7
Этапы развития языковедческих учений	19
<i>I. Языковедческие направления и концепции</i>	20
1. <i>Психологизм и психофизиологизм</i>	20
Общие сведения	20
Антон Марти	23
Я. Ван-Гиннекен	27
А. А. Шахматов	31
2. <i>Логицизм</i>	34
Общие сведения	34
О. Есперсен	38
3. <i>Эстетизм</i>	48
Общие сведения. Бенедетто Кроче	48

а) Идеалистическая нефилология	50
Карл Фослер	50
Лео Шпицер	61
б) Неолингвистика (пространственная или ареальная лингвистика)	62
Общие сведения	62
М. Бартоли, Дж. Бертони, Дж. Видосси, Дж. Бонфанте, В. Пизани	62
4. Социологизм	75
Общие сведения	75
а) Женевская школа	77
Фердинанд де-Соссюр	77
Шарль Балли	98
Альбер Сешез	99
б) Парижская школа	108
Антуан Мейе	108
Жак Вандриес	118
Морис Граммон	123
5. Культурно-этнологическое направление и „этнопсихологизм“	125
Общие сведения	125
Э. Кассирер	127
Ф. Маутнер	131
Э. Сепир	131
В. Шмидт и его учение о „культурных кругах“	137
6. Функционализм	141
а) Швейцарский функционализм	141
Общие сведения	141
Арни Фрей	143
б) Немецкий функционализм	144
Общие сведения	144
В. Горн	149
7. Формализм (морфологизм)	154
Общие сведения	154
А. М. Пешковский	157
II. Отдельные области языковедческой работы	161
1. Общее языкознание	161
Вводные замечания	161
Лингвистическая география (диалектография). Жильерон, Вреде	163
Проблема „слов и вещей“	167
Семантика	169
Работы по общей классификации языков	171
2. Индоевропейское языкознание	172
Вводные замечания	172

а) Общие проблемы индоевропеистики	172
Постановка генетических проблем. Проблема архаичных слоев индоевропейской языковой структуры. Герман Гирт	172
Проблема индоевропейско-семитского родства. „Ларингальная гипотеза“. Г. Меллер, А. Кюни	178
Синтаксис	179
б) Изучение отдельных языков и групп	180
Открытие „тохарских“ языков	180
Открытие и расшифровка хеттских текстов. Б. Грозный	181
Индо-иранские языки	182
Балтийско-славянские языки	183
Армянский язык	186
Фракийский и фригийский языки	187
Иллирийские языки	187
Албанский язык	187
Греческий язык	187
Италийские языки	189
Кельтские языки	191
Германские языки	192
3. Изучение <i>неиндоевропейских языков</i>	194
Семито-хамитские языки	194
„Урало-алтайские“ языки, японский, корейский	195
Кавказские языки. Баскский язык	195
Китайско-тибетские, дравидские языки и языки мон-кмер	196
Американские, австралийско-океанийские и африканские языки	197
Литература по первому подпериоду	199

ВТОРОЙ ПОДПЕРИОД

(С конца 1920-ых годов по настоящее время)

Структурный делимитационизм

<i>Вводные замечания</i>	203
Предпосылки и условия формирования языковедческих направлений подпериода	203
Этапы развития языковедческих учений	212
1. <i>Языковедческие направления и концепции</i>	212
1. <i>Структурализм (эндоструктуралистика или „микрoлингвистика“—иммацентное языкознание)</i>	212
Общие сведения	212
а) Функциональный структурализм пражской лингвистической школы	214

Формирование Пражского лингвистического кружка	214
Тезисы Пражского лингвистического кружка	216
В. Матезиус	220
Н. С. Трубецкой	222
С. Карцевский	234
Р. Якобсон	236
В. Скаличка	242
б) Копенгагенская структуральная универсальная (всеобщая) грамматика и глоссематика	243
Копенгагенский лингвистический кружок	243
В. Брендаль	244
Л. Ельмслев	253
в) Американская аменталистическая описательная (дескриптивная) лингвистика	269
Формирование американской дескриптивной лингвистики	269
Менталисты и аменталисты (механицисты) в американской лингвистике	271
а) Механицизм (физикализм)	272
Л. Блумфильд	272
б) Формально-аналитическое направление	284
Формирование формально-аналитического направления	284
З. Харрис	292
Ч. Хокет	297
Дж. Трейджер, Б. Блох, Г. Смит	300
Общие и различительные черты основных структуралистических направлений	309
<i>Межвые языковедческие дисциплины (экзоструктуралистика или „макролингвистика“)</i>	311
Вводные замечания	311
а) Технолингвистика	313
Кибернетика, теория информации и языкознание. Проблема машинного перевода	313
б) Психология языка	318
Вводные замечания	318
Рационалистический психоаксиоматизм К. Бюлера	319
Теория информации и психолингвистические проблемы. Американская психолингвистика	330
в) Этнолингвистика	343
Вводные замечания	343
б) Европейская (немецкая) неогумбольдтианская этнолингвистика	344
Общие сведения	344
И. Л. Вейсгербер	347

В. Порциг	352
И. Грир и его учение о „семантическом поле“	354
в) Американская этнолингвистика (этнографическая лингвистика)	357
Общие сведения	357
Б. Уорф	358
<i>II. Отдельные области языковедческой работы</i>	359
1. <i>Общее языкознание</i>	359
Вводные замечания	359
Проблема субстрата	361
Фонетика и фонология	362
Лексикология и семантика	363
Синтаксис	369
Стилистика	371
Работы по общей классификации языков	372
2. <i>Индоевропейское языкознание</i>	372
Вводные замечания	372
Общие проблемы	374
Лингвистическая палеонтология	374
Проблемы хронологии и территориального распределения индоевропейской языковой общности. В. Георгиев	375
Проблема архаичных слоев индоевропейской языковой структуры. Структуральная хронология. Ю. Курлович, Э. Бенвенист, Ф. Шпехт	378
б) Изучение отдельных языков и групп	389
Хеттская проблема	389
Тохарская проблема	390
Фракийский и фригийский языки. Фракийская проблема. Армянский язык	391
Индо-иранские языки	392
Балтийско-славянские языки	393
Греческий язык	395
Албанский язык. Иллирийские языки	396
Италийские языки	397
Кельтские языки	398
Германские языки	398
3. <i>Изучение неиндоевропейских языков</i>	400
Семито-хамитские языки	400
„Уральско-алтайские“ языки, японский, корейский	400
Кавказские языки	401
Древние языки Передней Азии	402
Китайско-тибетские, дравидские языки, бурушаки (буришский или вершицкий язык)	402
Литература по второму подпериоду	403

Второй раздел

Советское языкознание

<i>Вводные замечания</i>	407
Предпосылки и условия формирования советского языкознания. Маркс, Энгельс, Ленин и вопросы языка	407
Основные этапы развития советского языкознания	418
Характер и виды языковедческой работы. Практические и теоретические задачи советского языкознания	418
Состояние языкознания в первые годы существования советского строя	424
<i>Этап формирования и господства „нового учения о языке“ (1924—1950 гг.)</i>	
<i>I. Языковедческие концепции. Различные попытки диалектико-материалистического толкования языковых явлений</i>	428
1. <i>Вульгарно-материалистический социологизм („новое учение о языке“)</i>	428
Предпосылки и условия формирования „нового учения о языке“	428
Н. Я. Марр	436
Общие вводные сведения о деятельности последователей Н. Я. Марра	456
Основные вопросы стадиально-синтаксической типологии и грамматики в работах И. И. Мещанинова, С. Д. Кацнельсона, А. П. Рифтина	460
2. <i>Другие концепции</i>	468
Общие сведения	468
Л. В. Щерба	473
Е. Д. Поливанов	476
<i>II. Отдельные области языковедческой работы</i>	482
1. <i>Общее языкознание</i>	482
Вводные замечания	482
Учение о фонеме	483
Учение о синтагме	486
2. <i>Изучение индоевропейских языков</i>	488
Вводные замечания	488
Славянские языки	490
Романо-германские языки	494
Классические языки	494
Индо-иранские языки	496
Армянский язык	496

3. Изучение неиндоевропейских языков	497
Финно-угорско-самоедские языки	497
„Алтайские“ (тюркские, монгольские, тунгусско-манчжурские) языки	497
Кавказские языки	500
Палеоазиатские языки	501
Китайско-тибетские языки. Японский язык. Корейский язык	502
Семито-хамитские, африканские, австралийско-океанийские языки	502
Языки Передней Азии	508

Современный этап

(С 1950 г. по настоящее время)

I. Преодоление вульгарно-материалистического социологизма и внедрение последовательной марксистской диалектико-материалистической языковедческой концепции	503
Вводные замечания. Дискуссия на страницах „Правды“ по вопросам языкознания. Положение советского языкознания после дискуссии	503
В. В. Виноградов	522
С. И. Смирницкий	526
А. С. Чикобава	531
II. Отдельные области языковедческой работы	533
1. Общее языкознание	533
Вводные замечания	533
Прикладная лингвистика. Вопросы машинного перевода	534
Фонетика и фонология	534
2. Изучение индоевропейских языков	535
Вводные замечания	535
Славянские языки	536
Другие индоевропейские языки	537
3. Изучение неиндоевропейских языков	539
Финно-угорско-самоедские, тюркские, монгольские и тунгусско-манчжурские языки	539
Кавказские языки	540
Палеоазиатские языки	541
Китайско-тибетские языки. Японский язык. Корейский язык	541
Семито-хамитские, африканские, австралийско-океанийские, американские языки	541
Языки Передней Азии	542
Литература по советскому языкознанию	543
Список сокращений	549
Список личных имен	552
Список языков и языковых групп	567

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագած է	Պատր է լինի
26	վ. 10—11	Qemütstätigkeiten	Gemütstätigkeiten
27	ն. 5	բնագիրը	հրատարակութունը
30	ն. 5	Wiev	View
40	ն. 5	Über	Über
	ն. 7	affered	offered
50	ն. 2	Schopfung	Schöpfung
70	վ. 18	Hautas	Hautes
82	վ. 6 և ն. 15—14	խոսքային	խոսքական
80	ն. 18	ստուգարանության զրա	ստուգարանության քննության զրա
90	ն. 14—13	զոյության հարցը	զոյությունը
108	վ. 17 և 18	լեզվաբանության	լեզվաբանութուն
181	ն. 10	պրոտոիսթերին	պրոտոիսթերին
182	ն. 2	մի	մեկ
184	վ. 10	точѣ	точѣ
	ն. 16	Litauische	Litauische
	ն. 14	Buividre	Buividze
185	ն. 19—18	սլովիներին	սլովիներին
186	ն. 12	Gramatik... Sprache	Grammatik... Sprache
	ն. 8	Kecherches	Recherches
	ն. 3	l'ancien	l'ancien arménien
187	վ. 18	բառային	բարբառային
188	ն. 11	parfeit	parfait
	ն. 8	Prelluritz	Prellwitz
189	ն. 2—1	E. L ö f o t e d t, Sun- tactica	E. L ö f s t e d t, Syn- tactica
190	վ. 19	Kaiten	Kelten
192	ն. 20	Uanual	Manuel
	ն. 17	grammar, Uistorical	Grammar, Historical
202	ն. 2	Won	Von
225	վ. 7	Sptechakt	Sprechakt
233	ն. 3	ուներ	չուներ
324	վ. 7	zelchenhafte	zeichenhafte
	վ. 13	Gebilden	Gebilde
335	վ. 8	ընդհանրական	ընդհատական
402	վ. 1	Հին փոքրասիական (εω- սիանիկ) լեզուներ	Առաջավոր Ասիայի հին լեզուներ
403	ն. 4	Фринге	Фринге
421	ն. 2	ն. Յա. Մառի	ն. Յա. Մառի
474	վ. 19	Շչերբայի	Շչերբայի
496	ն. 11	1295	1926
542	վ. 16	Փոքր Ասիայի և Միջ. գետքի	Առաջավոր Ասիայի
552, 2-րդ սյունակ	ն. 5	Բալլի Մ.	Բալլի Շ.

ԳԵՎՈՐԳ ԲԵՓԼԱՐԻ
Ջ Ա Հ Ո Ի Կ Յ Ա Ն

Հեղձարանության պատմություն
Հատոր II

Հրատ. խմբագիր՝
Արտ. Հ. ԳԱԳՈՅԱՆ
Տեխն. խմբագիր՝
Հ. Ա. ՀՈՎԱՍՏԻՍԻԱՆ
Վերստահող սրբագրիչ՝
Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Խմբ.-հրատ. խորհրդի որոշում № 3, 8/Վ-1989 թ.:

Հանձնված է արտադրության 3/III-1981 թ.:

Ստորագրված է արտադրության 12/IV-1982 թ.:

ՎՋ 08047, Գառվեր 175, Տիրած 1000,

Քուլթ՝ $60 \times 82 \frac{1}{16}$, Տպագր. 37,75 մամուլ:

Հաշվ.-հրատ. 33,6 մամուլ:

Գինը 2 և. 11 կ.:

Երևանի Գեոստատիստիկական կենտրոնի
հրատարակչության սպարան:
Երևան, Արսիյան փողոց № 104: